วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓

พระพุทธโฆสาจารย์
รจนา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ศ.พิเศษ, ป.ธ.๙, Ph.D.)
ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, พธ.ด.)
แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เนื่องในงานทำบุญอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
และฉลองศาลาการเปรียญ วัดพิชยญาติการาม

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์

จัดทำโดย พระคันธสาราภิวงศ์
๓๕ วัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กทม. ๑๐๖๐๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เนื่องในงานทำบุญอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี
สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
(สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศ.พิเศษ, ป.ธ.๙, Ph.D.)
และฉลองศาลาการเปรียญ วัดพิชยญาติการาม

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๖๐

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระมหาลือชา หิตภทฺโท

พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันแม้น ๓๖ ถนนกำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๗, ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๙
Email : Doramon.1914@yahoo.com

คุณาภิตฺถุติกถา

๑ **พุทฺธ**ปุตฺตสมญฺญาโต
ชินสาสนปาลโก
วํสธารี คุญฺเปโต
โสคต’มาวหํ [๑] ฐิโต.

๒. สธมฺมปาลิยํ เถโร มาตาว ญาณขีรโท
สีลาทฺยลงฺกติยา จ ภูสโก ชนโก วิย.

๓. นานาทิสาคตาเนก- สิสฺสปกฺขีน’มตฺตโน
ปิณฺฑาทิผลทายี โส กปฺปรุกฺโขว ขายติ.

๔. สุขา วตสฺส ฉายา’ยํ สาสนุชฺโชตการิโน
ตณฺหิ นิสฺสาย สทฺธมฺเม เนกา วิรุฬฺหิมาคตา.

๕. คนฺถกาเร ตถา โสเธ สงฺฆสฺส ปริณายเน
ญาโต ยสสฺสี โส’โหสิ เชนาภิวุทฺธิการโก.[๒]

---

๑ คำว่า โสคต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุคต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุคตสฺส อิทํ โสคตํ (กิจนี้แห่งพระสุคต ชื่อว่า โสคตะ) หมายถึง กิจแห่งพระสุคต, กิจที่เนื่องด้วยพระสุคต, ศาสนกิจ ดังคำว่า สูกรสฺส อิทํ โสกรํ (ของนี้แห่งสุกร ชื่อว่า โสกระ) หมายถึง เนื้อสุกร หรือหนังสุกร เป็นต้น

๒ คำว่า เชน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ชิน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชินสฺส อิทํ เชนํ (คำสอนนี้แห่งพระชินเจ้า ชื่อว่า เชนะ) หมายถึง ศาสนาของพระชินเจ้า

๖. “สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส” อิติ วิชฺชาลยํ สุภํ
หิตตฺถี สมุฏฺฐาเปสิ สงฺฆสฺส โส หิตกฺกรํ.

๗. “ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี” อิจฺจาขฺยภาวนาลยํ
กาเรสิ วสนตฺถาย ภาวนารามโยคินํ.

๘. “สมเด็จพระพุทธชินวงศ์” อิติ ลญฺฉธโร จ โส
“ปริญญาดุษฎีบัณฑิต” อิจฺจาขฺยปริยตฺติโก.

๙. “เจ้าคณะใหญ่หนกลาง” อิจฺจาวฺห- วิสฺสุตปริณายโก
อโถปิ “ศาสตราจารย์พิเศษ” อิติ ปริยตฺติกิตฺติมา.

๑๐. ราชทตฺติยลญฺเฉน อุกฺกํสปริยตฺติยา
ปริณายเนน จาปิ ปริยตฺติยเสน จ
สุโต โส’กาสิ สมฺพุทฺธ- ปสตฺถํ สปรตฺถกํ.

๑๑. ภูฉูสุปญฺจทฺวิวสฺเส[๓] สตฺตสตฺตตฺยายุโก อยํ
วิชาตสมฺมโต กาโล สมฺปตฺโต สมฺมทาวโห.

๑๒. วตฺถุตฺตยสฺส เตเชน สุขี นิรามโย ภวํ
ปโรสตํว ชีวนฺโต จิรํ โชเตตุ สาสนํ.

สิสฺสคณโต ปติ
คนฺธสาราภิวํเสน รจิตา

---

๓ คำว่า ภูฉูสุปญฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภู + ฉ + อุสุ + ปญฺจ คำว่า ภู และ อุสุ เป็นโลก-สังเกตสังขยา คือ จำนวนที่หมายรู้กันทางโลก โดย ภู (แผ่นดิน) = ๑, อุสุ (ลูกศร) = ๕

คำสรรเสริญเกียรติคุณ

๑. พระเถระผู้ได้สมญานามว่าเป็นพุทธบุตรผู้พิทักษ์ศาสนาของพระชินเจ้า เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมธำรงสกุลศายบุตร ได้ปฏิบัติศาสนกิจของพระสุคตอยู่เสมอ

๒. พระเถระให้ศิษย์ดื่มน้ำนมคือปัญญาในภาษาบาลีและพระธรรมเหมือนดั่งมารดาให้น้ำนมบุตร และตกแต่งศิษย์ด้วยเครื่องประดับแห่งศีล เปรียบดั่งบิดาตกแต่งบุตร

๓. พระเดชพระคุณปรากฏดั่งต้นกัลปพฤกษ์ที่ให้ผลคือบิณฑบาตเป็นต้นแก่ศิษย์จำนวนมาก ผู้เปรียบดั่งสกุณชาติอันมาจากทิศต่าง ๆ ตามต้องการ

๔. ร่มเงาของท่านผู้เผยแพร่พระศาสนานี้ ร่มเย็นจริงหนอ เพราะมหาชนพึ่งพาท่านแล้วประสบความเจริญรุ่งเรืองในพระสัทธรรม

๕. พระเดชพระคุณมีเกียรติศักดิ์ขจรขจายเป็นที่รู้จักในการประพันธ์คัมภีร์ การชำระคัมภีร์ และการปกครองคณะสงฆ์ จึงเป็นผู้เผยแพร่ศาสนาของพระชินเจ้าโดยแท้

๖. พระเดชพระคุณผู้มุ่งประโยชน์ได้ก่อตั้งวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆสที่สง่างาม อันบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่คณะสงฆ์

๗. พระเดชพระคุณก่อตั้งสำนักปฏิบัติธรรมชื่อศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี เพื่อเป็นที่พำนักของผู้ปฏิบัติที่รื่นรมย์ในภาวนา

๘.-๙. พระเดชพระคุณทรงสมณศักดิ์ว่า “สมเด็จพระพุทธชินวงศ์” ทรงการศึกษามีชื่อว่า “ปริญญาดุษฎีบัณฑิต” เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่ประจักษ์นามว่า “เจ้าคณะใหญ่หนกลาง” อีกทั้งทรงเกียรติคุณแห่งการศึกษาว่า “ศาสตราจารย์พิเศษ”

๑๐. พระเดชพระคุณผู้ปรากฏเกียรติคุณขจรขจายด้วยสมณศักดิ์พระราชทาน ด้วยการศึกษาสูงสุด ด้วยการปกครองคณะสงฆ์ และด้วยเกียรติคุณแห่งการศึกษา ได้บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญไว้

๑๑. พระเดชพระคุณมีอายุ ๗๗ ปี กาลที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นวันคล้ายวันเกิดอันนำปีติโสมนัสมาให้ได้มาถึงแล้วในพุทธศักราช ๒๕๖๑

๑๒. ด้วยเดชานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอพระเดชพระคุณมีความสุขกายสุขใจ ปราศจากโรคภัย มีอายุยืนนานกว่าร้อยปี เผยแพร่พระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองตลอดกาลนานเถิด

พระคันธสาราภิวงศ์
ประพันธ์ในนามคณะศิษย์

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสุตตันตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาฎีกาและจูฬฎีกาของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัณฐิบทรวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิบัตรเป็น “พระคันธสาราภิวงศ์ เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิบัตรเป็น “พระคันธสาราภิวงศ์ สาสนธชธรรมาจริยะ”

ตามหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ท่านสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา จากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี "กลิ่นนมกลิ่นเนย" เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และปกิณกธรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรองจนตกผลึกแล้วนำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)
วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาวนาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าขั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิวงศ์ ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบาย

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธสาราภิวงศ์ และขอประกาศผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์
(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)
วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

คำอนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์
(ป.อ. ปยุตฺโต)
๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำปรารภ

ผู้แปลได้แปลและอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยจัดพิมพ์เล่ม ๑ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ และเล่ม ๒ ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นหนังสือประกอบหลักสูตรเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค พร้อมกับเป็นตำราเรียนวิสุทธิมรรคในเมืองไทยปัจจุบัน นอกจากนั้น ผู้ที่สนใจศึกษาพระอภิธรรมและวิธีเจริญสมถภาวนาพร้อมทั้งวิปัสสนาก็สมควรศึกษาตำราเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักอภิธรรมและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓ นี้ ประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ตอน ต่อจากทั้งสองเล่มแรก ดังนี้ คือ

๘.	อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน
๙.	พรหมวิหารนิทเทส	คำอธิบายพรหมวิหาร
๑๐.	อารุปปนิทเทส	คำอธิบายอรูปฌาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย ที่ทยอยออกสู่บรรณพิภพตามลำดับนี้จะมีทั้งหมด ๖ เล่ม ประกอบด้วยคำอธิบายหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ โดยอาศัยข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และตำราของโบราณาจารย์ชาวพม่าพม่าที่เรียกว่า วิสุทธิ-มรรคนิสสัย พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคแปลพม่าของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัคร-มหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนยิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ อีกทั้งมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งที่นำมาจากคัมภีร์สัททาวิเสสทั้งฝ่ายบาลีและสันสกฤต หวังว่าจะมีประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่ท่านผู้อ่านควรทราบในการอ่านหนังสือเล่มนี้ คือ ข้อความในวงเล็บกลมที่ต่อท้ายคำบาลี เป็นคำแปลของคำบาลีที่อยู่ข้างหน้า ส่วนข้อความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นคำอธิบายของผู้แปลเอง ไม่มีในต้นฉบับบาลีเดิม เครื่องหมายวงเล็บกลมและ

วงเล็บเหลี่ยมดังกล่าวใช้ตามหลักสากลในการทำวิทยานิพนธ์ทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ ส่วนใหญ่คำอธิบายที่นำมากล่าวถึงเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านผู้อ่านอาจตรวจสอบจากต้นฉบับวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับบาลี ตามเลขข้อที่ตรงกับเลขข้อในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายที่นำเสนอมานี้

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาลือชา หิตภทฺโท (ป.ธ.๗)	ผู้ช่วยจัดอาร์ตเวิร์กและทำดรรชนี
พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙)	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด
อ.นันทนา สันตติวุฒิ	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด
คุณอุดมพร สิรสุทธิ	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ในการแปล

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล อีกทั้งท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีสุขภาพดี มีอายุยืนนาน ได้ดวงตาเห็นธรรมอันไร้ธุลีปราศจากมลทินโดยพลัน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดพิชยญาติกาม กรุงเทพมหานคร

ธันวาคม ๒๕๖๐

Website : bhavana-manjari.com

Email : sarabhivong@gmail.com

วจนารมฺโภ

๑. สิทฺธํ สีฆํ สมารทฺธํ นโม พุทฺธาย สาทรํ
ชินจกฺกํ จิรํ จาตุ อิทฺธํ ผีตํ สุนิมฺมลํ.

๒. วิสุทฺธิทายกํ พุทฺธํ มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ
วิสุทฺธิปาปกํ ธมฺมํ นเม สงฺฆํ วิสุทฺธิชํ.

๓. พุทฺธโฆสสมณฺเณน พุทฺธกปฺปยสสฺสินา
วิสุทฺธิมคฺโค วิสุทฺธิ- กามานํ สุทฺธิยา กโต.

๔. สุตฺตนฺต'มภิธมฺมญฺจ สุฏฺฐุ โอคยฺห วตฺตติ
อุปการาย โส สตฺถุ- วาณิยา สารเมสินํ.

๕. กามญฺจสฺส ปริวตฺตา ปุราตเนหิ สงฺขตา
ตถาปฺยาธุนิกานํ เต น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิตํ.

๖. เตนายํ'ภินวา พฺยาขฺยา ลีนสารตฺถสูทนี
ฏีกาทิ'มวลมฺพิตฺวา มรมฺมนิสฺสยมฺปิ จ
โปราณาเจรวาทมฺปิ อหาเปนฺตี สมฺพุภวี.

๗. กโต เม ตรุปนฺตีนํ กุลปุตฺตาน นิสฺสโย
หิเตสีนํ หิตตฺถาย สาสนสฺส จ วุทฺธิยา.

๘. กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ
อนุปญฺญาปทาตา'ยํ เหหิติ หิตมาวหํ.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารภไว้ดีจงสำเร็จโดยพลัน ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด พระธรรมที่ทำให้บรรลุความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้นไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำรานิสสัยพม่า ไม่สละความเห็นของบุรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมดโดยอ้างเล่ม/ข้อ/หน้าของพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นจากฉบับแปลไทยได้ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร คัมภีร์กัจจายนะและปทรูปสิทธิเป็นต้นอ้างปริจเฉท/สูตร คัมภีร์อภิธานัป-ปทีปิกาเป็นต้นอ้างปริจเฉท/คาถา อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์อักษรย่อฉบับล่าสุด ซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

(พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา = เล่ม/ข้อ/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก มหาวิภงฺคปาลิ
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาลิ
วิ.ม.	วินยปิฏก มหาวคฺคปาลิ
วิ.จู.	วินยปิฏก จูฬวคฺคปาลิ
วิ.ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺคปาลิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ

ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสปาลิ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสปาลิ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสปาลิ
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺคปาลิ
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺคปาลิ
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวคฺคปาลิ
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺคปาลิ
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวคฺคปาลิ
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตปาลิ
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาตปาลิ
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาตปาลิ
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาตปาลิ
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาลิ
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาตปาลิ
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาตปาลิ
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาตปาลิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐปาลิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทปาลิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทานปาลิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตกปาลิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาตปาลิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุปาลิ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุปาลิ

ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถาปาลิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถาปาลิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกปาลิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทสปาลิ
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาลิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทานปาลิ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํสปาลิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏกปาลิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณีปาลิ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺคปาลิ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฎก	ธาตุกถาปาลิ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปญฺญตฺติปาลิ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก	กถาวตฺถุปาลิ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก	ยมกปาลิ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปฏฺฐานปาลิ

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ
มหาวํส.	มหาวํสตารปกรณ

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา	มหาวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุนี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา	ภิกฺขุนีวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา	มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนฺตปาสาทิกา	จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา	ปริวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มูลปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มชฺฌิมปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	สคาถวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	นิทานวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	ขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.สฬา.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	สฬายตนวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ทุกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ติกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.จตุกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	จตุกฺกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ปญฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ปญฺจกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ฉกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ฉกฺกนิปาตอฏฺฐกถา

องฺ.สตฺตก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	สตฺตกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.อฏฺฐก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	อฏฺฐกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.นวก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	นวกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ทสกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.เอกาทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	เอกาทสกนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทอฏฺฐกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุอฏฺฐกถา	
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกอฏฺฐกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	จริยาปิฏกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา

อภิ.ธา.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณ	ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณ	ปุคฺคลปญฺญตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณ	กถาวตฺถุอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณ	ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณ	ปฏฺฐานอฏฺฐกถา

อรรถกถาปกรณวิเสส

มิลินฺท.อ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
ขุทฺท.	ขุทฺทสิกฺขา
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตาร	อภิธมฺมาวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอฏฺฐกถา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฎีกา
กงฺขา.อภินวฎีกา	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.อภินวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปุราณฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฏีกา
ที.สี.อภินวฏีกา	ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา
ที.ม.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฏีกา
ที.ปา.ฏีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฏิกวคฺคฏีกา
ม.มู.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มูลปณฺณาสฏีกา
ม.ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฏีกา
ม.อุ.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฏีกา
สํ.ส.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฏีกา
สํ.นิ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฏีกา
สํ.ข.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฏีกา
สํ.สฬา.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สฬายตนวคฺคฏีกา
สํ.ม.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฏีกา
องฺ.เอกก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฏีกา
องฺ.ทุก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฏีกา
องฺ.ติก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตฏีกา
องฺ.จตุกฺก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตฏีกา
องฺ.ปญฺจก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตฏีกา
องฺ.ฉกฺก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตฏีกา
องฺ.สตฺตก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตฏีกา
องฺ.อฏฺฐก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตฏีกา
องฺ.นวก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตฏีกา
องฺ.ทสก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฏีกา
องฺ.เอกาทสก.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ธมฺมปทมหาฏีกา

ขุ.ธ.ฏีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฏีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกา
อภิ.วิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคมูลฏีกา
อภิ.ปญฺจ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.สงฺ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกา
อภิ.วิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคอนุฏีกา
อภิ.ปญฺจ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา

ฎีกาปกรณวิเสส

มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
สงฺคห.ฏีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา
วิภาวินี	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี
สงฺเขป.ฏีกา	สงฺเขปวณฺณนาฏีกา
มณิสาร.ฏีกา	มณิสารตฺถมญฺชูสาฏีกา
สงฺคห.ทีปนี	อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนี
วิภาวินี.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกาอตฺถโยชนา
ปรมตฺถ.ฏีกา	ปรมตฺถทีปนี อภิธมฺมตฺถสงฺคหมหาฏีกา
ปริ.ฏีกา	ปริตฺตฏีกา
นม.ฏีกา	นมกฺการฏีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจฺ.	กจฺจายนพฺยากรณ
โมคฺ.	โมคฺคลฺลานพฺยากรณ
รูป.	ปทรูปสิทฺธิปกรณ
นีติ.ปท.	สทฺทนีติปกรณ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สทฺทนีติปกรณ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สทฺทนีติปกรณ สุตฺตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
อภิธาน.ฏีกา	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา
อภิธาน.สูจิ	อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
วุตฺโต.	วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณ
สุโพธา.	สุโพธาลงฺการ
คนฺถา.	คนฺถาภรณ
สทฺท.จินฺตา	สทฺทตฺถเภทจินฺตา
สมฺพนฺธ.	สมฺพนฺธจินฺตา
สทฺท.ชาลินี	สทฺทสารตฺถชาลินี

สารบัญ

วิสุทธิมรรค

ปริจเฉทที่ ๘

อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส : คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน

ปริจเฉทที่ ๙
พรหมวิหารนิทเทส : คำอธิบายพรหมวิหาร

ปริจเฉทที่ ๑๐
อารุปปนิทเทส : คำอธิบายอรูปฌาน

ภาคผนวก

เวลาตเฏ ปฏฺตโรรุตรงฺคมาลา

นาสํ วชนฺติ สตตํ สลิลาลยสฺส

นาสํ ตถา สมุปยนฺติ นรามรานํ

ปาณานิ ทารุณตเร มรโณทธิมฺหิ.

เตลกฏาหคาถา ๑๔

"กระแสคลื่นลูกใหญ่ที่รวดเร็ว ย่อมสลายไปที่ริมฝั่งแห่งสาครอยู่เสมอ ฉันใด ชีวิตของมนุษย์และเทวดาย่อมสิ้นไปในสาครแห่งมรณะอันทารุณยิ่งกว่า ฉันนั้น"

ปริจเฉทที่ ๘

อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส : คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน

๗. เรื่องมรณสติ

[๑๖๗] บัดนี้ ถึงลำดับแสดงการเจริญมรณสติต่อจากเทวตานุสสตินี้

ในเรื่องนั้น คำว่า มรณะ (ความตาย) คือ ความขาดสูญของชีวิตินทรีย์ที่เนื่องในภพหนึ่ง

ชีวิตินทรีย์ คือ สภาวะอุปถัมภ์รูปนามที่เกิดร่วมกันให้ดำรงอยู่ได้ และเป็นใหญ่ในการคุ้มครองรักษารูปนามเหล่านั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. นามชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตินทรีย์เจตสิก ทำหน้าที่อุปถัมภ์สัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันให้ดำเนินต่อไป นับเข้าในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง

๒. รูปชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูป จัดเป็นพลังงานอย่างหนึ่งทำหน้าที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ให้คงอยู่ต่อไป

นามชีวิตินทรีย์เปรียบเสมือนกลไกที่ควบคุมรักษานามธรรมทั้งหมดอยู่เสมอ แม้ว่านามธรรมจะเกิดขึ้นแล้วดับไปตามลักษณะของสังขตธรรมก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้อีกในโอกาสต่อไปด้วยอำนาจของนามชีวิตินทรีย์นี้ ดังข้อความว่า

"ที่จริงแล้วกระแสจิตแม้จะดับไปซ้ำแล้วซ้ำเล่าก็ยังคงชีพอยู่อีกได้ด้วยอานุภาพของชีวิตินทรีย์นั้น และย่อมเกิดขึ้นเป็นไปเรื่อยมาจนกระทั่งถึงขันธปรินิพพาน (การดับขันธ์) เพราะกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่องพิเศษเช่นนั้นย่อมไม่มีในสภาวะปราศจากใจครองซึ่งไม่มีชีวิตินทรีย์”[๑]

---

[๑] ปรมตฺถ.ฎีกา ๒/๘๔

ส่วนรูปธรรมก็มีกลไกควบคุมให้มีการเกิดขึ้นต่อไปได้อีกเช่นกัน กลไกที่ควบคุมรูปธรรมทั้งหมดเป็นรูปละเอียดชนิดหนึ่งเรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์ หรือชีวิตรูป

ชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้เหมือนน้ำในสระที่หล่อเลี้ยงต้นบัวไว้หลังจากที่เมล็ดพันธุ์เปื่อยผุลง โดยทำหน้าที่รักษารูปนามให้ดำรงอยู่ต่อไปตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงฐิติขณะก่อนจะถึงภังคขณะของรูปนามนั้นๆ กล่าวคือ น้ำในสระหล่อเลี้ยงบัวในขณะที่มีน้ำและบัว ฉันใด ชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้ก็รักษารูปนามในขณะที่รูปนามและชีวิตินทรีย์ที่เกิดร่วมกันยังปรากฏอยู่ ไม่อาจรักษาในภังคขณะหลังจากรูปนามดังกล่าวดับสูญไป เพราะไม่มีอยู่จริง ฉันนั้น ข้อนี้ยังเปรียบเหมือนน้ำมันหรือเกลียวไส้ที่กำลังหมดไปไม่อาจทำให้เปลวไฟคงอยู่ได้[๒]

เมื่อชีวิตินทรีย์ทำหน้าที่รักษารูปนามที่กำลังเกิดขึ้นเช่นนี้ ก็อาจมีคำถามว่า อะไรรักษาชีวิตินทรีย์อีกทอดหนึ่ง มีคำตอบว่า คนพายเรือที่นำเรือไปถึงฝั่งก็นับว่าได้นำตนเองไปถึงฝั่งอีกด้วย เพราะตนกับเรือเนื่องอยู่ด้วยกัน ฉันใด แม้ชีวิตินทรีย์ทำหน้าที่รักษารูปนามก็นับว่ารักษาตนเองอีกด้วย เพราะเนื่องด้วยรูปนามเหล่านั้น ฉันนั้น

ในชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้ นามชีวิตินทรีย์ไม่อาจถูกทำลายได้ด้วยศาสตราเป็นต้น แต่รูปชีวิตินทรีย์เป็นสิ่งที่ถูกทำลายได้ เมื่อรูปชีวิตินทรีย์ถูกทำลาย นามชีวิตินทรีย์ก็ขาดสูญไปด้วย เพราะชีวิตินทรีย์ทั้งสองดำรงอยู่เนื่องกัน นอกจากนั้น รูปชีวิตินทรีย์ที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่อาจถูกทำลายได้ เพราะไม่มีอยู่จริง แต่รูปชีวิตินทรีย์ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้นจึงถูกทำลายได้ และเมื่อรูปชีวิตินทรีย์ถูกทำลายจนขาดสูญไม่เกิดอีก ย่อมทำให้รูปที่เกิดจากกรรมในภพนั้นไม่อาจเกิดขึ้นอีกต่อไป ความตายจึงบังเกิดขึ้นด้วยการขาดสูญของรูปชีวิตินทรีย์ดังกล่าว[๓]

คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงลักษณะเป็นต้นของชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างเหล่านี้ว่า

สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อนุปาลนลกฺขณํ ชีวิตินฺทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตน-
รสํ, เตสํเยว จปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพธมฺมปทฏฺฐานํ.[๔]

"[นาม]ชีวิตินทรีย์ :-

๑. มีลักษณะรักษาสัมปยุตตธรรม

---

[๒] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๑/๑๗๓

[๓] วิ.มหา.อ. ๑/๑๗๒/๔๗๕, สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๗๒/๓๐๘

[๔] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๑/๑๗๓

๒. มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป [ตั้งแต่อุปปาทขณะจนก่อนจะถึงภังคขณะ]

๓. มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นอาการปรากฏ

๔. มีสัมปยุตตธรรมที่ควรดูแลรักษา [ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป] เป็นเหตุใกล้

สหชรูปปริปาลนลกฺขณํ ชีวิตินฺทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสเมว ฐปน-ปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานํ.[๕]

"[รูป]ชีวิตินทรีย์ :-

๑. มีลักษณะ คือ การรักษากรรมชรูปที่เกิดร่วมกัน [ในกลาปเดียวกัน]

๒. มีหน้าที่ยังรูปเหล่านั้นให้เป็นไป [ตั้งแต่อุปปาทขณะจนก่อนจะถึงภังคขณะ]

๓. มีการดำรงรูปเหล่านั้น [ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นอาการปรากฏ

๔. มีมหาภูตรูป [ที่เป็นกรรมชรูปอยู่ในกลาปเดียวกัน] ที่เสมอกันเป็นเหตุใกล้

ความตายในเรื่องมรณสตินี้มิได้หมายถึงมรณะทั้ง ๓ เหล่านั้น [เพราะไม่มีมากไม่ปรากฏชัดเจน และไม่เป็นที่ตั้งของสังเวช] มรณะดังกล่าวคือ

๑. สมุจเฉทมรณะ (มรณะคือการตัดขาด) คือ ความขาดสูญแห่งวัฏฏ-ทุกข์ของพระอรหันต์

๒. ขณิกมรณะ (มรณะเนื่องด้วยภังคขณะ) คือ ความแตกดับในทุกขณะ (ภังคขณะ) ของสังขาร (รูปนาม)

๓. สัมมุติมรณะ (มรณะตามสมมุติบัญญัติ) พบในคำว่า รุกฺโข มโต (ต้นไม้

---

[๕] วิสุทฺธิ. ๑/๔๓๙/๘๖

ตาย), โลหํ มตํ (โลหะตาย) เป็นต้น

อนึ่ง มรณะที่ประสงค์เอามี ๒ ประการ [เพราะเป็นอารมณ์ของสติ] ดังนี้

๑. กาลมรณะ (ความตายเมื่อถึงคราว) มีด้วยการหมดบุญ หมดอายุขัย หรือหมดทั้งสองอย่าง กล่าวคือ

ก. ความตายด้วยการหมดบุญ คือ ความตายในขณะที่เหตุ[มีอาหารเป็นต้น]อันก่อให้เกิดกระแสรูปที่มีชีวิตยังบริบูรณ์อยู่ เพราะกรรม[เดิม]อันก่อให้เกิดปฏิสนธิให้ผลหมดสิ้นแล้ว

ข. ความตายด้วยการหมดอายุขัย คือ ความตายด้วยการหมดอายุเหมือนกำหนดเพียงร้อยปีของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีคติ (ภพ) กาลเวลา และอาหารเป็นต้นที่บริบูรณ์

๒. อกาลมรณะ (ความตายเมื่อยังไม่ถึงคราว) มีได้ด้วย[อุปัจเฉทก]กรรมที่ตัดรอนกรรม[เดิม] ดังนี้

ก. ความตายของผู้ที่ถูกตัดกระแสรูปนามด้วยกรรมที่ทำให้เคลื่อนจากภพที่เกิดในขณะนั้นทันที เหมือนความตายของทูสีมารและพระเจ้ากลาพุเป็นต้น

ข. ความตายของผู้ขาดกระแสรูปนามด้วยความพยายาม[ของตนหรือผู้อื่น]มีการใช้อาวุธเป็นต้นด้วยอำนาจกรรมเก่า (ปาณาติบาต)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า คติกาลาหาราทิสมฺปตฺติยา (คติ กาลเวลา และอาหารเป็นต้นที่บริบูรณ์) หมายถึง อุตุ (อุณหภูมิ) อสุจิ และเลือด เป็นต้น[๖]

คติที่บริบูรณ์ เช่น ภพของเทวดาที่มีกำหนดอายุแน่นอนตามภพภูมินั้นๆ เช่น เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกามีอายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นต้น

กาลเวลาที่บริบูรณ์ เช่น สมัยต้นกัปที่มีกำหนดอายุแน่นอนโดยมีอายุ ๑ แสนปี

อาหารที่บริบูรณ์ เช่น อาหารของชาวอุตตรกุรุทวีปที่มีสารอาหารมาก ทำให้มีกำหนดอายุแน่นอนโดยมีอายุ ๑ พันปี

---

[๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘/๓๔๓

ตามหลักพระอภิธรรม คติคือภพของเทวดาเป็นต้นที่มีอายุขัยแน่นอน, กาลเวลาของคนในสมัยต้นกัปที่คนมีอายุยืนแน่นอน, อุปธิ (ร่างกาย, สุขภาพที่แข็งแรง) และปโยคะคือความเพียรและปัญญาในการเป็นอยู่ให้มีสุขภาพดี ทั้งหมดนี้เป็นเหตุให้กรรมเก่าส่งผลได้เต็มที่จนหมดอายุขัย ที่จริงแล้วกรรมเก่าอาจส่งผลดีได้เมื่อมีคติเป็นต้นบริบูรณ์ ถ้าคติเป็นต้นไม่บริบูรณ์ แม้กรรมเก่ายังมีกำลังอยู่ก็ไม่อาจส่งผลให้ได้ ดังข้อความว่า

กาโล’ปธิปโยคานํ　　　　　คติยา จ ยถารหํ
สมฺปตฺติญฺจ วิปตฺติญฺจ　　　　กมฺม’มาคมฺม ปจฺจติ[๗]

“กรรมส่งผลอาศัยความบริบูรณ์หรือความบกพร่องของกาลเวลา อุปธิ (ร่างกาย) ปโยคะ (ความเพียรและปัญญา) และคติตามสมควร”

ทูสีมารเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวดี ได้เข้าสิงเด็กแล้วใช้ก้อนหินขว้างใส่พระวิธุระผู้เป็นอัครสาวกที่เดินบิณฑบาตตามหลังพระพุทธเจ้ากกุสันธะ ทำให้พระเถระศีรษะแตกเลือดไหล บาปนั้นทำให้ทูสีมารจุติจากความเป็นเทวดาแล้วตกนรกอเวจีทันที เรื่องนี้พบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มารตัชชนียสูตร[๘]

พระเจ้ากลาพุเป็นกษัตริย์ในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเมาสุราไปเที่ยวอุทยาน ได้พบกับพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นฤษีนามว่า ขันติวาที (ผู้มีลัทธิว่าด้วยความอดทน) จึงรับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แส้หวายมีหนามเฆี่ยนตีฤษีสองพันครั้งเพื่อทดสอบว่าท่านอดทนจริงหรือไม่ หลังจากนั้นได้รับสั่งให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของท่าน ในที่สุดใช้พระบาทกระทืบอกของฤษีแล้วเดินออกจากอุทยาน ด้วยผลของกรรมนั้นพระองค์ได้ถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีในทันทีในขณะเดินลับตาฤษี ส่วนฤษีได้มรณภาพในวันนั้นนั่นเอง เรื่องนี้พบในขุททกนิกาย ขันติวาทีชาดก[๙]

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ทูสีมารกลาพุราชาทีนํ (ทูสีมารและพระเจ้ากลาพุเป็นต้น) หมายถึง นันทกยักษ์ และนันทมาณพ เป็นต้น[๑๐]

นันทกยักษ์เป็นยักษ์ที่ใช้ตะบองทุบตีศีรษะของท่านพระสารีบุตรในขณะเข้านิโรธ-

---

[๗] มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๒/๘๙/๗๒
[๘] ม.มู. ๑๒/๕๑๒/๔๕๕
[๙] ขุ.ชา. ๒๗/๔๙-๕๒/๑๐๒-๓, ขุ.ชา.อ. ๔/๔๙-๕๒/๒๔๐-๕
[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖๗/๓๔๓

สมาบัติ จึงถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีทันที เรื่องนี้พบในคัมภีร์มิลินทปัญหา[๑๑]

นันทมาณพได้ประทุษร้ายนางอุบลวัณณาเถรี จึงถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีทันทีเช่นเดียวกัน เรื่องนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท[๑๒]

มรณะทั้งหมดนั้น [คือ กาลมรณะ อกาลมรณะ ความตายด้วยการหมดบุญ หมดอายุขัย หรือหมดทั้งสองอย่าง และความตายด้วยความพยายามของตนหรือผู้อื่น] ถูกรวมไว้ด้วยความขาดสูญของชีวิตินทรีย์ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น คำว่า มรณสติ จึงเป็นการระลึกถึงมรณะคือความขาดสูญของชีวิตินทรีย์

[๑๖๘] ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญมรณสตินั้น ควรไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่แล้วใส่ใจอย่างถูกวิธีว่า

ก. มรณํ ภวิสฺสติ (มรณะจักมี)

ข. ชีวิตินฺทฺริยํ อุปจฺฉิชฺชิสฺสติ (ชีวิตินทรีย์จักขาด)

ค. มรณํ มรณํ (ความตายๆ)

โยนิโสมนสิการ แปลตามศัพท์ว่า การใส่ใจโดยแยบคาย คือ การใส่ใจอย่างถูกวิธี ในที่นี้หมายถึงการใส่ใจที่ประกอบด้วยสติปัญญาและความสลดใจในกรณีตรงกันข้าม อโยนิโส-มนสิการ คือ การใส่ใจอย่างผิดวิธีโดยไม่ประกอบด้วยสติปัญญาและความสลดใจดังกล่าว ดังข้อความว่า

> โยนิโสติ อุปาเยน. มนสิกาโรติ มรณารมฺมโณ มนสิกาโร.[๑๓]
>
> "คำว่า โยนิโส (โดยแยบคาย) หมายความว่า ตามวิธี[อันสมควร]
> คำว่า มนสิกาโร (การใส่ใจ) คือ การใส่ใจที่มีความตายเป็นอารมณ์"

---

[๑๑] มิลินฺท. ๑๑๔

[๑๒] ขุ.ธ.อ. ๑/๖๙/๓๖๕

[๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๘/๓๔๓

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ก. ความโศกเศร้ามักเกิดขึ้นแก่ผู้ใส่ใจผิดวิธีเมื่อระลึกความตายของคนรักสนิทสนม ดุจมารดาผู้บังเกิดเกล้าระลึกถึงความตายของบุตรรัก

ข. ความชอบใจมักเกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่ตนไม่พอใจ ดุจคนคู่เวรระลึกถึงความตายของคนคู่เวร

ค. ความสลดใจมักไม่เกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่เป็นกลาง (คนไม่เกี่ยวข้องกับตน) เหมือนสัปเหร่อเห็นศพคนตาย

ฆ. ความหวาดกลัวมักเกิดขึ้นในเวลาระลึกถึงความตายของตน ดุจคนขลาดเห็นเพชฌฆาตเงื้อดาบขึ้น

ทั้งหมดนั้นมักเกิดขึ้นแก่ผู้ปราศจากสติปัญญาและความสลดใจ ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติเห็นหมู่สัตว์ที่ถูกฆ่าหรือตายเองในป่าและสุสานเป็นต้นนั้นๆ แล้ว ควรพิจารณาความตายของบุคคลที่ตายไปซึ่งตนเคยพบเห็นสมบัติ ประกอบสติปัญญาและความสลดใจ แล้วเจริญมนสิการตามวิธีว่า มรณํ ภวิสฺสติ (ความตายจักมี) เป็นต้น เพราะผู้ที่เจริญมนสิการเช่นนี้ชื่อว่าเจริญมนสิการอย่างถูกวิธี ความหมายคือ ทำให้ดำเนินไปตามวิธี[อันสมควร] ผลที่ได้รับคือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติบางท่าน[ผู้มีอินทรีย์แก่กล้ามีปัญญามาก]เจริญมนสิการอย่างนี้ นิวรณ์ย่อมสงบ สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่นกรรมฐานบรรลุอุปจาร-สมาธิ

คำว่า ตเทตํ สพฺพมฺปิ (ทั้งหมดนั้น) หมายความว่า การเกิดความเศร้าโศกและความชอบใจ การไม่เกิดความสลดใจ และการเกิดความหวาดกลัว ย่อมมีได้แก่ผู้ปราศจากสติปัญญาและความสลดใจ ที่จริงแล้วผู้ที่ระลึกถึงถ้อยคำของบัณฑิตทั้งหลายว่า "ขึ้นชื่อว่าความตายนี้มีได้แน่นอนแก่บุคคลผู้เกิดแล้ว" ย่อมเกิดความสลดใจในความตายนั้น และเป็นผู้มีปัญญาพิจารณา ความเศร้าโศกเป็นต้นที่เกิดขึ้นเพราะความตายของคนรักสนิทสนม ย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น[๑๔]

[๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๘/๓๔๓

คำว่า ตเทตํ ตัดบทเป็น ตํ (นั้น) + เอตํ (นี้) สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติให้แปลตามศัพท์ว่า “นี้นั้น” โดยแปลทั้ง ต และ เอต ศัพท์ แต่ตามหลักภาษาบาลี ในบทสรรพนาม ๒ บทที่ประกอบร่วมกัน บทหน้าเป็นหลักสำคัญที่ต้องแปล ส่วนบทหลังเป็นเพียงวจนาลังการคือเครื่องประดับคำให้สละสลวย ไม่มีความหมายตามศัพท์แต่อย่างใด ดังข้อความว่า

สฺวายนฺติ เอตฺถ โสติ อตฺถปทํ. อยนฺติ วจนาลงฺกาโร. เตนาหุ โปราณา “ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานนฺติ.[๑๕]

“ในคำว่า สฺวายํ นี้ คำวา โส เป็นบทแสดงความหมาย คำว่า อยํ เป็นเครื่องประดับคำ ฉะนั้นโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ (ในสรรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นหลักสำคัญ)”

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา.[๑๖]

“ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนํ แปลว่า ท่านพระอานนท์นั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์”

ตํ ปเนตนฺติ เอตฺถ เอตสทฺโท วจนาลงฺกาโร ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพสฺเสว เยภุยฺเยน ปธานตฺตา.[๑๗]

“เอต ศัพท์ในคำว่า ตํ ปเนตํ นี้เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรรพนามต้นเท่านั้นมักเป็นประธานโดยมากในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

วิธีนึกถึงความตาย ๘ อย่าง

[๑๖๙] ถ้าผู้ปฏิบัติไม่อาจบรรลุอุปจารสมาธิตามวิธีนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายตามลักษณะ ๘ ประการเหล่านี้ คือ :-

---

[๑๕] มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๑/๒/๒๖๘
[๑๖] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๘๓
[๑๗] ปาจิตฺ.โยชนา ๖๑

๑. ปรากฏเหมือนเพชฌฆาต
๒. เสื่อมจากสมบัติ
๓. นำมาเปรียบเทียบ
๔. เป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก
๕. ชีวิตมีกำลังน้อย
๖. ไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]
๗. มีกำหนดเวลา[อายุขัย]
๘. มีขณะเล็กน้อย

๑. ปรากฏเหมือนเพชฌฆาต

ในเรื่องนั้น คำว่า วธกปจฺจุปฏฺฐานโต หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรระลึกโดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต ความหมายคือ ควรระลึกว่าแม้ความตายก็ปรากฏเหมือนเพชฌฆาตที่คิดจะตัดศีรษะผู้นี้แล้วกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอ เพราะความตายมาพร้อมกับความเกิดและบั่นทอนชีวิต

อุปมาเหมือนดอกเห็ดตูมผุดขึ้นดันเอาฝุ่นติดหัวขึ้นมา ฉันใด เหล่าสัตว์ก็พาความแก่และความตายมาเกิดด้วย ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นถึงความแก่ถัดจากเกิดขึ้นแล้วแตกดับไปพร้อมกับสัมปยุตตขันธ์ (ขันธ์ที่ประกอบร่วมกับจิตคือเจตสิก) เปรียบดั่งศิลาตกจากยอดเขาแตกกระจายไป โดยประการดังนี้ ความตายในทุกขณะ[ของรูปนาม]มาพร้อมกับความเกิดก่อน แม้ความตาย[คือความขาดสูญของชีวิตินทรีย์]ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ก็มาพร้อมกับความเกิด เพราะสัตว์ที่เกิดแล้วต้องตายแน่นอน

ด้วยเหตุนั้น เหล่าสัตว์นี้จึงเดินบ่ายหน้าสู่ความตาย มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่งตั้งแต่เวลาที่เกิดมา เปรียบดังดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นแล้วก็โคจรบ่ายหน้าสู่อัสดง มิได้กลับมาหาที่ๆ ไปถึงแม้สักน้อยหนึ่ง หรือเปรียบเหมือนแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขามีกระแสเชี่ยวมักพัดเอาสิ่งพอที่จะพัดไปได้ ย่อมไหลไปท่าเดียว มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่ง ดัง

พระพุทธดำรัสว่า

ยเมกรตฺตึ ปฐมํ คพฺเภ วสติ มาณโว
อพฺภุฏฺฐิโตว โส ยาติ ส คจฺฉํ น นิวตฺตติ.[๑๘]

"สัตว์อยู่ในครรภ์ครั้งแรกในราตรีหนึ่ง ย่อมบ่ายหน้าไป[สู่ความตาย]ตั้งแต่ราตรีนั้น เขาย่อมดำเนินไปไม่หวนกลับ[แม้เพียงขณะหนึ่ง]"

วิสุทธิมรรคมหาฏีกา[๑๙] กล่าวว่า "เหล่าสัตว์ถือปฏิสนธิในราตรีโดยมาก จึงตรัส รตฺติ ศัพท์ไว้" แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๐) กล่าวว่า คำอธิบายข้างต้นไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะเหล่าสัตว์ที่เสียชีวิตในเวลากลางวันก็มีจำนวนมาก และต้องถือปฏิสนธิทันทีหลังจากเสียชีวิตแล้ว ที่จริงการประกอบใช้ รตฺติ ศัพท์ในเรื่องนี้ น่าจะเป็นเพราะว่าชาวมคธมุ่งกล่าวถึงเวลากลางคืนเป็นหลัก ดังคำว่า ทีฆรตฺตํ (ตลอดราตรีอันยาวนาน), รตฺตญฺญู (ผู้รู้ราตรีนาน) เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อสัตว์นั้นบ่ายหน้าไปอยู่อย่างนี้ ความตายย่อมใกล้เข้ามา[เรื่อยๆ] ประดุจ :-

ก. แม่น้ำน้อยเหือดแห้งไปเพราะถูกแดดเผาในฤดูร้อน
ข. ผลไม้ที่มีน้ำแห่งอาโปธาตุซึมซาบตามขั้วแต่เช้า ร่วงหล่นไป
ค. ภาชนะดินที่ถูกทุบด้วยค้อน แตกไป
ฆ. หยาดน้ำค้างต้องแสงอาทิตย์ เหือดแห้งไป

ดังพระพุทธดำรัสว่า

อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา ชีวิตมุปรุชฺฌติ
อายุ ขียติ มจฺจานํ กุนฺนทีนํว โอทกํ.[๒๐]

"ทิวาราตรีล่วงไป ชีวิตพลอยดับไปด้วย อายุของสัตว์ย่อมสิ้นไปเหมือนน้ำของแม่น้ำน้อยแห้งไป[ในฤดูคิมหันต์]"

---

[๑๘] ขุ.ชา. ๒๗/๓๖๓/๓๗๕
[๑๙] วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๙/๓๔๕
[๒๐] สํ.ส. ๑๕/๑๔๖/๑๓๑

คำว่า กุนฺนที ประกอบรูปศัพท์มาจาก ขุทฺท ศัพท์ + นที ศัพท์ แปลง ขุทฺท ศัพท์ เป็น กุนฺ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๗๔๓) ว่า นทิยํ ขุทฺทสฺส กุนฺ (แปลง ขุทฺท เป็น กุนฺ ในเพราะ นที ศัพท์) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขุทฺทา จ สา นที จาติ กุนฺนที = แม่น้ำน้อย ชื่อว่า กุนนที (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ผลานมิว ปกฺกานํ ปาโต ปปตโต ภยํ
เอวํ ชาตาน มจฺจานํ นิจฺจํ มรณโต ภยํ.[๒๑]

“เหล่าสัตว์ที่เกิดมาแล้วกลัวตายแน่นอน เหมือนเจ้าของผลไม้กลัวผลไม้สุกหล่นในยามเช้า”

ข้อความว่า “หล่น” หมายความว่า เจ้าของผลไม้ที่อยู่ในต้นไม้แล้วต้องการขวนขวายในการเด็ด กลัวผลไม้สุกหล่น อีกอย่างหนึ่ง เจ้าของผลไม้ที่เข้าไปใต้ต้นไม้ กลัวผลไม้สุกหล่น [จากข้างบน][๒๒]

ยถาปิ กุมฺภการสฺส กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ
สพฺพํ เภทนปริยนฺตํ อวํ มจฺจาน ชีวิตํ.[๒๓]

“ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำ ทั้งเล็ก ใหญ่ เผาแล้ว หรือยังมิได้เผา ทุกอย่างล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของเหล่าสัตว์ก็ฉันนั้น”

อุสฺสาโวว ติณคฺคมฺหิ สูริยุคฺคมนํ ปติ
เอวมายุ มนุสฺสานํ มา มํ อมฺม นิวารย.[๒๔]

---

[๒๑] ขุ.สุ. ๒๕/๕๘๒/๔๕
[๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖๙/๓๔๕
[๒๓] ขุ.สุ. ๒๕/๕๘๓/๔๕๑
[๒๔] ขุ.ชา. ๒๗/๗๙/๒๔๘

"ชีวิตของเหล่าสัตว์สั้นนัก เหมือนหยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้าแห้งไป
ในยามอรุโณทัย หม่อมแม่ พระองค์อย่าทรงห้ามหม่อมฉันเลย"

คำว่า สูริยุคฺคมนํ ปติ แปลว่า "ในยามอาทิตย์อุทัย" โดย ปติ ศัพท์มีความหมายว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) และบทว่า สูริยุคฺคมนํ ก็ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีด้วยอำนาจของกัมมัปปวจนียะ (ศัพท์แสดงกิริยา) คือ ปติ ศัพท์ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๖) ว่า กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังคำว่า รุกฺขมนุ วิชฺโชตเต จนฺโท (พระจันทร์ส่องแสงที่ต้นไม้) ในพระบาลีมีอีกตัวอย่างหนึ่งว่า

ตโต รตฺยา วิวสาเน สูริยสฺสุคฺคมนํ ปติ
ทิพฺพา ภกฺขา ปาตุภเวยฺยุํ ฉฏฺฐเมตํ วรํ วเร.[๒๕]

"ต่อจากนั้น เมื่อราตรีสว่างแล้ว ดวงอาทิตย์อุทัยแล้ว ขอให้อาหาร
ทิพย์พึงปรากฏ นี้เป็นพรประการที่ ๖"

ความตายมาพร้อมกับความเกิดเหมือนเพชฌฆาตเงื้อดาบ ย่อมคร่าเอาชีวิตเหมือนเพชฌฆาตกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอ ไม่ถอยกลับโดยมิได้ปล่อยไปอย่างนี้ ดังนั้น แม้ความตายจึงชื่อว่าปรากฏดังเพชฌฆาตเงื้อดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิดและบั่นทอนชีวิต

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรระลึกความตายโดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต (๑)

๒. เสื่อมจากสมบัติ

[๑๗๐] คำว่า สมฺปตฺติวิปตฺติโต (โดยเสื่อมจากสมบัติ) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าสมบัติในโลกนี้งดงามอยู่ได้ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ แต่ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ล่วงพ้นความวิบัติดำรงอยู่ได้หามีไม่ ดังจะเห็นได้ว่า :-

[๒๕] ขุ.ชา. ๒๘/๒๒๙๘/๔๔๘

สกลํ เมทินึ ภุตฺวา ทตฺวา โกฏิสตํ สุขี
อฑฺฒามลกมตฺตสฺส อนฺเต อิสฺสรตํ คโต.

“แม้พระเจ้าอโศกมหาราชผู้อยู่สุขสบายยิ่ง ทรงครอบครองสากลปฐพี พระราชทานทรัพย์ร้อยโกฏิ ในบั้นปลายได้ครอบครองเพียงมะขามป้อมครึ่งผล”

คำว่า สุขี (ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง) ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุข (ความสุข) + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตซึ่งมีความหมายว่า “มี” อนึ่ง อี ปัจจัยนี้แสดงอติสยัตถะ คือ ความหมายว่า ยิ่ง ดังข้อความว่า

สุขีติ ทิพฺพสทิเสหิ โภเคหิ อาธิปเตยฺเยน จ สุขสมงฺคี.[๒๖]

“คำว่า สุขี (ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง) หมายความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุขในสมบัติที่เสมอด้วยทิพยสมบัติและความเป็นใหญ่”

อี ปัจจัยที่ลงท้าย สุข ศัพท์เป็นตัทธิตปัจจัยที่ลงในความหมายว่า อสฺสตฺถิ (มีอยู่แก่บุคคลนั้น) บทที่ลง อี หรือ มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นในอัสสัตถิตัทธิตมักแสดงความหมายแฝงอย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สุขี จึงมีความหมายว่า “ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง” ดังข้อความว่า

ปหูเต จ ปสํสายํ นินฺทายํ จาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.[๒๗]

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน”

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกาซึ่งปริวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

---

๒๖ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๐/๓๔๖

๒๗ โมคฺ.ปญฺจิกา ๔/๗๘

ภูมนินฺทาปสํสาสุ นิจฺจโยเค'ติสายเน
สํสคฺเค'ตฺถิวิวจฺฉายํ ภวนฺติ มนฺตุอาทโย.[๒๘]
[ภูมนินฺทาปฺรศํสาสุ นิตฺยโยเค'ติศายเน
สํสรฺเค'สฺติวิกฺษายำ ภวนฺติ มตุพาทยะ.]

"มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสัตถิตัทธิตในอรรถว่า มาก, การตำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย์, ความยิ่ง และการระคนกัน"

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปหูต (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีโค), ธนวา (ผู้มีทรัพย์), รุกฺขวา (สถานที่มีต้นไม้)

๒. ปสํสา (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณวา (ผู้มีคุณธรรม) รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปงาม), สิริมา (ผู้มีสิริ), อายสฺมา (ผู้มีอายุ)

๓. นินฺทา (การตำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว), วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก), ปาปี (ผู้มีบาป), กุฏฺฐี (ผู้มีโรคเรื้อน)

๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น อุทรวตี กญฺญา (หญิงผู้มีท้อง), พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม), ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา)

๕. นิจฺจโยค (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น ขีริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง), สติมา (ผู้มีสติ), สีลวา (ผู้มีศีล), อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยา), มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่)

๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), หลิทฺทิมา (ยาที่มีขมิ้น, ยาขมิ้นผสมกับยาอื่นๆ)

เตเนว เทหพนฺเธน ปุญฺญมฺหิ ขยมาคเต
มรณาภิมุโข โสปิ อโสโก โสกมาคโต.

"เมื่อท้าวเธอทรงสิ้นบุญแล้ว แม้ทรงพระนามว่าอโศก ก็บ่ายพระพักตร์สู่ความตายด้วยร่างกายนั้น ถึงความโศกเศร้าแล้ว"

---
[๒๘] กาศิกา ๕/๒/๙๔

พระเจ้าอโศกมหาราชได้เสวยราชสมบัติ ๓๗ ปี ทรงเกิดความโทมนัสที่ไม่อาจเสวยมะขามป้อมได้ในเวลาป่วยหนักใกล้จะเสียชีวิต เมื่อสวรรคตแล้วจึงไปเกิดเป็นงูเหลือม ต่อมาพระอรหันต์ทราบว่าพระองค์ไปเกิดในทุคติภูมิ จึงไปเตือนสติให้พระองค์ระลึกถึงบุญกุศลมากมายที่ได้สั่งสมไว้ งูเหลือมได้เสียชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ ต่อมาในราวศตวรรษที่ ๔ พระองค์ได้มาเกิดเป็นกุลบุตรในประเทศลังกาพร้อมกับอดีตพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะผู้เป็นพระสหาย ทั้งสองได้ออกบวชตั้งแต่เป็นสามเณรน้อยและบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ อีกทั้งได้ปรินิพพานในเวลาใกล้เคียงกันอีกด้วย

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโรคทั้งหมดมีความเจ็บป่วยเป็นที่สุด ความเป็นหนุ่มทั้งหมดมีความแก่เป็นที่สุด ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นที่สุด ชาวโลกทั้งหมดถูกชาติติดตาม ชราไล่ตาม พยาธิครอบงำ มรณะย่ำยี ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยถาปิ เสลา วิปุลา นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา.[๒๙]

“ภูเขาหินสูงใหญ่เสียดฟ้า กลิ้งมาบดขยี้[ทุกสิ่ง]จากทิศทั้ง ๔ รอบด้าน ฉันใด”

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน
ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส
น กิญฺจิ ปริวชฺเชติ สพฺพเมวาภิมทฺทติ.[๓๐]

“ความแก่และความตายก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำเหล่าสัตว์ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทขยะ ไม่เว้นใครๆ ย่อมย่ำยีไปทั่ว”

---

๒๙ สํ.ส. ๑๕/๑๓๖/๑๒๒

๓๐ สํ.ส. ๑๕/๑๓๖/๑๒๒

น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ น รถานํ น ปตฺติยา
น จาปิ มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุํ ธเนน วา.[๓๑]

"ณ ที่นั้น ไม่มีชัยภูมิของพลช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า และไม่มีใครเอาชนะได้ด้วยมนต์ยุทธ์ การติดสินบน และอื่นๆ"

กองทัพในสมัยก่อนแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. รถานีกะ (พลรถ) มีรถ ๓ คันและทหารเฝ้ารถ ๔ นายในรถแต่ละคัน

๒. หัตถานีกะ (พลช้าง) มีช้าง ๓ เชือก และทหารเฝ้าช้าง ๑๒ นายในช้างแต่ละเชือก

๓. หยานีกะ (พลม้า) มีม้า ๓ ตัว และทหารเฝ้าม้า ๓ นายในม้าแต่ละตัว

๔. ปัตตานีกะ (พลเดินเท้า) มีทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ

ดังข้อความว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนาธมนฺตโต.
หตฺถานีกํ หยานีกํ รถานีกํ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกํ จตุชฺชนา.[๓๒]

"ช้างเป็นต้นอย่างละสามๆ ชื่อว่า หัตถานีกะ หยานีกะ และรถานีกะ โดยส่วนต่ำสุดด้วยลักษณะนี้ว่า ช้างหนึ่งเชือกมีทหาร ๑๒ นาย (พลช้าง) ม้าหนึ่งตัวมีทหาร ๓ นาย (พลม้า) รถหนึ่งคันมีทหาร ๔ นาย (พลรถ) ส่วนทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปัตตานีกะ (พลเดินเท้า)

รโถ นาม จตุปุริสปริวาโร. ตาทิสํ รถตฺตยํ รถานีกํ นาม. หตฺถี ปน ทฺวาทสปุริสปริวาโร โหติ. ตาทิสํ หตฺถิตฺตยํ หตฺถานีกํ นาม. อสฺโส ติปุริสปริวาโร. ตาทิสํ หยตฺตยํ หยานีกํ นาม. สายุธา จตฺตาโร ปุริสา ปทานีกํ นาม.[๓๓]

---

[๓๑] อภิธาน. ๒/๓๘๒-๘๓

[๓๒] อภิธาน. ๒/๓๘๒-๘๓

[๓๓] สุโพธา.อภินวฏีกา ๔/๒๘๒

"รถที่มีทหาร ๔ นายชื่อว่า รถ รถ ๓ คันเช่นนั้นชื่อว่า รถานีกะ (พลรถ) ส่วนช้างมีทหาร ๑๒ นายเป็นบริวาร ช้าง ๓ เชือกเช่นนั้นชื่อว่า หัตถานีกะ (พลช้าง) ม้ามีบุรุษ ๓ นายเป็นบริวาร ม้า ๓ เชือกเช่นนั้น ชื่อว่า หยานีกะ (พลม้า) ทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปทานีกะ (พลเดินเท้า)"

คำว่า ธเนน (การให้ทรัพย์, การติดสินบน) ในบาทคาถาที่ ๓ มีศัพท์เดิมมาจาก ธนทาเนน ลบ ทาน ศัพท์หลังเพราะเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลัง ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม, รูปภพ ชื่อว่า รูป) ตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธนสฺส ทานํ ธนํ = การให้ทรัพย์ ชื่อว่า ธนะ (อุตตรโลปสมาส)

วา ศัพท์ในคำว่า ธเนน วา แปลว่า "และอื่นๆ" โดย วา ศัพท์มีอรรถว่า อวุตตวิกัปปนะ หรืออวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งในที่นี้คือ การเกลี้ยกล่อม (สาม) และการพูดยุยงให้แตกแยก (เภท) ดังข้อความว่า

วา-สทฺโท อวุตฺตวิกปฺปนตฺโถ. เตน สามํ เภทญฺจ สงฺคณฺหาติ.[๓๔]

"วา ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้[โดยตรง] จึงรวบรวมการเกลี้ยกล่อมและการพูดยุยงให้แตกแยก"

อุบายที่เป็นเหตุชนะศัตรูของพระราชาในสมัยก่อน มี ๔ ประการ คือ

๑. เภทะ การยุยงให้แตกแยก คือ พูดยุยงฝ่ายศัตรูที่สามัคคีกันให้แตกแยก เพื่อบั่นทอนกำลัง เหมือนพระเจ้าอชาตศัตรูส่งวัสสการะพราหมณ์ไปทำลายความสามัคคีของเจ้าวัชชีแล้วจึงบุกยึดเมืองวัชชีในภายหลัง

๒. ทัณฑะ การสู้รบ คือ ต่อต้านการรุนรานของฝ่ายศัตรู หรือปฏิบัติการรุกรานฝ่ายศัตรู

๓. สามะ การเกลี้ยกล่อม คือ พูดจาหว่านล้อมให้ศัตรูยอมจำนนหรือมาเป็นพันธมิตรโดยไม่ต้องสู้รบ

---

[๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๐/๓๔๖

๔. ทานะ การติดสินบน คือ ใช้ทรัพย์ติดสินบนศัตรูให้กลายเป็นมิตรหรือเพื่อซื้อข่าวของฝ่ายศัตรู

ดังข้อความว่า

> เภโท ทณฺโฑ สามทานา- นุยุปายา จตุโร อิเม.[๓๕]
>
> “อุบายที่เป็นเหตุชนะศัตรู มี ๔ ประการ คือ เภทะ (การพูดยุยงให้แตกแยก) ทัณฑะ (การสู้รบ) สามะ (การเกลี้ยกล่อม) และทานะ (การติดสินบน)”

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติกำหนดว่าสมบัติคือชีวิตมีวิบัติคือความตายเป็นที่สุด พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยวิบัติจากสมบัติ (๒)

๓. นำมาเปรียบเทียบ

[๑๗๑] คำว่า อุปสํหรณโต (โดยนำมาเปรียบเทียบ) หมายความว่า โดยนำมาเปรียบเทียบตนกับคนอื่น[ที่เสียชีวิตแล้ว] ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรหมั่นระลึกถึงความตายโดยนำมาเปรียบเทียบด้วยลักษณะ ๗ อย่างคือ

(๑) ความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่
(๒) ความเป็นผู้มีบุญมาก
(๓) ความเป็นผู้มีกำลังมาก
(๔) ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก
(๕) ความเป็นผู้มีปัญญามาก
(๖) ความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า
(๗) ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

---
[๓๕] อภิธาน. ๒/๓๔๘

(๑) ความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่

ถามว่า : พึงเปรียบเทียบอย่างไร

ตอบว่า : พึงเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าความตายนี้ตกไปไม่หวาดหวั่นในท่านผู้มียศยิ่งใหญ่ มีบริวารมาก มีทรัพย์สินพาหนะพรั่งพร้อม แม้กระทั่งท้าวมหาสมมต พระเจ้ามันธาตุ พระเจ้ามหาสุทัสสนะ พระเจ้าทัฬหเนมิ และพระเจ้านิมิ เหตุไฉนเล่าจักไม่ดำเนินไปในตัวเรา

มหายสา ราชวรา มหาสมฺมตอาทโย
เตปิ มจฺจุวสํ ปตฺตา มาทิเสสุ กถาว กา.

"พระราชาผู้ประเสริฐมีท้าวมหาสมมตเป็นต้น เป็นผู้มียศยิ่งใหญ่ แม้ท่านเหล่านั้นยังถึงอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา"

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่เป็นอันดับแรก

(๒) ความเป็นผู้มีบุญมาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างนี้ว่า

โชติโก ชฏิโล อุคฺโค เมณฺฑโก อถ ปุณฺณโก
เอเต จญฺเญ จ เย โลเก มหาปุญฺญาติ วิสฺสุตา
สพฺเพ มรณมาปนฺนา มาทิเสสุ กถาว กา.

"เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติกะ ชฏิละ อุคคะ เมณฑกะ ปุณณกะ และเศรษฐีอื่น[มีอนาถปิณฑิกะและธนัญจยะเป็นต้น]ที่เลื่องลือว่าเป็นผู้มีบุญมากในโลก ทั้งหมดมาถึงความตายแล้ว จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชน

เช่นเรา”

(๓) ความเป็นผู้มีกำลังมาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ว่า

วาสุเทโว พลเทโว ภีมเสโน ยุธิฏฺฐิโล
จานุโร โย มหามลฺโล อนฺตกสฺส วสํ คตา.

“[ผู้มีกำลังมาก คือ] พระวาสุเทพ พระพลเทพ พระภีมเสน พระยุธิฏฐิละ และยอดนักมวยปล้ำชื่อจานุระ ก็ไปสู่อำนาจแห่งความตาย”

พระพลเทพและพระภีมเสนเป็นราชบุตรองค์ที่ ๑ และที่ ๒ ในราชบุตร ๑๐ พระองค์ของพระนางเทวคัพภา พระพลเทพได้ฆ่ายอดนักมวยปล้ำชื่อจานุระที่กล่าวถึงในคาถานี้ เรื่องนี้พบในอรรถกถาของทสกนิบาต ฆตบัณฑิตชาดก แต่ชื่อว่าจานุระในที่นี้มีรูปเป็นจารุระในคัมภีร์อรรถกถาชาดกดังกล่าว ต่อมาราชบุตรเหล่านั้นได้ยึดเมืองจากพระเจ้าอาของตนแล้วรบพุ่งขยายอาณาจักร ในที่สุดได้สิ้นชีพลงด้วยการต่อสู้กันเองบ้าง ถูกศัตรูทำร้ายบ้าง[๓๖]

ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตชื่อมหาภารตยุทธ์ พบชื่อภีมเสน ๓ แห่ง คือ

๑. พระภีมเสนและพระยุธิฏฐิละ เป็นราชบุตรของพระเจ้าปัณฑุซึ่งมีโอรส ๕ พระองค์ คือ อัชชุนะ นกุละ ภีมเสน ยุธิฏฐิละ และสหเทพ มีเรื่องเล่าในคัมภีร์อรรถกถาของปัณณาสนิบาต กุณาลชาดก[๓๗]ว่า เจ้าชายทั้งห้าพระองค์เรียนศิลปะจากเมืองตักกสิลาแล้วเดินทางกลับ ได้พบกับพระนางกัณหาธิดาของพระเจ้าพาราณสี และทั้งห้าพระองค์ได้อภิเษกสมรสร่วมกับพระนาง ต่อมาเกิดความสลดใจที่พระนางออกอุบายให้พี่น้องฆ่ากันเองโดยหลอกว่าจะให้ครองเมืองต่อจากพระราชบิดา ทั้งหมดจึงออกบวชเจริญกสิณในป่า ในเรื่องดังกล่าวไม่มีข้อความที่กล่าวว่าราชบุตรเหล่านั้นเป็นผู้มีกำลังมาก

---

[๓๖] ขุ.ชา.อ. ๕/๑๖๕/๔๖๖

[๓๗] ขุ.ชา.อ. ๗/๒๙๕/๓๒๘

๒. ภีมเสนเป็นช่างหูก เขาไม่ใช่กษัตริย์หรือผู้มีกำลังมาก แต่เป็นคนขี้ขลาดกลัวตาย พบในคัมภีร์อรรถกถาของเอกกนิบาต ภีมเสนชาดก[๓๘]

๓. พระภีมะผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปัณฑุที่มีพระราชโอรส ๕ พระองค์ คือ ยุธิฏฐิละ (เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าธรรม) ภีมะ (เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าลม) อัชชุนะ (เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงพระอินทร์) นกุละ (เกิดจากพระนางมัทรีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าอัสวี) และสหเทพ (เกิดจากพระนางมัทรีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าอัสวี) เจ้าชายทั้งห้าพระองค์นั้นเป็นผู้กล้าหาญที่มีกำลังมาก ทั้งห้าพระองค์ได้สมรสกับพระนางกัณหาธิดาของพระเจ้าทรุบท ที่จริงแล้วพระนางกัณหาได้อภิเษกสมรสกับพระอัชชุนะพระองค์เดียว แต่พระอัชชุนะได้ทรงอนุญาตให้พระนางเป็นชายาของพี่น้องทั้งหมดตามธรรมเนียมของตระกูล

ในเรื่องนี้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒) แสดงความเห็นว่า พระภีมะในวรรณกรรมสันสกฤตน่าจะเป็นอีกพระนามหนึ่งของพระภีมเสนะ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตชื่อมหาภารตยุทธ์ พบชื่อยุธิฏฐิละ ๔ แห่ง คือ

๑. เจ้าชายยุธิฏฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าสัพพทัตตะในนครรัมมะ พบในยุธัญจยชาดก[๓๙]

๒. พระเจ้าโกรัพยะพระนามว่าธนัญจนะ ผู้ประสูติในตระกูลยุธิฏฐิละ พบในธูมการิชาดก[๔๐]

๓. เจ้าชายยุธิฏฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปัณฑุ พบในคัมภีร์อรรถกถาของปัณณาสนิบาต กุณาลชาดก[๔๑]

๔. เจ้าชายยุธิฏฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปัณฑุ เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าธรรม พบในมหาภารตยุทธ์

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๖) กล่าวว่า พระยุธิฏฐิละที่กล่าวถึงในคาถานี้ควรเป็นพระยุธิฏฐิละโอรสของพระเจ้าปัณฑุที่ประสูติจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าธรรมตามที่ปรากฏในวรรณกรรมสันสกฤต พระองค์เป็นกษัตริย์ครองเมืองหัตถิปุระ

---

[๓๘] ขุ.ชา.อ. ๒/๘๐/๑๕๗

[๓๙] ขุ.ชา. ๒๗/๗๓-๘๓/๒๔๗-๔๘, ขุ.ชา.อ. ๖/๗๓-๘๓/๓๙-๔๔

[๔๐] ขุ.ชา. ๒๗/๑๒๘-๓๔/๑๗๘-๗๙, ขุ.ชา.อ. ๖/๑๒๘-๓๔/๑๙๙-๒๐๒

[๔๑] ขุ.ชา.อ. ๗/๒๙๕/๓๒๘

ได้ทำการรบพุ่งกับพระเจ้าอาชื่อพระเจ้าธตรฐ เป็นที่เลื่องลือว่าเป็นผู้กล้าหาญที่มีกำลังมาก แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวว่า

ยุธิฏฺฐิโล ธมฺมปุตฺโต[๔๒]

"พระยุธิฏฐิละ เป็นบุตรของเทพเจ้าธรรม"

แม้พระยุธิฏฐิละจะเป็นโอรสของพระเจ้าปัณฑุ ก็อาจกล่าวโดยอ้อมว่าเป็นบุตรของเทพเจ้าธรรม เพราะเกิดจากการประพฤติพรหมจรรย์แล้วบวงสรวงเทพเจ้าธรรมตามคำวิงวอนของพระนางกุนตี

ข้อความว่า "จานุระผู้เป็นยอดนักมวยปล้ำ" หมายถึง จานุระที่ถูกกษัตริย์ส่งไปต่อสู้กับพระพลเทพแล้วถูกฆ่าตาย แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวว่า

"จานุระ เป็นผู้ที่พระพลเทพทำการชกมวยปล้ำแล้วฆ่าตาย"[๔๓]

เอวํ ถามพลูเปตา อิติ โลกมฺหิ วิสฺสุตา
เอเตปิ มรณํ ยาตา มาทิเสสุ กถาว กา.

"แม้ท่านเหล่านั้นที่ปรากฏในโลกว่าเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ ก็ถึงความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา"

(๔) ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

ปาทงฺคุฏฺฐกมตฺเตน เวชยนฺต'มกมฺปยิ
โย นามิทฺธิมตํ เสฏฺโฐ ทุติโย อคฺคสาวโก.

"พระอัครสาวกที่ ๒ ผู้เลิศกว่าท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ใช้เพียง

---

[๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

[๔๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

หัวแม่เท้าเขย่าปราสาทเวชยันต์ให้สั่นไหว”

โสปิ มจฺจุมุขํ โฆรํ มิโค สีหมุขํ วิย
ปวิฏฺโจ สห อิทฺธีหิ มาทิเสสุ กถาว กา.

“แม้ท่านก็ยังเข้าสู่ประตูแห่งความตายอันน่าสะพรึงกลัวพร้อมด้วยฤทธิ์ เสมือนมฤคเข้าสู่ปากราชสีห์ จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา”

(๕) ความเป็นผู้มีปัญญามาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างนี้ว่า

โลกนาถํ ฐเปตฺวาน เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน
ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ.

“ปัญญาของเหล่าสัตว์ที่มีอยู่[ในโลก]นอกจากพระโลกนาถ ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของท่านพระสารีบุตร”

กลา ศัพท์มีความหมายว่า “เสี้ยวที่ ๑๖” ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา[๔๔] ว่า กลา โสฬสโม ภาโค (เสี้ยวที่ ๑๖ ชื่อว่า กลา) ดังนั้น คำว่า โสฬสึ กลํ จึงหมายถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ซึ่งคูณเข้ากับเสี้ยวที่ ๑๖ ของเสี้ยวที่ ๑๖ จึงเป็นเสี้ยวที่ ๒๕๖ ดังข้อความว่า

กลํ นคฺฆนฺติ โสฬสินฺติ โสฬสนฺนํ ปูรณภาคํ น อคฺฆนฺติ. อิทํ วุตฺตํ โหติ- อายสฺมโต เถรสฺส สาริปุตฺตสฺส ปญฺญํ โสฬสภาเค กตฺวา ตโต เอกํ ภาคํ โสฬสธา คเหตฺวา ลทฺธํ เอกภาคสงฺขาตํ กลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ฐเปตฺวา อญฺเญสํ สตฺตานํ ปญฺญา น อคฺฆนฺตีติ.[๔๕]

---

[๔๔] อภิธาน. ๑/๕๓

[๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

"บาทคาถาว่า กลํ นคฺฆนฺติ โสฬสึ (ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖) หมายความว่า ไม่ถึงจำนวนเต็มของ ๑๖ ส่วน ความหมายคือ ปัญญาของเหล่าสัตว์อื่นนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ถึงเสี้ยวที่เรียกว่าส่วนหนึ่งที่แบ่งปัญญาของท่านพระสารีบุตรเถระออกเป็น ๑๖ ส่วนแล้วได้แบ่งส่วนหนึ่งจากนั้นออกเป็น ๑๖ ส่วน"

เอวํ นาม มหาปญฺโญ ปฐโม อคฺคสาวโก
มรณสฺส วสํ ปตฺโต มาทิเสสุ กถาว กา.

"พระอัครสาวกที่ ๑ ถึงมีปัญญามากอย่างนี้ ก็ยังถึงอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา"

(๖) ความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตาย โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นย่ำยีศัตรูคือกิเลสทั้งปวงด้วยกำลังแห่งปัญญาและวิริยะของตน ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิญาณ เป็นผู้ตรัสรู้เอง เสมอเหมือนนอแรด แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นก็ยังไม่พ้นจากความตาย ไฉนเราจักพ้นเล่า

การกำจัดธรรมฝ่ายเศร้าหมองทั้งหมดย่อมมีได้แก่ผู้ปรารภความเพียรอย่างถูกต้อง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญาณวีริยพเลน (กำลังแห่งปัญญาและวิริยะ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อสัมมาทิฏฐิและสัมมาวายามะสำเร็จแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันสำเร็จได้ทีเดียว[๔๖]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๙) กล่าวว่า คำอุปมาที่กล่าวเปรียบพระปัจเจกพุทธเจ้าว่าเหมือนนอแรด กล่าวไว้เพราะท่านอยู่เพียงลำพังเหมือนนอแรดอินเดียที่มีเขาเดียว แม้นอแรดอาฟริกาจะมีสองเขาก็ไม่ทำให้ความหมายเสียไป เพราะกล่าวเปรียบ

---

[๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

นอแรดอินเดียในเรื่องนี้

ตํ ตํ นิมิตฺตมาคมฺม วีมํสนฺตา มเหสโย
สยมฺภุญฺาณเตเชน เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ.

"ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่อาศัยเหตุนั้นๆ พิจารณาเห็น [ความเกิดขึ้นและดับไป]อยู่ จึงบรรลุความสิ้นอาสวะด้วยอานุภาพแห่งสยัมภูญาณ (ปัญญาตรัสรู้เอง)"

คำว่า ตํ ตํ นิมิตฺตมาคมฺม (อาศัยเหตุนั้นๆ) หมายความว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าสามารถบรรลุธรรมได้ง่ายด้วยการพิจารณาเห็นว่า "กำไลมือสองข้างกระทบกันได้เพราะมีสองวง ถ้ามีวงเดียวก็ไม่กระทบ" ท่านหยั่งเห็นความเกิดดับของเสียงกำไลมือที่กระทบแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือด้วยพิจารณาเห็นว่า "หน่อไผ่นี้แม้จะอยู่ท่ามกลางกอไผ่ก็ไม่ข้องเกี่ยว เพราะกิ่งยังไม่เกิดอาจถูกตัดปลายหรือรากแล้วถอนขึ้น" ท่านหยั่งเห็นความเกิดดับของหน่อไผ่แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความกล่าวว่า

หตฺถคตสุวณฺณวลยานํ อญฺญมญฺญํ สงฺฆฏฺฏนํ วํสกฬีรสฺส กตฺถจิ อสตฺตตาติ เอวมาทิกํ ตํ ตํ นิมิตฺตํ การณํ อาคมฺม.[๔๗]

"อาศัยเหตุนั้นๆ มีเสียงกระทบกันของกำไลทองที่อยู่ในมือ และการที่หน่อไผ่ไม่ข้องเกี่ยวที่ใดที่หนึ่ง เป็นต้น"

เรื่องการพิจารณาเสียงกระทบกันของกำไลมือแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจก-พุทธเจ้า พบในคัมภีร์สุตตนิบาตและอรรถกถา มีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพาราณสีพระองค์หนึ่งบรรทมในเวลากลางวันในฤดูคิมหันต์ ข้างๆ พระองค์มีนางทาสีรูปงาม (หญิงงามเมือง) บดไม้จันทน์เหลืองอยู่ นางมีกำไลทอง ๑ วงที่แขนข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งมีกำไลทอง ๒ วงกระทบกันในขณะบด ส่วนกำไลทองวงเดียวไม่กระทบ พระองค์เห็นเรื่องนั้นแล้วได้ทรงพิจารณาว่า

---

[๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

การกระทบกันมีได้ในการอยู่ร่วมเป็นหมู่คณะ แต่ในการอยู่ผู้เดียวไม่มีการกระทบกัน หลังจากนั้นพระเทวีได้มาบดจันทน์เหลืองให้อีก กำไลทองหลายวงในแขนของพระเทวีกระทบกันมีเสียงดังมาก ทำให้พระองค์ทรงเบื่อหน่ายแล้วเจริญวิปัสสนา ได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจก-พุทธเจ้า ดังข้อความว่า

ทิสฺวา สุวณฺณสฺส ปภสฺสรานิ
กมฺมารปุตฺเตน สุนิฏฺฐิตานิ
สํฆฏฺฏมานานิ ทุเว ภุชสฺมึ
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.[๔๘]

"บุคคลรู้เห็นกำไลทอง ๒ วงอันสุกปลั่งที่บุตรช่างทองทำเสร็จดี กระทบกันอยู่ที่แขนแล้ว พึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด"

เรื่องการพิจารณาหน่อไผ่แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า พบในคัมภีร์สุตตนิบาตและอรรถกถา มีเรื่องเล่าว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าสองพระองค์ต้องการจะไปเตือนสติพระเจ้าพาราณสี จึงไปหาที่ราชอุทยาน เมื่อพบแล้วได้เทศน์สอนว่า "อุปมาเหมือนบุรุษที่มีดาบในมือใช้ดาบฟันกอไผ่นี้ที่พัวพันด้วยราก ลำต้น และกิ่งน้อยใหญ่แล้วไม่อาจดึงตัดรากแล้วถอนขึ้นได้ ฉันใด พระองค์รุงรังไปด้วยชัฏทั้งภายในและภายนอก ยึดติดผูกพันข้องเกี่ยวในชัฏนั้น ฉันนั้น อุปมาเหมือนหน่อไผ่นี้แม้จะอยู่ท่ามกลางกอไผ่นั้น ก็ไม่ข้องเกี่ยว เพราะกิ่งยังไม่เกิด อาจถูกตัดปลายหรือรากแล้วถอนขึ้นได้ ฉันใด อาตมภาพก็ไม่ข้องเกี่ยวที่ใดที่หนึ่ง ไปสู่ทิศทั้งปวง ฉันนั้น" ดังข้อความว่า

วํโส วิสาโลว ยถา วิสตฺโต
ปุตฺเตสุ ทาเรสุ ยา อเปกฺขา
วํสกฺกฬีโรว อสชฺชมาโน
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.[๔๙]

"กอไผ่ใหญ่เกาะเกี่ยวกันไว้ ฉันใด ความห่วงใยในบุตรภรรยาก็เกาะเกี่ยวไว้ ฉันนั้น บุคคลไม่ข้องเกี่ยวเหมือนหน่อไผ่ พึงประพฤติอยู่ผู้เดียว

---

[๔๘] ขุ.สุ. ๒๕/๔๘/๓๔๓, ขุ.สุ.อ. ๑/๓๘/๗๐

[๔๙] ขุ.สุ. ๒๕/๓๘/๓๔๑, ขุ.สุ.อ. ๑/๓๘/๗๐

เหมือนนอแรด”

โดยทั่วไปการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นการกำหนดรู้สภาวธรรมภายในร่างกายที่กว้างศอกยาววาหนาคืบ เมื่อสภาวธรรมภายในปรากฏชัดเจน สภาวธรรมภายนอกก็จะปรากฏชัดเจนขึ้นตามไปด้วย จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงสัจจะ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววาหนาคืบ และมีใจครอง ด้วยพระพุทธดำรัสว่า

> อปิจ ขฺวาหํ อาวุโส อิมสฺมึเยว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญิมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทนฺติ.[๕๐]
>
> “ผู้มีอายุ เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในอัตภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น”

อย่างไรก็ตาม พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้บำเพ็ญบารมี ๑ อสงไขยเพื่อบรรลุปัจเจกโพธิญาณ ไม่จำเป็นต้องหยั่งเห็นรูปนามภายในก่อน แต่อาจหยั่งเห็นรูปนามภายนอกได้ทันที ดังเช่นการหยั่งเห็นความเกิดดับของเสียงที่เกิดจากกำไลทอง ๒ วงกระทบกันหรือความเกิดดับของหน่อไม้ นอกจากนั้น มีตัวอย่างอื่นเช่น

๑. ครั้งที่พระปัจเจกพุทธเจ้าชื่อว่าพระโสณกะ ผู้เป็นสหายของพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรินทมะได้เห็นใบไม้เก่าร่วงหล่นจากต้นสาละแล้วเกิดญาณทัศนะรู้เห็นความเกิดดับของใบไม้เก่าที่ร่วงหล่น ในที่สุดได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ ดังข้อความว่า

> โสปิ ตสฺมึ นครํ ปวิฏฺเฐ ปจฺฉา อาคนฺตฺวา สิลาปฏฺเฏ นิสีทิ. อถสฺส ปุรโต พนฺธนา ปวุตฺตํ สาลรุกฺขโต ปณฺฑุปลาสํ ปติ. โส ตํ ทิสฺวาว “ยเถเวตํ ตถา มมปิ สรีรํ ชรํ ปตฺวา ปติสฺสตีติ อนิจฺจาทิวเสน วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา ปจฺเจกโพธึ ปาปุณิ. ตํขณญฺเญวสฺส คิหิลิงฺคํ อนฺตรธายิ. ปพฺพชิตลิงฺคํ ปาตุรโหสิ.[๕๑]

---

[๕๐] สํ.สฺ. ๑๕/๑๐๗/๗๔, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๕/๕๓

[๕๑] ขุ.ชา.อ. ๘/๕๒๙/๗๘

"ฝ่ายโสณกกุมารนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นเสด็จเข้าไปสู่พระนครแล้ว ตนเองก็มานั่งที่แผ่นศิลาในภายหลัง ลำดับนั้น ใบไม้สีเหลืองของต้นสาละหลุดร่วงจากขั้วตกลงตรงหน้าของกุมารนั้น เขาพอได้เห็นใบไม้เหลืองนั้นแล้วจึงคิดว่า ใบไม้นี้หล่นลงฉันใด แม้สรีระของเราก็จักถึงความชราหล่นไปฉันนั้น จึงเริ่มตั้งวิปัสสนาด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้นจนบรรลุปัจเจกโพธิญาณ ในขณะนั้นนั่นเอง เพศคฤหัสถ์ของกุมารนั้นได้อันตรธานไป เพศบรรพชิตปรากฏขึ้นแทน"

๒. กรณีนางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลไปในขณะล้างเท้าแล้วหยั่งเห็นความเกิดดับของน้ำที่ไหลไป ข้อนี้เป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับในอารมณ์ภายนอกในบางโอกาส ดังข้อความว่า

สา เอกทิวสํ กุเฏน อุทกํ อาทาย ปาเท โธวนฺตี อุทกํ อาสิญฺจิ, ตํ โถกํ คนฺตฺวา ปจฺฉิชฺชิ. ทุติยวาเร อาสิตฺตํ ตโต ทูรตรํ อคมาสิ. ตติยวาเร อาสิตฺตํ ตโตปิ ทูรตรนฺติ. สา ตเทว อารมฺมณํ คเหตฺวา ตโย วเย ปริจฺฉินฺทิตฺวา "มยา ปฐมํ อาสิตฺตํ อุทกํ วิย อิเม สตฺตา ปฐมวเยปิ มรนฺติ, ตโต ทูรตรํ คตํ ทุติยวาเร อาสิตฺตํ อุทกํ วิย มชฺฌิมวเยปิ มรนฺติ, ตโตปิ ทูรตรํ คตํ ตติยวาเร อาสิตฺตํ อุทกํ วิย ปจฺฉิมวเยปิ มรนฺติเยวาติ จินฺเตสิ.[๕๒]

"วันหนึ่ง นางปฏาจารานั้นเอาหม้อนำน้ำมาล้างเท้ารดน้ำลง น้ำนั้นไปได้หน่อยหนึ่งแล้วก็ขาดหายไป รดครั้งที่ ๒ น้ำก็ไปได้ไกลกว่าครั้งแรกนั้น รดครั้งที่ ๓ น้ำไปได้ไกลกว่าครั้งที่ ๒ นั้น นางยึดเอาน้ำนั้นนั่นแลเป็นอารมณ์ กำหนดระยะทั้ง ๓ คิดว่า สัตว์เหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มีเหมือนน้ำที่เรารดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่ ๒ ซึ่งไปไกลกว่าครั้งแรกนั้น ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่รดครั้งที่ ๓ ซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่ ๒ นั้น"

---

[๕๒] ขุ.เถรี.อ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๒, ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑๒/๕๑๕

๓. อุบาสิกาชื่อว่าเถริกาเห็นอาหารถูกไฟเผาในขณะปรุงอาหารแล้ว หยั่งเห็นความเกิดดับของอาหารที่ถูกไฟเผา ดังข้อความว่า

> อเถกทิวสํ มหานเส พฺยญฺชเน ปจฺจมาเน มหตี อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิ. สา อคฺคิชาลา สกลภาชนํ ตฏฏฏฏายนฺตํ ฌายติ. สา ตํ ทิสฺวา ตเทวารมฺมณํ กตฺวา สุฏฺฐุตรํ อนิจฺจตํ อุปฏฺฐหนฺตํ อุปธาเรตฺวา ตโต ตตฺถ ทุกฺขานิจฺจานตฺตตญฺจ อาโรเปตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อนุกฺกเมน อุสฺสุกฺกาเปตฺวา มคฺคปฏิปาฏิยา อนาคามิผเล ปติฏฺฐหิ.[๕๓]
>
> “ต่อมาวันหนึ่ง เมื่อนางหุงอาหารอยู่ในโรงครัวใหญ่ เปลวไฟใหญ่ได้ตั้งขึ้น เปลวไฟนั้นไหม้ภาชนะทั้งสิ้น ส่งเสียงดังเปรียะๆ เธอเห็นดังนั้นจึงทำอาหารนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ ใคร่ครวญความไม่เที่ยงที่ปรากฏชัดเจนดี หลังจากนั้นได้ยกความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้นในอาหารนั้น เจริญวิปัสสนาขวนขวายตามลำดับ ได้ดำรงอยู่ในอนาคามิผลตามลำดับมรรค”

๔. ภิกษุรูปหนึ่งรู้เห็นความเกิดดับของพยับแดดแล้วน้อมมาสู่ตน จึงเห็นความเกิดดับของร่างกาย ต่อมาเห็นฟองน้ำเกิดดับแล้วเห็นความเกิดดับของร่างกายต่อมา ดังข้อความว่า

> โส กิร ภิกฺขุ สตฺถุ สนฺติเก กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา “สมณธมฺมํ กริสฺสามีติ อรญฺญํ ปวิสิตฺวา ฆเฏตฺวา วายมิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตุํ อสกฺโกนฺโต “วิเสเสตฺวา กมฺมฏฺฐานํ กถาเปสฺสามีติ สตฺถุ สนฺติกํ อาคจฺฉนฺโต อนฺตรามคฺเค มรีจึ ทิสฺวา “ยถา อยํ คิมฺหสมเย อุฏฺฐิตา มรีจิ ทูเร ฐิตานํ รูปคตา วิย ปญฺญายติ, สนฺติกํ อาคจฺฉนฺตานํ เนว ปญฺญายติ, อยํ อตฺตภาโวปิ อุปฺปาทวยฏฺเฐน เอวรูโปติ มรีจิกมฺมฏฺฐานํ ภาเวนฺโต อาคนฺตฺวา มคฺคกิลนฺโต อจิรวติยํ นฺหายิตฺวา เอกสฺมึ จณฺฑโสตตีเร รุกฺขฉายาย นิสินฺโน อุทกเวคาภิฆาเตน อุฏฺฐหิตฺวา

---

[๕๓] ขุ.เถรี.อ. ๑/๖

มหนฺเต มหนฺเต เผณปิณฺเฑ ภิชฺชมาเน ทิสฺวา “อยํ อตฺตภาโวปิ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฏฺเฐน เอวรูโปเยวาติ อารมฺมณํ อคฺคเหสิ.[๕๔]

“ดังได้สดับมา พระเถระนั้นเรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้ว คิดว่า เราจักทำสมณธรรม แล้วเข้าไปสู่ป่า พากเพียรพยายามแล้วก็ไม่อาจบรรลุอรหัตตผลได้ จึงกลับมายังสำนักพระศาสดาด้วยตั้งใจว่า จักทูลอาราธนาให้ตรัสบอกกรรมฐานให้ละเอียด ได้เห็นพยับแดดในระหว่างทาง เจริญมรีจิกรรมฐาน (กรรมฐานที่รับพยับแดดเป็นอารมณ์) ว่า พยับแดดนี้ตั้งขึ้นแล้วในฤดูร้อน ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้ยืนอยู่ในที่ไกลเหมือนมีรูปร่าง แต่ไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้มาสู่ที่ใกล้ ฉันใด แม้อัตภาพนี้ก็มีสภาพเหมือนอย่างนั้นโดยเป็นสภาวะเกิดขึ้นและดับไป เธอเดินมาแล้ว เมื่อยล้าในหนทาง อาบน้ำในแม่น้ำอจิรวดี นั่งที่ร่มไม้ริมฝั่งแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยวแห่งหนึ่ง เห็นฟองน้ำใหญ่ที่เกิดขึ้นด้วยแรงน้ำกระทบกันแล้วแตกไป ได้ถือเอาเป็นอารมณ์ว่า แม้อัตภาพนี้ก็มีสภาพอย่างนั้นเหมือนกัน โดยเป็นสภาวะเกิดขึ้นและดับไป”

ที่จริงแล้วในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงว่าอารมณ์ภายนอกยังเป็นอารมณ์ของสติปัฏฐานอีกด้วย ดังข้อความว่า

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ, พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.[๕๕]

"ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อม :-

๑. ตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง [คือ มีเพียงกองรูป ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี]

๒. ตามรู้กองรูปภายนอก (กองรูปของผู้อื่น) ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

๓. ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภายนอก (กองรูปของตนและผู้อื่น) ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง”

---

[๕๔] ขุ.ธ.อ. ๑/๔๖/๒๕๑

[๕๕] ที.ม. ๑๐/๓๗๔/๒๔๙

เอกจริยนิวาเสน　　ขคฺคสิงฺคสมูปมา
เตปิ นาติคตา มจฺจุํ　　มาทิเสสุ กถาว กา.

"แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นผู้เสมอเหมือนนอแรดด้วยการอยู่เพียงลำพัง ก็ไม่ล่วงพ้นความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา"

(๗) ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตาย โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด มีรูปกายอันวิจิตรด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ มีธรรมกาย (หมู่ธรรม) อันสำเร็จด้วยคุณรัตนะมีศีลขันธ์เป็นต้นอันบริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง ทรงถึงความยอดเยี่ยมแห่งความเป็นผู้มีบริวาร บุญ กำลัง ฤทธิ์และปัญญามาก [คือ เป็นผู้มีบริวาร บุญ กำลัง ฤทธิ์ และปัญญามากที่สุด] ไม่มีผู้เสมอ[ในสมัยเดียวกัน] เป็นผู้เสมอกับพระพุทธเจ้าในอดีตและอนาคตที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เทียบเท่าทรงเป็นผู้หมดจดห่างไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นก็ยังทรงระงับดับขันธ์โดยพลัน เพราะการตกลงแห่งฝนคือมรณะ เปรียบดังกองไฟใหญ่ดับไปเพราะฝนตกรดฉะนั้น

มหาปุริสลักษณะ ๓๒ พบในทีฆนิกาย มหาวรรค และปาฏิกวรรค[๕๖] ดังนี้คือ

๑. สุปติฏฺฐิตปาโท　　พระบาทเรียบเสมอกัน คือ ฝ่าพระบาทเสมอดังพื้นฉลองพระบาททองแห่งพระราชามหากษัตริย์ ไม่แหว่งเว้าสูงปลายเท้าหนักส้นกระโย่งกลางเท้าดังสามัญมนุษย์

---

[๕๖] ที.ม. ๑๐/๓๓-๕/๑๔-๗, ที.ปา. ๑๑/๑๙๘-๒๔๑/๑๒๓-๕๔

๒. เหฏฺจา โข ปนสฺส ปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ สหสฺสารานิ สเนมิกานิ สนาภิกานิ สพฺพาการปริปูรานิ พื้นภายใต้ฝ่าพระบาททั้งสองข้างมีลายรูปจักรเกิดขึ้น มีซี่กำข้างละพันซี่ มีกงมีดุม บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง

๓. อายตปณฺหิ สันพระบาทยาว

๔. ทีฆงฺคุลิ พระองคุลียาว คือ มีพระองคุลีคือนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวงาม นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๔ และนิ้วพระบาททั้ง ๕ มีประมาณเสมอกัน ไม่เหลื่อมยาว ไม่เหลื่อมสั้นดังสามัญมนุษย์

๕. มุทุตลุนหตฺถปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม คือ ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนเสมออยู่เป็นนิตย์

๖. ชาลหตฺถปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอันมีลายดุจตาข่าย คือ พระหัตถ์และพระบาทมีลายประหนึ่งร่างข่าย

๗. อุสฺสงฺขปาโท พระบาทรูปเหมือนสังข์คว่ำ คือ พระบาทมีสังขะคือข้อพระบาทลอยอยู่ ณ เบื้องบน ข้อพระบาทไม่เนื่องพัวพันกับหลังพระบาทดังของสามัญชน

๘. เอณิชงฺโฆ พระชงฆ์รีเรียวดุจแข้งเนื้อทราย

๙. ฐิตโกว อโนนมนฺโต อุโภหิ ปาณิตเลหิ ชณฺณุกานิ ปริมสติ เมื่อประทับยืนอยู่ แม้มิได้ก้มลง ก็สามารถเอาฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองลูบคลำได้ถึงพระชานุทั้งสอง

๑๐. โกโสหิตวตฺถคุยฺโห พระคุยหะเร้นอยู่ในฝัก คือ มีองคาพยพซึ่งจะพึงซ่อนให้ลับด้วยผ้าอยู่ในฝัก

๑๑. สุวณฺณวณฺโณ พระฉวีวรรณดุจสีทอง คือ มีพระตจะประดุจหุ้มด้วยทองคำ

๑๒. สุขุมจฺฉวิ พระฉวีละเอียด และเพราะเหตุที่พระฉวีละเอียด ธุลีละอองจึงไม่ติดอยู่ในพระกายได้

๑๓.	อุทฺธคฺคโลโม	เส้นพระโลมาดำสนิทเวียนเป็นทักขิณาวัฏ มีปลายงอนขึ้นข้างบน
๑๔.	เอเกกโลโม	พระโลมชาติเส้นหนึ่งในขุมหนึ่งขุม
๑๕.	พฺรหฺมุชุคตฺโต	พระกายตรงเหมือนพรหม
๑๖.	สตฺตุสฺสโท	พระมังสะเต็มในที่เจ็ดแห่ง คือ พระมังสะในที่ ๗ สถาน คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒ หลังพระบาททั้ง ๒ จะงอยพระอังสาทั้ง ๒ และพระศอฟูบริบูรณ์เต็มด้วยดี
๑๗.	สีหปุพฺพฑฺฒกาโย	พระกายท่อนบนบริบูรณ์เหมือนกึ่งท่อนหน้าของราชสีห์
๑๘.	ปีตนฺตรํโส	ระหว่างพระอังสะเต็ม คือ ระหว่างแผ่นพระปฤษฎางค์ (แผ่นหลัง) อันเต็ม ไม่เป็นร่องดังทางไถดังมีในกายแห่งสามัญชน
๑๙.	นิโคฺรธปริมณฑโล	พระกายเป็นปริมณฑลดุจไม้นิโครธ วาของพระองค์เท่ากับพระกายของพระองค์ พระกายของพระองค์ก็เท่ากับวาของพระองค์ คือส่วนสูงและส่วนกว้างเท่ากัน
๒๐.	สมวฏฺฏกฺขนฺโธ	ลำพระศอกลม
๒๑.	รสคฺคสคฺคี	เส้นปลายประสาทนำรสอาหารดี คือ เอ็น ๗๐๐ ที่สำหรับนำไปซึ่งรสอาหารมาสวมรวมประชุม ณ พระศอ
๒๒.	สีหหนุ	พระหนุดุจคางราชสีห์ คือ พระหนุ (คาง) ดั่งคางราชสีห์บริบูรณ์ดีประหนึ่งวงพระจันทร์ในวัน ๑๒ ค่ำ
๒๓.	จตฺตาฬีสทนฺโต	พระทนต์สี่สิบองค์ คือ พระทนต์ข้างละ ๒๐ องค์
๒๔.	สมทนฺโต	พระทนต์เรียบเสมอกัน คือ พระทนต์เสมอ ไม่ลักลั่นยาวสั้นดังสามัญมนุษย์

๒๕.	อวิรฬทนฺโต	พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่างกันเลย
๒๖.	สุสุกฺกทาโฐ	พระทาฐะ (พระเขี้ยวแก้ว) ขาวงาม
๒๗.	ปหูตชิวฺโห	พระชิวหาใหญ่ คือ พระชิวหา (ลิ้น) อันพอ คือ อ่อน และกว้างใหญ่ อาจแผ่ปกพระนลาฏมิดและจะห่อให้เล็กสอดในช่องพระนาสิกและช่องพระโสตได้
๒๘.	พฺรหฺมสฺสโร กรวิกภาณี	พระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวกโดยมีเสียงแจ่มใส ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพร่า กลมกล่อม ลุ่มลึก และก้องกังวาน
๒๙.	อภินีลเนตฺโต	พระเนตรเขียวเข้ม (สีฟ้า)
๓๐.	โคปมฺโข	ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาโค
๓๑.	อุณฺณา ภมุกนฺตเร ชาตา	พระอุณาโลมบังเกิด ณ ระหว่างพระขนง โดยมีสีขาวอ่อนเปรียบด้วยนุ่น
๓๒.	อุณฺหีสสีโส	พระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์

พระวิสุทธาจาระ (พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๕๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ (ชาวพม่าเรียกว่า มหาวิสุทธาโยงสยาดอ) ได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับพุทธลักษณะและกุศลอันเป็นเหตุเกิดของลักษณะเหล่านั้นโดยนำมาจากทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ลักขณสูตร คาถาดังกล่าวชื่อว่า ทวัตติงสมหาปุริสลักขณทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ มีคาถาทั้งสิ้น ๒๖ บท ประกอบด้วยสังเขปลักขณทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะโดยย่อ ๖ บท และวิตถารลักขณทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะโดยพิสดาร ๒๐ บท คาถาเหล่านี้มีพิมพ์ไว้ในหนังสือ วิสุทธารามวินิจฉัย (หน้า ๔๔๗-๕๖) มีดังต่อไปนี้ :-

๑. โย ปุพฺเพ กตปุญฺญตฺตา สุปฺปติฏฺฐิตปาทโก
จกฺกงฺกิตปโท ทีฆ- ปณฺหิองฺคุลิพฺรหฺมุชุ.

“พระจอมมุนีได้บำเพ็ญบุญในกาลก่อน จึงมีพระบาทเรียบเสมอกัน ฝ่าพระบาทประดับด้วยลายรูปจักร ส้นพระบาทยาว นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยาว พระกายตรงเหมือนพรหม

๒. สตฺตุสฺสโท มุทุตลุ- ณชาลหตฺถปาทโก
อุสฺสงฺขุทคฺคโลโม เจ- ณิชงฺโฆ สุขุมจฺฉวิ.

พระมังสะเต็มในที่ ๗ สถาน (หลังพระหัตถ์ ๒ หลังพระบาท ๒ พระอังสา ๒ ลำพระศอ ๑) ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม มีลายดุจตาข่าย พระบาทรูปเหมือนสังข์คว่ำ เส้นพระโลมามีปลายงอนขึ้นข้างบน พระชงฆ์รีเรียวดุจแข้งเนื้อทราย พระฉวีละเอียดไม่หม่นหมอง

๓. สุวณฺณวณฺโณ โกสมฺหิ โอหิตวตฺถคุยฺหโก
นิโคฺรธปริมณฺฑลฏฺ- จิตชานุปรามาโส.

"พระฉวีวรรณดุจสีทอง พระคุยหะเร้นอยู่ในฝัก พระกายเป็นปริมณฑลดุจไม้นิโครธ เมื่อประทับยืนอยู่พระหัตถ์จับถึงพระชานุ"

๔. สีหกาย-จิตนฺตรํส- สมวฏฺฏขนฺธโก
รสคฺคสคฺคี นีลเนตฺต- โคปขุโมณฺหีสสีสโก.

"พระกาย[ท่อนบน] ดุจ[กึ่งท่อนหน้าของ]ราชสีห์ พระปฤษฎางค์ราบเต็ม ลำพระศอกลม เส้นปลายประสาทนำรสอาหารดี พระเนตรเขียวเข้ม ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาโค พระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์"

๕. เอเกกโลมอุณฺณี จ ตาลีสาวิรฬทนฺตโก
ปหูตชิวฺห-พฺรหฺมสฺสโร โหติ สีหหนุปิ จ.

"พระโลมชาติเส้นหนึ่งในขุมหนึ่งขุม พระอุณาโลมอ่อนสีขาว พระทนต์สี่สิบองค์เรียบสนิทมิได้ห่างกัน พระชิวหาใหญ่ พระสุรเสียงดุจเสียงพรหม พระหนุดุจคางราชสีห์"

๖. สมทนฺต-สุกฺกทาโฐ อิติ ทฺวตฺตึสลกฺขโณ
ตํ มุนินฺทํ มหาปุญฺญํ วนฺทามิ ปุริสุตฺตมํ.

"พระทนต์เรียบเสมอกัน พระทาฐะขาวงาม พระพุทธองค์ทรง

ลักษณะ ๓๒ ประการอย่างนี้ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระจอมมุนีผู้มีบุญอันใหญ่หลวง ผู้เป็นเอกบุรุษพระองค์นั้น”

๑. นาโถ กุสลธมฺเมสุ ทฬฺหํ สมาทานภาวโต
สุปฺปติฏฺฐิตปาโท จ อกฺขมฺภิโย จ เกนจิ.

“พระโลกนาถมีพระบาทเรียบเสมอกัน และไม่ถูกภัยอย่างใดอย่างหนึ่งกล้ำกราย เพราะเป็นผู้สมาทานมั่นคงในกุศลธรรมทั้งหลาย[มีสุจริต ๑๐ เป็นต้น]”

๒. รกฺขตฺตา พหุสุขตฺถํ ทานา จ สปริวารกํ
จกฺเกนงฺกิตปาโท จ มหา จ ปริวารโก.

“พระองค์มีฝ่าพระบาทประดับด้วยลายรูปจักร และมีบริวารมากเพราะคุ้มครองปวงชนให้เป็นสุข และให้ทานพร้อมทั้งบริวาร”

๓. วิรตฺตา ปาณฆาตา สุทีฆปณฺหิองฺคุลิ
อโถ พฺรหฺมุชุคตฺโต จ ทีฆายุโก จ โส ภเว.

“พระองค์มีส้นพระบาทยาว พระองคุลียาว พระกายตรงเหมือนพรหม และมีอายุยืน เพราะงดเว้นจากการฆ่าสัตว์”

๔. ปณีตรสทานตฺตา สตฺตุสฺสโท จ ลาภวา
จตุสงฺคหตฺตา มุทุ- ชาลี สงฺคหิตชฺชโน.

“พระองค์มีพระมังสะเต็มในที่ ๗ สถาน [คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒ หลังพระบาททั้ง ๒ จะงอยพระอังสาทั้ง ๒ และพระศอฟูบริบูรณ์เต็มด้วยดี] และมีลาภ เพราะบริจาคอาหารรสประณีต พระองค์มีฝ่าพระหัตถ์ฝ่าพระบาทอ่อนนุ่มและมีลายดุจตาข่าย มีชนบริวารแวดล้อม เพราะอุปถัมภ์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ [คือ การให้ การพูดถ้อยคำไพเราะอ่อนหวาน การประพฤติประโยชน์ และการวางตัวเท่าเทียมกัน]

๕. ธมฺมตฺถวาทภาสิตฺตา อุสฺสงฺขปาทโก ภเว
อุทคฺคโลมโก เจว อคฺโค จ สพฺพชนฺตุนํ.

“พระองค์มีพระบาทรูปเหมือนสังข์คว่ำ เส้นพระโลมามีปลายงอนขึ้นข้างบน และยอดเยี่ยมกว่าสรรพสัตว์ เพราะมักตรัสคำที่กอปรด้วยเหตุผล”

๖. สีฆํ สุฌาตเว สิปฺป- วิชฺชาทีนํ สุวาจโต
เอณิชงฺโฆ อรหานิ ภณฺฑานิ ลภเต ตุรํ.

“พระองค์มีพระชงฆ์รีเรียวดุจแข้งเนื้อทราย และได้รับสิ่งของที่เหมาะสมเร็ว เพราะสอนศิลปวิทยาเป็นต้นเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจเร็ว”

๗. ธีเร ปุจฺฉิตุสีลตฺตา สุขุมา วิรชา ฉวิ
มหาปุถุหาสชว- ติกฺขนิพฺเพธปญฺญวา.

“พระองค์มีพระฉวีละเอียดปราศจากละอองธุลี และมีปัญญายิ่งใหญ่กว้างขวาง เบิกบาน ว่องไว แก่กล้า แทงตลอด เพราะมักไต่ถามผู้ทรงความรู้”

๘. อกฺโกธตฺตา มุทุกานํ ทานา จตฺถรณาทินํ
สุวณฺณวณฺโณ ลาภี จ มุทุกตฺถรณาทินํ.

“พระองค์มีพระฉวีวรรณดุจสีทอง และได้รับเครื่องปูลาดที่อ่อนนุ่มเป็นต้น เพราะอดทนไม่โกรธง่าย และบริจาคเครื่องปูลาดที่อ่อนนุ่มเป็นต้น”

๙. จิรํ วิปฺปวาเส มาตา- ปุตฺตาทโย สมานยา
โกโสหิตงฺคชาโต จ พหุปุตฺโต จ โส ภเว.

“พระองค์มีพระคุยหะเร้นอยู่ในฝัก และมีบุตรมาก เพราะชักนำมารดาและบุตรเป็นต้นที่พลัดพรากจากกันนานให้พบกัน”

๑๐. โปเส วิเสสการิตฺตา นิโครฺธปริมณฺฑโล
จิโต ชานุปรามาโส อฑฺโฒ โหติ มหทฺธโน.

“พระองค์มีพระกายเป็นปริมณฑลดุจไม้นิโครธ สามารถเอาฝ่าพระหัตถ์ลูบคลำได้ถึงพระชานุ และเป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะสงเคราะห์บุคคล[ผู้เหมาะสม]เป็นพิเศษ”

๑๑. ชนานํ หิตการิตฺตา สีหปุพฺพทฺธกายิโก
จิตนฺตรํโส วฏฺฏกฺขนฺโธ อปาริหานธมฺมิโก.

“พระองค์มีพระกายท่อนบนบริบูรณ์เหมือนกึ่งท่อนหน้าของราชสีห์ ระหว่างพระอังสะเต็ม ลำพระศอกลม และไม่เสื่อมจากทรัพย์สินบริวาร เพราะประพฤติเกื้อกูลชนทั้งหลาย”

๑๒. อวิเหสนชาติตฺตา ภเว รสคฺคสคฺคิโก
สมเวปากินิยา จ คหณฺยา สมนฺนาคโต.

“พระองค์มีเส้นปลายประสาทนำรสอาหารดี และสมบูรณ์ด้วยน้ำย่อยที่เผาอาหารได้สม่ำเสมอพอดี เพราะไม่ชอบเบียดเบียนผู้อื่น”

๑๓. อุชุเนตฺเตนฺทิกฺขิตฺตา อภินีลกเนตฺตโก
อโถ โคปขุโม เจว โหติ โส ปิยทสฺสโน.

“พระองค์มีพระเนตรเขียวเข้ม และดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาโคน่าชมดู เพราะมักแลดูด้วยนัยน์ตาซื่อตรง”

๑๔. ปุพฺพงฺคมตฺตา ปุญฺเญสุ โหติ อุณฺหีสสีสโก
ตํลกฺขณสมฺปนฺนสฺส อนฺวายิโก มหาชโน.

“พระองค์มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ เพราะเป็นผู้นำในงานบุญทั้งหลาย มหาชนมักประพฤติตามบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะดังกล่าว”

๑๕. มุสาวาทํ ปหีนตฺตา โลมกูเปกโลมโก
ภมุกนฺตเร อุณฺณา จ ชโน ตสฺสูปวตฺตติ.

“พระองค์มีพระโลมชาติเส้นหนึ่งในขุมหนึ่งขุม และพระอุณาโลมบังเกิด ณ ระหว่างพระขนง เพราะกำจัดมุสาวาท ปวงชนคล้อยตามความประสงค์ของบุคคลเช่นนั้น”

๑๖. ปิสุณาย ปหีนตฺตา โส จตฺตาลีสทนฺตโก
อโถ อวิรฬทนฺโต อเภชฺชปริโสปิ จ.

“พระองค์มีพระทนต์สี่สิบองค์ พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่างกันเลย และมีบริวารสามัคคีไม่แตกแยก เพราะกำจัดปิสุณวาจา”

๑๗. ผรุสาย ปหีนตฺตา ปหูตชิวฺหโก ภเว
พฺรหฺมสฺสโร จ อาเทยฺย- วาโจ โหติ มหามุนิ.

“พระมหามุนีมีพระชิวหาใหญ่ พระสุรเสียงดุจเสียงพรหม และมีถ้อยคำน่าเชื่อถือ เพราะกำจัดผรุสวาจา”

๑๘. สมฺผปฺปลาปปฺปหานา โส สีหหนุโก ภเว
อนฺโตพหิอมิตฺเตน เกนาปิ อปฺปธํสิโย.

“พระองค์มีพระหนุดุจคางราชสีห์ และไม่ถูกศัตรูใดๆ ทั้งภายในภายนอกข่มเหง เพราะกำจัดสัมผัปปลาปะ”

๑๙. มิจฺฉาชีวปฺปหีนตฺตา สมทนฺโต จ โส ภเว
สุสุกฺกทาโฐ จ สุจิ- ปริวาโร จ มารชิ.

“พระผู้ชนะมารมีพระทนต์เรียบเสมอกัน พระทาฐะขาวงาม และมีบริวารหมดจด เพราะกำจัดมิจฉาชีพ”

๒๐. เอวํ กตกมฺมํ กมฺม- ตุลฺยทฺวตฺตึสลกฺขณํ
ลกฺขณานิสํสานุภาวํ ตํ นมสฺสามิ สาทรํ.

"ข้าพเจ้าขอนมัสการพระมุนีผู้ทรงลักษณะ ๓๒ อันเสมอด้วยกรรม ผู้สั่งสมกรรมดีแล้วอย่างนี้ เพียบพร้อมด้วยอานุภาพอันเป็นผลแห่งลักษณะพระองค์นั้นโดยเคารพ"

คัมภีร์ลลิตวิสตระ (หน้า ๕๙๘-๙๙) ซึ่งเป็นพุทธประวัติภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสติวาส ได้กล่าวถึงมหาปุริสลักษณะดังต่อไปนี้

๑.	อุษฺณีษศีรฺษะ	พระเศียรรูปเหมือนโพกผ้า หรือเหมือนสวมมกุฎ (เมาลี) คือพระเศียรสูง
๒.	ภินฺนาญฺชนมยูรกลาปาภินีลวลฺลิตปฺรทกฺษิณาวรฺตเกศะ	พระเกศาแยกเส้นกันสีเขียวเข้มเหมือนสียาป้ายขอบตาหรือสีดอกอัญชันหรือสีโคนหางนกยูง ขมวดเวียนขวา
๓.	สมวิปุลลลาฏะ	พระนลาฏ (หน้าผาก) กว้างเรียบ
๔.	อูรฺณาภฺรุโวมเธฺยชาตาหิมรชตปฺรกาศา	ขนอ่อนเกิดที่หว่างคิ้ว (อุณาโลม) สีขาวเหมือนน้ำค้างหรือเงินยวง
๕.	โคเปกฺษมเนตระ	พระเนตรมีขอบเหมือนขอบตาวัว
๖.	อภินีลเนตฺระ	พระเนตรสีเขียวเข้ม
๗.	สมจตฺวารึศทฺทนฺตะ	พระทนต์มี ๔๐ ซี่ เท่าๆ กัน
๘.	อวิรลทนฺตะ	ซี่พระทนต์ชิดกัน
๙.	ศุกฺลทนฺตะ	พระทนต์ขาวสะอาด
๑๐.	พฺรหฺมสฺวระ	มีเสียงไพเราะเหมือนเสียงแห่งพรหม
๑๑.	รสรสาคฺรวานฺ	ปลายพระชิวหารู้รสไว
๑๒.	ปฺรภูตตนุชิหฺวะ	พระชิวหาแผ่ออกได้มาก
๑๓.	สีหหนุ	พระหนุ (คาง) เหมือนคางราชสีห์
๑๔.	สุสํวฺฤตฺตสฺกนฺธะ	พระวรกายสำรวมอินทรีย์เป็นอย่างดี
๑๕.	สปฺโตตฺสทะ	พระมังสา (กล้ามเนื้อ) อูมนูน ๗ แห่ง
๑๖.	จิตานฺตรำสะ	พระอังสา (ไหปลาร้า) มีเนื้อเต็ม
๑๗.	สูกฺษม สฺวรฺณรฺณจฺฉวิ	พระฉวี (ผิว) ละเอียดมีสีเหมือนสีทอง

๑๘. สุถิโต'นวนตปฺรลมฺพพาหุ พระวรกายยืนตรงไม่คดค้อมพระพาหายาว
๑๙. สีหปูรฺวารฺธกายะ พระวรกายท่อนบนเหมือนท่อนบนของราชสีห์
๒๐. นฺยโคฺรธปริมณฺฑละ ปริมณฑลเหมือนปริมณฑลของต้นไทร
๒๑. เอไกกโรมา พระโลมา (ขน) ขุมละเส้น
๒๒. อุรฺธฺวาคฺราภิปฺรทกฺษิณาวรฺตโรมา พระโลมาเวียนขวาปลายพระโลมาชี้ขึ้นบน
๒๓. โกโศปคตพสฺติคุหฺยะ พระคุยหะ (เครื่องเพศ) ซ่อนอยู่ในฝัก
๒๔. สุวิวรฺติโตรุ ต้นพระชงฆ์ (ขาท่อนบน) กลมงาม
๒๕. เอเณยมฺฤคราชชงฺฆะ พระชงฆ์ (ขาท่อนล่าง) เหมือนแข้งพระยาเนื้อทราย
๒๖. ทีรฺฆางฺคุลิ นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาทยาว
๒๗. อายตปารฺษฺณิปาทะ ส้นพระบาทยาว
๒๘. อุตฺสงฺคปาทะ พระบาทลาดขึ้นสูง
๒๙. มฺฤทุตรุณหสฺตปาทะ พระหัตถ์ พระบาทอ่อนนุ่ม
๓๐. ชาลางฺคุลีหสฺตปาทะ นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาท และพระหัตถ์ พระบาทมีรูปลายตาข่าย
๓๑. ทีรฺฆางฺคุลิรธะกฺรมตลโยรฺ จเกฺรชาเต จิเตฺร สหสฺราเร สเนมิเก สนาภิเก พระบาททั้ง ๒ ลาดต่ำลงโดยลำดับ นิ้วพระบาทยาว เกิดมีลายกงจักรอันวิจิตร (สีขาวมีประกายเหมือนเปลวไฟ) มีซี่ ๑,๐๐๐ พร้อมด้วยกงและดุม
๓๒. สุปฺรติษฺฐิตสมปาทะ ฝ่าพระบาทแนบสนิทกับพื้นเป็นอย่างดี

พระอนุพยัญชนะมี ๘๐ ประการ พบในคัมภีร์สมันตภัททิกาอันเป็นอรรถกถาของอนาคตวงศ์[๕๗] มีดังนี้ คือ

๑. ตมฺพนขตา พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง
๒. ตุงฺคนขตา พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม
๓. สินิทฺธนขตา พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท

---
[๕๗] สมนฺต.อ. ๓๕

๔. วฏฺฏงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม
๕. จิตงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม
๖. อนุปุพฺพงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับ
๗. นิคูฬฺหโคปฺผกตา ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ
๘. สมปาทตา พระบาททั้งสองเสมอกัน
๙. คชสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ
๑๐. สีหสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งราชสีห์
๑๑. อุสภสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งโคอุสภราช
๑๒. หํสสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งหงส์
๑๓. ทกฺขิณาวฏฺฏคติตา ขณะเมื่อประทับยืน จะย่างดำเนินยกพระบาทเบื้องขวาย่างไปก่อน พระกายเยื้องไปข้างเบื้องขวา
๑๔. สมนฺตโต จารุชาณุมณฺฑลตา พระชาณุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้เห็นอัฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก
๑๕. ทฺวิรทกรสทิสอูรุภุชตา ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจงวงช้างพลาย
๑๖. ปริปุณฺณปุริสพฺยญฺชนตา มีปุริสพยัญชนะสมบูรณ์
๑๗. สุวิภตฺตคตฺตตา พระอังคาพยพใหญ่น้อยจำแนกเป็นอันดี
๑๘. อนุปุพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพงามสมกันโดยลำดับ
๑๙. อนุปุพฺพรุจิรคตฺตตา พระอังคาพยพงามน่ารักเป็นลำดับ
๒๐. อนุสฺสนฺนานนุสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพทั้งปวงที่ไม่ควรหนาก็ไม่หนา
๒๑. สุปริมฏฺจคตฺตตา พระอังคาพยพงามเกลี้ยงเกลา
๒๒. สินิทฺธคตฺตตา พระสรีรกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท
๒๓. สุขุมาลสพฺพคตฺตตา ผิวพระมังสะละเอียดทั่วพระวรกาย
๒๔. อลีนคตฺตตา พระอังคาพยพมิได้หดเหี่ยว
๒๕. ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวัน

๒๖. มลวิรหิตคตฺตตา พระวรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์

๒๗. วิสุทฺธสพฺพวตฺถุตา พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น

๒๘. โกฏิสหสฺสหตฺถิพลธารณตา ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกุญชรชาติ ๑ พันโกฏิช้าง

๒๙. อติวิยอุชฺชลิตโสมคตฺตตา พระวรกายรุ่งเรืองอ่อนช้อยอย่างยิ่ง

๓๐. สุคนฺธมุขตา พระโอษฐ์กลิ่นหอมฟุ้ง

๓๑. สุคนฺธตนุตา พระวรกายกลิ่นหอมฟุ้ง

๓๒. สุคนฺธมุทฺธตา พระเศียรมีกลิ่นหอม

๓๓. อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตา ลมอัสสาสะปัสสาสะเข้าออกก็เดินละเอียด

๓๔. ปริมณฺฑลกายปภาวนฺตตา รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ

๓๕. สมโลมตา เส้นพระโลมาเสมอกัน

๓๖. โกมลโลมตา เส้นพระโลมาสดชื่นดุจช่อดอกปทุมชาติ

๓๗. ภินฺนอญฺชนสทิสนีลโลมตา เส้นพระโลมาสีเขียวดุจดอกอัญชันที่ถูกขยี้

๓๘. ทกฺขิณาวฏฺฏโลมตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ

๓๙. สินิทฺธโลมตา เส้นพระโลมามีสัมผัสนุ่มสนิท

๔๐. ทกฺขิณวฏฺฏนาภิตา ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ

๔๑. อจฺฉิทฺทนาภิตา พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในที่ใดที่หนึ่ง (ไม่มีช่อง)

๔๒. คมฺภีรนาภิตา พระนาภีมีสัณฐานอันลึก

๔๓. คมฺภีรปาณิเลขตา ลายพระหัตถ์มีรอยลึก

๔๔. อุชุกเลขตา ลายพระหัตถ์มีรอยตรง

๔๕. อายตเลขตา ลายพระหัตถ์มีรอยยาว

๔๖. สุรุจิรสณฺฐานเลขตา ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม

๔๗. ปริปุณฺณกโปลตา กระพุ้งพระปรางทั้งสองบริบูรณ์

๔๘. อายตวทนตา ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว

๔๙. รตฺโตฏฺฐตา พระโอษฐ์สีแดง

๕๐.	วิสุทฺธทาฐตา	พระเขี้ยวหมดจด
๕๑.	สุวฏฺฏทาฐตา	พระเขี้ยวกลมงาม
๕๒.	ติกฺขคฺคทาฐตา	พระเขี้ยวมีปลายคม
๕๓.	อติสุกฺกทนฺตตา	พระทนต์ขาวยิ่งนัก
๕๔.	สุรตฺตทฺวิชมํสตา	พระโอษฐ์สีแดง
๕๕.	มุทุตนุกชิวฺหตา	พระชิวหานุ่มบาง
๕๖.	รตฺตชิวฺหตา	พระชิวหาสีแดง
๕๗.	ตุงฺคนาสตา	มีพระนาสิกสูงโด่ง
๕๘.	อายตวิสาลเนตฺตตา	กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสมกัน
๕๙.	ปญฺจปสาทยุตฺตเนตฺตตา	ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
๖๐.	อกุญฺจิตคฺคปขุมตา	ปลายเส้นพระโลมามิได้งอมิได้คด
๖๑.	สุสณฺจิตภมุกตา	พระขนงมีสัณฐานงาม
๖๒.	อายตมหนฺตภมุกตา	พระขนงใหญ่ยาวสุดพระเนตร
๖๓.	อนุณฺณตภมุกตา	พระขนงงอน
๖๔.	สณฺหโลมภมุกตา	พระโลมาขนงเส้นละเอียด
๖๕.	อนุณฺณตรุจิกณฺณตา	พระกรรณงามไม่งอคด
๖๖.	อายตกณฺณตา	พระกรรณยาว
๖๗.	อายตปุถุนลาฏโสภตา	พระนลาฏมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสมกัน
๖๘.	นิคฺคณฺจสิรตา	ระเบียบพระเส้นสละสลวยมิได้ขอด
๖๙.	นิคฺคูฬฺหสิรตา	แถวพระเส้นซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้ฟูขึ้น
๗๐.	วฏฺฏฉตฺตนิภจารุสีสตา	พระเศียรสัณฐานงามดุจฉัตรกลม
๗๑.	สุนีลเกสตา	พระเกศาเขียวเข้มเป็นแสง
๗๒.	สุสณฺหเกสตา	เส้นพระเกศาละเอียดอ่อน
๗๓.	สินิทฺธเกสตา	เส้นพระเกศาดำสนิท
๗๔.	สุสณฺฐานเกสตา	พระเกศามีสัณฐานเส้นกลมสวย
๗๕.	อลุฬิตเกสตา	เส้นพระเกศาไม่ยุ่งเหยิง

๗๖. สมเกสตา พระเกศาเสมอกัน

๗๗. โกมลเกสตา พระเกศาอ่อนนุ่ม

๗๘. นานาจิตเกสตา พระเกสาชูเป็นเส้นต่างๆ ทีละเส้น

๗๙. นนฺทิยาวฏฺฏาทิปทกฺขิณาวฏฺฏเกสตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏคล้ายดอกพุดซ้อนเป็นต้น

๘๐. เกตุมาลาวินนฺธตา พระเกตุมาลา (กลุ่มรัศมีเรียวแหลมเหมือนคันธง) กระจายครอบคลุมเหนือพระเศียร

อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการพบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา[๕๘] อีกด้วย แต่มีข้อความต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

๑. จิตงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม

๒. อนุปุพฺพงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับ

๓. วฏฺฏงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม

๔. ตมฺพนขตา พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง

๕. ตุงฺคนขตา พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม

๖. สินิทฺธนขตา พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท

๗. นิคูฬฺหโคปฺผกตา มีข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ

๘. สมปาทตา พระบาททั้งสองเสมอกัน

๙. คชสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ

๑๐. สีหสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งราชสีห์

๑๑. หํสสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งหงส์

๑๒. อุสภสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งโคอุสภราช

๑๓. ทกฺขิณาวตฺตคติตา ขณะเมื่อประทับยืน จะย่างดำเนินยกพระบาทเบื้องขวาย่างไปก่อน พระกายเยื้องไปข้างเบื้องขวา

๑๔. สมนฺตโตจารุชาณุมณฺฑลตา พระชาณุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้เห็นอัฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก

---

[๕๘] ชินา.ฎีกา ๑๘๕

๑๕. ปริปุณฺณปุริสพฺยญฺชนตา มีปุริสพยัญชนะสมบูรณ์

๑๖. อจฺฉิทฺทนาภิตา พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในที่ใดที่หนึ่ง (ไม่มีช่อง)

๑๗. คมฺภีรนาภิตา พระนาภีมีสัณฐานอันลึก

๑๘. ทกฺขิณาวตฺตนาภิตา ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ

๑๙. ทฺวิรทกรสทิสอูรุภุชตา ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจงวงช้างพลาย

๒๐. สุวิภตฺตคตฺตตา พระอังคาพยพใหญ่น้อยจำแนกเป็นอันดี

๒๑. อนุปุพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพงามสมกันโดยลำดับ

๒๒. มฏฺฐคตฺตตา พระอังคาพยพงามเกลี้ยงเกลา

๒๓. อนุสฺสนฺนานนุสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพทั้งปวงที่ไม่ควรหนาก็ไม่หนา

๒๔. อลีนคตฺตตา พระอังคาพยพมิได้หดเหี่ยว

๒๕. ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวัน

๒๖. อนุปุพฺพรุจิรคตฺตตา พระอังคาพยพงามน่ารักเป็นลำดับ

๒๗. สุวิสุทฺธคตฺตตา พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น

๒๘. โกฏิสหสฺสหตฺถพลธารณตา ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกุญชรชาติ ๑ พันโกฏิช้าง

๒๙. ตุงฺคนาสตา มีพระนาสิกสูงโด่ง

๓๐. สุรตฺตทฺวิชมํสตา มีพระมังสะสองข้างสีแดง

๓๑. สุทฺธทนฺตตา มีพระทนต์สะอาด

๓๒. สินิทฺธทนฺตตา มีพระทนต์เกลี้ยงสนิท

๓๓. วิสุทฺธินฺทฺริยตา ทรงมีพระอินทรีย์บริสุทธิ์

๓๔. วฏฺฏทาฐตา ทรงมีพระเขี้ยวทั้ง ๔ กลม

๓๕. รตฺโตฏฺฐตา พระโอษฐ์สีแดง

๓๖. อายตวทนตา ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว

๓๗.	คมฺภีรปาณิเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยลึก
๓๘.	อายตเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยยาว
๓๙.	อุชุกเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยตรง
๔๐.	สุรุจิรสณฺฐานเลขตา	ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม
๔๑.	ปริมณฺฑลกายปฺปภาวนฺตตา	รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ
๔๒.	ปริปุณฺณกโปลตา	กระพุ้งพระปรางทั้งสองบริบูรณ์
๔๓.	อายตวิสาลเนตฺตตา	กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสมกัน
๔๔.	ปญฺจปฺปสาทวนฺตเนตฺตตา	ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
๔๕.	อกุญฺจิตคฺคปมฺขตา	ปลายเส้นพระโลมามิได้งอมิได้คด
๔๖.	มุทุตนุกรตฺตชิวฺหตา	พระชิวหาอ่อนมิได้กระด้างมีสีแดง
๔๗.	อายตรุจิรกณฺณตา	พระกรรณทั้ง ๒ ยาวงาม
๔๘.	นิคฺคณฺฐิสิรตา	ระเบียบพระเส้นสละสลวยมิได้ขอด
๔๙.	นิคฺคูฬฺหสิรตา	แถวพระเส้นซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้ฟูขึ้น
๕๐.	วฏฺฏฉตฺตนิภจารุสีสตา	พระเศียรสัณฐานงามดุจฉัตรกลม
๕๑.	อายตปุถุลนลาฏโสภตา	พระนลาฏมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสมกัน
๕๒.	สุสณฺฐานภมุกตา	พระขนงมีสัณฐานงาม
๕๓.	สณฺหภมุกตา	พระโลมาขนงเส้นละเอียด
๕๔.	อนุโลมภมุกตา	พระโลมาขนงราบตามลำดับ
๕๕.	มหนฺตภมุกตา	พระขนงใหญ่
๕๖.	อายตภมุกตา	พระขนงยาวสุดพระเนตร
๕๗.	สุขุมาลคตฺตตา	ผิวพระมังสะละเอียดทั่วพระวรกาย
๕๘.	อติวิยโสมฺมคตฺตตา	พระวรกายอ่อนช้อยอย่างยิ่ง
๕๙.	อติวิยอุชฺชลิตคตฺตตา	พระวรกายรุ่งเรืองอย่างยิ่ง
๖๐.	วิมลคตฺตตา	พระวรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
๖๑.	โกมลคตฺตตา	พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ
๖๒.	สินิทฺธคตฺตตา	พระสรีรกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท

๖๓.	สุคนฺธตนุตา	พระวรกายกลิ่นหอมฟุ้ง
๖๔.	สมโลมตา	เส้นพระโลมาเสมอกัน
๖๕.	โกมลโลมตา	เส้นพระโลมาสดชื่นดุจช่อดอกปทุมชาติ
๖๖.	ทกฺขิณาวตฺตโลมตา	เส้นพระโลมาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ
๖๗.	ภินฺนญฺชนสทิสนีลโลมตา	เส้นพระโลมาสีเขียวดุจดอกอัญชันที่ถูกขยี้
๖๘.	วฏฺฏโลมตา	เส้นพระโลมากลม
๖๙.	สินิทฺธโลมตา	เส้นพระโลมามีสัมผัสนุ่มสนิท
๗๐.	อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตา	ลมอัสสาสะปัสสาสะเข้าออกก็เดินละเอียด
๗๑.	สุคนฺธมุขตา	พระโอษฐ์มีกลิ่นหอม
๗๒.	สุคนฺธมุทฺธนตา	พระเศียรมีกลิ่นหอม
๗๓.	สุนีลเกสตา	พระเกศาเขียวเข้มเป็นแสง
๗๔.	ทกฺขิณาวตฺตเกสตา	พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ
๗๕.	สุสณฺฐานเกสตา	พระเกศามีสัณฐานเส้นกลมสวย
๗๖.	สินิทฺธเกสตา	เส้นพระเกศาดำสนิท
๗๗.	สณฺหเกสตา	เส้นพระเกศาละเอียด
๗๘.	อลุฬิตเกสตา	เส้นพระเกศาไม่ยุ่งเหยิง
๗๙.	สมเกสตา	พระเกศาเสมอกัน
๘๐.	โกมลเกสตา	พระเกศาอ่อนนุ่ม

คัมภีร์ลลิตวิสตระ (หน้า ๖๐๐-๒) ซึ่งเป็นพุทธประวัติภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสติวาส ได้กล่าวถึงอนุพยัญชนะ ๘๐ ดังต่อไปนี้

๑.	ตุงฺคนขะ	เล็บนูน
๒.	ตามฺรนขะ	เล็บแดง
๓.	สนิคฺธนขะ	เล็บอ่อนเป็นเงางาม
๔.	วฺฤตฺตางฺคุลิ	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม
๕.	อนุปูรฺวจิตฺรางฺคุลิ	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงามเรียว
๖.	คูฒศิระ	พระเศียรราบเรียบ

๗.	คูฬคุลฺผะ	พระโคปกะ (ตาตุ่ม) ราบเรียบ
๘.	ฆนสนฺธิ	ข้อต่อมั่นคงแข็งแรง
๙.	อวิษมปาทะ	ฝ่าพระบาทเสมอกัน
๑๐.	อายตปารฺษฺณิศะ	ส้นพระบาทยาว
๑๑.	สนิคฺธปาณิเลขะ	ลายพระหัตถ์ละเอียดงาม
๑๒.	ตุลยปาณิเลขะ	ลายพระหัตถ์เหมือนกัน (ทั้งสองข้าง)
๑๓.	คัมภีรปาณิเลขะ	ลายพระหัตถ์ลึก
๑๔.	อชิหฺมปณิเลขะ	ลายพระหัตถ์ไม่หักคด
๑๕.	อนุปูรฺวปาณิเลขะ	ลายพระหัตถ์เรียวตามลำดับ
๑๖.	พิมฺโพษฺฐะ	ริมพระโอษฐ์แดงดั่งผลตำลึงสุก
๑๗.	โนจฺจาวจศพฺทะ	พระสุรเสียงไม่ดัง
๑๘.	มฺฤทุตรุณตามฺรชิหวะ	พระชิวหาอ่อนและแดงสด
๑๙.	คชครชิตาภิสฺตนิตเมฆสวฺรมธุรมญฺชุโฆษะ	มีพระสุรเสียงก้องเหมือนช้างร้อง และเมฆกระหึ่ม แต่หวานและอ่อนโยนไพเราะ
๒๐.	ปริปูรฺณวฺยญชนะ	ตรัสได้ชัดเจนถูกต้องเต็มตามพยัญชนะ
๒๑.	ปฺรลมฺพพาหุ	พระพาหายาว
๒๒.	ศุจิคาตฺรวสฺตุสํปนฺนะ	สมบูรณ์ด้วยพระวรกายวัสดุอันสะอาดบริสุทธิ์
๒๓.	มฺฤทุคาตฺระ	พระวรกายนิ่ม
๒๔.	วิศาลคาตฺระ	พระวรกายกว้าง
๒๕.	อทีนคาตฺร	พระวรกายไม่ซูบซีดแลดูเป็นสง่าบ่งว่าเป็นผู้มีบุญ
๒๖.	อนุปูรโวนฺนตคาตฺร	พระวรกายสูงเรียวขึ้นเป็นลำดับ
๒๗.	สุสมาหิตคาตฺระ	พระวรกายตั้งขึ้นมั่นคงเป็นอย่างดี
๒๘.	สุวิภกฺตคาตฺระ	พระวรกายได้ส่วนสัดดี
๒๙.	ปฺฤถุวิปุลสุปริปูรฺณชานุมณฺฑละ	พระชานุมณฑล (ตัก) หนา กว้าง เต็ม เป็นอันดี
๓๐.	วฺฤตฺตคาตฺระ	พระวรกายกลม

๓๑. สุปริมฺฤษฺฏคาตฺระ พระวรกายเกลี้ยงเกลาดี
๓๒. อชิหฺมวฺฤษภคาตฺระ พระวรกายเหมือนโคเพศผู้
๓๓. อนุปูรฺวคาตฺระ พระวรกายเรียวไปเป็นลำดับ
๓๔. คมฺภีรนาภิ พระนาภีลึก
๓๕. อชิหฺมนาภิ พระนาภีไม่บิดเบี้ยว
๓๖. อนุปูรฺวนาภิ พระนาภีมีกลีบเป็นชั้นๆ ลึกลงไปโดยลำดับ
๓๗. ศุจฺยาจาระ พระจริยาวัตรเป็นระเบียบและพระมารยาทงดงาม
๓๘. ฤษภวตฺสมนฺตปฺราสาทิกะ พระจริยาวัตรงามเหมือนโคเพศผู้
๓๙. ปรมสุวิศุทฺธวิติมิราโลกสมนฺตปฺรภะ พระวรกายบริสุทธิ์ผุดผ่อง เหมือนดวงอาทิตย์ฉายแสงในที่มืด
๔๐. นาควิลมฺพิตคติ ทรงพระดำเนินแช่มช้อยเหมือนช้างเดิน
๔๑. สึหวิกฺรานฺตคติ ทรงย่างกรายองอาจเหมือนสิงห์
๔๒. ฤษภวิกฺรานฺตคติ ทรงย่างกรายองอาจเหมือนโคเพศผู้
๔๓. หํสวิกฺรานฺตคติ ทรงย่างกรายละมุนละม่อมเหมือนหงส์ย่างก้าว
๔๔. อภิปฺรทกฺษิณาวรฺตคติ ทรงพระดำเนินมีมรรยาทแสดงท่าเคารพอย่างดียิ่ง
๔๕. วฺฤตฺตกุกฺษิ พระอุทร (ท้อง) กลม
๔๖. มฺฤษฺฏกุกฺษิ พระอุทรเกลี้ยงเกลา
๔๗. อชิหฺมกุกฺษิ พระอุทรไม่คดค้อม
๔๘. จาโปทระ พระอุทรนูนโค้งเหมือนคันธนู
๔๙. วฺยปคตฉนฺทโทษะนีลกาลกาทุษฺฏศรีระ พระวรกายปราศจากเครื่องทำให้รักและเครื่องทำให้ชัง คือ ปราศจากเครื่องประทินโฉมเสริมสวยและสิ่งเปรอะเปื้อน และปราศจากเครื่องประทุษร้ายผิวคือปานและไฝ
๕๐. วฺฤตฺตทํษฺฏระ พระทาฐะซี่กลม
๕๑. ตีกฺษณทํษฺฏระ พระทาฐะคม
๕๒. อนุปูรฺวทํษฺฏระ พระทาฐะเรียวเป็นลำดับ

๕๓.	ตุงคนาสะ	พระนาสิกโด่ง
๕๔.	ศุจินยนะ	พระเนตรแจ่มใสสะอาด
๕๕.	วิมลนยนะ	พระเนตรไม่ขุ่นมัว
๕๖.	ปฺรหสิตนยนะ	พระเนตรยิ้มแย้มร่าเริง
๕๗.	อายตนยนะ	พระเนตรยาว
๕๘.	วิศาลยนะ	พระเนตรกว้าง
๕๙.	นีลกุวลยทลสทฺฤศนยนะ	พระเนตรเหมือนกลีบบัวเขียว
๖๐.	สหิตภฺรู	พระขนงดก
๖๑.	จิตฺรภฺรู	พระขนงงาม
๖๒.	อสิตภฺรู	พระขนงดำ
๖๓.	สํคตภฺรู	พระขนงต่อกัน
๖๔.	อนุปูรวภฺรู	พระขนงเรียวเป็นลำดับ
๖๕.	ปีนคณฺฑะ	กระพุ้งพระปราง (แก้ม) เต็ม
๖๖.	อวิษมคณฺฑะ	กระพุ้งพระปรางเท่ากันทั้งสองข้าง
๖๗.	วฺยปคตคณฺฑโทษะ	กระพุ้งพระปรางปราศจากโทษ (คือไม่เป็นริ้ว รอย สิวฝ้า)
๖๘.	อนุปหตกฺรุษฺฏะ	ไม่แสดงพระพักตร์เหี้ยมเกรียม
๖๙.	สุวิทิเตนฺทฺริยะ	ประสาทอินทรีย์รับรู้ไว
๗๐.	สุปริปูรฺเณนฺทฺริยะ	อินทรีย์ครบบริบูรณ์ คือ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือผิวหนัง ใจ บริบูรณ์ดี
๗๑.	สํคตมุขลลาฏะ	พระนลาฏรับกับพระพักตร์
๗๒.	ปริปูรฺโณตฺตมางฺค	พระเศียรอูมเต็ม
๗๓.	อสิตเกศะ	พระเกศาดำ
๗๔.	สหิตเกศะ	พระเกศาดก (สุสํคตเกศะ มีพระเกศารวมกันเป็นเกลียว)
๗๕.	สุรภิเกศะ	พระเกศาหอม

๗๖. อปรุษเกศะ พระเกศาไม่หยาบ
๗๗. อนากุลเกศะ พระเกศาไม่ยุ่ง
๗๘. อนุปูรฺวเกศะ พระเกศาเรียงเส้นเป็นลำดับ
๗๙. สุกุญฺจิตเกศะ พระเกศางอหงิกเป็นอันดี
๘๐. ศฺรีวตฺส สฺวสฺติก นนฺทฺยาวรฺต วรฺธมานสํสฺถานเกศะ พระเกศาเจริญงาม ขมวดเวียนขวาเหมือนรูปสวัสติกะซึ่งเป็นศรีวัตสะ (เครื่องหมายกากบาทปลายหักมุมเวียนขวา)

เอวํ มหานุภาวสฺส ยํ นาเมตํ มเหสิโน
น ภเยน น ลชฺชาย มรณํ วสมาคตํ.

“ความตายนี้มาถึงพระผู้มีพระภาคผู้มีอานุภาพมากอย่างนี้ โดยไม่เกรงกลัวละอายใจ”

นิลฺลชฺชํ วีตสารชฺชํ สพฺพสตฺตาภิมทฺทนํ
ตยิทํ มาทิสํ สตฺตํ กถํ นาภิภวิสฺสติ.

“ไฉนความตายนั้นอันไร้ความละอายเกรงกลัว ย่ำยีสัตว์ทุกถ้วนหน้า จักไม่ย่ำยีสามัญชนเช่นเรา”

เมื่อเธอน้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นผู้เพียบพร้อมด้วยความมีบริวารมากเป็นต้น โดยมีความตายเสมอกันอย่างนี้ ระลึกอยู่ว่า “ความตายจักมีแก่เราเหมือนบุคคลผู้ยิ่งใหญ่เหล่านั้น” กรรมฐานย่อมถึงอุปจารสมาธิ

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยนำมาเปรียบเทียบ

๔. เป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก

[๑๗๒] คำว่า กายพหุสาธารณโต (โดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก) หมายความว่า ร่างกายนี้มีทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก กล่าวคือ ลำดับแรกร่างกายมีทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ชนิด ในหมู่หนอนเหล่านั้น :-

ก. หนอนที่อาศัยผิวหนังกัดกินผิวหนัง

ข. หนอนที่อาศัยหนังกัดกินหนัง

ค. หนอนที่อาศัยเนื้อกัดกินเนื้อ

ฆ. หนอนที่อาศัยเอ็นกัดกินเอ็น

ง. หนอนที่อาศัยกระดูกกัดกินกระดูก

จ. หนอนที่อาศัยเยื่อในกระดูกกัดกินเยื่อในกระดูก

พวกมันเกิด แก่ ตาย ขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะอยู่ในร่างกายนั้นเอง และร่างกายก็เป็นเรือนคลอด โรงพยาบาล สุสาน ส้วม รางถ่ายปัสสาวะของพวกมัน ร่างกายนั้นอาจถึงความตายได้เพราะหมู่หนอนเหล่านั้นกำเริบ

อนึ่ง กายนี้มีทั่วไปแก่โรคหลายร้อยชนิดที่มีภายใน และมีทั่วไปแก่เหตุของความตายภายนอกมีงูและแมงป่องเป็นต้น เหมือนที่มีทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ชนิด

อุปมาเหมือนลูกศร หอก แหลน และก้อนหินเป็นต้นที่มาจากทุกสารทิศ ตกลงที่เป้าซึ่งถูกวางไว้ในทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด อันตรายทุกอย่างย่อมตกลงแม้ในกาย ฉันนั้น กายนั้นถึงความตายได้เพราะอันตรายเหล่านั้นเกิดขึ้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

> อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทิวเส นิกฺขนฺเต รตฺติยา ปฏิหิตาย อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ, พหุกา โข เม ปจฺจยา มรณสฺส, อหิ วา มํ ฑํเสยฺย, วิจฺฉิโก วา มํ ฑํเสยฺย, สตปที วา มํ ฑํเสยฺย. เตน เม อสฺส กาลงฺกิริยา. โส มมสฺส อนฺตราโย. อุปกฺขลิตฺวา วา ปปเตยฺยํ, ภตฺตํ วา เม ภุตฺตํ พฺยาปชฺเชยฺย, ปิตฺตํ วา เม กุปฺเปยฺย, เสมฺหํ วา เม กุปฺเปยฺย, สตฺถกา วา เม วาตา กุปฺเปยฺยุํ. เตน เม อสฺส

กาลงฺกิริยา. โส มมสฺส อนฺตราโย.[๕๙]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อกลางวันผ่านไป กลางคืนเวียนมา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า เหตุแห่งความตายของเรามีมากแท้ คือ งู แมงป่อง หรือตะขาบจะพึงกัดเรา เราอาจตายมีอันตราย[คือความตายและการไม่ได้ใส่ใจคำสอนของพระศาสดาที่ได้ขณะอันหาได้ยากอยู่]ด้วยเหตุนั้น มิฉะนั้นเราอาจลื่นล้ม ภัตที่บริโภคอาจเป็นพิษ น้ำดี เสมหะ หรือลมมีพิษดังศัสตราอาจกำเริบ เราอาจตายมีอันตรายด้วยเหตุนั้น"

คำว่า ปฏิหิต ใน ปฏิหิตาย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + หิ ธาตุ = ไป + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ปติ เป็น ปฏิ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "มาถึงอีก" ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

หิ คติพุทฺธีสุ อุปตาเป จ. หิโนติ.[๖๐]

"หิ ธาตุในความหมายว่า ไป, รู้ และเร่าร้อน เช่น หิโนติ (ย่อมไป/รู้/เร่าร้อน)"

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก

๕. ชีวิตมีกำลังน้อย

[๑๗๓] อายุทุพฺพลโต (โดยชีวิตมีกำลังน้อย) หมายความว่า ธรรมดาว่าชีวิตนั้นอ่อนแอไร้กำลัง

คำว่า ทุพฺพลํ (ไร้กำลัง) มาจาก ทุ (ไร้, ไม่มี) + พล (กำลัง) โดย ทุ อุปสรรคมี

---

[๕๙] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๐/๒๙๕

[๖๐] นีติ.ธาตุ. ๓๒๙

ความหมายว่า อภาวะ (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล), ทุปฺปญฺโญ (ผู้ไม่มีปัญญา) ดังข้อความว่า

อพลนฺติ พลหีนํ. ทุพฺพลนฺติ ตสฺเสว เววจนํ. อภาวตฺโถ หิ อยํ ทุ-สทฺโท "ทุสฺสีโล ทุปฺปญฺโญติอาทีสุ วิย.[๖๑]

"คำว่า อพลํ แปลว่า อ่อนแอ คำว่า ทุพฺพลํ (ไร้กำลัง) เป็นคำไวพจน์ของคำนั้นนั่นเอง โดยแท้จริงแล้ว ทุ ศัพท์นี้มีความหมายว่า อภาวะ (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล), ทุปฺปญฺโญ (ผู้ไม่มีปัญญา) เป็นต้น"

ทุปฺปญฺญาติ นิปฺปญฺญานเมตํ อธิวจนํ. ปญฺญา ปน ทุฏฺฐา นาม นตฺถิ.[๖๒]

"คำว่า ทุปฺปญฺญา นี้เป็นชื่อของผู้ไร้ปัญญา เพราะชื่อว่าปัญญาที่ถูกทำลายหามีไม่"

ทุปฺปญฺญาติ เอตฺถ ทุ-สทฺโท "ทุสฺสีโลติอาทีสุ วิย อภาวตฺโถ, น "ทุคฺคติ, ทุปฺปฏิปนฺโนติอาทีสุ วิย ครหตฺโถติ ทสฺเสตุํ "นิปฺปญฺญานเมตํ อธิวจนนฺติ วตฺวา "ปญฺญา ปน ทุฏฺฐา นาม นตฺถีติ วุตฺตํ.[๖๓]

"ท่านกล่าวว่า นิปฺปญฺญานเมตํ อธิวจนํ (คำว่า ทุปฺปญฺญา นี้เป็นชื่อของผู้ไร้ปัญญา) แล้วกล่าวว่า ปญฺญา ปน ทุฏฺฐา นาม นตฺถิ (เพราะชื่อว่าปัญญาที่ถูกทำลายหามีไม่) เพื่อแสดงว่า ทุ ศัพท์ในคำว่า ทุปฺปญฺญา นี้มีความหมายว่า ไม่มี ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล) เป็นต้น ไม่ใช่มีความหมายว่า ตำหนิ ดังคำว่า ทุคฺคติ (คติที่น่ารังเกียจ), ทุปฺปฏิปนฺโน (ผู้ปฏิบัติน่ารังเกียจ) เป็นต้น"

ดังจะเห็นได้ว่า ชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วย :-

---

[๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๓/๓๔๘

[๖๒] ม.มู.อ. ๑/๔๘/๑๒๗

[๖๓] ม.มู.ฏีกา ๑/๔๘/๒๗๒

ก. ลมหายใจเข้าออก คือ ชีวิตนั้นดำเนินไปโดยได้รับความต่อเนื่องของลมหายใจเข้าออก แต่เมื่อลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอกไม่กลับเข้าไปข้างใน หรือลมที่เข้าไปแล้วไม่กลับออกมา สัตว์ชื่อว่าเป็นผู้ตายแล้ว

ข. อิริยาบถ คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความสม่ำเสมอของอิริยาบถทั้ง ๔ แต่อายุสังขาร (รูปนามที่เนื่องด้วยชีวิต) ย่อมขาดสูญเพราะอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเกินประมาณ

ค. ความเย็นร้อน คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความพอดีของความเย็นร้อน แต่วิบัติไปเมื่อบุคคลถูกความเย็นจัดหรือร้อนจัดครอบงำ

ฆ. มหาภูตรูป คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความสมดุลกันของมหาภูตรูป แต่เมื่อปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุ เป็นต้นธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลังก็มีร่างกายแข็งทื่อ เปียกชุ่มเน่าเสียด้วยโรคท้องร่วงเป็นต้น ถูกความร้อนจัดครอบงำ หรือมีข้อต่อและเส้นเอ็นวิบัติไป (อัมพฤกษ์ อัมพาต) ย่อมสิ้นชีวิต

ง. อาหาร คือ ชีวิตดำเนินไปเมื่อบุคคลได้รับอาหารในเวลาอันควร แต่เมื่อไม่ได้อาหาร ชีวิตย่อมสิ้นไป

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยชีวิตมีกำลังน้อย

๖. ไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]

[๑๗๔] คำว่า อนิมิตฺตโต (โดยไม่มีเครื่องหมาย) หมายความว่า โดยไม่มีกำหนด คือ ไม่มีขอบเขต ดังจะเห็นได้ว่า :-

ชีวิตํ พฺยาธิ กาโล จ เทหนิกฺเขปนํ คติ
ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมึ อนิมิตฺตา น นายเร.[๖๔]

“ชีวิต โรค กาล สถานที่ทอดทิ้งกาย และคติ (ภพที่ไปเกิด) ทั้งห้าอย่างนี้ของเหล่าสัตว์ในสัตวโลก ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ได้”

---

[๖๔] สํ.ส.อ. ๑/๒๐/๔๐, ชา.อ. ๓/๓๔/๕๖

คำว่า นายเร เป็นกรรมวาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ แปลง ญา เป็น นา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชํนา (แปลง ญา ธาตุเป็น ชา, ชํ หรือ นา ตามสมควร) แล้วแปลง อนฺเต เป็น เร ด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) เป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังพระฎีกาจารย์อธิบาย นายเร ศัพท์ด้วยคำว่า ญายนฺติ (ญา ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ แปลง อนฺเต เป็น อนฺติ) เพื่อแสดงการแปลง ญา เป็น นา ในประโยคว่า

น นายเรติ น ญายนฺติ.[๖๕]

“คำว่า น นายเร แปลว่า ไม่มีใครรู้ได้”

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ชีวิตไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่าอาจอยู่นานเพียงเท่านี้ ไม่เกินจากนี้ไป ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ย่อมตายแต่ในเวลาแรกเกิดเป็นน้ำใส (กลละ) ต่อมน้ำ (อัพพุทะ) ชิ้นเนื้อ (เปสิ) ก้อนเนื้อ (ฆนะ) ภายในเวลา ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๑๐ เดือน หรือคลอดจากครรภ์ ต่อจากนั้นย่อมตายแน่นอนภายในร้อยปีหรือเกินกว่าร้อยปี

แม้โรคก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า เหล่าสัตว์ต้องตายโรคนี้อย่างเดียว ไม่ตายด้วยโรคอื่น ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์อาจตายด้วยโรคตาหรือโรคหูเป็นต้นชนิดใดชนิดหนึ่ง

แม้กาลก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ต้องตายในเวลานี้เท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ตาย ในเวลาเช้าหรือเวลาเที่ยงเป็นต้นเวลาใดเวลาหนึ่ง

แม้สถานที่ทอดทิ้งกายก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า คนตายต้องทอดกายไว้ในที่นี้เท่านั้น ไม่ทอดทิ้งในที่อื่น ดังจะเห็นได้ว่า ร่างกายของผู้ที่เกิดภายในหมู่บ้านอาจตกไปนอกหมู่บ้าน ของผู้ที่เกิดนอกหมู่บ้านอาจตกไปภายในหมู่บ้าน เช่น

---

[๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๔/๓๔๙

เดียวกันนี้ ร่างกายของสัตว์ที่เกิดบนบกอาจตกไปในน้ำ หรือของสัตว์ที่เกิดในน้ำอาจตกไปบนบก พึงอธิบายได้หลากหลายอย่างนี้ [เช่น ร่างกายของผู้ที่เกิดในนครอาจตกไปในหมู่บ้าน ของผู้ที่เกิดในหมู่บ้านอาจตกไปในนคร ของผู้ที่เกิดในป่าอาจตกไปในแคว้น ของผู้ที่เกิดในแคว้นอาจตกไปในป่า เป็นต้น]

แม้คติก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์จุติจากโลกมนุษย์นี้ต้องไปเกิดในโลกมนุษย์นี้อีก ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์จุติจากเทวโลกแล้วไปเกิดในโลกมนุษย์ก็มี จุติจากโลกมนุษย์แล้วไปเกิดในเทวโลกเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่งก็มี ชาวโลกย่อมหมุนเวียนไปในคติทั้ง ๕ [คือ นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต มนุษย์ และเทวดา] เหมือนโคที่ถูกเทียมไว้ในเครื่องบดข้าว

เครื่องบดข้าวที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ เป็นเครื่องที่ใช้วัวเทียมแล้วให้เดินเป็นวงกลม วัวต้องเดินไปซ้ำแล้วซ้ำเล่าภายในวงกลมชั่วแอกหนึ่งตลอดเวลาจนกว่าจะบดข้าวเสร็จ ไม่อาจเดินพ้นไปจากวงกลมนั้นได้เพราะถูกแอกเทียมไว้ ฉันใด ชาวโลกไม่อาจพ้นไปจากคติ ๕ ฉันนั้น

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]

๗. มีกำหนดเวลา[อายุขัย]

[๑๗๕] คำว่า อทฺธานปริจฺเฉทโต (โดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย]) หมายความว่า ระยะกาลแห่งชีวิตของมนุษย์ในบัดนี้น้อยนัก ผู้ที่มีชีวิตอยู่นานก็อยู่ได้เพียงร้อยปีหรือเลยไปบ้างเล็กน้อย ดังพระพุทธดำรัสว่า

อปฺปมิทํ ภิกฺขเว มนุสฺสานํ อายุ. คมนีโย สมฺปราโย. กตฺตพฺพํ
กุสลํ. จริตพฺพํ พฺรหฺมจริยํ. นตฺถิ ชาตสฺส อมรณํ. โย ภิกฺขเว จิรํ ชีวติ,
โส วสฺสสตํ อปฺปํ วา ภิยฺโย.[๖๖]

[๖๖] สํ.ส. ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, ขุ.ม. ๒๙/๑๐/๓๖

"ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์นี้น้อยนัก พวกเขาจำต้องไปสู่สัมปรายภพ[อีกไม่นาน] จึงควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ เพราะผู้ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายหามีไม่ ผู้ที่มีชีวิตอยู่นานก็อยู่ได้เพียงร้อยปี หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย"

ข้อความว่า "หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย" หมายความว่า ผู้ที่อยู่ได้เลยไปบ้างย่อมไม่อาจอยู่ได้ถึงร้อยปีต่อมา เพียงอยู่ได้ ๕๐ หรือ ๖๐ ปี[๖๗]

ข้อความว่า "หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย" หมายความว่า หรืออยู่ได้เล็กน้อยไม่ถึงร้อยปีที่สองตามนัยว่าอยู่ได้ ๑๐ หรือ ๒๐ ปี เพิ่มไปกว่าร้อยปี[แรก]"[๖๘]

อปฺปมายุ มนุสฺสานํ หีเฬยฺย นํ สุโปริโส
จเรยฺยาทิตฺตสีโสว นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโม.[๖๙]

"อายุของมนุษย์[ในบัดนี้]น้อยนัก สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุนั้น ควรรีบประพฤติความดีประดุจคนถูกไฟเผาศีรษะ เพราะความตายจะไม่มาถึงย่อมไม่มี"

พระพุทธองค์ตรัสสูตรอื่นอีกเป็นต้นว่า

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว อรโก นาม สตฺถา อโหสิ.[๗๐]

"ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีเจ้าลัทธิชื่อว่าอรกะ"

ผู้มีปัญญาพึงขยายความของพระสูตรทั้งหมดอันประดับด้วยอุปมา ๗ ข้อ

พระสูตรข้างต้นพบในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต อรกสูตร อุปมา ๗ ข้อดังกล่าวสรุปความได้ว่า

๑. หยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้าเหือดแห้งไปอย่างรวดเร็ว ในเวลาที่ดวงอาทิตย์ขึ้น

---

[๖๗] สํ.ส.อ. ๑/๑๔๕/๑๖๗
[๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๕/๓๕๐
[๖๙] สํ.ส. ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, ขุ.ม. ๒๙/๑๐/๓๖
[๗๐] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๗๔/๑๑๒

ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยหยาดน้ำค้าง ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๒. ฟองน้ำย่อมแตกหายไปอย่างรวดเร็วในเวลาที่ฝนเม็ดใหญ่ตก ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยฟองน้ำ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๓. รอยขีดในน้ำย่อมขาดหายไปอย่างรวดเร็ว ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยรอยขีดในน้ำ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๔. แม่น้ำที่ไหลมาจากภูเขา มาจากที่ไกล มีกระแสเชี่ยว พัดสิ่งที่พาไปได้ ไม่มีขณะ เวลา หรือชั่วครู่ที่มันจะหยุด แต่มันไหลบ่า เรื่อยไป ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยแม่น้ำที่ไหลมาจากภูเขา ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๕. บุรุษผู้มีกำลังอมก้อนเขฬะไว้ที่ปลายลิ้นแล้ว พึงถ่มทิ้งไปโดยไม่ยากนัก ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยก้อนเขฬะ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๖. ชิ้นเนื้อที่เขาใส่ไว้ในกระทะเหล็กที่ถูกเผาไฟตลอดทั้งวัน ย่อมหดหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยชิ้นเนื้อ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

๗. แม่โคที่จะถูกฆ่า ถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้าขึ้นคราวใด ก็ยิ่งใกล้ถูกฆ่า ใกล้ตายเข้าไปคราวนั้น ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยแม่โคที่จะถูกฆ่า ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉันนั้น

พระพุทธองค์ตรัสสูตรอื่นอีกว่า

๑. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ รตฺตินฺทิวํ ชีเวยฺยํ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๒. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ ทิวสํ ชีเวยฺยํ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๓. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ เอกํ ปิณฺฑปาตํ ภุญฺชามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๔. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌ-หรามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู ปมตฺตา วิหรนฺติ. ทนฺธํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย.

๕. โย จ ขฺวายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ เอกํ อาโลปํ สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌหรามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๖. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ “อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ อสฺสสิตฺวา วา ปสฺสสามิ, ปสฺสสิตฺวา วา อสฺส สามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู อปฺปมตฺตา วิหรนฺติ. ติกฺขํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย.”[๗๑]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า

๑. น่าปลื้มใจหนอ ที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วหนึ่งทิวาราตรี เราพึงใส่ใจคำสอน[ที่นำการแทงตลอดอริยมรรคมาให้]ของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิต[อันเป็นประโยชน์ตน]ได้มากแน่แท้

๒. น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลากลางวัน เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

---

[๗๑] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๙/๒๙๔-๙

๓. น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลาฉันบิณฑบาตมื้อหนึ่ง เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

๔. น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลาเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำแล้วกลืนกิน เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ประมาทอยู่ เจริญมรณสติอย่างอ่อนเพื่อความสิ้นอาสวะ

๕. น่าปลื้มใจหนอ ที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเคี้ยวกินคำข้างหนึ่งคำ เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

๖. น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลาหายใจเข้าแล้วหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มี-พระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะ”

ข้อแรกหมายความว่า ภิกษุอยู่ได้ชั่วหนึ่งทิวาราตรี เมื่อเกินหนึ่งทิวาราตรีไปก็อาจเสียชีวิตได้ ก่อนที่เราจะเสียชีวิต เราจะพยายามใส่ใจปฏิบัติตามคำสอน ภิกษุดังกล่าวถือว่ายังประมาทอยู่ เพราะยังวางใจว่ายังไม่ล่วงหนึ่งทิวาราตรี แม้ข้อ ๒-๔ ก็เช่นเดียวกัน

คัมภีร์ปรมัตถสรูปเภทนีกล่าวสรุปความภิกษุที่ ๕ และที่ ๖ เป็นคาถาท่องจำว่า

อโห วตาหํ ชีเวยฺยํ เอกาโลปสฺส โภชนํ
อสฺสสนํ ปสฺสสนํ กเรยฺยํ สตฺถุสาสนํ.[๗๒]

---

[๗๒] ปรมตฺถ.เภทนี ๒/๒๙๕

"น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเคี้ยวกินคำข้าวหนึ่งคำ หรือชั่วเวลาหายใจเข้าออก เราพึงปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดา"

ระยะกาลแห่งชีวิตน้อยนัก ไม่น่าไว้วางใจเพียงชั่วเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำอย่างนี้ จึงควรหมั่นระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย]ด้วยประการฉะนี้

๘. มีขณะเล็กน้อย

[๑๗๖] ในคำว่า ขณปริตฺตโต (โดยมีขณะเล็กน้อย) หมายความว่า ขณะมีชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์น้อยนักโดยปรมัตถ์ ดำเนินไปเพียงจิตขณะเดียวเท่านั้น อุปมาเหมือนล้อรถหมุนด้วยกงส่วนหนึ่งเท่านั้นในขณะหมุน หยุดด้วยกงส่วนหนึ่งเท่านั้นในขณะหยุด ฉันใด ชีวิตของเหล่าสัตว์ก็ดำเนินไปชั่วขณะจิตเดียว ฉันนั้น เมื่อจิตดวงนั้นดับแล้วสัตว์ก็ถูกเรียกว่าดับสูญไป ดังข้อความว่า

อตีเต จิตฺตกฺขเณ ชีวิตฺถ, น ชีวติ, น ชีวิสฺสติ. อนาคเต จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ, น ชีวติ, ชีวิสฺสติ. ปจฺจุปฺปนฺเน จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ, ชีวติ, น ชีวิสฺสติ.[๗๓]

"ในขณะจิตที่ล่วงไปแล้ว สัตว์เป็นอยู่แล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ มิใช่จักเป็นอยู่ ในขณะจิตที่ยังไม่มาถึง สัตว์มิใช่เป็นอยู่แล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ แต่จักเป็นอยู่ ในขณะจิตที่เป็นปัจจุบัน สัตว์มิใช่เป็นอยู่แล้ว แต่กำลังเป็นอยู่ มิใช่จักเป็นอยู่"

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ.[๗๔]

"ชีวิต (ชีวิตินทรีย์) อัตภาพ (หมู่รูปนาม) และสุขทุกข์ เป็น

---

[๗๓] ขุ.ม. ๒๙/๑๐/๓๔
[๗๔] ขุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

สภาวธรรมล้วนๆ [ไม่ระคนกับอัตตาและความเที่ยง] ประกอบกับจิตดวงหนึ่งๆ ขณะ[ของชีวิตเป็นต้น]ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็ว”

อัตภาพ คือ ธรรมที่เหลือจากชีวิต เวทนา และจิต[๗๕]

สุขทุกข์ คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนา แม้อุเบกขาเวทนาก็นับเข้าในสุขหรือทุกข์ เพราะอุเบกขา[ที่เป็นกุศลและผลของกุศล]มีสภาพที่น่าพอใจ และอุเบกขา[ที่เป็นอกุศลและผลของอกุศล]มีสภาพที่ไม่น่าพอใจ[๗๖]

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.[๗๗]

“ขันธ์เหล่าใดของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่หรือยังเป็นอยู่ในโลกนี้ดับไปแล้ว ขันธ์ทั้งหมดนั้นเป็นอย่างเดียวกัน[โดยการดับสูญ] ดับไปแล้วก็มิได้สืบต่อ”

ขันธ์ของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่ดับไปไม่เกิดอีก ฉันใด ขันธ์ที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาในขณะเห็น ได้ยิน ฯลฯ ของผู้ที่ยังเป็นอยู่ก็ดับไปไม่เกิดอีก ฉันนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ขันธ์ทั้งหมดนั้นเป็นอย่างเดียวกัน” ดังข้อความว่า

“จุติขันธ์ย่อมไม่หวนกลับ ฉันใด แม้ขันธ์ในเวลาก่อนจากจุติขันธ์นั้นก็ไม่หวนกลับ ฉันนั้น ดังนั้น ชีวิตของเหล่าสัตว์จึงดำเนินไปชั่วขณะจิตเดียว”[๗๘]

อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺคา มโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา.[๗๙]

“สัตว์โลกมิใช่เป็นอยู่ด้วยจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่เป็นอยู่ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะจิตดับไป [สันตาน]บัญญัติ[คือ

[๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒
[๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒
[๗๗] ขุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗
[๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒
[๗๙] ขุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

บัญญัติอาศัยความต่อเนื่องว่า ติสสะเป็นอยู่ ผุสสะเป็นอยู่ เป็นต้น] เป็นปรมัตถ์ [เพราะหมายถึงจิตที่กำลังเป็นอยู่นั้นๆ]”

คำแปลข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ส่วนวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๖) แสดงคำแปลอีกอย่างหนึ่งของบาทสุดท้ายว่า “บัญญัติ[ว่าสัตว์ตาย] เป็นปรมัตถ์ [เพราะหมายถึงความดับของจิต]”

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยมีขณะเล็กน้อย

อานิสงส์ของมรณสติ

[๑๗๗] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติหมั่นระลึกถึงความตายอยู่ด้วยลักษณะทั้ง ๘ นี้อย่างใดอย่างหนึ่งตามที่กล่าวไว้ข้างต้น จิต[ที่มีกรรมฐานเป็นอารมณ์]ย่อมเสพคุ้น[ภาวนา]ด้วยการใส่ใจอยู่เสมอ สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น นิวรณ์สงบ องค์ฌานปรากฏชัดเจน แต่ฌานถึงเพียงอุปจาระเท่านั้นโดยไม่ถึงอัปปนา เพราะอารมณ์[คือความตาย]เป็นสภาวธรรมและเพราะเป็นอารมณ์น่ากลัว [เนื่องจากความตายที่บุคคลหมั่นระลึกอยู่ย่อมนำความสลดใจมาให้ยิ่งๆ ขึ้นไป]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๐] อธิบายเรื่องที่ความตายเป็นสภาวธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งดังนี้ว่า

“ความแตกดับไปของสภาวธรรมเป็นคติธรรมดาของสภาวธรรมโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สภาวธมฺมตฺตา ปน อารมฺมณสฺส (เพราะอารมณ์[คือความตาย]เป็นสภาวธรรม) ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ.[๘๑]

---

[๘๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓

[๘๑] สํ.นิ. ๑๖/๒๐/๒๖

'ภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยปัจจัย' "

อนึ่ง โลกุตตรฌาน อรูปฌานที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาด้วยภาวนาพิเศษแม้ในสภาวธรรม กล่าวคือ โลกุตตรฌานถึงอัปปนาด้วยลำดับการเจริญวิสุทธิ (ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ) ส่วนอรูปฌานถึงอัปปนาด้วยภาวนาที่ล่วงพ้นอารมณ์ ที่จริงแล้วในอรูปฌานนั้นมีเพียงการล่วงพ้นอารมณ์ของฌานที่ถึงอัปปนาแล้ว

ข้อความว่า "ด้วยลำดับการเจริญวิสุทธิ" หมายความว่า ความน้อมใจเพื่อหลุดพ้นมีความเบื่อหน่ายรังเกียจสังขารทั้งปวงเป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยการเจริญปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิที่ได้รับกำลังมากด้วยอานุภาพของวิสุทธิขั้นก่อน และความปราศจากของบาปธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ย่อมสำเร็จด้วยอัปปนา ดังนั้น โลกุตตรฌานจึงถึงอัปปนาโดยเนื่องด้วยลำดับการเจริญวิสุทธิเช่นนี้[๘๒]

ข้อความว่า "ในอรูปฌานนั้นมีเพียงการล่วงพ้นอารมณ์" หมายความว่า ความขวนขวายในการดำรงจิตมั่นย่อมไม่มีเหมือนกรรมฐานที่มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์อื่น แต่ควรใช้ภาวนาทำการล่วงพ้นอารมณ์ด้วยจิตตามที่ตั้งมั่นแล้ว ดังนั้น อรูปฌานจึงถึงอัปปนาแม้ในสภาวธรรม[๘๓]

แต่ในมรณสติภาวนานี้ไม่มีทั้งสองอย่าง [คือ ลำดับการเจริญวิสุทธิ (ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ) และการล่วงพ้นอารมณ์] ดังนั้น จึงเป็นเพียงอุปจารฌานเท่านั้น อุปจารฌานดังกล่าวเรียกว่ามรณสติ (การระลึกถึงความตาย) เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งมรณสติ

---

[๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓

[๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓-๕๔

ผลของการเจริญมรณสติ

อนึ่ง ภิกษุผู้หมั่นเจริญมรณสตินี้ :-

๑. เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เสมอ [เพราะมีความสลดใจมาก]

๒. ได้รับสัญญาที่เบื่อหน่ายภพทั้งปวง

๓. ละความติดใจในชีวิต [เพราะเห็นความตายว่าจะมีแน่นอน]

๔. เป็นผู้ตำหนิความชั่ว [เพราะได้อนิจจสัญญา]

๕. ไม่ชอบสั่งสม ไม่มีมลทิน[คือความผูกพัน]และความตระหนี่ในบริขาร

๖. ได้ความคุ้นเคยกับอนิจจสัญญา

๗. ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาย่อมปรากฏโดยคล้อยตามความคุ้นเคยของอนิจจสัญญานั้น

เหล่าสัตว์ผู้มิได้เจริญมรณสติย่อมตกใจกลัวสับสนในเวลาใกล้ตาย เหมือนถูกเนื้อร้าย ยักษ์ งู โจร และเพชฌฆาตย่ำยีโดยพลัน ฉันใด ผู้ที่เจริญมรณสติมิได้เป็นเช่นนั้น สิ้นชีวิตโดยไม่หวาดกลัวสับสน [เพราะดำรงมรณสัญญาไว้ดีก่อน] ถ้าภิกษุนั้นไม่อาจบรรลุพระนิพพานในปัจจุบันชาติ ย่อมมีสุคติเป็นภพหน้าหลังจากสิ้นชีวิตแล้ว

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย มรณสฺสติยา สทา.

“เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในมรณสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ”

จบคำอธิบายมรณสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส
โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ
รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส
ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา ๓

"ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลก ๓ บรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์"

๘. เรื่องกายคตาสติ

[๑๗๘] บัดนี้ จะกล่าวถึงวิธีเจริญกายคตาสติที่ไม่เคยมีมาก่อนพุทธกาลและมิใช่วิสัยของเดียรถีย์ทุกจำพวก อันพระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญไว้หลายแห่งในพระสูตรนั้นๆ อย่างนี้ว่า

๑. เอกธมฺโม ภิกฺขเว ภาวิโต พหุลีกโต มหโต สํเวคาย สํวตฺตติ. มหโต อตฺถาย สํวตฺตติ. มหโต โยคกฺเขมาย สํวตฺตติ. มหโต สติสมฺปชญฺญาย สํวตฺตติ. ญาณทสฺสนปฏิลาภาย สํวตฺตติ. ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราย สํวตฺตติ. วิชฺชาวิมุตฺติผลสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตติ. กตโม เอกธมฺโม? กายคตา สติ.[๘๔]

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งอันภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้วย่อมเป็นไปเพื่อ :-

ก. ความสลดใจอันใหญ่หลวง[เพราะทำให้เข้าใจสภาพของร่างกายตามความเป็นจริง]

ข. ประโยชน์อันใหญ่หลวง[มีประโยชน์ในปัจจุบันเป็นต้น]

ค. การสิ้นเครื่องผูกอันใหญ่หลวง

ฆ. สติและสัมปชัญญะอันใหญ่หลวง

ง. การได้รับปัญญารู้เห็น (วิปัสสนา)

จ. การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันภพ

ฉ. การรู้แจ้งวิชชา (ปัญญาหยั่งเห็น ๓) วิมุตติ (พระนิพพาน) และผลธรรมอย่างหนึ่งนั้นคืออะไร คือกายคตาสติ"

---

[๘๔] องฺ.เอกก. ๒๐/๕๖๔-๗๐/๔๔

๒. อมตํ เต ภิกฺขเว ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ ปริภุญฺชนฺติ. อมตํ เต ภิกฺขเว น ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ น ปริภุญฺชนฺติ.[๘๕]

"ชนเหล่าใดดื่มด่ำกายคตาสติ พวกเขาย่อมดื่มด่ำอมตธรรม[ด้วยการเข้าฌานสมาบัติ] ชนเหล่าใดมิได้ดื่มด่ำกายคตาสติ พวกเขามิได้ดื่มด่ำอมตธรรม"

๓-๕. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริภุตฺตํ, อปริภุตฺตํ, ปริหีนํ, อปริหีนํ, วิรทฺธํ, อวิรทฺธํ, เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา.[๘๖]

๓. ชนเหล่าใดดื่มด่ำกายคตาสติแล้ว พวกเขาได้ดื่มด่ำอมตธรรม ชนเหล่าใดยังมิได้ดื่มด่ำกายคตาสติ พวกเขามิได้ดื่มด่ำอมตธรรม

๔. ชนเหล่าใดเสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาเสื่อมจากอมตธรรม ชนเหล่าใดไม่เสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาไม่เสื่อมจากอมตธรรม

๕. ชนเหล่าใดพลาดจากกายคตาสติ พวกเขาพลาดจากอมตธรรม ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติให้สำเร็จ พวกเขาไม่พลาดจากอมตธรรม"

ถามว่า : เจ้าลัทธิชื่อสุเนตตะเป็นต้น ดาบส และปริพาชกอื่นรู้ว่าสรีระไม่งามมิใช่หรือ เพราะสุเมธดาบสได้กล่าวถึงสรีระด้วยความรังเกียจ ดังข้อความเป็นต้นว่า

ยนฺนูนิมํ ปูติกายํ นานากุณปปูริตํ
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺเฉยฺยํ อนเปกฺโข อนตฺถิโก.[๘๗]

"ไฉนหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต้องการสละกายเปื่อยเน่านี้อันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไป"

ตอบว่า : พระโพธิสัตว์และดาบสเป็นต้นเหล่าอื่นรู้สรีระว่าไม่งามก็จริง แต่ไม่รู้

---

[๘๕] องฺ.เอกก. ๒๐/๖๐๐/๔๖
[๘๖] องฺ.เอกก. ๒๐/๖๐๑-๓/๔๖-๗
[๘๗] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๘/๔๔๗

โดยความเป็นกรรมฐาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา (ไม่เคยมีมาก่อนพุทธกาล)[๘๘]

ข้อความว่า "ชนเหล่าใดดื่มด่ำกายคตาสติ พวกเขาย่อมดื่มด่ำอมตธรรม" หมายความว่า กายคตาสติเรียกว่า อมตธรรม เพราะเป็นเหตุบรรลุนิพพานที่เป็นอมตธรรม และประกอบด้วยสุข[ในสมถะและวิปัสสนา]อันไม่รู้สึกเต็มอิ่มเหมือนอมตธรรม[๘๙]

ประโยคว่า อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริภุตฺตํ, อปริภุตฺตํ, ปริหีนํ, อปริหีนํ, วิรทฺธํ, อวิรทฺธํ, เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา เป็นประโยคย่อของประโยคเต็มว่า

ก. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริภุตฺตํ, เยสํ กายคตาสติ ปริภุตฺตา (ชนเหล่าใดดื่มด่ำกายคตาสติแล้ว พวกเขาได้ดื่มด่ำอมตธรรม), อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตฺตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตฺตา (ชนเหล่าใดยังมิได้ดื่มด่ำกายคตาสติ พวกเขามิได้ดื่มด่ำอมตธรรม)

ข. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริหีนํ, เยสํ กายคตา สติ ปริหีนา (ชนเหล่าใดเสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาเสื่อมจากอมตธรรม) อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริหีนํ, เยสํ กายคตา สติ อปริหีนา (ชนเหล่าใดไม่เสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาไม่เสื่อมจากอมตธรรม)

ค. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว วิรทฺธํ, เยสํ กายคตาสติ วิรทฺธา (ชนเหล่าใดพลาดจากกายคตาสติ พวกเขาพลาดจากอมตธรรม), อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อวิรทฺธํ, เยสํ กายคตา สติ อารทฺธา (ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติให้สำเร็จ พวกเขาไม่พลาดจากอมตธรรม)

ประโยคย่อในคัมภีร์อรรถกถานี้ตามหลักภาษาเรียกว่า เปยยาลนัย คือ วิธีแสดงความพิสดารโดยอ้อม หมายความว่า การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้ โดย เปยฺยาล ศัพท์แปลว่า "ความพิสดาร" ดังข้อความว่า

> ตตฺถ เปยฺยาลนโยติ วิตฺถารนโย.[๙๐]
>
> "ในพากย์นั้น คำว่า เปยฺยาลนโย แปลว่า วิธีแสดงความพิสดาร [โดยอ้อม]"

---

๘๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๘/๓๕๔

๘๙ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๘/๓๕๕

๙๐ นีติ.สุตฺต. ๒/๕๐๘

เปยฺยาลมุเขนาติ วิตฺถารสฺส มุเขน. นยทฺวาเรนาติ อตฺโถ.[๙๑]

“คำว่า เปยฺยาลมุเขน แปลว่า วิธีแสดงความพิสดาร[โดยอ้อม] หมายความว่า ตามแนวทางแห่งนัย”

คำว่า เปยฺยาล มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. คำที่สามารถรักษาเนื้อความ = ปาตพฺพํ เปยฺยํ, เปยฺยาย อลํ เปยฺยาลํ (เปยฺย <ปา ธาตุ = รักษา + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ>)[๙๒]

๒. คำที่สามารถอธิบายเนื้อความ = ปาเปตพฺพํ ปาเปยฺยํ, ปาเปยฺยาย อลํ เปยฺยาลํ (ปาเปยฺย <ปา ธาตุ = พิสดาร + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ> ลบ ปา ใน ปาเปยฺย ด้วยนิรุตตินัย)[๙๓]

๓. คำที่สมควรแก่เนื้อความที่ควรรักษา = ปาตพฺพํ รกฺขิตพฺพนฺติ เปยฺยํ. เปยฺยาย อลํ เปยฺยาลํ (เปยฺย <ปา ธาตุ = รักษา + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ> + อลํ <สมควร>)[๙๔]

๔. คำที่สามารถทำเนื้อความให้ถึงที่สุดด้วยนัยพิสดาร = วิตฺถารนเยน อนฺตํ ปาเปยฺยํ ปาเปยฺยํ, ปาเปยฺยาย อลํ เปยฺยาลํ (เปยฺย <ป บทหน้า + อป ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ> ลบ ปา ใน ปาเปยฺย ด้วยนิรุตตินัย)[๙๕]

ดังข้อความว่า

ปาตุํ อลนฺติ เปยฺยาลํ วิตฺถาเรตุํ อลํ’ถวา
เปยฺยาลสฺส วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.[๙๖]

“ผู้มีปัญญาพึงทราบเนื้อความของศัพท์ว่า เปยฺยาล ว่า คำที่สามารถรักษาเนื้อความ ชื่อว่า เปยยาละ อีกอย่างหนึ่ง คำที่สามารถอธิบายเนื้อความ ชื่อว่า เปยยาละ”

---

[๙๑] ขุ.ป.คณฺจิ ๓๗/๑๖๑
[๙๒] สทฺท.ชาลินี ๑๕
[๙๓] สทฺท.ชาลินี ๑๕
[๙๔] สทฺท.ชาลินีฏีกา ๑๕
[๙๕] ขุ.ป.คณฺจิ. ๔๙/๑๘๔
[๙๖] สทฺท.ชาลินี ๑๕

ปาตพฺพํ รกฺขิตพฺพนฺติ เปยฺยํ. เปยฺยาย อลํ เปยฺยาลนฺติ อมฺหากํ มติ.[๙๗]

"ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เนื้อความที่ควรรักษา ชื่อว่า เปยยะ คำที่สมควรแก่เนื้อความที่ควรรักษา ชื่อว่า เปยยาละ"

วิตฺถารนเยน อนฺตํ ปาเปตุํ อลนฺติ เปยฺยาลํ.[๙๘]

"คำที่สามารถทำเนื้อความให้ถึงที่สุดด้วยนัยพิสดาร ชื่อว่า เปยยาละ"

เปยยาลนัยมี ๓ ประเภทตามความเห็นของสัททนีติปกรณ์ คือ

๑. มัชเฌเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่พบในท่ามกลาง หมายความว่า แสดงด้วย อิติ ศัพท์โดยประกอบบทต้นและบทปลายไว้แล้วละบทกลาง เช่น เตนาห ภควา "สีเล ปติฏฺจาย ฯเปฯ โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺติ (ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สีเล ปติฏฺจาย ฯเปฯ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ)

๒. อาทิเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่แสดงด้วย อิติ ศัพท์ เช่น เตนาห ภควา "สีเล ปติฏฺจายา"ติอาทิ (ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สีเล ปติฏฺจาย เป็นต้น)

๓. สัพพเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่แสดงด้วย สพฺพ ศัพท์ เช่น สพฺพ สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต (ขอท่านจงมีความสวัสดีเสมอด้วยอานุภาพของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ทั้งปวง)

คำว่า สพฺพ เป็นตัวแทนของคำว่า สพฺพพุทฺธานุภาเวน (ด้วยอานุภาพของพระพุทธเจ้าทั้งปวง), สพฺพธมฺมานุภาเวน (ด้วยอานุภาพของพระธรรมทั้งปวง), สพฺพสงฺฆานุภาเวน (ด้วยอานุภาพของพระสงฆ์ทั้งปวง) บทนี้เรียกว่า อวิภัตติกนิทเทส คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าวคือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ

ดังข้อความว่า

---

[๙๗] สทฺท.ชาลินีฏีกา ๑๕

[๙๘] ขุ.ป.คณฺจิ. ๔๙/๑๘๔

มชฺเฌเปยฺยาลโก เจว อาทิเปยฺยาลเมว จ
สพฺพเปยฺยาลโก จาติ เปยฺยาลา ติวิธา สิยุํ.[๙๙]

"เปยยาละมี ๓ ประเภท คือ มัชเฌเปยยาละ อาทิเปยยาละ และสัพพเปยยาละ"

เปยยาลนัยมี ๔ ประเภทตามความเห็นของคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คือ

๑. อาทิเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่ไม่แสดงบทต้น เช่น ทตฺโต (มาจากรูปเต็มว่า เทวทตฺโต <นายเทพประทาน>), ภูตรูปํ (มาจากรูปเต็มว่า มหาภูตรูปํ <มหาภูตรูป>)

๒. อันตเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่ไม่แสดงบทท้าย เช่น สมฺมาสมฺพุทฺธนฺตฺยาทิมาห (กล่าวว่า สมฺมาสมฺพุทฺธํ เป็นต้น)

๓. มัชเฌเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่ไม่แสดงบทกลาง เช่น กถินทุสฺสํ (มาจากรูปเต็มว่า กถินจีวรทุสฺสํ <ผ้าเพื่อกฐินจีวร>)

๔. สัพพเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่กล่าวคาถาแรกไว้ โดยไม่แสดงบทต้น (บาทที่ ๑) และบทกลาง (บาทที่ ๒) ของคาถาที่ ๒ และที่ ๓ เช่น บาทคาถาว่า ภวตุ สพฺพมงฺคลํ, รกฺขนฺตุ สพฺพเทวตา ซึ่งพบในประโยคว่า

ภวตุ สพฺพมงฺคลํ รกฺขนฺตุ สพฺพเทวตา
สพฺพพุทฺธานุภาเวน สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เต.
สพฺพธมฺมานุภาเวน
สพฺพสงฺฆานุภาเว
สทา โสตฺถิ ภวนฺตุ เตติ.

"ขอจงมีสรรพมงคล ขอปวงเทวดาจงคุ้มครอง ขอท่านจงมีความสวัสดีด้วยพุทธานุภาพทั้งปวงเสมอ

ขอท่านจงมีความสวัสดีด้วยธรรมานุภาพทั้งปวงเสมอ ขอท่านจงมีความสวัสดีด้วยสังฆานุภาพทั้งปวงเสมอ"

---

[๙๙] นีติ.สุตฺต. ๒/๕๐๘

ดังข้อความว่า

อาทฺยนฺตมตฺตํ ทสฺเสตฺวา มชฺเฌ ปน อทสฺสนํ
มชฺเฌเปยฺยาลกํ นาม อิโต เสเสสฺวยํ นโย.[๑๐๐]

"การแสดงเพียงบทต้นและบทปลาย ไม่แสดงบทกลาง ชื่อว่า มัชเฌเปยยาละ เปยยาละที่เหลือจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน"

อาทฺยนฺตมชฺเฌเปยฺยาลํ สพฺพเปยฺยาลกํ ตถา
เปยฺยาลนฺตุ จตุพฺพิธํ ตํ วิญฺญูหิ ปกาสิตํ.[๑๐๑]

"ผู้รู้แสดงเปยยาลนัยนั้น ๔ ประเภท คือ อาทิเปยยาละ อันตเปยยาละ มัชเฌเปยยาละ และสัพพเปยยาละ"

ตัวอย่างของเปยยาลนัยนี้พบในคัมภีร์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

วตฺถุสงฺคเห วตฺถูนิ นาม จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถุ เจติ ฉพฺพิธานิ ภวนฺติ.[๑๐๒]

"สิ่งที่เรียกว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวัตถุ ๒. โสตวัตถุ ๓. ฆานวัตถุ
๔. ชิวหาวัตถุ ๕. กายวัตถุ ๖. หทัยวัตถุ"

เห็นได้ว่าคำว่า จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถุ คล้ายกับเป็นบทสมาสที่เชื่อมเป็นบทเดียวกัน แต่ไม่ใช่บทสมาส เพราะประกอบ จ ศัพท์ใน เจติ เพื่อแสดงว่าเป็นคนละบทกัน ดังนั้น จึงประกอบด้วยบทที่ไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ, โสต, ฆาน, ชิวฺหา, กาย และ หทย โดยคำว่า วตฺถุ ติดตามไปประกอบกับบทหน้าทุกศัพท์ คำนี้จัดเป็นคำสังเขปที่นับเข้าในเปยยาลนัยหรืออันตทีปกนัยเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

วากฺยสงฺเขโป เหส ปาโฐ. เปยฺยาลนโยติปิ อนฺตทีปกนโยติปิ วตฺถุํ ยุชฺชติ. เกจิ ปน ทฺวนฺทสมาสํ มญฺญนฺติ. เตสํ จสทฺโท น ยุชฺชติ. ปรโต

---

[๑๐๐] สทฺท.ชาลินี ๑๓ [๑๐๑] สทฺท.ชาลินี ๑๔ [๑๐๒] สงฺคห ๖๔/๑๙

วตฺถุสทฺโท จสทฺโท จ ปุพฺพปเทสุ อาเนตพฺโพติปิ วทนฺติ. เตสํ หทย-วตฺถูติ สมาสปทํ น ยุชฺชติ. อวิภตฺติกนิทฺเทโสติปิ อปเร.[๑๐๓]

"ปาฐะนี้เป็นคำสังเขป พึงกล่าวว่าเป็นเปยยาลนัยบ้าง อันตทีปกนัย (การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่ติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยงกับข้อความข้างหน้า) บ้าง

บางคนสำคัญว่าเป็นทวันทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์[ในคำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมาประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ฯเปฯ] ตามมติของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็นศัพท์อวิภัตติกนิทเทส [คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าวคือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ โสต ฆาน ชิวฺหา กาย หทย วตฺถุ จ]"

คำสังเขปดังกล่าวพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอีก ๒ แห่ง ดังตัวอย่างว่า

สเจ ปน ทสวสฺสิเกน อชฺโฌหริยติ, ทส วสฺสานิ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ, นวุติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสติเกน อชฺโฌหริยติ. วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ.[๑๐๔]

"ถ้าคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน อาหารย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อันเช่นเดียวกับหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี ถ้าคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ปี กลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุมคูถซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี"

---

[๑๐๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๑/๑๓๑

[๑๐๔] วิสุทฺธิ. ๑/๒๙๙/๓๘๑

จะเห็นได้ว่า คำว่า วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ และ อสีติ เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า วสฺสิเกน ด้วยเปยยาลนัย หรือให้คำว่า วสฺสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วีส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตทีปกนัย

เตสุ กึ รูปกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ, อุทาหุ เวทนา, สญฺญา, สงฺขาร, วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ.[๑๐๕]

"ในขันธ์เป็นต้นนั้น เธอโกรธรูปขันธ์หรือ หรือว่าโกรธเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์หรือวิญญาณขันธ์"

ในประโยคข้างต้น คำว่า เวทนา, สญฺญา และ สงฺขาร เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า ขนฺธสฺส ด้วยเปยยาลนัย หรือให้คำว่า ขนฺธสฺส ติดตามไปประกอบกับ เวทนา ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตทีปกนัย

ในคัมภีร์ปัฏฐานพบตัวอย่างว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสตฆานชิวฺหากายสมฺปทํ, วณฺณ-สมฺปทํ, สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ขนฺเธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ.[๑๐๖]

"บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจักษุในอนาคต ปรารถนาความถึงพร้อมแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะในอนาคต ปรารถนาขันธ์ในอนาคต ย่อมให้ทาน สมาทานศีล"

คำว่า โสตฆานชิวฺหากายสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า โสตสมฺปทํ ฯเปฯ กายสมฺปทํ และคำว่า สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า สทฺทสมฺปทํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๗] แต่ในคัมภีร์ปัฏฐานฉบับฉัฏฐสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มและเปยยาละว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน ฯเปฯ โสตสมฺปทํ ฯเปฯ ฆาน-สมฺปทํ ฯเปฯ ชิวฺหาสมฺปทํ ฯเปฯ กายสมฺปทํ ฯเปฯ วณฺณสมฺปทํ

---
[๑๐๕] วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๐/๓๓๕
[๑๐๖] อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๕๔
[๑๐๗] ปรมตฺถ.ฏีกา ๓/๓๘๔

ฯเปฯ สทฺทสมฺปทํ ฯเปฯ คนฺธสมฺปทํ ฯเปฯ รสสมฺปทํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพ-สมฺปทํ ปตฺถยมาโน ฯเปฯ อนาคเต ขนฺเธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ.[๑๐๘]

อีกอุทาหรณ์หนึ่งพบในคัมภีร์ยมกว่า

ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ, กามราคปฏิฆมานทิฏฺฐิ-วิจิกิจฺฉาภวราคานุสโย จ อนุเสติ[๑๐๙]

"อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องแก่ปุถุชน กามราคานุสัย ปฏิฆา-นุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่อง"

คำว่า กามราคปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราคานุสโย เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า กามราคานุสโย ฯเปฯ ภวราคานุสโย ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๑๐] แต่ในคัมภีร์ยมกฉบับฉัฏฐสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มว่า ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ กาม-ราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโยจ มานานุสโย จ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺฉานุสโย จ ภวราคานุสโย จ อนุเสนฺติ[๑๑๑]

[ต่อจากนั้น]พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกเป็น ๑๔ หมวดเหล่านี้ คือ

๑.	หมวดอานาปานะ	(ลมหายใจเข้าออก)
๒.	หมวดอิริยาบถ	(อิริยาบถ ๔ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน)
๓.	หมวดสัมปชัญญะ ๔	(อิริยาบถ ๔ และอิริยาบถย่อยในการเหยียดคู้ ฯลฯ)
๔.	หมวดปฏิกูลมนสิการ	(พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล)
๕.	หมวดธาตุมนสิการ	(พิจารณาโดยความเป็นธาตุ)
๖-๑๔.	หมวดป่าช้า ๙	(ซากศพที่พองขึ้นเป็นต้น)

[๑๐๘] อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๔๕

[๑๐๙] อภิ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗

[๑๑๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๗/๓๑๙

[๑๑๑] อภิ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗

ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

กถํ ภาวิตา ภิกฺขเว กายคตาสติ กถํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา.[๑๑๒]

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุทำให้บังเกิดและเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก[โดยให้สำเร็จอานาปานฌานเป็นต้น] มีอานิสงส์มาก[โดยให้สำเร็จธรรมที่มีในฝ่ายวิชชา, ธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง และการข่มความเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งคือสมถะและวิปัสสนา และความรื่นรมย์ในกามคุณเป็นต้น] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ไปสู่ป่า”

การพิจารณาสิ่งปฏิกูลนี้ในบางแห่งเรียกว่าทวัตติงสาการะ คืออาการ ๓๒ บางแห่งเรียกว่า โกฏฐาสกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่พิจารณาอวัยวะของร่างกาย บางแห่งเรียกว่า กายคตาสติ คือ สติที่เป็นไปในกาย หมายถึง การพิจารณาร่างกายว่าเป็นสิ่งปฏิกูลน่ารังเกียจอย่างไรก็ตาม ในมัชฌิมนิกาย กายคตาสติสูตร[๑๑๓] พระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญสติในกองรูปตามหมวดอานาปานะเป็นต้นเหมือนหมวดกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร

ใน ๑๔ หมวดเหล่านั้น :-

ก. หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ ตรัสไว้เนื่องด้วยวิปัสสนา [เพราะการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์เป็นหลักสำคัญในหมวดธาตุมนสิการนั้น แม้อุปจารสมาธิจะสำเร็จได้ด้วยการพิจารณาธาตุก็ตาม]

ข. หมวดสิวถิกะ ๙ ตรัสไว้เนื่องด้วยการเห็นโทษในวิปัสสนาญาณ [เพราะปรากฏเทศนาด้วยการแสดงโทษในกายพร้อมด้วยความไม่เที่ยงของอสุภะเป็นต้นในพระบาลีนั้นๆ] และการเจริญสมาธิก็สำเร็จได้ในอุทธุมาตกะ(ศพพองอืด) เป็นต้นในสิวถิกะเหล่านี้ ซึ่งกล่าวไว้ในอสุภนิทเทสแล้ว

---

[๑๑๒] ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๓๗

[๑๑๓] ม.อุ. ๑๔/๑๕๓/๑๓๙

ค. หมวดอานาปานะและหมวดปฏิกูลมนสิการ ทั้งสองหมวดเหล่านี้ตรัสไว้เนื่องด้วยสมาธิใน ๑๔ หมวดเหล่านี้

ทั้งสามหมวด คือ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ เกี่ยวกับธาตุ ๔ เป็นหลัก เช่น สภาวะยกมือหรือเท้า มีลักษณะเบาของธาตุไฟ สภาวะวางมือหรือเท้า มีลักษณะหนักของธาตุน้ำ สภาวะผลักมือหรือเท้าไปข้างหน้าหรือข้างหลัง มีลักษณะผลักดันของธาตุลม และสภาวะกระทบของมือหรือเท้ากับพื้น มีลักษณะแข็งหรืออ่อนของธาตุดิน ท่านจึงกล่าวว่า "หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ ตรัสไว้เนื่องด้วยวิปัสสนา" ข้อความนี้เป็นหลักฐานยืนยันว่าผู้ที่ปฏิบัติตามหมวดทั้งสาม จัดว่าได้เจริญวิปัสสนาโดยตรง เพราะอารมณ์ของวิปัสสนาคือรูปนามที่เป็นสภาวธรรมนั่นเอง

อนึ่ง ในสองหมวดข้างต้น หมวดอานาปานะเป็นกรรมฐานเฉพาะอย่างเนื่องด้วยอานาปานสติ กรรมฐานคืออาการ (ส่วน) ๓๒ จึงประสงค์เอาว่าเป็นกายคตาสติในเรื่องนี้ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงเนื่องด้วยการใส่ใจว่าเป็นสิ่งปฏิกูลโดยรวมเอามันสมอง (มตฺถลุงฺคํ) เข้ากับไขกระดูก (อฏฺฐิมิญฺชํ) อย่างนี้ว่า

> ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺตํ ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ. อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตํ.[๑๑๔]
>
> "ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้จากฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน จากปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการว่า สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ... มูตร"

---

[๑๑๔] ที.ม. ๑๐/๓๗๗/๒๕๐-๑, ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๓๘

ท่านจะแสดงว่า เทศนาปรากฏโดยรวมเอาส่วนคือมันสมองที่จะกล่าวต่อไปว่า กรีสํ มตฺถลุงฺคํ (อาหารเก่า มันสมอง) เข้ากับไขกระดูกในพระบาลีของเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา (โดยรวมเอามันสมองเข้ากับไขกระดูก)[๑๑๕]

ข้อความข้างต้นแสดงว่า ในพระบาลีทั้งหมดที่เกี่ยวกับอาการ ๓๒ ซึ่งพบในสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ไม่ปรากฏคำว่า มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง) โดยตรง แต่ท่านให้เพิ่มเข้ามาสาธยายเพื่อให้ครบอาการ ๓๒ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์ทรงรวมมันสมองไว้กับไขกระดูก โดยถือว่าสมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระโหลก ในทางการแพทย์ ไขกระดูก คือ เนื้อที่อยู่ในกระดูกยาว เช่น แขน ขา ทำหน้าที่สร้างเม็ดเลือด ไขกระดูกมีอยู่ในกะโหลกตอนวัยเด็ก แต่เมื่อโตขึ้นจะฝ่อไป จึงทำให้แยกส่วนออกจากสมองได้ชัดเจน เพราะสมองไม่สร้างเม็ดเลือดเหมือนไขกระดูก

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของ กายคตาสติ ศัพท์ว่า

“พึงประกอบบทว่า กรรมฐานคืออาการ ๓๒ จึงประสงค์เอาว่าเป็นกายคตาสติ โดยกล่าวถึงสติเป็นหลักตามความหมายว่า การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกาย หรือการระลึกที่เป็นไปในรูปกาย ชื่อว่า กายคตาสติ”[๑๑๖]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กายคตาสติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกายเป็นอารมณ์ = กายํ คตา กายคตา (ทุติยาตัปปุริสสมาส), กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. กายคตาสติ คือ การระลึกที่เป็นไปในรูปกาย = กาเย คตาติ กายคตา (สัตตมีตัปปุริสสมาส), กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส

เมื่อเชื่อมสมาสระหว่างบทว่า กายคตา กับ สติ ควรรัสสะ อา ใน คตา เป็น อ ได้รูปว่า กายคตสติ ดังคำว่า ขตฺติยกญฺญา (นางกษัตริย์) ที่มาจาก ขตฺติยากญฺญา แต่บทนี้เป็น

---

[๑๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

[๑๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

รูปพิเศษที่ไม่ต้องรัสสะ เพราะไวยากรณ์เป็นกฎที่บัญญัติใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่อาจมีบางรูปที่พ้นจากกฎไวยากรณ์ได้บ้าง จึงมีรูปเป็น กายคตาสติ

คำว่า ทฺวตฺตึสาการ (อาการ ๓๒) ก็คือ ส่วนประกอบ ๓๒ ส่วนที่น่ารังเกียจในร่างกาย โดยคำว่า อาการ มีความหมายว่า ส่วน, ส่วนประกอบ, ประเภท ดังข้อความว่า

อาการา ปการาติ หิ เอโก อตฺโถติ.[๑๑๗]

“โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อาการา, ปการา (ส่วน, ประเภท) มีความหมายอย่างเดียวกัน”

คนไทยสมัยก่อนเรียกว่า อาการ ๓๒ ตามศัพท์บาลีจนคุ้นปาก ไม่นิยมใช้เป็น ส่วน ๓๒ หรือ ส่วนประกอบ ๓๒ แม้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๓๗) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“อาการ, อาการ- [อากาน อาการะ-] น. ความเป็นอยู่, ความเป็นไป, สภาพ เช่น อาการไข้; กิริยาท่าทาง เช่น อาการพิรุธ; ทำนอง เช่น โดยอาการนั้น; ส่วนของร่างกายซึ่งนิยมว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า อาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น."

[๑๗๙] คำอธิบายวิธีเจริญภาวนาในกายคตาสตินั้นโดยมีการอธิบายพระบาลีเป็นเบื้องต้น มีดังต่อไปนี้

คำว่า อิมเมว กายํ (กายนี้) คือ กายอันเน่าเปื่อยอาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้

คำว่า อุทฺธํ ปาทตลา (จากฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน) หมายความว่า ข้างบนตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป

คำว่า อโธ เกสมตฺถกา (จากปลายผมลงมาข้างล่าง) หมายความว่า ข้างล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา

คำว่า ตจปริยนฺตํ (มีหนังหุ้ม) หมายความว่า กำหนดด้วยหนังหุ้มไว้ด้านขวาง

---

[๑๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๙/๓๕๗

ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขตีติ นานปฺปการเกสาทิอสุจิภริโต อยํ กาโยติ ปสฺสติ. กถํ? อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา ฯเปฯ มุตฺตนฺติ.

คำว่า ปูรํ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ (ย่อมพิจารณาเห็นกายเต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการ) หมายความว่า เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีผมเป็นต้นนานัปการ คือ เห็นว่า สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ฯลฯ มูตร

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺถิ แปลว่า มีอยู่

โดยทั่วไปคำว่า อตฺถิ มีรากศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ คำนี้เป็นรูปเอกพจน์ ส่วนรูปพหูพจน์ของคำนี้ คือ สนฺติ แต่ในที่นี้ท่านอธิบายด้วยรูปพหูพจน์ว่า สํวิชฺชนฺติ ในประโยคว่า อตฺถีติ สํวิชฺชนฺติ (คำว่า อตฺถิ แปลว่า มีอยู่) เพื่อแสดงว่า คำว่า อตฺถิ ในพากย์นี้เป็นวจนวิปัลลาส หรือเป็นบทนิบาต ดังข้อความว่า

> อตฺถีติ วจนวิปลฺลาเสน วุตฺตํ, นิปาตปทํ วา เอตํ. ตสฺมา ตีสุปิ สงฺขาสุ ตเทวสฺส รูปํ. เตนาห "สํวิชฺชนฺตีติ.[๑๑๘]
>
> "คำว่า อตฺถิ กล่าวไว้โดยวจนวิปัลลาส หรือคำนี้เป็นบทนิบาต ดังนั้น จึงมีรูปนั้นนั่นแหละในส่วนทั้งสาม (เอกพจน์ ทวิพจน์ และพหูพจน์) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํวิชฺชนฺติ (มีอยู่)"

ตามนัยที่สอง คำว่า อตฺถิ ในพากย์นี้ไม่ใช่เป็นบทอาขยาตโดยมีรากศัพท์มาจาก อส ธาตุ แต่เป็นบทนิบาตที่ไม่ต้องจำแนกรากศัพท์ ในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

> "อตฺถิขีรา พฺราหฺมณีติ อตฺถิสทฺโท วิชฺชมานตฺเถ นิปาโต.[๑๑๙]
>
> "ในคำว่า อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม) อตฺถิ ศัพท์เป็นนิบาตในความหมายว่า มีอยู่"
>
> เอเตสุ หิ อตฺถิสทฺโท อาขฺยาตนิปาตวเสน ภิชฺชติ "อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ, อตฺถิขีรา พฺราหฺมณีติอาทีสุ.[๑๒๐]

---

[๑๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๙/๓๕๖ [๑๑๙] โมคฺ. ๓/๑๗ [๑๒๐] นีติ.ปท. ๔๙๕

"โดยแท้จริงแล้ว อตฺถิ ศัพท์ในพากย์เหล่านั้นจำแนกเป็นอาขยาตและนิบาต ดังคำว่า อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ (มีอยู่), อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม) เป็นต้น"

เอตฺถ อตฺถีติ อาขฺยาตปทํ. น อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี. อตฺถิตา, อตฺถิภาโว, ยํ กิญฺจิ รตนํ อตฺถีติอาทีสุ วิย นิปาตปทํ. ตสฺมา อตฺถีติ ปทํ อาขฺยาตนิปาตวเสน ทุวิธนฺติ เวทิตพฺพํ.[๑๒๑]

"ในพากย์นี้ คำว่า อตฺถิ เป็นบทอาขยาต ไม่ใช่บทนิบาตดังคำว่า อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม), อตฺถิตา (ความมีอยู่), อตฺถิภาโว (ความมีอยู่), ยํ กิญฺจิ รตนํ อตฺถิ (รัตนะอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่) เป็นต้น ดังนั้น ควรทราบว่าบทว่า อตฺถิ มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นอาขยาตและนิบาต"

คัมภีร์อภิธานฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๑๖๒-๖๓) กล่าวถึงนิบาต ๔ ประเภท คือ

๑. วิภัตยันตปฏิรูปกะ มีรูปเหมือนบทที่ลงวิภัตติอยู่ท้าย เช่น จิรสฺสํ จิรํ (นาน) เป็นต้น

๒. นามปฏิรูปกะ มีรูปเหมือนบทนาม เช่น อาม (ขอรับ), สาหุ (ดี), ลหุ (ดี), โอปายิกํ (สมควร) เป็นต้น

๓. สรปฏิรูปกะ มีรูปเหมือนสระ เช่น อ (ไม่) เป็นต้น

๔. อาขยาตปฏิรูปกะ มีรูปเหมือนอาขยาต เช่น อตฺถิ (มีอยู่) เป็นต้น

เอตฺถ จ "อตฺถิ ตฺวํ เอตรหิ, น ตฺวํ นตฺถิ, อตฺถิ อหํ เอตรหิ, นาหํ นตฺถิ, ปุตฺตา มตฺถิ ธนา มตฺถิ, อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสาติอาทีสุ อตฺถิสทฺโท อาขฺยาตปฏิรูปโก กตฺตุวาจโก นิปาโต. "อตฺถีติ โข กจฺจายน อยเมโก อนฺโต, นตฺถีติ ทุติโย อนฺโตติ จ "อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโยติ จ เอวมาทีสุ นามปฏิรูปโก. ตถา นตฺถิสทฺโท.[๑๒๒]

---

[๑๒๑] นีติ.ธาตุ. ๒๔๘

[๑๒๒] นิรุตฺติ. ๖/๖๒๙

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ อตฺถิ ศัพท์ในคำว่า อตฺถิ ตฺวํ เอตรหิ (ท่านมีอยู่ในบัดนี้), น ตฺวํ นตฺถิ (ท่านไม่มีอยู่ในบัดนี้), อตฺถิ อหํ เอตรหิ (เรามีอยู่ในบัดนี้), นาหํ นตฺถิ (เราไม่มีอยู่ในบัดนี้), ปุตฺตา มตฺถิ ธนา มตฺถิ (บุตรของเรามีอยู่ ทรัพย์ของเรามีอยู่), อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา (สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม" เป็นต้น เป็นนิบาตกัตตุวาจกที่มีรูปเหมือนอาขยาต

ส่วนในประโยคว่า อตฺถีติ โข กจฺจายน อยเมโก อนฺโต (ความเห็นนี้ว่าโลกมีอยู่ เป็นที่สุดอย่างแรก, นตฺถีติ ทุติโย อนฺโต (ความเห็นนี้ว่าโลกไม่มี เป็นที่สุดอย่างที่สอง) อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี) เป็นนิบาตที่มีรูปเหมือนนาม นตฺถิ ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน"

ตามนัยแรกคำว่า อตฺถิ เป็นบทอาขยาตตามปกติ แต่เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า วจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า สนฺติ ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า อตฺถิ ตามวิปัลลาสนัย คือ การเปลี่ยนจากรูปเดิมตามกฎทั่วไป แบ่งออกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ลิงควิปัลลาส เปลี่ยนลิงค์ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ เป็นต้น

๒. วิภัตติวิปัลลาส เปลี่ยนวิภัตติ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฐมาวิภัตติ ก็กล่าวเป็นรูปสัตตมีวิภัตติ เป็นต้น

๓. วจนวิปัลลาส เปลี่ยนพจน์ เช่นเมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ เป็นต้น

๔. กาลวิปัลลาส เปลี่ยนกาล เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปัจจุบันกาล ก็กล่าวเป็นรูปอนาคตกาล เป็นต้น

๕. ปุริสวิปัลลาส เปลี่ยนบุรุษ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฐมบุรุษ ก็กล่าวเป็นรูปอุตตมบุรุษ เป็นต้น

๖. อักขรวิปัลลาส เปลี่ยนอักษร เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปว่า สุคท (ผู้ตรัสโดยชอบ) ก็กล่าวเป็นรูปว่า สุคต ด้วยการเปลี่ยน ท เป็น ต เป็นต้น

ดังข้อความว่า

ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส.[๑๒๓]

"การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมมีได้"

ตัวอย่างของวจนวิปัลลาสพบในคัมภีร์ชาดกว่า

อุเปตํ อนฺนปาเนหิ นจฺจคีเตหิ จูภยํ
นชฺโช จานุปริยายติ นานาปุปฺผทุมายุตา.[๑๒๔]

"วิมานบริบูรณ์ด้วยข้าวและน้ำ งดงามด้วยการฟ้อนรำขับร้องทั้ง ๒ ส่องแสงสว่างไสวอยู่ แม่น้ำสายหนึ่งประกอบด้วยดอกไม้และแมกไม้นานาชนิดเวียนรอบอยู่"

คำว่า นชฺโช เป็นรูปพหูพจน์ ไม่สอดคล้องกับกริยาคุมพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า อนุปริยายติ (เวียนรอบอยู่) ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาของชาดกจึงระบุว่า คำว่า นชฺโช เป็นวจนวิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า นที ได้กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า นชฺโช ดังข้อความว่า

ตตฺถ นชฺโชติ เอกา นที.[๑๒๕]

"ในพากย์นั้น คำว่า นชฺโช แปลว่า แม่น้ำสายหนึ่ง"

ตัวอย่างของวจนวิปัลลาสอีกอย่างหนึ่ง คือคำว่า ชยมงฺคลานิ ในบทสวดชัยมงคลคาถา กล่าวคือ คำว่า ชยมงฺคลานิ เป็นรูปพหูพจน์ที่ไม่ตรงกับกริยาคุมพากย์ว่า ภวตุ ดังนั้น นอ. (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง จึงกล่าวไว้ในหนังสือ สวดมนต์เจ็ดตำนาน ฉบับกองทัพอากาศว่า แปลง อํ เป็น อานิ ดังคำว่า เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา (บัณฑิตทั้งหลายได้สดับธรรมอย่างนี้แล้วย่อมมีใจผ่องใส)

อย่างไรก็ตาม กฎที่กล่าวถึงการแปลง อํ เป็น อานิ นี้ไม่พบในคัมภีร์สัททาวิเสส และคำว่า ธมฺมานิ ในประโยคว่า เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน ข้างต้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา

---

[๑๒๓] นีติ.สุตฺต. ๓/๖๗๒

[๑๒๔] ขุ.ชา. ๒๘/๕๓๗/๑๘๒

[๑๒๕] ขุ.ชา.อ. ๙/๕๓๗/๑๙๕

สูตร ๖๗๒) กล่าวว่าเป็นลิงควิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ธมฺเม ได้กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ธมฺมานิ เพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๘ พยางค์

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ชยมงฺคลานิ จึงเป็นวจนวิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลํ ได้กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชยมงฺคลานิ เพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๑๔ พยางค์

นอกจากนั้น ในบทสวดมนต์ฉบับพม่าพบรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลคฺคํ = ชยมงฺคลํ + อคฺคํ (ชัยมงคลอันประเสริฐ) โดยพระพม่าเปลี่ยนเป็นรูปเอกพจน์เพื่อให้สอดคล้องกับกริยาคุมพากย์ว่า ภวตุ ส่วนคณะสงฆ์ธรรมยุตได้เปลี่ยนเป็นรูปว่า ชยสิทฺธิ นิจฺจํ (ชัยชนะและความสำเร็จเสมอ) เพื่อให้มีพจน์ตรงกับ ภวตุ เช่นเดียวกัน

โดยเหตุที่ต้นฉบับชัยมงคลคาถาและคัมภีร์ฎีกาพาหุงที่ประพันธ์เป็นภาษาบาลีเพื่ออธิบายชัยมงคลคาถาเหล่านี้ มีรูปว่า ชยมงฺคลานิ อีกทั้งฉบับสิงหลมีรูปว่า ชยมงฺคลานิ เหมือนฉบับไทยในปัจจุบัน ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าบทนี้เป็นวจนวิปัลลาสที่ท่านผู้แต่งจงใจจะแต่งเช่นนั้น และไม่ผิดหลักภาษาแต่อย่างใด

คำว่า อิมสฺมึ (ในกายนี้) คือ ในกายที่ตรัสว่า ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการ

คำว่า กาเย แปลว่า ในกาย ดังจะเห็นได้ว่า สรีระเรียกว่า กาย เพราะเป็นกองที่น่ารังเกียจ และเพราะเป็นบ่อเกิดของผมเป็นต้นและโรคนับร้อยมีโรคตาเป็นต้นที่น่ารังเกียจ

คำว่า กาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. กอง = จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์

๒. บ่อเกิดของผมเป็นต้น และโรคนับร้อยมีโรคตาเป็นต้นที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิตานํ อาโย กาโย (กุ ศัพท์ + อาย ศัพท์ ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความว่า

อกฺขรจินฺตเกหิ สรีเร กาย-สทฺทํ วณฺณนฺเตหิปิ อสุจิสมุทายภาเวเนว อิจฺฉิตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต "อสุจิสญฺจยโตติ วตฺวา ปุน นํ นิรุตฺตินเยน ทสฺเสตุํ "กุจฺฉิตานนฺติอาทิ วุตฺตํ.[๑๒๖]

"ท่านจะแสดงว่า นักไวยากรณ์ทั้งหลายผู้อธิบาย กาย ศัพท์ในสรีระ ประสงค์เอาโดยความเป็นกองที่น่ารังเกียจ จึงกล่าวว่า อสุจิสญฺจยโต (เพราะเป็นกองที่น่ารังเกียจ) แล้วกล่าวว่า กุจฺฉิตานํ เป็นต้นเพื่อแสดง กาย ศัพท์อีกตามนิรุตตินัย"

นิรุตตินัยที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า วัณณโลปนัย คือ วิธีลบอักษร หมายความว่า เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า กุ + อาย ให้ลบสระ อุ ใน กุ ด้วยนิรุตตินัย แล้วจึงนำมา กฺ มาประกอบกับสระ อา เบื้องหลัง)

คำเป็นต้นว่า เกสา โลมา (ผม ขน) คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านั้น

พึงทราบสัมพันธ์ในบทเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ผมมีอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้ เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ใครๆ ค้นหาร่างกายยาวเพียง ๑ วานี้โดยลักษณะทั้งปวง คือ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง ตั้งแต่หนังโดยรอบ ย่อมไม่พบของสะอาดอะไรๆ แม้เพียงอณูหนึ่งที่เป็นไข่มุก แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ กฤษณา การบูร หรือผงแป้งหอมเป็นต้น แต่พบของไม่สะอาดนานัปการจำแนกเป็นผมและขนเป็นต้นที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดยิ่งนัก แลเห็นไม่เป็นมิ่งขวัญ ฉะนั้นจึงตรัสว่า อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตํ (สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ฯลฯ มูตร)

จบคำอธิบายการสัมพันธ์บทในพระบาลีนั้นเพียงเท่านี้

วิธีแนะนำกรรมฐาน

[๑๘๐] กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีลักษณะดังกล่าวแล้วเรียนเอากรรมฐานนี้เถิด ฝ่ายอาจารย์ที่แนะนำกรรมฐานแก่เธอ

---

[๑๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๙/๓๕๖

นั้นพึงแนะนำวิธีฉลาดในการใส่ใจ (มนสิการโกสล) ๑๐ ประการ[ดังที่กล่าวมาแล้ว] และวิธีฉลาดในการเรียนเอา (อุคคหโกสล) ๗ ประการโดย :-

๑. วาจา	๒. ใจ
๓. สี	๔. สัณฐาน
๕. ทิศ	๖. ที่ตั้ง
๗. ขอบเขต	

วิธีแนะนำคือ ในกรรมฐานที่ใส่ใจโดยเป็นสิ่งปฏิกูลนี้ ผู้เพียรปฏิบัติถึงจะทรงพระไตรปิฎกก็ต้องสาธยายด้วยวาจาในเวลาใส่ใจก่อน ผลที่ได้รับคือ บางรูปเพียงสาธยายเท่านั้น กรรมฐานย่อมปรากฏชัดเจน เหมือนพระเถระสองรูปผู้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหาเทวเถระผู้อยู่ในมลยวิหาร

ได้ยินมาว่า พระเถระให้คำบาลีคืออาการ ๓๒ โดยสั่งว่า "พวกท่านจงสาธยายคำบาลีนี้ตลอด ๔ เดือน" แก่ท่านเหล่านั้นที่มาขอกรรมฐาน ท่านทั้งสองรูปนั้นถึงจะชำนาญสองสามนิกายนี้ แต่หมั่นสาธยายอาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือนเพราะเป็นผู้รับโอวาทโดยเคารพ ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว ดังนั้น อาจารย์ที่แนะนำกรรมฐานจึงควรบอกอันเต-วาสิกว่า "ท่านจงสาธยายด้วยวาจาก่อน"

ได้สดับมาว่า เมื่อพวกท่านสาธยายอยู่ตลอด ๔ เดือน พิจารณาส่วนต่างๆ ตามหนทางที่สาธยาย อาการ ๓๒ ได้ปรากฏชัดเจนตามลำดับ ความสำคัญว่าปฏิกูลได้เกิดขึ้น พวกท่านบรรลุฌานในนิมิตนั้นแล้วเจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นพื้นฐาน ได้แทงตลอดโสดา-ปัตติมรรค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สชฺฌายนฺตาว โสตาปนฺนา อเหสุํ (แต่หมั่นสาธยาย[อาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือนเพราะเป็นผู้รับโอวาทโดยเคารพ] ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว)[๑๒๗]

---

[๑๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๗

วิธีสาธยายด้วยวาจา

อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่จะสาธยายควรกำหนดตจปัญจกะเป็นต้น แล้วสาธยายโดยอนุโลมและปฏิโลม กล่าวคือ พึงสาธยาย :-

๑. ตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนังอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) และโดยปฏิโลมว่า ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๒. วักกปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า มํสํ นฺหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ (เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม) และโดยปฏิโลมว่า วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๓. ปัปผาสปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ (หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด) และโดยปฏิโลมว่า ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ ยกนหทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๔. มัตถลุงคปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ (ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) และโดยปฏิโลมว่า มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๕. เมทฉักกะ (กลุ่ม ๖ มีมันข้นอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท (ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น) และโดยปฏิโลมว่า เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด

ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๖. มุตตะฉักกะ (กลุ่ม ๖ มีมูตรอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร) และโดยปฏิโลมว่า มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มูตร ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ในข้อ ๔ คือ มัตถลุงคปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) ท่านยกมันสมองขึ้นสู่การสาธยายต่อจากอาหารเก่า เพราะมีปฐวีธาตุหนาแน่น[๑๒๘] ข้อนี้หมายความว่า สมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระโหลกนั่นเอง

วิธีสาธยายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ต่างกับวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๓๖๕ หน้า ๒๔๒-๔๓) กล่าวคือ ตามข้อความในคัมภีร์ดังกล่าว ผู้ปฏิบัติควรสาธยายอาการ ๓๒ ทางวาจาทั้ง ๖ หมวด ดังนี้ :-

ก. กลุ่มที่ ๑ สาธยาย ๑๕ วันด้วยการสาธยายโดยอนุโลม ๕ วัน, โดยปฏิโลม ๕ วัน และโดยอนุโลมปฏิโลม ๕ วัน

ข. กลุ่มที่ ๒ สาธยาย ๓๐ วันด้วยการสาธยายต่างหาก ๑๕ วัน และสาธยายรวมกับกลุ่มที่ ๑ อีก ๑๕ วัน (๑๕ X ๖ = ๓๐) โดยสาธยายอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม และโดยปฏิโลมว่า ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม และโดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

ค. กลุ่มที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ และที่ ๖ สาธยายกลุ่มละ ๓๐ วัน รวม ๑๒๐ วัน

สรุปความว่า กลุ่มที่ ๑ สาธยาย ๑๕ วัน กลุ่มที่ ๒-๖ สาธยายกลุ่มละ ๓๐ วัน จึงรวมเป็นเวลาทั้งหมด ๑๖๕ วันหรือ ๕ เดือนครึ่ง มีวิธีสาธยายโดยละเอียดดังต่อไปนี้

---

[๑๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๗

กลุ่มที่ ๑ ใช้เวลาสาธยาย ๑๕ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
- โดยปฏิโลมว่า หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๒ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม
- โดยปฏิโลมว่า ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม
- โดยปฏิโลมว่า ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๓ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด
- โดยปฏิโลมว่า ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด
- โดยปฏิโลมว่า ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๔ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

- โดยปฏิโลมว่า มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่

- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่

- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

- โดยปฏิโลมว่า มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่,ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๕ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น

- โดยปฏิโลมว่า มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี

- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี

- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น

- โดยปฏิโลมว่า มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า

อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟันเล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๖ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ
- โดยปฏิโลมว่า ปัสสาวะ ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ, ปัสสาวะ ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ
- โดยปฏิโลมว่า ปัสสาวะ ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ, ปัสสาวะ ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

“อนึ่ง ในวิธีสาธยายนี้ ผู้ปฏิบัติสาธยายโดยอนุโลมแล้วกล่าวสาธยายโดยปฏิโลมให้สัมพันธ์กับอาการข้างหน้าในวักกปัญจกะเป็นต้นอย่างนี้ว่า มํสํ นฺหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) การสาธยายดังกล่าวแสดงไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีอย่างละ ๕ วัน ๖ วิธี (รวม ๓๐ วัน) คือ ๕ วัน ๓ วิธีต่างหาก (โดยอนุโลม ๕ วัน ปฏิโลม ๕ วัน และอนุโลมปฏิโลม ๕ วัน) และ ๕ วัน ๓ วิธี

โดยรวมกับอาการข้างหน้า พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นด้วยการแสดงวิธีสาธยาย ๕ วันแรกและ ๕ วันสุดท้าย เพราะการสาธยายโดยปฏิโลมเป็นที่สุดแม้ในการสาธยายโดยอนุโลมปฏิโลม อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าแม้การสาธยายเช่นนี้ก็เป็นวิธีสาธยายอย่างอื่น”[๑๒๙]

สรุปความว่า วิธีสาธยายที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคเป็นการกล่าวโดยย่อ จึงไม่ต่างกับวิธีที่พบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี หรืออีกอย่างหนึ่ง วิธีสาธยายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นอีกวิธีหนึ่งที่ต่างจากข้อความในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ผู้ปฏิบัติอาจปฏิบัติได้ตามวิธีใดวิธีหนึ่งที่ตนถนัด

โดยประการดังนี้ พึงสาธยายด้วยวาจานับร้อยครั้ง พันครั้ง แสนครั้ง ผลที่ได้รับคือ กระแสกรรมฐานย่อมชำนาญ จิตไม่ซัดส่ายไปทางโน้นทางนี้ อวัยวะย่อมปรากฏชัดเจนประดุจแถวนิ้วมือและแถวเสารั้ว

วิธีสาธยายด้วยใจเป็นต้น

ควรสาธยายทางใจเหมือนสาธยายทางวาจา เพราะการสาธยายทางวาจาเป็นปัจจัยแก่การสาธยายทางใจ การสาธยายทางใจเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดลักษณะ[ที่ไม่สวยงาม]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

มนสา สชฺฌาโยติ จิตฺเตน จินฺตนมาห, ยํ มานสํ ชปฺปนนฺติ วุจฺจติ, สมฺมเทว ฌาโยติ วา สชฺฌาโย, จินฺตนนฺติ อตฺโถ.[๑๓๐]

“ท่านกล่าวถึงการเพ่งทางใจด้วยคำว่า มนสา สชฺฌาโย (สาธยายทางใจ) ซึ่งเรียกว่า การพูดทางใจ อีกอย่างหนึ่ง การเพ่งด้วยดี ชื่อว่า สัชฌายะ ความหมายคือ การเพ่ง”

---

[๑๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๗

[๑๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สชฺฌาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การสาธยาย = สํ + อชฺฌาย (อา บทหน้า + เฌ ธาตุ <สชฺฌาเย = สาธยาย> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. การเพ่งด้วยดี = สํ + ฌาย (เฌ ธาตุ <อุปนิชฺฌาเน = เพ่ง> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

วิธีกำหนดดูโดยสีเป็นต้น

ข้อความว่า โดยสี หมายความว่า พึงกำหนดดูสีผม เป็นต้น

ข้อความว่า โดยสัณฐาน หมายความว่า พึงกำหนดดูสัณฐานของผมเป็นต้นเหล่านั้น

ข้อความว่า โดยทิศ หมายความว่า ในสรีระนี้เหนือนาภีขึ้นไป เป็นทิศเบื้องบน ใต้นาภีลงมา เป็นทิศเบื้องล่าง จึงควรกำหนดทิศว่า ส่วนนี้อยู่ในทิศตรงนี้

ข้อความว่า โดยที่ตั้ง หมายความว่า พึงกำหนดที่ตั้งของส่วนนั้นๆ อย่างนี้ว่า ส่วนนี้ตั้งอยู่ในสถานที่ตรงนี้

ข้อความว่า โดยขอบเขต หมายความว่า ขอบเขตมี ๒ อย่าง คือ

๑. สภาคปริจเฉท (ขอบเขตที่เหมือนกัน) คือ ขอบเขตที่เหมือนกันอย่างนี้ว่า ส่วนนี้กำหนดด้วยสถานที่ตรงนี้ในเบื้องล่าง เบื้องบน และเบื้องขวาง

๒. วิสภาคปริจเฉท (ขอบเขตที่ต่างกัน) คือ ขอบเขตที่ต่างกันโดยไม่ปะปนอย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน แม้ขนก็มิใช่ผม เป็นต้น

ท่านประสงค์จะแสดงว่า การกำหนดโดยสีเป็นต้นทำให้เกิดวิธีฉลาดในการเรียนเอา เพราะโกฏฐาสะบางอย่างที่ถูกกำหนดว่าปฏิกูลย่อมมาปรากฏโดยมีสีเป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีสัณฐานเป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีทิศต่างๆ เป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีที่ตั้งเป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีขอบเขตเป็นหลัก จึงกล่าวว่า วณฺณโตติ เกสาทีนํ วณฺโณ ววตฺถเปตพฺโพ (ข้อความว่า โดยสี หมายความว่า พึงกำหนดดูสี

ผม เป็นต้น)[๑๓๑]

วิธีฉลาดในการเรียนเอา

อาจารย์ผู้แนะนำวิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการดังกล่าวมานี้เข้าใจว่า กรรมฐานนี้มีตรัสไว้ในสูตรโน้นว่าเป็นสิ่งปฏิกูล หรือในสูตรโน้นว่าเป็นธาตุ แล้วจึงพูดแนะนำ กล่าวคือ กายคตาสติกรรมฐานนี้มีตรัสว่า :-

๑. เป็นสิ่งปฏิกูล [พบ]ในมหาสติปัฏฐานสูตร จัดเป็นสมถกรรมฐาน

๒. เป็นธาตุ [พบ]ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังค์ (ธาตุวิภังค์ในคัมภีร์วิภังค์ และธาตุวิภังคสูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) จัดเป็นวิปัสสนากรรมฐาน

๓. เป็นฌาน ๔ โดยระบุถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ผมเป็นต้นโดยสี [พบ]ในกายคตาสติสูตร

กายคตาสติกรรมฐานดังกล่าวจัดเป็นสมถกรรมฐานในเรื่องนี้

การเจริญกรรมฐานด้วยการพิจารณาผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้นนี้ มีแนวทางในการปฏิบัติ ๓ วิธี คือ

๑. พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑๓๒]

๒. พิจารณาโดยความเป็นธาตุ ตรัสไว้ใน มหาหัตถิปโทปมสูตร[๑๓๓] มหาราหุโลวาทสูตร[๑๓๔] และธาตุวิภังค์[๑๓๕]

๓. พิจารณาโดยสี ตรัสไว้ในกายคตาสติสูตร[๑๓๖]

การพิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล คือ พิจารณาว่าผมเป็นต้นเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด ไม่สวยงาม โดยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต การปฏิบัติตามแนวนี้เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้บรรลุเพียงปฐมฌานเท่านั้น เพราะจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวได้ด้วย

---

[๑๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘ [๑๓๒] ที.ม. ๑๐/๓๗๗/๒๖๑-๖๒ [๑๓๓] ม.มู. ๑๒/๓๐๐/๒๖๕

[๑๓๔] ม.ม. ๑๓/๑๑๓/๙๒ [๑๓๕] ม.อุ. ๑๔/๓๔๒/๓๐๘, อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๓/๙๖ [๑๓๖] ม.อุ. ๑๔/๑๕๓/๑๓๙

กำลังของวิตก คือ สภาวะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ เนื่องจากอารมณ์มีกำลังน้อย ที่จริงแล้วบุคคลไม่อาจตั้งจิตไว้โดยความเป็นสิ่งปฏิกูลโดยปราศจากวิตก เหมือนเรือจอดอยู่ในกระแสน้ำเชี่ยวได้ด้วยแรงสมอเรือ

เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิในกายคตาสติแล้ว พึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้จิตที่บรรลุอุปจารสมาธิหรือจิตที่เพิ่งออกจากอัปปนาสมาธิ คือ รู้ว่ามีจิตดังกล่าวปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ เมื่อนั้น เขาย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของรูปธรรมคือผมเป็นต้น และของนามธรรมคือจิตดังกล่าว การหยั่งเห็นความเกิดดับนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพยญาณ ต่อจากนั้น เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ จนกระทั่งบรรลุมรรค ผล นิพพานในที่สุด

การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ คือ พิจารณาว่า อาการ ๒๐ มีผม เป็นต้น มีลักษณะแข็งหรืออ่อน (ปฐวีธาตุ) ส่วนอาการ ๑๒ มี ดี เป็นต้น มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (อาโปธาตุ) สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงธาตุที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ผู้ปฏิบัติควรบริกรรมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ตามลำดับที่กล่าวไว้เหมือนการพิจารณาความเป็นสิ่งปฏิกูล แต่มุ่งให้รับรู้ลักษณะของธาตุเป็นหลัก อนึ่ง การปฏิบัติตามแนวนี้เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยตรง ผู้ปฏิบัติย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะแข็งหรืออ่อนเป็นต้นในธาตุที่ปรากฏชัด

การพิจารณาโดยสี คือ การพิจารณาอาการ ๓๒ ตามลำดับว่าเป็นสีคล้ำ สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว โดยความเป็นกสิณสีเขียว (นีลกสิณ) กสิณสีเหลือง (ปีตกสิณ) กสิณสีแดง (โลหิตกสิณ) หรือกสิณสีขาว (โอทาตกสิณ) การปฏิบัติตามแนวนี้เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติบรรลุปฏิภาคนิมิตในสีคล้ำของผมหรือสีขาวของกระดูกเป็นต้นแล้วได้บรรลุรูปฌาน ๔ หลังจากนั้นจึงออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยฌานเป็นบาทตามที่กล่าวมาแล้ว กสิณดังกล่าวจำแนกเป็น :-

๑. กสิณสีเขียว พบในสีผม ขน น้ำดี และสีตาดำ
๒. กสิณสีเหลือง พบในสีมันข้น และสีตาเหลือง
๓. กสิณสีแดง พบในสีเนื้อ เลือด และสีตาแดง
๔. กสิณสีขาว พบในสีเล็บ ฟัน หนัง กระดูก และสีตาขาว

วิธีฉลาดในการใส่ใจ

[๑๘๑] อาจารย์แนะนำวิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการอย่างนี้แล้วพึงแนะนำวิธีฉลาดในการใส่ใจ ๑๐ ประการอย่างนี้ คือ

๑. ตามลำดับ	๒. ไม่เร็วนัก
๓. ไม่ช้านัก	๔. ป้องกันความฟุ้งซ่าน
๕. ล่วงพ้นบัญญัติ	๖. ปล่อยลำดับ
๗. อัปปนา	๘-๑๐. พระสูตร ๓ บท

๑. การใส่ใจตามลำดับ

ในเรื่องนั้น คำว่า อนุปุพฺพโต (ตามลำดับ) หมายความว่า พึงใส่ใจกรรมฐานนี้ไปตามลำดับ[ผมและขนเป็นต้น]ตั้งแต่เริ่มสาธยาย ไม่พึงใส่ใจโดยข้ามบท โทษที่มีได้คือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจโดยข้ามบท ย่อมจะรู้สึกท้อใจตกไป[จากกรรมฐาน] เพราะไม่เกิดความปีติยินดีที่ควรได้ด้วยภาวนาอันบริบูรณ์ จึงไม่อาจยังภาวนาให้สำเร็จ [คือ ไม่อาจแทงตลอดไตรลักษณ์] อุปมาเหมือนคนเขลาขึ้นบันได ๓๒ ขั้นโดยข้ามไปทีละขั้น ย่อมจะรู้สึกเหนื่อยกายตกลง[จากบันได] ขึ้นไม่สำเร็จ

ข้อความว่า “ไม่พึงใส่ใจโดยข้ามบท” หมายความว่า ไม่พึงใส่ใจแม้โดยข้ามบทหนึ่ง จะป่วยกล่าวไปไยถึงการข้ามสองบท[๑๓๗]

๒. การใส่ใจไม่เร็วนัก

แม้ผู้ที่ใส่ใจตามลำดับก็ควรใส่ใจไม่เร็วนัก เพราะเมื่อใส่ใจเร็วนัก กรรมฐานย่อมถึงที่สุดแน่แท้ก็จริง แต่ไม่ปรากฏชัดเจน [เพราะไม่อาจกำหนดลักษณะปฏิกูลเป็นอย่างดี] จึงไม่อาจนำคุณวิเศษมาได้ อุปมาเหมือนบุรุษผู้เดินทาง ๓ โยชน์ ไม่คอยกำหนดทางที่ควร

[๑๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๑/๓๕๙

แวะหรือควรเว้น เดินกลับไปกลับมาอยู่ถึงร้อยครั้งอย่างรวดเร็ว ระยะทางย่อมถึงความหมดสิ้นไปก็จริง แต่เขาควรถามทางไป [เพราะไม่อาจกำหนดหมายทางที่ควรแวะหรือควรเว้น] ดังนั้นจึงควรใส่ใจไม่เร็วนัก

๓. การใส่ใจไม่ช้านัก

อนึ่ง ควรใส่ใจไม่ช้านักเหมือนที่ใส่ใจไม่เร็วนัก โทษที่มีได้คือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจช้านัก กรรมฐานจะไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ [เพราะกรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่ใส่ใจช้านัก การตั้งอยู่โดยความปฏิกูลจะมีได้อย่างไร] อุปมาเหมือนบุรุษประสงค์จะเดินทาง ๓ โยชน์ภายในวันเดียว มัวชักช้าอยู่ที่ต้นไม้ ภูเขา และบึงเป็นต้นในระหว่างทาง ทางก็ไม่ถึงความสิ้นสุด ต้องเดินทางอีก ๒-๓ วันจึงสิ้นสุด

๔. การใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

คำว่า วิกฺเขปปฏิพาหนโต (โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน) หมายความว่า พึงป้องกันจิตทอดทิ้งกรรมฐานแล้วซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ภายนอก โทษที่มีได้ คือ เมื่อจิตซัดส่ายไปภายนอก กรรมฐานย่อมเสื่อมคลาย อุปมาเหมือนบุรุษผู้เดินทางเลียบเหวกว้างหนึ่งฝ่าเท้า ไม่กำหนดเท้าที่เหยียบลง มัวเหลียวมองข้างโน้นข้างนี้ การวางเท้าก็มักผิดพลาด ตกลงไปในเหวลึกชั่วร้อยคน ผู้ปฏิบัติจึงควรใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

ข้อความว่า “อารมณ์ต่างๆ ภายนอก” หมายความว่า แม้ผมเป็นต้นที่บุคคลถือว่างามเป็นต้นโดยทอดทิ้งการตามเห็นว่าไม่งามที่เจริญในผมเป็นต้นว่า ไม่สะอาด ปฏิกูล ก็พึงทราบว่าเป็นอารมณ์ต่างๆ ภายนอกในเรื่องนี้ เพราะรูปเป็นต้นชื่อว่า อารมณ์ต่างๆ เนื่องด้วยมีสภาพต่างกันโดยความเป็นสีเขียวเป็นต้น[๑๓๘]

---

[๑๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

๕. การใส่ใจโดยล่วงพ้นบัญญัติ

คำว่า ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโต (โดยล่วงพ้นบัญญัติ) หมายความว่า พึงใส่ใจว่าเป็นสิ่งปฏิกูลโดยล่วงพ้นบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจโดยบัญญัติในเบื้องต้นว่า ผม ขน เป็นต้น ความเป็นสิ่งปฏิกูลย่อมปรากฏ ภายหลังจึงควรเลิกบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้นแล้วตั้งจิตไว้ในภาวะปฏิกูลเท่านั้น อุปมาเหมือนในคราวหาน้ำยาก ชาวบ้านพบบ่อน้ำในป่าแล้วผูกใบตาลเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเครื่องหมายไว้ในที่นั้น ย่อมมาอาบดื่มกินตามเครื่องหมายนั้น แต่เมื่อใดทางรอยเท้าของคนที่ไปมาปรากฏชัดเจนด้วยการสัญจรอยู่เสมอของคนเหล่านั้น เมื่อนั้นก็ไม่ต้องทำเครื่องหมาย ชาวบ้านย่อมไปอาบดื่มกินได้ทุกขณะที่ต้องการ

การเทียบอุปมากับอุปไมยในเรื่องนั้น มีดังนี้ :-

ก. ผู้เพียรปฏิบัติ เหมือนชาวบ้าน

ข. บ่อน้ำ เหมือนอาการ ๓๒

ค. บัญญัติมีผมเป็นต้น เหมือนเครื่องหมายมีใบตาลเป็นต้น

ฆ. การใส่ใจเนื่องด้วยบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้นในเบื้องแรกของผู้เพียรปฏิบัติเหมือนการอาบดื่มกินในบ่อน้ำ

ง. การเจริญภาวนาโดยล่วงบัญญัติ ด้วยกำลังการใส่ใจของผู้เพียรปฏิบัติแล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นสิ่งปฏิกูล เหมือนการรู้ว่ามีบ่อน้ำโดยปราศจากเครื่องหมายที่คนสัญจรอยู่เสมอ[๑๓๙]

๖. การใส่ใจโดยปล่อยลำดับ

คำว่า อนุปุพฺพมุญฺจนโต (โดยปล่อยลำดับ) หมายความว่า ควรใส่ใจโดยละส่วนต่างๆ ที่ไม่ปรากฏชัดเจนตามลำดับ กล่าวคือ เมื่อผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรใส่ใจว่าผม การใส่ใจ

[๑๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

ย่อมดำเนินไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตร และเมื่อเธอใส่ใจว่ามูตร การใส่ใจย่อมดำเนินไปจรดส่วนเบื้องต้นคือผม ครั้นเธอใส่ใจอยู่เสมอ บางส่วนย่อมปรากฏชัดเจน บางส่วนไม่ปรากฏ เธอควรเจริญกรรมฐานในส่วนที่ปรากฏชัดเจนก่อน จนกระทั่งเมื่อทั้งสองส่วนปรากฏชัดเจน เธอควรใส่ใจส่วนหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนกว่าอยู่เสมอแล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น

อุปมาของการใส่ใจนั้น มีดังนี้คือ อุปมาเหมือนนายพรานใคร่จะจับลิงที่อยู่ในดงตาลซึ่งมีตาล ๓๒ ต้น ใช้ลูกศรยิงใบตาลที่อยู่อันดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ ลำดับนั้นเอง ลิงตัวนั้นก็กระโจนหนีไปที่ต้นตาลนั้นๆ ตามลำดับจนถึงตาลต้นสุดท้าย เมื่อนายพรานส่งเสียงโห่เหมือนเดิมแม้ในตาลต้นสุดท้ายนั้น ลิงจะกลับมายังตาลต้นแรกตามนัยนั้นอีก มันถูกไล่ต้อนกลับไปกลับมาอย่างนี้บ่อยๆ ก็จะกระโจนหนีไปในที่ถูกโห่นั่นแหละ แล้วหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับ กอดแขนงใบตาลอ่อนในท่ามกลางต้นตาลนั้นไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่กระโจนหนี ฉันใด พึงทราบว่าการใส่ใจดังกล่าวเหมือนกับอุปมานี้

การเทียบอุปมากับอุปไมยในเรื่องนั้น มีดังนี้ :-

ก. ส่วน ๓๒ ในกายนี้ เหมือนตาล ๓๒ ต้นในดงตาล

ข. จิต เหมือนลิง

ค. ผู้เพียรปฏิบัติ เหมือนนายพราน

ฆ. การที่จิตของผู้เพียรปฏิบัติท่องเที่ยวไปในกายที่มีส่วน ๓๒ เป็นอารมณ์ เหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในดงตาลที่มีตาล ๓๒ ต้น

ง. การที่ผู้เพียรปฏิบัติเริ่มใส่ใจว่า ผม จิตดำเนินไปตามลำดับแล้วหยุดลงที่ส่วนสุดท้าย เหมือนการที่เมื่อนายพรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่อยู่เป็นลำดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ ลิงกระโจนไปที่ต้นตาลนั้นๆ จนถึงต้นสุดท้าย แม้ในการกลับมาอีกก็เช่นเดียวกัน

จ. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจบ่อยๆ สละส่วนที่ไม่ปรากฏชัดเจนแล้วเจริญบริกรรมในส่วนที่ปรากฏชัดเจน เหมือนการที่ลิงถูกไล่ต้อนกลับไปกลับมาบ่อยๆ แล้วกระโจนไปในที่นายพรานส่งเสียงโห่

ฉ. ผู้เพียรปฏิบัติควรใส่ใจส่วนหนึ่ง ที่เด่นชัดกว่าในสองส่วนที่ปรากฏชัดเจนในวาระสุดท้าย แล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น เหมือนการที่ลิงหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตาม

ลำดับ กอดแขนงใบตาลอ่อนในท่ามกลางตาลต้นนั้นไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่กระโจนหนี

อีกอุปมาหนึ่งคือ เหมือนภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร อาศัยหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูลอยู่ ได้ภิกษาสองที่ในเรือนหลังแรกแล้วก็สละภิกษาหนึ่งที่ข้างหน้า วันรุ่งขึ้นได้ภิกษาสามที่แล้ว[จากเรือนหลังแรก]ก็สละภิกษาสองที่ข้างหน้า ในวันที่สามได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังแรกแล้ว พึงไปฉันในโรงฉัน ฉันใด พึงทราบว่าการใส่ใจดังกล่าวเหมือนกับอุปมานี้ กล่าวคือ

ก. อาการ ๓๒ เหมือนหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล

ข. ผู้เพียรปฏิบัติเหมือนภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร

ค. การที่ผู้เพียรปฏิบัติเจริญบริกรรมในอาการ ๓๒ เหมือนการที่ภิกษุนั้นอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่

ฆ. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจอยู่สละส่วนที่ไม่ปรากฏชัดเจน เจริญบริกรรมในส่วนที่ปรากฏชัดเจนจนถึงเจริญบริกรรมในสองส่วน เหมือนการที่ภิกษุนั้นได้ภิกษาสองที่ในเรือนหลังแรกแล้วสละภิกษาหนึ่งที่ข้างหน้า และเหมือนในวันที่สองได้ภิกษาสามที่แล้วสละภิกษาสองที่ข้างหน้า

ง. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจบ่อยๆ เฉพาะส่วนที่เด่นชัดกว่าในสองส่วนแล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น เหมือนในวันที่สามภิกษุได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังแรกแล้วนั่งฉันในโรงฉัน

๗. การใส่ใจโดยอัปปนา

คำว่า อปฺปนาโต (โดยอัปปนา) หมายความว่า โดยส่วนอันเป็นที่เกิดอัปปนา ความหมายในเรื่องนี้คือ พึงทราบว่าอัปปนามีได้ในผมเป็นต้นแต่ละส่วน

๘. การใส่ใจโดยพระสูตร ๓ บท

คำว่า ตโย จ สุตฺตนฺตา (พระสูตร ๓ บท) มีความหมายในเรื่องนี้ว่า พึงทราบ

พระสูตร ๓ บทเหล่านี้ คือ อธิจิตตสูตร สีตภาวสูตร และโพชฌังคโกสัลลสูตร เพื่อปรับวิริยะและสมาธิ

อธิจิตตสูตร

ในพระสูตรเหล่านั้น อธิจิตตสูตรมีดังต่อไปนี้ :-

อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ตีณิ นิมิตฺตานิ กาเลนกาลํ มนสิกาตพฺพานิ. กาเลนกาลํ สมาธินิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลนกาลํ ปคฺคหนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลนกาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ สมาธินิมิตฺตญฺเญว มนสิกเรยฺย, ฐานํ ตํ จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุ-ยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตญฺเญว มนสิกเรยฺย, ฐานํ ตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตญฺเญว มนสิกเรยฺย, ฐานํ ตํ จิตฺตํ น สมฺมา สมาธิเยยฺย อาสวานํ ขยาย. ยโต จ โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ กาเลนกาลํ สมาธินิมิตฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกโรติ, ตํ โหติ จิตฺตํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ, น จ ปภงฺคุ, สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย.

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต (จิตอันยิ่งใหญ่คือสมถะและวิปัสสนา) ต้องใส่ใจนิมิต ๓ คือ สมาธินิมิต (อารมณ์ของสมาธิ) ปัคคหนิมิต (อารมณ์ของวิริยะ) และอุเบกขานิมิต (อารมณ์ของอุเบกขา) ในบางครั้งบางคราว

ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตใส่ใจเฉพาะสมาธินิมิต ภาวนาจิตนั้นอาจเป็นไปเพื่อความเกียจคร้านได้ ถ้าใส่ใจเฉพาะปัคคหนิมิต ภาวนาจิตนั้นอาจเป็นไปเพื่อความซัดส่ายได้ ถ้าใส่ใจเฉพาะอุเบกขานิมิต ภาวนา-

จิตนั้นอาจไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะ แต่เมื่อเธอใส่ใจสมาธินิมิต ปัคคหนิมิต และอุเบกขานิมิตในบางครั้งบางคราว ภาวนาจิตนั้นย่อมนุ่มนวล ควรแก่การงาน[คือภาวนา] ผุดผ่อง และไม่วิบัติ ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะ”

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา อุกฺกํ พนฺธติ, อุกฺกํ พนฺธิตฺวา อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปติ, อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปตฺวา สณฺฑาเสน ชาตรูปํ คเหตฺวา อุกฺกามุเข ปกฺขิปิตฺวา กาเลนกาลํ อภิธมติ, กาเลนกาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ, กาเลนกาลํ อชฺฌุเปกฺขติ. สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อภิธเมยฺย, ฐานํ ตํ ชาตรูปํ ฑเหยฺย. สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อุทเกน ปริปฺโผเสยฺย, ฐานํ ตํ ชาตรูปํ นิพฺพาเปยฺย. สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อชฺฌุเปกฺเขยฺย, ฐานํ ตํ ชาตรูปํ น สมฺมา ปริปากํ คจฺเฉยฺย. ยโต จ โข ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ กาเลนกาลํ อภิธมติ, กาเลนกาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ, กาเลนกาลํ อชฺฌุเปกฺขติ, ตํ โหติ ชาตรูปํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ, น จ ปภงฺคุ, สมฺมา อุเปติ กมฺมาย. ยสฺสา ยสฺสา จ ปิฬนฺธนวิกติยา อากงฺขติ ยทิ ปฏฺฏิกาย ยทิ กุณฺฑลาย ยทิ คีเวยฺยาย ยทิ สุวณฺณมาลาย, ตญฺจสฺส อตฺถํ อนุโภติ.

"อุปมาเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก่อเบ้า ครั้นก่อเบ้าแล้วก็สุมเบ้า สุมเบ้าแล้วใช้คีมคีบทองใส่ลงไปในปากเบ้า แล้วสูบลมในบางคราว ประพรมน้ำในบางคราว แลดูเฉยๆ ในบางคราว ถ้าเขาสูบลมเป่าทองนั้นอย่างเดียว ทองอาจไหม้ได้ ถ้าเอาน้ำประพรมทองนั้นอย่างเดียว ทองอาจเย็นเสีย ถ้าแลดูทองนั้นอยู่เฉยๆ อย่างเดียว

ทองอาจไม่สุกปลั่ง ต่อเมื่อเขาสูบลมเป่าทองนั้นในบางคราว เอาน้ำประพรมทองนั้นในบางคราว แลดูทองนั้นอยู่เฉยๆ ในบางคราว ทองนั้นย่อมนุ่มนวล ควรแก่การงาน[คือการทำเป็นรูปพรรณ] สุกปลั่ง และไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้เขาประสงค์จะทำเครื่องประดับใดๆ คือ เข็มขัด ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสร้อยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยประโยชน์แก่เขาฉันใด”

เอวเมว โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ฯเปฯ สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย. ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย, ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน.[๑๔๐]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต ... ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะ เมื่อเธอน้อมจิตเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ใดๆ ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ (เหตุในภพก่อนเป็นต้น)”

ในประโยคว่า ยสฺสา ยสฺสา จ ปิฬนฺธนวิกติยา อากงฺขติ ยทิ ปฏฺฏิกาย ยทิ กุณฺฑลาย ยทิ คีเวยฺยาย ยทิ สุวณฺณมาลาย, ตญฺจสฺส อตฺถํ อนุโภติ (แม้เขาประสงค์จะทำเครื่องประดับใดๆ คือ เข็มขัด ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสร้อยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยประโยชน์แก่เขา) คำว่า ยทิ เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า วิกัปปนะ (ต่างๆ) เหมือน วา ศัพท์ที่พบในประโยคว่า สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา (สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี, สมณะหรือพราหมณ์) ในพระสูตรบางสูตรมีประโยคที่ประกอบด้วย ยทิ ศัพท์ที่มีลักษณะดังกล่าว เช่น

ปุน จปรํ คหปตโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน ยญฺญเทว ปริสํ อุปสงฺกมติ ยทิ ขตฺติยปริสํ ยทิ พฺราหฺมณปริสํ ยทิ คหปติปริสํ ยทิ สมณปริสํ,

---

[๑๔๐] องฺ.ติก. ๒๐/๑๐๒-๗/๒๕๐-๑

วิสารโท อุปสงฺกมติ อมงฺกุภูโต.[๑๔๑]

“ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ สังคมพราหมณ์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจ ไม่เก้อเขิน”

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว วตฺถํ สํกิลิฏฺจํ มลคฺคหิตํ, ตเมนํ รชโก ยสฺมึ ยสฺมึ รงฺคชาเต อุปสํหเรยฺย ยทิ นีลกาย ยทิ ปีตกาย ยทิ โลหิตกาย ยทิ มญฺเชฏฺจิกาย, ทุรตฺตวณฺณเมวสฺส. อปริสุทฺธวณฺณเมวสฺส.[๑๔๒]

“อุปมาเหมือนช่างย้อมผ้าอาจนำผ้าสกปรก เปรอะเปื้อน ใส่ลงในน้ำย้อมสีเพื่อให้เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะเป็นผ้าที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส”

ยทิ นีลกายาติ นีลกาย วา, นีลกตฺถาย วาติ วุตฺตํ โหติ. เอวํ สพฺพตฺถ.[๑๔๓]

“คำว่า ยทิ นีลกาย แปลว่า เพื่อความเป็นสีเขียวก็ดี ความหมาย คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นสีเขียวก็ดี”

จะเห็นได้ว่า ในคำอธิบายข้างต้น ท่านได้อธิบาย ยทิ ศัพท์ด้วย วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปนะ ดังนั้น ยทิ ศัพท์ในพากย์นี้จึงมีความหมายเหมือน วา ศัพท์ นอกจากนั้น ในบางแห่งอาจประกอบใช้ ยทิ และ วา ศัพท์ร่วมกันอีกด้วย ดังตัวอย่างว่า

อหเมตํ อารมฺมณํ ชานิสฺสามิ ยทิ วา นีลํ ยทิ วา ปีตกํ.[๑๔๔]

“เราจักรู้อารมณ์นี้ที่เป็นสีเขียวหรือสีเหลือง”

ในประโยคว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน (ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) อายตน ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุ” คือ

---

[๑๔๑] วิ.ม. ๕/๒๘๕/๖๑, ที.ม. ๑๐/๑๕๐/๗๘, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๑๗/๒๓๙
[๑๔๒] ม.มู. ๑๒/๗๐/๔๘　[๑๔๓] ม.มู.อ. ๑/๗๐/๑๗๙　[๑๔๔] สํ.ม.อ. ๓/๕๑๒/๓๒๑

เหตุอันควรมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น ส่วน สติ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สนฺเต (มีอยู่) การประกอบใช้ สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ ดังเช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น), คาโม คาโม คมฺยเต (หมู่บ้านแต่ละแห่ง อันบุคคลย่อมไป)

ดังข้อความว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถูนิ กฺริยาย ตุ คุเณน วา
ทพฺเพน วาปิ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.[๑๔๕]

"วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา"

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺตุ'เมกกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตุํ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.[๑๔๖]

"ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียว ท่านเรียกว่า วิจฉา"

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฏีกาอธิบายการประกอบใช้ สติ ๒ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

สติ สติ อายตเนติ ตสฺมึ ตสฺมึ ปุพฺพเหตุอาทิเก การเณ สติ.[๑๔๗]

"คำว่า สติ สติ อายตเน (ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) หมายความว่า

---
[๑๔๕] พา. ๗/๔๒๘
[๑๔๖] นีติ.ปท. ๗๐
[๑๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

เมื่อมีเหตุนั้นๆ อันมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น”

จะเห็นได้ว่า คำว่า ตสฺมึ ตสฺมึ (นั้นๆ) แสดงว่า สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นคำวิจฉาเหมือน ตสฺมึ ๒ ศัพท์นั่นเอง ในที่นี้คำว่า สติ สติ อายตเน แปลตามศัพท์ว่า “เมื่อเหตุมีอยู่ๆ” หมายความว่า “เมื่อมีเหตุนั้นๆ” ที่จริงแล้ววิจฉาต้องมีเพียงแห่งเดียวในพากย์ ถ้าบทกัตตาหรือกรรมเป็นวิจฉา กริยาก็เป็นบทธรรมดาที่ไม่ใช่วิจฉา ดังคำว่า ตสฺมึ ตสฺมึ การเณ สติ (เมื่อเหตุนั้นๆ มีอยู่) หรือถ้ากริยาเป็นบทวิจฉา กัตตาหรือกรรมก็ต้องเป็นบทธรรมดาเช่นเดียวกัน ดังคำว่า คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล (เมื่อกาลผ่านไปๆ) ด้วยเหตุนี้ ในพระสูตรจึงประกอบบทกริยา (ลักขณกริยา) เป็นบทวิจฉาว่า สติ สติ (มีอยู่ๆ) และคัมภีร์ฎีกาจึงประกอบบทกัตตา (ลักขณวันตกัตตา) เป็นบทวิจฉาว่า ตสฺมึ ตสฺมึ (นั้นๆ)

สีติภาวสูตร

สีติภาวสูตรมีดังต่อไปนี้ :-

ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ. กตเมหิ ฉหิ?

๑. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ.

๒. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ.

๓. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํเสติ.

๔. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ.

๕-๖. ปณีตาธิมุตฺติโก จ โหติ นิพฺพานาภิรโต.

อิเมหิ โข ภิกฺขเว ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ.[๑๔๘]

---

[๑๔๘] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๘๕/๔๑๔

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการควรรู้แจ้งความสงบเย็นอันยอดเยี่ยม (พระนิพพาน) ธรรม ๖ ประการมีอะไรบ้าง คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ :-

๑. ข่มจิตในเวลาที่ควรข่ม

๒. ประคองจิตในเวลาที่ควรประคอง

๓. ทำให้จิตร่าเริงในเวลาที่ควรทำให้ร่าเริง

๔. วางเฉยจิตในเวลาที่ควรวางเฉย

๕. น้อมไปในมรรคผลอันประณีต

๖. รื่นรมย์ในพระนิพพาน

ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ควรรู้แจ้งความสงบเย็นอันยอดเยี่ยม"

โพชฌังคโกสัลลสูตร

ส่วนความฉลาดในโพชฌงค์ ๗ ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องวิธีทำให้อัปปนาชำชอง[๑๔๙] มีอาทิว่า

เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺมึ สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ, อกาโล ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย.[๑๕๐]

"ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ในสมัยที่จิตหดหู่ ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์"

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียนรู้วิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการเหล่านี้เป็นอย่างดี และกำหนดวิธีทำให้อัปปนาชำชอง ๑๐ อย่างนี้ไว้ด้วยดี ควรเรียนกรรมฐานให้ดีโดยเนื่องด้วยความฉลาดทั้งสองอย่าง

---

[๑๔๙] วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย ๒/๖๐/๓๘-๙

[๑๕๐] สํ.ม. ๑๙/๒๓๔/๑๐๐

สรุปความว่า การบริกรรมทางวาจาและใจนั้น มีวิธีปฏิบัติในการกำหนดผมเป็นต้น (มนสิการโกศล) ๑๐ ประการ คือ

๑. การใส่ใจตามลำดับ คือ การสาธยายตามลำดับบทโดยไม่ข้ามบทใดบทหนึ่ง เพราะการข้ามบทมักทำให้ผู้ปฏิบัติรู้สึกท้อใจ เนื่องจากไม่เกิดความปีติโสมนัสที่ควรได้รับด้วยภาวนาอันบริบูรณ์

๒. การใส่ใจไม่เร็วนัก เพราะการสาธยายเร็วทำให้กรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจน

๓. การใส่ใจไม่ช้านัก เพราะการสาธยายช้าทำให้กรรมฐานไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ

๔. การใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน คือ ผู้ปฏิบัติควรกำหนดอาการ ๓๒ ที่อยู่ภายในร่างกายที่ยาววาหนาคืบกว้างศอก เหมือนลิงกระโดดตามต้นตาล ๓๒ ต้น ไม่ควรปล่อยให้จิตซัดส่ายไปภายนอก เพราะทำให้กรรมฐานเสื่อมคลาย

๕. การใส่ใจโดยล่วงพ้นบัญญัติ คือ ผู้ปฏิบัติไม่ควรเพ่งบัญญัติคือรูปร่างของ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ ตามคำบริกรรม แต่ควรใส่ใจในความปฏิกูลของผมเป็นต้นโดยสี สัณฐาน เป็นต้น ภายหลังจึงควรเลิกบัญญัติแล้วตั้งจิตไว้ในภาวะปฏิกูลเท่านั้นโดยไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น

๖. การใส่ใจโดยปล่อยลำดับ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติสาธยายอาการ ๓๒ นี้ไปตามลำดับโดยอนุโลมเป็นต้นแล้ว อาการบางอย่างปรากฏชัดเจน บางอย่างก็ไม่ปรากฏชัดเจน ในขณะนั้นพึงกำหนดเฉพาะอาการที่ปรากฏชัดเจนเพียงอย่างเดียวจนกระทั่งได้บรรลุฌาน เหมือนนายพรานตามจับลิงที่อยู่ในป่าตาลมีต้นตาล ๓๒ ต้น เขาตามยิงลิงที่กระโดดหนีเกาะตามต้นตาลไปเรื่อยๆ ในที่สุดลิงก็จะเหนื่อยจนหมดแรงแล้วจับต้นตาลไว้ไม่ปล่อยอีก อาการ ๓๒ เหมือนต้นตาล จิตเหมือนลิง ผู้ปฏิบัติเหมือนนายพราน อาการหนึ่งในบรรดาอาการ ๓๒ ที่ปรากฏชัดเจน เหมือนต้นตาลที่ลิงจับไว้ไม่ปล่อย

๗. การใส่ใจโดยอัปปนา คือ ผู้ปฏิบัติควรเข้าใจว่า อาการ ๓๒ ทั้งหมดทำให้บรรลุอัปปนาสมาธิได้

๘. การใส่ใจตามอธิจิตตสูตร คือ ผู้ปฏิบัติควรเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขาควบคู่กันไป ถ้าเจริญสมาธิอย่างเดียวอาจทำให้รู้สึกง่วง เพราะสมาธิที่มากกว่าวิริยะมักก่อ

ให้เกิดความง่วง ถ้าเจริญวิริยะอย่างเดียว อาจทำให้เกิดความฟุ้งซ่านในการปฏิบัติ เพราะวิริยะที่มากกว่าสมาธิมักก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน ถ้าเจริญอุเบกขาอย่างเดียวก็ไม่อาจบรรลุสมาธิระดับสูงเพื่อสิ้นอาสวะ ดังนั้นจึงควรเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขาควบคู่กันไป

๙. การใส่ใจตามสีติภาวสูตร คือ ควรเจริญธรรม ๖ ประการเพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน ได้แก่ :-

ก. ข่มจิตในเวลาที่ควรข่ม คือ ข่มจิตที่ฟุ้งซ่านโดยรักษาให้พ้นไปจากความฟุ้งซ่าน

ข. ประคองจิตในเวลาที่ควรประคอง คือ ประคองจิตที่หดหู่ด้วยวิริยะโดยรักษาให้พ้นไปจากความเกียจคร้าน

ค. ทำให้จิตร่าเริงในเวลาที่ควรทำให้ร่าเริง คือ ทำจิตที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอให้ร่าเริงด้วยปัญญา

ฆ. วางเฉยจิตในเวลาที่ควรวางเฉย คือ วางเฉยจิตที่ไม่หดหู่และไม่ฟุ้งซ่านโดยไม่ข่ม ประคอง หรือทำให้ร่าเริง เหมือนนายสารถีวางเฉยต่อรถม้าที่แล่นไปเองโดยสม่ำเสมอ

ง. น้อมไปในมรรคผลอันประณีต คือ น้อมจิตไปเพื่อการบรรลุมรรคผลอันประณีต

จ. รื่นรมย์ในพระนิพพาน

๑๐. การใส่ใจตามโพชฌังคโกสัลลสูตร คือ ควรเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามสมควร

วิธีเริ่มเจริญกรรมฐาน

อนึ่ง ถ้าผู้เพียรปฏิบัตินั้นอยู่สะดวกในวัดเดียวกับพระอาจารย์ ก็ไม่ต้องให้ท่านแนะนำโดยพิสดาร กำหนดกรรมฐานให้ดีแล้วเจริญกรรมฐานอยู่เสมอจนประสบความก้าวหน้าแล้วจึงให้ท่านแนะนำกรรมฐานเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ส่วนผู้ที่ประสงค์จะไปอยู่ในวัดอื่นพึงให้พระอาจารย์แนะนำกรรมฐานโดยพิสดารตามวิธีดังกล่าว ทบทวนบ่อยๆ ตัดปมที่เข้าใจยากทั้งหมดแล้ว ออกจากวัดที่ไม่เหมาะสม[แก่สมาธิภาวนา]แล้วไปอยู่ในวัดที่เหมาะสม

ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปฐวีกสิณนิทเทส จึงทำบริกรรม (การเริ่มปฏิบัติ) ในกายคตาสติกรรมฐานที่ใส่ใจว่าปฏิกูล

วิธีทำบริกรรม

ผู้ที่ทำบริกรรมควรกำหนดนิมิต[คือเหตุทำให้กรรมฐานปรากฏชัดเจน หมายถึงอาการไม่งาม]ในผมก่อน กล่าวคือ พึงถอนผมหนึ่งหรือสองเส้น วางไว้บนฝ่ามือแล้วกำหนดสีก่อน หรืออาจดูผมในสถานที่ปลงผมก็ควร หรืออาจดูผมที่ตกในน้ำหรือข้าวยาคูก็ควรเช่นกัน ควรใส่ใจว่า ผมดำ เมื่อเห็นในเวลามีสีดำ ควรใส่ใจว่า ผมขาว เมื่อเห็นในเวลามีสีขาว แต่ควรใส่ใจตามผมจำนวนมากในเวลาที่มีสีผสมกัน และพึงเห็นแล้วกำหนดนิมิตในตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนังอยู่ท้าย) ทั้งหมดเหมือนในผม [เพราะตจปัญจกะสามารถพบเห็นได้ ส่วนปัญจกะอื่นควรกำหนดนิมิตด้วยการฟังและเข้าใจ]

วิธีกำหนดส่วนต่างๆ

[๑๘๒] ครั้นกำหนดนิมิตอย่างนี้แล้วพึงกำหนดส่วนทั้งหมดโดยเนื่องด้วยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต แล้วกำหนดโดยเนื่องด้วยปฏิกูล ๕ ประการ คือ สี สัณฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย (เหตุอันเป็นที่อาศัยเกิด) และที่ตั้ง คำอธิบายตามลำดับของส่วนทั้งหมด มีดังต่อไปนี้

๑. เกสา (ผม)

ลำดับแรก ผมจำแนกเป็น :-

๑.	สี	สีปกติมีสีดำ เหมือนสีลูกประคำดีควายใหม่
๒.	สัณฐาน	ยาวกลมเหมือนคันชั่ง
๓.	ทิศ	อยู่ในส่วนบน[ของร่างกาย]
๔.	ที่ตั้ง	หนังสดที่หุ้มกระโหลกศีรษะเป็นที่ตั้งของผม

	ด้านหน้า	กำหนดด้วยหน้าผาก
	ด้านหลัง	กำหนดด้วยท้ายทอย
	ด้านข้างทั้งสอง	กำหนดด้วยจอนหู
๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน	ด้านล่าง	กำหนดด้วยรากผมที่จมลึกเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือก
	ด้านบน	กำหนดด้วยที่ว่าง[สุดปลายผม]
	โดยรอบ	กำหนดด้วยเส้นผมด้วยกัน ผมสองเส้นไม่มีในที่แห่งเดียวกัน
๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	ผมเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน ขนก็มิใช่ผม	

จบการกำหนดผมโดยสีเป็นต้นเพียงเท่านี้

คำว่า คลวาฏก (ท้ายทอย) คือ ส่วนสุดของกระโหลกศีรษะด้านหลัง คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “หลุมคอ” มาจาก คล (คอ) + อาวาฏก (หลุม) ลบสระ อา ใน อาวาฏก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คเล อาวาฏโก คลวาฏโก = หลุมที่คอ ชื่อว่า คลวาฏกะ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความว่า

> คเล จิโต อาวาฏโก คลวาฏโก. ปปนฺติอาทีสุ วิย หิ อการโต อาการสฺส โลโป เวทิตพฺโพ.[๑๕๑]
>
> “หลุมที่อยู่ในคอ ชื่อว่า คลวาฏกะ ที่จริงแล้วพึงทราบการลบสระ อา ท้าย อ อักษรดังคำว่า ปปิ (น้ำ) เป็นต้น”

คำว่า ปปิ ตัดบทเป็น ป + อาปิ ลบสระ อา ท้ายสระ อ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๓๒) ว่า ปสฺสรา สรูโป (สระหน้าอันมีเสียงเสมอกันย่อมถึงการลบท้ายสระ

---

[๑๕๑] กงฺขา.โยชนามหาฏีกา ๔/๓๒๖

ของ ป อักษร) คำนี้พบในตัวอย่างว่า ปปํ อวินฺทุํ (ได้รับน้ำ, พบน้ำ)

[๑๘๓] ส่วนการกำหนดผมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งปฏิกูลโดยเนื่องด้วยสีเป็นต้น ๕ ประการ มีดังต่อไปนี้ ผมเป็นสิ่งปฏิกูลโดย :-

๑.	สี	ธรรมดาผมเหล่านั้นเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสี สัณฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย และที่ตั้ง กล่าวคือ คนทั้งหลายเห็นบางสิ่งที่มีสีคล้ายผมในถ้วยข้าวยาคูหรือจานข้าวที่น่าพอใจ ก็ยังรังเกียจว่าสิ่งนี้ปนกับผม จึงนำมันออกไป
๒.	สัณฐาน	คนทั้งหลายที่บริโภคอาหารยามราตรี แม้กระทบเปลือกรักหรือเปลือกปออันมีสัณฐานคล้ายผม ก็จะรังเกียจอย่างนั้นเหมือนกัน
๓.	กลิ่น	กลิ่นผมที่ปราศจากการปรุงแต่งมีการทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้นน่ารังเกียจยิ่งนัก เมื่อใส่ไว้ในไฟย่อมน่ารังเกียจกว่านี้ ความจริงแล้วแม้ผมจะไม่น่ารังเกียจโดยสีและสัณฐาน แต่เป็นสิ่งน่ารังเกียจโดยกลิ่นแน่แท้ เปรียบเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็กมีสีเหมือนขมิ้น มีสัณฐานเหมือนแง่งขมิ้น และซากสุนัขดำที่พองอืดถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ มีสีเหมือนผลตาลสุก มีสัณฐานเหมือนตะโพนที่กลมเกลี้ยง แม้เขี้ยวของมันก็มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม ดังนั้น อุจจาระเด็กและซากสุนัขทั้งสองอาจไม่เป็นสิ่งปฏิกูลโดยสีและสัณฐาน แต่เป็นสิ่งปฏิกูลโดยกลิ่นแน่แท้ ถึงผมก็จะไม่เป็นสิ่งปฏิกูลโดยสีและสัณฐาน แต่เป็นสิ่งปฏิกูลโดยกลิ่นเช่นเดียวกัน

คำว่า วฏฺเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐจมฺทิงฺคสณฺฐานํ แปลตามศัพท์ว่า “สัณฐานเหมือนตะโพนที่ถูกกลิ้งทิ้งไว้” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๒) แสดงความเห็นว่าข้อความดังกล่าวไม่มีความหมายใดๆ เป็นพิเศษ ท่านเห็นว่าควรมีรูปว่า วฏฺเฏตฺวา วิมฏฺฐจมฺทิงฺคสณฺฐานํ แปลว่า “มีสัณฐานเหมือนตะโพนที่กลมเกลี้ยง” จึงจะแสดงลักษณะของผมได้ชัดเจน

๔.	เหตุที่อาศัยของผม	ผักสำหรับแกงที่เกิดตามน้ำครำของหมู่บ้านในที่ไม่สะอาดย่อมเป็นสิ่งน่ารังเกียจไม่ควรบริโภคของชาวเมือง ฉันใด แม้ผมก็เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจเพราะเกิดโดยความเป็นผลของน้ำเหลือง เลือด มูตร คูถ น้ำดี และเสลด เป็นต้น ฉันนั้น
๕.	ที่ตั้งของผม	ผมเหล่านี้เกิดในส่วน ๓๑ กอง เปรียบดังเห็ดที่เกิดในกองคูถ ผมเหล่านั้นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจยิ่งนัก เพราะเกิดในที่สกปรก เหมือนผักเกิดในป่าช้าและที่ทิ้งขยะมูลฝอยเป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวแดงและดอกบัวเขียวเป็นต้นที่เกิดในคูเมืองเป็นต้น

ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดความเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ ส่วน คือ สี สัณฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย และที่ตั้งของโกฏฐาสะทุกอย่าง เหมือนผม นอกจากนั้น ควรกำหนดโกฏฐาสะทุกส่วน[ที่เหลือ]ทีละอย่างโดยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต

๒. โลมา (ขน)

[๑๘๔] ในส่วนเหล่านั้น ลำดับแรก ขนจำแนกเป็น :-

๑.	สี	สีปกติไม่ดำสนิทเหมือนผม มีสีดำปนเหลือง (สีน้ำตาล)
๒.	สัณฐาน	ปลายโค้งงอเหมือนรากตาล
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	เกิดในหนังหุ้มสรีระที่เหลือโดยมาก ยกเว้นที่เกิดของผม ฝ่ามือ และฝ่าเท้า
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	ด้านล่าง กำหนดด้วยรากขนจมลึกเข้าไปในหนังหุ้มสรีระเพียงหนึ่งลิกขา ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง[สุดปลายขน] โดยรอบ กำหนดด้วยเส้นขนด้วยกัน ขนสองเส้นไม่มีในที่แห่งเดียวกัน
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ขนเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ขนมิใช่ผม ผมก็มิใช่ขน]

ในวรรณกรรมบาลีได้จำแนกขนาดของวัตถุต่างๆ ดังต่อไปนี้ :-

ก. อณุภาคขนาดเล็กที่สุด เรียกว่า ปรมาณู ปรมาณูนี้ไม่อาจเห็นด้วยตาเปล่า แบ่งแยกไม่ได้อีก เพราะหากแยกต่อไปจะหมดสภาพของสารนั้นจนกลายเป็นรูปกลาปโดยปรมัตถ์

ข. รวม ๓๖ ปรมาณู เรียกว่า อณู คือ ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทางช่องผนังหรือช่องลูกดาล

ค. รวม ๓๖ อณู เรียกว่า ตัชชารี คือ เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือทางรถม้าเป็นต้น

ฆ. รวม ๓๖ ตัชชารี เรียกว่า รถเรณุ คือ ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ

ง. รวม ๓๖ รถเรณุ เรียกว่า ลิกขา คือ ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร

ดังข้อความว่า

ฉตฺตึส ปรมาณูน- เมโก'ณุ จ ฉตฺตึส เต
ตชฺชารี ตาปิ ฉตฺตึส รถเรณุ ฉตฺตึส เต.
ลิกฺขา ตา สตฺต อูกา ตา ธญฺญมาโสติ สตฺต เต
สตฺตงฺคุล'มมุทฺวิจฺฉ วิทตฺถิ ตา ทฺเว สิยุํ.[๑๕๒]

"๓๖ ปรมาณู	=	๑ อณู (ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทางช่องผนังหรือช่องลูกดาล)
๓๖ อณู	=	๑ ตัชชารี (เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียน หรือทางรถม้าเป็นต้น)
๓๖ ตัชชารี	=	๑ รถเรณุ (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ)
๓๖ รถเรณุ	=	๑ ลิกขา (ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร)
๗ ลิกขา	=	๑ อูกา (ตัวเหา)
๗ อูกา	=	๑ ธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)
๗ ธัญญมาส	=	๑ องคุลี (นิ้ว) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) = ๑.๙๐๕ ซ.ม. [๑ นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ ซ.ม.]
๑๒ นิ้ว	=	๑ วิทัตถิ (คืบ) = ๙ นิ้ว (สากล) = ๒๒.๘๖ ซ.ม.

๓. นขา (เล็บ)

คำว่า นขา (เล็บ) เป็นชื่อของกาบเล็บ ๒๐ กาบ เล็บทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีขาว
๒.	สัณฐาน	เหมือนเกล็ดปลา
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง คือ เล็บมือ เกิดในสถานที่เบื้องบน เล็บเท้า เกิดในสถานที่เบื้องล่าง
๔.	ที่ตั้ง	ตั้งอยู่ที่หลังปลายนิ้ว[ทั้งนิ้วมือและนิ้วเท้า]
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้วในทิศทั้ง ๒

[๑๕๒] อภิธาน. ๑/๑๙๔-๙๕

ด้านใน　กำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว

ด้านนอกและปลาย　กำหนดด้วยที่ว่าง

ด้านขวาง　กำหนดด้วยเล็บที่อยู่ข้างกัน เล็บสองใบไม่มีในที่แห่งเดียวกัน

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน　เหมือนผม [คือ เล็บเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เล็บมิใช่ผม ผมก็มิใช่เล็บ]

๔. ทนฺตา (ฟัน)

คำว่า ทนฺตา (ฟัน) คือ กระดูกฟัน ๓๒ ซี่ของคนที่มีฟันครบถ้วน ฟันเหล่านั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี　มีสีขาว

๒. สัณฐาน　มีหลากหลาย คือ แถวล่าง ๔ ซี่ตรงกลาง มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่ปักเรียงไว้บนก้อนดินเหนียว ๒ ซี่ถัดไปข้างละซี่ มีรากเดียวปลายเดียว มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม ถัดไปข้างละ ๑ ซี่ มีราก ๒ ปลาย ๒ มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำเกวียน ถัดไปข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๓ ราก ปลาย ๓ ถัดไปข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๔ ปลาย ๔ แม้ฟันแถวบนก็เช่นเดียวกัน

๓. ทิศ　เกิดในสถานที่เบื้องบน

๔. ที่ตั้ง　ตั้งอยู่ที่กระดูกกรามทั้ง ๒

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน　ด้านล่าง　กำหนดด้วยรากฟันอันฝังอยู่ในกระดูกกราม

ด้านบน　กำหนดด้วยที่ว่าง

	ด้านขวาง กำหนดด้วยฟันด้วยกัน ฟันสองซี่ไม่มีในที่แห่งเดียวกัน
๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ฟันเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ฟันมิใช่ผม ผมก็มิใช่ฟัน]

๕. ตโจ (หนัง)

[๑๘๗] คำว่า ตโจ (หนัง) คือ หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้น เบื้องบนหนังดังกล่าวชื่อว่า ผิว มีสีดำ สีคล้ำ และสีเหลือง เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากทั่วร่างกายก็มีขนาดเท่าเมล็ดพุทรา จำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีขาวอย่างเดียว ภาวะที่หนังขาวนั้นย่อมปรากฏเมื่อผิวหนังถลอกเพราะเปลวไฟลวกหรือถูกฟันเป็นต้น
๒.	สัณฐาน	ว่าโดยย่อเหมือนร่างกาย[ที่หนังหุ้มอยู่] ว่าโดยพิสดาร คือ

หนังนิ้วเท้า	เหมือนรังของตัวไหม
หนังหลังเท้า	เหมือนรองเท้าหุ้มส้น
หนังแข้ง	เหมือนใบตาลห่อข้าว
หนังขา	เหมือนถุงผ้ายาวบรรจุข้าวสาร
หนังสะโพก	เหมือนผ้ากรองน้ำที่มีน้ำเต็ม
หนังหลัง	เหมือนหนังหุ้มโล่ห์
หนังท้อง	เหมือนหนังหุ้มรางพิณ
หนังอก	เหมือนสี่เหลี่ยมผืนผ้าโดยมาก
หนังแขน	เหมือนหนังหุ้มแล่งธนู
หนังหลังมือ	เหมือนฝักมีดโกน หรือถุงใส่หวี

หนังนิ้วมือ	เหมือนฝักกุญแจ
หนังคอ	เหมือนปลอกคอ
หนังหน้า	มีช่องน้อยใหญ่เหมือนรังหนอน
หนังศีรษะ	เหมือนถลกบาตร

อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดหนังควรส่งญาณมุ่งสู่ใบหน้าส่วนบนตั้งแต่ริมฝีปากบนเป็นต้นไป แล้วกำหนด :-

ก. หนังที่ตั้งหุ้มรอบปากก่อนเป็นลำดับแรกก่อน

ข. หนังหุ้มกระดูกหน้าผาก

ค. แยกหนังกับกระดูกออกจากกัน โดยส่งญาณเข้าไประหว่างกระดูกศีรษะและหนังศีรษะเหมือนสอดมือเข้าไประหว่างบาตรที่สวมถลกกับถลก

ฆ. หนังศีรษะ

ง. หนังคอ

จ. หนังมือขวาโดยอนุโลมและปฏิโลม

ฉ. หนังมือซ้ายตามนัยนั้นเหมือนกัน [คือ โดยอนุโลมและปฏิโลม]

ช. หนังหลัง

ฌ. หนังเท้าขวาโดยอนุโลมและปฏิโลม

ญ. หนังเท้าซ้ายตามนัยเดียวกันนั้น

ฏ. หนังกระเพาะปัสสาวะ หนังท้อง หนังอก และหนังคอตามลำดับ

ฐ. หนังใต้คางถัดจากหนังคอจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดหนังหยาบได้อย่างนี้ แม้หนังละเอียดย่อมปรากฏ[ภายในปากเป็นต้น]

๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบนและเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	ตั้งอยู่คลุมสรีระทั้งหมด
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่
		ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ หนังเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หนังมิใช่ผม ผมก็มิใช่หนัง]

๖. มํสํ (เนื้อ)

[๑๘๘] คำว่า มํสํ (เนื้อ) คือ เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีแดง	เหมือนดอกทองกวาว
๒.	สัณฐาน	เนื้อปลีแข้ง	เหมือนข้าวห่อด้วยใบตาล
		เนื้อขาอ่อน	เหมือนลูกหินบดยา
		เนื้อตะโพก	เหมือนปลายก้อนเส้า
		เนื้อหลัง	เหมือนแผ่นน้ำอ้อยงบ
		เนื้อสีข้างทั้ง ๒ ที่ผนังยุ้งข้าว	เหมือนแผ่นดินเหนียวฉาบบางๆ
		เนื้อถันทั้ง ๒	เหมือนก้อนดินเหนียวที่ปั้นวางคว่ำไว้
		เนื้อแขนทั้ง ๒	เหมือนหนูตัวใหญ่ที่ถูกถลกหนังวางซ้อนกัน

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดเนื้อหยาบๆ ตามที่กล่าวมานี้ แม้เนื้อละเอียดก็ย่อมปรากฏ

ชื่อว่า แผ่นน้ำอ้อยงบ คือ แผ่นน้ำอ้อยที่บุคคลทาน้ำของผลตาลที่หุงต้มแล้วเป็นต้นไว้ในใบตาลเป็นต้นแล้วตากแห้งนำขึ้นเก็บไว้[๑๕๓]

๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

---
[๑๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๘/๓๖๕

๔.	ที่ตั้ง	ฉาบติดกระดูก ๓๒๐ ชิ้น
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่กระดูกติดกัน ด้านบน กำหนดด้วยหนัง ด้านขวาง กำหนดด้วยเนื้อด้วยกัน
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เนื้อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เนื้อมิใช่ผม ผมก็มิใช่เนื้อ]

๗. นฺหารุ (เอ็น)

[๑๘๙] คำว่า นฺหารุ (เอ็น) คือ เอ็น ๙๐๐ เส้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	ทั้งหมดมีสีขาว
๒.	สัณฐาน	มีหลากหลาย คือ เอ็นใหญ่ที่รึงรัดสรีระตั้งแต่ส่วนบนคอลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น แผ่นหลัง ๕ เส้น ข้างขวา ๕ เส้น และข้างซ้าย ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่รึงรัดมือซ้ายขวา หน้ามือข้างละ ๕ เส้น หลังมือข้างละ ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่รึงรัดเท้าซ้ายขวา หน้าเท้าข้างละ ๕ เส้น หลังเท้าข้างละ ๕ เส้น รวมเป็น ๖๐ เส้นที่รึงรัดร่างอย่างนี้ได้ชื่อว่า กัณฑรา

ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่นคลุมไปส่วนของร่างกายนั้นๆ เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเส้นด้าย เอ็นเล็กกว่านี้เหมือนเถาหัวด้วน เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนสายพิณใหญ่ เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเส้นด้ายหยาบ เอ็นที่หลังมือและหลังเท้า เหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะ เหมือนหมวกถักคลุมศีรษะเด็ก เอ็นที่หลัง เหมือนอวนเปียกที่คลี่ตากแดด เอ็นที่เหลือคลุมไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ เหมือนเสื้อถักไหมพรมที่สวมไว้ในร่างกาย

๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	รัดรึงกระดูกในสรีระทุกส่วน

๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	ด้านล่าง	กำหนดด้วยพื้นที่บนกระดูก ๓๐๐ ชิ้น
		ด้านบน	กำหนดด้วยส่วนที่ติดเนื้อและหนัง
		โดยรอบ	กำหนดด้วยเอ็นด้วยกัน
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เอ็นเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เอ็นมิใช่ผม ผมก็มิใช่เอ็น]	

คำว่า สุตฺตรชฺชุกสณฺฐานา แปลว่า “เหมือนเส้นด้าย” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๑๓) กล่าวว่า ควรมีรูปที่ถูกต้องตามคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๓๘) ว่า สูกรวาคุรรชฺชุสณฺฐานา แปลว่า “เหมือนเชือกดักสุกร”

๘. อฏฺฐิ (กระดูก)

[๑๙๐] คำว่า อฏฺฐิ (กระดูก) คือ กระดูกราว ๓๐๐ ชิ้นที่เหลือจากกระดูกฟัน ๓๒ ซี่อย่างนี้ คือ กระดูกมือ ๖๔ ชิ้น กระดูกเท้า ๖๔ ชิ้น กระดูกอ่อนติดเนื้อ ๖๔ ชิ้น กระดูกส้นเท้า ๒ ชิ้น กระดูกตาตุ่มสองข้างละ ๒ ชิ้น (รวม ๔ ชิ้น) กระดูกแข้ง ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกเข่า ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกขา ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกสะเอว ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น กระดูกซี่โครง ๒ ข้าง ๒๔ ชิ้น กระดูกหน้าอก ๑๔ ชิ้น กระดูกใกล้หัวใจ ๑ ชิ้น กระดูกไหปลาร้า ๒ ชิ้น กระดูกสะบัก ๒ ชิ้น กระดูกแขนชิ้นบน ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกแขนชิ้นล่าง ๒ ข้าง ๔ ชิ้น กระดูกคอ ๗ ชิ้น กระดูกคาง ๒ ชิ้น กระดูกดั้งจมูก ๑ ชิ้น กระดูกเบ้าตา ๒ ชิ้น กระดูกหู ๒ ชิ้น กระดูกหน้าผาก ๑ ชิ้นกระดูกศีรษะ ๑ ชิ้น กระดูกกระโหลกศีรษะ ๙ ชิ้น

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงกระดูกของมนุษย์ไว้ดังนี้ :-

“โครงกระดูกมนุษย์ ประกอบไปด้วยกระดูกชิ้นต่างๆในร่างกาย ซึ่งเชื่อมต่อกันด้วยโครงสร้างของข้อต่อ เอ็น กล้ามเนื้อ กระดูกอ่อน และอวัยวะต่างๆ กระดูกในมนุษย์ผู้ใหญ่มี

ประมาณ ๒๐๖ ชิ้น และคิดเป็นประมาณ ๒๐ เปอร์เซนต์ของน้ำหนักร่างกาย อย่างไรก็ดี จำนวนของกระดูกอาจแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ทารกแรกเกิดจะมีกระดูกจำนวนประมาณ ๓๐๐ ชิ้น ซึ่งต่อมากระดูกบางชิ้นจะมีการเชื่อมรวมกันระหว่างการเจริญเติบโต เช่น ส่วนกระเบนเหน็บและส่วนก้นกบของกระดูกสันหลัง นอกจากนี้ในทารกแรกเกิดยังมีโครงสร้างของกระดูกอ่อนอยู่มาก เพื่อให้มีการสร้างโครงสร้างของกระดูกระหว่างการเจริญเติบโต และจะมีการพัฒนาไปเป็นกระดูกทั้งหมดเมื่อสิ้นสุดช่วงวัยรุ่น

กระดูกจะติดต่อกับกระดูกอีกชิ้น และประกอบเข้าด้วยกันเป็นโครงกระดูกด้วยเอ็นและกล้ามเนื้อเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นในกระดูกโคนลิ้น (Hyoid bone) ซึ่งเป็นกระดูกที่ไม่ติดต่อกับกระดูกชิ้นอื่นๆ โดยตรง แต่จะยึดไว้ในบริเวณส่วนบนของคอหอยด้วยเอ็นและกล้ามเนื้อใกล้เคียง

กระดูกชิ้นที่ใหญ่ที่สุดในมนุษย์คือกระดูกต้นขา (Femur) ในขณะที่กระดูกชิ้นเล็กที่สุดคือกระดูกโกลน (Stapes) ซึ่งเป็นกระดูกของหูชั้นกลางชิ้นหนึ่ง

โครงกระดูกแกนในผู้ใหญ่ประกอบด้วยกระดูกจำนวน ๘๐ ชิ้น ซึ่งวางตัวในแนวแกนกลางของลำตัว ซึ่งได้แก่

กะโหลกศีรษะ (Skull) มีจำนวน ๒๒ ชิ้น

กระดูกหู (Ear ossicles) จำนวน ๖ ชิ้น

กระดูกโคนลิ้น (Hyoid bone) ๑ ชิ้น

กระดูกสันหลัง (Vertebral column) จำนวน ๒๖ ชิ้น

กระดูกซี่โครง (Ribs) จำนวน ๒๔ ชิ้น

กระดูกอก (Sternum) ๑ ชิ้น

โครงกระดูกรยางค์ในผู้ใหญ่จะมีทั้งหมด ๑๒๖ ชิ้น ซึ่งจะอยู่ในส่วนแขนและขาของร่างกายเพื่อช่วยในการเคลื่อนไหว โดยจะแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ได้แก่

กระดูกส่วนไหล่ (Shoulder girdle) ๔ ชิ้น

กระดูกแขน (Bones of arms) ๖ ชิ้น

กระดูกมือ (Bones of hands) จำนวน ๕๔ ชิ้น

กระดูกเชิงกราน (Pelvic girdle) ๒ ชิ้น

กระดูกขา (Bones of legs) ๘ ชิ้น

กระดูกเท้า (Bones of feet) ๕๒ ชิ้น”[๑๕๔]

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถานี้ได้กล่าวถึงกระดูกเท้า ๖๔ ชิ้นโดยกระดูกเท้าซ้ายมี ๓๒ ชิ้นและกระดูกเท้าขวามี ๓๒ ชิ้น แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๑๔) กล่าวว่า ตามหลักกายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงกระดูกเท้า ๖๒ ชิ้นโดยกระดูกเท้าซ้ายมี ๓๑ ชิ้นและกระดูกเท้าขวามี ๓๑ ชิ้น กล่าวคือ ในเท้าแต่ละข้างมีกระดูกนิ้วเท้าท่อนปลาย ๕ ชิ้น กระดูกนิ้วเท้าท่อนกลาง ๔ ชิ้น เพราะนิ้วโป้ไม่มีกระดูกท่อนกลาง กระดูกนิ้วเท้าท่อนต้น ๕ ชิ้น กระดูกหลังเท้า ๕ ชิ้น กระดูกส้นเท้า ๑ ชิ้น กระดูกข้อเท้าที่อยู่ใต้แข้งระหว่างกระดูกหลังเท้ากับกระดูกส้นเท้า ๖ ชิ้น เล็บเท้า ๕ ชิ้น จึงคาดว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาคงจะนำมาจากตำรายาในสมัยก่อน ทำให้มีจำนวนกระดูกมากกว่าที่พบในกายวิภาคศาสตร์

นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๑๔) ยังกล่าวว่า ท่านไม่ควรนับกระดูกตาตุ่มในคำว่า เอเกกสฺมึ ปาเท เทฺว เทฺว โคปฺผกฏฺฐีนิ (กระดูกตาตุ่มสองข้างละ ๒ ชิ้น) เพราะกระดูกตาตุ่มเป็นเพียงตุ่มปลายของกระดูกแข้งเท่านั้น ถ้าท่านนับกระดูกตาตุ่มจริงก็ควรนับกระดูกที่บวมออกมาคล้ายตาตุ่มที่ข้อมืออีกด้วย แต่ท่านมิได้นับเช่นนั้น ที่จริงแล้วในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับดั้งเดิมมิได้นับกระดูกตาตุ่มไว้ เพราะคัมภีร์มูลฎีการะบุว่ากระดูกตาตุ่มไม่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา ดังข้อความว่า

> เอวํ ติมตฺตานีติ เอวํ-มตฺต-สทฺเทหิ โคปฺผกฏฺฐิกาทีนิ อวุตฺตานิปิ ทสฺเสตีติ เวทิตพฺพํ.[๑๕๕]

> “คำว่า เอวํ ติมตฺตานิ (กระดูกราว ๓๐๐ ชิ้นอย่างนี้) พึงทราบว่า ท่านแสดงกระดูกตาตุ่มเป็นต้นที่มิได้มีกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] ด้วยคำว่า เอวํ (อย่างนี้) และ มตฺต (ราว)”

ผู้แปลมีข้อสังเกตว่า ในข้อนี้ท่านกล่าวถึงกระดูกราว ๓๐๐ ชิ้นโดยมิได้ระบุแน่นอน แต่ในข้อ ๑๘๙ ระบุว่าเป็นกระดูก ๓๐๐ ชิ้นในคำว่า ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา ติณฺณํ อฏฺฐิสตานํ อุปริ ปติฏฺฐิตตเลหิ (โดยขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่บนกระดูก ๓๐๐ ชิ้น)

---

[๑๕๔] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

[๑๕๕] อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๓๕๖/๓๖๘

และในข้อ ๑๘๘ กล่าวถึงกระดูก ๓๒๐ ชิ้นว่า โอกาสโต วีสาธิกานิ ตีณิ อฏฺจิสตานิ อนุ-ลิมฺปิตฺวา จิตํ (โดยที่ตั้ง ฉาบติดกระดูก ๓๒๐ ชิ้น) ดังนั้น จำนวนกระดูกมากที่สุดในเรื่องนี้ คือ ๓๒๐ ชิ้น อนึ่ง วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

> เอวํ ติมตฺตานีติ เอวํ มตฺตสทฺเทหิ อานิสทฏฺจิอาทีนิ อิธ อวุตฺตานิปิ ทสฺเสตีติ เวทิตพฺพํ. เอวญฺจ กตฺวา "อติเรกติสตอฏฺจิกสมุสฺสยนฺติ อิทญฺจ วจนํ สมตฺถิตํ โหติ.[๑๕๖]

> “พึงทราบว่าท่านแสดงถึงกระดูกสะโพกเป็นต้นที่มิได้กล่าวไว้ในที่นี้ด้วยคำว่า เอวํ (อย่างนี้) และ มตฺต (ราว) ในคำว่า เอวํ ติมตฺตานิ (กระดูกราว ๓๐๐ ชิ้นอย่างนี้) เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นการย้ำถ้อยคำนี้[ในวิสุทธิ-มรรค เล่ม ๑ ข้อ ๑๒๒ หน้า ๒๑๒] ว่า อติเรกติสตอฏฺจิกสมุสฺสยํ (มีกระดูก ๓๐๐ กว่าชิ้นเป็นโครง)”

แม้กายวิภาคศาสตร์ก็กล่าวถึงความไม่แน่นอนของจำนวนกระดูกว่า

“โครงกระดูกของผู้ใหญ่ โดยทั่วไปประกอบด้วยกระดูก ๒๐๖-๓๕๐ ชิ้น ขึ้นกับอายุ จำนวนของกระดูกของแต่ละคนอาจแตกต่างกันขึ้นกับความหลากหลายทางกายวิภาค (anatomical variation) เช่น ประชากรมนุษย์จำนวนหนึ่งที่มีกระดูกซี่โครงต้นคอ (cervical rib) หรืออาจมีจำนวนกระดูกสันหลังส่วนบั้นเอวเกินมา”[๑๕๗]

กระดูกทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	**สี**	**มีสีขาว**
๒.	**สัณฐาน**	**มีหลากหลาย คือ กระดูกนิ้วเท้าท่อนปลายเหมือนเมล็ดตูมกา กระดูกนิ้วเท้าท่อนกลางเหมือนเมล็ดขนุน กระดูกนิ้วเท้าท่อนโคนเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกหลังเท้าเหมือนกองเหง้าคล้าที่ถูกทุบ กระดูกส้นเท้าเหมือนจาวตาลลอนเดียว**

[๑๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙๐/๓๖๕

[๑๕๗] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

กระดูกข้อเท้าเหมือนลูกข่างคู่ผูกไว้เล่น กระดูกแข้งที่จรดข้อเท้าเหมือนหน่อเป้งปอกเปลือก กระดูกแข้งเล็กเหมือนคันธนู กระดูกแข้งใหญ่เหมือนหลังงูผอม กระดูกเข่า (สะบ้า) เหมือนฟองน้ำที่แตกด้านหนึ่ง กระดูกแข้งที่จรดกระดูกเข่าเหมือนเขาโคปลายทู่ กระดูกขาอ่อนเหมือนด้ามมีดและขวานที่ถากไม่เรียบ กระดูกขาอ่อนที่จรดกระดูกสะเอวเหมือนลูกข่างเล่น กระดูกสะเอวที่จรดกระดูกขาเหมือนผลบุนนาคใหญ่ปลายปาด

กระดูกสะเอว ๒ ชิ้นติดเป็นอันเดียวเหมือนเตาของช่างหม้อ เมื่อแยกแต่ละชิ้นก็เหมือนคีมของช่างทอง กระดูกสะโพกที่ขอบสุด (กระเบนเหน็บ) เหมือนพังพานงูที่จับคว่ำหน้าไว้ ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ในที่ ๗-๘ แห่ง กระดูกสันหลังด้านในเหมือนแผ่นตะกั่วที่วางซ้อนกัน กระดูกสันหลังด้านนอกเหมือนแถวลูกประคำกลมๆ ระหว่างกระดูกสันหลังเหล่านั้นมีกระดูกเป็นเดือยอยู่ ๒-๓ ชิ้นคล้ายกับฟันเลื่อย กระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่เหมือนปีกไก่ขาวที่คลี่ออก กระดูกซี่ที่ไม่เต็มเหมือนดาบโค้งไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็มเหมือนดาบโค้งเต็มเล่ม กระดูกอก ๑๔ ชิ้นเหมือนคานหามเก่า กระดูกใกล้หัวใจเหมือนแผ่นทัพพี

กระดูกรากขวัญเหมือนด้ามมีดเล็ก กระดูกสะบักเหมือนจอบบิ่นข้างหนึ่งของชาวสิงหล กระดูกต้นแขนเหมือนด้ามกระจกเงา กระดูกปลายแขนเหมือนเหง้าตาลคู่ กระดูกข้อมือเหมือนแผ่นตะกั่วเชื่อมติดกันเป็นอันเดียว กระดูกหลังมือเหมือนกองเหง้าคล้าที่ถูกทุบ กระดูกข้อโคนนิ้วมือเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกท่อนกลางเหมือนเมล็ดขนุนแหว่ง กระดูกท่อนปลายเหมือนเมล็ดตุมกา

กระดูกคอ ๗ ชิ้นเหมือนแขนงไม้ไผ่กลมๆ ที่ถูกไม้เสียบวางเรียงไว้ กระดูกคางล่าง (ขากรรไกร) เหมือนคีมของช่างทอง กระดูกคางบนเหมือนเหล็กขูด กระดูกเบ้าตาและโพรงจมูกเหมือนเมล็ดตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดูกหน้าผากเหมือนเปลือกสังข์คว่ำ กระดูกกกหูเหมือนฝักมีดโกนของช่างกัลบก กระดูกแผ่นหน้าผากและกกหูบนเหมือนท่อนผ้ายับเต็มไปด้วยเนยใส กระดูกกระหม่อมเหมือนกะลามะพร้าวเบี้ยวที่ถูกตัดปากแล้ว

กระดูกศีรษะ ๙ ท่อนเหมือนกระโหลกน้ำเต้าแตกเย็บติดกัน

๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	อยู่ในสรีระทั้งสิ้นโดยทั่วไป ต่างกันคือ กระดูกศีรษะ ตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอ ตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลัง ตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอว ตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขา ตั้งอยู่บนกระดูกเข่า กระดูกเข่า ตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้ง ตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้า ตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	ภายใน กำหนดด้วยไขกระดูก เบื้องบน กำหนดด้วยเนื้อ ปลายและโคน กำหนดด้วยกระดูกด้วยกัน
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ กระดูกเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า กระดูกมิใช่ผม ผมก็มิใช่กระดูก]

๙. อฏฺฐิมิญฺชํ (ไขกระดูก)

[๑๙๑] คำว่า อฏฺฐิมิญฺชํ (ไขกระดูก) คือ เยื่อที่อยู่ภายในแห่งกระดูกนั้นๆ ไขกระดูกนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีขาว
๒.	สัณฐาน	เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นใหญ่ๆ เหมือนยอดหวายใหญ่ที่นึ่งใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นเล็กๆ เหมือนยอดหวายเล็กที่นึ่งใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔.	ที่ตั้ง	อยู่ภายในกระดูก
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยพื้นภายในกระดูก
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ไขกระดูก เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไขกระดูกมิใช่ผม ผมก็มิใช่ไขกระดูก]

๑๐. วกฺกํ (ม้าม)

[๑๙๒] คำว่า วกฺกํ (ม้าม) คือ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนมีขั้วเดียวกัน ม้ามนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีแดงอ่อนเหมือนเมล็ดทองกวาว
๒.	สัณฐาน	เหมือนลูกข่างคู่ของเด็ก หรือผลมะม่วงแฝดติดอยู่ในขั้วเดียวกัน
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	ติดอยู่กับเอ็นใหญ่มีโคนเดียวที่อ้อมออกจากคอหอยไปหน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ แฉกห่อหุ้มหัวใจไว้
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นม้าม
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ม้ามเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ม้ามมิใช่ผม ผมก็มิใช่ม้าม]

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงม้ามไว้ดังนี้ :-

“ม้าม (spleen) เป็นอวัยวะในร่างกายสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม มีรูปทรงเรียวรีคล้ายเมล็ดถั่ว เป็นอวัยวะที่ขจัดเชื้อโรคและเซลล์เม็ดเลือดแดงที่ตายแล้วออกจากกระแสเลือด ม้ามจะอยู่บริเวณช่องท้องส่วนบน ใต้กะบังลมทางซ้าย และอยู่ใกล้กับตับอ่อน และไตซ้าย ถูก

ยึดติดไว้กับเยื่อบุช่องท้อง ม้ามมีขนาดแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล โดยในวัยผู้ใหญ่ ม้ามจะมีความยาวประมาณ ๑๓ เซนติเมตร (ประมาณ ๕ นิ้ว) และจะมีความกว้างประมาณ ๑๐ เซนติเมตร (๔ นิ้ว) และหนาประมาณ ๓.๘ เซนติเมตร (๑.๕ นิ้ว) และมีน้ำหนักประมาณ ๒๐๐ กรัม (๗ ออนซ์) หลอดเลือดที่เข้าสู่ม้ามคือ หลอดเลือดสเปลนิกอาร์เตอร์รี่ (splenic artery) และเลือดจากม้ามจะไหลเข้าสู่ตับ

ม้ามทำหน้าที่ในการดึงเอาธาตุเหล็กจากฮีโมโกลบินของเซลล์เม็ดเลือดแดง นำมาใช้ในร่างกาย และยังทำหน้าที่เอาของเสียออกจากกระแสเลือดในรูปของน้ำปัสสาวะเช่นเดียวกับที่ตับม้ามสร้างแอนตีบอดีในการต่อต้านเชื้อโรค และยังผลิตเซลล์เม็ดเลือดแดงขึ้นมาใหม่ได้ด้วย ในสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมบางชนิด (ยกเว้นมนุษย์) ม้ามจะทำหน้าที่เก็บเซลล์เม็ดเลือดแดง และส่งไปยังกระแสเลือด เพื่อควบคุมปริมาณเซลล์เม็ดเลือดแดง ในกรณีที่เสียเลือดมาก ในทารกที่ยังไม่คลอด ม้ามมีหน้าที่หลักในการสร้างเซลล์เม็ดเลือดแดง และหลังจากคลอดหน้าที่นี้จะเป็นหน้าที่ของไขกระดูกแทน แต่ถ้าไขกระดูกทำงานได้น้อยลงเนื่องจากโรคบางอย่าง ม้ามจะทำหน้าที่ในการสร้างเซลล์เม็ดเลือดแดงอีกครั้งหนึ่ง”[๑๕๘]

๑๑. หทยํ (หัวใจ)

[๑๙๓] คำว่า หทยํ (หัวใจ) คือ เนื้อหัวใจ หัวใจนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีแดงเหมือนสีหลังกลีบดอกปทุม
๒.	สัณฐาน	เหมือนดอกปทุมตูมที่ปลิดกลีบรอบนอกออกแล้ว วางคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนด้านในของรังบวบขม เนื้อหัวใจของคนมีปัญญาแย้มบานเล็กน้อย ส่วนของคนด้อยปัญญาเหมือนดอกปทุมตูม ภายในเนื้อหัวใจมีหลุมเล็กขนาดบรรจุเมล็ดบุนนาคได้ มีเลือดขังอยู่ราวกึ่งซองมือ เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อนึ่ง เลือดนั้น

[๑๕๘] วิกิพีเดีย เข้าถึงวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

		ของคนราคจริตมีสีแดง ของคนโทสจริตมีสีดำ ของคนโมหจริตมีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีเหมือนน้ำต้มถั่วพู ของคนสัทธาจริตมีสีดุจดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใสผ่องใสไม่ขุ่นมัวขาวบริสุทธิ์ ปรากฏแสงแวววาวดุจแก้วมณีแท้ที่เจียรไนแล้ว
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	อยู่ระหว่างถัน ๒ ข้างภายในสรีระ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นหัวใจ
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ หัวใจเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หัวใจมิใช่ผม ผมก็มิใช่หัวใจ]

คำว่า ยตฺถ อทฺตมตฺตํ โลหิตํ สณฺฐาติ, ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ (มีเลือดขังอยู่ราวกึ่งซองมือ เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) หมายความว่า มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยหทัยวัตถุที่อาศัยเลือดขังอยู่ในหัวใจอีกทอดหนึ่ง แต่ท่านกล่าวโดยอ้อมว่าเลือดดังกล่าวเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ เพราะสถานที่อาศัยของที่อาศัยก็เรียกว่า ที่อาศัย ได้บ้าง เหมือนเหตุของเหตุก็เรียกว่า เหตุ ได้บ้าง ดังคำว่า โจเรหิ คาโม ทฑฺโฒ (หมู่บ้านถูกโจรเผา) ที่จริงแล้วหมู่บ้านถูกไฟเผา แต่โจรเป็นผู้จุดไฟ จึงกล่าวว่า หมู่บ้านถูกโจรเผา อีกอย่างหนึ่ง รูปกลาปอันเป็นที่อาศัยของหทัยวัตถุอยู่ในเลือดดังกล่าว จึงนับว่าเป็นเลือดได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

> ยํ นิสฺสายาติ ยํ โลหิตํ นิสฺสาย, นิสฺสยนิสฺสโยปิ “นิสฺสโยเตฺวว วุจฺจติ. ภวติ หิ การณการเณปิ การณโวหาโร ยถา “โจเรหิ คาโม ทฑฺโฒ-ติ. อถวา ยสฺมึ รูปกลาเป หทยวตฺถุ, ตมฺปิ โลหิตคติกเมว หุตฺวา

ติฏฺฐตีติ "ยํ นิสฺสายาติ วุตฺตํ.[๑๕๙]

"คำว่า ยํ นิสฺสาย (เป็นที่อาศัย) หมายความว่า อาศัยเลือดใด แม้สถานที่อาศัยของที่อาศัยก็เรียกว่า ที่อาศัย โดยแท้จริงแล้ว เหตุของเหตุก็เรียกว่า เหตุ ได้บ้าง ดังคำว่า โจเรหิ คาโม ทฑฺโฒ (หมู่บ้านถูกโจรเผา) อีกอย่างหนึ่ง รูปกลาปอันเป็นอาศัยของหทัยวัตถุดำรงอยู่นับเข้าในเลือด จึงกล่าวว่า ยํ นิสฺสาย (เป็นที่อาศัย)"

มโนธาตุมี ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ จิต ๗๙ ดวงที่เหลือจากทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ ทั้งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยหทัยวัตถุที่เกิดขึ้นอยู่เสมอในเลือดภายในหัวใจ

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๔) กล่าวว่า "ในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนหัวใจ ถ้าถือเอาตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็เข้าใจได้ว่า ในเวลาที่หัวใจดวงใหม่กับเลือดในร่างกายยังไม่เชื่อมโยงกัน จิตอาศัยหทัยวัตถุจากหัวใจดวงเก่า ต่อเมื่อหัวใจดวงใหม่กับเลือดในร่างกายเชื่อมโยงกันแล้ว จึงเกิดหทัยวัตถุในหัวใจดวงใหม่และเป็นที่อาศัยของจิต หรือถ้ามิได้ถือเอาข้อความโดยตรงจากคัมภีร์อรรถกถาก็เข้าใจได้ว่า หทัยวัตถุเกิดได้ในเลือดภายในหัวใจและในเลือดที่ไหลออกจากหัวใจได้บ้าง ดังนั้น แม้จะเปลี่ยนหัวใจใหม่ก็เกิดหทัยวัตถุได้เช่นเดียวกัน"

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงหัวใจไว้ดังนี้ :-

"หัวใจ (อังกฤษ: heart) เป็นอวัยวะกล้ามเนื้อซึ่งสูบเลือดทั่วหลอดเลือดไปยังส่วนต่างๆ ของร่างกายโดยการหดตัวเป็นจังหวะซ้ำๆ พบในสัตว์ทุกชนิดที่มีระบบไหลเวียน ซึ่งรวมสัตว์มีกระดูกสันหลังด้วย

หัวใจสัตว์มีกระดูกสันหลังนั้นประกอบด้วยกล้ามเนื้อหัวใจและเนื้อเยื่อเกี่ยวพันเป็นหลัก กล้ามเนื้อหัวใจเป็นกล้ามเนื้อลายที่อยู่นอกเหนืออำนาจจิตใจ พบเฉพาะที่หัวใจ และทำให้หัวใจสามารถสูบเลือดได้

หัวใจมนุษย์ปกติเต้น ๗๒ ครั้งต่อนาที ซึ่งจะเต้นประมาณ ๒,๕๐๐ ล้านครั้งในช่วง

---

[๑๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙๓/๓๖๖

อายุเฉลี่ย ๕๕ ปี และสูบเลือดประมาณ ๔.๗-๕.๗ ลิตรต่อนาที หนักประมาณ ๒๕๐ ถึง ๓๐๐ กรัมในหญิง และ ๓๐๐ ถึง ๓๕๐ กรัมในชาย

ในมนุษย์ หัวใจอยู่ในช่องอกเยื้องไปทางซ้ายเล็กน้อย หัวใจมีน้ำหนักประมาณ ๒๕๐-๓๕๐ กรัม และมีขนาดประมาณสามในสี่ของกำปั้น

หัวใจจะถูกแบ่งออกเป็นสี่ห้อง (heart chambers) และทิศทางการไหลของเลือดเข้าสู่แต่ละห้องจะถูกควบคุมโดยลิ้นหัวใจ (cardiac valves) ทำให้เลือดไม่ไหลย้อนเมื่อมีการบีบตัวและคลายตัว ในที่นี้จะกล่าวถึงห้องของหัวใจตามลำดับของการไหลของเลือดภายในหัวใจ

หัวใจห้องบนขวา (Right atrium) มีหน้าที่รับเลือดที่มาจากท่อเลือดดำบน (superior vena cava) ซึ่งรับเลือดมาจากร่างกายส่วนบน และท่อเลือดดำล่าง (Inferior vena cava) รับเลือดมาจากร่างกายช่วงล่าง ผนังของfหัวใจห้องนี้ค่อนข้างบาง โดยเฉพาะทางด้านที่ติดกับหัวใจห้องบนซ้าย จะมีรอยบุ๋มที่เรียกว่า ฟอซซา โอวาเล (ละติน: FOSSA OVALE) ซึ่งเป็นทางเชื่อมระหว่างหัวใจห้องบนสองห้องระหว่างที่ยังเป็นตัวอ่อนในครรภ์ เลือดจากหัวใจห้องบนขวาจะไหลเข้าสู่หัวใจห้องล่างขวา ผ่านทางลิ้นหัวใจไทรคัสปิด (Tricuspid valve)

หัวใจห้องล่างขวา (Right ventricle) จะอยู่ทางด้านหน้าสุดของหัวใจ และพื้นผิวทางด้านหลังของหัวใจห้องนี้จะติดกับกะบังลม หัวใจห้องล่างขวาทำหน้าที่รับเลือดจากหัวใจห้องบนขวา แล้วส่งออกไปยังปอด ผ่านลิ้นหัวใจพัลโมนารี (pulmonary valve) และหลอดเลือดแดงปอด (pulmonary arteries) ที่ผนังของหัวใจห้องที่จะมีแนวของกล้ามเนื้อหัวใจที่สานต่อกัน และมีเอ็นเล็กๆ ที่ควบคุมลิ้นหัวใจไทรคัสปิด ซึ่งเรียกว่า คอร์ดี เท็นดินี (chordae tendinae) ซึ่งทำหน้าที่ยึดลิ้นหัวใจไทรคัสปิดไม่ให้ตลบขึ้นไปทางหัวใจห้องบนขวาระหว่างการบีบตัวของหัวใจห้องล่าง ดังนั้นจึงป้องกันไม่ให้เลือดไหลย้อนกลับ

หัวใจห้องบนซ้าย (Left atrium) มีขนาดเล็กที่สุดในห้องหัวใจทั้งสี่ห้อง และวางตัวอยู่ทางด้านหลังสุด โดยหัวใจห้องนี้จะรับเลือดที่ได้รับออกซิเจนจากปอดผ่านทางหลอดเลือดดำปอด (pulmonary veins) และจึงส่งผ่านให้หัวใจห้องล่างซ้ายทางลิ้นหัวใจไมทรัล (Mitral valve)

หัวใจห้องล่างซ้าย (Left ventricle) จัดว่ามีขนาดใหญ่ที่สุดและมีผนังหนาที่สุด ทำหน้าที่หลักในการสูบฉีดเลือดไปยังทั่วทั้งร่างกายผ่านทางลิ้นหัวใจเอออร์ติก (Aortic valve) และหลอดเลือดแดงใหญ่เอออร์ตา (Aorta)”[๑๖๐]

๑๒. ยกนํ (ตับ)

[๑๙๔] คำว่า ยกนํ (ตับ) คือ แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีแดงอ่อน เหมือนหลังกลีบดอกโกมุท (บัวแดง) ที่ไม่แดงมากนัก
๒.	สัณฐาน	ที่โคนเป็นแผ่นเดียว ที่ปลายแยกเป็นสองแฉก เหมือนใบทองหลาง ตับของคนด้อยปัญญาเป็นแผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น ตับของคนมีปัญญาเป็นแผ่นเล็กๆ สองหรือสามชิ้น
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	แนบติดข้างขวาระหว่างถันทั้งสอง
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นตับ
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ตับเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ตับมิใช่ผม ผมก็มิใช่ตับ]

๑๓. กิโลมกํ (พังผืด)

[๑๙๕] คำว่า กิโลมกํ (พังผืด) คือ เนื้อหุ้ม ๒ ชนิด ได้แก่ พังผืดปกปิดและพังผืดไม่ปกปิด พังผืดทั้งสองนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีขาวเหมือนผ้ากระเจา (ผ้าชนิดหนึ่งทำจากเปลือกไม้) เนื้อหยาบ

[๑๖๐] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้งของตน
๓.	ทิศ	พังผืดที่ปกปิดเกิดในสถานที่เบื้องบน พังผืดที่ไม่ปกปิดเกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบนและเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	พังผืดที่ปกปิดหุ้มหัวใจและม้าม พังผืดที่ไม่ปกปิดหุ้มเนื้อใต้หนังในสรีระทุกส่วน
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	เบื้องล่าง กำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่เป็นพังพืด
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ พังพืดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า พังพืดมิใช่ผม ผมก็มิใช่พังพืด]

๑๔. ปิหกํ (ไต)

[๑๙๖] คำว่า ปิหกํ (ไต) คือ เนื้อที่เหมือนลิ้นอยู่เหนือกระเพาะอาหาร ไตนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีครามเข้มเหมือนดอกคนทีสอ (ดอกย่านทราย)
๒.	สัณฐาน	ยาวราว ๗ นิ้ว ไม่มีขั้ว เหมือนลิ้นลูกโคดำ
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	แนบอยู่บนกระเพาะอาหารทางด้านซ้ายของหัวใจ เมื่อหลุดออกภายนอกเพราะถูกอาวุธกระทบ สัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นชีพ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไต
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ไตเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไตมิใช่ผม ผมก็มิใช่ไต]

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงไตไว้ดังนี้ :-

"ไต เป็นอวัยวะรูปถั่วซึ่งมีหน้าที่ควบคุมสำคัญหลายอย่างในสัตว์มีกระดูกสันหลัง ไตนำโมเลกุลอินทรีย์ส่วนเกิน (เช่น กลูโคส) ออก และด้วยฤทธิ์นี้เองที่เป็นการทำหน้าที่ที่ทราบกันดีที่สุดของไต คือ การขับของเสียจากเมแทบอลิซึม (เช่น ยูเรีย แม้ ๙๐% ของปริมาณที่กรองถูกดูดกลับที่หน่วยไต) ออกจากร่างกาย ไตเป็นอวัยวะสำคัญในระบบปัสสาวะ และยังมีหน้าที่ธำรงดุล เช่น การกำกับอิเล็กโทรไลต์ การรักษาสมดุลกรด—เบส และการกำกับความดันเลือด (ผ่านการรักษาสมดุลเกลือและน้ำ) ไตทำหน้าที่เป็นตัวกรองเลือดตามธรรมชาติและนำของเสียที่ละลายได้ในน้ำออก ซึ่งจะถูกส่งไปยังกระเพาะปัสสาวะ ในการผลิตปัสสาวะ ไตขับของเสีย เช่น ยูเรียและแอมโมเนียม และยังทำหน้าที่ดูดน้ำ กลูโคสและกรดอะมิโนกลับ ไตยังผลิตฮอร์โมน เช่น แคลซิไตรออล อีริโธรพอยอิติน และเอนไซม์เรนินซึ่งเรนินออกฤทธิ์ต่อไตโดยอ้อมในการยับยั้งป้อนกลับ (negative feedback)

ไตอยู่หลังช่องท้องในหลังเยื่อบุช่องท้อง (retroperitoneum) ไตรับเลือดจากคู่หลอดเลือดแดงไต และเทเข้าสู่คู่หลอดเลือดดำไต ไตแต่ละข้างขับปัสสาวะสู่ท่อไต อันเป็นโครงสร้างคู่และเทเข้าสู่กระเพาะปัสสาวะ"[๑๖๑]

๑๕. ปปฺผาสํ (ปอด)

[๑๙๗] คำว่า ปอด คือ เนื้อปอดสองสามชิ้น ปอดนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีแดงเหมือนผลมะเดื่อไม่สุกนัก
๒.	สัณฐาน	เหมือนขนมชิ้นหนาที่ตัดไม่เรียบ ไม่มีแก่นรสสารอาหารเพราะถูกไอร้อนที่เกิดจากกรรมพุ่งขึ้นเผาผลาญเนื่องจากไม่มีของกินของดื่มภายในดุจก้อนฟางที่ถูกวัวเคี้ยวกินแล้ว
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	ห้อยอยู่ปิดทับหัวใจและตับระหว่างถันทั้งสองข้าง

[๑๖๑] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

ภายในสรีระ

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นปอด

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ปอดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ปอดมิใช่ผม ผมก็มิใช่ปอด]

วิสุทธิมรรค ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับไทย มีรูปว่า ทฺวตฺตึสมํสขณฺฑปฺปเภทํ ปปฺผาสมํสํ แปลว่า "เนื้อปอดสามสิบสองชิ้น" แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ทฺวตฺติมํสขณฺฑปฺปเภทํ ปปฺผาสมํสํ จึงแปลว่า "เนื้อปอดสองสามชิ้น" ในที่นี้ใช้ฉบับสิงหลเป็นหลักตามข้อความในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๙) เพราะตามหลักกายวิภาคศาสตร์ ปอดด้านซ้ายมีสองชิ้น ส่วนปอดด้านขวามีสามชิ้น

๑๖. อนฺตํ (ไส้ใหญ่)

[๑๙๘] คำว่า อนฺตํ (ไส้ใหญ่) คือ ขนดไส้ใหญ่ของบุรุษยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบ ไส้ใหญ่นั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวเหมือนก้อนกรวดหรือปูนขาว

๒. สัณฐาน เหมือนงูหัวขาดที่วางขดไว้ในรางเลือด

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔. ที่ตั้ง อยู่ภายในร่างกายตั้งแต่ท้ายทอยจนถึงทวารหนัก เพราะด้านบนติดท้ายทอยและด้านล่างติดทวารหนัก

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไส้ใหญ่

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไส้ใหญ่เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไส้ใหญ่มิใช่ผม ผมก็มิใช่ไส้ใหญ่]

๑๗. อนฺตคุณํ (ไส้น้อย)

[๑๙๙] คำว่า อนฺตคุณํ (ไส้น้อย) คือ ไส้ที่พันอยู่ในฐานขนดไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสีขาวเหมือนรากบัวจงกลนี
๒.	สัณฐาน	เหมือนรากบัวจงกลนี
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	ยึดลำไส้ของคนทำงานด้วยจอบและขวานเป็นต้นไว้รวมกันไม่ให้ไหลลง เหมือนเชือกของเครื่องจักรยึดแผ่นเครื่องจักรไว้ในเวลาชักเครื่องจักร อยู่ระหว่างขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขนด เหมือนเชือกเล็กที่เย็บร้อยไว้ในระหว่างวงเชือกเช็ดเท้า
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไส้น้อย
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ไส้น้อยเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไส้น้อยมิใช่ผม ผมก็มิใช่ไส้น้อย]

๑๘. อุทริยํ (อาหารใหม่)

[๒๐๐] คำว่า อุทริยํ (อาหารใหม่) คือ ของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรสที่อยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนอาหารที่กลืนกิน
๒.	สัณฐาน	เหมือนข้าวสารที่ห่อไว้หลวมๆ ในผ้ากรองน้ำ
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	อยู่ในท้อง

ของกิน คือ ข้าวเป็นต้นที่บุคคลบริโภค ของดื่ม คือ เครื่องดื่มเป็นต้นที่กลืนกินด้วยการดื่ม ของเคี้ยว คือ แป้ง รากไม้ และผลไม้ที่บุคคลเคี้ยวกิน เป็นต้น ส่วนของลิ้มรส คือ มะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นที่บุคคลพอใจ[๑๖๒]

ชื่อว่าท้อง คือ เยื่อหุ้มไส้ใหญ่คล้ายโป่งผ้าตรงกลางผ้าเปียกที่รวบชายทั้งสองข้างเข้าด้วยกัน ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนชายผ้าสกปรกห่อกากเนื้อ อาจกล่าวได้ว่าเหมือนภายในเปลือกขนุนที่เปื่อยยุ่ย เป็นที่อยู่ของหมู่หนอน ๓๒ ประเภทอย่างนี้ คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเสี้ยนตาล พยาธิปากเข็ม (พยาธิตัวจี๊ด) และพยาธิเส้นด้าย เป็นต้น ขวักไขว่เที่ยวเพ่นพ่านไปมา กระโดดร้องระงมย่ำยีเนื้อหัวใจในเวลาไม่มีอาหาร และชูปากรีบยื้อแย่งข้าวสองสามคำที่กลืนกินไปครั้งแรกในเวลากลืนกินอาหาร ท้องดังกล่าวเป็นเรือนคลอด ส้วม โรงพยาบาล และป่าช้าของหนอนเหล่านั้น

พยาธิที่กล่าวถึงในเรื่องนี้มี ๕ ชนิด คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเสี้ยนตาล พยาธิปากเข็ม (พยาธิตัวจี๊ด) และพยาธิเส้นด้าย (ตกฺโกฏกา คณฺฑุปฺปาทกา ตาล-หีรกา สูจิมุขกา ปฏตนฺตสุตฺตกา) ในฉบับต่างๆ มีข้อความต่างกัน ดังนี้

ก. ปฏตนฺตสุตฺตกา (ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาฯ)

ข. ปฏตนฺตุกา สุตฺตกา (ฉบับสิงหล)

ค. ปฏตนฺตุสุตฺตกา (ฉบับโรมัน)

ฆ. ปฏนฺตูสุตฺตกา (ฉบับไทยบางฉบับ)

ผู้แปลเห็นว่า คำว่า ปฏตนฺตุสุตฺตกา ตามฉบับโรมันน่าจะถูกต้อง เพราะสอดคล้องกับหมู่หนอน ๒๖ ชนิดที่จะกล่าวถึงต่อไปในข้อ ๓ กรีสจตุกกะ

ในที่นี้ท่านกล่าวถึงหมู่หนอน ๓๒ ชนิด แต่ในเรื่องมรณสติ (ข้อ ๑๗๒) ได้กล่าวถึงหมู่หนอน ๘๐ ชนิดด้วยคำว่า อสีติยา ตาว กิมิกุลานํ สาธารโณ (ลำดับแรกร่างกายมีทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ชนิด) คัมภีร์กายานุปัสสนา (หน้า ๒๐๙-๑๒) กล่าวว่า คัมภีร์วิสุทธิทีปนี

---

[๑๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐๐/๓๖๗

ซึ่งแต่งโดยพระอุตตมะ พระอรัญญวาสีเมืองซินแมของพม่า ได้กล่าวถึงหมู่หนอนต่างๆ ตามตำรายาฝ่ายสันสกฤตโดยแยกออกตามโกฏฐาสะต่างๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนังอยู่ท้าย) และวักกปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๒๙ ชนิด คือ

ก. หนอน ๒ ชนิด คือ ชวา และชิลวา อยู่ในผม

ข. หนอน ๒ ชนิด คือ ตุนนา และมหาตุนนา อยู่ในโคนฟัน กัดกินโคนฟัน ขับถ่าย แพร่พันธุ์ และตายในนั้น

ค. หนอน ๒ ชนิด คือ กาละ และกาลราสี อยู่ในศีรษะ กัดกินสมองขับถ่ายอยู่ในนั้น

ฆ. หนอน ๔ ชนิด คือ นินนะ ปริมิตตา อัตตรามาทานกา และมหาชนะ อยู่ในอก

ง. หนอน ๔ ชนิด คือ โลมมุขา มหาโลมมุขา อโลมมุขา มหาอโลมมุขา อยู่ในหลัง

จ. หนอน ๒ ชนิด คือ เวรัมภา และมหาเวรัมภา อยู่ในโคนหูโดยอาศัยกระดูกหู

ฉ. หนอน ๓ ชนิด คือ ภาวัตตา วทา และวสทา อาศัยอยู่ในม้าม

ช. หนอน ๔ ชนิด คือ จุรันตา มหาจุรันตา จุณณา และมหาจุณณาอาศัยอยู่ในเนื้อ หนัง และกระดูกที่อ่อน คือ ตา หู จมูก ลิ้น

ฌ. หนอน ๖ ชนิด คือ อุมัตตาอันโตมัตตาอุชุกามหาอุชุกาอจลาและมหาอจลา อาศัยอยู่ทั่วไปในโกฏฐาสะ ๑๐ แห่ง คือ รูขุมขน เล็บมือ เล็บเท้า หนังหนา หนังอ่อน เนื้อ กระดูก และไขกระดูก

๒. ปัปผาสปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๑๗ ชนิด คือ

ก. หนอน ๔ ชนิด คือ รันตา มหารันตา หิโร และมหาหิโร อาศัยหัวใจ

ข. หนอน ๔ ชนิด คือ วลา มหาวลา นันทะ และสิวลา อาศัยตับ

ค. หนอน ๕ ชนิด คือ อัตถิวัตตา มหาอัตถิวัตตา มหาสัตตา มัญจิคา

และมัญจิสินา อาศัยไต

ฆ. หนอน ๔ ชนิด คือ เสตา มหาเสตา เกสิรา และโลหิตา อาศัยปอด (ไม่มีการกล่าวถึงหนอนในพังผืดโดยเฉพาะ)

๓. กรีสจตุกกะ (กลุ่ม ๔ มีอาหารเก่าอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๓๒ ชนิด คือ

ก. หมู่หนอน ๖ ชนิด คือ จุรันตา มหาจุรันตา สิปปา มหาสิปปา รันตา และมหารันตา อยู่ในไส้ใหญ่ ไส้น้อย

ข. หมู่หนอน ๒๖ ชนิด คือ ตักโกฏกา คัณฑุปปาทกา ตาลหีรกา สูจิมุขกา ปฏตันตุสุตตกา อุจจวา มหาอุจจวา นัจจวา มหานัจจวา สัจจวา มหาสัจจวา ขัณฌา มหาขัณฌา มลา จันทะ นารีมลา กุฏเมฆา วัชชวา สัณฑา โสวิลา วิชูลปุตตา กฺรูนา อุเบกขา เสตา ปีตกา และนีลกา อาศัยอยู่ในไส้ใหญ่ส่วนที่เป็นกระเพาะอาหาร

หมู่หนอน ๓๒ ชนิดในหมวดกรีสจตุกกะนี้ประกอบด้วยหมู่หนอน ๕ ชนิดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั่นเอง

๔. กลุ่มทั้งสองมีดีและเสลดเป็นต้น มีหมู่หนอน ๔ ชนิด คือ เหลา มหาเหลา วัตถา และมหาวัตถา หนอนเหล่านี้กินดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา น้ำมูก ปัสสาวะ แต่มักกินเลือด หมู่หนอนที่เกิดในสถานที่นั้นๆ ย่อมกินสถานที่นั้นๆ มันขับถ่าย แก่ และตายในสถานที่นั้นๆ นั่นเอง

สรุปความว่า หมู่หนอนมีทั้งหมด ๘๒ ชนิด คือ

๑. หมู่หนอน ๒๙ ชนิด ในตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนังอยู่ท้าย) และวักกปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย)

๒. หมู่หนอน ๑๗ ชนิด ในปัปผาสปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย)

๓. หมู่หนอน ๓๒ ชนิด ในกรีสจตุกกะ (กลุ่ม ๔ มีอาหารเก่าอยู่ท้าย)

๔. หมู่หนอน ๔ ชนิด ในกลุ่มทั้งสองมีดีและเสลดเป็นต้น

แม้หมู่หนอนจะมีจำนวน ๘๒ ชนิด ก็กล่าวว่ามี ๘๐ ชนิด เพราะจำนวนที่มากหรือน้อยไปเล็กน้อยไม่ใช่สิ่งสำคัญมากนัก อาจถูกพูดรวมไว้ในจำนวนเต็มได้ เนื่องจากเป็นที่รู้กันโดยทั่วไป เหมือนคำว่า

ก. ชาดก ๕๕๐ มีเพียง ๕๔๗ เรื่อง

ข. ขันธกวัตร ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ข้อ

ค. เทพ ๓๐ องค์ มีทั้งหมด ๓๓ องค์

การใช้คำในลักษณะนี้สอดคล้องกับปริภาสาหรือกฎทั่วไปว่า อปฺปกํ อูนมธิกํ วา คณนูปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ) ดังข้อความว่า

> กามญฺเจตฺถ "อปฺปกํ อูนมธิกํ วา คณนูปคํ น โหตีติ กตฺวา "ทฺวาสีติขนฺธกวตฺตานีติ วตฺตพฺเพ "อสีติ ขนฺธกวตฺตานีติ วุตฺตวจนํ วิย "ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตาติ วตฺตพฺเพ "ทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตาติ วุตฺตนฺติปิ สกฺกา วตฺตุํ, ตถาปิ อีทิเส จาเน ปมาณํ ทสฺเสนฺเตน ยาถาวโตว นิยเมตฺวา ทสฺเสตพฺพนฺติ "ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตาอิจฺเจว ปาเจน ภวิตพฺพํ.[๑๖๓]
>
> "อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร) ก็อาจกล่าวว่า ทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๐ สูตร) ดังคำว่า อสีติ ขนฺธกวตฺตานิ (ขันธกวัตร ๘๐) แม้จะควรกล่าวว่า ทฺวาสีติขนฺธก-วตฺตานิ (ขันธกวัตร ๘๒) เพราะจำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ แต่ท่านผู้แสดงจำนวนในฐานะเช่นนี้ควรแสดงกำหนดแน่นอนตามจำนวนจริง ฉะนั้นจึงควรมีปาฐะว่า ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร)"
>
> กามํ สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานาปิ มหาสาวกปริยาปนฺนาว, อคฺคสาวก-ภาเวน ปน เนสํ วิเสสทสฺสนตฺถํ "ธมฺมเสนาปติมหาโมคฺคลฺลานตฺเถเรสุ วาติ วิสุํ คหณํ. สติปิ หิ สามญฺญโยเค วิเสสวนฺโต วิสุํ คยฺหนฺติ ยถา "พฺราหฺมณา อาคตา, วาสิฏฺโฐปิ อาคโตติ. เตสุ ปน วิสุํ คหิเตสุปิ อสีติ มหาสาวเกสูติ อสีติคฺคหณํ "อปฺปกํ อูนมธิกํ วา คณนุปคํ น โหตีติ.[๑๖๔]

---

[๑๖๓] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๕๒

[๑๖๔] ม.มู.ฏีกา ๒/๓๒๕/๑๘๒

"แม้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะนับเข้าในมหาสาวก แต่ท่านกล่าวแยกไว้ต่างหากว่า ธมฺมเสนาปติมหาโมคฺคลฺลานตฺเถเรสุ วา (หรือในพระธรรมเสนาบดีและพระมหาโมคคัลลานะ) เพื่อแสดงว่าท่านเหล่านั้นพิเศษโดยความเป็นอัครสาวก โดยแท้จริงแล้ว แม้มีการประกอบโดยสามัญทั่วไป ก็กล่าวแยกไว้ต่างหากได้ ดังคำว่า พฺราหฺมณา อาคตา, วาสิฏฺโฐปิ อาคโต (เหล่าพราหมณ์มาแล้ว แม้วาสิฏฐะก็มาแล้ว) แต่แม้จะกล่าวแยกไว้ต่างหาก คำว่า อสีติมหาสาวเกสุ (ในมหาสาวก ๘๐ รูป) ย่อมสมควรตามกฎทั่วไปว่า อปฺปกํ อูนมธิกํ วา คณนุปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ)"

ติทสานนฺติ ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนํ.[๑๖๕]

"คำว่า ติทสานํ แปลว่า เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง (เทวดา ๓๐ องค์)"

อปฺปกํ อธิกํ อูนํ วา คณนูปคํ นาม น โหตีติ ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนนฺติ วุตฺตํ. เตตฺตึสานนฺติ หิ วตฺตพฺเพ อยํ รุฬฺหี.[๑๖๖]

"จำนวนที่ยิ่งหรือหย่อนไปเล็กน้อยย่อมไม่ชื่อว่าถึงการนับ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนํ (เทวดา ๓๐ องค์) ที่จริงแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า เตตฺตึสานํ (เทวดา ๓๓ องค์) คำนี้เป็นรุฬหีนาม (ชื่อที่ปรากฏทางโลก)"

อุปมาเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงในฤดูแล้ง ซากหลากชนิดเป็นต้นว่า มูตร คูถ แผ่นหนัง ชิ้นกระดูก เส้นเอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด ที่ถูกน้ำพัดตกลงในบ่อน้ำครำใกล้ประตูหมู่บ้านคนจัณฑาล ผสมกับน้ำโคลน พอผ่านไปสองสามวันก็เกิดหมู่หนอน เดือดขึ้นด้วยแรงความร้อนของแสงแดด ยิ่งนานไปก็ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อม มีสีคล้ำเหม็นน่าเกลียดยิ่งนัก ไม่น่าเข้าใกล้ ไม่น่าดู จะป่วยกล่าวไปไยถึงการดมและการลิ้ม ในท้องก็เช่นเดียวกัน ข้าวน้ำเป็นต้นชนิดต่างๆ ถูกบดด้วยสากคือฟัน มีมือคือลิ้นพลิกไปพลิกมา เกลือกกลั้วด้วย

---

๑๖๕ สํ.ส.อ. ๑/๑๑/๓๐

๑๖๖ สํ.ส.ฏีกา ๑/๑๑/๗๙

น้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากสี กลิ่น และรสเป็นต้นที่ดีงามในขณะนั้น เป็นเช่นกับน้ำข้าว (กาว) ของช่างหูกและรากสุนัข ตกลง[ในกระเพาะอาหาร]แล้วเกลือกกลั้วด้วยน้ำดี เสลด และลม เดือดขึ้นด้วยแรงความร้อนของไฟในท้อง เกลื่อนกล่นไปด้วยหมู่หนอน ยิ่งนานไปก็ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อม เหม็นเน่าน่ารังเกียจยิ่งนัก เพียงได้ยินเรื่องนี้บุคคลก็ไม่อยากดื่มกินเป็นต้น จะกล่าวไปไยถึงการตรวจดูด้วยปัญญาจักษุ และข้าวน้ำเป็นต้นที่ตกลงในท้อง ดังกล่าวจำแนกเป็น ๕ ส่วน คือ ถูกสัตว์กิน ถูกไฟธาตุในท้องเผา เป็นปัสสาวะ เป็นอุจจาระ เป็นสารอาหารแล้วเพิ่มพูนเลือดเนื้อเป็นต้น

๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยเยื่อกระเพาะและส่วนที่เป็นอาหารใหม่
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ อาหารใหม่เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า อาหารใหม่มิใช่ผม ผมก็มิใช่อาหารใหม่]

๑๙. กรีสํ (อาหารเก่า)

[๒๐๑] คำว่า กรีสํ (อาหารเก่า) คือ อุจจาระ อุจจาระนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	ส่วนใหญ่มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกิน
๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้ง
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องต่ำ
๔.	ที่ตั้ง	อยู่ในกระเพาะอาหารเก่าเหมือนกระบอกไม้ไผ่สูงราว ๘ องคุลี อยู่ที่ปลายลำไส้ใหญ่ระหว่างใต้สะดือกับโคนกระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นสถานที่น้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งตกลงในกระเพาะอาหารใหม่ ถูกไฟธาตุในท้องเผาเป็นฟองจนละเอียดเหมือนถูกบดด้วยหินบด แล้วไหลลงไปตามลำไส้ใหญ่ เหมือนน้ำฝนตกจากที่สูงแล้วไหลลงไปขังใน

	ที่ต่ำ แล้วไปหมกตัวขังอยู่ดุจดินเหนียวสีเหลืองที่ถูกขยำใส่เข้าในปล้องไม้ไผ่
๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยเยื่อกระเพาะอาหารเก่าและอุจจาระ
๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ อุจจาระเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า อุจจาระมิใช่ผม ผมก็มิใช่อุจจาระ]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๓๕) กล่าวว่า “กระบวนการขับถ่ายที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนี้ระบุถึงส่วนปลายที่เป็นหลักสำคัญในการขับถ่าย” วิกิพีเดียกล่าวถึงเรื่องนี้ตามหลักกายวิภาคศาสตร์ว่า

“กระบวนการขับถ่ายอุจจาระเริ่มจากอุจจาระไหลไปจนถึงลำไส้ตรง ทำให้ผนังของลำไส้ตรงยืดออกไปกระตุ้นให้เส้นประสาทในผนังของลำไส้ตรงทำงาน ซึ่งจะทำให้เกิดการบีบรัดตัวของลำไส้ตรง และการคลายตัวของกล้ามเนื้อหูรูดภายใน (internal sphincter) ในขณะที่กล้ามเนื้อหูรูดภายนอก (external sphincter) หดตัวเพื่อกลั้นอุจจาระ ก่อนที่จะคลายตัวเพื่อให้อุจจาระไหลออกมาในที่สุด”[๑๖๗]

๒๐. มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง)

[๒๐๒] คำว่า มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง) คือ กองเยื่อที่อยู่ภายในกะโหลกศีรษะ มันสมองนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี	มีสีขาวเหมือนก้อนเห็ด หรืออาจกล่าวว่าเหมือนนมสดแปรสภาพเริ่มแข็งยังไม่เป็นนมส้ม
๒. สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้ง
๓. ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง	รวมอยู่ในกระโหลกศีรษะโดยอาศัยแนวประสาน

---

[๑๖๗] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

		๔ แนว เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อนถูกตั้งไว้รวมกัน
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยพื้นภายในกระโหลกศีรษะพร้อมด้วยมันสมอง
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ มันสมองเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันสมองมิใช่ผม ผมก็มิใช่มันสมอง]

๒๑. ปิตฺตํ (ดี)

[๒๐๓] คำว่า ปิตฺตํ (ดี) จำแนกเป็น :-

๑.	สี	ดีมี ๒ ชนิด คือ ก. ดีที่อยู่ในถุง มีสีเหมือนน้ำมะซางข้น ข. น้ำดีที่อยู่นอกถุง มีสีเหมือนดอกพิกุลแห้ง
๒.	สัณฐาน	ทั้งสองอย่างมีสัณฐานเหมือนสถานที่ตั้ง
๓.	ทิศ	ดีที่อยู่ในถุง เกิดในสถานที่เบื้องบน ดีที่อยู่นอกถุง เกิดในสถานที่ทั้งสอง
๔.	ที่ตั้ง	ดีที่อยู่ในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดีเหมือนฝักบวบใหญ่อยู่ติดเนื้อตับระหว่างหัวใจกับปอด เมื่อดีชนิดนี้กำเริบย่อมทำให้เหล่าสัตว์เป็นบ้า มีจิตวิปลาส ละหิริโอตตัปปะ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควรพูด คิดเรื่องที่ไม่ควรคิด ดีที่อยู่นอกถุง ซึมซาบไปทั่วร่างกายที่เหลือนอกจากผม ขน ฟัน และเล็บซึ่งพ้นจากเนื้อ พร้อมทั้งหนังที่แห้งกระด้าง เหมือนหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่วน้ำ เมื่อดีชนิดนี้กำเริบย่อมทำให้เหล่าสัตว์ตาเหลือง วิงเวียน ตัวสั่น และคัน

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำดี
๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ดีเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ดีมิใช่ผม ผมก็มิใช่ดี]

๒๒. เสมฺหํ (เสลด)

[๒๐๔] คำว่า เสมฺหํ (เสลด) คือ เสลดขนาดเต็มหนึ่งซองมือภายในร่างกาย เสลดนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี	สีขาวเหมือนน้ำใบแตงหนู
๒. สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง	ขังอยู่ที่เยื่อกระเพาะอาหาร ในเวลากลืนกินอาหาร เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลง มันก็แยกออกเป็นสองส่วนแล้วหุ้มห่อเข้าตามเดิม เหมือนสาหร่ายในน้ำที่ไม้หรือกระเบื้องตกลงก็แยกออกเป็นสองส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิม และเมื่อเสลดมีน้อย ท้องจะมีกลิ่นเน่าเหม็นน่ารังเกียจยิ่ง เหมือนฝีแตกหรือไข่เน่า ลมเรอและกลิ่นปากพลอยมีกลิ่นเหม็นดุจซากศพเน่าด้วยกลิ่นที่ฟุ้งขึ้นจากท้องนั้น และเขาจะต้องถูกตำหนิว่าเจ้าจงหลีกไป เจ้าส่งกลิ่นเหม็นฟุ้งนัก นอกจากนั้น เสลดที่เพิ่มมากจนหนาย่อมปิดกั้นกลิ่นซากศพในภายในกระเพาะอาหารได้ดุจแผ่นกระดานปิดหลุมส้วม
๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเสลด
๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เสลดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน

กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เสลดมิใช่ผม ผมก็มิใช่เสลด]

๒๓. ปุพฺโพ (หนอง)

[๒๐๕] คำว่า ปุพฺโพ (หนอง) คือ หนองที่เกิดจากเลือดเสีย หนองนั้นจำแนกเป็น:-

๑.	สี	เหมือนใบไม้เหลือง แต่หนองในร่างคนตายคล้ายน้ำข้าวข้นบูด
๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้ง
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	ไม่มีที่ตั้งอยู่ประจำ ต่อเมื่อร่างกายถูกกระทบด้วย ตอ หนาม อาวุธ หรือเปลวไฟ เป็นต้น ทำให้ห้อเลือดหรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น หนองก็ขังอยู่ในที่นั้นๆ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นหนอง
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ หนองเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หนองมิใช่ผม ผมก็มิใช่หนอง]

๒๔. โลหิตํ (เลือด)

[๒๐๖] ในคำว่า โลหิตํ นี้ จำแนกเป็น :-

๑.	สี	เลือดมี ๒ อย่าง คือ ก. เลือดที่ขังอยู่ มีสีเหมือนน้ำครั่งข้นที่ต้มแล้ว ข. เลือดที่ไหลเวียน มีสีเหมือนน้ำครั่งใส
๒.	สัณฐาน	เลือดทั้งสองเหมือนสถานที่ตั้งอยู่

๓.	ทิศ	เลือดที่ขังอยู่ เกิดในสถานที่เบื้องบน เลือดที่ไหลเวียน เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบนและเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	เลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ตับเพียงหนึ่งซองมือ ค่อยๆ ไหลไปสู่หัวใจ ม้าม และปอด หล่อเลี้ยงม้าม หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มขังอยู่ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงม้ามและหัวใจเป็นต้น เหล่าสัตว์มักกระหายน้ำ เลือดที่ไหลเวียนแผ่ซึมซาบไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งสิ้น ไหลไปตามเส้นเลือดยกเว้นที่ผม ขน ฟัน และเล็บซึ่งพ้นจากเนื้อ อีกทั้งหนังที่แห้งกระด้าง
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเลือด
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เลือดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เลือดมิใช่ผม ผมก็มิใช่เลือด]

ในคำว่า ธมนิชาลานุสาเรน สพฺพํ อุปาทิณฺณสรีรํ ผริตฺวา ฐิตํ (แผ่ซึมซาบไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งสิ้น) คำว่า อุปาทิณฺณ มาจาก อุป (กรรมที่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์) + อาทิณฺณ (ถือเอาโดยเป็นผล) ดังนั้น อุปาทิณฺณ จึงหมายถึง วิบากและกรรมชรูปที่เป็นผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมฝ่ายโลกิยะที่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงได้ แต่ในที่นี้หมายถึงสรีระที่มีใจครองที่เป็นกรรมชรูปอันเกิดจากกุศลกรรม เพราะกล่าวว่าเป็นสรีระของมนุษย์ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุปาทิณฺณ คือ กองรูปภายในตนที่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๑) กล่าวว่า ข้อความของคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่า "เลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ตับแล้วหล่อเลี้ยงตับอีกด้วย" เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก

อีกทั้งกายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงเลือดที่ไหลเวียนเท่านั้น มิได้กล่าวถึงเลือดที่ขังอยู่ และข้อความว่า "เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงม้ามและหัวใจเป็นต้น เหล่าสัตว์มักกระหายน้ำ" ก็ไม่สอดคล้องกับกายวิภาคศาสตร์ เพราะอาการกระหายน้ำเกิดจากน้ำหนองไหลออกมาน้อยจากถุงน้ำหนอง เหล่าสัตว์จึงรู้สึกกระหายน้ำ ท่านผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาคงจะนำข้อความที่กล่าวถึงเลือดที่ขังอยู่จากตำรายาฝ่ายสันสกฤตในสมัยก่อนมากล่าวไว้ในที่นี้

๒๕. เสโท (เหงื่อ)

[๒๐๗] คำว่า เสโท (เหงื่อ) คือ อาโปธาตุที่ไหลออกจากรูขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนน้ำมันงาใส
๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	ที่ตั้งของเหงื่อไม่มีอยู่ประจำเหมือนโลหิตที่ขังอยู่เสมอ ต่อเมื่อร่างกายร้อนเพราะความร้อนของไฟ แสงแดด หรืออุตุแปรปรวน เป็นต้น เหงื่อจึงไหลออกจากรูผมและรูขุมขนทุกเส้นเหมือน[น้ำไหลออกจาก]สายบัวเมื่อถอนขึ้นพ้นจากน้ำจนเหง้าขาด พึงทราบสัณฐานของเหงื่อนั้นตามรูผมและขน และผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดเหงื่อก็ควรกำหนดตามที่มันขังอยู่เต็มรูผมและรูขุมขนนั่นเอง
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเหงื่อ
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เหงื่อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เหงื่อมิใช่ผม ผมก็มิใช่เหงื่อ]

๒๖. เมโท (มันข้น)

คำว่า เมโท (มันข้น) คือ มันที่เป็นส่วนเหนียว มันข้นนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนขมิ้นที่ถูกผ่า
๒.	สัณฐาน	สำหรับผู้มีร่างกายอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าเนื้อหยาบสีขมิ้นที่วางไว้ระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับผู้มีร่างกายผอม มีสัณฐานเหมือนผ้าเนื้อหยาบสีขมิ้นที่วางซ้อนกันสองสามชั้นแนบติดเนื้อเหล่านี้ คือ เนื้อแข้ง เนื้อขาอ่อน เนื้อหลังติดกระดูกสันหลัง และเนื้อท้องน้อย
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	แผ่ไปทั่วสรีระของคนอ้วน หรือติดอยู่ตามเนื้อแข้งเป็นต้นของคนผอม แม้จัดเป็นน้ำมันก็น่ารังเกียจยิ่งนัก คนทั้งหลายจึงไม่นำมาใช้เป็นน้ำมันทาศีรษะและน้ำมันหยอดจมูกเป็นต้น
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	เบื้องต่ำ กำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันข้น
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ มันข้นเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันข้นมิใช่ผม ผมก็มิใช่มันข้น]

เรื่องมันข้นควรนับเป็นหนึ่งข้อ คือ ข้อ ๒๐๘ แต่เข้าใจว่าท่านผู้ชำระคงจะลืมใส่ตัวเลข หรือคนเรียงพิมพ์ทำหายไป ทำให้ไม่มีหัวข้อเลขในเรื่องนี้

๒๗. อสฺสุ (น้ำตา)

[๒๐๘] คำว่า อสฺสุ (น้ำตา) คือ อาโปธาตุที่ไหลออกจากดวงตา จำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนน้ำมันงาใส
๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	ขังอยู่ที่กระบอกตาทั้งสองข้าง แต่มิได้มีขังอยู่ตลอดเหมือนน้ำดีในถุงน้ำดี ต่อเมื่อดีใจหัวเราะเสียงดัง เสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือกินอาหารเป็นพิษเช่นนั้น และเมื่อมีควันหรือละอองธุลีเป็นต้นกระทบตาของสัตว์เหล่านั้น น้ำตาจึงเอ่อขึ้นขังเต็มเบ้าตาหรือไหลออกด้วยความดีใจ เสียใจ อาหารหรืออุตุที่ผิดปกติเหล่านี้ และผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดน้ำตาก็ควรกำหนดตามที่มันขังอยู่เต็มกระบอกตานั่นเอง
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำตา
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ น้ำตาเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำตามิใช่ผม ผมก็มิใช่น้ำตา]

๒๘. วสา (มันเหลว)

[๒๐๙] คำว่า วสา (มันเหลว) คือ มันที่เป็นส่วนเหลว มันเหลวนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนน้ำมะพร้าว หรืออาจกล่าวได้ว่าเหมือนน้ำมันที่ลาดไว้ในน้ำข้าว
๒.	สัณฐาน	แผ่ซ่านไปเหมือนหยาดน้ำที่กระจายอยู่เหนือน้ำ

		ใสในเวลาอาบ
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔.	ที่ตั้ง	ส่วนมากขังอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และหัวไหล่ แต่มิได้อยู่เสมอในที่เหล่านั้น ต่อเมื่ออวัยวะส่วนนั้นร้อนด้วยไฟ แสงแดด อุตุเปลี่ยนแปลง หรือธาตุแปรปรวน มันเหลวจึงกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น ดุจหยาดน้ำที่กระจายอยู่เหนือน้ำใสในเวลาอาบ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันเหลว
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ มันเหลวเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันเหลวมิใช่ผม ผมก็มิใช่มันเหลว]

๒๙. เขโฬ (น้ำลาย)

[๒๑๐] คำว่า เขโฬ (น้ำลาย) คือ อาโปธาตุที่ผสมกับฟองภายในปาก น้ำลายนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	มีสี[ขาว]เหมือนฟองน้ำ
๒.	สัณฐาน	เหมือนที่ตั้ง หรืออาจกล่าวได้ว่าเหมือนฟองน้ำ
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสองแล้วขังอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนี้มิได้ขังรวมอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้งสองนี้เสมอ แต่เมื่อเหล่าสัตว์เห็นหรือนึกถึงอาหารที่ทำให้น้ำลายสอเช่นนั้นหรือวางของบางอย่างที่มีรสร้อน ขม เผ็ด เค็ม หรือเปรี้ยวลงไปที่ปาก หรือเมื่อสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยใจหรือเกิดความรังเกียจ

		ขึ้นในอะไรสักอย่างน้ำลายมักเกิดขึ้นแล้วไหลลงออกจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างขังอยู่ที่ลิ้น และน้ำลายนั้นมีจางๆ ที่ปลายลิ้น ข้นที่โคนลิ้น สามารถทำให้ข้าวเม่า ข้าวสาร หรือของเคี้ยวบางอย่างอื่นที่ใส่เข้าไปในปากชุ่มอยู่เสมอ เหมือนน้ำในหลุมขุดไว้ที่หาดทรายใกล้แม่น้ำ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำลาย
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ น้ำลายเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำลายมิใช่ผม ผมก็มิใช่น้ำลาย]

๓๐. สิงฺฆาณิกา (น้ำมูก)

[๒๑๑] คำว่า สิงฺฆาณิกา (น้ำมูก) คือ น้ำสกปรกที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูกนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนเยื่อจาวตาลอ่อน
๒.	สัณฐาน	เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔.	ที่ตั้ง	มันขังอยู่เต็มโพรงจมูก แต่มิได้ขังรวมอยู่ในที่นั้นเสมอ เมื่อเหล่าสัตว์ร้องไห้ มีธาตุกำเริบเพราะอาหารแสลงหรืออากาศเปลี่ยนแปลง มันสมองจึงกลายเป็นเสลดเสียไหลออกจากภายในศีรษะหลั่งลงตามช่องเหนือเพดานแล้วไปขังอยู่จนเต็มโพรงจมูก หรือไหลออกไป เหมือนคนห่อนมส้มไว้ในใบบัวแล้วเอาหนามแทงด้านล่าง นมส้มก็ไหลออกตามช่องนั้นแล้วตกลงภายนอก และผู้เพียรปฏิบัติ

ที่กำหนดน้ำมูกก็ควรกำหนดตามที่มันขังอยู่เต็มกระพุ้งจมูกนั่นเอง

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำมูก

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ น้ำมูกเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำมูกมิใช่ผม ผมก็มิใช่น้ำมูก]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๗) กล่าวว่า วิทยาศาสตร์ในปัจจุบันค้นพบว่า น้ำมูกไหลออกจากถุงน้ำมูกเล็กภายในโพรงจมูก ไม่ได้กล่าวว่ามันสมองกลายเป็นเสลดเสียไหลออกมาทางจมูก จึงเข้าใจว่าข้อความในคัมภีร์อรรถกถานี้คงจะนำมาจากตำรายาฝ่ายสันสกฤตที่พบในสมัยก่อน

๓๑. ลสิกา (ไขข้อ)

[๒๑๒] คำว่า ลสิกา (ไขข้อ) คือ มันข้นเน่าภายในข้อต่อของร่างกาย ไขข้อนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนยางดอกกรรณิการ์

๒. สัณฐาน เหมือนสถานที่ตั้งอยู่

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔. ที่ตั้ง อยู่ในภายในข้อต่อกระดูก ๑๘๐ แห่ง ทำหน้าที่หล่อลื่นข้อต่อกระดูก อนึ่ง ไขข้อของผู้ใดมีน้อย จะลุก นั่ง ก้าวไป ถอยหลัง คู้ หรือเหยียด กระดูกมักลั่นดังเผาะๆ เหมือนเสียงดีดนิ้ว เมื่อเดินทางไกลเพียง ๑-๒ โยชน์ (๑ โยชน์เท่ากับ ๑๓ ไมล์ หรือ ๒๐ กม.) วาโยธาตุมักกำเริบ เนื้อตัวเมื่อยขบ ผู้ใดมีมาก กระดูกมักไม่ลั่นดังเผาะๆ ในเวลาลุกหรือ

		นั่งเป็นต้น เมื่อเดินทางไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ เนื้อตัวไม่เมื่อยขบ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไขข้อ
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ไขข้อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไขข้อมิใช่ผม ผมก็มิใช่ไขข้อ]

คำว่า อฏฺฐิกานิ กฏกฏายนฺติ (กระดูกมักลั่นดังเผาะๆ) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

กฏกฏายนฺตีติ "กฏ กฏาติ สทฺทํ กโรนฺติ.[๑๖๘]

“คำว่า กฏกฏายนฺติ หมายความว่า ส่งเสียงดังกัฏๆ”

คำว่า สทฺทํ กโรติ (ส่งเสียง) อธิบาย อาย ปัจจัยใน กฏกฏายติ (กฏกฏ ศัพท์ + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ) ว่ามีความหมายว่า “กระทำ” คือ กระทำเสียง, ส่งเสียง โดยลง อาย ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีนิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สทฺทายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ (ย่อมกระทำเวร, จองเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)

---
๑๖๘ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๒/๓๖๘

- สมฺปิยายติ (ย่อมกระทำความรักยิ่ง)

อุทาหรณ์เหล่านี้อาจลงกิตก์ปัจจัยแล้วสำเร็จรูปเป็นบทกิตก์ก็ได้ เช่น สทฺทายนฺโต, สทฺทายมาโน (กระทำเสียงอยู่), เมตฺตายนฺโต, เมตฺตายมาโน (กระทำเมตตาอยู่), สทฺทายิตพฺพํ (พึงกระทำเสียง), เมตฺตายิตพฺพํ (พึงกระทำเมตตา) เป็นต้น

นอกจากนั้น คำว่า กฏกฏ เรียกว่า อนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง หมายความว่า คนมคธได้ยินเสียงกระดูกลั่นดังกัฏๆ ส่วนคนไทยได้ยินเป็นเสียงดังเผาะๆ มีตัวอย่างอื่นว่า จิจฺจิฏายติ สทฺโท (เสียงทอดน้ำมันว่า จิ๊ดๆ) ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ในลักษณะนี้ เช่น

- เสียงพูดด้วยความรังเกียจของพราหมณ์ว่า หุงหุง ในคำว่า หุงฺหุงฺกชาติโก (ไทยออกเสียงว่า เฮ้ยๆ)
- เสียงร้องโหยหวนของยักษ์อชกปาลกะว่า อักกุโล ปักกุโล
- เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า ปัฏปัฏ (ไทยออกเสียงว่า กร๊อบกร๊อบ)
- เสียงสิ่งของที่โยนทิ้งลงในน้ำว่า จิฏจิฏ (ไทยออกเสียงว่า ซี่ซี่)

ดังข้อความว่า

> อถ โข อชกลาปโก ยกฺโข ภควโต ภยํ ฉมฺภิตตฺตํ โลมหํสํ อุปฺปาเทตุกาโม เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต อวิทูเร ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสิ เอโส เต สมณ ปิสาโจติ.[๑๖๙]
>
> "ครั้งนั้น อชกลาปกยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหาถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า อักกุโล ปักกุโล แล้วพูดว่า สมณะ นั่นปีศาจปรากฏแก่ท่าน"
>
> ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสีติ ตโย วาเร อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ภึสาเปตุกามตาย เอวรูปํ สทฺทํ อกาสิ. อนุกรณสทฺโท

---

[๑๖๙] ขุ.อุ. ๒๕/๗/๙

หิ อยํ.[๑๗๐]

“คำว่า ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสิ (ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) หมายความว่า ได้ส่งเสียงเช่นนั้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้หวาดกลัว โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้เป็นศัพท์ที่ใช้แทนเสียง”

โส ญตฺวา กตฺถ นุ โข คจฺฉตีติ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต คนฺตฺวา อวิทูเร ฐิโต กณฺณมุณฺฑกทหโต นิกฺขมิตฺวา ตํ ปฏปฏนฺติ ขาทมานํ เอกํ สุนขํ ทิสฺวา อสินา ทฺวิธา ฉินฺทิ.[๑๗๑]

“พระราชานั้นทรงทราบแล้วจึงติดตามไปข้างหลังโดยดำริว่าหญิงนั้นไปที่ไหนหรือ ประทับยืนในที่ไม่ไกล ทรงเห็นสุนัขตัวหนึ่งที่ออกจากสระกัณณมุณฑกะแล้วกัดกินหล่อนอยู่โดยส่งเสียงว่าปัฏปัฏ จึงใช้ดาบตัดเป็นสองท่อน”

ปฏปฏนฺตีติ ปฏปฏา กตฺวา. อนุรวทสฺสนญฺเหตํ.[๑๗๒]

“คำว่า ปฏปฏนฺติ (โดยส่งเสียงว่าปัฏปัฏ) หมายความว่า กระทำให้เป็นเสียงปัฏปัฏ โดยคำว่า ปัฏปัฏ นี้แสดงศัพท์ที่คล้ายกับเสียง”

อถ โข โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ. เสยฺยถาปิ นาม ผาโล ทิวสํสนฺตตฺโต อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ, เอวเมว โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ.[๑๗๓]

“ครั้งนั้น ข้าวปายาส ที่เหลือจากการบูชานั้นอันสุนทริกภารทวาชพราหมณ์เทลงแล้วในน้ำย่อมมีเสียงดังซี่ซี่ และเดือดเป็นควันคลุ้ง เหมือนผาลที่ร้อนตลอดทั้งวัน ถูกจุ่มลงในน้ำย่อมมีเสียงดังซี่ซี่ และเดือดเป็น

---

[๑๗๐] ขุ.อุ.อ. ๗/๖๙
[๑๗๑] ที.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๙๑
[๑๗๒] ที.ปา.ฏีกา ๓/๓๐๕/๒๕๐
[๑๗๓] สํ.ส. ๑๕/๑๙๕/๒๐๓

ควันคลุ้ง ฉะนั้น”

จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายตีติ เอวรูปํ สทฺทํ กโรติ.[๑๗๔]

“คำว่า จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ หมายความว่า ย่อมส่งเสียงเช่นนั้น”

ตามหลักภาษาศาสตร์ ชนชาติในแต่ละท้องถิ่นได้ยินเสียงสัตว์ต่างกัน การสร้างคำโดยการเลียนเสียงธรรมชาติ (Onomatopoeia) จึงแตกต่างกันไปตามภาษาของชนชาตินั้นๆ เช่น

- สุนัขของไทยเห่า โฮ่ง โฮ่ง
- สุนัขของจีนและญี่ปุ่นเห่า วั่ง วั่ง
- สุนัขพันธุ์เล็กของฝรั่งจะเห่าเสียงสูง Yap Yap หรือ Arf Arf
- สุนัขพันธุ์กลางเห่า Woof Woof Ruff Ruff
- สุนัขพันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียงต่ำ Bow Bow
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์เล็กจะเห่าเสียง Hau Hau (ซึ่งถ้าดูตามตัวสะกดแล้วคล้ายกับ เห่า เห่า)
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์กลางจะเห่าเสียง Vuff Vuff
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียง Rouf
- ถ้าสุนัขไทยเจ็บจะร้อง เอ๋ง ส่วนสุนัขฝรั่งร้อง Ouch

ตารางเทียบเสียงสัตว์ในภาษาต่างๆ

	แมว	หนู	วัว	เป็ด	ม้า
ไทย	เมี้ยวๆ,	จี๊ดๆ	มอๆ	ก้าบๆ	ฮี้ๆ
อังกฤษ	Meow	Eek	Moo	Quack Quack	Wehee
ฝรั่งเศส	Miaou	-	Meuh	Coin Coin	Hiiii
เยอรมัน	Miau	Piep Piep	Mmuuh	Quack Quack	Wihiie

---
๑๗๔ สํ.ส.อ. ๑/๑๙๕/๒๒๔

รัสเซีย	Myau	Pi Pi Pi	Muu	Krya Krya	-
สวีเดน	Mjan	Mjan	Pip	Muu Kvack	-
จีนกลาง	Miao Miao	Zi Zi	Mu Mu	Gua Gua	-
ญี่ปุ่น	Nyaa Nyaa	Chuu Chuu	Moo	GaaGaa	HiHiiiiiiin
เวียตนาม	Meo Meo	Chit Chit	-	Quck Quck	-
ฮินดี	Mya:u Mya:u	Chu:-Chu:	Mo:-M	-	-
เบงกอล	Meu Meu	Chuu-Chuu	Hamba	Gack Gack	-

๓๒. มุตฺตํ (มูตร)

[๒๑๓] คำว่า มุตฺตํ (มูตร) คือ น้ำปัสสาวะ มูตรนั้นจำแนกเป็น :-

๑.	สี	เหมือนน้ำแช่น้ำด่างของถั่วราชมาส
๒.	สัณฐาน	เหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อที่ถูกคว่ำไว้
๓.	ทิศ	เกิดในสถานที่เบื้องต่ำ
๔.	ที่ตั้ง	ขังอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ขึ้นชื่อว่ากระเพาะปัสสาวะระบุถึงกระพุ้งหัวไส้ที่มูตรเข้าไปทางสรีระ แต่ไม่ปรากฏทางเข้าของปัสสาวะ เหมือนน้ำครำที่ไหลซึมเข้าไปในหม้อน้ำของชาวโยนกซึ่งไม่มีทางน้ำเข้าถูกทิ้งแช่ไว้ในบ่อน้ำครำ ไม่ปรากฏทางเข้าของน้ำ แต่ปรากฏทางออก และเมื่อปัสสาวะเต็ม [กระเพาะปัสสาวะ] เหล่าสัตว์จักปวดถ่ายปัสสาวะ
๕.๑	ขอบเขตที่เสมอกัน	กำหนดด้วยภายในกระเพาะปัสสาวะและด้วยน้ำปัสสาวะ
๕.๒	ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ ปัสสาวะเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ปัสสาวะมิใช่ผม ผมก็มิใช่ปัสสาวะ]

ในสมัยก่อนมีหม้อกรองน้ำของชาวโยนกคือชาวกรีก ชื่อว่า ยวนฆฏะ หม้อชนิดนี้เป็นหม้อดินทำจากดินเหนียวเผา ไม่มีช่องให้น้ำเข้าแม้เพียงเท่ารูเข็ม มีปากหม้อเหมือนปากขวดเพื่อรินน้ำออกได้ ชาวกรีกมักใส่หม้อกรองน้ำนี้ไว้ในหม้อน้ำดื่ม แล้วรินน้ำดื่มจากน้ำที่ซึมเข้าในหม้อกรองน้ำนั้น ดังข้อความว่า

> ยวนฆฏํ นาม ปกติยา สมฺมุขเมว โหติ. ยสฺส ปน อารคฺคมตฺตมฺปิ อุทกสฺส ปวิสนมุขํ นตฺถิ, ตํ ทสฺเสตุํ “อมุเข ยวนฆเฏติ วุตฺตํ.[๑๗๕]
>
> “ขึ้นชื่อว่ายวนฆฏะมีปากหม้อตามปกติ แต่ไม่มีทางเข้าของน้ำแม้เพียงเท่าปลายเข็ม ท่านจึงกล่าวว่า อมุเข ยวนฆเฏ (ในหม้อน้ำของชาวโยนกซึ่งไม่มีทางน้ำเข้า) เพื่อแสดงข้อความนั้น”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า คำขยายว่า อมุเข (ซึ่งไม่มีทางน้ำเข้า) ในที่นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า หม้อน้ำชนิดที่ไม่ดีของชาวโยนกมีทางน้ำเข้าเท่าปลายเข็ม ดังนั้นพระฎีกาจารย์จึงประกอบใช้คำขยายว่า อมุเข เพื่อระบุถึงหม้อน้ำที่ไม่มีทางเข้าเท่าปลายเข็มในเรื่องนี้

คำว่า อมุเข บางฉบับแปลว่า “ไม่มีปาก” หมายถึง ไม่มีปากรินน้ำออก แต่คำนี้ควรแปลว่า “ไม่มีทางน้ำเข้า” ดังพระฎีกาจารย์อธิบายด้วยคำว่า อุทกสฺส ปวิสนมุขํ นตฺถิ (ไม่มีทางเข้าของน้ำ) จะเห็นได้ว่า ถ้าหม้อไม่มีปากก็ไม่อาจรินน้ำออกมาได้ ดังนั้น คำว่า มุข ในที่นี้จึงมีความหมายว่า “ทาง, ทางเข้า” ดังคำว่า มุขมตฺตทีปนี (คำอธิบายพอเป็นแนวทาง) เพราะทางหรือทางเข้าเปรียบดั่งปากที่เป็นทางเข้าของอาหาร ตามนัยนี้คำว่า มุข มีรูปวิเคราะห์อุปมาตัทธิตว่า

- มุขํ วิยาติ มุขํ = สิ่งที่เหมือนปาก, ทาง, ทางเข้า ชื่อว่า มุขะ (มุข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

---

[๑๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๔/๓๖๙

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยพบรูปว่า รวณฆฏํ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ยวนฆฏํ รูปนี้ถูกต้อง เพราะ ยวน ศัพท์ตามภาษาสันสกฤตและฮินดีแปลว่า "กรีก" ส่วนภาษาบาลีใช้เป็น ยวน หรือ โยน (แปลง ว เป็น โอ ดังคำว่า โสณฺณ = สุวณฺณ, โลณ = ลวณ) หรือ โยนก (ชาวโยนก, ชาวกรีก)

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๕๐) แสดงความเห็นว่า "ข้อความว่า ไม่ปรากฏทางเข้าของปัสสาวะ คงจะระบุถึงความไม่ปรากฏให้คนทั่วไปเห็นได้ชัดเจน" วิกิพีเดียกล่าวถึงเรื่องนี้ตามหลักกายวิภาคศาสตร์ว่า

"ทางเข้าของปัสสาวะมี ๒ ทาง คือ ท่อเล็กๆในไต ๒ ท่อ และทางออกของปัสสาวะมี ๑ ทาง คือ ท่อปัสสาวะ กล่าวคือ ระบบขับถ่ายปัสสาวะ หรือการกำจัดของเสียทางไต ทำหน้าที่กรองของเสียออกจากเลือดแล้วนำออกนอกร่างกาย เป็นการทำงานของระบบขับถ่ายในรูปของปัสสาวะ แบ่งออกเป็น :-

๑. ไต (อังกฤษ: kidneys) ทำหน้าที่กรองของเสียออกจากเลือด ขับออกมาเป็นน้ำปัสสาวะไหลไปตามท่อเล็กๆในไต โดยไปรวมกันที่กรวยไต จากนั้นก็ไหลผ่านท่อไตลงสู่กระเพาะปัสสาวะ พร้อมที่จะขับออกมานอกร่างกายทางท่อปัสสาวะ

๒. ท่อไต (อังกฤษ: ureters) เป็นท่อที่ออกมาจากไตในแต่ละข้างไปสู่กระเพาะปัสสาวะ

๓. กระเพาะปัสสาวะ (อังกฤษ: bladder) สามารถบรรจุน้ำปัสสาวะได้ประมาณ ๑.๕ ลิตร

๔. ท่อปัสสาวะ (อังกฤษ: urethra) เป็นท่อเล็กๆ ที่ออกมาจากกระเพาะปัสสาวะเพื่อจะนำน้ำปัสสาวะออกไปนอกร่างกาย"[๑๗๖]

[๒๑๔] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดส่วนต่างๆ มีผมเป็นต้นเนื่องด้วยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขตอย่างนี้ แล้วใส่ใจอยู่ว่า ปฏิกูลๆ โดยเนื่องด้วยสี สัณฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย และที่ตั้ง ๕ อย่างตามนัยว่า อนุปุพฺพโต นาติสีฆโต (การใส่ใจตามลำดับ การใส่ใจ

[๑๗๖] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

ไม่เร็วนัก) เป็นต้น เมื่อเธอล่วงพ้นบัญญัติตรวจดูกายนี้ว่า ผมมีอยู่ในกายนี้ เป็นต้น ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมปรากฏพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง เหมือนบุรุษผู้มีตาดีแลดูพวงดอกไม้ ๓๒ ชนิดที่ร้อยไว้ในด้ายเส้นเดียว ดอกไม้ทั้งหมดย่อมปรากฏพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น จึงกล่าวไว้ในเรื่องวิธีฉลาดในการใส่ใจ (ข้อ ๑๘๑) ว่า "เมื่อผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรใส่ใจว่าผม การใส่ใจย่อมดำเนินไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตร" เป็นต้น

ข้อความนี้แสดงวิธีเจริญกายคตาสติกรรมฐานว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องกำหนดผมเป็นต้นให้เข้าใจชัดเจนตามวิธี ๕ อย่าง คือ สี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต หลังจากนั้นจึงใส่ใจความเป็นสิ่งปฏิกูลด้วยสีเป็นต้น ๕ อย่างในเวลาพิจารณา

ถ้าผู้เพียรปฏิบัติน้อมใจไปภายนอก เมื่อส่วนทั้งหมดปรากฏชัดเจนแก่เธอเหมือนอย่างนั้น มนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่เที่ยวไปก็จะปราศจากลักษณะของสัตว์ เพียงปรากฏว่าเป็นกองแห่งส่วนต่างๆ [คือ ผม และขนเป็นต้น] ทั้งน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นที่พวกเขาดื่มกินก็ปรากฏเหมือนใส่เข้าในกองแห่งส่วนต่างๆ

เมื่อประมาณร้อยปีก่อน มีพระเถระชาวพม่ารูปหนึ่งชื่อว่า พระสีลเถระ ชาวพม่าเรียกว่า ตีโลงสยาดอ ท่านมีศีลาจารวัตรงดงาม ชอบอยู่ในป่า และเจริญกรรมฐานชนิดนี้เป็นนิตย์ วันหนึ่งมีงานวัด ชาวบ้านจำนวนมากมานมัสการท่าน พอชาวบ้านกลับไป พระอุปัฏฐากได้ถามว่า ท่านได้พบกับญาติโยมชื่อนี้ๆ ไหม ท่านบอกว่าท่านเห็นเพียงกองเนื้อที่มีเสื้อผ้าห่อหุ้มไว้เท่านั้น ไม่เห็นว่าเป็นบุคคลใดบุคคลหนึ่ง นี้คือลักษณะที่ล่วงพ้นบัญญัติโดยหยั่งเห็นปรมัตถ์ที่ไม่มีตัวตน เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ตามวิธีเจริญกรรมฐานประเภทนี้

ลำดับนั้น เมื่อเธอใส่ใจอยู่เสมอว่า ปฏิกูลๆ ด้วยวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น อัปปนาย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ[ภาวนาที่พัฒนาขึ้น] การปรากฏเนื่องด้วยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขตของผมเป็นต้น เป็นอุคคหนิมิต ส่วนการปรากฏว่าเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสิ้นเชิง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อเธอซ่องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ อัปปนาย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็น

ปฐมฌานเหมือนอสุภกรรมฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อนุปุพฺพมุญฺจนาทิวเสน (ด้วยวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น) รวบรวมการประกอบวิริยะให้สมดุลกับสมาธิซึ่งแสดงไว้ตามสุตตันตนัย[๑๗๗]

ข้อความว่า "เมื่อเธอซ่องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่" หมายความว่า เมื่อเธอใส่ใจผมเป็นต้นอยู่เสมอว่า ปฏิกูลๆ ในร่างกายของตนตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ในเวลาที่อินทรีย์มีสัทธินทรีย์เป็นต้นได้รับความสงบแล้วดำเนินไปชัดเจน องค์ฌานมีวิตกเป็นต้นย่อมปรากฏชัดเจนเพราะได้รับอุปถัมภ์จากสัทธรรม ๗ ที่มีกำลังยิ่ง เนื่องจากห่างไกลจากความไม่มีศรัทธาเป็นต้น นิวรณ์พร้อมทั้งบาปธรรมที่ดำรงอยู่ในจิตดวงเดียวกับนิวรณ์นั้นย่อมถูกข่มไว้ เพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่องค์ฌานเหล่านั้น จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอซ่องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ย่อมได้บรรลุอัปปนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนุกฺกเมน อปฺปนา อุปฺปชฺชติ (อัปปนาย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ)[๑๗๘]

อัปปนานั้นย่อมเกิดเพียงอย่างเดียวแก่ :-

ก. ผู้ที่เห็นประจักษ์เพียงส่วนเดียว

ข. ผู้ที่บรรลุอัปปนาในส่วนหนึ่งแล้วไม่ทำความเพียรในส่วนอื่นต่อไปอีก

ปฐมฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดตามจำนวนส่วนเหมือนที่เกิดขึ้นในพระมัลลกเถระแก่ :-

ก. ผู้ที่เห็นประจักษ์ส่วนจำนวนมาก

ข. ผู้ที่บรรลุฌานในส่วนหนึ่งแล้วยังทำความเพียรในส่วนอื่นต่อไปอีก

เรื่องพระมัลลเถระ

ได้ยินมาว่า พระมัลลเถระนั้นจับมือพระอภยเถระผู้ทรงทีฆนิกายแล้วกล่าวว่า "ท่านอภัย จงเรียนปัญหานี้ก่อน" แล้วกล่าวว่า "พระมัลลเถระบรรลุปฐมฌาน ๓๒ ใน

[๑๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๔/๓๖๙

[๑๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๔/๓๖๙-๗๐

โกฏฐาสะ ๓๒ ถ้ากลางคืนเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง กลางวันเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ต้องใช้เวลากึ่งเดือนกว่า (๑๗ วัน) จึงจะเข้าฌานครบ แต่ถ้าวันหนึ่งเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ต้องใช้เวลาหนึ่งเดือนกว่า (๓๒ วัน) จึงจะเข้าฌานครบ”

อนึ่ง ถึงกรรมฐานนี้จะสำเร็จโดยความเป็นปฐมฌานอย่างนี้ ก็เรียกว่า กายคตา-สติ (สติที่เป็นไปในกาย) [โดยมีสติเป็นประธาน] เพราะสำเร็จด้วยกำลังแห่งสติในสีและสัณฐานเป็นต้น [เนื่องจากหน้าที่ของสติที่ดำเนินไปในอาการ ๓๒ ในสีและสัณฐานต่างๆ เป็นต้นมีกำลังมากในเรื่องนี้]

อานิสงส์ของเจริญกายคตาสติ

ภิกษุที่ผู้หมั่นเจริญกายคตาสตินี้

๑. เป็นผู้ข่มความเบื่อหน่าย[ในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งคือสมถะและวิปัสสนา]และความรื่นรมย์[ในกามคุณเป็นต้น] [เพราะกำจัดความเบื่อหน่ายด้วยการดำริสภาวะที่มีจริงของสรีระ] ความเบื่อหน่ายหาข่มท่านได้ไม่ ท่านสามารถข่มความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นแล้ว

๒. อดทนต่อภัยน้อยใหญ่ได้ [เพราะหมดความเยื่อใยในร่างกายด้วยการเจริญโกฏฐาสะ] ภัยน้อยใหญ่หาข่มท่านได้ไม่ ท่านสามารถข่มภัยน้อยใหญ่ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. อดทนต่อความหนาว ความร้อน ฯลฯ อดกลั้นต่อเวทนาอันมีในร่างกายเป็นทุกข์ กล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดีพอใจ พรากชีวิตได้ [เพราะภัยน้อยใหญ่และการไม่อดกลั้นทุกข์มีได้แก่บุรุษด้วยความเยื่อใยในสรีระ]

๔. ได้บรรลุฌาน ๔ แทงตลอดอภิญญา ๖ โดยอาศัยสีต่างๆ ของผมเป็นต้น

แม้ท่านจะกล่าวไว้ในประโยคที่ผ่านมาแล้วของข้อ ๒๑๔ ว่า ตํ อาเสวโต ภาวยโต วุฑฺฒยโต อสุภกมฺมฏฺฐาเนสุ วิย ปฐมชฺฌานวเสเนว อปฺปนา อุปฺปชฺชติ (เมื่อเธอซ่องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ อัปปนาย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นปฐมฌานเหมือนอสุภกรรมฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) แต่การพิจารณาโกฏฐาสะอาจส่งผลให้บรรลุฌาน ๔ ได้ด้วยการ

พิจารณาเห็นสีของโกฏฐาสะเหล่านั้น ดังที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๑๘๐ ที่จริงแล้วอาการ ๓๒ นับเข้าในสีของกสิณ ๔ ประเภท คือ กสิณสีเขียว (นีลกสิณ) กสิณสีเหลือง (ปีตกสิณ) กสิณสีแดง (โลหิตกสิณ) หรือกสิณสีขาว (โอทาตกสิณ) ซึ่งสามารถส่งผลให้บรรลุรูปฌาน ๔ แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

"ท่านกล่าวว่า เกสาทีนํ เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ผู้เพียรเจริญโกฏฐาสะนี้อยู่เสมอไม่เพียงบรรลุปฐมฌานเท่านั้น แต่ยังแทงตลอดฌานขั้นสูงได้"[๑๗๙]

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ อิมํ กายคตาสตึ.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่นเจริญกายคตาสติที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้เสมอ"

ตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงแสดงกายคตาสติกรรมฐานนี้แก่ผู้ฟังจนบรรลุธรรม เช่น พระพุทธองค์ได้ตรัสคาถาที่เกี่ยวกับมูตรและคูถแก่พราหมณ์มาคันทิยะสองสามีภรรยา จนทั้งสองท่านได้บรรลุอนาคามิผล หลังจากนั้นได้ออกบวชบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ แม้พระพุทธองค์จะทรงทราบว่านางมาคันทิยาจะผูกอาฆาตในพระองค์ ก็มิได้ทรงใส่พระทัย เพราะกรรมฐานคือมูตรและคูถเหมาะสมแก่พราหมณ์มาคันทิยะทั้งสองนั้น ดังข้อความว่า

ทิสฺวาน ตณฺหํ อรติญฺจ ราคํ
นาโหสิ ฉนฺโท อปิ เมถุนสฺมึ
กิเมวิทํ มุตฺตกรีสปุณฺณํ
ปาทาปิ นํ สมฺผุสิตุํ น อิจฺเฉ.[๑๘๐]

"เรามิได้มีแม้ความพอใจในเมถุน เพราะเห็นนางตัณหา นางอรดี และนางราคา ไฉนเล่าจักพอใจเพราะเห็นธิดาของท่านซึ่งเต็มไปด้วยมูตรและคูถ เราไม่ปรารถนาจะใช้เท้ากระทบเธอ"

---

[๑๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๔/๓๗๐

[๑๘๐] ขุ.สุ. ๒๕/๘๔๒/๔๙๖

คาถาปริโยสาเน พฺราหฺมโณ จ พฺราหฺมณี จ อนาคามิผเล ปติฏฺจหึสุ. มาคณฺฑิยาปิ โข “สจสฺส มยา อตฺโถ นตฺถิ, อนตฺถิกภาโววตฺตพฺโพ. อยํ ปน มํ มุตฺตกรีสปุณฺณํ กโรติ ปาทาปิ นํ สมฺผุสิตุํ น อิจฺเฉติ. โหตุ อตฺตโน ชาติกุลปเทสโภคยสวยสมฺปตฺตึ อาคมฺม ตถารูปํ ภตฺตารํ ลภิตฺวา สมณสฺส โคตมสฺส กตฺตพฺพยุตฺตกํ ชานิสฺสามีติ สตฺถริ อาฆาตํ พนฺธิ. “กึ ปน สตฺถา ตาย อตฺตนิ อาฆาตุปฺปตฺตึ ชานาติ โนติ? “ชานาติเยว. ชานนฺโต กสฺมา คาถมาหาติ? อิตเรสํ ทฺวินฺนํ วเสน. พุทฺธา หิ อาฆาตํ อคเณตฺวา มคฺคผลาธิคมารหานํ วเสน ธมฺมํ เทเสนฺติ-เยว.[๑๘๑]

“ในที่สุดแห่งคาถา พราหมณ์และพราหมณีได้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล ฝ่ายนางมาคันทิยาผู้เป็นธิดาผูกอาฆาตในพระศาสดาว่า ถ้าสมณะนั้นไม่ต้องการเรา ก็ควรกล่าวว่าตนไม่ต้องการ แต่เขาทำให้เราเป็นผู้เต็มไปด้วยมูตรและคูถโดยกล่าวว่า เราไม่ปรารถนาจะกระทบเธอแม้ด้วยเท้า เอาเถอะ เราอาศัยความถึงพร้อมด้วยชาติ ตระกูล สถานที่ สมบัติ บริวาร และวัย ได้ภัสดาเช่นนั้นแล้ว จักรู้กรรมที่ควรทำแก่สมณโคดม

ถามว่า : พระศาสดาทรงทราบว่า นางเกิดความอาฆาตในพระองค์หรือไม่ทรงทราบ

ตอบว่า : ทรงทราบโดยแท้

ถามว่า : เมื่อพระองค์ทรงทราบ เหตุไฉนจึงตรัสคาถา[ข้างต้น]

ตอบว่า : พระองค์ตรัสคาถาเนื่องด้วยพราหมณ์และพราหมณีทั้งสองอื่น ที่จริงแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงคำนึงถึงความอาฆาตย่อมทรงแสดงธรรมโดยเนื่องด้วยผู้ควรบรรลุมรรคผลเท่านั้น”

จบคำอธิบายกายคตาสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

---

[๑๘๑] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๕๓-๕๓

๙. เรื่องอานาปานสติ

[๒๑๕] บัดนี้ จะกล่าวถึงวิธีเจริญอานาปานสติกรรมฐานที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า

อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ.[๑๘๒]

“ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นสั่งสมแล้ว ย่อมสงบประณีต ชัดเจนดี และอยู่เป็นสุข อีกทั้งระงับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเสมอให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน”

แล้วพระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกวิธี ๑๖ ประการไว้อย่างนี้ว่า

หมวดสี่ ๔ กลุ่ม และวิธี ๑๖ ประการ

กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ กถํ พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา. โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ. ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ วา ปสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กาย-

---

[๑๘๒] วิ.มหา. ๑/๑๖๕/๙๖-๗, สํ.ม. ๑๙/๙๘๕/๒๗๘

สงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปีติปฏิสํเวที, สุขปฏิสํเวที, จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที, ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ, จิตฺตปฏิสํเวที, อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ, สมาทหํ จิตฺตํ, วิโมจยํ จิตฺตํ, อนิจฺจานุปสฺสี, วิราคานุปสฺสี, นิโรธานุปสฺสี. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ.[๑๘๓]

"ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้วอย่างไร จึงสงบประณีต ชัดเจนดี และอยู่เป็นสุข อีกทั้งระงับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเสมอให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายานุปัสสนา

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น

๓. เธอสำเหนียก (ใส่ใจศึกษาและปฏิบัติ) ว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด (เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลม) ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก

๔. เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออก

---

[๑๘๓] วิ.มหา. ๑/๑๖๕/๙๖-๗, ม.ม. ๑๓/๑๒๑/๙๕-๖, ม.อุ. ๑๔/๑๔๘/๑๓๐-๑, สํ.ม. ๑๙/๙๘๖/๒๗๘-๘๐

หมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสสนา

๕. เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่าเราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจออก

๖. เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่าเราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจออก

๗. เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก

๘. เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสสนา

๙. เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจออก

๑๐. เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจออก

๑๑. เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจออก

๑๒. เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสสนา

๑๓. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจออก

๑๔. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอ

สำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจออก

๑๕. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจออก

๑๖. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ขณะหายใจออก”

กระนั้นก็ตาม วิธีเจริญกรรมฐานดังกล่าวย่อมบริบูรณ์โดยลักษณะทั้งปวงเมื่อกล่าวโดยคล้อยตามคำอธิบายพระบาลีนั่นเอง ข้าพเจ้าจึงอธิบายเรื่องนี้โดยอธิบายพระบาลีไว้นำหน้าดังต่อไปนี้

หมวดสี่ทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ตรัสตามสติปัฏฐานสี่ คือ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้ความรู้สึก) จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธัมมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวธรรม) ดังที่ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไปในข้อ ๒๒๒

ในวิธี ๑๖ ประการที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้ ข้อความ ๔ ประการแรกตามวิธีกายานุปัสสนา ผู้แปลกล่าวไว้ตามหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตรของมหาสียาดอ (ฉบับแปลไทย หน้า ๔๕) โดยท่านถือว่าข้อความว่า “เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” เป็นแนวทางในการเจริญอานาปานสติกรรมฐานโดยย่อ ไม่นับว่าเป็นข้อแรก แม้หนังสือนิพพานคามินีปฏิปทาของพาอ๊อกสยาดอ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๖) ก็มีความเห็นอย่างเดียวกันนี้ ส่วนหนังสืออานาปานทีปนีของแลดีสยาดอ (ฉบับแปลไทย หน้า ๑๑) กล่าวถึงวิธีกายานุปัสสนา ๔ ประการ คือ

๑. เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก

๒. เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น

๓. เธอสำเหนียก(ใส่ใจศึกษาและปฏิบัติ)ว่าเราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด(เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลม) ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด

ขณะหายใจออก

๔. เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออก

ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของมหาสีสยาดอและพาอ๊อกสยาดอ เพราะสอดคล้องกับข้อความของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ท่านจะนำมาอ้างไว้ในข้อ ๒๑๙ ของคัมภีร์นี้ กล่าวคือ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงลักษณะที่ภิกษุเจริญสติ ๓๒ อย่าง และลักษณะ ๓๒ อย่างนั้นอาจย่อได้ ๑๖ อย่างโดยรวมลมหายใจเข้าออกเป็นข้อเดียวกัน

หลักการเจริญอานาปานสติกรรมฐาน ๑๖ ประการข้างต้น เป็นวิธีปฏิบัติตามสมถภาวนาด้วยการรับรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิที่รู้เห็นปฏิภาคนิมิตของลมหายใจ แล้วอาศัยอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิเป็นพื้นฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ดังนั้น วิธีระลึกรู้ลมหายใจที่พบในหมวดสี่ที่หนึ่งจึงเป็นปรากฏการณ์ที่ประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติตามลำดับสมาธิในสมถภาวนา ส่วนหมวดสี่ที่สองเป็นต้นเป็นวิธีปฏิบัติของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้ว ดังข้อความในคัมภีร์นี้และมหาฎีกาว่า

> ยสฺมา ปเนตฺถ อิทเมว จตุกฺกํ อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน วุตฺตํ. อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกฺกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺต-ธมฺมานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ.[๑๘๔]
>
> "จะกล่าวถึงวิธีปฏิบัติอื่นจากคำอธิบายบทดังต่อไปนี้ ในเทศนานั้น[อันมีวิธี ๑๖ ประการ] พระผู้มีพระภาคตรัสหมวดสี่นี้โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อบรรลุฌาน] ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างอื่นมีตรัสไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้”
>
> อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสนาติ สมถกมฺมฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ. วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ ปน อิตรจตุกฺเกสุปิ ลพฺภเตว.[๑๘๕]

---

[๑๘๔] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๒/๓๐๒

[๑๘๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๒/๓๙๐

> “คำว่า อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน (โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร) ตรัสหมายถึงสมถกรรมฐาน ส่วนวิปัสสนากรรมฐานมีได้แม้ในหมวดสี่นอกจากนี้”

แม้วิธีเจริญอานาปานสติกรรมฐานจะมี ๑๖ ประการโดยใช้สมถะนำหน้าวิปัสสนา แต่พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญวิปัสสนาก่อนด้วยพระดำรัสว่า โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) หมายความว่า พระดำรัสในประโยคแรกนี้เป็นแนวทางในการเจริญอานาปานสติกรรมฐานโดยย่อตามวิปัสสนานัย กล่าวคือ ผู้ที่เริ่มกำหนดลมหายใจเข้าออก ควรตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน รู้สึกตัวว่าเรากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอยู่โดยรู้สึกว่า “กระทบรู้” หรือ “ถูกรู้” นี้คือวิธีปฏิบัติขั้นต้นของผู้ที่ตามรู้ลมหายใจ ต่อมาลมหายใจจะปรากฏเป็นเหมือนควันหรือหมอกด้วยบริกรรมนิมิต หลังจากนั้นจะปรากฏเป็นสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ ด้วยอุคคหนิมิต ในขณะนั้นผู้ที่ต้องการเจริญสมถภาวนาเพื่อเน้นจิตให้สงบควรระลึกรู้ลักษณะสั้นยาวของลมหายใจ เพราะลักษณะสั้นยาวจัดเป็นบัญญัติที่เรียกว่า สัณฐานบัญญัติ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญารู้เห็นไตรลักษณ์ควรรับรู้สภาวะแข็งอ่อน หย่อนตึง หรือเคลื่อนไหวเป็นต้นของกองลมอันเป็นลักษณะของธาตุ ๔ และพยายามสังเกตจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดของลมหายใจเข้าออก ซึ่งจัดเป็นการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของลมหายใจ ที่จริงแล้วลมหายใจจัดเป็นวาโยธาตุที่เป็นปรมัตถ์ คือ ไม่แปรปรวนโดยขึ้นอยู่กับกาลเวลา บุคคล สถานที่ และวาโยธาตุก็เป็นรูปปรมัตถ์ที่มีอายุเพียง ๑๗ ขณะจิตเท่านั้น ไม่มีลักษณะสั้นยาวโดยปรมัตถ์แต่อย่างใด

การเจริญวิปัสสนาเป็นการรับรู้สภาวธรรมในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง การมีสติหายใจเข้าและหายใจออกก็เป็นการรับรู้วาโยธาตุตามความเป็นจริงตามหลักธาตุกรรมฐาน แต่เนื่องจากสมาธิของผู้ปฏิบัติยังไม่ปรากฏชัดเจน เขาจึงรับรู้สภาวะกระทบของกองลมที่ปลายจมูกเป็นหลัก โดยไม่อาจเห็นประจักษ์สภาวะของธาตุ ๔ หรือไตรลักษณ์ของกองลมได้ ด้วยเหตุนี้ โบราณาจารย์พม่าจึงสอนให้รับรู้ว่า “กระทบรู้” หรือ “ถูกรู้” โดยเป็นการกระทบระหว่างวาโยธาตุกับปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ซึ่งจัดเป็นโผฏฐัพพะตามหลักอายตนะ ๑๒ ในธัมมานุปัสสนา

พระพุทธองค์ตรัสการเจริญธาตุกรรมฐานโดยพิสดารไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร[๑๘๖] มหาราหุโลวาทสูตร[๑๘๗] ธาตุวิภังคสูตร[๑๘๘] และธาตุวิภังค์[๑๘๙] เป็นต้น วิธีเจริญธาตุกรรมฐานโดยพิสดารคือการระลึกรู้โกฏฐาสะ (ส่วน) ๔๒ ประการ (เพิ่มเตโชธาตุ ๔ และวาโยธาตุ ๖ ต่อจากอาการ ๓๒) และลมหายใจเข้าออกก็นับเข้าในวาโยธาตุ ๖ ประการ คือ ลมขึ้นเบื้องบน ลมลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจเข้าออก และลมแล่นทั่วร่างกาย ขอนำข้อความจากอุปริปัณณาสก์ อานาปานสติสูตร และคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนั้น มาแสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

> กาเย กายานุปสฺสี ภิกฺขเว ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. กาเยสุ กายญฺญตราหํ ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ยทิทํ อสฺสาสปสฺสาสา.[๑๙๐]
>
> “ภิกษุทั้งหลาย ในเวลา[ที่ตามรู้ลมหายใจ]นั้น ภิกษุเป็นผู้ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (กองรูป) ได้ เรากล่าวว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปอย่างหนึ่ง [วาโยธาตุ] ในกองรูปทั้งหลาย”
>
> กายญฺญตรนฺติ ปจวีกายาทีสุ จตูสุ กาเยสุ อญฺญตรํ วทามิ. วาโยกายํ วทามีติ อตฺโถ. อถวา จกฺขายตนํ ฯเปฯ กพฬีกาโร อาหาโรติ ปญฺจวีสติ รูปโกฏฺฐาสา รูปกาโย นาม, เตสุ อานาปานํ โผฏฺฐพฺพายตเน สงฺคหิตตฺตา กายญฺญตรํ โหติ. ตสฺมาปิ เอวมาห.[๑๙๑]
>
> “คำว่า กายญฺญตรํ (กองรูปอย่างหนึ่ง) หมายความว่า เรากล่าวว่าเป็นกองรูปอย่างหนึ่งในกองรูป ๔ กองมีกองปฐวีธาตุเป็นต้น กล่าวคือ กองวาโยธาตุ อีกอย่างหนึ่ง กองรูป ๒๕ ประการ คือ จักขายตนะ ฯลฯ กพฬีการาหาร ชื่อว่า กองรูป ในบรรดากองรูปเหล่านั้น ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปอย่างหนึ่งเพราะนับเข้าในโผฏฐัพพายตนะ (ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) จึงตรัสไว้อย่างนี้”

---

[๑๘๖] ม.มู. ๑๒/๓๐๐-๖/๒๖๒-๗๑
[๑๘๗] ม.ม. ๑๓/๑๑๓-๒๑/๙๑-๖
[๑๘๘] ม.อุ. ๑๓/๓๔๒-๗๐/๓๐๔-๑๕
[๑๘๙] อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๒-๗๘/๙๗-๑๐๐
[๑๙๐] ม.อุ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๔
[๑๙๑] ม.อุ.อ. ๔/๑๔๙/๑๐๐

ตามข้อความข้างต้น ท่านอธิบายว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปคือวาโยธาตุในธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ หรือเป็นกองรูปคือวาโยธาตุที่นับเข้าในโผฏฐัพพายตนะในรูป ๒๕ ประการมีจักขายตนะเป็นต้น ซึ่งพบในคัมภีร์ธัมมสังคณี[๑๙๒] อรรถกถาของมหาโคปาลสูตรในมูลปัณณาสก์[๑๙๓] และอรรถกถาของโคปาลสูตรในอังคุตตรนิกาย[๑๙๔] มีดังนี้ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ (ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรแก่กิริยาของรูป การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป และกพฬีการาหาร (เว้นหทัยวัตถุ)

การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผลในพระศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ

๑. สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน, ผู้เจริญสมถะเป็นหลัก คือ ผู้ที่เจริญสมถะอย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจ กสิณ หรือเมตตาเป็นต้นจนกระทั่งจิตสงบในระดับอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก องค์ฌาน (สำหรับผู้ได้บรรลุฌานแล้ว) หรือรูปนามทั่วไป (ปกิณณกสังขาร) ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะให้เห็นประจักษ์ไตรลักษณ์

๒. วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน, ผู้เจริญวิปัสสนาเป็นหลัก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการรู้เห็นรูปนามในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยอาศัยขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การปฏิบัติ

บางคนเข้าใจว่าการเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะเป็นบาทอย่างแน่นอน โดยต้องบรรลุฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้ โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงการเจริญอานาปานะตามสมถนัย และอ้างอิงสาธกจากพระบาลีว่า

> โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปสฺสาเส วา ปริคฺคณฺหาติ ฌานงฺคานิ วา.[๑๙๕]

---

[๑๙๒] อภิ.สงฺ. ๓๔/๕๙๕/๑๘๑

[๑๙๓] ม.มู.อ. ๒/๓๔๖/๑๖๘-๖๙

[๑๙๔] องฺ.อ. ๓/๑๗/๓๙๒-๙๓

[๑๙๕] ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๙

> “ภิกษุนั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติกรรมฐานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน มิได้มุ่งแสดงว่าถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมดควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนายานิกทั้งสองจำพวก

การเจริญสมถกรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานแล้วเจริญวิปัสสนาต่อมา เป็นวิธีปฏิบัติที่ใช้เวลานานสำหรับคนทั่วไป เพราะผู้ปฏิบัติต้องสร้างสมาธิจนถึงระดับปฏิภาคนิมิตจึงจะได้บรรลุฌาน นอกจากนั้น เขาต้องเคยได้บรรลุฌานมาแล้วในภพก่อน เพราะฌานเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ ความเพียรในภพนี้ และบารมีในภพก่อน ถ้าไม่เคยสั่งสมบารมีในสมถภาวนาก็อาจไม่ได้บรรลุฌานตลอดชีวิต ดังนั้น ในปัจจุบันจึงนิยมเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยตรง อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานก่อนด้วยการเจริญเมตตาหรือระลึกถึงพระพุทธคุณจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา ก็จะทำให้การปฏิบัติวิปัสสนาดำเนินไปได้โดยง่ายเพราะสามารถข่มนิวรณ์ได้ด้วยกำลังอุปจารสมาธิ

ในเรื่องนี้พระพุทธองค์ทรงชี้แนะการปฏิบัติอานาปานสติภาวนาเพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุฌานก่อนด้วยหมวดสี่ที่ ๑ แล้วเจริญสมถะหรือวิปัสสนาด้วยหมวดสี่ที่เหลือในเวลาต่อมา วิธีปฏิบัติเช่นนี้ส่งผลให้บรรลุความก้าวหน้าในวิปัสสนาอย่างรวดเร็วด้วยกำลังของฌานสมาธิในสมถภาวนา ในคัมภีร์อรรถกถาของอุปริปัณณาสก์กล่าวว่า ผู้ที่เจริญสมถ-กรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา เหมือนคนอาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้ามฝั่ง ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วนๆ เหมือนคนว่ายน้ำข้ามฝั่งด้วยกำลังแขนของตน ดังข้อความว่า

> สมาปตฺตึ ตาว ปทฏฺฐานํ กตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อรหตฺตํ คณฺหนฺโต ภิกฺขุ นาวํ วา อุฬุมฺปาทีนิ วา นิสฺสาย มโหฆํ ตริตฺวา ปารํ คจฺฉนฺโต วิย น กิลมติ. สุกฺขวิปสฺสโก ปน ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อรหตฺตํ คณฺหนฺโต พาหุพเลน โสตํ ฉินฺทิตฺวา ปารํ คจฺฉนฺโต วิย

กิลมติ.[๑๙๖]

"ภิกษุผู้ทำสมาบัติให้เป็นปทัสถานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผล ย่อมไม่ลำบากเหมือนบุรุษที่อาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้ามห้วงน้ำใหญ่ไปสู่ฝั่ง ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ พิจารณาปกิณณกสังขาร (สังขารทั่วไปที่ปรากฏทางทวาร ๖) แล้วบรรลุอรหัตตผล เหมือนบุรุษที่ว่ายไปสู่ฝั่งตัดกระแสน้ำด้วยกำลังแขน"

บางคนเห็นว่า การปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสติในขณะนั่งเป็นต้น ไม่สำคัญ เพราะบุคคลอาจบรรลุธรรมด้วยการสนทนาธรรมได้ จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎกบางแห่งกล่าวถึงการสนทนาธรรมว่าเป็นเหตุของการบรรลุธรรมได้ มีตัวอย่างเรื่องที่พระเขมกะได้สนทนาธรรมกับภิกษุ ๖๐ รูป การสนทนาธรรมในครั้งนี้ส่งผลให้ท่านและภิกษุทั้งหมดนั้นได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในขณะสนทนาธรรม ดังที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เขมกสูตร[๑๙๗] นอกจากนั้น มีตัวอย่างมากมายที่ผู้ฟังธรรมสามารถบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมได้โดยไม่ต้องปฏิบัติธรรม ในเรื่องนี้ขอชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. สติปัฏฐานเป็นทางสายเดียวของการบรรลุธรรม ดังพระพุทธดำรัสในมหา-สติปัฏฐานสูตร[๑๙๘] ว่า เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา (ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียวที่ทำให้เหล่าสัตว์หมดจด) การที่พระพุทธองค์ทรงเน้นความสำคัญของการเจริญสติปัฏฐาน ก็เนื่องจากว่าการเจริญสติที่ระลึกรู้รูปนามในปัจจุบันขณะทำให้ผู้ปฏิบัติหยั่งเห็นรูปนามไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ผู้ที่มิได้เจริญสติปัฏฐานย่อมรับรู้สมมุติบัญญัติเท่านั้น ไม่อาจหยั่งเห็นรูปนามดังกล่าวจนกระทั่งนำไปสู่การดับรูปนามคือพระนิพพานได้ จะเห็นได้ว่า ผู้เจริญสมถกรรมฐานที่รับเอาบัญญัติคือวงกสิณเป็นต้นอารมณ์ เพียงได้บรรลุรูปฌานและอรูปฌานเป็นอย่างมาก ไม่อาจบรรลุมรรคผลนิพพานได้

อนึ่ง แม้จะกล่าวถึงสติในเรื่องนี้ก็หมายรวมถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ อื่นๆ อีกด้วยโดยกล่าวถึงสติเป็นหลักสำคัญ เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นมรรคสัจที่เป็นทางหลุดพ้นอย่างแท้จริง

---

[๑๙๖] ม.อุ.อ. ๓/๗๓/๔๕

[๑๙๗] สํ.ข. ๑๗/๘๙/๑๐๕

[๑๙๘] ที.ม. ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ม.มู. ๒๒/๑๐๖/๗๗

๒. ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต วิมุตตายตนสูตร มีข้อความที่กล่าวว่า ภิกษุสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ การฟังธรรม การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร การสาธยายธรรมโดยพิสดาร การพิจารณาตรึกตรองธรรม และการเจริญนิมิตที่ก่อให้เกิดสมาธิ (การปฏิบัติธรรม) ที่จริงแล้วผู้ที่ฟังธรรมอยู่นั้นต้องเจริญสติปัฏฐานด้วยการกำหนดรู้ปีติที่เกิดขึ้นในขณะนั้น จึงจะสามารถบรรลุธรรมได้ ลำพังแต่การฟังธรรมอย่างเดียวย่อมไม่อาจทำให้บรรลุธรรมได้เลย จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรข้างต้นกล่าวว่า

> ยถา ยถา ภิกฺขเว ตสฺส ภิกฺขุโน สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, ตถา ตถา โส ตสฺมึ ธมฺเม อตฺถปฏิสํเวที จ โหติ ธมฺมปฏิสํเวที จ, ตสฺส อตฺถปฏิสํเวทิโน ธมฺมปฏิสํเวทิโน ปาโมชฺชํ ชายติ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ. สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ.[๑๙๙]
>
> “เธอรู้แจ้งอรรถและธรรมในธรรมที่ได้สดับนั้น ตามที่ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถและธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ความตั้งมั่นนี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันปลอดจากเครื่องผูกอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ”

จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนี้กล่าวถึงการที่ผู้ฟังธรรมเกิดปราโมทย์ ปีติ สงบ สุข และความตั้งมั่นตามลำดับ โดยปราโมทย์ก่อให้เกิดปีติ ปีติก่อให้เกิดความสงบ ความสงบก่อให้เกิดสุข และสุขก่อให้เกิดสมาธิตามลำดับ แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนี้ได้ระบุถึงการเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ปีติปราโมทย์เป็นหลัก ดังข้อความว่า

---

[๑๙๙] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๖/๑๙

อยํ หิ ตํ ธมฺมํ สุณนฺโต อาคตาคตฏฺฐาเน ฌานวิปสฺสนามคฺค-ผลานิ ชานาติ, ตสฺส เอวํ ชานโต ปีติ อุปฺปชฺชติ. โส ตสฺสา ปีติยา อนฺตรา โอสกฺกิตุํ น เทนฺโต อุปจารกมฺมฏฺฐานิโก หุตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณาติ. ตํ สนฺธาย วุตฺตํ "จิตฺตํ สมาธิยตีติ. เสเสสุปิ เอเสว นโย.[๒๐๐]

"กล่าวโดยละเอียดว่า บุคคลนี้ฟังธรรมอยู่ย่อมเข้าใจฌาน วิปัสสนา มรรค และผลในอาคตสถานนั้นๆ เขาเข้าใจอย่างนี้จึงเกิดปีติ เขาไม่ปล่อยให้ปีตินั้นจางหายไปในระหว่าง จึงเจริญอุปจารกรรมฐาน (กรรมฐานที่ก่อให้เกิดอุปจารสมาธิ) ได้เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตต-ผล พระพุทธองค์ทรงหมายเอาข้อความดังกล่าวจึงตรัสว่า จิตฺตํ สมา-ธิยติ (จิตย่อมตั้งมั่น) แม้หัวข้อที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน [คือ การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดารเป็นต้นเป็นเหตุของการเกิดปีติปราโมทย์และการบรรลุอรหัตตผล]"

นอกจากนั้น ในประโยคแรกของพระสูตรนี้ระบุว่าภิกษุดังกล่าวเป็นผู้ไม่ประมาท พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ ดังนั้น ก่อนจะมาฟังธรรมหรือในขณะฟังธรรมก็ต้องเป็นผู้เจริญสติอย่างมุ่งมั่นต่อเนื่อง ดังข้อความตอนต้นของวิมุตตายตนสูตรนี้ว่า

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว วิมุตฺตายตนานิ, ยตฺถ ภิกฺขุโน อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต อวิมุตฺตํ วา จิตฺตํ วิมุจฺจติ, อปริกฺขีณา วา อาสวา ปริกฺขยํ คจฺฉนฺติ, อนนุปฺปตฺตํ วา อนุตฺตรํ โยคกฺเขมํ อนุ-ปาปุณาติ.[๒๐๑]

"ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ทำให้จิตที่ยังไม่หลุดพ้นของภิกษุผู้ไม่ประมาท พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ หลุดพ้นได้ ทำให้อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันปลอดจากเครื่องผูกอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ"

---

[๒๐๐] องฺ.ปญฺจก.อ. ๒๒/๒๖/๘

[๒๐๑] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๖/๑๙

นอกจากนั้น มีข้อความที่กล่าวถึงการระลึกถึงพระพุทธคุณสามารถทำให้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ เพราะพระพุทธคุณก่อให้เกิดปีติปราโมทย์ได้เร็ว ผู้ที่ระลึกถึงพระพุทธคุณจึงสามารถบรรลุธรรมได้ง่ายด้วยการกำหนดรู้ปีติปราโมทย์ ดังข้อความว่า

> อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ- อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานมธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.[๒๐๒]

> "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้พร่ำระลึกถึง[คุณของ]ตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) จิตของเธอดำเนินไปตรงในขณะนั้น พ้นออกไปจากสิ่งที่น่าลุ่มหลง คำว่า สิ่งที่น่าลุ่มหลง (เคธะ) นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระพุทธคุณนี้เป็นเหตุแล้วย่อมหมดจดด้วยวิธีนี้"

๓. ผู้ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมในขณะฟัง ส่วนใหญ่มักเป็นผู้ที่ได้บรรลุฌานหรืออุปจารสมาธิแล้ว จิตของท่านเหล่านั้นหมดจดจากนิวรณ์ จึงทำให้สามารถเจริญสติปัฏฐานด้วยการกำหนดรู้ปีติปราโมทย์เป็นต้น จึงทำให้หยั่งเห็นความเกิดดับของรูปนามเหล่านั้นตลอดจนสามารถบรรลุธรรมได้ในขณะฟัง จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์มักทรงแสดงอริยสัจ ๔ แก่บุคคลผู้มีจิตหมดจดจากนิวรณ์แล้วเพื่อให้เขาสามารถหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ ได้ด้วยจิตที่ผ่องใสเหมือนผ้าสะอาดที่รับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี ดังข้อความว่า

> ยทา ภควา อญฺญาสิ ยสํ กุลปุตฺตํ กลฺลจิตฺตํ มุทุจิตฺตํ วินีวรณจิตฺตํ อุทคฺคจิตฺตํ ปสนฺนจิตฺตํ, อถ ยา พุทฺธานํ สามุกฺกํสิกา ธมฺมเทสนา, ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ. เสยฺยถาปิ นาม สุทฺธํ วตฺถํ อปคตกาฬกํ สมฺมเทว รชนํ ปฏิคฺคณฺเหยฺย, เอวเมว ยสสฺส กุลปุตฺตสฺส ตสฺมึเยวาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาทิ "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมนฺติ.[๒๐๓]

---

[๒๐๒] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๕/๓๐๑-๒

[๒๐๓] วิ.ม. ๔/๒๖/๒๑

"เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า ยสกุลบุตรมีจิตปลอดโปร่ง อ่อนโยน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศสามุกกังสิกธรรมเทศนา (ธรรมเทศนาที่ตรัสด้วยพระองค์เอง) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักษุอันไร้ธุลีมลทินได้เกิดแก่ยสกุลบุตร ณ อาสนะนั้นว่า 'สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับไปเป็นธรรมดา' เปรียบเหมือนผ้าสะอาดไร้มลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี"

๔. การฟังธรรมและการสนทนาธรรม ตามกาลอันควรเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การปฏิบัติธรรมก้าวหน้า เพราะช่วยขจัดความสงสัยและทำให้เกิดความเข้าใจกระจ่างยิ่งขึ้น ไม่ใช่เหตุหลักในการบรรลุธรรม เพราะบุคคลไม่อาจข่มนิวรณ์และเกิดปัญญาเห็นประจักษ์ได้ด้วยการฟังธรรมและการสนทนาธรรมเท่านั้น ดังข้อความว่า

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว กาลา สมฺมา ภาวิยมานา สมฺมา อนุปริวตฺติยมานา อนุปุพฺเพน อาสวานํ ขยํ ปาเปนฺติ. กตเม จตฺตาโร? กาเลน ธมฺมสฺสวนํ, กาเลน ธมฺมสากจฺฉา, กาเลน สมโถ, กาเลน วิปสฺสนา. อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร กาลา สมฺมาภาวิยมานา สมฺมาอนุปริวตฺติยมานา อนุปุพฺเพน อาสวานํ ขยํ ปาเปนฺติ.[๒๐๔]

"ภิกษุทั้งหลาย กาล ๔ ประการนี้ที่บุคคลบำเพ็ญให้หมุนเวียนไปตามโดยชอบ ย่อมให้ถึงความสิ้นอาสวะ (อรหัตตผล) ตามลำดับ กาล ๔ ประการมีอะไรบ้าง คือ

ก. การฟังธรรมตามกาล

ข. การสนทนาธรรมตามกาล

ค. ความสงบใจตามกาล

ฆ. ความเห็นแจ้งตามกาล

กาล ๔ ประการนี้ที่บุคคลบำเพ็ญให้หมุนเวียนไปตามโดยชอบ

---

[๒๐๔] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๔๗/๑๕๙

ย่อมให้ถึงความสิ้นอาสวะตามลำดับ”

อิธ ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ สีลานุคฺคหิตา จ โหติ, สุตานุคฺคหิตา จ โหติ, สากจฺฉานุคฺคหิตา จ โหติ, สมถานุคฺคหิตา จ โหติ, วิปสฺสนานุคฺคหิตา จ โหติ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ปญฺจหิ องฺเคหิ อนุคฺคหิตา สมฺมาทิฏฺฐิ เจโตวิมุตฺติผลา จ โหติ เจโตวิมุตฺติผลานิสํสา จ, ปญฺญาวิมุตฺติผลา จ โหติ ปญฺญาวิมุตฺติผลานิสํสา จ.[๒๐๕]

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ[คือวิปัสสนา]ในธรรมวินัยนี้ ได้รับสนับสนุนด้วยศีล ความรู้ การสนทนาธรรม สมถะ และวิปัสสนาแล้ว สัมมาทิฏฐิอันองค์ ๕ นี้สนับสนุนแล้วย่อมมีเจโตวิมุตติ (สมาธิที่ประกอบกับมรรคผล) เป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติ (ผลญาณ) เป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์”

จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีข้างต้นกล่าวถึงการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาโดยมีการสนทนาธรรมอยู่หน้า เพราะการสนทนาธรรมเป็นเหตุให้เข้าใจวิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาอย่างถูกต้องนั่นเอง

๕. คำว่า โยนิโสมนสิการ แปลว่า การใส่ใจโดยแยบคาย, การใส่ใจตามสมควร หมายถึง การใส่ใจตามวิธีอันถูกต้องหรือตามเหตุอันควร คำนี้มีใช้ทั่วไปในพระไตรปิฎก โดยหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะทำกุศลทั้งหมด คือ การให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม สนทนาธรรม พิจารณาธรรม เจริญสมถกรรมฐาน หรือเจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วยการหยั่งรู้ธรรมตามสมควร ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะให้ทาน ก็มีองค์ธรรมคือปัญญาที่รับเอาวัตถุทานหรือผู้รับทานเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะรักษาศีล ก็มีองค์ธรรมคือปัญญาที่รับเอาวัตถุที่ควรงดเว้นเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะฟังธรรม สนทนาธรรม พิจารณาธรรม หรือเจริญสมถกรรมฐาน ก็มีองค์ธรรมคือปัญญาที่รับเอาบัญญัติเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วยการหยั่งเห็นธรรม ก็หมายถึงปัญญาที่รับเอาปรมัตถ์คือรูปนามไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

---

[๒๐๕] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๕/๑๘

บางท่านเข้าใจว่า โยนิโสมนสิการเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะฟังธรรม และสนทนาธรรมเท่านั้น จึงหลงผิดว่าการฟังธรรมและการสนทนาธรรมทำให้บรรลุธรรมได้โดยไม่ต้องลงมือปฏิบัติ แต่ความจริงคำนี้มีความหมายกว้างขวางตามฐานะโอกาส เพราะปัญญาที่เป็นโยนิโสมนสิการอาจเป็นสุตมยปัญญา คือ ปัญญาจากการฟัง จินตามยปัญญา คือ ปัญญาจากความคิดตรึกตรองหาเหตุผล หรือภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาจากการอบรมจิต ดังข้อความว่า

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ธมฺมา ภาวิตา พหุลีกตา โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตนฺติ. กตเม จตฺตาโร? สปฺปุริสสํเสโว สทฺธมฺมสฺสวนํ โยนิโสมนสิกาโร ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ. อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร ธมฺมา ภาวิตา พหุลีกตา โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตนฺติ.[๒๐๖]

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล ธรรม ๔ ประการมีอะไรบ้าง คือ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การใส่ใจโดยแยบคาย และการปฏิบัติธรรม[มีศีลเป็นต้น]อันควรแก่[โลกุตตร]ธรรม ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล"

ตตฺถ สปฺปุริสสํเสโวติ เหฏฺฐา วุตฺตปฺปการานํ สปฺปุริสานํ ภชนํ. สทฺธมฺมสฺสวนนฺติ เตสํ สปฺปุริสานํ สนฺติเก สีลาทิปฏิปตฺติทีปกสฺส สทฺธมฺมวจนสฺส สวนํ. โยนิโสมนสิกาโรติ สุตานํ ธมฺมานํ อตฺถูปปริกฺขณวเสน อุปาเยน มนสิกาโร. ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺตีติ โลกุตฺตรธมฺเม อนุคตสฺส สีลาทิปฏิปทาธมฺมสฺส ปฏิปชฺชนํ.[๒๐๗]

“ในพากย์นั้น คำว่า สปฺปุริสสํเสโว (การคบหาสัตบุรุษ) หมายความว่า การคบหากับสัตบุรุษที่ได้กล่าวลักษณะไว้แล้วข้างต้น

คำว่า สทฺธมฺมสฺสวนํ (การฟังพระสัทธรรม) หมายความว่า การฟังพระสัทธรรมที่แสดงถึงแนวปฏิบัติมีศีลเป็นต้นในสำนักของสัตบุรุษ

---

๒๐๖ ขุ.ป. ๓๑/๓/๔๐๑

๒๐๗ ขุ.ป.อ. ๒/๓/๒๙๑

คำว่า โยนิโสมนสิกาโร (การใส่ใจโดยแยบคาย) หมายความว่า การใส่ใจตามเหตุอันสมควรเนื่องด้วยการใคร่ครวญเนื้อความของธรรมที่ได้ฟังแล้ว

คำว่า ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ (การปฏิบัติธรรมอันควรแก่ธรรม) หมายความว่า การปฏิบัติธรรมมีศีลเป็นต้นอันคล้อยตามโลกุตตรธรรม”

โยนิโสมนสิการาติ อุปายมนสิการา ปถมนสิการา. อนิจฺจาทีนิ หิ อนิจฺจาทิโตว มนสิกโรโต โยนิโสมนสิกาโร นาม โหติ.[๒๐๘]

คำว่า โยนิโสมนสิการา (เพราะการใส่ใจโดยแยบคาย) หมายความว่า เพราะการใส่ใจตามวิธี[อันสมควร] คือ เพราะการใส่ใจตามวิถีทาง[อันสมควร] ที่จริงแล้ว ผู้ที่ใส่ใจสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าใส่ใจโดยแยบคาย”

โยนิโสมนสิกาโร นาม อุปายมนสิกาโร ปถมนสิกาโร. อนิจฺเจ อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺเข ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตนิ อนตฺตาติ วา อสุเภ อสุภนฺติ วา มนสิกาโร.[๒๐๙]

“ขึ้นชื่อว่า การใส่ใจโดยแยบคายเป็นการใส่ใจตามวิธี[อันสมควร] คือ การใส่ใจตามวิถีทาง[อันสมควร] กล่าวคือ การใส่ใจสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน หรือสิ่งที่ไม่สวยงามว่าไม่สวยงาม”

๖. โยนิโสมนสิการที่ทำให้บรรลุธรรมได้ เป็นภาวนามยปัญญาเท่านั้น ดังข้อความว่า

---

[๒๐๘] ที.ม. ๒/๕๗/๕๕

[๒๐๙] ม.มู.อ. ๑/๑๑๕/๒๙๘

ยสฺส สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานีโย สพฺรหฺมจารี, โส ตํ ธมฺมํ สุตฺวา สทฺธํ ปฏิลภติ. ตตฺถ ยา วีมํสา อุสฺสาหนา ตุลนา อุปปริกฺขา, อยํ สุตมยี ปญฺญา. ตถา สุเตน นิสฺสเยน ยา วีมํสา ตุลนา อุปปริกฺขา มนสานุเปกฺขณา, อยํ จินฺตามยี ปญฺญา. อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ มนสิการสมฺปยุตฺตสฺส ยํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ทสฺสนภูมิยํ วา ภาวนา ภูมิยํ วา, อยํ ภาวนามยี ปญฺญา.[๒๑๐]

"พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้น่าเคารพรูปใดรูปหนึ่งย่อมแสดงธรรมแก่บุคคลใด บุคคลนั้นฟังธรรมนั้นแล้วย่อมได้ศรัทธา

ก. ปัญญาที่ใช้พิจารณา ฝึกฝน เทียบเคียง และใคร่ครวญในธรรมนั้น ชื่อว่า สุตมยปัญญา

ข. ปัญญาที่ใช้พิจารณา เทียบเคียง ใคร่ครวญ และทบทวนด้วยใจ โดยอาศัยการฟัง[ธรรม]อย่างนั้น ชื่อว่า จินตามยปัญญา

ค. [มรรค]ปัญญาที่เกิดแก่ผู้กอปรด้วยมนสิการด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนี้ในทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] หรือในภาวนาภูมิ [มรรคเบื้องบน ๓] ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา"

จะเห็นได้ว่าเนตติปกรณ์ระบุว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิภังค์ก็กล่าวไว้ตามลำดับว่า

ยถา ตถา วา ภาวนาวเสน นิปฺผนฺนา อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา ภาวนามยา.[๒๑๑]

"ปัญญาที่บรรลุอัปปนาอันเกิดขึ้นด้วยการภาวนาตามวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา"

สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญาติ.[๒๑๒]

"ปัญญาทั้งหมดของผู้เข้าผลสมาบัติ ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา"

---

๒๑๐ เนตฺติ. ๗/๑๐

๒๑๑ วิสุทฺธิ. ๒/๔๒๗/๗๗

๒๑๒ อภิ.วิ. ๓๕/๗๖๘/๓๙๔

อย่างไรก็ตาม ข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุกกัฏฐ-นัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด โดยคำว่า "บรรลุอัปปนา" หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังไม่บรรลุอัปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังข้อความว่า

> อปฺปนาปฺปตฺตาติ อิทํ สิขาปฺปตฺตภาวนามยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, น ปน "อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนามยาติ.[๒๑๓]
>
> "คำว่า อปฺปนาปตฺตา (บรรลุอัปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุอัปปนาอย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา"
>
> นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ. วิปสฺสนามคฺคปญฺญา อิธ "ภาวนามยา ปญฺญาติ อธิปฺเปตา.[๒๑๔]
>
> "อนึ่ง คำนี้เป็นเพียง[การแสดง]ตัวอย่าง วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาก็หมายเอาว่าเป็นภาวนามยปัญญาในคำว่า สมาปนฺนสฺส (ผู้เข้าผลสมาบัติ) นี้"

การใช้สำนวนในลักษณะนี้เหมือนคำว่า สัมมาสมาธิ ที่กล่าวไว้ในนิเทศของมหาสติปัฏฐานสูตร[๒๑๕]ว่าเป็นสมาธิในฌาน ๔ เพราะสมาธิในฌาน ๔ มีกำลังมากที่สุด ถ้อยคำดังกล่าวเป็นเพียงสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่สูงสุด แต่ยังหมายเอาอุปจารสมาธิที่ข่มนิวรณ์ได้โดยนับอุปจารสมาธิเข้าในปฐมฌาน เพราะมีองค์ฌานเสมอกับปฐมฌาน และหมายเอาวิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิอีกด้วย

คำขยายความพระบาลีคำถาม

[๒๑๖] ลำดับแรกในคำเป็นต้นว่า กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติ สมาธิ (ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นอย่างไร) คำว่า กถํ (อย่างไร) เป็น

---

[๒๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๖ [๒๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๘ [๒๑๕] ที.ม. ๑๐/๔๐๒/๒๘๐

คำถามโดยต้องการจะอธิบายอานาปานสติสมาธิภาวนาโดยละเอียด

บุคคลผู้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้ามีทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา และพรหม ในพระสูตรต่างๆ พระพุทธองค์มักตรัสเฉพาะภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย” โดยมีภิกษุเป็นประธาน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นอีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีก ตามนัยนี้คำว่า ภิกฺขุ แปลว่า “ผู้ขอ” คือ ผู้ขอในขณะบิณฑบาตด้วยการขออันประเสริฐทางกายโดยการยืนนิ่ง มิได้เปล่งวาจาขอเหมือนยาจกหรือวณิพก คำนี้มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า

- ภิกฺขตีติ ภิกฺขุ = ผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ (ภิกฺข ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อีกอย่างหนึ่ง แม้บุคคลอื่นนอกจากพระภิกษุก็ได้ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร ตามนัยนี้คำว่า ภิกฺขุ แปลว่า “ท่านผู้เห็นภัยในวัฏฏะ” ตามรูปวิเคราะห์ว่า

- สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุ = ผู้เห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ (ภี บทหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

> ภิกฺขูติ ปฏิปตฺติสมฺปาทกปุคฺคลนิทสฺสนเมตํ. อญฺเญปิ จ เทวมนุสฺสา ปฏิปตฺตึ สมฺปาเทนฺติเยว, เสฏฺฐตฺตา ปน ปฏิปตฺติยา ภิกฺขุภาวทสฺสนโต จ ภิกฺขูติ อาห. ภควโต หิ อนุสาสนึ สมฺปฏิจฺฉนฺเตสุ ภิกฺขุ เสฏฺโฐ สพฺพปฺปการาย อนุสาสนิยา ภาชนภาวโต, ตสฺมา เสฏฺฐตฺตา ภิกฺขูติ อาห. ตสฺมึ คหิเต ปน เสสา คหิตาว โหนฺติ ราชคมนาทีสุ ราชคฺคหเณน เสสปริสา วิย. โย จ อิมํ ปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชติ, โส ภิกฺขุ นาม โหตีติ ปฏิปตฺติยา ภิกฺขุภาวทสฺสนโตปิ ภิกฺขูติ อาห. ปฏิปนฺนโก หิ เทโว

วา โหตุ มนุสฺโส วา, ภิกฺขูติ สงฺขํ คจฺฉติเยว.[๒๑๖]

"คำว่า ภิกฺขุ (ภิกษุ) นี้ระบุถึงบุคคลผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติให้บริบูรณ์ อนึ่ง เทวดาและมนุษย์อื่นก็บำเพ็ญข้อปฏิบัติให้บริบูรณ์ได้ แต่พระผู้มี-พระภาคตรัสว่า ภิกษุ เพราะภิกษุเป็นผู้ควรยกย่องกว่า และเพราะประสงค์จะแสดงความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ ดังจะเห็นได้ว่า ในบรรดาผู้รับคำสอนของพระผู้มีพระภาค ภิกษุเป็นผู้ควรยกย่องกว่า เพราะเป็นที่รองรับคำสอนทุกประการ ฉะนั้นจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ควรยกย่องกว่า แต่เมื่อพระองค์ระบุถึงภิกษุนั้นแล้ว พุทธบริษัทที่เหลือก็เป็นอันตรัสถึงเหมือนกัน ดังข้าราชบริพารที่เหลือถูกกล่าวถึงด้วย ราช ศัพท์ในการเสด็จไปเป็นต้นของพระราชา

นอกจากนั้น ผู้ใดประพฤติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าภิกษุ ฉะนั้นจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะประสงค์จะแสดงความเป็นภิกษุด้วยข้อปฏิบัติ โดยแท้จริงแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตามก็นับว่าเป็นภิกษุ"

ภิกฺขุปริสาย เชฏฺฐภาวโต ราชคมนญาเยน อิตรา ปริสาปิ อตฺถโต คหิตาว โหนฺตีติ อาห "เสสาติอาทิ. เอวํ ปฐมํ การณํ วิภชิตฺวา อิตรมฺปิ วิภชิตุํ "โย จ อิมนฺติอาทิ วุตฺตํ.[๒๑๗]

"แม้บริษัทนอกจากนี้ก็เป็นอันตรัสถึงโดยเนื้อความ[ที่กล่าวโดยอ้อม] ด้วยวิธีที่กล่าวถึงการเสด็จไปของพระราชา เพราะภิกษุบริษัทเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เสสา (แต่เมื่อพระองค์ระบุถึงภิกษุนั้นแล้ว พุทธบริษัทที่เหลือก็เป็นอันตรัสถึงเหมือนกัน ดังข้าราชบริพารที่เหลือถูกกล่าวถึงด้วย ราช ศัพท์ในการเสด็จไปเป็นต้นของพระราชา)

ท่านจำแนกเหตุแรกอย่างนี้แล้ว กล่าวคำว่า โย จ อิมํ (นอกจากนั้น ผู้ใดประพฤติข้อปฏิบัตินี้) เป็นต้นเพื่อจำแนกเหตุอื่นอีกด้วย"

---

[๒๑๖] ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๐

[๒๑๗] ที.ม.ฏีกา ๒/๓๗๓/๓๖๓

จะเห็นได้ว่า ในธัมมจักกัปปวัตนสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกปัญจวัคคีย์ที่ยังไม่ได้ออกบวชในพระศาสนาว่าเป็นภิกษุ ดังนั้น คำว่า ภิกษุ ตามสุตตันตนัยจึงหมายถึง ผู้เห็นภัยในสงสาร ซึ่งหมายรวมถึงพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาได้อีกด้วย ส่วนภิกษุตามพระวินัยหมายถึงนักบวชในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ข้อนี้เหมือนคำว่า สงฆ์ ตามสุตตันตนัยหมายถึง พระอริยสงฆ์ ตามความหมายว่า "ผู้กำจัดกิเลสเร่าร้อนได้" (สมฺมา กิเลสทรเถ หนตีติ สงฺโฆ) ส่วนสงฆ์ตามพระวินัยหมายถึงหมู่ภิกษุ ตามความหมายว่า "ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน" (สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉตีติ สงฺโฆ)

คำว่า ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ (อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น) เป็นคำแสดงถึงธรรมที่ตรัสถามไว้โดยต้องการจะอธิบายโดยละเอียด แม้คำว่า กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมติ (สั่งสมแล้วอย่างไร ... ให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน) ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า นานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตาย ปุจฺฉธมฺมนิทสฺสนํ (เป็นคำแสดงถึงธรรมที่ตรัสถามไว้โดยต้องการจะอธิบายโดยละเอียด) แสดงว่า ประโยคข้างต้นเป็นประโยคคำถามที่เรียกว่า กเถตุกัมยตาปุจฉา คือ ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง ในคำถาม ๕ ประเภท[๒๑๘] ดังนี้

๑. อทิฏฐโชตนา ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้
๒. ทิฏฐสังสันทนา ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว
๓. วิมติจเฉทนา ถามเพื่อขจัดความสงสัย
๔. อนุมติ ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง
๕. กเถตุกัมยตา ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง

ในพากย์นั้น คำว่า ภาวิโต แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ (เจริญให้เกิดขึ้น)

---

[๒๑๘] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๑/๑๐๒

คำว่า ภาวิตา ฉบับแปลทั่วไปแปลว่า “เจริญ” แต่ในที่นี้แปลว่า “เจริญให้เกิดขึ้น” คือ ทำให้สติที่ยังไม่บังเกิดได้เกิดขึ้น และทำให้สติที่เกิดขึ้นแล้วเจริญไพบูลย์มากขึ้น ตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> ปุน จ ปรํ อุทายิ อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถาปฏิปนฺนา เม สาวกา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวนฺตีติอาทีสุ อุปฺปาทนวฑฺฒนฏฺเฐน ภาวนา วุจฺจตีติ ตทุภยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต “ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต วฑฺฒิโต วาติ อาห.[๒๑๙]

> “พระพุทธองค์ตรัสภาวนาโดยความหมายว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ ดังพระบาลีว่า ปุน จ ปรํ อุทายิ อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถา เม สาวกา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวนฺติ (อุทายี ข้ออื่นยังมีอีก เรากล่าวปฏิปทาแก่สาวกทั้งหลายตามที่สาวกของเราเจริญให้เกิดสติปัฏฐานสี่) ดังนั้น ท่านจะแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยความหมายทั้งสองอย่างนั้น จึงกล่าวว่า ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต วฑฺฒิโต วา (คำว่า ภาวิโต แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ)”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ภาวิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ถึงความเกิดขึ้น, ทำให้บังเกิด = ภาวํ วิชฺชมานตํ อิโต คโตติ ภาวิโต (ภาว ศัพท์ + อิต ศัพท์ ทุติยาตัปปุริสสมาส)

๒. ถูกให้ถึงความช่ำชอง, ทำให้เจริญ = ภาวียิตฺถาติ ภาวิโต (ภู ธาตุ <สตฺตายํ = มี, เป็น> + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

อนึ่ง วา ศัพท์ในประโยคว่า ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต วา วฑฺฒิโต วา (คำว่า ภาวิโต แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ) มีความหมายว่า อัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน มิได้มีความหมายว่า วิกัปป์ (ต่างๆ, ไม่แน่นอน) ดังคำว่า ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชาและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ “และ”

---

[๒๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

ความหมายของ ภู ธาตุมีทั้งหมด ๒๒ อย่าง ดังข้อความว่า

ภู ภู สตฺตาปตฺติวุทฺธุย- นุภาเวสุ วิ ฉิชฺชเน
ปริ หึสาหิเฬ ปรา พฺยสเน'ภฺย'ธิ มทฺทเน.
อนุ สตฺติ'นุภวเน ป สตฺติสนฺทนิสฺสเร
จุ ตฺว'นุกมฺปปฺปกาส- ลาภจินฺตาสุ มิสฺสเน.
สุทฺธิยญฺจ ปริปุพฺโพ วาสิเต วิ วิภาวเน
สํ ถุตฺยํ ภูสฺวา ปาปุเณ อิติ พาวีส สพฺพถา.[๒๒๐]

"ภู ธาตุมีอรรถ ๒๒ อย่างโดยประการทั้งปวง คือ

- ภู ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในอรรถว่า มี (เป็น), ถึง, เจริญ, เสวย [เช่น ภวติ]
- เมื่อมี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ตัด [เช่น วิภวติ]
- เมื่อมี ปริ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า เบียดเบียน, ดูหมิ่น [เช่น ปริภวติ]
- เมื่อมี ปรา อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า เสื่อม [เช่น ปราภวติ]
- เมื่อมี อภิ และ อธิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ย่ำยี [เช่น อภิภวติ, อธิภวติ]
- เมื่อมี อนุ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า อนุเคราะห์, เสวย [เช่น อนุภวติ]
- เมื่อมี ป อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า สามารถ, ไหล, เป็นใหญ่ [เช่น ปภวติ]
- เมื่อเป็นจุราทิคณะ เป็นไปในอรรถว่า ทำตาม, แสดง, ได้, คิด, ผสม [เช่น ภาเวติ]
- เมื่อเป็นจุราทิคณะ มี ปริ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า

---
๒๒๐ ธาตฺวตฺถ. ๒๗๒-๗๔

หมดจด [เช่น ปริภาเวติ]

- เมื่อเป็นจุราทิคณะ มี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า อบ, แสดง [เช่น วิภาเวติ]

- เมื่อเป็นจุราทิคณะ มี สํ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า สรรเสริญ [เช่น สมฺภาเวติ]

- เมื่อเป็นภูวาทิคณะและสวาทิคณะ เป็นไปในอรรถว่า ถึง" [เช่น ภวติ, สมฺภุณาติ]"

คำว่า อานาปานสฺสติสมาธิ แปลว่า สมาธิที่ประกอบร่วมกับสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก หรือสมาธิที่เกิดขึ้นเพราะสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก ชื่อว่า อานาปานสติ-สมาธิ

อานาปานสฺสติสมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิที่ประกอบร่วมกับสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก = อานาปานสติยา สมฺปยุตฺโต สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

๒. สมาธิที่เกิดขึ้นเพราะสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก = อานาปานสฺสติยํ สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ความหมายแรกกล่าวว่าสติเป็นสหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) เป็นต้นแก่สมาธิ เพราะกล่าวถึงการประกอบร่วมกัน ส่วนความหมายหลังกล่าวว่าสติเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัยอันมีกำลัง) แก่สมาธิอีกด้วย เพราะสติที่เกิดร่วมกับอุปจารฌานเป็นปัจจัยแก่อัปปนาสมาธิ[๒๒๑]

คำว่า พหุลีกโต (สั่งสม) หมายความว่า ทำบ่อยๆ

คำว่า พหุลีกโต (สั่งสม) หมายความว่า ทำให้ดำเนินไปมาก คำนั้นระบุถึงการถึง

---

[๒๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

ความชำนาญด้วยอาวัชชนวสี (ชำนาญในการพิจารณา) เป็นต้น เพราะผู้ที่ถึงความชำนาญแล้วย่อมทำลมให้ดำเนินไปบ่อยๆ เนื่องจากเข้าสมาบัติได้ในขณะที่ต้องการ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุนปฺปุนํ กโต (ทำบ่อยๆ)[๒๒๒]

ความชำนาญในฌานมี ๕ ประการ คือ

๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการน้อมนึกถึงฌานในสถานที่ เวลา และตลอดระยะกาลที่ปรารถนา

๒. สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนขณะที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะทรมานพญานันโทปนันทนาคราช

๓. อธิฏฐานวสี ชำนาญในการอยู่ในฌานตามกำหนดเพื่อทรงฌานไว้ชั่วขณะเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๑๐ ลัดนิ้วมือ

๔. วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌานได้อย่างฉับพลันเช่นนั้น

๕. ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน

การเจริญสติระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นวิธีปฏิบัติที่ต้องใช้เวลานานหลายชั่วโมงต่อวัน ในหนังสือนิพพานมัคคอานาปานวินิจฉัย (หน้า ๑๒๘) กล่าวว่า "ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามวิธีคณนา เมื่อครบหนึ่งรอบโดยนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ แล้วให้นำไปไว้ที่ข้อมือขวา เมื่อครบรอบที่ ๒ ให้นำไปไว้ที่ข้อศอกขวา เมื่อครบรอบที่ ๓ ให้นำไปไว้ที่ไหล่ขวา เมื่อครบรอบที่ ๔ ให้นำไปไว้ที่ใบหูขวา เมื่อครบรอบที่ ๕ ให้นำไปไว้ที่ขมับขวา รวมการกำหนดทั้งหมด ๕๐ ครั้ง ถ้านำไปไว้ทางด้านซ้ายอีก ๕๐ ครั้ง ก็จะรวมเป็น ๑๐๐ ครั้ง อย่างน้อยผู้ปฏิบัติควรกำหนดให้ได้ ๔๐๐ ครั้งต่อวัน วันต่อไปก็ควรกำหนดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เป็น ๕๐๐ ครั้ง ๖๐๐ ครั้งเป็นต้น ไม่ควรกำหนดให้น้อยกว่า ๔๐๐ ครั้ง" อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติที่กล่าวไว้ในตำราข้างต้นแนะนำให้ผู้ปฏิบัตินับเฉพาะลมหายใจเข้าที่ปรากฏชัดเจนเท่านั้น ถ้าความคิดฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในขณะหายใจออกก็นับลมต่อได้เลย ไม่ต้องเริ่มนับใหม่ ดังนั้น การกำหนดลมหายใจ ๔๐๐ ครั้งจึงอาจใช้เวลานานหลายชั่วโมง โดยขึ้นอยู่กับสมาธิในแต่ละขณะของผู้ปฏิบัติ

หนังสือวิธีปฏิบัติเมซินกรรมฐาน (หน้า ๓๒) กล่าวว่า "ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้ลมหายใจ

---

[๒๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

ตลอดวัน ยกเว้นเวลาบริโภคอาหารและทำสรีรกิจ นอนหลับพักผ่อนเพียงวันละ ๔ ชั่วโมงในมัชฌิมยาม มักเกิดอุคคหนิมิตภายใน ๑๐ วัน บางคนที่มีบารมีมาก่อนอาจเกิดอุคคหนิมิตภายใน ๗ หรือ ๘ วัน ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจโดยนอนหลับพักผ่อนวันละ ๖-๗ ชั่วโมง มักเกิดอุคคหนิมิตภายใน ๒๐ วัน ส่วนผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจโดยนอนหลับพักผ่อนวันละ ๘-๙ ชั่วโมง มักเกิดอุคคหนิมิตภายใน ๓๐ วัน" ส่วนหนังสืออานาปานทีปนี (ฉบับแปลไทย หน้า ๓๖) กล่าวว่า "ควรปฏิบัติธรรมครั้งละ ๓-๔ ชั่วโมงภายในเวลา ๒๔ ชั่วโมงหรือ ๑ วันให้เป็นปกติสำหรับคนทั่วไปที่ไม่อาจปฏิบัติธรรมตลอดทั้งวันทั้งคืนได้"

คำว่า พหุลีกต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียิตฺถาติ กโต = สิ่งที่ถูกกระทำแล้ว ชื่อว่า กตะ (กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อพหุล พหุล กโต พหุลีกโต = สิ่งที่ไม่มากถูกกระทำให้มากแล้ว, สิ่งที่ถูกทำให้มากแล้ว ชื่อว่า พหุลีกตะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า พหุลีกต ลง อี ปัจจัยในที่ประกอบด้วย กร ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะ คือความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังคำว่า อพฺยยีภาว (สมาสที่เป็นอัพยยะ) ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา ดังข้อความว่า

> อพฺยยีภาโวติ เอตฺถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาตุโยเค สมฺปชฺชมาเน กตฺตริ ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อีปจฺจยํ กตฺวา รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๒๒๓]
>
> "ในคำว่า อพฺยยีภาโว นี้ เมื่อการประกอบด้วยธาตุคือ กร และ ภู ปรากฏอยู่ในเนื้อความของศัพท์นั้นที่ไม่เคยมีมาก่อน พึงทราบความสำเร็จแห่งรูปโดยลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ"

---

[๒๒๓] รูป.ฏีกา ๓/๓๓๐

คัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่าให้ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังข้อความว่า

> อมลินํ มลินํ กโรตีตฺยาทฺยตฺเถ อภูตตพฺภาเว คมฺยมาเน กรภู-โยเค สติ นามโต ยทาทินา อีปจฺจโย. มลินีกโรติ เสตํ, อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส, อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต.[๒๒๔]
>
> "ในความหมายว่า อมลินํ มลินํ กโรติ (ย่อมทำผ้าที่ไม่สกปรกให้สกปรก) เป็นต้น เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมีการประกอบด้วย กร และ ภู ธาตุ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น เช่น
>
> - มลินีกโรติ เสตํ (ย่อมทำผ้าขาวให้สกปรก)
> - อภสฺมโน ภสฺมโน กรณนฺติ ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส (การทำฟืนที่ไม่ใช่ขี้เถ้าให้เป็นขี้เถ้า มีรูปว่า ภสฺมีกรณํ กฏฺจสฺส = การทำฟืนให้เป็นขี้เถ้า)
> - อมลิโน มลิโน ภวตีติ มลินีภวติ เสโต (ผ้าที่ไม่สกปรกเป็นผ้าสกปรก มีรูปว่า มลินีภวติ เสโต = ผ้าขาวย่อมเป็นผ้าสกปรก)"

นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์[๒๒๕]กล่าวว่าให้ลง จี ปัจจัย (อี ปัจจัยที่มี จฺ เป็นอนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรว่า อภูต-ตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างของอภูตตัพภาวะนั้นเป็นได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น

- ธวลีกโรติ (ย่อมทำให้เป็นสีขาว)
- พหุลีกโรติ (ย่อมทำให้มาก, ย่อมสั่งสม)
- ธวลีสิยา (พึงเป็นสีขาว)
- พหุลีสิยา (พึงเป็นของมาก)

---

๒๒๔ พา. ๔/๒๙๑

๒๒๕ โมค. ๔/๑๑๙

- ธวลีภวติ (ย่อมเป็นสีขาว)
- พหุลีภวติ (ย่อมเป็นของมาก)
- ธวลีกาโร (การกระทำให้เป็นสีขาว)
- พหุลีกตํ (การทำให้มาก, การสั่งสม)
- ธวลีภูโต (เป็นสีขาวแล้ว)
- พหุลีภูโต (เป็นของมากแล้ว)

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๑
คำอธิบาย สนฺโต เจว ปณีโต จ

คำว่า สนฺโต เจว ปณีโต จ (สงบประณีต) หมายความว่า ทั้งสงบนั่นเทียว ทั้งประณีตนั่นเทียว พึงทราบความแน่นอนด้วย เอว ศัพท์ในบททั้งสอง

ตามหลักภาษาทั่วไป เมื่อมีการรวบรวมข้อความตั้งแต่ ๒ อย่างขึ้นไป มักประกอบใช้ เจว (จ + เอว) และ จ ศัพท์เพื่อแสดงอรรถสมุจจยะ คือ รวบรวม แม้ เอว ศัพท์จะประกอบในบทหน้าคือ เจว อย่างเดียว ก็ยังติดตามมาแปลร่วมกับ จ ศัพท์ที่อยู่บทหลังด้วยอธิการนัย คือ วิธีติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง ดังนั้น คำว่า เอว (นั่นเทียว) จึงต้องแปลรวมกับ สนฺโต และ ปณีโต เป็นรูปว่า สนฺโต เจว (ทั้งสงบนั่นเทียว) ปณีโต เจว (ทั้งประณีตนั่นเทียว) การแปลเช่นนี้เป็นการรักษาหลักภาษาอย่างเคร่งครัด แต่อาจทำให้เข้าใจยากในภาษาไทย ในที่นี้จึงมิได้แปลความหมายของ เอว ศัพท์ในบททั้งสองเพื่อให้เข้าใจง่าย ดังข้อความว่า

> ยถา "อิเธว ภิกฺขเว สมโณติ "วิวิจฺเจว กาเมหีติ จ เอวมาทีสุ ปฐมปเท วุตฺโต เอว-สทฺโท ทุติยาทีสุปิ วุตฺโต เอว โหติ, เอวมิธาปีติ อาห "อุภยตฺถ เอวสทฺเทน นิยโม เวทิตพฺโพติ.[๒๒๖]

---

[๒๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

"เอว ศัพท์ที่ตรัสไว้ในบทแรกดังคำว่า อิเธว ภิกฺขเว สมโณ (ภิกษุทั้งหลาย สมณะ[ที่ ๑] มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น) วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดจากกามนั่นเทียว) เป็นศัพท์ที่ถูกตรัสไว้[โดยอ้อมด้วยอธิการนัย คือ นัยติดตามไป]แม้ในบทที่สองเป็นต้น ฉันใด แม้ในที่นี้ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุภยตฺถ เอวสทฺเทน นิยโม เวทิตพฺโพ (พึงทราบความแน่นอนด้วย เอว ศัพท์ในบททั้งสอง)

ถามว่า : คำนั้นหมายถึงอะไร

ตอบว่า : ฌานที่มีอสุภะเป็นอารมณ์สงบประณีตด้วยการแทงตลอด [คือฌาน] อย่างเดียว ไม่สงบประณีตโดยอารมณ์ เพราะมีอารมณ์หยาบ[คือน่ากลัว]และน่ารังเกียจ อานาปานสติสมาธินี้หาได้ไม่สงบและประณีตด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนอสุภ-กรรมฐาน แต่สงบระงับดับสนิทเพราะมีอารมณ์และองค์ฌานคือการแทงตลอดสงบ ทั้งประณีต คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะมีอารมณ์และองค์ฌานประณีต ฉะนั้นจึงตรัสว่า สนฺโต เจว ปณีโต จ (สงบประณีต)

คำอธิบาย อเสจนโก

ส่วนคำว่า อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร นี้ มีความหมายดังต่อไปนี้

คำว่า อเสจนกะ (ชัดเจนดี) คือ ไม่มีเครื่องอุปถัมภ์ที่ประกอบเข้า หมายความว่า ไม่มีสิ่งที่ถูกประกอบเข้า คือ สมาธิเฉพาะอย่างต่างหากที่ไม่ปะปน[กับเครื่องอุปถัมภ์อย่างใดอย่างหนึ่ง] ความหมายคือ ในอานาปานสติสมาธินี้ไม่มีการเตรียมการ อีกอย่างหนึ่ง ความสงบมิได้มีด้วยอุปจารสมาธิ แต่สงบประณีตตามสภาวะของตนตั้งแต่การใส่ใจเป็นเบื้องแรก

กรรมฐานอื่นมีปฐวีกสิณเป็นต้นสงบประณีตด้วยการปราศจากนิวรณ์และมีองค์ฌานปรากฏในขณะบรรลุอุปจารสมาธิ แต่อานาปานสติกรรมฐานนี้มิได้เป็นเช่นนั้น [คือไม่ต้อง

อาศัยอุปจารสมาธิเป็นเครื่องอุปถัมภ์] ก็สงบประณีตตามสภาวะของตนตั้งแต่การใส่ใจเป็นเบื้องแรก จึงเรียกว่า อเสจนโก (ชัดเจนดี)[๒๒๗]

คำว่า อเสจนก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิญฺจิตพฺพนฺติ เสจนํ = เครื่องอุปถัมภ์ที่ควรประกอบ ชื่อว่า เสจนกะ (สิจ ธาตุ <ปคฺฆรเณ = ราด, รด> + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- นตฺถิ อสฺส เสจนนฺติ อเสจนโก = ไม่มีเครื่องอุปถัมภ์ที่ควรประกอบ ชื่อว่า อเสจนกะ (นนิบาตบุรพบททพหุพพีหิสมาส)

วิสุทธิมรรคทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปว่า นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺเมน วา อุปจาเรน วา สนฺตตา (ในอานาปานสติสมาธินี้ไม่มีความสงบด้วยการเตรียมการหรือด้วยอุปจารสมาธิ) แต่วิสุทธิมรรคมหาฎีกามีรูปว่า นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺมํ. อุปจาเรน วา สนฺตตา (ในอานาปานสติ-สมาธินี้ไม่มีการเตรียมการ อีกอย่างหนึ่ง ความสงบมิได้มีด้วยอุปจารสมาธิ) ในที่นี้จึงแปลตามปาฐะที่พบในมหาฎีกา คัมภีร์นั้นอธิบายเรื่องนี้ว่า

> "การเตรียมการอันเป็นเหตุของความสงบไม่มี [ในอานาปานสติสมาธินี้] ความหมายคือ การเตรียมการเป็นการทำวงกสิณเป็นต้นไปจนถึงการก่อให้เกิดอุคคหนิมิตเป็นที่สุด การเตรียมการเช่นนั้นไม่มีในอานาปานสตินี้ เพราะกรรมฐานในเวลาเตรียมการนั้นไม่พึงสงบประณีตเนื่องจากไม่น่ายินดีพอใจ"[๒๒๘]

อาจารย์บางท่าน[คือภิกษุที่อยู่ในอุตตรวิหาร]กล่าวว่า คำว่า อเสจนโก หมายความว่า สมาธิที่ไม่ต้องใส่[เครื่องอุปถัมภ์อย่างใดอย่างหนึ่ง] มีโอชะอร่อยตามสภาพเดิม

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า อานาปานสติสมาธินี้บริบูรณ์ และอยู่เป็นสุขเพราะเป็นไปเพื่อสุขทางกายและใจตลอดเวลาที่บรรลุอัปปนา

คำว่า อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน (ที่เกิดขึ้นเสมอ) คือ บาปอกุศลธรรมที่ยังข่มไม่ได้

---

[๒๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗

[๒๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

คำว่า อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน แปลตามศัพท์ว่า ที่เกิดขึ้นแล้วๆ ความหมายนี้อาจทำให้เข้าใจว่าเป็นบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจริงๆ ท่านจึงอธิบายว่า อวิกฺขมฺภิเต อวิกฺขมฺภิเต (ที่ยังข่มไม่ได้) หมายความว่า บาปอกุศลธรรมดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเป็นอุปปาทขณะในปัจจุบัน แต่อาจเกิดขึ้นเพราะยังมิได้ข่มไว้ด้วยวิกขัมภนปหานในขณะเจริญสมถกรรมฐาน จัดว่าเป็นอารัมมณานุสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องในอารมณ์ซึ่งอาจเกิดขึ้นเมื่อประจวบกับเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

อนุสัย คือ กิเลสนอนเนื่อง เป็นกิเลสที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสม การนอนเนื่องในเรื่องนี้ไม่ใช่การซ่อนอยู่ภายใน แต่เป็นความพร้อมที่เกิดขึ้นได้ตามอำนาจของอารมณ์เมื่อมีเหตุปัจจัย อนุสัยไม่ใช่อดีต เพราะไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ใช่อนาคต เพราะยังไม่แน่นอนว่าเกิดขึ้น และไม่ใช่ปัจจุบัน เพราะไม่ใช่กำลังเกิดขึ้น จึงพ้นไปจากกาลสาม แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันตานานุสัย กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลแก่ปุถุชนและพระเสกขะ ถูกละได้ด้วยมรรคญาณ

๒. อารัมมณานุสัยกิเลสนอนเนื่องในอารมณ์ที่มิได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในที่บางแห่งเรียกว่า อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่นอารมณ์ เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นแก่ปุถุชนและพระเสกขะที่นึกคิดว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ถูกละได้ด้วยวิปัสสนาญาณโดยตทังคปหานและด้วยกำลังสมาธิโดยวิกขัมภนปหาน

ในอนุสัย ๗ เหล่านั้น กามราคานุสัยนอนเนื่องในอิฏฐารมณ์ ปฏิฆานุสัยนอนเนื่องในอนิฏฐารมณ์ แม้อวิชชานุสัยก็นอนเนื่องในอารมณ์เหล่านั้นอีกด้วย เพราะทำหน้าที่ปกปิดโทษของกามราคะและปฏิฆะ เมื่ออวิชชานุสัยนอนเนื่องอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉาที่มักเกิดร่วมกับอวิชชาในจิตดวงเดียวกันก็นอนเนื่องเช่นกัน

คำอธิบาย ปาปเก เป็นต้น

คำว่า ปาปเก (บาป) หมายความว่า ต่ำทราม

คำว่า อกุสเล ธมฺเม (อกุศลธรรม) คือ ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลา (อวิชชา)

ในคำว่า อโกสลฺลสมฺภูเต ธมฺเม (ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลา) อวิชชาเรียกว่า ความโง่เขลา [ระงับ]ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลานั้น โดยแท้จริงแล้ว บาปธรรมทั้งหมดมีอวิชชาเป็นประธาน[๒๒๙]

คำว่า ฐานโส อนฺตรธาเปติ (ให้หมดสิ้นโดยพลัน) หมายความว่า ระงับ คือ ข่มให้หมดสิ้นทันที

คำว่า วูปสเมติ (ระงับให้สงบไปโดยพิเศษ) หมายความว่า ระงับให้สงบไปด้วยดี อีกอย่างหนึ่ง ความหมายคือ เมื่อภิกษุบรรลุความเจริญคืออริยมรรคตามลำดับ ย่อมตัดขาด [ด้วยอริยมรรค] ให้สงบไปอีก[ด้วยอริยผล] เพราะอานาปานสติสมาธิมีในฝ่ายทำลายกิเลส [เนื่องจากการเจริญฌานของชาวพุทธมักมีในฝ่ายทำลายกิเลสเป็นส่วนใหญ่]

คำว่า วูปสเมติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อุป บทหน้า + สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ อุปสรรคคือ วิ มีความหมายว่า วิเสส (พิเศษ) การให้สงบไปโดยพิเศษก็คือการให้สงบไปด้วยดีนั่นเอง ดังข้อความว่า

> วูปสเมตีติ วิเสเสน อุปสเมติ. วิเสเสน อุปสมนํ ปน สมฺมเทว อุปสมนํ โหตีติ อาห "สุฏฺฐุ อุปสเมตีติ.[๒๓๐]
>
> "คำว่า วูปสเมติ หมายความว่า ให้สงบไปโดยพิเศษ อนึ่ง การให้สงบไปโดยพิเศษก็คือการให้สงบไปด้วยดีนั่นเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุฏฺฐุ อุปสเมติ (ให้สงบไปด้วยดี)"

คำว่า วูปสเมติ ในนัยทั้งสอง หมายถึง การระงับกิเลสด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. ระงับด้วยการข่มไว้ คือ วิกขัมภนปหาน ในขณะบรรลุอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

---

[๒๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

[๒๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

๒. ระงับด้วยการตัดขาดในขณะบรรลุอริยมรรค คือ สมุจเฉทปหาน และระงับซ้ำอีกในขณะบรรลุอริยผล คือ ปฏิปัสสัทธิปหาน

ข้อความโดยย่อในที่นี้มีดังนี้คือ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นโดยประการไร คือโดยลักษณะอย่างไร กล่าวคือโดยวิธีอย่างไร สั่งสมแล้วโดยประการไร จึงสงบ ... ให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน

คำอธิบาย อิธ ภิกฺขเว เป็นต้น

[๒๑๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายความนั้นจึงตรัสว่า อิธ ภิกฺขเว เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ดังจะเห็นได้ว่า อิธ ศัพท์นั้นในพระบาลีนี้แสดงถึงพระศาสนาอันเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้เจริญอานาปานสติสมาธิทุกประการ และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า

> อิเธว ภิกฺขเว สมโณ ฯเปฯ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภิ อญฺเญหิ.[๒๓๑]
>
> “ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น ลัทธิของศาสดาอื่น[คือทิฏฐิ ๖๒] ว่างเปล่าจากสมณะผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]”

ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ (ภิกษุในพระศาสนานี้)

คำว่า อญฺเญหิ(ผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]) ในประโยคว่า สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภิ อญฺเญหิ (ลัทธิของศาสดาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]) ไม่ใช่มาจาก อญฺญ สรรพนามที่

---

[๒๓๑] ม.มู. ๑๒/๑๓๙/๙๙, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๔๑/๒๖๕

แปลว่า อื่น แต่เป็นนามศัพท์ที่แปลว่า ผู้รู้แจ้งอริยสัจ คือ ผลัฏฐาน ๔ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า

- ปฐมมคฺเคน ญาตมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวา ชานาตีติ อญฺโญ = ผู้รู้แจ้งตามขอบเขตที่ปฐมมรรคหยั่งเห็น ชื่อว่า อัญญะ (อา บทหน้า + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข้อความว่า "ปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น" หมายความว่า ปฏิเสธความเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้เจริญอานาปานสติสมาธิทุกประการ กล่าวคือ นักบวชในศาสนาอื่นจากศาสนาพุทธก็เจริญอานาปานสติเช่นกัน แต่เขารู้เพียงวิธีปฏิบัติตามหมวดสี่ที่ ๑ จนถึงการผ่อนลมหายใจเท่านั้น ไม่อาจรู้วิธีทั้ง ๑๖ อย่างได้ ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงเนื้อความนี้ ดังข้อความว่า

> พาหิรกา หิ ชานนฺตา อาทิโต จตุปฺปการเมว ชานนฺติ. เตนาห "อญฺญสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโนติ, ยถาวุตฺตสฺส ปุคฺคลสฺส นิสฺสยภาวปฏิเสธโนติ อตฺโถ. เอเตน "อิธ ภิกฺขเวติ อิทํ อนฺโตคเธวสทฺทนฺติ ทสฺเสติ. สนฺติ หิ เอกปทานิปิ สาวธารณานิ ยถา "วายุภกฺโขติ. เตเนวาห "อิเธว ภิกฺขเว สมโณติอาทิ.[๒๓๒]
>
> "ที่จริงแล้วนักบวชภายนอก[ศาสนาพุทธ]ที่รู้[การเจริญอานาปานสติ] ย่อมรู้เพียง ๔ ประการเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโน (ปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น) ความหมาย คือ ปฏิเสธความเป็นที่อาศัยของบุคคลดังกล่าว คำนั้นแสดงว่า คำว่า อิธ ภิกฺขเว นี้มี เอว ศัพท์อยู่ภายใน เพราะแม้บทเดียวก็มีการห้ามเนื้อความอื่นได้ ดังคำว่า วายุภกฺโข (ผู้กินลม) ฉะนั้นจึงตรัส[โดยประกอบ เอว ศัพท์]เป็นต้นว่า อิเธว ภิกฺขเว สมโณ (ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น)

---

[๒๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๗/๓๗๕

ข้อนี้หมายความว่า แม้คำว่า อิธ ใน อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จะไม่มี เอว ศัพท์ประกอบร่วมเป็นรูปว่า อิเธว ก็อาจแปลโดยเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาโดยมีคำแปลว่า ในพระศาสนานี้เท่านั้น เพราะทุกบทมีการห้ามเนื้อความอื่นได้ ดังคำว่า วายุภกฺโข (ผู้กินลม) คำนี้แสดงการห้ามความหมายอื่นว่า ผู้กินอาหาร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอวผลนัย คือ วิธีที่เป็นผลของ เอว ศัพท์ คือ อาจเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาประกอบได้ในทุกศัพท์ หรือเรียกว่า อัญญัตถาโปหนนัย คือ วิธีปฏิเสธเนื้อความอื่น (อญฺญ + อตฺถ + อป + โอหน) ดังข้อความว่า

สพฺเพสมฺปิ วากฺยานํ เอวการตฺถสหิตตฺตา "อุโปสโถติ เอตสฺส "อุโปสโถ เอวาติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ อาห "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ. อิมินา อวธารเณน นิรากตํ ทสฺเสติ, อถวา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "อุโปสโถติ เอตสฺส "อนุโปสโถ น โหตีติ อยมตฺโถติ วุตฺตํ "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ. เอส นโย ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ เอตฺถาปิ.[๒๓๓]

"คำว่า อุโปสโถ นี้มีข้อความอย่างนี้ว่า วันอุโบสถเท่านั้น เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น) คำอวธารณะนี้แสดงการห้าม

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น คำว่า อุโปสโถ นี้จึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่วันอุโบสถหามิได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น)

แม้คำว่า ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้) ก็มีนัยเดียวกัน"

---

[๒๓๓] กงฺขา.อภินวฏีกา ๑๔๑

ข้อความว่า "ถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์" หมายความว่า แม้ในพระบาลีจะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ไว้โดยตรงใน ปนฺนรโส แต่ศัพท์ทุกศัพท์ในภาษาบาลีอาจประกอบด้วยอวธารณะคือ การห้ามอรรถอื่นที่ไม่พึงประสงค์ได้ ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ.[๒๓๔]

“ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ”

กฎทั่วไปข้างต้นไม่พบในไวยากรณ์บาลีหรือสันสกฤต สันนิษฐานว่าคงเป็นกฎทั่วไปที่เรียกว่า ปริภาสา ซึ่งท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้บัญญัติขึ้นเอง โดยอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์ฎีกาว่า

สพฺเพสมฺปิ ปทานํ อวธารณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธารณตฺโถ วิญฺญายตีติ อาห “เตเนว อชฺฌาจาเรนาติ.[๒๓๕]

“บุคคลย่อมรู้อรรถอวธารณะได้โดยปราศจาก เอว ศัพท์ เพราะบททั้งหมดมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตเนว อชฺฌาจาเรน (ด้วยอัชฌาจารนั้นนั่นเอง)”

สพฺพมฺปิ วากฺยํ อวธารณผลตฺตา อนฺโตคธาวธารณนฺติ อาห “ปท-ปูรณมตฺเต วา นิปาโตติ.[๒๓๖]

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทปูรณมตฺเต วา นิปาโต (หรือเป็นนิบาตในการยังบทให้เต็มเท่านั้น)”

อวธารณผลตฺตา สทฺทปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธารณํ.[๒๓๗]

"แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะการประกอบศัพท์มีผลของอวธารณะ”

---

[๒๓๔] ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา ๑/๑๒

[๒๓๕] สารตฺถ.ฎีกา ๒/๓๖/๑๕

[๒๓๖] องฺ.ติก.ฎีกา ๒/๖๔/๑๙๐

[๒๓๗] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๑/๑๘๐, ๒/๒๕๕/๒๖๗

คำว่า สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น) ที่กล่าวไว้ในกังขาฎีกาใหม่ เป็นกฎทั่วไปที่ไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต แต่พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "เกสาติ วุตฺเต "อเกสา น โหนฺตีติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ.[๒๓๘]

"ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา(ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหามิได้"

อถวา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา "สุตนฺติ เอตสฺส อสุตํ น โหตีติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ สนฺธาย "อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโตติ วุตฺตํ.[๒๓๙]

"อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สุตํ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สดับมาแล้วหามิได้ จึงกล่าวว่า อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สดับ)"

สทฺโท'ปลกฺขณาทีหิ ปตีตตฺเถ นิวตฺติตํ
กโรเตวผลตฺเตน อญฺญตฺถาโปหเนน วา.[๒๔๐]

"ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามเนื้อความที่ปรากฏแล้วด้วยอุปลักขณนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) เป็นต้นด้วยความเป็นศัพท์ที่มีผลของ เอว ศัพท์ หรือด้วยการห้ามเนื้อความอื่น (คือเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปาฐเสสะอีกหนึ่งประโยค เช่น ปุริโส อาคจฺฉติ = บุรุษมา เพิ่มปาฐเสสะว่า น อิตฺถี อาคจฺฉติ = สตรีไม่มา)"

ในคาถาข้างต้น คำว่า เอวผลตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๒๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘ [๒๓๙] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๑/๑๘๐ [๒๔๐] สทฺท.จินฺตา ๑๐๒

- เอวสฺส ผลํ เอวผลํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- เอวผลํ เอตสฺมึ อตฺถีติ เอวผลํ (เอวผล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- เอวผลสฺส ภาโว เอวผลตฺตํ (เอวผล ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำว่า อญฺญตฺถาโปหน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโปหียเต อปนียเต อโปหนํ (อป บทหน้า + อูห ธาตุ <ตกฺเก = ดำริ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อญฺญตฺถสฺส อโปหนํ อญฺญตฺถาโปหนํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำอธิบายที่พักอันสมควร

คำว่า อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา (ไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง) นี้ แสดงการกำหนดเอาที่พักอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุนั้น กล่าวคือ จิตของเธอซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ไม่ต้องการขึ้นสู่อารมณ์ของอานาปานสติสมาธิ มักแล่นออกไปนอกทางภาวนาเหมือนรถเทียมด้วยโคดื้อแล่นออกไปนอกทาง

ดังนั้น คนเลี้ยงโคที่ต้องการจะฝึกลูกโคดื้อที่ดื่มน้ำนมของแม่โคดื้อแล้วเติบโตขึ้น จึงพรากมันจากแม่โคแล้วฝังหลักใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง ใช้เชือกล่ามไว้ที่หลักนั้น ในขณะนั้น ลูกโคตัวนั้นของเขาดิ้นรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจจะหนีไปได้ก็จะหมอบอิงหรือนอนอิงหลักนั้นฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น เมื่อประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วร้ายอันเติบโตด้วยการดื่มรส[คือสุขเวทนา]ที่เกิดขึ้นอาศัยรูปารมณ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ก็ควรพรากจากรูปารมณ์เป็นต้นแล้วนำเข้าไว้ในป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง แล้วใช้เชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจเข้าออกนั้น

เมื่อภิกษุผูกจิตไว้อย่างนี้ จิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินมาก่อน[บวชหรือในสังสารวัฏที่ไม่มีเบื้องต้น] ก็ไม่อาจจะตัดเชือกคือสติแล้วหนีไปได้ ย่อมจะแนบแอบอิงอารมณ์[คือกรรมฐาน]นั้นด้วยอำนาจอุปจาระและอัปปนา ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย วจฺฉํ ทมํ นโร อิธ.
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ สติยารมฺมเณ ทฬฺหํ.[๒๔๑]

"ภิกษุในพระศาสนานี้ควรใช้สติผูกจิตของตนไว้ให้มั่นในอารมณ์เหมือนคนฝึกลูกโคผูกไว้ที่หลัก"

ที่พักดังกล่าวเป็นสถานที่ควรแก่ภาวนาของภิกษุนั้นอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนํ (คำว่า อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา นี้ แสดงการกำหนดเอาที่พักอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุนั้น)

อีกอย่างหนึ่ง อานาปานสติกรรมฐานนี้เป็นยอดของกรรมฐาน ๔๐ ประเภท เป็นเหตุใกล้ของการบรรลุคุณพิเศษ[คือมรรคผล]และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันของพระพุทธเจ้า[ทุกพระองค์] พระปัจเจกพุทธเจ้า[บางพระองค์] และพุทธสาวก[บางรูป] กรรมฐานดังกล่าวไม่อาจเจริญได้ง่ายโดยมิได้ละวัดใกล้หมู่บ้านที่อื้ออึงไปด้วยเสียงหญิงชายและช้างม้าเป็นต้น เพราะเสียงรบกวนฌาน แต่ง่ายที่ผู้เพียรปฏิบัติจะกำหนดเอากรรมฐานนี้แล้วยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น แล้วทำฌานนั้นให้เป็นบาท พิจารณาเห็นสังขารแล้วบรรลุอรหัตตผลอันเป็นผลเลิศในป่าห่างไกลหมู่บ้าน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อรญฺญคโต วา (ไปสู่ป่า) เป็นต้นเพื่อแสดงที่พักอันเหมาะสมแก่ภิกษุนั้น

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า อานาปานจตุตฺถชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา (ยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น) แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๖๙) แสดงความเห็นว่า คำนี้ควรมีรูปว่า อานาปานจตุกฺกชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา (ยังฌาน ๔ อันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น) จึงจะสมควร เพราะผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในฌาน ๔ แล้วอาจทำฌานนั้นให้เป็นบาทแล้วเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุอรหัตตผลได้

---

[๒๔๑] วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๒, ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๗, ม.มู.อ. ๑/๑๐๗/๒๖๓, ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๒/๑๐๒

พระศาสดาเหมือนผู้ชำนาญดูพื้นที่

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคเหมือนอาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ [เพราะทรงแนะนำสถานที่อยู่อันสมควรแก่ผู้เพียรปฏิบัติ] เขาดูพื้นที่สร้างเมืองแล้วพิจารณาดูดีแล้วจึงแนะนำว่า พวกท่านจงสร้างเมืองในพื้นที่นี้เถิด และเมื่อเมืองสำเร็จโดยสวัสดีย่อมได้รับสักการะอันใหญ่หลวงจากราชตระกูล ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้นก็ฉันนั้น ทรงใคร่ครวญดูที่พักอันเหมาะสมแก่ผู้เพียรปฏิบัติแล้วแนะนำว่า ควรหมั่นเจริญกรรมฐานในที่นี้ แต่นั้นเมื่อผู้เพียรปฏิบัติหมั่นเจริญกรรมฐานในที่นั้นแล้วบรรลุอรหัตตผลลำดับ[สมาธิ วิปัสสนา และอริยมรรค] ย่อมได้รับสักการะอันใหญ่หลวงว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ

ส่วนภิกษุนี้ได้ชื่อว่าเหมือนเสือดาว [เพราะอยู่คนเดียวในป่าแล้วให้สำเร็จประโยชน์ที่ต้องการด้วยการกำจัดปฏิปักษ์] อุปมาเหมือนพญาเสือดาวอาศัยพงหญ้า ป่ารก หรือดงภูเขาในป่า ซุ่มจับหมู่เนื้อมีกระบือป่า กวาง และสุกรเป็นต้น ฉันใด ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานอยู่ในป่าเป็นต้นนี้ย่อมยึดเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค และอริยผล[สี่]ตามลำดับ ฉันนั้น ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ยถาปิ ทีปิโก นาม นิลียิตฺวา คณฺหตี มิเค
ตเถวายํ พุทฺธปุตฺโต ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหาติ ผลมุตฺตมํ.[๒๔๒]

“ภิกษุพุทธบุตรนี้ผู้เจริญวิปัสสนาประกอบความเพียร เข้าสู่ป่าแล้ว ยึดเอาผลสูงสุด (อรหัตตผล) เหมือนเสือดาวซุ่มจับเนื้อ”

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อรญฺญคโต วา (ไปสู่ป่า) เป็นต้นเพื่อแสดงวัดป่าอันเป็นสถานที่เหมาะสมแก่กำลังบากบั่นของภิกษุนั้น

[๒๔๒] วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๓, ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๘, ม.มู.อ. ๑/๑๐๗/๒๖๔, ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๓/๑๐๓

คำอธิบายลักษณะป่า

[๒๑๘] ในพากย์นั้น คำว่า อรญฺญคโต (ไปสู่ป่า) หมายความว่า ไปสู่ป่าแห่งใดแห่งหนึ่งที่สงบสุขในป่าที่มีแสดงลักษณะไว้อย่างนี้ว่า

อรญฺญนฺติ นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรญฺญํ.[๒๔๓]

"สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า"

อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมํ.[๒๔๔]

"ที่พักที่ชื่อว่าป่า มีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูเป็นอย่างต่ำ"

ระยะ ๕๐๐ คันธนู = ๒,๐๐๐ ศอก หรือ ๒๕ เส้น หรือ ๑,๐๐๐ เมตร โดย ธนุ ศัพท์ในคำว่า ปญฺจธนุสติกํ หมายถึง คันธนูที่ขึ้นสายแล้ว มีความยาว ๔ ศอก ถ้ายังไม่ขึ้นสายก็ยาว ๙ คืบ = ๔ ศอก ๑ คืบ ดังข้อความว่า

ตตฺถ "อาจริยธนุ นาม ปกติหตฺเถน นววิทตฺถิปมาณํ. ชิยาย ปน อาโรปิตาย จตุหตฺถปมาณนฺติ วทนฺติ.[๒๔๕]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่าคันธนูของอาจารย์มีขนาด ๙ คืบตามศอกปกติ แต่เมื่อขึ้นสายแล้วก็มีขนาด ๔ ศอก"

อาโรปิตานํ อาจริยธนูนํ ปญฺจสตํ โกโส นาม. อนาโรปิตานนฺตฺย-ปเร.[๒๔๖]

"๕๐๐ ชั่วคันธนูของอาจารย์ที่ขึ้นสายแล้ว ชื่อว่า โกสะ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็น ๕๐๐ ชั่วคันธนูของอาจารย์ที่ยังมิได้ขึ้นสาย"

คำว่า รุกฺขมูลคโต (ไปสู่โคนไม้) หมายความว่า ไปสู่ที่ใกล้[ใต้]ต้นไม้

---

[๒๔๓] อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๐๒

[๒๔๔] วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗

[๒๔๕] กงฺขา.อภินวฎีกา ๓๖๒

[๒๔๖] อภิธาน.ฎีกา ๑/๑๙๗

คำว่า สุญฺญาคารคโต (ไปสู่เรือนว่าง) หมายความว่า ไปสู่เรือนว่าง คือ สถานที่สงัด อนึ่ง แม้ผู้ไปสู่ที่พัก ๗ แห่งที่เหลือยกเว้นป่าและโคนไม้ ควรเรียกว่าเป็นผู้ไปสู่เรือนว่างในเรื่องนี้"

เรือนว่าง คือ สถานที่สงัด หมายถึง ที่พัก ๗ แห่งยกเว้นป่าและโคนไม้ ได้แก่

๑. ภูเขา ๒. ซอกเขา ๓. ถ้ำ

๔. ป่าช้า ๕. ป่าชัฏ ๖. ที่แจ้ง

๗. ลอมฟาง

ดังข้อความว่า

อวเสสสตฺตวิธเสนาสนนฺติ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชนฺติ เอวํ วุตฺตํ.[๒๔๗]

"คำว่า อวเสสสตฺตวิธเสนาสนํ (ที่พัก ๗ แห่งที่เหลือ) คือ ที่พักซึ่งกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง และลอมฟาง"]

อิริยาบถที่สมควร

พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำที่พักอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ ควรแก่ฤดูสาม ธาตุ[สามมีเสมหะเป็นต้น] และจริต[สามมีโมหจริตเป็นต้น] แก่ภิกษุนั้นอย่างนี้แล้ว ได้ตรัสว่า นิสีทติ (นั่ง) เพื่อแสดงอิริยาบถอันสงบที่ทำให้ไม่ง่วงเหงาและซัดส่าย

ป่าเหมาะสมในฤดูร้อน โคนไม้เหมาะสมในฤดูหนาว เรือนว่างเหมาะสมในฤดูฝน ป่าเหมาะสมแก่ผู้มีธาตุเสลด (เสมฺหธาตุก) มาก โคนไม้เหมาะสมแก่ผู้มีธาตุดีมาก (ปิตฺต-ธาตุก) เรือนว่างเหมาะสมแก่ผู้มีธาตุลมมาก (วาตธาตุก) ป่าเหมาะสมคนโมหจริต โคนไม้

---

[๒๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๘/๓๗๖

เหมาะสมแก่คนโทสจริต เรือนว่างเหมาะสมแก่คนราคจริต[๒๔๘]

การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเหมาะสมกับอิริยาบถนั่งเท่านั้น ไม่เหมาะสมกับอิริยาบถอื่นทั้งสาม ดังข้อความว่า

> อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกนฺติ อสงฺโกจาวิกฺเขปปกฺขิกํ. สยนญฺหิ โกสชฺชปกฺขิกํ, ฐานจงฺกมนานิ อุทฺธจฺจปกฺขิกานิ, น เอวํ นิสชฺชา. ตโต เอวสฺส สนฺตตา.[๒๔๙]

> "การนอนอยู่ในฝ่ายความเกียจคร้าน ส่วนการยืนและเดินจงกรมอยู่ในฝ่ายความซัดส่าย แต่การนั่งมิได้เป็นเช่นนั้น จึงสงบกว่าอิริยาบถทั้งสาม"

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า อานาปานสติ (การระลึกถึงลมหายใจเข้าออก) ไม่ตรัสด้วย อนุสสติ ศัพท์ว่า อานาปานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงลมหายใจเข้าออก) เพราะผู้ปฏิบัติไม่ควรระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกอยู่เสมอในทุกอิริยาบถนั่นเอง

ส่วนอิริยาบถเดินเป็นต้นเหมาะกับการเจริญสติตามหมวดอิริยาบถเป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในในมหาสติปัฏฐานสูตร นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติที่มุ่งเจริญวิปัสสนาควรเดินจงกรมก่อนนั่งกรรมฐานทุกครั้ง เพราะการเดินจงกรมส่งผลให้เกิดสมาธิเร็วและอยู่ได้นานกว่าการนั่งกรรมฐาน จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนนั่งกรรมฐานในการปฏิบัติทั่วไปที่ไม่ใช่การดูลมหายใจ ดังข้อความว่า

> กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชาคริยํ อนุยุตฺโต โหติ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทิวสํ จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ, รตฺติยา ปฐมํ ยามํ จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ, รตฺติยา มชฺฌิมํ ยามํ ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปติ ปาเท ปาทํ อจฺจาธาย สโต สมฺปชาโน อุฏฺฐานสญฺญํ มนสิกริตฺวา, รตฺติยา ปจฺฉิมํ ยามํ ปจฺจุฏฺฐาย จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ. เอวํ

---

[๒๔๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๘/๓๗๖-๗๗

[๒๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๘/๓๗๗

โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชาคริยํ อนุยุตฺโต โหติ.[๒๕๐]

“ภิกษุชื่อว่าเพียรเจริญสติอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดุจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ หมายใจว่าจะลุกขึ้นในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี จึงชื่อว่าเพียรเจริญสติอย่างนี้"

จงฺกมาธิคโต สมาธิ จิรฏฺฐิติโก โหติ.[๒๕๑]

“สมาธิที่เกิดจากการเดินจงกรมตั้งอยู่ได้นาน”

จงฺกมาธิคโต สมาธีติ จงฺกมํ อธิฏฺฐหนฺเตน อธิคโต อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ อญฺญตรสมาธิ. จิรฏฺฐิติโก โหตีติ จิรํ ติฏฺฐติ. ฐิตเกน คหิต-นิมิตฺตญฺหิ นิสินฺนสฺส นสฺสติ, นิสินฺเนน คหิตนิมิตฺตํ นิปนฺนสฺส. จงฺกมํ อธิฏฺฐหนฺเตน จลิตารมฺมเณ คหิตนิมิตฺตํ ปน จิตสฺสปิ นิสินฺนสฺสปิ นิปนฺนสฺสปิ น นสฺสตีติ.[๒๕๒]

"คำว่า จงฺกมาธิคโต สมาธิ (สมาธิที่เกิดจากการเดินจงกรม) หมายความว่า สมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งในสมาบัติ ๘ ที่ภิกษุผู้ทำการเดินจงกรมได้รับ [คือ การเดินจงกรมส่งผลให้บรรลุสมาบัติ ๘ ได้ในขณะนั่งกรรมฐาน]”

“คำว่า จิรฏฺฐิติโก โหติ (ตั้งอยู่ได้นาน) หมายความ ดำรงอยู่ได้นาน กล่าวคือ นิมิตที่ผู้ยืนอยู่กำหนดได้มักหายไปในขณะนั่ง นิมิตที่ผู้นั่งอยู่กำหนดได้ มักหายไปในขณะนอน ส่วนนิมิตที่ผู้ทำการเดินจงกรมกำหนด

---

๒๕๐ องฺ.ติก. ๒๐/๑๖/๑๐๘-๙

๒๕๑ องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๙/๒๕

๒๕๒ องฺ.ปญฺจก.อ. ๓/๒๙/๑๒-๓

ได้ในอารมณ์ที่หวั่นไหวมักไม่หายไปในขณะยืน นั่ง หรือนอน”

ต่อจากนั้นจึงตรัสว่า ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา (คู้บังลังก์) เป็นต้นเพื่อแสดงการนั่งที่มั่นคง ลมหายใจเข้าออกดำเนินไปสะดวก และวิธีกำหนดอารมณ์

ในพากย์นั้น คำว่า ปลฺลงฺกํ (บัลลังก์) หมายความว่า การนั่งพับขาโดยรอบ

คำว่า อาภุชิตฺวา แปลว่า คู้เข้า

คำว่า อุชุํ กายํ ปณิธาย (ตั้งกายตรง) หมายความว่า ตั้งกายส่วนบนให้ตรง คือให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจรดกัน ผลที่ได้รับคือ หนัง เนื้อ และเอ็นของผู้นั่งอย่างนี้ย่อมไม่งอ ลำดับนั้นเวทนาที่อาจเกิดขึ้นทุกขณะเพราะหนัง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นงอย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็จะสงบ กรรมฐานไม่ตกถอยเจริญก้าวหน้า

คำว่า ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา (ดำรงสติเฉพาะหน้า) หมายความว่า ตั้งสติมุ่งตรงต่อกรรมฐาน

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความของคำนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา-มรรคอย่างนี้ว่า

> ปรีติ ปริคฺคหฏฺโฐ. มุขนฺติ นิยฺยานฏฺโฐ. สตีติ อุปฏฺฐานฏฺโฐ. เตน วุจฺจติ “ปริมุขํ สตินฺติ.[๒๕๓]
>
> “คำว่า ปริ มีความหมายว่า หยั่งเห็น คำว่า มุขํ มีความหมายว่า หลุดพ้น คำว่า สติ มีความหมายว่า ปรากฏ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปริมุขํ สตึ ([ดำรง]สติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิปักษ์])

ข้อความโดยย่อของคัมภีร์นั้นมีดังนี้คือ ทำสติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิปักษ์]

คำว่า ปริมุข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เฉพาะหน้า มีความหมายเหมือน อภิมุข

---

[๒๕๓] ขุ.ป. ๓๑/๑๖๔/๑๘๘

๒. หยั่งเห็นหลุดพ้น [จากปฏิปักษ์] = ปริ จ ตํ มุขญฺจาติ ปริมุขํ (วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

ปรีติ ปริคฺคหฏฺโฐ "ปริณายิกาติอาทีสุ วิย. นิยฺยานฏฺโฐ ปฏิปกฺขโต นิคฺคมนฏฺโฐ. ตสฺมา ปริคฺคหิตนิยฺยานนฺติ สพฺพถา คหิตาสมฺโมสํ ปริจฺจตฺตสมฺโมสํ สตึ กตฺวา, ปรมํ สตินฺเนปกฺกํ อุปฏฺฐเปตฺวาติ อตฺโถ.[๒๕๔]

"คำว่า ปริ มีความหมายว่า หยั่งเห็น ดังคำว่า ปริณายิกา ความหมายว่า หลุดพ้น คือ พ้นไปจากปฏิปักษ์ ดังนั้น คำว่า ปริคฺคหิตนิยฺยานํ (ดำรงสติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิปักษ์]) จึงหมายความว่า ทำสติให้หยั่งเห็นความไม่หลง สละความหลงได้โดยสิ้นเชิง คือ ดำรงสติให้สุกงอมยิ่งนัก"

ต้องมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

[๒๑๙] คำว่า โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) หมายความว่า ภิกษุนั้นนั่งและตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้นจึงชื่อว่า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก ความหมายคือ ผู้เจริญสติ

คำว่า สต ใน สโตว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สติ อสฺส อตฺถีติ สโต = ผู้มีสติ ชื่อว่า สตะ (สติ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ดังข้อความว่า

สทฺธา อสฺส อตฺถิ, อสฺมึ วา วิชฺชตีติ สทฺโธ. เอวํ ปญฺโญ, สโต.[๒๕๕]

"ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนั้นบุคคลนั้น

---

[๒๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๘/๓๗๗

[๒๕๕] นิรุตฺติ. ๕/๔๘๑

ชื่อว่า สัทธะ คำว่า ปญฺโญ (ผู้มีปัญญา), สโต (ผู้มีสติ) ก็เช่นเดียวกัน”

สโตวาติ สติยา สมนฺนาคโต เอว สรนฺโต เอว อสฺสสติ นาสฺส กาจิ สติวิรหิตา อสฺสาสปฺปวตฺติ โหตีติ อตฺโถ.[๒๕๖]

“คำว่า สโตว (มีสตินั่นเอง) หมายความว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสติ ระลึกรู้อยู่หายใจเข้า คือ ไม่มีลมหายใจใดๆ ที่เป็นไปโดยปราศจากสติ”

คำว่า สโตการี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีสติทำภาวนาที่ควรกระทำ = สโต เอว การี สโตการี (อลุตตสมาส ไม่ลบ สิ วิภัตติใน สโต)

๒. ผู้ทำภาวนาที่ควรกระทำด้วยสติ = สติยา การี สโตการี (ตติยาตัปปุริสสมาส แปลง ติ ใน สติ เป็น โอ)

ดังข้อความว่า

สโตการีติ สโต เอว หุตฺวา, สติยา เอว วา กาตพฺพสฺส กตฺตา, กรณสีโล วา.[๒๕๗]

“คำว่า สโตการี คือ ผู้มีสติทำภาวนาที่ควรกระทำ หรือผู้ทำภาวนาที่ควรกระทำด้วยสติ หรือผู้มีปกติกระทำ”

ตามข้อความข้างต้น คำว่า กตฺตา (ผู้ทำ) แสดงว่า บทว่า การี ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ส่วนคำว่า กรณสีโล (ผู้มีปกติกระทำ) แสดงว่า ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะและประกอบด้วยอรรถตัสสีละ คือ ปกติของสิ่งนั้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจเข้ายาว) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่ภิกษุเจริญสติ ดังคำอธิบาย (วิภังค์) ของคำว่า โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

---

[๒๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๗๗

[๒๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๗๗

พาตฺตึสาย อากาเรหิ สโตการี โหติ. ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหติ. ทีฆํ ปสฺสาสวเสน ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาสวเสน. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหติ.[๒๕๘]

"ภิกษุเป็นผู้เจริญสติด้วยลักษณะ ๓๒ อย่าง คือ

๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้ายาว เธอเป็นผู้เจริญสติด้วยสติระลึกรู้นั้น ด้วยปัญญารู้เห็นนั้น

๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกยาว ...

[๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าสั้น ...]

[๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกสั้น ...]

[๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ...]

[๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ...]

[๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ...]

[๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ...]

[๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดปีติ ...]

---

[๒๕๘] ขุ.ป. ๓๑/๑๖๕/๑๘๘

[๑๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดปีติ ...]

[๑๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดสุข ...]

[๑๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดสุข ...]

[๑๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิต ...]

[๑๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิต ...]

[๑๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ...]

[๒๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ...]

[๒๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ...]

[๒๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ...]

[๒๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ...]

[๒๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ...]

[๒๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ...]

[๒๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ...]

[๒๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ...]

[๒๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ...]

[๒๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ...]

[๓๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ...]

๓๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจเข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ...

๓๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] เธอเป็นผู้เจริญสติด้วยสติระลึกรู้นั้น ด้วยปัญญารู้เห็นนั้น”

คำอธิบายอัสสาสะปัสสาสะ

ในพากย์นั้น คำว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจออกยาว) หมายความว่า เมื่อยังลมหายใจออกยาวให้ดำเนินไป ดังคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า

อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต. ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโต.[๒๕๙]

"คำว่า อสฺสาโส (ลมหายใจออก) คือ ลมที่ออกไปภายนอก คำว่า ปสฺสาโส (ลมหายใจเข้า) คือ ลมที่เข้ามาภายใน"

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรพบข้อความโดยสลับลำดับ [คือ อัสสาสะ (ลมหายใจเข้า) ปัสสาสะ (ลมหายใจออก)]

คำว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ในประโยคข้างต้น แปลว่า "เมื่อหายใจออกยาว" ตามอรรถกถาพระวินัยที่ท่านผู้แต่งยกมาอ้างไว้ในที่นี้ แต่ในข้อ ๒๑๕ เป็นต้นผู้แปลได้แปลว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจเข้ายาว) ตามอรรถกถาพระสูตรเพื่อให้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่จะกล่าวถึงต่อไป

ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยและวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤต คำว่า อสฺสาส คือ ลมหายใจออก ส่วนคำว่า ปสฺสาส คือ ลมหายใจเข้า แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรกล่าวว่า อัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้า ส่วนปัสสาสะ คือ ลมหายใจออก อรรถกถาของพระสูตรข้างต้นนี้คืออรรถกถาของมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ดังข้อความว่า

อสฺสาโสติ อนฺโตปวิสนาสิกวาโต. ปสฺสาโสติ พหินิกฺขมนนาสิกวาโต.[๒๖๐]

"คำว่า อสฺสาโส (ลมหายใจเข้า) คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปด้านใน

คำว่า ปสฺสาโส (ลมหายใจออก) คือ ลมทางจมูกที่ออกไปด้านนอก"

ตามหลักภาษา คำว่า อสฺสาส (สันสกฤตใช้เป็น อาศฺวส) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโส = ลมหายใจในเบื้องแรก ชื่อว่า อัสสาสะ (อา ศัพท์ = เบื้องแรก + สาส ศัพท์ = ลมหายใจ)

---

[๒๕๙] วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๕

[๒๖๐] ม.มู.อ. ๒/๓๐๕/๑๓๖

คำว่า ปสฺสาส (สันสกฤตใช้เป็น ปฺรศฺวส) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺฉา สาโส ปสฺสาโส = ลมหายใจในภายหลัง ชื่อว่า ปัสสาสะ (ป ศัพท์ = ภายหลัง + สาส ศัพท์ = ลมหายใจ)

แม้คำว่า อสฺสาส และ ปสฺสาส จะหมายถึงลมต่างกันตามข้อความของอรรถกถาพระวินัยกับพระสูตร แต่อรรถกถาทั้งสองฉบับไม่ขัดแย้งกัน เพราะมีความหมายตามรากศัพท์อย่างเดียวกัน โดยอัสสาสะคือลมหายใจในเบื้องแรก ปัสสาสะคือลมหายใจในภายหลัง แต่ต่างกันที่ระบุถึงเวลาออกจากครรภ์มารดาหรือเวลาปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ลมหายใจในเบื้องแรกของทารกแรกเกิดคือลมหายใจออก เพราะทารกหายใจออกก่อนแล้วจึงหายใจเข้า ดังนั้น อรรถกถาพระวินัยจึงถือว่า อัสสาสะคือลมหายใจออก ปัสสาสะคือลมหายใจเข้า แต่ลมหายใจในเบื้องแรกของผู้ปฏิบัติคือลมหายใจเข้า เพราะต้องกำหนดรู้ลมหายใจเข้าเป็นเบื้องแรกเสมอ ดังนั้น อรรถกถาพระสูตรจึงถือว่า อัสสาสะคือลมหายใจเข้า ปัสสาสะคือลมหายใจออก

สรุปความว่า อรรถกถาพระวินัยกล่าวตามลำดับการเกิดขึ้นของลมหายใจที่เรียกว่า ปวัตติกมะ คือ ลำดับการเกิดขึ้น ส่วนอรรถกถาพระสูตรกล่าวตามลำดับการปฏิบัติที่เรียกว่า ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ ดังข้อความว่า

> อถวา มาตุกุจฺฉิยํ พหิ นิกฺขมิตุํ อลทฺโธกาโส นาสิกาวาโต มาตุ-กุจฺฉิโต นิกฺขนฺตมตฺเต ปฐมํ พหิ นิกฺขมตีติ วินยฏฺจกถายํ อุปฺปตฺติกฺกเมน “อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต วุตฺโต. เตเนวาห “สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานนฺติอาทิ. สุตฺตนฺตฏฺจกถายํ ปน ปวตฺติยํ ภาวนารมฺภสมเย ปฐมํ นาสิกาวาตสฺส อนฺโต อากฑฺฒิตฺวา ปจฺฉา พหิ วิสฺสชฺชนโต ปวตฺติกฺกเมน “อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโต วุตฺโต.[๒๖๑]
>
> “อีกอย่างหนึ่ง ลมในโพรงจมูกที่ไม่ได้โอกาสออกไปภายนอกระหว่างอยู่ในครรภ์มารดา เมื่อทารกคลอดแล้วย่อมปล่อย[ลม]ออกไป

[๒๖๑] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๖๕/๒๒๙-๓๐

ภายนอกก่อน ดังนั้น ในอรรถกถาพระวินัยจึงกล่าวถึงลมที่ออกไปภายนอกตามลำดับแห่งการเกิดขึ้นโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโส (ลมหายใจในเบื้องแรก ชื่อว่า อัสสาสะ) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานํ (ลมภายในย่อมออกไปก่อน ในเวลาที่ทารกออกจากครรภ์มารดา ต่อมาลมภายนอกจึง รับเอาธุลีอันละเอียดเข้าไปภายในกระทบเพดานแล้วดับไป) เป็นต้น แต่ในอรรถกถาพระสูตรกล่าวถึงลมที่เข้าไปภายในตามลำดับแห่งการเกิดขึ้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโส (ลมหายใจในเบื้องแรก ชื่อว่า อัสสาสะ) เพราะดึงลมหายใจเข้าไปไว้ภายในก่อนและปล่อยออกข้างนอกภายหลังในเวลาเจริญภาวนาในปวัตติกาล”

นอกจากนั้น ความเห็นตามอรรถกถาพระสูตรยังสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตวิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ. ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ.[๒๖๒]

“เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าด้วยสติอยู่ จิตที่ซัดส่ายภายในเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ จิตที่ซัดส่ายภายนอกเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ”

อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ. ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ.[๒๖๓]

---

[๒๖๒] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๔/๑๗๕

[๒๖๓] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๗/๑๗๗

> “เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลม หายใจเข้าด้วยสติอยู่ มีจิตถึงความซัดส่ายภายใน กายกับจิตย่อมเร่าร้อนกระสับกระส่าย ไม่สงบ เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ มีจิตถึงความซัดส่ายภายนอก กายกับจิตย่อมเร่าร้อน กระสับกระส่าย ไม่สงบ”

ในลมสองอย่างนั้น เวลาที่สัตว์ทั้งหมดผู้อยู่ในครรภ์ (คัพภเสยยกะ) ออกจากครรภ์มารดา ลมภายในออกมาภายนอกก่อน ต่อมาลมภายนอกจึงพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายในจรดเพดานแล้วดับไป พึงทราบลมอัสสาสะปัสสาสะ[ตามการเกิดขึ้น]ก่อนอย่างนี้

นอกจากนั้น พึงทราบความยาวสั้นของลมหายใจเหล่านั้นตามระยะกาล อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดระยะสถานที่ เรียกว่าน้ำยาว ทรายยาว น้ำสั้น ทรายสั้น ฉันใด ลมหายใจเข้าออกแม้จะละเอียดแสนละเอียด[โดยความเป็นรูปกลาปจำนวนมาก]ก็เช่นกัน [เกิดขึ้น]ในร่างช้างและงูแล้วค่อยๆ ยังส่วนที่ยาวคืออัตภาพของสัตว์เหล่านั้นให้เต็มช้าแล้วออกมาช้า จึงเรียกว่า ยาว ลมหายใจเข้าออกยังส่วนที่สั้นคืออัตภาพของสุนัขและกระต่าย เป็นต้นให้เต็มเร็วแล้วออกเร็ว จึงเรียกว่า สั้น

แต่ในหมู่มนุษย์ บางคนหายใจเข้าออกยาวโดยมีระยะเวลานานเหมือนช้างและงูเป็นต้น บางคนหายใจเข้าออกสั้นเหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกยาวตามระยะกาลของพวกเขา จึงเรียกว่า ยาว เมื่อเข้าออกชั่วเวลาเล็กน้อย จึงเรียกว่า สั้น

อทฺธาน ศัพท์มีความหมาย ๖ อย่าง คือ ระยะ, ระยะกาล, กาลอันยาวนาน, ระยะสถานที่, หนทาง, หนทางไกล วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๖๔] จึงกล่าวว่า “อทฺธาน ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ระยะกาล และระยะสถานที่ ท่านแสดงระยะสถานที่พอเป็นตัวอย่างก่อนแล้วจึงแสดงว่าลมหายใจเข้าออกยาวหรือสั้นโดยเนื่องด้วยระยะกาล” กล่าวคือ

---

[๒๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๗๙

๑. ระยะสถานที่ เช่น ลมหายใจของช้างและงูยาว ส่วนลมหายใจของกระต่ายสั้น

๒. ระยะกาล เช่น ลมหายใจของบางคนยาวเหมือนช้างและงูเป็นต้น และของบางคนสั้นเหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น

หายใจเข้าออกยาวด้วยลักษณะ ๙ ประการ

ในเรื่องนั้น ภิกษุนี้หายใจเข้าออกยาวด้วยลักษณะ ๙ ประการ ย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว หายใจออกยาว และเมื่อเธอรู้ชัดอยู่อย่างนั้น การเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานย่อมสำเร็จโดยลักษณะหนึ่ง[ในลักษณะ ๙ ประการ] ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กถํ ทีฆํ อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ ปสฺสสนฺโต ทีฆํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ทีฆํ ปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต ปสฺสสติ. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ฉนฺโท อุปฺปชฺชติ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวตฺตติ, อุเปกฺขา สณฺฐาติ. อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย. อุปฏฺฐานํ สติ.

อนุปสฺสนา ญาณํ. กาโย อุปฏฺฐานํ, โน สติ. สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ. ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ. เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนาติ.[๒๖๕]

"เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวย่อมรู้ชัดว่าหายใจออกยาวอย่างไร คือ

๑. เธอหายใจเข้ายาวในเวลาที่นับว่ายาว

๒. เธอหายใจออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว

๓. เธอหายใจเข้าออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว

๔. เมื่อเธอหายใจเข้าออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว ฉันทะ[ที่ต้องการหายใจยาวขึ้น]ย่อมเกิดขึ้น เธอหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในเวลาที่นับว่ายาว

๕. เธอหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในเวลาที่นับว่ายาว

๖. เธอหายใจเข้าออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในเวลาที่นับว่ายาว

๗. เมื่อเธอหายใจเข้าออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในเวลาที่นับว่ายาว ความปราโมทย์ (ปีติอย่างอ่อน) ย่อมเกิดขึ้น[เพราะอารมณ์สงบกว่าเดิมด้วยความสงบยิ่งของลมหายใจเข้าออก และเพราะกรรมฐานดำเนินขึ้นสู่วิถีแล้ว] เธอหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว

๘. เธอหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว

๙. เธอหายใจเข้าออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว เมื่อเธอหายใจเข้าออกยาวที่ละเอียดกว่า

---
[๒๖๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๖๖/๑๘๘-๘๙

นั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว [ภาวนา]จิตย่อมหลีกออกจาก[ปกติ]หายใจเข้าออกยาว [คือ ไม่รับรู้ลมหายใจเข้าออก] อุเบกขา (การวางใจเป็นกลางเพราะไม่ต้องขวนขวายเพื่อบรรลุฌาน, ตัตรมัชฌัตตุเปกขา) ย่อมตั้งอยู่ [ในเวลาที่อุปจารสมาธิหรืออัปปนา-สมาธิเกิดขึ้นแล้วในปฏิภาคนิมิต]

ลมหายใจเข้าออกยาว[ที่ดำเนินไป]ด้วยลักษณะ ๙ ประการนี้เป็นกองรูป ความปรากฏ (การระลึกรู้) เป็นสติ การรู้เห็น เป็นปัญญา กองรูปชื่อว่าอุปัฏฐานะ [เพราะเป็นที่ปรากฏของสติ] ไม่ใช่สติ [เพราะไม่ใช่การระลึกรู้] สติชื่อว่าอุปัฏฐานะ (สภาวะปรากฏ, สภาวะระลึกรู้) และชื่อว่าสติ [เพราะเป็นสภาวะปรากฏและระลึกรู้] ภิกษุตามรู้กองรูป [คือลมหายใจเข้าออกและรูปกาย]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว ฉะนั้น จึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปและรูปกายว่าเป็นกองรูปและร่างกาย [ไม่ใช่เรา ของเรา สตรี หรือบุรุษ]”

ลักษณะ ๙ ประการ คือ สามข้อแรกเกี่ยวกับบุคคล ๓ จำพวก คือ ผู้ที่กำหนดลมหายใจเข้าได้ชัดเจน ผู้ที่กำหนดลมหายใจออกได้ชัดเจน หรือผู้ที่กำหนดทั้งสองอย่างได้ชัดเจน สามข้อต่อมาเกี่ยวกับฉันทะ ส่วนสามข้อหลังเกี่ยวกับปราโมทย์

ข้อความว่า “ฉันทะย่อมเกิดขึ้น” หมายความว่า เมื่อภาวนาพัฒนาพิเศษยิ่งขึ้นไปกว่าก่อน กุศลฉันทะที่มีลักษณะต้องการทำ[ภาวนา]ย่อมเกิดขึ้นอย่างเข้มแข็ง เพราะได้รับความเพลิดเพลิน[๒๖๖] หมายความว่า ฉันทะดังกล่าวเกิดขึ้นอยู่เสมอทั้งในเวลาหายใจเข้าและหายใจออก

ข้อความว่า “ละเอียดกว่านั้น” หมายความว่า ละเอียดกว่าก่อนด้วยฉันทะดังกล่าวที่ดำเนินไป กล่าวคือ ลมหายใจเข้าออกมักละเอียดมากขึ้นเพราะร่างกายระงับความเร่าร้อนกระวนกระวายด้วยกำลังภาวนาได้[๒๖๗]

อนึ่ง ในระยะ ๙ ประการที่เกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไปนี้ แม้ท่านจะกล่าวถึงลมหายใจ

---

[๒๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

[๒๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

เข้าออกยาว ก็หมายถึงอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตที่ดำเนินไปยาว มิได้หมายถึงลมหายใจเข้าออกจริงๆ เพราะผู้ปฏิบัติที่เกิดนิมิตดังกล่าวจะมุ่งจิตไปที่นิมิตเป็นหลัก มิได้รับรู้ลมหายใจเข้าออกอีกต่อไป ดังข้อความข้างต้นว่า อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวตฺตติ ([ภาวนา]จิตย่อมหลีกออกจาก[ปกติ]หายใจเข้าออก) ความจริงผู้ปฏิบัติต้องขยายนิมิตให้ยาว มิได้ขยายลมหายใจเข้าออกให้ยาว ถ้าขยายกองลมก็จะมีเพียงลมเท่านั้นที่ขยายออกไป ไม่ใช่นิมิตที่อาจขยายออกไปจนทั่วจักรวาลได้ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๔๗) และดังคำอธิบายว่า

> อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตมฺเปตฺถ อสฺสาสปสฺสาสสมญฺญเมว วุตฺตํ.[๒๖๘]
>
> “แม้นิมิตที่เกิดขึ้นอาศัยลมหายใจเข้าออกก็กล่าวเป็นชื่อว่าลมหายใจเข้าออกนั่นเอง”
>
> ภาวนาพเลน ปน สุขุมตรภาวปฺปตฺเตสุ อสฺสาสปสฺสาเสสุ ตตฺถ ปฏิภาคนิมิตฺเต อุปฺปนฺเน ปกติอสฺสาสปสฺสาสโต จิตฺตํ นิวตฺตติ.[๒๖๙]
>
> “แต่เมื่อลมหายใจเข้าออกถึงความละเอียดยิ่งด้วยกำลังภาวนา ครั้นปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นในลมหายใจเข้าออกนั้น [ภาวนา]จิตย่อมหลีกออกจากลมหายใจเข้าออกปกติ”
>
> อสฺสาสปสฺสาสาปิ จิตฺตํ วิวตฺตตีติ อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย ปฏิภาคนิมิตฺเต อุปฺปชฺชนฺเต ปกติอสฺสาสปสฺสาสโต จิตฺตํ นิวตฺตติ.[๒๗๐]
>
> “คำว่า อสฺสาสปสฺสาสาปิ จิตฺตํ วิวตฺตติ ([ภาวนา]จิตย่อมหลีกออกแม้จากลมหายใจเข้าอออก) หมายความว่า เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นอาศัยลมหายใจเข้าออก [ภาวนา]จิตย่อมหลีกออกจากลมหายใจเข้าออกปกติ”

การกล่าวถึงลมหายใจเข้าออกแต่หมายถึงนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัยลมหายใจนี้ ตามหลักภาษาทั่วไปเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ ท่านกล่าวถึงลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัย

---

[๒๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

[๒๖๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

[๒๗๐] ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๖/๑๒๔

ลมหายใจ ดังคำว่า สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า "บ้านทั้งหมดมา" ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ "ชาวบ้านทั้งหมดมา" หรือดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) แม้จะกล่าวถึงเตียงก็หมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียง การใช้ภาษาที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้นชื่อว่า ฐานูปจาระ ตามที่กล่าวมานี้ ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น "ศาลตัดสิน" คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

สรุปความลักษณะ ๙ ประการออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. เวลาลมหายใจเข้าออกยาว หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรตั้งใจขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าให้เป็นแสงอ่อนๆ พุ่งตรงเข้าภายใน ควรขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจออกให้เป็นแสงอ่อนๆ ออกไปภายนอก และควรขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้เป็นแสงอ่อนๆ พุ่งตรงเข้าภายในและออกไปภายนอก ค่อยๆ ประคองลมให้ละเอียดขึ้นกว่าก่อน

๒. การเกิดกุศลฉันทะหมายความว่าเมื่อเขาขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวขึ้นเช่นนี้ เขามักเกิดฉันทะที่ต้องการจะขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวยิ่งขึ้นกว่าเดิม ลมหายใจในระยะนี้จะละเอียดยิ่งขึ้นกว่าระยะก่อน

๓. การเกิดปราโมทย์ หมายความว่า ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลฉันทะและสมาธิที่มีกำลังมากขึ้น ผู้ปฏิบัติมักรู้สึกปลาบปลื้มยินดีที่ได้ขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวขึ้นเรื่อยๆ นิมิตที่เกิดขึ้นในระยะนี้ละเอียดที่สุดอยู่ในระดับปฏิภาคนิมิต

กลุ่มแรกเป็นลักษณะที่เกิดขึ้นก่อน หลังจากนั้นจึงเกิดกลุ่มที่สองและกลุ่มที่สามตามลำดับ ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติที่เน้นการเจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมถนัยจึงควรขยายนิมิตคือแสงอ่อนๆ เป็นหลักในขณะเกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไป อนึ่ง การแยกกลุ่มแรกออกเป็น ๓ ประการก็เพราะว่าบางคนกำหนดลมหายใจเข้าชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจออกชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจเข้าและออกชัดเจน จึงจำแนกไว้ ๓ ประการตามบุคคลผู้ปฏิบัติ ดังข้อความว่า

"คำว่า นวหากาเรหิ (ด้วยลักษณะ ๙ ประการ) หมายความว่า ลักษณะ ๓ ประการที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นโดยเนื่องด้วยระยะกาลล้วนๆ ของผู้เจริญภาวนาที่ยังมิได้บรรลุความก้าวหน้าต่อๆ มา และลักษณะเหล่านั้นก็เนื่องด้วยบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ บางคนกำหนดลมหายใจเข้าชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจออกชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจเข้าและออกชัดเจน"[๒๗๑]

คำว่า กาเย กายานุปสฺสนา หรือ กาเย กายานุปสฺสี พระไตรปิฎกฉบับไทยทุกฉบับแปลว่า "พิจารณาเห็นกายในกาย" แต่ผู้แปลได้แปลว่า "ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป" ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ

๑. กาย ศัพท์ใน กาเย และ กายานุปสฺสี มิได้หมายถึงร่างกายที่เป็นสมมุติบัญญัติ แต่หมายถึงกองรูป ๑๘ อย่าง คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกูลมนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดป่าช้า ๙ และนีลกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน ดังข้อความว่า

> กาเย กายานุปสฺสีติ อานาปานปพฺพํ อิริยาปถปพฺพํ จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ ปฏิกูลมนสิการปพฺพํ ธาตุมนสิการปพฺพํ นวสิวถิกปพฺพานิ อชฺฌตฺตปริกมฺมวเสน จตฺตาริ นีลาทิกสิณานีติ อิมสฺมึ อฏฺฐารสวิเธ กาเย ตเมว กายํ ปญฺญาย อนุปสฺสนฺโต.[๒๗๒]
>
> "คำว่า กาเย กายานุปสฺสี (ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป) หมายความว่า ตามรู้กองรูปนั้นนั่นเองด้วยปัญญาในกองรูป ๑๘ อย่างเหล่านี้ คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกูลมนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดป่าช้า ๙ และนีลกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน"
>
> กาเย อนุปสฺสนา กายานุปสฺสนา. รูปกาเย รูปสมูเห อสฺสาสปสฺสาสาทิกสฺส อวยวกายสฺส ตํตํกายภาเวน วา อนิจฺจาทิภาเวนวา ยาว ตสฺมึ ตสฺมึ กาเย สมฺโมโห ปหิยฺยติ, ตาว ปุนปฺปุนํ นิรนฺตรํ สมนุปสฺสนา-

---

[๒๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๐

[๒๗๒] องฺ.เอกก. ๑/๓๙๐/๓๙๘

ติ อตฺโถ.[๒๗๓]

"การตามรู้ภายในกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสนา หมายความว่า การติดตามรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอในอาการที่เป็นไปของกองรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นกองรูปนั้นๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้นภายในกองรูป ตราบจนขจัดความหลงผิดในกองรูปนั้นๆ ได้"

จะเห็นได้ว่า ในคำอธิบาย (นิทเทส) หมวดกายานุปัสสนาของมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า กาย ศัพท์มีความหมายว่า กองรูป ด้วยหมวดอานาปานะเป็นต้น เพราะลมหายใจเข้าออกไม่ใช่ร่างกายที่ประกอบด้วยอาการ ๓๒ แต่เป็นวาโยธาตุที่นับเข้าในกองรูป แม้อิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ที่ตรัสไว้ในหมวดอิริยาบถ ก็เป็นอากัปกิริยาทางร่างกาย แต่ไม่ใช่ร่างกาย ดังนี้เป็นต้น

๒. คำว่า อนุปสฺสนา และ อนุปสฺสี แปลตามศัพท์ว่า "เห็นเนืองๆ" โดย อนุ มีความหมายว่า "เนืองๆ" ส่วน ปสฺสนา และ ปสฺสี มีความหมายว่า "เห็น" แต่ในที่นี้แปลให้เข้าใจง่ายว่า "ตามรู้" เพราะเป็นการรู้เห็นด้วยปัญญาอันเป็นตาใน ไม่ใช่การเห็นด้วยตาเนื้อตามปกติ และคำว่า "ตาม" ก็ระบุถึงการเกิดขึ้นบ่อยๆ สม่ำเสมอ ต่อเนื่อง

๓. คำว่า กายานุปสฺสนา หรือ กายานุปสฺสี อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กาโย อิติ อนุปสฺสนา (การตามรู้ว่าเป็นกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสนา) หรือ กาโย อิติ อนุปสฺสี กายานุปสฺสี (ผู้ตามรู้ว่าเป็นกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสี) ตามศัพท์ว่า อนิจฺจานุปสฺสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อนิจฺจานุปสฺสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา.[๒๗๔]

"คำว่า อนิจฺจานุปสฺสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) หมายความว่า การตามรู้ว่าไม่เที่ยงในรูปเป็นต้นโดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยงนั้น"

---

๒๗๓ ปรมตฺถ.ฏีกา ๗/๓๓๑

๒๗๔ วิสุทฺธิ. ๑/๒๓๖/๓๑๖

ในประโยคข้างต้น คำว่า อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนิจฺจานุ-ปสฺสนา ว่า

- อนิจฺจํ อิติ อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา = การตามรู้ว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจา-นุปัสสนา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อนึ่ง คำว่า กายานุปสฺสี ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายข้างต้นอธิบายว่า ตเมว กายํ ปญฺญาย อนุปสฺสนฺโต (ตามรู้กองรูปนั้นนั่นเองด้วยปัญญา) ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาของคัมภีร์มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร[๒๗๕] อธิบายว่า กายานุปสฺสีติ กาเย อนุ-ปสฺสนสีโล กายํ วา อนุปสฺสมาโน (คำว่า กายานุปสฺสี หมายความว่า ผู้ตามรู้ภายในกองรูปเสมอ หรือผู้ตามรู้กองรูป) ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กายานุปสฺสี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ตามรู้ภายในกองรูป = กาเย อนุปสฺสี กายาปสฺสี (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

๒. ผู้ตามรู้กองรูป = กายํ อนุปสฺสี กายาปสฺสี (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า กาเย กายานุปสฺสนา หรือ กาเย กายานุปสฺสี จึงมีคำแปล ๒ ประการตามคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น คือ

๑. ตามรู้ภายในกองรูปในกองรูป = คำว่า กายานุปสฺสนา หรือ กายานุปสฺสี เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาส

๒. ตามรู้กองรูปในกองรูป = คำว่า กายานุปสฺสนา หรือ กายานุปสฺสี เป็นทุติยาตัปปุริสสมาส

โดยเหตุที่คำแปลตามศัพท์ทั้งสองอย่างเหล่านี้เข้าใจยากตามภาษาไทยในปัจจุบัน ดังนั้น ผู้แปลจึงแปลให้เข้าใจง่ายว่า “ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป”

อนึ่ง แม้ผู้ปฏิบัติที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานจะต้องเพ่งจิตจดจ่อกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกตามวิธีที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่เมื่อจิตตั้งมั่นมีสมาธิขึ้นแล้ว เขาไม่เพียงรับรู้ลมหายใจเท่านั้น แต่ยังสามารถรับรู้ร่างกายอีกด้วยว่า ร่างกายนี้เป็นเหตุเกิดของลมหายใจ ส่วนลมหายใจเป็นผลของร่างกาย เพราะลมหายใจมีไม่ได้ถ้าไม่มีร่างกาย ตามข้อความที่จะ

---

[๒๗๕] ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๑

กล่าวต่อไปในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๒๓๓) ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงอธิบายว่า กาย ศัพท์ คือ ลมหายใจเข้าออกและรูปกาย ในประโยคนี้ว่า ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ (ภิกษุตามรู้กองรูป[คือลมหายใจเข้าออกและรูปกาย]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว) สมจริง ดังข้อความว่า

ตํ กายนฺติ ตํ อสฺสาสปสฺสาสกายญฺเจว ตนฺนิสฺสยรูปกายญฺจ.[๒๗๖]

"คำว่า ตํ กายํ (กองรูปนั้น) ได้แก่ กองรูปคือลมหายใจเข้าออกนั้น และรูปกายอันเป็นที่อาศัยของลมหายใจเข้าออกนั้น"

แม้ในบทว่า รสฺส (สั้น) ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีความต่างกันคือ ในวาระสั้นนี้กล่าวว่า "หายใจเข้าสั้นในเวลาที่นับว่าสั้น เหมือนที่กล่าวไว้ในวาระยาวนั้นว่า หายใจเข้ายาวในเวลาที่นับว่ายาว ดังนั้น จึงควรประกอบบทโดยเนื่องด้วยลมหายใจสั้นจนถึงคำลงท้ายว่า เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา (ฉะนั้นจึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปและรูปกายว่าเป็นกองรูปและร่างกาย [ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี])

โดยประการดังนี้ ภิกษุนั้นรู้ชัดลมหายใจเข้าออกตามลักษณะเหล่านี้ด้วยลมยาวและลมสั้น พึงทราบว่า เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจออกยาว

อนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ :-

ทีโฆ รสฺโส จ อสฺสาโส ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส
จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ นาสิกคฺเค ว ภิกฺขุโน.

"ลม ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวและสั้น และลมหายใจออกยาวและสั้นเช่นนั้น ย่อมปรากฏที่ปลายจมูกของภิกษุหรือริมฝีปากบน"

คำว่า นาสิกคฺเค ว มีศัพท์เดิมมาจาก นาสิกคฺเค วา รัสสะ อา ใน วา ศัพท์เป็น อ

---

[๒๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๒

เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ช คณะ (ว ภิกฺขุ = ๑ ๒ ๑) และ วา ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมริมฝีปากบน ดังข้อความว่า

นาสิกคฺเค ว ภิกฺขุโนติ คาถาพนฺธสุขตฺถํ รสฺสํ กตฺวา วุตฺตํ "นาสิกคฺเค วาติ, วา-สทฺโท อนิยมตฺโถ, เตน อุตฺตโรฏฺฐํ สงฺคณฺหาติ.[๒๗๗]

"ในบาทคาถาว่า นาสิกคฺเค ว ภิกฺขุโน ท่านกล่าวว่า นาสิกคฺเค ว โดยทำรัสสะเพื่อผูกคาถาได้สละสลวย วา ศัพท์มีอรรถรวบรวม จึงรวบรวมริมฝีปากบน"

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๒) แสดงความเห็นว่า การแนะนำให้ผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดรู้ลมหายใจที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ตามที่กล่าวไว้ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา เป็นวิธีเจริญสมถกรรมฐาน เพราะสมาธิของสมถะเกิดขึ้นจากการตั้งจิตจดจ่อเพียงสถานที่แห่งเดียว แต่ในการเจริญวิปัสสนาอาจตามรู้ลมหายใจในสถานที่อื่นจากทั้งสองแห่งนั้นได้โดยมิได้จำกัดสถานที่ เหมือนลมขึ้นเบื้องบน (อุทธังคมวาโย) เป็นต้นที่อาจตามรู้ได้โดยไม่จำกัดสถานที่

คำอธิบาย สพฺพกายปฏิสํเวที

[๒๒๐] คำว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก) หมายความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมหายใจเข้าทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏ หายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมหายใจออกทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏ หายใจออก เมื่อกระทำให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจเข้าออกด้วยจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ฉะนั้นจึงตรัสว่า อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (สำเหนียกว่า เราจักหายใจเข้า จักหายใจออก)

---
[๒๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๓

โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุบางรูปพบเห็นเบื้องต้นของกองลมหายใจเข้าหรือกองลมหายใจออกที่ซ่านไปด้วยกลุ่มรูปอันเล็กละเอียด[โดยความเป็นรูปกลาป] ไม่พบเห็นท่ามกลางและที่สุด เธอจึงกำหนดเฉพาะเบื้องต้นได้ ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปพบเห็นแต่ท่ามกลาง ไม่พบเบื้องต้นและที่สุด บางรูปพบเห็นแต่ที่สุด ไม่พบเห็นเบื้องต้นและท่ามกลาง เธอจึงกำหนดเฉพาะที่สุดได้ ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปพบเห็นทั้งหมด เธอจึงกำหนดได้ทั้งหมดไม่ลำบากในส่วนไหนๆ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ฯลฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก) เพื่อแสดงว่าภิกษุควรเป็นบุคคลเช่นนั้น[บุคคลที่สี่ซึ่งพบเห็นลมหายใจทั้งหมด]

ในพากย์นั้น คำว่า สิกฺขติ (สำเหนียก) หมายความว่า เพียรพยายามอย่างนี้[ว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความของบทนั้นอย่างนี้ว่า :-

ก. การสำรวม[คือสติสังวรและวิริยสังวร]ของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น[คือกำหนดให้รู้ชัดเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมเข้าออก] เป็นอธิสีลสิกขาในไตรสิกขานี้

ข. สมาธิ (การตั้งจิตมั่น) ของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น เป็นอธิจิตตสิกขา

ค. ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา

รวมความว่าภิกษุศึกษา เสพคุ้น เจริญ สั่งสมในอารมณ์[คือลมหายใจเข้าออก] ด้วยสตินั้น ด้วยความใส่ใจนั้น

ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด

ในนัยทั้งสองอย่างแรก[ที่เกี่ยวกับลมหายใจยาวสั้น]ของวิธีเจริญกรรมฐานอันมีวิธี ๑๖ ประการเหล่านั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรหายใจเข้าออกอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ควรทำกิจอะไรๆ อื่น แต่ว่าตั้งแต่วิธีที่ ๓ นี้ไป เธอควรทำความเพียรในการก่อให้เกิดญาณเป็นต้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสลำดับเทศนาโดยเป็นปัจจุบันกาลว่า อสฺสสามีติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจเข้า) ปสฺสสามีติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจออก) ในปฐมนัยและทุติยนัยที่เกี่ยวกับลมหายใจ

ยาวและสั้นนั้น แล้วยกลำดับเทศนาโดยเนื่องด้วยวิภัตติที่แสดงอนาคตกาลตามนัยว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ (เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่ก่อให้เกิดญาณเป็นต้นซึ่งควรกระทำตั้งแต่ตติยนัยนี้เป็นต้นไป

ในสองวาระแรก พระพุทธองค์ทรงประกอบวิภัตติที่แสดงปัจจุบันกาลว่า อสฺสสามิ (หายใจเข้า) และ ปสฺสสามิ (หายใจออก) เพราะการรู้เห็นลมหายใจเข้าออกที่มีลักษณะสั้นหรือยาว ไม่ยากนัก แต่การรู้เห็นกองลมทั้งหมด การผ่อนลมหายใจ และการรู้ชัดปีติ เป็นต้น เป็นสิ่งที่ยากกว่า ดังนั้น ในสองวาระหลังทรงประกอบใช้วิภัตติที่แสดงอนาคตกาลว่า อสฺสสิสฺสามิ (จักหายใจเข้า) ปสฺสสิสฺสามิ (จักหายใจออก) ที่จริงแล้วผู้ที่บรรลุอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตที่เป็นแสงเข้าไปภายในร่างกายและออกจากร่างกายแล้ว จึงจะสามารถรู้เห็นกองลมซึ่งปรากฏที่ปลายจมูก หัวใจ และสะดือได้ แต่ถ้ายังไม่เกิดนิมิตเช่นนี้ก็ควรกำหนดรู้ลมหายใจว่าสั้นหรือยาวเท่านั้น ดังข้อความว่า

"การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นมีได้แม้ในสองนัยแรกนั้น เพราะมีการหยั่งเห็นลมหายใจเข้าออกว่ายาวหรือสั้นตามความเป็นจริง แต่การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นนั้นไม่ยากนัก เพราะเพียงรับรู้ลมหายใจเหล่านั้นตามที่ดำเนินไป จึงประกอบปัจจุบันกาลในสองนัยแรกนั้น แต่การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นในตติยนัยเป็นต้นนี้ทำได้ยาก เหมือนการเดินบนคมมีดของบุรุษ จึงประกอบอนาคตกาลเพื่อแสดงว่า ในตติยนัยเป็นต้นนี้มีการเตรียมการก่อนอย่างยิ่ง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตตฺถ ยสฺมา เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความนี้"[๒๗๘]

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ญาณุปฺปาทนาทีสุ (การก่อให้เกิดญาณเป็นต้น) หมายถึง การผ่อนลมหายใจและการรู้ชัดปีติเป็นต้น[๒๗๙]

คำอธิบาย ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ

คำว่า ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ

---

[๒๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๔-๘๕

[๒๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๕

ขณะหายใจออก) หมายความว่า เธอสำเหนียกว่า เมื่อเราทำลมหายใจ (กายสังขาร) ที่หยาบให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก พึงทราบความหยาบ ละเอียด และสงบในเรื่องนั้น ดังต่อไปนี้

คำว่า กายสงฺขาร ในที่นี้แปลว่า ลมหายใจ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะที่ถูกร่างกายปรุงแต่ง" หมายความว่า ลมหายใจเนื่องด้วยร่างกาย ถ้าไม่มีร่างกาย ลมหายใจก็มีไม่ได้ ดังนั้น ลมหายใจจึงเป็นสิ่งที่ร่างกายปรุงแต่งให้เกิดขึ้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขรียตีติ สงฺขาโร = สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง ชื่อว่า สังขาร (สํ บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- กายสฺส สงฺขาโร กายสงฺขาโร = สภาวะที่ถูกร่างกายปรุงแต่ง ชื่อว่า กายสังขาร (กรณัตถฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความว่า

> กายสงฺขารนฺติ อสฺสาสปสฺสาสํ. โส หิ จิตฺตสมุฏฺฐาโนปิ สมาโน กรชกายปฺปฏิพทฺธวุตฺติตาย เตน สงฺขรียตีติ กายสงฺขาโรติ วุจฺจติ. โย ปน "กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโรติ เอวมาคโต กายสงฺขาโร เจตนาลกฺขโณ สติปิ ทฺวารนฺตรุปฺปตฺติยํ เยภุยฺยวุตฺติยา, ตพฺพหุลวุตฺติยา จ กายทฺวาเรน ลกฺขิโต, โส อิธ นาธิปฺเปโต.[๒๘๐]
>
> "คำว่า กายสงฺขารํ คือ ลมหายใจเข้าออก เพราะลมนั้นแม้มีจิตเป็นสมุฏฐานก็เรียกว่า กายสังขาร เพราะถูกร่างกายนั้นปรุงแต่ง เนื่องจากดำเนินไปเนื่องด้วยรูปกายหยาบ ส่วนกายสังขารใดที่มีลักษณะคือเจตนา [ที่ประกอบกับกามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ ที่เกิดทางกายทวาร] ซึ่งพบอย่างนี้ว่า กายสังขาร วจีสังขาร ถูกกำหนดด้วยกายทวาร เพราะเป็นไปโดยมากและดำเนินไปเสมอแม้จะมีการเกิดขึ้นทางทวารอื่นก็ตาม กายสังขารนั้นไม่ถูกประสงค์เอาในเรื่องนี้"

---

[๒๘๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๑๙/๓๘๕

ลักษณะหยาบ ละเอียด และสงบ

กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] กายและจิตของภิกษุนี้ยังกระวนกระวาย หยาบ เมื่อกายและจิตยังหยาบไม่สงบ แม้ลมหายใจเข้าออกก็หยาบ คือเป็นไปอย่างรุนแรง จมูกไม่พอหายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่

เมื่อกายและจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เมื่อกายและจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าออกย่อมเป็นไปละเอียด ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี

ลมหายใจเข้าออกของคนทั่วไปที่มีจิตซัดส่ายอยู่เป็นสภาวะหยาบไม่สงบ แต่เมื่อภิกษุกำหนดกายคือลมหายใจและจิตที่ตามรู้ลมหายใจหรือจิตที่ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นตามหลักจิตตานุปัสสนา ลมหายใจจะค่อยๆ สงบละเอียดยิ่งขึ้นจนเกือบจะไม่มี

อุปมาเหมือนคนวิ่งลงจากภูเขา หรือวางของหนักลงจากศีรษะอยู่ ลมหายใจเข้าออกของเขาย่อมหยาบ จมูกไม่พอหายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่ แต่เมื่อเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้วอาบและดื่มแล้วเอาผ้าเปียกวางไว้ที่อก นอนพักใต้ร่มไม้ ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นของเธอค่อยละเอียดลง ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี ฉันใด ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] กายและจิตของภิกษุนี้ ... ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี ฉันนั้น

ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะเธอไม่มีความตั้งใจ ดำริ ใส่ใจและพิจารณาว่า เราจักระงับลมหายใจหยาบๆ ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] แต่มีอยู่ในเวลาที่กำหนดแล้ว ดังนั้น ลมหายใจของเธอในเวลาที่ได้กำหนดจึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมิได้กำหนด ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า :-

สารทฺเธ กาเย จิตฺเต จ　　อธิมตฺตํ ปวตฺตติ
อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ　　สุขุมํ สมฺปวตฺตติ.

"เมื่อกายและจิตยังกระสับกระส่าย ลมหายใจหยาบย่อมเป็นไป เมื่อกายและจิตไม่กระสับกระส่าย ลมหายใจละเอียดย่อมเป็นไปดี”

ความตั้งใจ ดำริ ใส่ใจและพิจารณา มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

“ความตั้งใจ ชื่อว่า อาโภคะ คือ การใคร่ครวญก่อนว่าเราจะผ่อนลม

การดำริ คือ การนำมาด้วยดีซ้ำแล้วซ้ำเล่า คือ การใคร่ครวญในสิ่งนั้นบ่อยๆ

การใส่ใจ คือ การทำไว้คือตั้งไว้ในใจถึงสิ่งนั้น

การพิจารณา คือ การใคร่ครวญ”[๒๘๑]

ลมหยาบและละเอียดเป็นชั้นๆ

[๒๒๑]

ก. แม้ในเวลาที่ได้กำหนด ลมหายใจยังหยาบ แต่ละเอียดในอุปจาระแห่งปฐมฌาน

ข. แม้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั้น ลมหายใจยังหยาบ แต่ละเอียดในปฐมฌาน

ค. ในปฐมฌานและอุปจาระแห่งทุติยฌาน ลมหายใจยังหยาบ แต่ละเอียดในทุติยฌาน

ฆ. ในทุติยฌานและในอุปจาระแห่งตติยฌาน ลมหายใจยังหยาบ แต่ละเอียดในตติยฌาน

ง. ในตติยฌานและในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ลมหายใจยังหยาบ แต่ละเอียดยิ่งในจตุตถฌาน ไม่ดำเนินไป

ข้อนี้เป็นความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงทีฆนิกายและสังยุตตนิกายก่อน

---

[๒๘๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๐/๓๘๖

มติในมัชฌิมนิกาย

ฝ่ายอาจารย์ผู้ทรงมัชฌิมนิกายปรารถนาลมหายใจที่ละเอียดยิ่งกว่านั้นแม้ในอุปจาระแห่งฌานขั้นสูงๆ กว่าฌานชั้นต่ำๆ อย่างนี้ว่า ในปฐมฌาน ลมหายใจหยาบ ในอุปจาระแห่งทุติยฌาน ลมหายใจละเอียด เป็นต้น กล่าวโดยสรุปว่า ตามความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงนิกายทั้งหมด ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาที่ยังไม่ได้กำหนดย่อมสงบในเวลาที่ได้กำหนด ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาที่ได้กำหนดย่อมสงบในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ ลมหายใจที่เป็นไปในอุปจาระแห่งจตุตถฌานย่อมสงบในจตุตถฌาน ที่กล่าวมานี้เป็นวิธี [ผ่อนกองลม]ในสมถะก่อน

นัยทางวิปัสสนา

ส่วน[วิธีผ่อนกองลม]ในวิปัสสนา คือ

ก. ลมหายใจที่เป็นไปในเวลามิได้กำหนด [คือ มิได้เจริญสติรู้สภาวธรรม] หยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดมหาภูตรูป (ข้อความนี้หมายถึงการเจริญวิปัสสนาโดยมีธาตุสี่เป็นหลัก)

ข. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดอุปาทายรูป

ค. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปทั้งสิ้น [เพราะภาวนาประณีตยิ่งๆ ขึ้นไป]

ฆ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดนาม

ง. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนาม

จ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดปัจจัย

ฉ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนามพร้อมทั้งปัจจัย

ช. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ (สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นกลุ่ม)

ฌ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน (อุทยัพพยญาณ ภังคญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ) แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่มีกำลังมาก (นิพพิทา-ญาณเป็นต้นไป)

วิปัสสนาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ คือ สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนาม เป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน คือ อุทยัพพยญาณ ภังคญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังมาก คือ นิพพิทาญาณเป็นต้นไป ดังข้อความว่า

> ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาติ กลาปสมฺมสนมาห. นิพฺพิทานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย พลววิปสฺสนา. ตโต โอรํ ทุพฺพลวิปสฺสนา.[๒๘๒]
>
> "คำว่า ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา (วิปัสสนาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์) กล่าวถึงการพิจารณาเห็นเป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังมากมีได้ตั้งแต่การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้นไป ต่ำกว่านั้นเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน"
>
> นิพฺพิทาติ นิพฺพิทาญาณํ. เตน พลววิปสฺสนมาห.[๒๘๓]
>
> "คำว่า นิพฺพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ นิพพิทาญาณ คำนั้นระบุถึงวิปัสสนาที่มีกำลังมาก"

อย่างไรก็ตาม ในฐานะบางแห่ง วิปัสสนาที่มีกำลังมาก (พลววิปัสสนา) ระบุถึง อุทยัพพยญาณระดับแก่กล้าเป็นต้นไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ และอุทยัพพย-ญาณระดับอ่อน ดังข้อความว่า

---

[๒๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๑/๓๘๗

[๒๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑/๔๑

พลววิปสฺสนาติ ภยตุปฏฺฐาเน ญาณํ อาทีนวานุปสฺสเน ญาณํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ ภงฺคญาณนฺติ จตุนฺนํ ญาณานํ อธิวจนํ.[๒๘๔]

"คำว่า พลววิปสฺสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ปัญญาหยั่งเห็นโทษ ปัญญาต้องการจะหลุดพ้น และปัญญาหยั่งเห็นความดับ"

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ นามรูปปริจฺเฉทญาณํ อาทึ กตฺวา ตรุณวิปสฺสนา. นิพฺพิทาวิราโคติ นิพฺพิทา จ วิราโค จ. ตตฺถ นิพฺพิทา พลววิปสฺสนา, วิราโค มคฺโค. วิมุตฺติญาณทสฺสนนฺติ ผลวิมุตฺติ จ ปจฺจเวกฺขณญาณญฺจ.[๒๘๕]

"คำว่า ยถาภูตญาณทสฺสนํ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) คือ วิปัสสนาระดับอ่อนเริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป

คำว่า นิพฺพิทาวิราโค คือ ความเบื่อหน่าย และความคลายกำหนัด

ในเรื่องนั้น ความเบื่อหน่ายเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังมาก ความคลายกำหนัด คือมรรค

คำว่า วิมุตฺติญาณทสฺสนํ (ความหลุดพ้นและปัญญารู้เห็น) คือ วิมุตติ ได้แก่ ผล และปัจจเวกขณญาณ"

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ ยถาสภาวชานนสงฺขาตํ ทสฺสนํ. เอเตน ตรุณวิปสฺสนํ ทสฺเสติ. ตรุณวิปสฺสนา หิ พลววิปสฺสนาย ปจฺจโย โหติ. ตรุณวิปสฺสนาติ นามรูปปริคฺคเห ญาณํ ปจฺจยปริคฺคเห ญาณํ สมฺมสเน ญาณํ มคฺคามคฺเค ววตฺถเปตฺวา ฐิตญาณนฺติ จตุนฺนํ ญาณานํ อธิวจนํ. นิพฺพินฺทติ เอตายาติ นิพฺพิทา. พลววิปสฺสนาติ ภยตุปฏฺฐาเน ญาณํ อาทีนวานุปสฺสเน ญาณํ มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณนฺติ จตุนฺนํ ญาณานํ อธิวจนํ. ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ปน มุญฺจิตุกมฺยตาปกฺขิกา

---

๒๘๔ องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๑๓/๑๑๗

๒๘๕ องฺ.ปญฺจก.อ. ๓/๒๔/๗

เอว. “ยาว มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ตาว ตรุณวิปสฺสนาติ หิ วจนโต อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณโต พลววิปสฺสนา.[๒๘๖]

“คำว่า ยถาภูตญาณทสฺสนํ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) หมายความว่า การหยั่งเห็นที่เรียกว่าการรู้เห็นสภาวะตามที่เป็นจริง คำนั้นระบุถึงตรุณวิปัสสนา เพราะตรุณวิปัสสนาเป็นปัจจัยแก่พลววิปัสสนา

คำว่า ตรุณวิปสฺสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญากำหนดรูปนาม ปัญญากำหนดเหตุปัจจัย ปัญญาพิจารณาเห็น และปัญญาที่กำหนดเอาทางหรือมิใช่ทาง

คำว่า นิพพิทา คือ ปัญญาทำให้เบื่อหน่าย

คำว่า พลววิปสฺสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ปัญญาหยั่งเห็นโทษ ปัญญาต้องการจะหลุดพ้น และปัญญาวางเฉยสังขาร ส่วนปัญญาพิจารณาเห็นอีก (ปฏิสังขาญาณ) นับเข้าในฝ่ายปัญญาต้องการจะหลุดพ้น โดยแท้จริงแล้ว พลววิปัสสนามีได้ตั้งแต่อุทยัพพยญาณที่พ้นไปจากอุปกิเลสแล้ว ดังข้อความว่า ยาว มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ตาว ตรุณวิปสฺสนา (ตรุณ-วิปัสสนามีได้จนถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ)”

ในความละเอียดต่อๆ มานั้น พึงทราบความสงบของลมหายใจหยาบๆ ก่อนด้วยลมหายใจละเอียดๆ ภายหลัง ตามนัยที่กล่าวไว้ในสมถะข้างต้น

พึงทราบความหยาบ ละเอียด และสงบในคำนี้ว่า ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ (ผ่อนลมหายใจ) ตามที่กล่าวมานี้

ข้อความว่า “ตามที่กล่าวมานี้” หมายถึง พึงประกอบความสงบแม้ในวิปัสสนานัย ตามนัยว่า ‘ลมหายใจที่เป็นไปในเวลามิได้กำหนด[คือมิได้เจริญสติรู้สภาวธรรม]สงบในเวลา

---

๒๘๖ องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๕๐/๑๔๒-๔๓

กำหนดมหาภูตรูป' เป็นต้น[๒๘๗]

ผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตตามวิธีสมถนัยแล้ว มักเห็นลมหายใจเป็นแสงหรือลูกไฟเท่าลูกมะนาวหรือใหญ่กว่านั้นตามกำลังสมาธิ ถ้าสมาธิมีกำลังในระดับอุคคหนิมิต แสงหรือลูกไฟมีลักษณะเป็นแสงขาวๆ จางๆ ไม่สว่างมากนัก แต่ถ้าเป็นสมาธิในระดับปฏิภาคนิมิต แสงหรือลูกไฟที่พบเห็นก็จะสว่างจ้า เมื่อเขาน้อมนึกแสงหรือลูกไฟให้เข้าไปในร่างกายก็จะรู้เห็นว่าลมหายใจเป็นเพียงธาตุลม มิใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี แม้ร่างกายทั้งหมดก็เป็นเพียงกองรูปเช่นเดียวกัน หลังจากนั้นจะรู้เห็นลักษณะเฉพาะของมหาภูตรูปและอุปาทายรูปตามที่กล่าวมาแล้ว ต่อมาเขาจะรู้เห็นแม้กระทั่งความเกิดดับของรูปต่างๆ ภายในร่างกาย ในขณะนั้นเขาเข้าใจอย่างชัดเจนว่ารูปไม่เที่ยง นี้คือปัญญาหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นลำดับแรก ต่อจากนั้นจะรู้เห็นความเป็นทุกข์ว่ารูปนามอึดอัดน่าเบื่อหน่ายและรู้เห็นความเป็นอนัตตาว่าไม่ใช่ตัวตน นี้คือปัญญารู้เห็นความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตน

บางคนอาจรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ด้วยกำลังสมาธิที่มากขึ้น เพราะความเกิดดับของจิตไม่ปรากฏชัดเจนเหมือนความเกิดดับของรูป เนื่องจากจิตเป็นนามธรรมที่เกิดดับเร็วกว่ารูปนั่นเอง อนึ่ง ความเกิดดับของจิตนั้นมีความรวดเร็วมากจนกระทั่งบางคนรู้สึกว่าเห็นดวงดาวมากมายกระพริบอย่างรวดเร็ว หลังจากนั้นวิปัสสนาญาณของเขาจะพัฒนาขึ้นตามลำดับโสฬสญาณจนกระทั่งบรรลุมรรคผลในที่สุด

หนังสือวิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี (หน้า ๑๓๕-๓๗) กล่าวว่า "ผู้ปฏิบัติที่ได้รู้เห็นแสงสว่างแล้วควรน้อมนึกแสงสว่างให้เข้าไปภายในร่างกาย กำหนดจิตอยู่ที่หทัยวัตถุบริเวณอกว่าเป็นรูป เขามักรู้เห็นกระดูกสันหลังก่อน หลังจากนั้นปอดและหัวใจจะปรากฏชัดเจน ต่อจากนั้นควรนำแสงให้เข้าไปภายในหัวใจก็จะรู้เห็นเลือดสูบฉีดเข้าออกภายในหัวใจแล้วควรรับรู้การหายใจของปอด การทำงานของตับ ลำไส้เล็ก ลำไส้ใหญ่ เป็นต้น นี้คือการรับรู้รูป ส่วนการกำหนดรู้นามก็คือการน้อมจิตไปรับรู้สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ของนาม หรือรับรู้ในขณะเกิดเวทนาว่า เวทนาเป็นส่วนหนึ่ง สภาวะรู้เวทนา (จิต) เป็นอีกส่วนหนึ่ง นี้คือการกำหนดรู้รูปนาม

---

[๒๘๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๑/๓๘๗

การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม ก็คือการรู้เห็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่อดีตที่ยังเป็นเด็กเรื่อยไปจนถึงชาติก่อนๆ โดยอาศัยนิมิตแสงสว่างเป็นหลัก ส่วนการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม เช่น การน้อมนึกแสงเข้าไปสู่ดวงตา จะรู้เห็นว่าจักขุประสาทเกิดขึ้นแล้วดับไป หรือถ้ากระจายความรู้สึกไปทั่วร่างกาย จะรู้สึกถึงเวทนาที่เจ็บบ้าง คันบ้างตามจุดต่างๆ ของร่างกายเหมือนรังผึ้ง เวทนาเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วคงอยู่ชั่วขณะแล้วหายไป ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติควรน้อมจิตสู่หทัยวัตถุ ก็จะรู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของหทัยวัตถุว่าเร็วบ้าง ช้าบ้าง หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง เกิดดับไปอย่างรวดเร็ว นี้คือปัญญารู้เห็นความเกิดดับของหทัยวัตถุ”

การน้อมนึกแสงหรือลูกไฟให้เข้าไปในร่างกายในขณะหายใจเข้าออกเพื่อให้รู้เห็นว่าลมหายใจหรือรูปอื่นๆ ในร่างกายเป็นรูปกลาปที่ละเอียด เป็นแนวปฏิบัติของสำนักกันนี ส่วนสำนักพาอ๊อกของพาอ๊อกสยาดอ (พระอาจิณณะ) สอนให้ตั้งจิตไว้ที่ปลายจมูกเท่านั้น ไม่ต้องน้อมนึกแสงเข้าไปในร่างกาย แต่ให้แผ่แสงสว่างที่เกิดจากฌานสมาธิมากำหนดรู้ธาตุ ๔ อุปาทายรูป และรูปกลาปภายในร่างกายให้ประจักษ์ไตรลักษณ์ก่อน หลังจากนั้นจึงรับรู้นามขันธ์ต่อมา ถ้าแสงสว่างในระดับฌานสมาธิไม่ปรากฏชัดเจน ก็จำเป็นต้องเข้าฌานตามลำดับจนถึงจตุตถฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า เมื่อนั้นแสงจะสว่างจ้าปรากฏชัดเจนมากกว่าเดิม

หนังสืออานาปานสติสู่วิปัสสนาโดยสังเขป (หน้า ๒๑-๒๓) กล่าวถึงการกำหนดรู้ธาตุ ๔ อุปาทายรูป และรูปกลาป สรุปความได้ดังนี้

ก. ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หยาบ หนัก นุ่ม เรียบ หรือเบา

- ลักษณะแข็ง ปรากฏในขณะกัดฟันจนรับรู้ลักษณะแข็งของฟัน และรับรู้ลักษณะแข็งทั่วร่างกายเริ่มจากศีรษะ คอ ลำตัว แขน ขา จนถึงเท้า
- ลักษณะหยาบ ปรากฏในขณะใช้ลิ้นถูบนขอบฟันหรือถูมือบนแขนจนรับรู้ลักษณะหยาบ หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ลักษณะหยาบทั่วร่างกายจากศีรษะถึงเท้าทีละส่วน
- ลักษณะนุ่ม ปรากฏในขณะใช้ลิ้นสัมผัสริมฝีปากล่างด้านใน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ลักษณะนุ่มทั่วร่างกาย
- แม้ลักษณะหนัก เรียบ และเบา ก็ปรากฏในขณะตามรู้ร่างกายที่มีลักษณะดังกล่าวปรากฏชัดเจน

ข. ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม ปรากฏในขณะรับรู้ลักษณะไหลทั่ว

ร่างกาย เช่น ภายในปาก กระดูก เนื้อหนัง

ค. ธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือร้อน ปรากฏทั่วร่างกายที่มีความรู้สึกนั้นชัดเจน

ฆ. ธาตุลม มีลักษณะค้ำจุน หรือผลักดัน ปรากฏในขณะรับรู้ภายในกลางศีรษะ ในเวลาหายใจเข้าออกจนรับรู้ลักษณะผลักดัน หรือปรากฏในขณะกัดฟันบนกับฟันล่างไว้เล็กน้อย แล้วดูลมหายใจเข้าออกก็จะรู้เห็นลักษณะผลักดันปรากฏชัดเจน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ลักษณะผลักดันทั่วร่างกาย

ผู้ปฏิบัติที่สามารถรับรู้ธาตุ ๔ ได้อย่างชัดเจนแล้วย่อมเกิดสมาธิตั้งมั่นจนรู้สึกว่าร่างกายเป็นเหมือนแสงสีขาวหรือก้อนน้ำแข็ง เมื่อเพ่งดูใกล้ชิดจะพบว่าแสงสีขาวนั้นใสขึ้นเรื่อยๆ เมื่อเพ่งดูลึกเข้าไปจึงพบเห็นก้อนน้ำแข็งใสอย่างกระจกเงา สภาวะใสที่พบเห็นทางใจนี้เรียกว่า กายประสาท เป็นธาตุใสที่ปรากฏทั่วร่างกาย

ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติจะรู้เห็นว่าก้อนใสนั้นแตกสลายเป็นรูปกลาปที่เล็กละเอียด ถ้าก้อนใสไม่แตกออก ผู้ปฏิบัติต้องเพ่งจิตดูช่องว่าง (อากาสธาตุ) ในก้อนใสนั้นจนกว่าก้อนใสจะแตกออก แล้วจะเห็นรูปกลาปดังกล่าวอันเป็นที่รวมของธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ประกอบด้วยรูปปรมัตถ์ ๘ อย่างเป็นอย่างน้อย คือ ธาตุ ๔ วรรณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา (สารอาหาร)

ที่กล่าวมานี้เป็นวิธีปฏิบัติสายพาอ๊อกที่ใช้สมถะนำหน้าวิปัสสนา ส่วนผู้ที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามวิปัสสนานัยตั้งแต่ต้นตามพระดำรัสว่า โส สโตว อสฺสสติ, สโต ปสฺสสติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) ก็อาจเกิดปัญญารู้เห็นลักษณะเฉพาะและลักษณะทั่วไปของรูปนามได้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ เขาจะรู้เห็นสภาวะของธาตุสี่ที่ปรากฏในลมหายใจว่ามีลักษณะแข็งหรืออ่อน ไหลหรือเกาะกุม เย็นหรือร้อน หย่อนหรือตึง กล่าวคือ

ก. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนแข็งเป็นหินหรืออ่อนเป็นปุยนุ่น นี้คือลักษณะเฉพาะของธาตุดิน

ข. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนละลายเป็นน้ำหรือริมฝีปากดูดติดกันจนแยกไม่ออก นี้คือลักษณะเฉพาะของธาตุน้ำ

ค. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วน มีความร้อนกระจายออกมาชั่วขณะ นี้คือลักษณะเฉพาะของธาตุไฟ

ฆ. บางขณะรู้สึกว่ามีลมเคลื่อนไหวอยู่ที่ปลายจมูกตลอดเวลา หรือรู้เห็นว่าลมที่ท้องหย่อนลงในขณะยุบ และตึงขึ้นในขณะพอง โดยไม่รับรู้ถึงรูปร่างสัณฐานของท้อง นี้คือลักษณะเฉพาะของธาตุลม

ต่อจากนั้นเขาจะรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีเบื้องต้นและที่สุดอย่างชัดเจน ไม่ได้เป็นสายเดียวเหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติ นี้คือการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไปของลมหายใจตามสัมมสนญาณ หลังจากนั้นจะรู้สึกว่ากองลมเป็นเหมือนผงเล็กๆ ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว นี้คือการรู้เห็นความเกิดดับของลมหายใจตามอุทยัพพยญาณ บางครั้งเขารู้เห็นว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วน เช่น ผิวหนังตามใบหน้า แขน หรือขาเกิดดับอย่างรวดเร็ว นี้คือการรู้เห็นความเกิดดับของรูปภายในร่างกายตามอุทยัพพยญาณเช่นกัน ครั้นแล้วเขาก็จะสามารถพัฒนาวิปัสสนาญาณให้สูงขึ้นตามลำดับต่อไป

ความเห็นของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค[๒๘๘]ได้กล่าวถึงข้อความของบทนั้น [คือ ปสฺสมฺภยํ กาย-สงฺขารํ (ผ่อนลมหายใจ)] พร้อมด้วยคำทักท้วงและคำเฉลยอย่างนี้ว่า

> กถํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ? กตเม กายสงฺขารา? ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กายิกา เอเต ธมฺมา กายปฏิพทฺธา กายสงฺขารา. เต กายสงฺขาเร ปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโต วูปสเมนฺโต สิกฺขติ ฯเปฯ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส อานมนา วินมนา สนฺนมนา ปณมนา อิญฺชนา ผนฺทนา จลนา กมฺปนา, ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ, ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส น อานมนา น วินมนา น สนฺนมนา น ปณมนา อนิญฺชนา อผนฺทนา อจลนา อกมฺปนา, สนฺตํ สุขุมํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ.

---

[๒๘๘] ขุ.ป. ๓๑/๑๗๑/๑๙๘-๙๙

"ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออกอย่างไร กายสังขาร คืออะไร คือ

ก. ลมหายใจเข้าออกยาวเกิดขึ้นในร่างกาย ธรรมเหล่านี้[คือกองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หยาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ

[ข. ลมหายใจเข้าออกสั้นเกิดขึ้นในร่างกาย ธรรมเหล่านี้[คือกองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หยาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ]

[ค. ลมหายใจเข้าออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ธรรมเหล่านี้[คือกองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หยาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ]

ฆ. ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจเช่นนั้นที่เป็นเหตุให้กายโน้มไปข้างหน้า (อานมนา) โน้มไปด้านข้าง (วินมนา) โน้มไปรอบด้าน (สนฺนมนา) โน้มไปด้านหลัง (ปณมนา) โยกโคลง (อิญฺชนา) โอนเอน (ผนฺทนา) ส่ายสั่น (จลนา) หวั่นไหว (กมฺปนา) ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก

ง. ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจที่สงบละเอียดเช่นนั้นที่เป็นเหตุให้กายไม่โน้มไปข้างหน้า ไม่โน้มไปด้านข้าง ไม่โน้มไปรอบด้าน ไม่โน้มไปด้านหลัง ไม่โยกโคลง ไม่โอนเอน ไม่ส่ายสั่น ไม่หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก"

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้แยกลมหายใจเข้าเป็น ๑ วาระด้วยคำว่า ทีฆํ อสฺสาสา (ลมหายใจเข้ายาว) และแยกลมหายใจออกเป็น ๑ วาระด้วยคำว่า ทีฆํ ปสฺสาสา (ลมหายใจออกยาว) แต่คัมภีร์นี้กล่าวรวมเป็นวาระเดียวกันเพื่อย่อความ แม้ข้อความต่อมา

ก็เช่นเดียวกัน

ข้อ ข. และ ค. เป็นข้อความที่นำมาจากปฏิสัมภิทามรรคเพื่อให้ได้ความสมบูรณ์ นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบาย อานมนา ศัพท์เป็นต้นในเรื่องนี้ว่า

"คำว่า อานมนา (โน้มไปข้างหน้า) คือ การโน้มกายโดยความเป็นเฉพาะหน้า

คำว่า วินมนา (โน้มไปด้านข้าง) คือ การโน้มกายไปด้านข้างทีละครั้ง

คำว่า สนฺนมนา (โน้มไปรอบด้าน) คือ การโน้มไปรอบด้านหรือการโน้มไปด้วยดี

คำว่า ปณมนา แปลว่า การโน้มไปด้านหลัง

คำว่า อิญฺชนา เป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของ อานมนา เป็นต้น หรือการไหวไปข้างหน้าเป็นต้นมาก ชื่อว่า อานมนา เป็นต้น ส่วนการไหวไปข้างหน้าเป็นต้นน้อย ชื่อว่า อิญฺชนา เป็นต้น"[๒๘๙]

สรุปความว่า การผ่อนลมหายใจให้ละเอียดมีประโยชน์เพื่อให้ร่างกายสงบนิ่ง ไม่โน้มไปข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง ไม่โยกโคลง ไม่โอนเอน ไม่ส่ายสั่น ไม่หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก แต่ถ้าลมหายใจยังไม่ละเอียดเช่นนั้น ร่างกายก็จะโน้มไปข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง โยกโคลง โอนเอน ส่ายสั่น หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า และขณะหายใจออก

อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. เอวํ สนฺเต วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา น โหติ. อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา น โหติ. อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา น โหติ, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา น โหติ, น จ นํ ตํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ.

"ตามที่กล่าวมานี้ ถ้าภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจออก เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อ

---

[๒๘๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๑/๓๘๘

กำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้าออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิที่ประกอบด้วยสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จไม่ได้ [เพราะไม่มีลมหายใจเข้าออก] และผู้มีปัญญาย่อมไม่อาจเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้" [ข้อนี้คือคำท้วงติง]

อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. เอวํ สนฺเต วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ, อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ, ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ. ยถา กถํ วิย?

"ตามที่กล่าวมานี้ ถ้าภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อกำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้าออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิที่ประกอบด้วยสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จได้ และผู้มีปัญญาย่อมเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้ อุปมาเหมือนอะไร"

เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเต ปฐมํ โอฬาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. โอฬาริกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตาปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ,

"อุปมาเหมือนถาดถูกเคาะแล้ว เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เมื่อเสียงดังดับไป ต่อมาภายหลังเสียงค่อยย่อมเป็นไป[ถูกได้ยิน] เพราะกำหนด

ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงไปอีก ต่อมาภายหลังจิตที่มีเสียงค่อยเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว ฉันใด”

เอวเมว ปฐมํ โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ. โอฬาริกานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมกา อสฺสาส-ปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก อสฺสาสปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมอสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณตาปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

“ลมหายใจเข้าออกหยาบย่อมเป็นไปก่อนฉันนั้น เมื่อลมหายใจเข้าออกหยาบดับไป ต่อมาภายหลังลมหายใจเข้าออกหยาบละเอียดย่อมเป็นไป[ปรากฏในภาวนาจิต] เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าออกหยาบได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าออกละเอียดดับไป ต่อมาภายหลังจิตที่มีลมหายใจเข้าออกละเอียดเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ ไม่ซัดส่าย เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าออกละเอียดได้ดีแล้ว”

เอวํ สนฺเต วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ, อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติ-สมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ, ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย, อุปฏฺฐานํ สติ, อนุปสฺสนา ญาณํ, กาโย อุปฏฺฐานํ, โน สติ, สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ, ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ. เตน วุจฺจติ “กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนาติ.

"เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อกำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้าออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิที่ประกอบด้วยสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จได้ และผู้มีปัญญาย่อมเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้

ลมหายใจเข้าออก[ที่ตรัสว่า] ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ (ผ่อนลมหายใจ) เป็นกองรูป ความปรากฏ (การระลึกรู้) เป็นสติ การรู้เห็นเป็นปัญญา กองรูปชื่อว่าอุปัฏฐานะ [เพราะเป็นที่ปรากฏของสติ] ไม่ใช่สติ [เพราะไม่ใช่การระลึกรู้] สติชื่อว่าอุปัฏฐานะ (สภาวะปรากฏ, สภาวะระลึกรู้) และชื่อว่าสติ [เพราะเป็นสภาวะปรากฏและระลึกรู้] ภิกษุตามรู้กองรูป[คือลมหายใจเข้าออก]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว ฉะนั้นจึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป"

สรุปความว่า คำท้วงติงว่า "เมื่อผู้ปฏิบัติผ่อนลมหายใจให้ละเอียด การอบรมจิตเพื่อกำหนดลมเป็นต้นย่อมมีไม่ได้ เพราะไม่มีลมหายใจเข้าออก และผู้มีปัญญาย่อมไม่อาจเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้" ไม่ถูก เพราะแม้ลมหายใจหยาบจะสงบไป แต่ลมหายใจละเอียดยังมีอยู่ การเจริญอานาปานสติจึงมีได้ด้วยการเกิดนิมิตโดยเนื่องด้วยลมละเอียดตามลำดับ

จบคำอธิบายบทตามลำดับแห่งหมวดสี่ที่ ๑ ที่ตรัสไว้เนื่องด้วยกายานุปัสสนาในอานาปานสติกรรมฐานนั้นเพียงเท่านี้ก่อน

[๒๒๒] จะกล่าวถึงวิธีปฏิบัติอื่นจากคำอธิบายบทดังต่อไปนี้ ในเทศนานั้น[อันมีวิธี ๑๖ ประการ] พระผู้มีพระภาคตรัสหมวดสี่นี้โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อบรรลุฌาน] ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างอื่นมีตรัสไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสนาติ สมถกมฺมฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ. วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ ปน อิตรจตุกฺเกสุปิ ลพฺภเตว.[๒๙๐]

"คำว่า อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน (โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร) ตรัสหมายถึงสมถกรรมฐาน ส่วนวิปัสสนากรรมฐานมีได้แม้ในหมวดสี่นอกจากนี้"

ข้อนี้หมายความว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายหมวดสี่ที่ ๑ ตามสมถนัยเป็นหลัก จะเห็นได้ว่าในข้อ ๒๓๓ ท่านระบุถึงภิกษุผู้บรรลุฌาน ๔ หรือฌาน ๕ แล้วจึงเจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วยการกำหนดรู้รูปนามต่อไป หมวดสี่ที่ ๒ และที่ ๓ มีอธิบายไว้ตามสมถนัยและวิปัสสนานัยทั้งสองอย่าง ส่วนในหมวดสี่ที่ ๔ มีอธิบายไว้ตามวิปัสสนานัยอย่างเดียว เพราะเป็นวิธีเจริญวิปัสสนาที่หยั่งเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น

ดังนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์จะเจริญอานาปานสติกรรมฐานแล้วทำอานาปานจตุตถฌานเป็นพื้นฐาน แล้วเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณ ควรทำกิจทุกอย่างมีการชำระศีลให้หมดจดเป็นต้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แล้วควรเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างจากอาจารย์ที่ได้กล่าวคุณลักษณะไว้แล้ว

คำว่า อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานปทฏฺฐานาย วิปสฺสนาย สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน แปลตามศัพท์ว่า "กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้แล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณด้วยวิปัสสนาอันมีจตุตถฌานซึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้" แต่คำแปลนี้เข้าใจยาก จึงแปลอีกสำนวนหนึ่งตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๙๔)

---

[๒๙๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๒/๓๙๐

องค์ประกอบ ๕ อย่าง

ในพากย์นั้น องค์ประกอบ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. อุคคหะ คือ การเรียนกรรมฐาน

๒. ปริปุจฉา คือ การสอบถาม[เนื้อความของ]กรรมฐาน

๓. อุปัฏฐาน คือ ความปรากฏแห่ง[อารมณ์]กรรมฐาน

๔. อัปปนา คือ ความแนบแน่นของกรรมฐาน [การบรรลุฌาน]

๕. ลักขณะ คือ การกำหนดหมายกรรมฐาน [ตั้งแต่การมุ่งมั่นเจริญภาวนาโดยเนื่องด้วยวิธีคณนา วิธีอนุพันธนา และจุดกระทบแล้วบรรลุฌาน จนถึงการบรรลุผลสำเร็จโดยเนื่องด้วยวิปัสสนาเป็นต้น] ความหมายคือ การกำหนดหมายสภาวะของกรรมฐานว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้

ผลของการเรียนองค์ประกอบ ๕ อย่าง

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างดังนี้ ทั้งตนเองก็ไม่ลำบากและไม่ต้องรบกวนอาจารย์ ดังนั้น เธอควรให้อาจารย์สอนแต่น้อยแล้วสาธยายเป็นเวลานาน หลังจากเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างดังนี้แล้วอยู่ในสำนักอาจารย์หรือในที่พักอื่นซึ่งได้กล่าวลักษณะไว้ข้างต้น ตัดปลิโพธ (เครื่องกังวล) เล็กๆ น้อยๆ ทำภัตกิจเสร็จแล้วบรรเทาความเมาในภัตแล้วนั่งอย่างสบาย ทำจิตให้ร่าเริงด้วยการหมั่นระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่หลงลืมแม้บทเดียวจากวิธีปฏิบัติที่เรียนมาจากอาจารย์ พึงใส่ใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานนี้เถิด

วิธีใส่ใจปฏิบัติ ๘ อย่าง

วิธีใส่ใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานนั้นมีดังต่อไปนี้

[๒๒๓] คณนา อนุพนฺธนา ผุสนา ฐปนา สลฺลกฺขณา
วิวฏฺฏนา ปาริสุทฺธิ เตสญฺจ ปฏิปสฺสนา.

“๑. การนับลม (คณนา)

๒. การติดตามลม (อนุพนฺธนา)

๓. จุดสัมผัสของลมหายใจ (ผุสนา)

๔. การตั้งจิตไว้มั่นปฏิภาคนิมิต, การบรรลุฌาน (ฐปนา)

๕. การกำหนดหมายได้ชัดเจน, วิปัสสนา (สลฺลกฺขณา)

๖. การถอยกลับ[จากสังขาร], มรรค (วิวฏฺฏนา)

๗. ความหมดจด, ผล (ปาริสุทฺธิ)

๘. การทบทวนมรรคผลเหล่านั้น, ปัจจเวกขณญาณ (เตสํ ปฏิปสฺสนา)”

คำอธิบายวิธีใส่ใจกำหนดรู้

ในคาถานั้น คำว่า คณนา แปลว่า การนับ

คำว่า อนุพนฺธนา แปลว่า การติดตามไป

คำว่า ผุสนา แปลว่า จุดสัมผัสของลมหายใจ

คำว่า ฐปนา (การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิต) คือ การบรรลุฌาน

คำว่า สลฺลกฺขณา (การกำหนดหมายได้ชัดเจน) คือ วิปัสสนา (ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์)

คำว่า วิวฏฺฏนา (การถอยกลับ[จากสังขาร], ความหลุดพ้น) คือ มรรค

คำว่า ปาริสุทฺธิ (ความหมดจด) คือ ผล

คำว่า เตสํ ปฏิปสฺสนา (การทบทวนมรรคผลเหล่านั้น) คือ ปัจจเวกขณญาณ

คาถาข้างต้นกล่าวสรุปความด้วยการแสดงวิธีปฏิบัติตามวิธีคณนาและอนุพันธนาและจุดสัมผัสของลมหายใจ รวมไปถึงผลการปฏิบัติแห่งสมถะคือการบรรลุฌานและผลแห่งวิปัสสนาคือการบรรลุวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณในที่สุด

คำอธิบายวิธีคณนา

ในเรื่องนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนั้นควรใส่ใจกรรมฐานนี้ด้วยวิธีคณนาก่อน และในขณะนับก็ไม่ควรนับต่ำกว่า ๕ ไม่ควรนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป อย่านับให้ขาดช่วง โทษที่มีได้คือ เมื่อนับต่ำกว่า ๕ จิตจะดิ้นรนอยู่ในจำนวนอันคับแคบเหมือนฝูงโคถูกขังไว้ในคอกแคบ แม้เมื่อนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป จิตก็มุ่งสู่การนับเป็นหลัก [ไม่มุ่งสู่กรรมฐาน] เมื่อนับให้ขาดช่วง จิตอาจกังวลว่ากรรมฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ ดังนั้นจึงควรนับเว้นโทษเหล่านั้น

ข้อความว่า "ให้ขาดช่วง" หมายความว่า การนับขาดช่วงอย่างนี้ว่า ๑, ๓, ๕[๒๙๑]

คำว่า สิขาปฺปตฺตํ นุ โข (จะถึงที่สุดหรือไม่หนอ) นี้กล่าวไว้เนื่องด้วยผู้ใส่ใจกำหนดด้วยการนับนานเกินไป จะเห็นได้ว่า เขาอาศัยเพียงความไม่ซัดส่ายที่ได้รับด้วยการใส่ใจนับนานเกินไปเช่นนั้น จึงสำคัญอย่างนี้[๒๙๒]

อีกทั้งในขณะนับครั้งแรกก็ควรนับด้วยวิธีนับช้าเหมือนการนับของคนตวงข้าวเปลือก กล่าวคือ คนตวงข้าวเปลือกตักเต็มแล่ง (๔ ซองมือ) แล้วขานว่า ๑ แล้วจึงเทลงไป เมื่อตักอีกเห็นหยากเยื่ออะไรๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงขานว่า ๑ แล่งๆ การขานว่า ๒ แล่งๆ เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แม้กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนั้นก็ควรกำหนดเอาลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจน กำหนดนับลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อยๆ เริ่มนับตั้งแต่คำว่า ๑, ๑ จนถึง ๑๐, ๑๐ ฉันนั้น เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เข้าและออกอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน

ข้อความว่า "เมื่อตักอีกเห็นหยากเยื่ออะไรๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงขานว่า ๑ แล่งๆ การขานว่า ๒ แล่งๆ เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน" หมายความว่า ก่อนจะตวงข้าวเปลือกแล้วเทลงไปเป็นครั้งที่ ๒ ต้องขานว่า ๑ แล่ง เมื่อเทใส่ครั้งที่ ๒ แล้วยังไม่ได้เทเป็นครั้งที่ ๓ ก็ต้องกล่าวว่า ๒ แล่ง

---

[๒๙๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๓/๓๙๑

[๒๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๓/๓๙๑-๙๒

คำว่า อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฏฺฐาติ, ตํ คเหตฺวา (ควรกำหนดเอาลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจน) นี้ กล่าวไว้หมายถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ลมหายใจเข้าหรือออกอย่างเดียวก่อน แต่ผู้ที่เห็นประจักษ์ลมทั้งสองอย่าง ก็ควรกำหนดนับลมทั้งสองได้[๒๙๓]

ต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีข้อความว่า ตสฺส เอวํ คณยโต นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา โหนฺติ (เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน) แต่ในที่นี้แปล อสฺสาส ว่า ลมหายใจเข้า และแปล ปสฺสาส ว่า ลมหายใจออก ตามหลักฐานในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงแปลว่า “เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เข้าและออกอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน”

ในเวลานั้นเธอควรละวิธีนับช้าที่เป็นวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือกนั้นแล้วนับด้วยวิธีนับเร็วอันเป็นการนับของนายโคบาล กล่าวคือ นายโคบาลผู้ฉลาดเอาชายพกห่อก้อนกรวดเป็นต้นแล้ว มือถือเชือกและท่อนไม้ไปยังคอกแต่เช้าตรู่ ตีหลังโค นั่งบนปลายเสาลิ่มโยนก้อนกรวดไปแล้วนับแม่โคตัวที่มาถึงประตูทีละตัวว่า ๑, ๒ ฝูงโคที่อยู่ลำบากในสถานที่คับแคบตลอดราตรี ๓ ยาม เบียดเสียดกันออกไปเป็นกลุ่มๆ โดยเร็ว นายโคบาลนั้นก็นับเร็วๆ ว่า ๓, ๔, ๕-๑๐ ฉันใด

แม้เมื่อเธอนับอยู่ตามวิธีนับช้าข้างต้น ลมหายใจเข้าออกปรากฏชัดเจนแล้วดำเนินไปเร็วๆ ถี่ขึ้น ในเวลานั้นเธอรู้ว่าลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่ควรกำหนดเอาลมภายในและลมภายนอก กำหนดเอาลมที่มาถึงช่องจมูกเท่านั้น แล้วนับเร็วๆ ว่า

ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕,

ข. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖,

ค. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗,

ฆ. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘,

ง. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙,

จ. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐

โดยแท้จริงแล้ว ในกรรมฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เดียวด้วยกำลังของการนับเท่านั้น เหมือนเรือหยุดนิ่งในกระแสน้ำเชี่ยวด้วยถ่อค้ำไว้

---

[๒๙๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๓/๓๙๒

คำว่า ปุริมนเยน (ตามวิธีนับช้าข้างต้น) กล่าวตามข้อความในคัมภีร์นี้ที่กล่าวถึงวิธีนับช้าก่อนวิธีนับเร็ว แต่วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๙๔] กล่าวว่า ปุริมนเยนาติ สีฆคณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับเร็ว) ข้อความนี้ไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคำอธิบายในวิมติวิโนทนีฎีกาว่า

> ตตฺถ ปุริมนเยนาติ ทนฺธคณนาย ปากฏา หุตฺวาติ อิมินา ทนฺธคณนาย อารทฺธกาเล จิตฺตสฺส อวิสทตาย สุขุมสฺสาสาทีนํ อปากฏตํ ปจฺฉา วิสทกาเล ปากฏตญฺจ เตสุ จ ปากเฏสุ ทนฺธคณนํ ปหาย สีฆคณนา กาตพฺพาติ ทสฺเสติ.[๒๙๕]
>
> "ในพากย์นั้น คำว่า ปุริมนเยน (ตามวิธีนับช้าข้างต้น) แสดงว่า ลมหายใจเข้าออกมักปรากฏชัดเจนด้วยวิธีนับช้า ดังนั้น จึงแสดงว่า ลมหายใจเข้าละเอียดเป็นต้นไม่ปรากฏชัดเจนเพราะจิตไม่ผ่องใสในเวลาเริ่มปฏิบัติด้วยการนับช้านี้ และแสดงว่าลมหายใจเข้าละเอียดเป็นต้นปรากฏชัดเจนในเวลาที่จิตผ่องใสภายหลัง จึงควรทำการนับเร็วโดยละการนับช้าในเมื่อลมหายใจเข้าเป็นต้นนั้นปรากฏชัดเจนแล้ว"

ผู้แปลเข้าใจว่า คำว่า ปุริมนเยนาติ สีฆคณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับเร็ว) ที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คงจะคลาดเคลื่อนมาจากคำว่า ปุริมนเยนาติ ทนฺธคณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับช้า) เพราะฉบับใบลานมีคำผิดมากมาย เนื่องจากการจารใบลานในสมัยก่อนเป็นอาชีพอย่างหนึ่งของคนทั่วไปที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลี จึงส่งผลให้มีคำผิดพลาดในที่บางแห่ง

วิธีนับเร็วตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้างต้น หนังสืออานาปานทีปนี (ฉบับแปลไทย หน้า ๑๓-๔) กล่าวว่าเป็นการนับเพิ่มทีละ ๑ จาก ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และเพิ่มทีละตัวไปจนถึง ๑๐ มี ๖ วาระ คือ

๑. การนับ ๑ ถึง ๕ ๒. การนับ ๑ ถึง ๖

๓. การนับ ๑ ถึง ๗ ๔. การนับ ๑ ถึง ๘

---

[๒๙๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๓/๓๙๒

[๒๙๕] วิมติ.ฎีกา ๑/๑๖๕/๒๓๗

๕. การนับ ๑ ถึง ๙ ๖. การนับ ๑ ถึง ๑๐

วาระเหล่านี้เรียกตามลำดับว่า ปฐมวาระ (วาระแรก) ทุติยวาระ (วาระที่ ๒) ตติยวาระ (วาระที่ ๓) จตุตถวาระ (วาระที่ ๔) ปัญจมวาระ (วาระที่ ๕) และฉัฏฐวาระ (วาระที่ ๖) เมื่อเริ่มนับลมหายใจตั้งแต่ปฐมวาระเป็นต้นไปจนถึงฉัฏฐวาระแล้ว พึงหวนกลับมาหาปฐมวาระอีก และทั้ง ๖ วาระเหล่านี้จัดเป็น ๑ จบ

คัมภีร์ปรมัตถสรูปเภทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๓๓) กล่าวว่า "ผู้ปฏิบัติไม่ควรนับด้วยการเพิ่มทีละตัวเลขทีละหนึ่ง เพราะจะทำให้จิตก็มุ่งสู่การนับเป็นหลัก ไม่มุ่งสู่กรรมฐาน แต่ควรนับเลขอย่างเดียวระหว่าง ๕ เป็นอย่างน้อย ถึง ๑๐ เป็นอย่างมากตามที่ตนถนัด" เช่น ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ หรือ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ... หรือ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ แม้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๑) ก็เห็นด้วยกับข้อความข้างต้น

อนึ่ง สำนักกรรมฐานพาอ๊อกแนะนำให้นับ ๑ ถึง ๘ ตามตัวเลขของอริยมรรคมีองค์ ๘ ในขณะที่ลมหายใจออกสิ้นสุดแล้วเท่านั้น ถ้าคิดฟุ้งซ่านในขณะหายใจเข้าหรือออกก็ไม่ต้องนับเลข ต่อเมื่อไม่คิดฟุ้งซ่านในขณะเหล่านั้นจึงนับลมตั้งแต่ ๑ ถึง ๘ ดังกล่าว ส่วนสำนักกันนีกล่าวว่าให้นับเลขพร้อมกับหายใจเข้า คือ พอหายใจเข้าก็นับ ๑ แล้วดูลมตามไปด้วย แต่ถ้าคิดฟุ้งซ่านในขณะหายใจเข้าก็ไม่ต้องนับเลข อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้ปฏิบัติคิดฟุ้งซ่านในขณะหายใจออกก็ไม่ต้องสนใจ ให้นับเลขในขณะหายใจเข้าเท่านั้นตั้งแต่ ๑ ถึง ๘ หรือ ๑ ถึง ๑๐ ตามความถนัดของแต่ละคน นอกจากนั้น สำนักแลดีกล่าวว่า ให้นับเลขต่อเนื่องไปในขณะหายใจเข้าและออก เช่น หายใจเข้า นับ ๑ หายใจออก นับ ๒ เป็นต้น ถ้าความคิดฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในขณะหายใจเข้าหรือออกก็ไม่ต้องนับเลข

เมื่อเธอนับเร็วๆ อยู่อย่างนี้ กรรมฐานย่อมปรากฏชัดเจนเหมือนเป็นไปต่อเนื่อง ในเวลานั้นเธอรู้ว่า[กรรมฐาน]เป็นไปต่อเนื่องแล้ว ไม่ควรกำหนดเอาลมภายในและภายนอกแล้วนับเร็วๆ ตามนัยก่อน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเธอส่งจิตเข้าไปพร้อมกับลมที่เข้าไปภายในอยู่ สถานที่ภายในกายเป็นเหมือนพองลมและเหมือนเต็มไปด้วยมันข้น เมื่อเธอส่งจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปภายนอก จิตย่อมซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ภายนอก แต่เมื่อเธอตั้งสติไว้ที่สถานที่ถูกลมกระทบเจริญภาวนาอยู่ ภาวนาย่อมสำเร็จได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า "ไม่

ควรกำหนดเอาลมภายในและภายนอกแล้วนับเร็วๆ ตามนัยก่อน”

ถามว่า : ควรนับลมนับนานเพียงใด

แก้ว่า : ควรนับจนถึงสติตั้งมั่นในอารมณ์คือลมหายใจเข้าออกโดยไม่ต้องนับ ที่จริงแล้วการนับมีประโยชน์เพื่อตัดความคิดฟุ้งซ่านที่ซัดไปในภายนอก แล้วตั้งสติมั่นไว้ในอารมณ์คือลมหายใจเข้าออกอย่างเดียว

สรุปความในเรื่องนี้ว่า การนับลมหายใจแบบคณนาจำแนกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. วิธีนับช้า เหมือนวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือก กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติตั้งจิตไว้ที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนแล้วกำหนดรู้ลมหายใจ ในเบื้องแรกลมหายใจเข้าออกมักไม่ปรากฏชัดเพราะจิตยังไม่สงบ มีช่วงที่ลมหายใจไม่ปรากฏชัดซึ่งผู้ปฏิบัติยังไม่ควรนับต่อ จึงให้นับเฉพาะช่วงที่ลมหายใจปรากฏชัดเท่านั้น ถ้าลมหายใจเข้าปรากฏชัดเจน ให้นับเฉพาะลมหายใจเข้า ถ้าลมหายใจออกปรากฏชัดเจน ให้นับเฉพาะลมหายใจออก ถ้าลมทั้งสองอย่างปรากฏชัดเจน ก็ควรนับลมทั้งสองอย่าง วิธีนี้เรียกว่า วิธีนับช้า เช่น ถ้าลมหายใจเข้าปรากฏชัดเจน ให้นับว่า หนึ่ง ถ้าลมหายใจออกปรากฏชัดเจน ให้นับว่า สอง ถ้าลมหายใจออกไม่ปรากฏชัดเจน ให้นับว่า หนึ่ง ซ้ำอีกเพื่อไม่ให้การนับขาดช่วง ดังนี้เป็นต้น ตามนัยนี้พึงนับเฉพาะลมหายใจที่ปรากฏชัดโดยเริ่มนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ ในวาระทั้ง ๖ เหล่านั้น หรือตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และ ๑ ถึง ๑๐ เป็นอย่างมาก วิธีดังกล่าวนี้เรียกว่า วิธีนับช้า

ผู้แปลเข้าใจว่า การนับลมตามวิธีข้างต้น ควรทำในเวลาที่ลมหายใจสิ้นสุดแล้ว มักมีช่วงว่างก่อนจะหายใจเข้าและหายใจออกชั่วขณะ ไม่ควรนับเลขในขณะกำลังหายใจเข้าและหายใจออก เพราะทำให้ไม่อาจระลึกว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอย่างชัดเจน แต่มัวไปนับตัวเลขดังกล่าว

จิตของทุกคนมักซัดส่ายออกจากปัจจุบันไปหาอดีตหรืออนาคต เพราะเคยชินกับการถวิลหาอดีตและใฝ่ฝันอนาคต ทำให้ไม่อาจผูกสติไว้ที่ลมหายใจได้ โบราณาจารย์จึงคิดค้นวิธีนับเลขขึ้นมาเพื่อให้จิตสงบทีละน้อย กล่าวคือ ตามปกติลมหายใจเข้าออกมักใช้เวลาราว ๒-๓ วินาที การหายใจสั้นใช้เวลา ๒ วินาที ส่วนการหายใจยาวใช้เวลา ๓ วินาที แต่ผู้เริ่มปฏิบัติมักไม่อาจดูลมหายใจได้เลย เพราะคิดฟุ้งซ่านตลอดเวลา จึงควรนับเลขเพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้ทราบว่าจิตของเราสงบนานเพียงใด โดยนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และตั้งแต่

๑ ถึง ๑๐ เป็นอย่างมาก ถ้านับได้ ๑ รอบตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ โดยไม่คิดฟุ้งซ่าน แสดงว่าจิตของผู้ปฏิบัติสงบราว ๑๐-๑๕ วินาที ถ้านับได้ ๑ รอบตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ โดยไม่คิดฟุ้งซ่าน แสดงว่าจิตของผู้ปฏิบัติสงบราว ๒๐-๓๐ วินาที ถ้าจิตสงบได้เพียงเท่านี้ก็จะค่อยๆ เพิ่มเวลาได้มากขึ้นทีละน้อย เพราะเคยชินกับการรับรู้ลมหายใจ

๒. วิธีนับเร็ว เหมือนวิธีนับของนายโคบาล กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัตินับลมหายใจเรื่อยไปเช่นนี้ ช่วงเวลาที่ลมหายใจปรากฏชัดจะมีมากขึ้น ผู้ปฏิบัติอาจนับว่า หนึ่ง สอง สาม เป็นต้นได้อย่างต่อเนื่อง และเมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏชัดเสมอก็นับได้ไม่ขาดช่วง ไม่ขาดสติไปในช่วงใดๆ ทั้งการนับก็มีได้ตามลำดับเสมอกับลมหายใจ

มีวิธีปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งที่นิยมในเมืองไทย คือ การบริกรรมว่า พุท ในขณะหายใจเข้า และการบริกรรมว่า โธ ในขณะหายใจออก หรือการนับเลขตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ เป็น ๑ รอบในขณะหายใจออกเท่านั้นโดยไม่สนใจว่าลมหายใจจะชัดเจนหรือจิตฟุ้งซ่านหรือไม่ ถ้านับเลขอย่างนี้จำนวน ๑๐ รอบ มักใช้เวลาราว ๑๕ นาทีเป็นอย่างต่ำ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสั้นยาวของกองลม ยิ่งสมาธิมากขึ้นเพียงใด กองลมก็จะยาวขึ้นเพียงนั้น และเวลาก็จะนานกว่าเดิม

คำอธิบายวิธีอนุพันธนา

[๒๒๔] เมื่อใส่ใจกำหนดรู้ด้วยวิธีคณนา (คณนานัย) อย่างนี้แล้วควรใส่ใจกำหนดรู้ด้วยวิธีติดตาม (อนุพันธนานัย) ที่เลิกนับแล้วใช้สติติดตามลมหายใจออกเข้าให้ต่อเนื่อง มิใช่ติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กล่าวคือ ลมที่ออกไปภายนอกมีนาภีเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง ปลายนาสิกเป็นที่สุด ส่วนลมที่เข้าไปภายในมีปลายนาสิกเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาภีเป็นที่สุด จิตของผู้ที่ติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดดังกล่าวย่อมซัดส่าย กระสับกระส่าย และหวั่นไหว ดังข้อความว่า

อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ. ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน

จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ.[๒๙๖]

"เมื่อภิกษุใช้สติติดตามลมหายใจเข้าในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรนด้วยจิตที่ซัดส่ายในภายใน เมื่อภิกษุใช้สติติดตามลมหายใจออกในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรนด้วยจิตที่ซัดส่ายในภายนอก”

วิธีอนุพันธนา คือ การตั้งจิตจดจ่อในที่ลมกระทบแล้วติดตามรู้ลมหายใจเข้าออกอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง โดยไม่ต้องนับเหมือนวิธีคณนา การตามกำหนดด้วยวิธีอนุพันธนานี้ พึงปฏิบัติจนกระทั่งปรากฏปฏิภาคนิมิตที่เป็นสภาวะพิเศษต่างจากลมหายใจเข้าออกปกติ มีลักษณะเหมือนแสง เหมือนปุยนุ่น เหมือนดวงดาว เหมือนเม็ดมณี เหมือนไข่มุกหรือสร้อยมุก ฯลฯ เมื่อปรากฏปฏิภาคนิมิตเช่นนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติพึงหยุดวิธีอนุพันธนาแล้วกำหนดลมหายใจด้วยวิธีฐปนาต่อไป อนึ่ง วิธีคณนาและวิธีอนุพันธนาทั้งสองอย่างนี้ยังไม่พ้นไปจากสถานที่ซึ่งลมสัมผัสที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน

นอกจากนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติรู้เห็นนิมิตแสงสว่างได้เป็นครั้งแรก ควรน้อมนึกในใจด้วยความปีติยินดีว่า “จงรวมๆ” แสงสว่างที่ปรากฏจะค่อยๆ รวมตัวกันที่ปลายจมูก หลังจากนั้นผู้ปฏิบัติจึงขยายปฏิภาคนิมิตออกไปทางลมหายใจเข้าและออก ในขณะนั้นจะรู้สึกว่าลมหายใจเป็นแสงที่เข้าไปในร่างกาย สามารถรู้เห็นเบื้องต้นของกองลมคือปลายจมูก ท่ามกลางคือหัวใจ และที่สุดคือสะดือ ต่อจากนั้นจะสามารถขยายปฏิภาคนิมิตขึ้นๆ ลงๆ ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ปลายเท้าจรดศีรษะ ในที่สุดจะสามารถขยายแสงสว่างออกไปสู่ภายนอกได้ตามกำลังสมาธิของตน

คำอธิบายวิธีฐปนา

ดังนั้น ผู้ที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนาไม่ควรใส่ใจเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แต่ควรใส่ใจตามผุสนา (จุดสัมผัสของลมหายใจ) และวิธีฐปนา (การตั้งจิตไว้มั่นใน

[๒๙๖] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๗/๑๗๗

ปฏิภาคนิมิต) โดยแท้จริงแล้ว การใส่ใจกำหนดรู้ตามผุสนาและวิธีฐปนาไม่มีต่างหากเหมือนการใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนาและวิธีอนุพันธนา แต่เมื่อนับในที่ลมกระทบทุกขณะจึงได้ชื่อว่าใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนาและผุสนา เมื่อเลิกนับแล้วใช้สติติดตามลมหายใจเข้าออกนั้น และตั้งจิตไว้โดยความเป็นอัปปนาในที่ลมกระทบทุกขณะนั้น จึงเรียกว่าใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนา ผุสนา และวิธีฐปนา พึงทราบข้อความนั้นด้วยอุปมาเหมือนคนง่อยและคนเฝ้าประตูที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และด้วยอุปมาเหมือนเลื่อยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

วิธีฐปนา คือ การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิต หมายความว่า ปฏิภาคนิมิตคือแสงสว่างนั้นเป็นบัญญัติพิเศษที่ปรากฏขึ้นเหมือนเป็นอารมณ์ใหม่ มิใช่สภาวธรรมที่มีอยู่จริงจึงดับไปโดยง่าย เมื่อดับแล้วก็เกิดใหม่ยาก ผู้ปฏิบัติจึงควรตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิตเพื่อไม่ให้ดับไป และทำให้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นตามลำดับ

ข้อความว่า “ตั้งจิตไว้โดยความเป็นอัปปนา” หมายความว่า ตั้งจิตไว้ในนิมิตตามที่ปรากฏชัดเจนเพื่อให้อัปปนาเกิดขึ้น[๒๙๗]

ข้อความว่า “ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนา ผุสนา และวิธีฐปนา” หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติติดตามลมหายใจเข้าออกในจุดสัมผัสของลมหายใจ เรียกว่า ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนาและผุสนา ต่อเมื่อตั้งจิตไว้ในปฏิภาคนิมิตจึงเรียกว่า ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนาและวิธีฐปนา ดังคำอธิบายว่า

“ในคำว่า อนุพนฺธนาย จ (ตามวิธีอนุพันธนา) เป็นต้น พึงประกอบบท[สองอย่าง]ว่าเรียกว่า ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนาและผุสนา อีกทั้งตามวิธีอนุพันธนาและวิธีฐปนา”[๒๙๘]

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงวิธีเจริญอานาปานสติไว้ ๓ วิธี คือ

---

[๒๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๔/๓๙๔

[๒๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๔/๓๙๔

๑. วิธีคณนา การนับลมหายใจอย่างช้าและเร็วไปตามลำดับ อยู่ในระดับบริกรรมนิมิตที่เห็นควันหรือหมอก นับเข้าในบริกรรมสมาธิ

๒. วิธีอนุพันธนา การติดตามลมหายใจอย่างต่อเนื่องโดยไม่ต้องบริกรรมในระยะอุคคหนิมิตที่เห็นสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ นับเข้าในบริกรรมสมาธิ

๓. วิธีฐปนา การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิตคือแสงสว่างจ้า อยู่ในระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

ในขณะเจริญอานาปานสติกรรมฐาน อารมณ์กรรมฐานคือลมหายใจเข้าออกจะค่อยๆ ละเอียดยิ่งขึ้นจนเหมือนหายไปในระยะคณนาและอนุพันธนา ขณะนั้นผู้ปฏิบัติพึงดำรงจิตไว้ในที่ลมกระทบตามเดิมแล้วกำหนดรู้อารมณ์ที่ละเอียดสุขุมนั้นให้ชัดเจน เมื่อกำหนดรู้แล้วอารมณ์จะปรากฏชัดมากขึ้น ต่อมาไม่นานปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏ ผู้ปฏิบัติย่อมบรรลุอุปจาร-ฌานคืออุปจารสมาธิที่เป็นกามาวจรภาวนาอันละนิวรณ์ ๕ และได้บรรลุอัปปนาสมาธิต่อไป

[๒๒๕] ในเรื่องนั้น อุปมาเหมือนคนง่อยมีดังนี้คือ คนง่อยนั่งไกวชิงช้าให้แก่มารดาและบุตรผู้เล่นชิงช้า นั่งที่โคนเสาชิงช้านั้น ย่อมเห็นปลายทั้งสองข้าง และท่ามกลางแห่งแผ่นกระดานชิงช้าที่แกว่งไปมาอยู่ตามลำดับ แต่มิได้ขวนขวายให้เห็นปลายทั้งสองและท่ามกลาง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น อยู่ที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยสติ[คือที่ลมกระทบ]แล้วไกวชิงช้าคือลมหายใจเข้าออก นั่งอยู่ด้วยสติในนิมิตนั้น[คือปลายจมูก] เมื่อใช้สติติดตามและตั้งจิตไว้ตรงที่ลมกระทบนั้น ย่อมเห็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าออกที่ผ่านไปมาในที่กระทบตามลำดับ แต่มิได้ขวนขวายให้เห็นลมหายใจเหล่านั้น

จบอุปมาเหมือนคนง่อยเพียงเท่านี้

ในข้อ ๒๑๗ ท่านเปรียบลมหายใจเข้าออกว่าเป็นเสาด้วยคำว่า ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสถมฺเภ สติโยตฺเตน พนฺธิตพฺพํ (ใช้เชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจเข้าออกนั้น) แต่ในที่นี้กล่าวว่า สติวเสน อุปนิพนฺธนถมฺภมูเล จตฺวา (อยู่ที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยสติ) จึงเปรียบที่ลมกระทบคือปลายจมูกหรือริมฝีปากบนว่าเป็นโคนเสา เพราะกล่าวเปรียบลมหายใจเข้าออกว่าเหมือนชิงช้า

[๒๒๖] อุปมาเหมือนคนเฝ้าประตูมีดังนี้คือ คนเฝ้าประตูไม่ตรวจสอบคนในเมืองและนอกเมืองโดยถามว่า ท่านเป็นใคร มาจากไหน จะไปไหน หรืออะไรอยู่ในมือท่าน เพราะคนเหล่านั้นมิใช่เป็นภาระของเขา เขาตรวจตราทุกคนที่มาถึงประตูเท่านั้น ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น ลมที่เข้าข้างในและออกข้างนอกไม่ใช่หน้าที่ เธอมีหน้าที่กำหนดรู้ลมที่มาถึงช่องจมูกแล้วเท่านั้น จบอุปมาเหมือนคนเฝ้าประตูเพียงเท่านี้

[๒๒๗] พึงทราบอุปมาเหมือนเลื่อยตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้ ดังข้อความว่า

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส
อชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ.[๒๙๙]

"นิมิต (ที่ผูกจิตคือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน) ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภิกษุที่ไม่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมไม่ได้[สมาธิ]ภาวนาหรือไร"

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส
ชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา อุปลพฺภติ.[๓๐๐]

"นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภิกษุที่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมได้[สมาธิ]ภาวนา"

ธรรม ๓ อย่างนี้มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกันอย่างไร แต่ผู้เพียรปฏิบัติจะไม่รู้ธรรม ๓ อย่างนี้ก็หามิได้อย่างไร จิตไม่ฟุ้งซ่านอย่างไร ความเพียร[ที่ยังภาวนาให้สำเร็จ]ย่อมปรากฏอย่างไร ผู้เพียรปฏิบัติยังความเพียร[ที่ข่มนิวรณ์]ให้สำเร็จอย่างไร และได้รับผลพิเศษ[ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ]อย่างไร อุปมาเหมือนต้นไม้วางไว้ในที่พื้นที่ราบ บุรุษเอาเลื่อยตัดมัน สติของบุรุษนั้นย่อมปรากฏเนื่องด้วยฟันเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เธอมิได้ใส่ใจฟันเลื่อยที่ชักไปมา แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ชักไปมาก็หามิได้ ทั้งความเพียร[ในการเลื่อย]ย่อมปรากฏ เธอยังความเพียร[ในการตัดต้นไม้]ให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ[คือการตัดไม้เป็น

---
[๒๙๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๙/๑๘๑

[๓๐๐] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๙/๑๘๑

ท่อนๆ] ฉันใด

ก. นิมิตที่ใช้สติผูกไว้ เหมือนต้นไม้วางไว้ในพื้นที่ราบเรียบ

ข. ลมหายใจเข้าออก เหมือนฟันเลื่อย

ค. ภิกษุนั่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปากบน ไม่ใส่ใจลมหายใจเข้าออกที่ผ่านไปมา แต่จะไม่รู้ลมหายใจเข้าออกที่ผ่านไปมาก็หามิได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ เธอยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ เหมือนบุรุษตั้งสติไว้ที่ฟันเลื่อยกระทบต้นไม้ เธอไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่ชักไปมา แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ชักไปมาก็หามิได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ เธอยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ ฉันนั้น

ความเพียร (ปธานะ) คืออะไร คือ กายและจิตของผู้ปรารภความเพียรย่อมควรแก่การงาน[คือการเจริญภาวนา] ความเพียรที่ทำให้ควรแก่การงานนี้เป็นความเพียร

ความเพียร (ปโยคะ) คืออะไร คือ ผู้ปรารภความเพียรย่อมกำจัดนิวรณ์ที่รบกวนจิต ระงับ[มิจฉา]วิตกได้ ความเพียรที่กำจัดนิวรณ์ระงับมิจฉาวิตกนี้เป็นความเพียร

ผลพิเศษคืออะไร คือ ผู้ปรารภความเพียรย่อมกำจัดสังโยชน์ สิ้นสุดอนุสัย ผลที่ทำให้กำจัดสังโยชน์สิ้นสุดอนุสัยนี้เป็นผลพิเศษ

คำว่า สํโยชนา ปหียนฺติ (กำจัดสังโยชน์) หมายความว่า สังโยชน์ ๑๐ ย่อมถูกกำจัดโดยสิ้นเชิงตามลำดับมรรค

คำว่า อนุสยา พฺยนฺตี โหนฺติ (สิ้นสุดอนุสัย) หมายความว่า อนุสัย ๗ ก็เช่นเดียวกันย่อมสิ้นสุดไปโดยไม่มีเหลือแม้เพียงภังคขณะด้วยการให้ถึงสภาวะไม่เกิดขึ้นอีก

อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า สํโยชนา ปหียนฺติ, อนุสยา พฺยนฺตี โหนฺติ (กำจัดสังโยชน์ สิ้นสุดอนุสัย) เพื่อแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการขจัดสังโยชน์ย่อมมีได้ด้วยการดับอนุสัย และเมื่อสังโยชน์ถูกขจัดไป แม้อนุสัยเล็กน้อยก็เกิดขึ้นไม่ได้[๓๐๑]

---

[๓๐๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๖/๓๙๗

ข้อความว่า สิ้นเครื่องผูกภพ หมายความว่า สิ้นสังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์หรือธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดกองรูปนามที่มีจริงว่าเป็นสัตว์บุคคลที่ไม่มีจริง

๒. วิจิกิจฉา ความสงสัยในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม

๓. สีลัพพตปรามาส ความยึดมั่นศีลและวัตรปฏิบัตินอกจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นทางหลุดพ้น

๔. กามฉันทะหรือกามราคะ ความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ ๕

๕. พยาบาทหรือปฏิฆะ ความโกรธ

สังโยชน์ข้อ ๑-๕ นี้ ชื่อว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องต่ำ

๖. รูปราคะ ความยินดีพอใจในรูปฌาน รวมไปถึงรูปภพ

๗. อรูปราคะ ความยินดีพอใจในอรูปฌาน รวมไปถึงอรูปภพ

๘. มานะ ความทะนงตน

๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

๑๐. อวิชชา ความไม่รู้

สังโยชน์ข้อ ๖-๑๐ ชื่อว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องบน

พระโสดาบัน ละสังโยชน์ข้อ ๑-๓

พระสกทาคามี ทำสังโยชน์ข้อที่ ๔ และข้อที่ ๕ ให้เบาบาง

พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด แต่ยังละสังโยชน์ ๕ ข้อหลังไม่ได้

พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด

อนุสัย คือ กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต มี ๗ อย่าง ได้แก่

๑. กามราคานุสัย ๒. ภวราคานุสั

๓. ปฏิฆานุสัย ๔. มานานุสัย

๕. ทิฏฐานุสัย ๖. วิจิกิจฉานุสัย

๗. อวิชชานุสัย

คำว่า อนุสย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม = อนุเสนฺตีติ อนุสยา (อนุ อุปสรรค มีอรรถว่า เหมาะสม + สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

๒. กิเลสที่เกิดขึ้นเสมอ = อนุ อนุ เสนฺตีติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ + สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

๓. กิเลสที่คล้อยตามนอนเนื่องอยู่ = อนุรูปา หุตฺวา เสนฺตีติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า คล้อยตาม + สิ ธาตุ มีอรรถว่า นอนเนื่อง)

๔. กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ เสนฺตีติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ + สิ ธาตุมีอรรถว่า นอนเนื่อง)

โดยประการดังนี้ ธรรม ๓ อย่างนี้มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ผู้เพียรปฏิบัติจะไม่รู้ธรรม ๓ อย่างนี้ก็หามิได้ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อมปรากฏ ผู้เพียรปฏิบัติยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ

อานาปานสฺสติ ยสฺส ปริปุณฺณา สุภาวิตา
อนุปุพฺพํ ปริจิตา ยถา พุทฺเธน เทสิตา
โส อิมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา.[๓๐๒]

“ภิกษุใดเจริญสั่งสมอานาปานสติตามลำดับ[ด้วยวิธีรู้ชัดลมหายใจยาวสั้นเป็นต้น] ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงจนบริบูรณ์[ทั้ง ๑๖ หมวด] เธอย่อมยังโลกนี้[คือขันธ์ของตนเป็นต้น]ให้สว่างไสว[ด้วยแสงแห่งปัญญา] เหมือนดวงจันทร์พ้นจากก้อนเมฆ”

จบอุปมาเหมือนเลื่อยเพียงเท่านี้ พึงทราบว่าการไม่ใส่ใจกำหนดรู้ลมที่ผ่านไปมา[แต่ใส่ใจกำหนดรู้ตรงที่ลมกระทบเท่านั้น] เป็นจุดมุ่งหมายของภิกษุนั้น

[๒๒๘] บางท่านที่ใส่ใจเจริญกรรมฐานนี้ [ปฏิภาค]นิมิตย่อมเกิดขึ้นโดยเร็ว และการตั้งจิตไว้มั่น (จปนา) ที่เรียกว่าอัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือย่อมสำเร็จ แต่

---
๓๐๒ ขุ.ป. ๓๑/๑๖๐/๑๘๓

บางท่านเริ่มตั้งแต่เวลาที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนา กายและจิตเบาสบาย สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศในขณะที่ความกระวนกระวายสงบลงด้วยการดับลมหายใจเข้าออกหยาบตามลำดับ

บางท่านตั้งแต่เริ่มกำหนดรู้ลมหายใจตามวิธีคณนา ก็ได้บรรลุอุคคหนิมิตแล้ว ในขณะนั้นมักรู้สึกว่าตัวเบาจิตเบา มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อคำสอนของพระพุทธเจ้า เชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงได้บรรลุธรรมอย่างแท้จริง ไม่ใช่เชื่อว่ามีพระพุทธเจ้าตามประวัติศาสตร์และโบราณคดีตามที่เคยเข้าใจมาก่อน บางท่านเห็นแสงสว่างที่สว่างไสวทั่วห้องในขณะหลับตา บางท่านรู้สึกเหมือนตัวเบาลอยไปในอากาศ นอกจากนั้น แม้คัมภีร์อรรถกถาจะกล่าวว่า สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติ (สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศ) โดยมิได้ระบุว่าลอยไปได้จริงๆ แต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ (ข้อ ๗๓) กล่าวถึงนางกุลธิดาที่ลอยจากบ้านไปที่ลานพระเจดีย์ได้ด้วยอุพเพงคาปีติ

ที่ประเทศพม่ามีเรื่องเล่าว่า ท่านอาจารย์แลดีสยาดอ (พระญาณธชะ) สามารถนั่งกรรมฐานตัวลอยขึ้นเหนือพื้น ๒ ศอก มีพระลูกศิษย์หลายรูปเห็นเรื่องนี้ในขณะที่ท่านมีชีวิตอยู่ แม้ในเวลาเช้าราวๆ ตี ๓ เมื่อท่านตื่นจากจำวัดแล้วก็มีแสงสว่างทั่วห้องของท่านโดยมิได้จุดไฟ แสงสว่างนี้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิเช่นกัน แต่เป็นรูปธรรมที่ตนและผู้อื่นสามารถพบเห็นได้ คล้ายกับแสงสว่างแผ่ออกจากร่างของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีในขณะที่ระลึกถึงพระพุทธคุณ ทำให้ท่านเข้าใจผิดว่าเป็นเวลาเช้าเพราะคิดว่าสว่างแล้ว เรื่องของเศรษฐีนี้พบในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค เรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี[๓๐๓]

เมื่อผู้มีกายกระสับกระส่ายนั่งบนเตียงหรือตั่ง เตียงตั่งย่อมโยกลั่น ผ้าปูยับย่น แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่ง เตียงหรือตั่งย่อมไม่โยกไม่ลั่น ผ้าปูก็ไม่ยับ เตียงตั่งเหมือนดั่งยัดนุ่นไว้ เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบาสบาย ฉันใด เริ่มตั้งแต่เวลาที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนา กายและจิตเบาสบาย สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศในขณะที่ความกระวนกระวายสงบลงด้วยการดับลมหายใจเข้าออกหยาบตามลำดับ ฉันนั้น

---

[๓๐๓] วิ.จู. ๗/๓๐๔/๗๓-๕

เมื่อลมหายใจเข้าออกหยาบดับไปแล้ว จิตของผู้เพียรปฏิบัตินั้นมีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นลมหายใจเข้าออกละเอียดเป็นไปอยู่ แม้เมื่อลมละเอียดนั้นดับแล้ว จิตที่มีอารมณ์คือนิมิตอันละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไปกว่านั้นก็เป็นไปอยู่ทีเดียว

อุปมาเหมือนบุรุษใช้แท่งเหล็กใหญ่เคาะถาดสำริด เสียงดังพึงเกิดขึ้นโดยการตีครั้งเดียว จิตของเขาพึงมีอารมณ์คือเสียงหยาบเป็นไปอยู่ เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังจากนั้นจิตจะพึงมีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นเสียงละเอียด แม้เมื่อเสียงละเอียดนั้นดับแล้ว จิตของเขาก็มีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นเสียงละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไปกว่านั้นเป็นไปอยู่ ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น ดังข้อความว่า

เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏฺฏิเต ฯเปฯ

"เมื่อถาดถูกเคาะแล้ว ฉันใด"

พึงทราบความพิสดาร[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]

ข้อความข้างต้นอยู่ในข้อ ๒๒๑ ที่กล่าวมาแล้วว่า

เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏฺฏิเต ปฐมํ โอฬาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. โอฬาริกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตาปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ.[๓๐๔]

"อุปมาเหมือนถาดสำริดถูกเคาะแล้ว เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เมื่อเสียงดังดับไป ต่อมาภายหลังเสียงค่อยย่อมเป็นไป[ถูกได้ยิน] เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงไปอีก ต่อมาภายหลังจิตที่มีเสียงค่อยเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว ฉันใด"

---

๓๐๔ ขุ.ป. ๓๑/๑๗๑/๑๙๘

ในฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปว่า กํสถาลํ (ถาดสำริด) แต่ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมหา-มกุฏฯ มีรูปว่า กํสตาลํ (กังสดาล) ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า กํสตาลํ ไม่ถูก เพราะกังสตาลเป็นสิ่งที่ต้องใช้ไม้ตี ไม่ใช่ท่อนเหล็ก ถ้าใช้ท่อนเหล็กตีอาจทำให้กังสดาลแตกได้ แม้การตีกังสดาลก็ต้องใช้ไม้ตีเฉพาะริมขอบเท่านั้น ถ้าไปตีตรงกลางก็อาจทำให้กังสดาลแตกได้เช่นเดียวกัน การใช้ไม้ตีกังสดาลนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของชาวพม่าที่สวดมนต์เสร็จแล้วอุทิศส่วนบุญ จึงมักตีกังสดาลเพื่อเป็นเครื่องหมายว่ามีการทำบุญในสถานที่ตีกังสดาลเพื่อให้ผู้ที่ได้ยินเสียงกล่าวอนุโมทนาสาธุการ

อานาปานสติต่างจากกรรมฐานอื่น

[๒๒๙] กรรมฐานอื่นย่อมปรากฏชัดเจนยิ่งๆ ขึ้นไป แต่กรรมฐานนี้หาเป็นอย่างนั้นไม่ เมื่อเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปก็จะยิ่งละเอียดไม่ปรากฏชัดเจน เมื่อกรรมฐานดังกล่าวไม่ปรากฏชัดเจนเช่นนั้น ภิกษุนั้นไม่ควรลุกจากที่นั่งแล้วสลัดแผ่นหนัง[ปูนั่ง]เดินไป

ถามว่า : พึงทำอย่างไร

ตอบว่า : อย่าลุกไปโดยคิดว่าเราจักถามท่านอาจารย์ หรือบัดนี้กรรมฐานของเราเสื่อมแล้ว เพราะกรรมฐานของผู้ที่เปลี่ยนอิริยาบถไปจะเป็นของใหม่ๆ เรื่อยไป ดังนั้นจึงควรนั่งตามเดิมนำลมกลับมาจากสถานที่ปกติ

วิธีปฏิบัติเพื่อนำคืน

วิธีนำลมคืนกลับมาในเรื่องนั้นมีดังนี้คือ ภิกษุนั้นรู้ว่ากรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจนจึงควรพิจารณาอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าลมหายใจออกเข้านี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใครหรือไม่มีแก่ใคร เธอพิจารณาอย่างนี้ในขณะนั้นก็ทราบว่า ลมหายใจเข้าออกนี้ไม่มีใน :-

ก. ผู้อยู่ในครรภ์มารดา

ข. คนดำน้ำ

ค. คนสลบ

ฆ. คนตาย
ง. ผู้เข้าจตุตถฌาน
จ. ผู้เข้าถึงรูปภพและอรูปภพ
ฉ. ผู้เข้านิโรธสมาบัติ

ผู้ที่ได้บรรลุปฐมฌานจนถึงตติยฌานยังรู้สึกว่ามีลมหายใจอยู่ ต่อเมื่อใกล้จะบรรลุจตุตถฌานหรือเข้าจตุตถฌานสมาบัติ เขามักรู้สึกอึดอัดเหมือนหายใจไม่ออก บางคนรู้สึกเหมือนจมน้ำ บางคนกลัวว่าจะไม่หายใจจึงตั้งใจหายใจเข้า ทำให้ไม่อาจบรรลุจตุตถฌานได้ ถ้าทำใจให้สงบแล้วตั้งใจปฏิบัติต่อไป ก็จะเข้าสู่ภาวะของจตุตถฌานโดยไม่ต้องหายใจทางปอด แต่หายใจทางผิวหนังแทน จะเห็นได้ว่า ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงผู้เข้าจตุตถฌานว่าไม่มีลมหายใจ เพราะเขาหายใจทางผิวหนังได้นั่นเอง แม้ในข้อ ๒๒๑ ของคัมภีร์นี้ก็กล่าวว่า จตุตฺถชฺฌาเน อติสุขุโม อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาติ (แต่ลมหายใจละเอียดยิ่งในจตุตถฌาน ไม่ดำเนินไป)

ที่จริงแล้วผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุปฐมฌานย่อมกำหนดปฏิภาคนิมิตเป็นหลัก จิตของเขาประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา เพราะวิตกทำหน้าที่น้อมจิตสู่อารมณ์คือปฏิภาคนิมิต และวิจารทำหน้าที่เคล้าคลึงอารณ์คือปฏิภาคนิมิต และเขาก็รู้สึกถึงปีติ สุข และเอกัคคตาอยู่ตลอดเวลา ต่อเมื่อบรรลุทุติยฌานที่มีองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ปฏิภาคนิมิตย่อมไม่ปรากฏชัดเจน มีเพียงปีติ สุข และเอกัคคตาเท่านั้นปรากฏชัดเจน ต่อมาเขาเห็นว่าปีติมีสภาพหยาบ เพราะทำให้ใจกระเพื่อม จึงละปีติแล้วบรรลุตติย-ฌานที่ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ต่อจากนั้นเขาเห็นว่าสุขในตติยฌานยังหยาบ เพราะเป็นสุขดื่มด่ำที่มีความผูกพัน จึงละสุขแล้วบรรลุจตุตถฌานที่ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา อุเบกขาในเรื่องนี้คือสุขที่ไม่ผูกพัน จึงเรียกว่า ฌานุเปกขา คือ อุเบกขาในฌาน หมายถึง การวางใจเป็นกลางในสุขโดยไม่ยึดติดผูกพันนั่นเอง[๓๐๕] ดังข้อความว่า

---

[๓๐๕] ดู วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย เรื่องฌานุเปกขา ๒/๘๔/๑๕๒

อุเปกฺขา สนฺตวุตฺติตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา.[๓๐๖]

“อุเบกขากล่าวว่าเป็นสุข เพราะดำเนินไปสงบ”

เธอควรตักเตือนตนด้วยตนเองดังนี้ว่า

“แน่ะบัณฑิต ท่านมิใช่ผู้อยู่ในครรภ์มารดา คนดำน้ำ คนสลบ คนตาย ผู้เข้าจตุตถฌาน ผู้เข้าถึงรูปภพและอรูปภพ หรือผู้เข้านิโรธสมาบัติมิใช่หรือ ลมหายใจเข้าออกของท่านมีอยู่แท้ แต่ท่านไม่อาจกำหนดได้เพราะมีปัญญาไม่แก่กล้า”

ลำดับนั้นเธอควรใส่ใจตั้งจิตไว้ตามที่ลมกระทบโดยปกติ ดังจะเห็นได้ว่า ลมหายใจเข้าออกเหล่านี้ดำเนินไปโดยกระทบปุ่มปลายจมูกของคนจมูกยาว หรือกระทบริมฝีปากบนของคนจมูกสั้น ดังนั้น จึงควรตั้งนิมิต (การกำหนดหมาย) ว่า ลมกระทบที่ตรงนี้ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสอาศัยเหตุดังกล่าวว่า

นาหํ ภิกฺขเว มุฏฺฐสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนํ วทามิ.[๓๐๗]

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนาแก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ”

ข้อความว่า “ควรตั้งนิมิต” หมายความว่า ควรยังการกำหนดหมายที่มั่นคงให้ดำเนินไปเพื่อให้ลมเป็นไปสะดวกในที่นั้นๆ เพราะสติมีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุใกล้[๓๐๘]

คำว่า อตฺถวส แปลตามศัพท์ว่า เหตุแห่งผล ดังข้อความว่า

อตฺถวสนฺติ เหตุํ. อตฺโถติ หิ ผลํ, โส ยสฺส วเสน ปวตฺตติ, โส อตฺถวโสติ.[๓๐๙]

“คำว่า อตฺถวสํ แปลว่า เหตุ โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อตฺโถ แปลว่า

---

๓๐๖ อภิ.สงฺคหฏีกา ๑/๑๘๒

๓๐๗ ม.อุ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๓, สํ.ม. ๑๙/๙๙๒/๒๙๑-๙๒

๓๐๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๙/๓๙๙-๔๐๐

๓๐๙ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๒๙/๔๐๐

ผล ผลนั้นดำเนินไปด้วยอำนาจของเหตุใด เหตุนั้นชื่อว่า อัตถวสะ (เหตุแห่งผล)”

[๒๓๐] อนึ่งเล่า กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสำเร็จแก่คนที่มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น แต่กรรมฐานอื่นจากนี้ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ใส่ใจกำหนดรู้ ส่วนอานาปานสติกรรมฐานนี้เจริญได้ยากลำบาก เป็นอารมณ์กรรมฐานที่มหาบุรุษคือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ-เจ้าและพุทธบุตรใส่ใจกำหนดรู้ มิใช่กรรมฐานชั้นต่ำ และมิใช่สัตว์ชั้นต่ำจะซ่องเสพได้ เป็นกรรมฐานที่สงบละเอียดตามที่ใส่ใจกำหนดรู้ยิ่งๆ ขึ้นไป ดังนั้น ในกรรมฐานนี้จึงจำต้องปรารถนาสติและปัญญาอันกล้าแข็ง

อุปมาเหมือนในเวลาชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็ก ยิ่งด้ายร้อยห่วงเข็มยิ่งต้องใช้เล็กกว่านั้น ฉันใด ในเวลาเจริญกรรมฐานนี้อันเปรียบดั่งผ้าเนื้อเกลี้ยง ก็จำต้องปรารถนาสติที่เปรียบด้วยเข็มและปัญญาอันประกอบกับสติที่เปรียบด้วยด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉันนั้น

นอกจากนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยสติและปัญญานั้น ไม่ควรแสวงหาลมหายใจเข้าออกนั้นในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ [คือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน]

อุปมาเหมือนชาวนาไถนาแล้วปล่อยโคหนุ่มทำให้บ่ายหน้าไปสู่ที่หากินแล้ว พึงนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้วโคหนุ่มเหล่านั้นของเขาก็เข้าดงไปโดยเร็ว ชาวนาผู้ฉลาดอยากจับมันมาเทียมแอกอีกจะไม่ติดตามรอยเท้าโคเหล่านั้นเที่ยวดั้นดง แต่จะถือเชือกและปฏักตรงไปยังท่าน้ำแล้วนั่งหรือนอนอยู่ ลำดับนั้นเขาเห็นฝูงโคเหล่านั้นที่เที่ยวตอนกลางวันแล้วลงสู่ท่าน้ำ แช่และดื่มน้ำแล้วขึ้นมายืนอยู่ จึงเอาเชือกผูกแทงด้วยปฏัก จูงมาเทียมแอกทำงานอีก ฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้น ไม่ควรแสวงหาลมหายใจเข้าออกนั้นในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ แต่ควรถือเชือกคือสติและปฏักคือปัญญา ใส่ใจตั้งจิตไว้ในที่ลมกระทบตามปกติ ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอใส่ใจกำหนดรู้อย่างนี้ ลมเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดเจนโดยเร็ว เหมือนโคปรากฏที่ท่าน้ำ เธอควรใช้เชือกคือสติผูกแล้วเทียมไว้ที่ตรงนั้น แทงด้วยปฏักคือปัญญาหมั่นเจริญกรรมฐานอยู่เสมอ

นิมิตปรากฏต่างกัน

[๒๓๑] เมื่อเธอเพียรปฏิบัติตามที่กล่าวมานี้ นิมิตย่อมปรากฏโดยเร็ว บางอาจารย์กล่าวว่า นิมิตนั้นไม่เหมือนกันทุกคน แต่บางคนปรากฏเหมือน :-

๑. ปุยนุ่นที่มีสัมผัสสบาย

๒. ปุยฝ้าย

๓. สายลม

๔. แสงดาว

๕. เม็ดทับทิม

๖. เม็ดไข่มุก

๗. เม็ดฝ้ายที่มีสัมผัสหยาบ

๘. เสี้ยนไม้แก่น

๙. สายสังวาลยาว

๑๐. พวงดอกไม้

๑๑. เปลวควัน

๑๒. ใยแมงมุมที่ขึงแล้ว

๑๓. กลีบเมฆ

๑๔. ดอกประทุม

๑๕. ล้อรถ

๑๖. ดวงจันทร์

๑๗. ดวงอาทิตย์

ข้อ ๔-๑๗ เหล่านี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย (มหาอรรถกถา)

นิมิตในเรื่องนี้ คือ อุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต ดังข้อความว่า

นิมิตฺตนฺติ อุคฺคหนิมิตฺตํ, ปฏิภาคนิมิตฺตํ วา. อุภยมฺปิ หิ อิธ เอกชฺฌํ วุตฺตํ. ตถา หิ ตูลปิจุอาทิอุปมตฺตยํ อุคฺคเห ยุชฺชติ, เสสํ อุภยตฺถ ฯเปฯ มณิคุฬิกาทิอุปมา ปฏิภาเค วฏฺฏนฺติ.[๓๑๐]

“คำว่า นิมิตฺตํ (นิมิต) คือ อุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต ที่จริงแล้วท่านกล่าวรวมนิมิตทั้งสองอย่างไว้ในที่นี้ ดังจะเห็นได้ว่า คำอุปมา ๓ อย่างมีปุยนุ่นเป็นต้นเหมาะสมในอุคคหนิมิต ส่วนคำอุปมาที่เหลือ[คือแสงดาว] เหมาะสมในอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้งสองอย่าง ... คำอุปมาเหมือนเม็ดทับทิมเป็นต้นสมควรในปฏิภาคนิมิต”

ตามคำอธิบายข้างต้น ในนิมิต ๑๗ อย่างเหล่านี้ นิมิต ๓ อย่างแรก คือ ปุยนุ่นที่มีสัมผัสสบาย ปุยฝ้าย และสายลม จัดเป็นอุคคหนิมิต นิมิตที่ ๔ คือ แสงดาว จัดเป็นอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้งสองอย่าง ส่วนนิมิตที่ ๕-๑๗ มีเม็ดทับทิมเป็นต้น จัดเป็นปฏิภาคนิมิต

คำว่า ตารกรูป ฉบับไทยทุกฉบับแปลว่า “ดวงดาว” โดยเห็นว่าคำนี้แปลตามศัพท์ว่า “รูปของดาว” คือ ดวงดาว แต่ในที่นี้แปลว่า “แสงดาว” โดยเห็นว่าคำนี้แปลตามศัพท์ว่า “สภาพของดวงดาว” คือ แสงดาว เพราะ รูป ศัพท์มีความหมาย ๑๐ ประการ คือ ขันธ์, ภพ, เหตุ, สี, ปัจจัย, สภาพ, เสียง, รูปร่าง, รูปฌาน และร่างกาย ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๒๕) และตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่อธิบายว่า

ตารกรูปํ วิยาติ ตารกาย ปภารูปํ วิย.[๓๑๑]

“คำว่า ตารกรูปํ วิย หมายความว่า เหมือนสภาพคือแสงของดวงดาว”

ที่จริงแม้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตจะเห็นแสงสว่างเป็นต้นเหมือนกัน ก็มีข้อต่างกัน คือ แสงสว่างในอุคคหนิมิตมีลักษณะอ่อนจาง แต่แสงสว่างในปฏิภาคนิมิตมีลักษณะสว่างจ้า ส่วนบริกรรมนิมิตเป็นเหมือนหมอกหรือควัน ไม่ชัดเจนเท่าอุคคหนิมิต โดยทั่วไป

[๓๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๑/๔๐๐-๑

[๓๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๑/๔๐๑

ผู้ปฏิบัติที่ได้รู้เห็นอุคคหนิมิตแล้วมักรู้สึกปีติยินดีอย่างท่วมท้น เปรียบได้กับคนจมน้ำอยู่คว้าท่อนไม้ได้ หรือเหมือนคนหลงทางได้พบกับหนทางโดยไม่คาดคิด

ที่ประเทศพม่ามีวิธีปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานของสำนักหนึ่ง ชื่อว่า สำนักกันนี สำนักนี้สืบทอดวิธีมาจากกันนีสยาดอ (พระโสภิตะ) วิธีของสำนักนี้น่าสนใจมาก เพราะมุ่งปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานจนกระทั่งเกิดอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อไป ผู้แปลขอสรุปความวิธีนี้เพื่อประเทืองปัญญาและเพื่อเป็นแนวทางในการขยายอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตของผู้สนใจ ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้ลมหายใจอยู่ไม่ควรคาดหวังว่าจะพบเห็นแสงสว่าง แต่ควรตั้งสติรับรู้สภาวะกระทบสัมผัสของลมหายใจอย่างต่อเนื่อง รู้ตัวว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอยู่ ให้นับเลขตามวิธีคณนาเฉพาะลมหายใจที่ปรากฏชัดเจนเท่านั้น ต่อมาเมื่อสมาธิมีกำลังมากขึ้น ก็จะเห็นควันไฟหรือหมอก จัดว่าเกิดบริกรรมนิมิตแล้ว เขาควรตั้งใจปฏิบัติต่อไปเพื่อให้เห็นแสงสว่างที่ชัดเจนกว่าเดิม เมื่อได้บรรลุอุคคหนิมิตแล้ว แสงสว่างจะชัดเจนยิ่งขึ้น

๒. ในระยะนี้ควรนั่งห่างจากผนังราว ๒ หรือ ๓ ศอก กำหนดส่วนของผนังที่ตรงกับจมูก แล้วนั่งกำหนดลมหายใจเข้าออกโดยคิดว่า เราจะส่งลมหายใจออกไปทางผนังที่กำหนดไว้ หรือหายใจเข้าโดยคิดว่า เราจะหายใจเข้าจากลมทางผนังที่กำหนดไว้ แม้ลมหายใจจะมิได้ดำเนินไปเช่นนั้นเพราะปลายจมูกคว่ำลง แต่การปฏิบัติเป็นงานของจิต เมื่อจิตกำหนดว่าไปตรงก็อาจรู้สึกเช่นนั้นได้ ต่อมาเขาจะรู้สึกว่าลมหายใจพุ่งเป็นสายเหมือนควันหรือท่อนไม้ไปทางผนังที่กำหนดไว้ ในขณะนั้นควรรวมนิมิตแสงสว่างเป็นกลุ่มที่ปลายจมูกแล้วส่งไปที่ผนังโดยตั้งใจว่า “เราจะหายใจยาวๆ” และในขณะส่งไปนั้นควรพูดในใจว่า “ตรงไปๆ” (ถ้าจิตของเราคิดว่านิมิตคด นิมิตก็จะคดไปตามที่จิตคิดนึก) เมื่อเขารู้สึกว่านิมิตไปถึงผนังแล้วก็ควรดึงนิมิตกลับมาสู่ปลายจมูกโดยพูดในใจว่า “จะหายใจเข้ายาว” นอกจากนั้น ในบางคราวนิมิตปรากฏชัดเจน บางคราวก็ไม่ชัดเจน เป็นสีขาวบ้าง สีน้ำเงินบ้าง สีเหลืองบ้าง เป็นต้น (ถ้าคิดว่านิมิตเป็นสีดำก็จะเห็นสีดำเช่นกัน) เขาควรมุ่งปฏิบัติต่อไปจนกระทั่งแสงสว่างปรากฏชัดเจนมากขึ้นเรื่อยๆ

๓. ควรฝึกนั่งถอยหลังจากผนังเป็นสี่ศอก ห้าศอก แล้วฝึกส่งแสงสว่างในขณะ

หายใจเข้าออกไปสู่ผนังที่กำหนดไว้ ถ้าทำได้แล้วให้ฝึกขยายนิมิตออกไปผ่านผนังกุฏิที่อยู่ออกไปทางกุฏิด้านหน้าบ้าง ด้านหลังบ้าง ถ้าทำได้แล้วให้ฝึกขยายนิมิตด้วยวิธี ๑๐ อย่างคือ

ก-ข. จงกระจาย จงรวม คือ การขยายนิมิตให้กระจายออกเหมือนหางม้าและรวมเป็นจุดไม่กระจาย

ค-ฆ. จงใหญ่ จงเล็ก คือ การขยายนิมิตให้ใหญ่เท่าถาด และเล็กเท่าถ้วย ถ้าเล็กเกินไปนิมิตอาจหายไปได้

ง-จ. จงยาว จงสั้น คือ การขยายนิมิตให้แผ่ขยายออกไปสู่สถานที่ที่ต้องการ และดึงนิมิตกลับมา

ฉ-ช. จงตรง จงคด คือ การขยายนิมิตให้ไปตรงสู่สถานที่ที่ต้องการและเลี้ยวนิมิตไปสู่อีกสถานที่หนึ่งโดยไม่ต้องดึงนิมิตให้กลับมายังที่เดิม

ฌ-ญ. จงขึ้น จงลง คือ การขยายนิมิตขึ้นไปดูเทวโลก พรหมโลกและลงไปดูนาคพิภพหรือนรก

ในระยะนี้ผู้ปฏิบัติควรน้อมนึกนิมิตให้อยู่ที่ศีรษะ แล้วขยายนิมิตให้ดำเนินไปภายในร่างกายซ้ำแล้วซ้ำเล่า คือ

- ผม เป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง สะดือเป็นที่สุด
- สะดือ เป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ผมเป็นที่สุด

หลังจากนั้นจึงขยายนิมิตออกไปภายนอกร่างกายขึ้นๆ ลงๆ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เช่น

- ๕ ศอกบนเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๕ ศอกล่างเป็นที่สุด
- ๕ ศอกล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๕ ศอกบนเป็นที่สุด
- ๑๐ ศอกบนเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๑๐ ศอกล่างเป็นที่สุด
- ๑๐ ศอกล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๑๐ ศอกบนเป็นที่สุด

ผู้ปฏิบัติควรขยายนิมิตเช่นนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่าโดยปล่อยนิมิตไปเบื้องบนเบื้องล่างจนถึง ๒๐ ศอก ๕๐ ศอกเป็นต้นไปจนถึง :-

- ภวัคคภูมิเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ลมรองรับโลกข้างล่างเป็นที่สุด
- ลมรองรับโลกข้างล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ภวัคคภูมิเป็นที่สุด

การขยายนิมิตดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อการฝึกอุคคหนิมิตให้เป็นปฏิภาคนิมิตอย่างสมบูรณ์ ผู้ปฏิบัติไม่ควรรีบร้อนขยายนิมิต ควรค่อยๆ ขยายให้ไกลไปเรื่อยๆ ๗ ไมล์บ้าง ๒๐ ไมล์บ้าง ๑๐๐ ไมล์บ้าง ๕๐๐ ไมล์บ้าง ถ้ารีบร้อนจนเกินไปก็อาจทำให้นิมิตหายไปได้ บางท่านอาจฝึกขยายนิมิตออกไปจากร่างกาย ๑๒ ศอกทางด้านซ้ายและขวาแล้วค่อยๆ ขยายนิมิตไปจนถึงภวัคคภูมิในเบื้องบน ลมรองรับโลกในเบื้องล่าง และภูเขาล้อมรอบจักรวาลทางด้านข้าง อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติควรรักษานิมิตแสงสว่างให้เกิดภายในตนอยู่เสมอ เพราะการขยายนิมิตดังกล่าวเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เหนื่อยมาก ยิ่งขยายนิมิตไปไกลถึงภวัคคภูมิเป็นต้นก็ยิ่งทำให้เหนื่อยมากยิ่งขึ้น นอกจากนั้น สมาธิแต่ละขณะในเวลาเช้า บ่าย และเย็นก็ไม่เท่ากัน ผู้ปฏิบัติควรขยายนิมิตวันละ ๔-๕ ครั้งในช่วงที่มีสมาธิดีที่สุด ไม่ควรขยายนิมิตเกินวันละ ๘ ครั้ง

๔. ต่อจากนั้นควรฝึกวิธีขยายนิมิตด้วยวิธี ๒ อย่าง คือ

ก. ทะลุแก้ม ทะลุหู คือ ให้น้อมนึกนิมิตเป็นลูกไฟขนาดมะนาวอยู่ห่างไปข้างหน้า ๑ ศอก อย่าให้ติดใบหน้ามากนัก แล้วน้อมนิมิตให้ทะลุแก้มทะลุหูดังนี้ คือ

- เข้าทางหูซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกทางหูขวาในขณะหายใจออก
- เข้าทางแก้มซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกทางแก้มขวาในขณะหายใจออก
- เข้าทางไหล่ซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกทางไหล่ขวาในขณะหายใจออก

ข. ตัดนิมิต เฉือนนิมิต คือ ให้น้อมนึกนิมิตไว้ที่ศีรษะ แล้วน้อมนึกให้ครอบคลุมทั้งร่างกาย หลังจากนั้นจึงน้อมนึกนิมิตแสง ๒ นิ้วให้ตัดร่างกายส่วนบนตั้งแต่ศีรษะลงมาก่อน เมื่อมาถึงเอวแล้วให้เทียบดูร่างกายส่วนล่างกับร่างกายส่วนบน จะพบว่าส่วนที่ถูกนิมิตตัดเฉือนแล้วจะใสเหมือนแก้วผลึก น้ำแข็งก้อน หรือกองปุยนุ่น ส่วนที่ยังไม่ถูกตัดเฉือนยังเป็นร่างกายเหมือนเดิม หลังจากนั้นจึงน้อมนึกนิมิตแสง ๒ นิ้วให้ตัดร่างกายส่วนล่าง เมื่อใช้นิมิตแสงตัดเฉือนร่างกายทั้งส่วนบนและล่างเช่นนี้ ร่างกายจะหายไป มีเพียงกลุ่มแสงสว่าง แก้วผลึก หรือกระจกใส เป็นต้นติดต่อกันทั้งตัวไม่ขาดช่วง

ผู้ที่สามารถแผ่แสงสว่างขยายปฏิภาคนิมิตตามวิธีที่กล่าวมานี้ ถ้ามีโรคร้ายก็อาจหายจากโรคร้ายนั้นๆ ได้ โดยใช้แสงสว่างของนิมิตรักษาด้วยการใช้นิมิตตัดเฉือนให้ใสเหมือนแก้วผลึก ก็จะทำให้โรคร้ายหายไป มีนักปฏิบัติหลายท่านหายจากโรคร้ายที่หมอรักษาไม่ได้

มาแล้ว นอกจากนั้น ยังสามารถขยายนิมิตไปดูสถานที่ที่ตนต้องการได้ เช่น พระเขี้ยวแก้วที่ประเทศศรีลังกา จูฬามณิเจดีย์ สุธรรมสภา และปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทุสสเจดีย์ในพรหมโลก พระเขี้ยวแก้วในนาคพิภพ เป็นต้น ก่อนที่จะส่งจิตน้อมนิมิตแสงไปดูสถานที่เหล่านั้น ผู้ปฏิบัติต้องแผ่เมตตาให้แก่เทวดาที่รักษาสถานที่นั้นๆ แล้วขออนุญาตก่อน บางท่านยังพบกับพระอินทร์หรือเทพบุตรเทพธิดาที่ชี้ทางไปสู่สถานที่นั้นๆ บางท่านพอปล่อยนิมิตไปก็พบเห็นเทพบุตรเทพธิดาประนมมือต้อนรับเป็นแถวด้วยความเลื่อมใส

สรุปความว่า วิธีปฏิบัติตามสำนักกันนีที่กล่าวมานี้เป็นสมถนัยที่ตามรู้ลมหายใจเป็นหลักจนกระทั่งเกิดอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต แล้วขยายแสงสว่างของนิมิตเพื่อดูนรกสวรรค์ให้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง หลังจากนั้นจึงอาศัยสมาธิเป็นพื้นฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ขั้นตอนในการปฏิบัติเริ่มจากการเจริญพระพุทธคุณโดยบริกรรมว่า อรหํ ๕ วัน, เมตตาภาวนา ๓ วัน มรณสติ ๓ วัน หลังจากนั้นจึงเริ่มเจริญอานาปานสติต่อไป (ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นเจริญอย่างละ ๑ วัน) แม้ในขณะระลึกรู้ลมหายใจก็อาจเจริญพระพุทธคุณเป็นต้นได้ในบางขณะที่ลมหายใจไม่ชัดเจน หลักสูตรทั่วไปของสำนักนี้มีกำหนด ๑ เดือนครึ่ง โดยทั่วไปผู้ที่ปฏิบัติตามวิธีนี้เพียง ๑๕ วันก็สามารถพบนิมิตจนกระทั่งปล่อยแสงสว่างไปดูนรกสวรรค์ได้แล้ว

ตามประวัติเล่าว่า กันนีสยาดอเรียนรู้วิธีนี้มาจากแลตปันสยาดอ (พระอาทิจจะ) ซึ่งสืบทอดมาจากพระทิเบตชื่อพระสีลติสสะผู้อุปสมบทที่ประเทศศรีลังกาและได้รับวิธีนี้มาจากพระสิงหลชื่อท่านพระจิตตละผู้บรรลุฌานอภิญญาพำนักอยู่ที่จิตตลบรรพต ประเทศศรีลังกา แลตปันสยาดอนั้นอยู่ที่เมืองแลตปันทางตอนเหนือของพม่า ท่านมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับแลดีสยาดอและรู้จักกันเป็นอย่างดี เพราะท่านพำนักอยู่ที่หมู่บ้านเกิดของแลดีสยาดอ ท่านมักเข้าสมาบัติตลอด ๗ วันโดยไม่รับอาหารและน้ำดื่ม แม้พระสีลติสสะก็ชอบอยู่ป่าเป็นวัตรถือครองไตรจีวรเพียง ๓ ผืน ท่านเดินทางไปนมัสการปูชนียสถานในประเทศอินเดีย ศรีลังกาและพม่า ในที่สุดได้พบกับแลตปันสยาดอ ได้เรียนรู้ภาษาพม่าแล้วถ่ายทอดวิธีปฏิบัตินี้ให้ภายหลังต่อมาจึงมรณภาพที่ประเทศพม่านี้เอง

วิธีสำนักกันนีที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้เป็นคำสรุปความจากข้อความในหนังสือทัสสนปารคูของธัมมาจริยะ อู เฐลาย, วิธีปฏิบัติตามแบบเมซินกรรมฐานของพระกุสลสามินิพพานมัคคอานาปานวินิจฉัยของเมซินตอยะสยาดอ และวิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตาม

วิธีกันนี

กรรมฐานอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะผู้เพียรปฏิบัติมีสัญญาต่างกัน อุปมาเหมือนภิกษุหลายรูปนั่งสาธยายพระสูตรกันอยู่ รูปหนึ่งถามว่า พระสูตรนี้ปรากฏแก่พวกท่านเป็นเช่นไร ภิกษุรูปหนึ่งตอบว่า ปรากฏแก่ข้าพเจ้าเหมือนแม่น้ำใหญ่ตกจากภูเขา อีกรูปหนึ่งตอบว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าแห่งหนึ่ง รูปอื่นตอบว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนต้นไม้ที่มีร่มเงาเย็นสบาย สมบูรณ์ด้วยกิ่งก้าน เต็มไปด้วยพวงผล พระสูตรอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะภิกษุมีสัญญาต่างกัน ฉันใด กรรมฐานอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะผู้เพียรปฏิบัติมีสัญญาต่างกัน ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว [อารมณ์]กรรมฐานนี้เกิดจากสัญญา[ที่กำหนดหมายภาวนา] มีสัญญาเป็นเหตุ เป็นแดนเกิด จึงปรากฏต่างกันเพราะสัญญาต่างกัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ และจิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ต่างกัน ผู้ใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้[โดยเป็นอารมณ์กรรมฐาน] กรรมฐานของเขาไม่ถึงอุปจาระและอัปปนา แต่ผู้ใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กรรมฐานของเขาถึงอุปจาระและอัปปนาได้ ดังข้อความว่า

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส
อชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ.[๓๑๒]

"นิมิต (อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต) ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภิกษุที่ไม่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมไม่ได้[สมาธิ]ภาวนาหรือไร"

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส
ชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา อุปลพฺภติ.[๓๑๓]

---

[๓๑๒] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๙/๑๘๑

[๓๑๓] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๙/๑๘๑

"นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวง
เดียวกัน ภิกษุที่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมได้[สมาธิ]ภาวนา"

ท่านกล่าวถึงคาถาทั้งสองนี้ไว้ในข้อ ๒๒๗ และ ๓๒๑ แต่นิมิตในคาถาทั้งสองต่างกัน คือ ในข้อ ๒๒๗ นิมิตคือที่ผูกจิตอันได้แก่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ดังวิสุทธิมรรค-มหาฎีกา[๓๑๔] กล่าวว่า คาถายํ นิมิตฺตนฺติ อุปนิพนฺธนานิมิตฺตํ (คำว่า นิมิตฺตํ ในคาถา ได้แก่นิมิตคือที่ผูกจิต) แต่นิมิตที่กล่าวถึงในข้อ ๓๒๑ นี้ คืออุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต เพราะท่านแสดงการปรากฏอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตในข้อความก่อนและหลังของคาถานี้ แม้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็มิใช่ลมหายใจเข้าออกจริงๆ แต่เป็นอานาปานปฏิภาคนิมิต เพราะไม่ปรากฏลมหายใจเข้าออกในขณะที่ผู้ปฏิบัติได้บรรลุอุคคหนิมิตเป็นต้นไป ตามที่อธิบายมาแล้วในข้อ ๒๑๙

[๒๓๒] อนึ่ง เมื่อ[ปฏิภาค]นิมิตปรากฏอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นควรไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารมณ์เช่นนี้ปรากฏแก่กระผม แต่อาจารย์ไม่ควรบอกว่า นั่นคือนิมิตหรือไม่ใช่นิมิต ควรบอกว่า เป็นอย่างนั้นแหละอาวุโส แล้วกล่าวว่า เธอจงใส่ใจกำหนดรู้อย่างนี้บ่อยๆ เถิด โทษที่มีได้ คือ เมื่ออาจารย์บอกว่า นั่นเป็นนิมิต เธออาจหยุดพัก เมื่อบอกว่าไม่ใช่นิมิต เธอจะหมดหวังท้อแท้ ดังนั้น อาจารย์จึงไม่ควรบอกทั้งสองอย่าง คงแนะนำให้ใส่ใจกำหนดรู้ต่อไป อาจารย์ผู้ทรงทีฆนิกายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

ส่วนอาจารย์ผู้ทรงมัชฌิมนิกายกล่าวว่า อาจารย์ต้องบอกว่า นี่นิมิตละอาวุโส แน่ะท่านสัตบุรุษ เธอจงใส่ใจเจริญกรรมฐานบ่อยๆ เถิด ในเวลานั้นเธอควรตั้งจิตไว้ที่[ปฏิภาค]นิมิต จำเดิมแต่นี้ไป ภาวนาของเธอนี้ย่อมปรากฏเนื่องด้วยฐปนาตามที่กล่าวมานี้ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

นิมิตฺเต ฐปยํ จิตฺตํ   นานาการํ วิภาวยํ
ธีโร อสฺสาสปสฺสาเส   สกํ จิตฺตํ นิพนฺธติ.[๓๑๕]

---

[๓๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๗/๓๙๕

[๓๑๕] วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๖/๔๖๕, ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๕/๑๑๕

"ผู้เพียรปฏิบัติที่มีปัญญาทำลักษณะต่างๆ [คือความยาวสั้น]ของลมหายใจเข้าออกให้ชัดเจน ตั้งจิตไว้ใน[ปฏิภาค]นิมิต ย่อมผูกจิตของตนไว้”

คำว่า อสฺสาสปสฺสาเส นานาการํ วิภาวยํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ทำลักษณะต่างๆ ของลมหายใจเข้าออกให้หายไป หมายความว่า หลังจากที่ปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติปรารภปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์อยู่ ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจหยาบย่อมหายไปเพราะเธอมิได้ใส่ใจกำหนด เธอตั้งจิตไว้ในปฏิภาคนิมิตด้วยวิธีฐปนาแล้วผูกจิตของตนไว้ด้วยอัปปนาในขณะบรรลุฌาน

๒. ทำลักษณะต่างๆ ของลมหายใจเข้าออกให้ปรากฏชัดเจน หมายความว่า ในเบื้องแรกผู้ปฏิบัติต้องรับรู้ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจอย่างชัดเจนก่อน จึงจะสามารถเกิดปฏิภาคนิมิตในเวลาต่อมาจนกระทั่งบรรลุอัปปนาได้

ความหมายแรกเป็นความเห็นของวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๑๖] ส่วนความหมายหลังเป็นความเห็นของอาจารย์บางท่านที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ดังกล่าว ความหมายหลังนี้เหมาะสมกับการปฏิบัติในเบื้องแรก

สรุปความว่า ผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมถนัยต้องรับรู้ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจอย่างชัดเจนก่อน เมื่อเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตแล้วค่อยผูกจิตไว้ในนิมิตดังกล่าวโดยฝึกขยายนิมิต ไม่ต้องกำหนดรู้ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจอีกต่อไป

ตั้งแต่[อุคคหนิมิตและปฏิภาค]นิมิตปรากฏแก่เธอแล้วอย่างนี้ นิวรณ์ย่อมถูกข่มได้ กิเลสสงบนิ่ง สติปรากฏชัดเจน จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ในขณะนั้นเธอไม่ควรใส่ใจนิมิตโดยสี อย่าพิจารณาลักษณะ แต่จำต้องเว้นอสัปปายะ ๗ อย่างมีที่พักเป็นต้น แล้วเสพสัปปายะ ๗ อย่างเหล่านั้น รักษาไว้ให้ดี เปรียบดั่งพระขัตติยมเหสีรักษาครรภ์ที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และชาวนารักษารวงข้าวสาลีและข้าวบาเล่ย์

---

[๓๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๒/๔๐๒

ข้อความนี้แสดงว่า ผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมถนัยต้องตามรู้ลักษณะสั้นยาวของลมหายใจตั้งแต่เกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไป เพราะแนะนำไม่ให้ใส่ใจสีของอุคคหนิมิตและลักษณะของรูปนามในขณะเห็นแสงสว่าง แต่ให้กำหนดรู้ลักษณะสั้นยาวนั่นเอง แม้ผู้ปฏิบัติตามวิปัสสนานัยก็ต้องตามรู้สภาวลักษณะและสามัญญลักษณะตั้งแต่เกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไปเช่นเดียวกัน แม้ในเรื่องนี้ท่านจะมิได้ระบุว่าให้รับรู้ลักษณะสั้นยาวในระยะนี้ แต่ก็อนุมานรู้ได้โดยอ้อม เพราะท่านกล่าวถึงสมถนัย ๔ ข้อไว้ในหมวดสี่ที่หนึ่งตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๒๒

ข้อความว่า "ไม่ควรใส่ใจนิมิตโดยสี" หมายความว่า ผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิมิตมักเห็นสีขาวของปุยนุ่น ส่วนผู้ที่ได้บรรลุปฏิภาคนิมิตมักเห็นแสงสว่างของดวงดาวเป็นต้นที่เกิดด้วยอำนาจสมาธิ แต่เธอไม่ควรใส่ใจสีดังกล่าวนั้น เพราะจะนับว่าเจริญวัณณกสิณ คือ กสิณสี แต่ไม่ใช่กสิณสีอย่างแท้จริง

ข้อความว่า "อย่าพิจารณาลักษณะ" หมายความว่า อย่าพิจารณาสภาวะแข็งอ่อนของธาตุดิน สภาวะไหลหรือเกาะกุมของธาตุน้ำ สภาวะเย็นร้อนของธาตุไฟ หรือสภาวะหย่อนตึงของธาตุลม ซึ่งจัดเป็นสภาวลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะ พร้อมทั้งสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้นอันเป็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป เพราะการพิจารณาเช่นนั้นเป็นการปฏิบัติตามหลักวิปัสสนา แต่การเจริญอานาปานสติกรรมฐานตามวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เน้นสมถนัยเป็นหลักด้วยการรับรู้ลักษณะสั้นยาวของกองลมเท่านั้นโดยไม่มีสภาวะของธาตุ ผู้ปฏิบัติจึงไม่จำเป็นต้องรับรู้สภาวะแข็งอ่อนเป็นต้นอันเป็นวิธีปฏิบัติตามวิปัสสนานัย

ดังข้อความว่า

วณฺณโตติ ปิจุปิณฺฑตารกรูปาทีสุ วิย อุปฏฺฐิตวณฺณโต. ลกฺขณโตติ ขรภาวาทิสภาวโต อนิจฺจาทิลกฺขณโต วา.[๓๑๗]

"คำว่า วณฺณโต (โดยสี) คือ โดยสีที่ปรากฏเหมือนในก้อนปุยนุ่น [อันเป็นอุคคหนิมิต]หรือดวงดาวเป็นต้น[อันเป็นอุคคหนิมิตและปฏิภาค-นิมิต]

[๓๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๒/๔๐๓

คำว่า ลกฺขณโต (โดยลักษณะ) คือ โดยสภาวะแข็งเป็นต้น หรือลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้น”

ที่จริงแล้วผู้ที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามหลักวิปัสสนาย่อมหยั่งรู้ลักษณะของธาตุโดยรู้สึกว่ากองลม :-

ก. แข็งเหมือนหินหรืออ่อนเหมือนสำลี นี้คือลักษณะของธาตุดิน

ข. ไหลเหมือนน้ำหรือเกาะกุมเป็นก้อน นี้คือลักษณะของธาตุน้ำ

ค. เย็นในเวลาหายใจเข้า หรืออุ่นในเวลาหายใจออก เพราะนำลมจากภายในร่างกายออกไปภายนอก นี้คือลักษณะของธาตุไฟ

ฆ. หย่อนหรือตึง หรือเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา นี้คือลักษณะของธาตุลม

ลำดับนั้นเธอได้รักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว ควรทำให้เจริญงอกงามโดยวิธีใส่ใจกำหนดรู้บ่อยๆ แล้วบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมมูล ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ จตุตถฌานหรือปัญจมฌานจะเกิดขึ้นใน[ปฏิภาค]นิมิตนั้นตามลำดับดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณ

วิธีเจริญวิปัสสนา

[๒๓๓] จะกล่าวถึงวิธีเจริญวิปัสสนาดังนี้ ภิกษุที่ได้บรรลุฌาน ๔ หรือฌาน ๕ ในอานาปานสติกรรมฐานนั้นตามวิธีที่กล่าวมานี้ ประสงค์จะเจริญกรรมฐานเนื่องด้วยสัลลักขณา (การกำหนดหมายได้ชัดเจนคือวิปัสสนา) และวิวัฏฏนา (การถอยกลับจากสังขารคือมรรค) จนบรรลุความหมดจด (ผล) ในอานาปานสติกรรมฐานนี้ ย่อมทำฌานนั้นให้คล่องแคล่วช่ำชองด้วยลักษณะ ๕ อย่างแล้วกำหนดรู้รูปนามเจริญวิปัสสนา กล่าวคือ :-

ก. เธอ[เข้าฌานแล้ว]ออกจากสมาบัติย่อมรู้เห็นว่า รูปกายหยาบและจิตเป็นเหตุเกิดของลมหายใจเข้าออก อุปมาเหมือนลมดำเนินไปเข้าๆ ออกๆ อาศัยลูกสูบและความพยายามอันเหมาะสมแก่กิจนั้นของนายช่างทองในขณะที่เขาเป่าถุงหนังสูบลมอยู่ ฉันใด ลมหายใจเข้าออกก็อาศัยกายและจิตดำเนินไป ฉันนั้น

ข. หลังจากนั้นเธอจึงกำหนดว่าลมหายใจเข้าออกและรูปกายเป็นรูป และกำหนดว่าจิตและธรรม[คือเจตสิก]อันประกอบกับจิตนั้นเป็นนาม

ที่กล่าวมานี้เป็นข้อความโดยย่อในการกำหนดรูปนามนั้น ส่วนการกำหนดรูปนามโดยพิสดารจักมีแจ่มแจ้งในทิฏฐิวิสุทธินิทเทสต่อไป

หนังสือนิพพานคามินีปฏิปทา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๐) กล่าวว่า รูปกายหยาบในเรื่องนี้ คือ มหาภูตรูปและอุปาทายรูปซึ่งเป็นรูปปรมัตถ์ อันอาศัยรูปกายหยาบเกิดขึ้น มิได้หมายถึงร่างกายที่เป็นสมมุติบัญญัติ เพราะวิปัสสนารับเอาปรมัตถ์เป็นอารมณ์เท่านั้น หนังสือดังกล่าวสรุปความวิธีเจริญวิปัสสนาของผู้ที่ได้บรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วมาเจริญวิปัสสนาต่อไปว่า ผู้ปฏิบัติต้องรู้เห็นอารมณ์ ๓ ประการ คือ

ก. กองรูปคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก โดยองค์ธรรมได้แก่ รูปกลาปที่ปรากฏในลมหายใจดังกล่าว

ข. มหาภูตรูปและอุปาทายรูป อันอาศัยร่างกายซึ่งเป็นที่อาศัยเกิดของกองลมหายใจ

ค. หมู่นามคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นรับเอารูปเหล่านั้นเป็นอารมณ์

ดังข้อความว่า

อนุปสฺสนา ญาณนฺติ สมถวเสน นิมิตฺตกายานุปสฺสนา วิปสฺสนาวเสน นามกายรูปกายานุปสฺสนา ญาณนฺติ อตฺโถ.[๓๑๘]

“คำว่า อนุปสฺสนา ญาณํ (การรู้เห็น เป็นปัญญา) หมายความว่า การตามรู้กองนิมิต[อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต]ด้วยสมถะ และการรู้เห็นกองรูปและกองนามด้วยวิปัสสนา เป็นปัญญา”

อนุปสฺสนา ญาณนฺติ สมถวเสน นิมิตฺตสฺส อนุปสฺสนา, วิปสฺสนาวเสน อสฺสาสปสฺสาเส, ตนฺนิสฺสยญฺจ กายํ “รูปนฺติ, จิตฺตํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺเม

---

[๓๑๘] ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๗/๑๒๕

จ "อรูปนฺติ ววตฺถเปตฺวา นามรูปสฺส อนุปสฺสนา จ ญาณํ, ตตฺถ ยถา-ภูตาวโพโธ.[๓๑๙]

"คำว่า อนุปสฺสนา ญาณํ (การรู้เห็น เป็นปัญญา) หมายความว่า การตามรู้นิมิต[อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต]ด้วยสมถะ และการตามรู้รูปนามโดยกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาถึงลมหายใจเข้าออก, ร่างกายอันเป็นที่อาศัยของลมหายใจนั้น, จิต และสัมปยุตตธรรมที่ประกอบกับจิตนั้นว่าเป็นนาม จัดเป็นการหยั่งเห็นอย่างแท้จริงในรูปนามนั้น"

โดยทั่วไปรูปเป็นสภาวะที่ไม่อาจเกิดขึ้นทีละอย่าง แต่เกิดขึ้นร่วมกันเป็นกองรูปที่เรียกว่า รูปกลาป ผู้ปฏิบัติควรกำหนดเห็นรูปกลาปโดยอาศัยกำลังของสมาธิว่ากองลมเป็นรูปละเอียดเหมือนผงเล็กๆ เท่านั้น หลังจากนั้นควรหยั่งเห็นลักษณะเฉพาะของรูปเหล่านั้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา (สารอาหาร) ภายในรูปกลาปหนึ่งๆ ของลมหายใจและร่างกายทั้งหมด เพื่อให้เห็นประจักษ์รูปปรมัตถ์อย่างชัดเจน การหยั่งเห็นเช่นนี้เป็นการรู้เห็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปอย่างแท้จริง เพราะธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เป็นมหาภูตรูป ส่วนวัณณะเป็นต้น ๔ อย่างจัดเป็นอุปาทาย-รูป (รูปที่เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป) ที่จริงมหาภูตรูปและอุปาทายรูปเป็นรูปปรมัตถ์ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาโดยแท้

ต่อมาเขาควรกำหนดรู้หมู่นามที่เกิดขึ้นรับเอารูปเหล่านั้นเป็นอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา และเจตสิกดวงอื่นที่นับเข้าในสังขารขันธ์ โดยรับรู้ลักษณะเฉพาะของหมู่นามเหล่านั้นทีละอย่าง หมู่นามดังกล่าวเรียกว่า ผัสสปัญจมกะ (มีผัสสะเป็นที่ห้า) คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต แม้พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงผัสสะเป็นหลัก ก็ยังหมายรวมถึงเจตนาและเจตสิกดวงอื่นที่นับเข้าในสังขารขันธ์อีกด้วย ดังข้อความว่า

ผสฺสปญฺจมกคฺคหณญฺหิ ตสฺส สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณภาวโต. ตตฺถ จ ผสฺสเจตนาคฺคหเณน สพฺพสงฺขารกฺขนฺธธมฺมสงฺคโห เจตนาปธานตฺตา

---

[๓๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๒

เตสํ. ตถา หิ สุตฺตนฺตภาชนีเย สงฺขารกฺขนฺธวิภงฺเค "จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา- ติอาทินา เจตนาว วิภตฺตา, อิตเร ปน ขนฺธา สรูเปเนว คหิตา.[๓๒๐]

"โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ผัสสปัญจมกะ (มีผัสสะเป็นที่ห้า) หมายความว่า มีผัสสะเป็นที่ห้า เพราะผัสสะเป็นต้นเกิดทั่วไปในจิตตุปบาททุกดวง และการรวมเอาสังขารขันธ์ทั้งหมดด้วยผัสสะและเจตนาศัพท์ย่อมมีในเรื่องนี้ เพราะเจตนาเป็นประธานของสังขารขันธ์เหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงจำแนกเจตนาไว้ในการจำแนกสังขารขันธ์ที่เป็นสุตตันตภาชนียะ (อธิบายพระสูตร) ด้วยพระดำรัสว่า จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา (เจตนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส) เป็นต้น แต่ตรัสขันธ์อื่นไว้โดยองค์ธรรมของตน (คือ ตรัสไว้โดยตรง)"

ครั้นกำหนดรูปนามอย่างนี้แล้วย่อมแสวงหาปัจจัยของรูปนามนั้น และเมื่อแสวงหาก็เห็นปัจจัยของรูปนามนั้น[ด้วยปัจจยปริคคหญาณ คือ ปัญญากำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม] จึงข้ามความสงสัยเกี่ยวกับเหตุเกิดในความเป็นไปของรูปนามในกาลทั้ง ๓ เมื่อข้ามความสงสัยแล้วจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยการพิจารณาเห็น[รูปนาม]เป็นกลุ่ม[ด้วยสัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของรูปนาม] ขจัดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการมีแสงสว่างเป็นต้นอันเกิดขึ้นในเบื้องต้นของอุทยัพยานุปัสสนา- ญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของรูปนาม) กำหนดปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสว่าเป็นทางถูก ละสภาวะเกิดขึ้นแล้วบรรลุภังคานุปัสสนาญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นความดับของรูปนาม) แล้วเบื่อหน่าย[ด้วยนิพพิทาญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย] คลายกำหนัดหลุดพ้นอยู่[ด้วยมรรคญาณ]ในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏว่าเสื่อมสิ้นไป ด้วยการหยั่งเห็นความดับไปอย่างต่อเนื่อง ได้บรรลุอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตตผลถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประการ เป็นทักขิไณยผู้เลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

---

[๓๒๐] ม.อุ.ฏีกา ๓/๑๑๓/๔๖๑

วิปัสสนูปกิเลส แปลตามศัพท์ว่า “เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา” หมายความว่า สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ที่จริงแล้ววิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองเพราะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว เพราะเขาไม่เคยพบเห็นแสงสว่างหรือเกิดปีติปราโมทย์เช่นนี้ จึงทำให้เข้าใจผิดแล้วเพิกเฉยในการบำเพ็ญเพียรยิ่งๆ ขึ้นไป แต่ถ้าผู้ปฏิบัติเข้าใจว่าวิปัสสนูปกิเลสเป็นเพียงทางผ่านที่ต้องพบก่อนบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริงโดยไม่หลงติดผูกพันกับสิ่งที่ปรากฏอยู่ วิปัสสนูปกิเลสก็จะไม่เป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนาอีกต่อไป

วิปัสสนูปกิเลสมี ๑๐ ประการ คือ

โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ อธิโมกฺโข จ ปคฺคโห
สุขํ ญาณมุปฏฺฐาน- มุเปกฺขา จ นิกนฺติ จ.[๓๒๑]

“แสงสว่าง ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบ) อธิโมกข์ (ความเชื่อ) ปัคคหะ (ความเพียร) สุข ญาณ อุปัฏฐาน (สติ) อุเบกขา และ นิกันติ (ความชอบใจ)”

กตเม ปน เต ทส อุปกฺกิเลสาติ? โอภาโส, ญาณํ, ปีติ, ปสฺสทฺธิ, สุขํ, อธิโมกฺโข, ปคฺคโห, อุปฏฺฐานํ, อุเปกฺขา, นิกนฺตีติ. วุตฺตญฺเหตํ-

"ถามว่า : อุปกิเลส ๑๐ เหล่านั้น คืออะไรบ้าง

ตอบว่า : คือ แสงสว่าง ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ (ศรัทธา) ปัคคหะ (ความเพียรอย่างแรงกล้า) อุปัฏฐาน (สติที่ปรากฏชัดเจน) อุเบกขา และความชอบใจ สมจริงดังคำกล่าวว่า"

กถํ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานสํ โหติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชติ, โอภาโส ธมฺโมติ โอภาสํ อาวชฺชติ, ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทุกฺขโต, อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ.ตถา อนิจฺจโต มนสิ-

---

๓๒๑ สงฺคห ๙/๖๑

กโรโต ญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯเปฯ ปีติ, ปสฺสทฺธิ, สุขํ, อธิโมกฺโข, ปคฺคโห, อุปฏฺฐานํ, อุเปกฺขา, นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ. นิกนฺติ ธมฺโมติ นิกนฺตึ อาวชฺชติ, ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทุกฺขโต, อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาตีติ.[๓๒๒]

'ใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม (อุปกิเลส) ครอบงำ เป็นอย่างไร คือ เมื่อภิกษุใส่ใจอยู่ว่าไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น เธอรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า 'โอภาสเป็นธรรม' ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสนั้นเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นครอบงำแล้วย่อมไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง

นอกจากนั้น เมื่อภิกษุนั้นใส่ใจอยู่ว่าไม่เที่ยง ญาณย่อมเกิดขึ้น ... ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น เธอรำพึงถึงนิกันติอยู่ว่า 'นิกันติเป็นธรรม' ความฟุ้งซ่านเพราะนิกันตินั้นเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นครอบงำแล้วย่อมไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง' "

ปัจจเวกขณญาณ คือ ปัญญาพิจารณามรรค ผล นิพพาน เป็นต้น หมายความว่า ในขณะบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติเพียงหยั่งเห็นความดับของรูปนามทั้งหมดโดยประจักษ์ ความดับดังกล่าวก็คือนิพพานนั่นเอง แต่เขายังไม่รู้ว่านี้คือนิพพาน และยังไม่รู้ว่าตนได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลแล้ว เขาต้องพิจารณาด้วยปัจจเวกขณญาณเป็นลำดับสุดท้ายจึงเข้าใจว่า จิตที่รับรู้สภาวะดับเป็นครั้งแรก คือมรรค จิตที่รับรู้สภาวะดับต่อมา คือผล สภาวะดับของรูปนาม คือนิพพาน แล้วจะพิจารณาว่าตนละกิเลสอย่างไหนได้แล้ว ยังเหลือกิเลสอย่างไหนอยู่

---

[๓๒๒] วิสุทฺธิ. ๒/๗๓๒/๓๐๕

ในขณะนั้นจึงเข้าใจว่าตนได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลแล้ว

ปัจจเวกขณญาณมีทั้งหมด ๑๙ ประการตามลำดับบุคคล คือ

๑. พระโสดาบันมีปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถี คือ วิถีจิตที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่

๒. พระสกทาคามีกอปรด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถีเช่นกัน

๓. พระอนาคามีกอปรด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ วิถีเช่นกัน

๔. พระอรหันต์มีปัจจเวกขณญาณ ๔ วิถี โดยไม่มีวิถีจิตที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่

มคฺคํ ผลญฺจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต
หีเน กิเลเส เสเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.[๓๒๓]

"บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณา
กิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง"

จบการเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุที่เพียรปฏิบัตินั้นเริ่มตั้งแต่วิธีคณนาจนถึงวิปัสสนาเป็นที่สุดด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

จบคำอธิบายหมวดสี่ที่ ๑ โดยประการทั้งปวง

สรุปความว่า การเจริญวิปัสสนาหลังจากบรรลุฌานที่ ๔ โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก เวทนาหรือจิตในปัจจุบันขณะ หรือตามรู้องค์ฌานที่ปรากฏชัดในฌานที่ตนบรรลุแล้ว เป็นข้อปฏิบัติอันยอดเยี่ยมสูงสุด ถ้าผู้ปฏิบัติไม่อาจทำอย่างนั้นได้ก็สามารถทำตามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งต่อไปนี้ คือ

๑. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากตติยฌาน

๒. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากทุติยฌาน

๓. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากปฐมฌาน

---
๓๒๓ สงฺคห ๙/๖๒

๔. เจริญวิปัสสนาเมื่อบรรลุอุปจารสมาธิ

๕. เจริญวิปัสสนาตั้งแต่วิธีอนุพันธนา

๖. เจริญวิปัสสนาตั้งแต่วิธีคณนาที่ระงับความฟุ้งซ่านได้แล้ว

การเจริญวิปัสสนาตามนัยที่กำหนดรู้ลมหายใจมี ๒ วิธี คือ

๑. กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์กรรมฐาน

๒. กำหนดรู้ขันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในปัจจุบันขณะหลังจากบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว

อนึ่ง การเจริญวิปัสสนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑. การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การกำหนดลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจนตามวิธีคณนาและวิธีอนุพันธนา

๒. การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การกำหนดเวทนา(เวทนานุปัสสนา) หรือการกำหนดจิต (จิตตานุปัสสนา) ตามวิธีฐปนาหลังจากที่ผู้ปฏิบัติบรรลุอุปจารสมาธิแล้ว ดังพระพุทธพจน์ว่า ปีติปฏิสํเวที (เราจักรู้ชัดปีติ) และ จิตฺตปฏิสํเวที (เราจักรู้ชัดจิต)

ผู้ปฏิบัติที่ต้องการเจริญวิปัสสนาโดยตรง เมื่อสร้างสมาธิได้ด้วยการระลึกรู้ลมหายใจตามวิธีคณนา ก็ไม่พึงปฏิบัติตามวิธีอนุพันธนา แต่พึงเจริญนัยหมวดที่ ๔ ซึ่งตามรู้ความไม่เที่ยงของลมหายใจ อนึ่ง ในเวลานั่งกรรมฐานทุกครั้ง เขาควรสร้างสมาธิด้วยการตามรู้ลมหายใจเข้าออกตามสมถนัยก่อนเพื่อให้จิตสงบไม่ฟุ้งซ่าน หลังจากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาโดยระลึกรู้ลมหายใจเป็นหลักดังพระพุทธพจน์ว่า อนิจฺจานุปสฺสี (เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง) เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เขาอาจกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ ต่อจากนั้นจึงตามรู้ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะ หมายความว่า ควรกำหนดรู้ลมหายใจก่อนจนจิตสงบปราศจากนิวรณ์รบกวนจิตแล้วจึงตามรู้ขันธ์ ๕ ตามสมควร”

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๒

[๒๓๔] ส่วนในหมวดสี่ ๓ ประการอื่น พึงทราบข้อความของหมวดสี่เหล่านั้นด้วยวิธีอธิบายตามลำดับบท เพราะไม่มีวิธีเจริญกรรมฐานต่างหากโดยเฉพาะ [เนื่องจากทรง

แสดงฌานที่ได้บรรลุเนื่องด้วยหมวดสี่ที่หนึ่งโดยความเป็นเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา]

คำว่า ปีติปฏิสํเวที (รู้ชัดปีติ) หมายความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักทำปีติให้เป็นอันตนรู้ชัด คือทำให้ปรากฏ ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก การรู้ชัดปีติในเรื่องนั้นมี ๒ ประการ คือ

๑. รู้ชัดโดยอารมณ์ คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ [คือปฐมฌานและทุติยฌาน] ที่มีปีติ เธอจึงรู้ชัดปีติเป็นอารมณ์[คือปฏิภาคนิมิต]ได้ในขณะเข้าฌาน เพราะรู้ชัดอารมณ์ [ด้วยฌานที่มีปีติ]

๒. รู้ชัดโดยไม่หลงลืม คือ ภิกษุเข้าฌาน๒ที่มีปีติออกมาแล้วพิจารณาเห็นปีติที่ประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไป เธอจึงรู้ชัดปีติโดยไม่หลงลืมด้วยการแทงตลอดลักษณะ[คือสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ]ในขณะเจริญวิปัสสนา

ข้อความว่า “เพราะรู้ชัดอารมณ์[ด้วยฌานที่มีปีติ]” หมายความว่า ผู้ที่รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจเป็นต้นด้วยความปีติยินดี ก็จัดว่าได้รู้ชัดความปีติยินดีนั้นอีกด้วย

ข้อความว่า “ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะเจริญวิปัสสนา” หมายถึง การแทงตลอดสภาวลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่างที่แตกต่างกัน และสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของรูปนามทุกอย่างอันได้แก่ไตรลักษณ์ ดังข้อความว่า

> ลกฺขณปฏิเวเธนาติ ปีติยา สลกฺขณสฺส, สามญฺญลกฺขณสฺส จ ปฏิ-วิชฺฌเนน. ยํ หิ ยสฺส วิเสสโต, สามญฺญโต จ ลกฺขณํ, ตสฺมึ วิทิเต โส ยาถาวโต วิทิโต เอว โหติ. เตนาห "อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ.[๓๒๔]
>
> “คำว่า ลกฺขณปฏิเวเธน (ด้วยการแทงตลอดลักษณะ) หมายความว่า ด้วยการแทงตลอดลักษณะของตนและลักษณะทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว

---

[๓๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๔/๔๐๕

เมื่อลักษณะของรูปนามโดยเฉพาะและสามัญทั่วไปปรากฏชัดเจนแล้ว รูปนามนั้นเป็นอันผู้ปฏิบัติรู้ชัดตามความเป็นจริงโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ (รู้ชัดปีติโดยไม่หลงลืม)”

สภาวธรรมคือรูปนามหรือขันธ์ ๕ ประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นๆ ไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

ลักษณะเฉพาะของรูปกับนามนั้นเหมือนรูปร่างทางกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิงมีหัวมีตัวอย่างลิง เสือมีหัวมีตัวมีหางมีลายอย่างเสือ ช้างก็มีหัวมีตัวมีงวงมีงาอย่างช้าง ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกให้รู้ว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ

ในทำนองเดียวกัน รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง เช่น

- ลักษณะเฉพาะของสีไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของเสียง
- ลักษณะเฉพาะของเสียงไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของกลิ่น
- ลักษณะเฉพาะของกลิ่นไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของรส
- ลักษณะเฉพาะของรส ไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของสัมผัสคือความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
- ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส
- ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตามีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี
- ความฟุ้งซ่านมีลักษณะซัดส่าย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ความจริงแล้ว รูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิดดับตามเหตุปัจจัยอยู่ในทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อสื่อความหมายกัน มนุษย์ได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ว่า สี เสียง กลิ่น

รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลภ โกรธ รัก ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกัน แต่รูปนามเหล่านี้จะคงสภาพเดิมของมันอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปร ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชาในขณะกำเหรียญทอง ไม่ต่างจากความแข็งที่ปรากฏขึ้นที่ฝ่ามือของยาจกในขณะกำเศษเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่ต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่ง จีน แขก เป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้น รูปนามทุกอย่างที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวตามสภาวะของตน

ส่วนลักษณะทั่วไปนั้นเกี่ยวกับรูปนามทุกอย่างที่เกิดในทุกทวาร ทั้งภายในและภายนอก มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุกสรรพสิ่งในสากลจักรวาลล้วนตกอยู่ในลักษณะทั่วไปอันได้แก่

ก. ความไม่เที่ยง คือ ความเกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่จีรังยั่งยืน

ข. ความทุกข์ คือ ความอึดอัดน่ากลัวของรูปนามที่เกิดดับตลอดเวลา

ค. ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่อยู่ในอำนาจของตนที่ต้องการจะเที่ยงและเป็นสุขเสมอ

ลักษณะทั่วไปนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ คือลักษณะ ๓ ประการดังกล่าวนั้น

สมมุติบัญญัติที่ทุกคนรับรู้ในเวลาทั่วไปนั้นเปรียบเสมือนเปลือกไม้, สภาวลักษณะของรูปนามเหมือนเนื้อไม้, สามัญญลักษณะเหมือนแก่นไม้ โดยปกติเราต้องถากเปลือกไม้และเนื้อไม้ออกก่อน จึงจะได้แก่นไม้ ในทำนองเดียวกัน คือ เราต้องเพิกถอนสมมุติบัญญัติก่อน แล้วรับรู้สภาวลักษณะเป็นเบื้องแรก ต่อมาจึงจะหยั่งรู้สามัญญลักษณะ

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. ทีฆํ ปสฺสาสวเสน, รสฺสํ อสฺสาสวเสน, รสฺสํ ปสฺสาสวเสน, สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสาสปสฺสาสวเสน, ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา

เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. อาวชฺชโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. ชานโต ปสฺสโต ปจฺจเวกฺขโต จิตฺตํ อธิฏฺฐหโต สทฺธาย อธิมุจฺจโต วีริยํ ปคฺคณฺหโต สตึ อุปฏฺฐาปยโต จิตฺตํ สมาทหโต ปญฺญาย ปชานโต อภิญฺเญยฺยํ ปริญฺเญยฺยํ ปหาตพฺพํ ภาเวตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. เอวํ สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ.[๓๒๕]

“ก. สติย่อมปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์เดียวไม่ซัดส่าย เนื่องด้วยลมหายใจเข้ายาว การรู้ชัดปีตินั้นจึงมีได้ด้วยสติและปัญญานั้น

ข. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจออกยาว ...

ค. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจเข้าสั้น ...

ฆ. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจออกสั้น ...

ง. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก โดยรู้ชัดกองลมทั้งหมด ...

จ. สติย่อมปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่าจิตมีอารมณ์เดียวไม่ซัดส่าย เนื่องด้วยลมหายใจเข้าออกโดยผ่อนลมหายใจ การรู้ชัดปีตินั้นจึงมีได้ด้วยสติและปัญญานั้น

การรู้ชัดปีตินั้นมีได้แก่ผู้รำพึงถึง ... ผู้รู้ ... ผู้เห็น ... หวนพิจารณา ... ตั้งจิตไว้ ... น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา[โดยเนื่องด้วยสมถะและวิปัสสนา] ... ประคองความเพียร ... ยังสติให้ปรากฏชัด ... ตั้งจิตมั่น ... รู้ชัดด้วยปัญญา ... รู้สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง [มรรคปัญญาที่มีวิปัสสนาปัญญาอยู่หน้า] ... กำหนดรู้สิ่งที่ควรกำหนดรู้ [ทุกขสัจ] ... ละสิ่งที่ควรละ [สมุทยสัจ] ... เจริญสิ่งที่ควรเจริญ [มรรคสัจ] ทำให้แจ้งสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง [นิโรธสัจ]

การรู้ชัดปีตินั้นมีได้ด้วยประการฉะนี้”

---

[๓๒๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๗๐/๑๙๔

พึงทราบเนื้อความของบทที่เหลือ [คือ สุขปฏิสํเวที, จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที] แต่บทเหล่านั้นต่างกันดังนี้คือ การรู้ชัดสุขมีได้เนื่องด้วยฌาน ๓ ส่วนการรู้ชัดจิตตสังขารมีได้เนื่องด้วยฌาน ๔ คำว่า จิตตสังขาร คือ ขันธ์ ๒ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น [เวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์]

อนึ่ง ในบททั้งสองเหล่านี้ [คือ สุขปฏิสํเวที, จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที] ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนาในบทว่า สุขปฏิสํเวที (รู้ชัดสุข) ดังนี้ว่า

สุขนฺติ เทฺว สุขานิ กายิกญฺจ สุขํ เจตสิกญฺจ.[๓๒๖]

“สุขในคำว่า สุขํ มี ๒ อย่าง คือ สุขทางกาย และสุขทางใจ”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

วิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถนฺติ ปกิณฺณกสงฺขารสมฺมสนวเสน วิปสฺสนายภูมิทสฺสนตฺถํ “สุขนฺติ เทฺว สุขานีติอาทิ วุตฺตํ สมเถ กายิกสุขาภาวโต.[๓๒๗]

“คำว่า วิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถํ (เพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนา) หมายความว่า ท่านกล่าวว่า สุขนฺติ เทฺว สุขานิ เป็นต้นเพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนาโดยเนื่องด้วยการพิจารณาเห็นสังขารทั่วไป (ปกิณณกสังขาร) เพราะไม่มีสุขทางกายในสมถกรรมฐาน”

ข้อนี้หมายความว่า การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกมี ๒ อย่าง คือ

๑. การรู้เห็นองค์ฌาน คือ การออกจากฌานแล้วกำหนดรู้องค์ฌานมีวิตกเป็นต้นโดยสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะตามความเป็นจริง

๒. การรู้เห็นสังขารทั่วไป คือ การออกจากฌานแล้วกำหนดรู้สภาวะเห็นได้ยิน ฯลฯ ตามที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะ

แม้การกำหนดรู้สุขทางกายที่ปรากฏชัดเจนในขณะเพิ่งออกจากฌานก็นับเข้าในการ

---

[๓๒๖] ขุ.ป. ๓๑/๑๗๓/๒๐๑

[๓๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๔/๔๐๗

พิจารณาเห็นสังขารทั่วไป ดังนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงว่าสุขทางกายก็เป็นอารมณ์กรรมฐานของผู้ออกจากอานาปานฌานได้ ที่จริงแล้ว สุขทางกายไม่มีในฌาน ถ้าท่านพระสารีบุตรต้องการแสดงสมถกรรมฐานล้วนๆ ก็ไม่ควรกล่าวถึงสุขทางกายในที่นี้ ส่วนวิปัสสนายานิกที่มิได้เข้าฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ควรพิจารณาเห็นสังขารทั่วไปที่เรียกว่า ปกิณณกสังขาร อันได้แก่ สภาวะเห็น ได้ยิน ฯลฯ ที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะเท่านั้น

คำว่า ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ (ผ่อนจิตตสังขาร) หมายความว่า ผ่อน คือ ดับจิตต-สังขารหยาบๆ พึงทราบวิธีดับจิตตสังขารดังกล่าวตามนัยที่กล่าวไว้โดยพิสดารในกายสังขาร (ลมหายใจ)

อีกอย่างหนึ่ง ใน ๔ บทเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค :-

ก. ตรัสถึงเวทนาโดยมีปีติเป็นประธานในบทว่า ปีติ [คือ ปีติปฏิสํเวที (เราจักรู้ชัดปีติ)]

ข. ตรัสถึงเวทนาโดยองค์ธรรมในบทว่า สุข [คือ สุขปฏิสํเวที (เราจักรู้ชัดสุข)]

ค. ตรัสถึงเวทนาที่ประกอบกับสัญญาในบทว่า จิตฺตสงฺขาร ทั้งสองบท [คือ จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที (รู้ชัดจิตตสังขาร) และ ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ (ผ่อนจิตตสังขาร)] ดังข้อความว่า

> สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา จิตฺต-
> สงฺขารา.[๓๒๘]
>
> "ธรรมเหล่านี้ คือ สัญญาและเวทนา ประกอบกับจิต เนื่องด้วย
> จิต ถูกจิตปรุงแต่ง"

พึงทราบว่า หมวดสี่ที่ ๒ นี้ตรัสไว้ตามเวทนานุปัสสนานัย (วิธีตามรู้เวทนา) ด้วยประการฉะนี้

---

[๓๒๘] ม.มู. ๑๒/๔๖๓/๔๑๓, ขุ.ป. ๓๑/๑๗๔/๒๐๒

คำว่า จิตฺตสงฺขาร แปลตามศัพท์ว่า “สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง” หมายความว่า เวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์เนื่องด้วยจิต ถ้าไม่มีจิต ขันธ์ดังกล่าวก็มีไม่ได้ดังพระพุทธดำรัสว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ดังนั้น ขันธ์เหล่านั้นจึงเป็นสิ่งที่จิตปรุงแต่งให้เกิดขึ้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขรียตีติ สงฺขาโร = สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง ชื่อว่า สังขาร (สํ บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- จิตฺตสฺส สงฺขาโร จิตฺตสงฺขาโร = สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง ชื่อว่า จิตตสังขาร (กัตวัตถฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จะกล่าวว่าจิตตสังขารคือนามขันธ์ ๒ ได้แก่ เวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์ แต่คำนี้เป็นอุปลักขณนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (ราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) คำนี้ยังหมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

> “วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ วจนโต จิตฺเตน ปฏิพทฺธาติ จิตฺตปฏิพทฺธา. ตโต เอว กามํ จิตฺเตน สงฺขรียนฺตีติ จิตฺตสงฺขารา, สญฺญาเวทนาทโย. อิธ ปน อุปลกฺขณมตฺตํ สญฺญา เวทนาว อธิปฺเปตาติ อาห “สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ.[๓๒๙]
>
> “ธรรมที่เนื่องด้วยจิต ชื่อว่า จิตตปฏิพันธะ ดังพระพุทธดำรัสว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ดังนั้น แม้เวทนาและสัญญาเป็นต้นได้ชื่อว่า จิตตสังขาร ตามความหมายว่า ‘สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง’ แต่ในที่นี้ประสงค์เอาเวทนาและสัญญาเท่านั้นโดยเป็นอุปลักขณนัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนา (เวทนาที่ประกอบกับสัญญา)

---

[๓๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๔/๔๐๘

ข้อความว่า "ตรัสถึงเวทนาโดยมีปีติเป็นประธานในบทว่า ปีติ" หมายความว่า ปีติเป็นเจตสิกดวงหนึ่งที่ไม่ใช่เวทนา แต่ประกอบร่วมกับเวทนา ดังนั้น แม้พระพุทธองค์จะตรัสถึงปีติในบทว่า ปีติปฏิสํเวที ก็ทรงตรัสถึงเวทนาโดยอ้อม เพราะเวทนากับปีติประกอบร่วมกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สหจรณนัย คือ ความเป็นไปร่วมกัน เช่น คำว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตร (บุตรของนางสารี) อีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระกัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่งคือกุมารกัสสปะ (พระกัสสปะน้อย)

การระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๒ จัดเป็นเวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา เพราะปรากฏเวทนาคือความรู้สึกอิ่มใจเป็นต้นในขณะรับรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ดังข้อความว่า

> เวทนาสุ เวทนาญฺญตราหํ ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ยทิทํ อสฺสาสปสฺสาสานํ สาธุกํ มนสิการโร.[๓๓๐]
>
> "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวว่า การระลึกรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกด้วยดี [คือการยังปีติเป็นต้นให้เกิดขึ้น] เป็นเวทนาอย่างหนึ่งในเวทนาทั้งหลาย"

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๓

[๒๓๕] แม้ในหมวดสี่ที่ ๓ ก็พึงทราบการรู้ชัดจิตโดยเนื่องด้วยฌาน ๔

คำว่า อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ (ทำจิตให้ร่าเริง) หมายความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก

ในเรื่องนั้น การร่าเริงย่อมมีด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ

---

๓๓๐ ม.อุ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๔

๑. สมาธิ คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ เธอทำจิตให้ร่าเริงปลื้มใจด้วยปีติอันประกอบร่วมกันในขณะเข้าฌาน

๒. วิปัสสนา คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติแล้วออกจากฌานพิจารณาเห็นปีติอันประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไป เธอปรารภปีติอันประกอบกับฌานให้เป็นอารมณ์ทำจิตให้ร่าเริงปลื้มใจอยู่ในขณะเจริญวิปัสสนาอย่างนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่า อภิปฺ-ปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริงขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจออก)

คำว่า สมาหิตํ จิตฺตํ (ทำจิตให้ตั้งมั่น) หมายความว่า ตั้งจิตไว้ให้[มีอินทรีย์]สมดุลกันในอารมณ์โดยเนื่องด้วยปฐมฌานเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นแล้วออกจากฌานหยั่งเห็นจิตอันประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ย่อมเกิดความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ (ขณิกจิตเตกัคคตา) โดยรู้เห็นไตรลักษณ์ในขณะเจริญวิปัสสนา แม้ภิกษุที่ตั้งจิตไว้ให้[มีอินทรีย์]สมดุลกันในอารมณ์เนื่องด้วยความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะที่เกิดขึ้นอย่างนี้ ก็เรียกว่า สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

สมาธิในสมถกรรมฐาน มี ๓ ประเภท คือ

๑. บริกรรมสมาธิ สมาธิที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ คือ สมาธิในขณะเกิดบริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้จะแนบแน่น คือ จิตตั้งมั่นด้วยการขจัดนิวรณ์ เป็นกามาวจรสมาธิที่เกิดแก่ผู้เจริญสมถภาวนาที่บรรลุปฏิภาคนิมิตในขณะที่ปราศจากนิวรณ์แล้วหรือสามารถรับรู้พระพุทธคุณเป็นต้นได้อย่างชัดเจน หมายถึง สมาธิในกสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ อานาปานะ พรหมวิหาร ๔ และอารุปปกรรมฐาน ๔ โดยตรง ทั้งหมายถึงอนุสสติ ๘ ปฏิกูลสัญญา และธาตุววัตถาน (การกำหนดธาตุ) โดยอ้อม เพราะกรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านี้ทำให้บรรลุถึงภาวะที่ปราศจากนิวรณ์ได้ แต่ไม่อาจทำให้บรรลุฌานได้ จึงจัดเป็นอุปจารสมาธิโดยอ้อม

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่นในกสิณารมณ์เป็นต้น คือ จิตตั้งมั่นด้วยองค์ฌานปรากฏในขณะเริ่มบรรลุฌานหรือเข้าฌานสมาบัติ หมายถึง สมาบัติ ๘ หรือ ๙ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ตามจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ และอรูปฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

สมาธิที่มีกำลังในวิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ ได้แก่ สมาธิที่รับรู้รูปนามซึ่งเกิดดับอยู่ตลอดเวลาในขณะปัจจุบัน จึงจัดว่าตั้งอยู่ชั่วขณะตามรูปนามที่เป็นอารมณ์ของตน ขณิกสมาธินี้แม้จะตั้งอยู่ชั่วขณะตามรูปนามที่กำหนดรู้ ก็มิได้หมายความว่ามีกำลังน้อย เพราะมีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิในสมถกรรมฐาน เนื่องด้วยทำให้จิตหมดจดจากนิวรณ์เหมือนอุปจารสมาธิ ที่จริงแล้วขณิกสมาธิปรากฏในขณะที่จิตรับรู้ในรูปนามอย่างต่อเนื่องโดยปราศจากนิวรณ์ และอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสมดุลกัน แต่เรียกว่าสมาธิชั่วขณะตามอารมณ์ของวิปัสสนาคือรูปนามที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่เรียกว่าอุปจารสมาธิเหมือนในสมถกรรมฐาน เพราะอุปจารสมาธิต้องมีอารมณ์คือบัญญัติมีกสิณเป็นต้นที่ไม่เปลี่ยนแปลงเหมือนรูปนาม

ดังข้อความว่า

> ตสฺเสวํ วายมมานสฺส นจิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญาปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ.[๓๓๑]
>
> “เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนั้น สมาธิอันปรากฏด้วยปัญญาที่แสดงประเภทของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจาระไม่บรรลุอัปปนาเพราะมีอารมณ์เป็นสภาวธรรม ย่อมเกิดขึ้นโดยเร็ว”
>
> อุปจารสมาธีติ จ รุฬฺหีวเสน เวทิตพฺพํ. อปฺปนํ หิ อุเปจฺจ จารี สมาธิ อุปจารสมาธิ, อปฺปนา เจตฺถ นตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตาย เอวํ วุตฺตํ. กสฺมา ปเนตฺถ อปฺปนา น โหตีติ? ตตฺถ การณมาห “สภาวธมฺมารมฺมณตฺตาติ. สภาวธมฺเม หิ ตสฺส คมฺภีรภาวโต อสติ ภาวนาวิเสเส อปฺปนาฌานํ น อุปฺปชฺชติ.[๓๓๒]

---
[๓๓๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๐๘/๓๘๙

[๓๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๘/๕๒๑

"อนึ่ง คำว่า อุปจารสมาธิ (เพียงอุปจาระ) พึงทราบว่าเนื่องด้วยชื่อที่ปรากฏทางโลก ที่จริงแล้วสมาธิที่ดำเนินไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ และในธาตุกรรมฐานนี้ก็ไม่มีอัปปนา แต่ท่านกล่าวอย่างนี้เพราะสมาธิเช่นนั้นมีลักษณะเสมอกัน[ด้วยการกำจัดนิวรณ์]

ท่านจะกล่าวถึงเหตุในเรื่องนั้นว่า เหตุใดอัปปนาจึงไม่มีในธาตุกรรมฐานนี้ จึงกล่าวว่า สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา (เพราะมีอารมณ์เป็นสภาวธรรม) เมื่อไม่มีภาวนาพิเศษ[ตามลำดับวิสุทธิ ๗] อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในสภาวธรรมไม่ได้ เพราะมีสภาพลึกซึ้ง"

สมถยานิกสฺส หิ อุปจารปฺปนาเภทํ สมาธึ อิตรสฺส ขณิกสมาธึ, อุภเยสมฺปิ วิโมกฺขมุขตฺตยํ วินา น กทาจิปิ โลกุตฺตราธิคโม สมฺภวติ. เตนาห สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโนติ.[๓๓๓]

"โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่สมถยานิกโดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจาระและอัปปนา ไม่มีแก่วิปัสสนายานิกอื่นโดยปราศจากขณิกสมาธิ และไม่มีแก่บุคคลทั้งสองฝ่ายโดยปราศจากหนทางสู่วิโมกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน (อบรมสมาธิและวิปัสสนาปัญญาอยู่)"

สมถํ อนุปฺปาเทตฺวาติ อวธารเณน อุปจารสมาธึ นิวตฺเตติ, น ขณิกสมาธึ. น หิ ขณิกสมาธึ วินา วิปสฺสนา สมฺภวติ.[๓๓๔]

"ท่านห้ามอุปจารสมาธิด้วยคำปฏิเสธว่า สมถํ อนุปฺปาเทตฺวา (ไม่ยังสมถะให้เกิดขึ้น) แต่ไม่ห้ามขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ"

---

๓๓๓ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔/๑๗

๓๓๔ ม.มู.ฏีกา ๑/๓๓/๒๕๗

ขณิกจิตฺเตกคฺคตาติ ขณมตฺตฏฺฐิติโก สมาธิ. โสปิ หิ อารมฺมเณ นิรนฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วิย จิตฺตํ นิจฺจลํ ฐเปติ. เตน วุตฺตํ "เอวํ อุปฺปนฺนายาติอาทิ.[๓๓๕]

"คำว่า ขณิกจิตฺเตกคฺคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ) หมายความว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิวรณ์ที่ตรงกันข้ามครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฌานสมาธิที่หยั่งลงแล้ว"

ในประโยคข้างต้น คำว่า อารมฺมเณ นิรนฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน (ดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง) แสดงว่า เมื่อขณิกสมาธิมีกำลังเทียบเท่าอุปจาร-สมาธิ นิวรณ์ ๕ ย่อมไม่เกิดขึ้น การกำหนดย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ

คำว่า ปฏิปกฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วิย จิตฺตํ นิจฺจลํ ฐเปติ (ไม่ถูกนิวรณ์ที่ตรงกันข้ามครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฌานสมาธิที่หยั่งลงแล้ว) หมายความว่า ขณิกสมาธิที่เกิดร่วมกับอุทยัพพยญาณและภังคญาณเป็นต้นไป มีกำลังมากกว่าขณิกสมาธิในญาณต้น โดยมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิในสมถภาวนา ขณิกสมาธินี้ไม่ถูกนิวรณ์รบกวน และสามารถตั้งจิตไว้มั่นเหมือนอัปปนาสมาธิ

คำว่า วิโมจยํ จิตฺตํ (ทำจิตให้หลุดพ้น) หมายความว่า ภิกษุเปลื้องจิตจากนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน จากวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน จากปีติด้วยตติยฌาน จากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นแล้วออกจากฌานหยั่งเห็นจิตอันประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปอยู่ ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ [ภังคญาณ] เธอเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา จากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากนันทิ (ความเพลิดเพลินยินดี) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากความเกิดขึ้นด้วยนิโรธานุปัสสนา จากความยึดมั่นด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ขณะหายใจเข้าออกอยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ

[๓๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๕/๔๐๙

ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

พึงทราบว่าหมวดสี่ที่ ๓ นี้ตรัสไว้เนื่องด้วยจิตตานุปัสสนาด้วยประการฉะนี้

คำว่า อนุปัสสนา คือ การหยั่งเห็น ๗ ประการ ได้แก่

๑. อนิจจานุปัสสนา การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของธรรมที่มีในภูมิ ๓ ละนิจจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยงในสังขตธรรม

๒. ทุกขานุปัสสนา การหยั่งเห็นทุกข์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ ละสุข-สัญญา คือ ความสำคัญว่าสุขในสังขตธรรม

๓. อนัตตานุปัสสนา การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตนของธรรมที่มีในภูมิ ๓ ละอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตนในสังขตธรรม

๔. นิพพิทานุปัสสนา การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายในสังขาร ละนันทิ คือ ความเพลิดเพลินยินดี (ตัณหาที่ประกอบด้วยปีติ)

๕. วิราคานุปัสสนา การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด ละราคะ คือ ความกำหนัด

๖. นิโรธานุปัสสนา การหยั่งเห็นความดับของสังขาร ละสมุทัย คือ ความเกิดขึ้นของสังขาร

๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา การหยั่งเห็นความปล่อยวาง ละอาทานะ คือ ความยึดมั่นว่าเที่ยงเป็นต้น หรือความยึดมั่นในปฏิสนธิ

การระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๓ จัดเป็นจิตตานุปัสสนา คือ การตามรู้จิต เพราะจิตมีสภาวะปรากฏชัดเจนในขณะรับรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ดังข้อความว่า

ยสฺมา จิตฺตปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติอาทินา นเยน ปวตฺโต ภิกฺขุ กิญฺจาปิ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตํ อารมฺมณํ กโรติ, ตสฺส ปน จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สติญฺจ สมฺปชญฺญญฺจ อุปฏฺฐเปตฺวา ปวตฺตนโต จิตฺเต

จิตฺตานุปสฺสีเยว นาเมส โหติ. น หิ มุฏฺฐสฺสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนา อตฺถิ. ตสฺมา อารมฺมณโต จิตฺตปฏิสํวิทิตาทิวเสน จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรตีติ.[๓๓๖]

"ภิกษุผู้ปฏิบัติตามนัยว่า 'เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า' เป็นต้น แม้รับเอาลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ แต่เธอได้ชื่อว่าเป็นผู้ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตโดยแท้ เพราะตั้งสติและสัมปชัญญะในอารมณ์ของจิตนั้น ที่จริงแล้วการเจริญอานาปานสติย่อมไม่มีแก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ ดังนั้น ภิกษุจึงเป็นผู้ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ด้วยความเป็นผู้รู้ชัดจิตโดยเป็นอารมณ์ เป็นต้น"

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๔
คำอธิบาย อนิจฺจานุปสฺสี

[๒๓๖] ส่วนในหมวดสี่ที่ ๔ คำว่า อนิจฺจานุปสฺสี (เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง) นี้ พึงทราบว่า :-

ก. อนิจจัง (สิ่งที่ไม่เที่ยง) คือ ขันธ์ ๕ เพราะเกิดขึ้น แปรปรวน[คือตั้งอยู่]และดับไป

ข. อนิจจตา (ความไม่เที่ยง, อนิจจลักษณะ) คือ สภาวะเกิดขึ้น แปรปรวนและดับไปของขันธ์เหล่านั้น หรือสภาวะเกิดขึ้น[จากความไม่มี]แล้วดับไป หมายความว่าการที่ขันธ์เกิดขึ้นแล้วไม่ดำรงอยู่โดยอาการที่มีอยู่นั้น ได้ดับไปชั่วขณะ

ค. อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) คือ การตามรู้ว่ารูปเป็นต้นไม่เที่ยงโดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยงนั้น

ฆ. อนิจจานุปัสสี (ผู้ตามรู้ว่าไม่เที่ยง) คือ ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น ดังนั้น ภิกษุผู้รู้เห็นว่าไม่เที่ยงอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่ พึงทราบในที่นี้ว่า อนิจฺจานุปสฺสี

---
[๓๓๖] ม.อุ.อ. ๔/๑๐๐

อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

อนิจจลักษณะ คือ เครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนไป แล้วจึงดับไปในที่สุด ธรรมดังกล่าวย่อมถูกกำหนดว่าไม่เที่ยง ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงจึงเป็นขณะสาม ได้แก่ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ดังนั้น ขณะทั้งสามจึงเรียกว่า อนิจจลักษณะ หมายถึง ลักษณะ ๓ ได้แก่ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

๒. ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปทุกขณะ ธรรมดังกล่าวนั้นย่อมถูกกำหนดว่าไม่เที่ยง ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงจึงเป็นความเกิดขึ้นแล้วดับไป ดังนั้น ความเกิดขึ้นแล้วดับไปจึงเรียกว่า อนิจจลักษณะ หมายถึง ขณิกนิโรธ คือ ความดับทุกขณะ

ปัญญาที่รู้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นแล้วแปรปรวน แล้วดับไปในที่สุด เป็นการตามรู้ว่าไม่เที่ยงตามลักษณะ ๓ คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จึงชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) อนุปัสสนาประเภทนี้ปรากฏในขณะเกิดสัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณระดับอ่อน ส่วนปัญญาที่รู้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นแล้วแล้วดับไปทันที เป็นการตามรู้ว่าไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน อนุปัสสนาประเภทนี้ปรากฏในขณะเกิดอุทยัพพยญาณระดับแก่กล้าและภังคญาณเป็นต้นไป

ส่วนการระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๔ จัดเป็นธัมมานุปัสสนา คือ การตามรู้สภาวธรรม ตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๒๒ เพราะเป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของลมหายใจเข้าออกในขณะนั้น และถ้ามีอภิชฌาหรือโทมนัสเกิดขึ้นในใจ ก็สามารถหยั่งเห็นความเกิดดับของธรรมเหล่านั้นได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

โส ยํ ตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสานํ ปหานํ, ตํ ปญฺญาย ทิสฺวา สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขิตา โหติ.[๓๓๗]

“เธอหยั่งเห็นการขจัดอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว เป็นผู้วางเฉยด้วยดี”

ยสฺมา อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติอาทินา นเยน ปวตฺโต น เกวลํ นีวรณาทิธมฺเม, อภิชฺฌาโทมนสฺสสีเสน ปน วุตฺตานํ ธมฺมานํ ปหานญาณมฺปิ ปญฺญาย ทิสฺวา อชฺฌุเปกฺขิตา โหติ, ตสฺมา “ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรตีติ เวทิตพฺโพ.[๓๓๘]

“ภิกษุผู้ปฏิบัติตามนัยว่า ‘เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า’ เป็นต้น ไม่เพียงวางเฉยนิวรณ์เป็นต้นเท่านั้น แต่ยังหยั่งเห็นการขจัดธรรม[มีนิวรณ์เป็นต้น]ที่กล่าวไว้โดยมีอภิชฌาและโทมนัสเป็นหลัก จึงควรทราบว่าภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่ในเวลา[ที่รู้เห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น”

คำอธิบาย วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี

ในคำว่า วิราคานุปสฺสี (ผู้ตามรู้ความปราศจาก[สังขาร]) ความปราศจากสังขารมี ๒ อย่างดังนี้

ก. ขยวิราคะ (ความปราศจากคือความสิ้นไป) คือ ความสิ้นไปทุกขณะแห่งสังขาร [รู้เห็นด้วยวิปัสสนา]

ข. อัจจันตวิราคะ (ความปราศจากโดยแท้) คือ พระนิพพาน [รู้เห็นด้วยมรรค]

วิปัสสนาและมรรคที่รู้เห็นวิราคะทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา (การตามรู้ความปราศจาก[สังขาร])

---

๓๓๗ ม.อุ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๕

๓๓๘ ม.อุ.อ. ๔/๑๔๙/๑๐๒

ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่ พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

คำว่า วิราค ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + รนฺช ธาตุ <ราเค = ย้อม> + ณ ปัจจัย คนทั่วไปมักแปลคำนี้ว่า “คลายกำหนัด” โดยมาจาก วิ (คลาย) + ราค (ความกำหนัด, ตัณหา) แต่ในที่นี้ รนฺช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้ามักใช้ในความหมายว่า “ปราศจาก, คลาย, ดับ” เพราะหมายถึงความปราศจากสังขาร ไม่ใช่หมายถึงการกำจัดตัณหา ดังนั้น คำว่า วิราค ในที่นี้จึงแปลว่า “ความปราศจาก” ไม่ใช่แปลว่า “ความคลายกำหนัด” ดังข้อความว่า

ตตฺถ วิรชฺชนํ วิคมนํ วิราโค.[๓๓๙]

“ในพากย์นั้น การปราศจาก ชื่อว่า วิราคะ”

อจฺจนฺตเมว สงฺขาเรหิ วิรชฺชติ เอเตนาติ วิราโค อริยมคฺโคติ อาห “วิราคสงฺขาเตน มคฺเคนาติ.[๓๔๐]

“อริยมรรคชื่อว่า วิราคะ เพราะทำให้สังขารปราศจากไปโดยแน่แท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตนมคฺเคน (ด้วยมรรคที่เรียกว่า วิราคะ)”

แม้บทว่า นิโรธานุปสฺสี (ผู้ตามรู้ความดับ[สังขาร]) ก็มีนัยเดียวกัน

นัยเดียวกันที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ

นิโรธ (ความดับสังขาร) มี ๒ อย่างดังนี้

ก. ขยนิโรธ (ความปราศจากคือความดับ) คือ ความดับไปทุกขณะแห่งสังขาร

ข. อัจจันตนิโรธ (ความปราศจากโดยแท้) คือ พระนิพพาน

วิปัสสนาและมรรคที่รู้เห็นความดับทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า นิโรธานุปัสสนา (การ

---

[๓๓๙] วิมติ.ฏีกา ๒/๑๔/๑๑๗

[๓๔๐] สารตฺถ.ฏีกา ๓/๑/๑๖๖

ตามรู้ความดับ[สังขาร])

ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจออกหายใจเข้า พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

คำอธิบาย ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี

แม้ในคำว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี (ผู้ตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม]) นี้ ความสละมี ๒ อย่างดังนี้

ก. ปริจจาคปฏินิสสัคคะ การสละคือการปล่อย หมายถึง วิปัสสนาที่สละกิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร (กรรมคือบุญบาป) โดยเนื่องด้วยตทังคปหาน (ละได้ชั่วขณะ) และมรรคที่สละกิเลส [วิบาก]ขันธ์ และอภิสังขารโดยเนื่องด้วยสมุจเฉทปหาน (ละได้เด็ดขาด)

ข. ปักขันทนปฏินิสสัคคะ การสละคือการแล่นเข้าหา หมายถึง วิปัสสนาที่แล่นเข้าหาพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับสังขตธรรมดังกล่าวด้วยการน้อมไปในพระนิพพานนั้น เพราะเห็นโทษของสังขตธรรม และมรรคที่แล่นเข้าหา[คือน้อมจิตสู่]พระนิพพานโดยปรารภเป็นอารมณ์

คำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา คือ การตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] คำนี้เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค

คำว่า ตทงฺคเวเสน (โดยเนื่องด้วยตทังคปหาน) นี้ หมายความว่า ลำดับแรก การตามรู้ว่าไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) ย่อมสละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจจสัญญา) ด้วยตทังค-ปหาน และมีวิธีสละคือ เขาสละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยงในเมื่อรู้เห็นว่าไม่เที่ยงเช่นนั้น, กรรมที่มีกำลังนั้นเป็นมูลเหตุ และวิบากขันธ์ที่มีกรรมกิเลสนั้นเป็นมูลเหตุที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตทั้งหมดด้วยการทำไม่ให้เกิดขึ้น ทุกขานุปัสสนาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิปสฺสนา หิ ตทงฺคเวเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ (วิปัสสนาสละกิเลส ขันธ์

และอภิสังขาร โดยเนื่องด้วยตทังคปหาน)[๓๔๑]

คำว่า สมุจฺเฉทวเสน (โดยเนื่องด้วยสมุจเฉทปหาน) หมายความว่า กิเลสแต่ละอย่างมีทิฏฐิและวิจิกิจฉาเป็นต้น อภิสังขารแต่ละอย่างมีกรรมเป็นต้นที่ทำให้ตกอบาย และวิบากขันธ์มีขันธ์เป็นต้นที่มากกว่า ๗ ชาติไม่เกิดขึ้นแก่ผู้เกิดมรรคแล้ว มรรคทั้ง ๔ จึงสละกิเลส [วิบาก]ขันธ์ และอภิสังขารได้เด็ดขาดไม่ให้เกิดขึ้นอีก ดังข้อความว่า

"คำว่า สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ (สละกิเลส [วิบาก]ขันธ์ และอภิสังขาร) หมายความว่า เมื่อกิเลสถูกมรรคสละได้แล้ว อภิสังขารและขันธ์ที่มีอภิสังขารเป็นเหตุย่อมชื่อว่าถูกกำจัดได้โดยการไม่ควรเกิดขึ้น จึงกล่าวว่า มรรคสละกิเลส [วิบาก]ขันธ์ และอภิสังขารทั้งหมดนั้น"[๓๔๒]

อนึ่ง วิปัสสนาและมรรคญาณทั้งสองเรียกว่า อนุปัสสนา เพราะรู้เห็นภายหลังญาณข้างต้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่ พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

วิปัสสนาญาณที่เกิดภายหลังรู้เห็นไตรลักษณ์ภายหลังวิปัสสนาญาณที่เกิดก่อน ส่วนมรรคญาณรู้เห็นพระนิพพานภายหลังโคตรภูญาณ ดังนั้น วิปัสสนาและมรรคญาณทั้งสองจึงเรียกว่า อนุปัสสนา ตามรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุริมปุริมญฺญาณานํ อนุ ปจฺฉา ปสฺสตีติ อนุปสฺสนา = ปัญญาที่รู้เห็นภายหลังญาณข้างต้น ชื่อว่า อนุปัสสนา (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อนุ = ภายหลัง + ปสฺสนา = ปัญญารู้เห็น)

ดังข้อความว่า

มคฺคญาณมฺปิ หิ โคตฺรภุญาณสฺส อนุ ปจฺฉา นิพฺพานทสฺสนโต

---

[๓๔๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๑๖/๔๑๒

[๓๔๒] วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖/๔๑๓

"อนุปสฺสนาติ วุจฺจติ.[๓๔๓]

"โดยแท้จริงแล้ว แม้มรรคญาณก็เรียกว่า อนุปัสสนา เพราะรู้เห็นพระนิพพานภายหลังโคตรภูญาณ"

สรุปความหมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายานุปัสสนา

๑-๒. ข้อความว่า "เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น" หมายความว่า ผู้ที่เจริญสติรู้ตัวว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอยู่ ควรนับลมหายใจอย่างช้าและเร็วไปตามวิธีคณนาด้วยบริกรรมสมาธิ ต่อมาเมื่อสมาธิมีกำลังเพิ่มขึ้นจนกระทั่งเกิดอุคคหนิมิตตามวิธีอนุพันธนาแล้ว เขาย่อมรับรู้ว่า หายใจเข้า/ออกยาว หรือหายใจเข้า/ออกสั้น สามารถติดตามลมหายใจอย่างต่อเนื่องโดยไม่ต้องบริกรรมตามวิธีอนุ-พันธนา และควรหายใจตามปกติ ไม่เร็วนัก ไม่ช้านัก ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกจากควรมีระยะเวลาเท่าๆ กัน หนังสือทัสสนปารคู (หน้า ๑๒๒) กล่าวว่า ถ้าลมหายใจออกสั้น ลมหายใจเข้ายาว ผู้ปฏิบัติมักหงายหลัง ถ้าลมหายใจออกยาว ลมหายใจเข้าสั้น ก็มักโน้มตัวไปข้างหน้า ดังนั้น จึงควรหายใจเข้าออกในระยะเวลาเท่ากัน

๓. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก" หมายความว่า ในเวลาต่อมาจะรับรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมอย่างชัดเจน โดยเบื้องต้นของลมหายใจเข้าคือปลายจมูก ท่ามกลางคือหัวใจ ที่สุดคือสะดือ ส่วนเบื้องต้นของลมหายใจออกคือสะดือ ท่ามกลางคือหัวใจ ที่สุดคือปลายจมูก เขาควรตั้งจิตไว้มั่นในลมหายใจที่เป็นปฏิภาคนิมิตตามวิธีฐปนา สมาธิในระดับนี้จัดเป็นอุปจารสมาธิ ในขณะนั้นเขาเห็นประจักษ์ว่าลมหายใจเป็นแสงขาวๆ เข้าไปในร่างกาย จึงสามารถรับรู้ลมหายใจทั้งสามระยะได้

๔. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออก" หมายความว่า ภิกษุควรผ่อนกองลม

---

[๓๔๓] วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖/๔๑๓

หยาบให้เหลือเพียงกองลมละเอียดขึ้นตามลำดับจนกระทั่งลมหายใจเข้าออกเหมือนกับหายไป สมาธิในระดับนี้จัดเป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ กล่าวคือ ในเบื้องแรกแม้ลมหายใจจะปรากฏชัดเจนเป็นสภาวะหยาบ แต่ต่อมาก็จะค่อยๆ สงบไปเหมือนเสียงระฆังที่ค่อยๆ ละเอียดจากเสียงดังแล้วค่อยๆ จางหายไป ในขณะนั้นเธอมักรู้สึกว่ากายและใจเบาสบายเหมือนเหาะไปในอากาศ เธอสามารถรับรู้ลมหายใจที่ละเอียดได้ในขณะปฏิภาคนิมิตปรากฏ โดยบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิตามสมถนัย หรือบรรลุวิปัสสนาญาณเริ่มตั้งแต่อุทยัพพยญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับตามวิปัสสนานัย

ผู้ที่ได้บรรลุอุปจารสมาธิในระดับนี้แล้วมักรู้สึกถึงความสงบสุข จิตตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่น ไม่มีรูปร่างสัณฐานของร่างกาย มีเพียงกลุ่มแสงสว่างหรือแก้วผลึก หรือนั่งอยู่ท่ามกลางกองไฟโดยไม่รู้สึกร้อนแต่อย่างใด เขาเพียงรับรู้นิมิตแสงสว่างที่ขยายขึ้นไปข้างบนตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ และขยายลงไปข้างล่างตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า บางคราวรู้สึกว่าร่างกายเหมือนเหาะไปในอากาศบ้าง ตัวใหญ่บ้าง ตัวสูงขึ้นเหมือนปิระมิดหรือหอคอยบ้าง ตัวเล็กเหมือนเป็นอณูบ้าง ตัวกลมบ้าง ตัวแบนบ้าง

นิมิตของอานาปานสติกรรมฐานมี ๓ ประการ คือ

ก. บริกรรมนิมิต อารมณ์ที่เกิดในขณะบริกรรมคือการเริ่มปฏิบัติ หมายถึงลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิธีคณนา มีลักษณะเหมือนควันหรือหมอก

ข. อุคคหนิมิต อารมณ์ติดตา หมายถึง ลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิธีอนุพันธนา มีลักษณะเหมือนสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ

ค. ปฏิภาคนิมิต อารมณ์บัญญัติใหม่ที่เหมือนอารมณ์เดิมของอุคคหนิมิต คือลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิธีฐปนา มีลักษณะเหมือนแสงสว่างจ้า สามารถแผ่ไปดูสิ่งภายนอกจนตลอดทั่วจักรวาลได้

สมาธิของอานาปานสติกรรมฐานมี ๓ ประการ คือ

ก. บริกรรมสมาธิ สมาธิที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ คือ สมาธิในขณะเกิดบริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต

ข. อุปจารสมาธิ สมาธิที่ใกล้จะแนบแน่น คือ สมาธิในขณะเกิดปฏิภาคนิมิตก่อนจะบรรลุอัปปนาฌานในระยะฐปนา

ค. อัปปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น คือ สมาธิในขณะเกิดปฏิภาคนิมิตเมื่อบรรลุรูปาวจรฌาน ๔ อันได้แก่ ปฐมฌาน (ฌานแรก) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) และจตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) ตามจตุกกนัย (นัยที่กล่าวถึงฌาน ๔)

สรุปความหมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสสนา

๕. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่าเราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจออก" หมายความว่า ภิกษุรู้ชัดปีติที่ปรากฏชัดเจนในปฐมฌานและทุติยฌานในขณะเข้าฌานสมาบัติตามสมถนัย หรือพิจารณาเห็นปีติที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย หมายความว่า ตามสมถนัยภิกษุรู้ชัดผรณาปีติที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของปฐมฌานว่าอยู่ใกล้นิวรณ์ที่ยังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดผรณา-ปีติที่ปรากฏในทุติยฌาน ส่วนตามวิธีวิปัสสนานัย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของผรณาปีติหลังจากออกจากปฐมฌานหรือทุติยฌาน

๖. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่าเราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจออก" หมายความว่า การรู้ชัดสุขที่ปรากฏชัดเจนในปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌานในขณะเข้าฌานสมาบัติตามสมถนัย หรือการพิจารณาเห็นสุขที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย หมายความว่า ตามสมถนัยภิกษุรู้ชัดสุขที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของสุขในปฐมฌานว่าอยู่ใกล้นิวรณ์และกามรติคือความรื่นรมย์ในกามที่ยังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขที่ปรากฏในทุติยฌาน ต่อจากนั้น เธอเห็นโทษของทุติยฌานว่ายังหยาบอยู่เพราะมีปีติ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุตติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขที่ปรากฏในตติยฌาน ส่วนตามวิปัสสนานัย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสุขหลังจากออกจากปฐมฌาน ทุติยฌาน หรือตติยฌาน

๗. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจ

ออก" หมายความว่า ภิกษุรู้ชัดเวทนาและสัญญา ๖ ที่ปรากฏชัดเจนในฌาน ๔ ในขณะเข้าฌานสมาบัติตามสมถนัย หรือพิจารณาเห็นเวทนาและสัญญาที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย หมายความว่า ในการปฏิบัติตามข้อ ๕ และข้อ ๖ ภิกษุรู้ชัดปีติและสุขตามลำดับ ส่วนการปฏิบัติตามข้อ ๗ นี้ ภิกษุรู้ชัดเวทนาและสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา (สัญญาในรูป) สัททสัญญา (สัญญาในเสียง) คันธสัญญา (สัญญาในกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาในรส) โผฏฐัพพสัญญา (สัญญาในโผฏฐัพพะ) และธรรมสัญญา (สัญญาในธรรมารมณ์) ที่ปรากฏในฌานสมาบัติ หรือรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของเวทนาและสัญญาหลังจากออกจากฌานทั้ง ๔ กล่าวคือ ตามสมถนัยภิกษุรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของปฐมฌานว่ายังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในทุติยฌาน ต่อจากนั้น เธอเห็นโทษของทุติยฌานว่ายังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุตติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในตติยฌาน ในที่สุดเธอเห็นโทษของสุขเวทนาในตติยฌานแล้วตั้งใจว่าการบรรลุจตุตถฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดอุเบกขาเวทนาที่ปรากฏในจตุตถฌาน ส่วนตามวิปัสสนานัย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสุขเวทนาหลังออกจากปฐมฌาน ทุติยฌานและตติยฌานหรือรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอุเบกขาเวทนาหลังออกจากจตุตถฌาน แม้การรู้ชัดสัญญา ๖ ในขณะเข้าฌานสมาบัติก็มีนัยเดียวกัน หนังสือทัสสนปารคู (หน้า ๒๙๔) กล่าวว่า "ผู้ที่เจริญธรรมสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในธรรมารมณ์มีบัญญัติเป็นต้น)ในฌานหลายวันย่อมจะสามารถท่องจำตำราที่ยังไม่เคยท่องได้โดยง่าย และสามารถจดจำตำราที่ลืมไปแล้วเป็นเวลานานได้ด้วยการหวนระลึกถึงเท่านั้น มีเจ้าอาวาสรูปหนึ่งจากจังหวัดมยินชังเจริญธรรมสัญญาตลอดหนึ่งเดือน สามารถจำอักษรเบงกาลีและภาษาสันสกฤตเป็นต้นที่ลืมไปเป็นเวลานานได้ อีกรูปหนึ่งเจริญธรรมสัญญานี้แล้วสามารถจดจำปัจจยนิทเทส (คำอธิบายปัจจัย) ของคัมภีร์ปัฏฐานที่ลืมไปนานได้โดยไม่ต้องท่องทบทวน

"

๘. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก" หมายความว่า ตามวิธีนี้ภิกษุตั้งใจผ่อนเวทนาและสัญญาหยาบซึ่งปรากฏในขณะเข้าฌานสมาบัติทั้ง ๔ ให้สงบลงตามลำดับฌาน เพราะเวทนาและสัญญา ๖ มีรูปสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในรูปมีพระพุทธรูป) เป็นต้นในฌานขั้นต้นหยาบกว่าฌานขั้นสูง มีวิธีปฏิบัติ คือ เธอตั้งใจว่า เราจะผ่อนสุขเวทนาหยาบที่มีในปฐมฌาน หรือเราจะผ่อนรูปสัญญาหยาบที่มีในปฐมฌานในขณะหายใจเข้าและหายใจออก ดังนี้เป็นต้น หนังสือทัสสนปารคู (หน้า ๒๙๖) กล่าวว่า ภิกษุอาจผ่อนรูปสัญญาหยาบเท่านั้นก็พอ เพราะสัททสัญญาหยาบเป็นต้นก็มิได้ต่างกัน หรืออาจจะฝึกผ่อนสัญญาหยาบทั้ง ๖ ในฌานทั้ง ๔ ได้ คือ สัญญา ๖ ในปฐมฌาน สัญญา ๖ ในทุติยฌาน สัญญา ๖ ในตติยฌาน และสัญญา ๖ ในจตุตถฌาน

สรุปความหมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสสนา

๙. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุควรฝึกให้รู้ชัดฌานจิตที่รู้เห็นอัปปนาสมาธิก่อน หลังจากนั้นจึงรู้ชัดจิตที่รู้เห็นผรณาปีติที่ปรากฏในปฐมฌานและทุติยฌาน รู้ชัดจิตที่รู้เห็นสุขในตติยฌาน และรู้ชัดจิตที่รู้เห็นอุเบกขาในจตุตถฌาน

๑๐. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุควรฝึกทำอัปปนาจิตให้ร่าเริงก่อน หลังจากนั้นจึงทำอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยปีติในปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌานให้ร่าเริงตามลำดับตามสมถนัย หรือพิจารณาเห็นปีติที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย

๑๑. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุทำอัปปนาจิตให้ตั้งมั่นในขณะเข้าฌานสมาบัติทั้ง ๔ ตามสมถนัย หรือการพิจารณาเห็นจิตที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย หมายความว่า วิธีนี้เน้นการ

รู้ชัดอัปปนาจิตหรือฌานจิตเป็นหลักในขณะเข้าฌานสมาบัติระดับต่างๆ ตามสมถนัย หรือเน้นการเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอัปปนาจิตหลังจากออกจากฌานสมาบัติ

๑๒. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น [จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจออก" หมายความว่า ภิกษุเข้าฌานสมาบัติทั้ง ๔ ครั้งแล้วครั้งเล่าโดยตั้งใจปฏิบัติตามสมถนัยว่า

ก. เราจะเข้าปฐมฌานที่เปลื้องจิตจากนิวรณ์

ข. เราจะเข้าทุติยฌานที่เปลื้องจิตจากวิตกและวิจาร

ค. เราจะเข้าตติยฌานที่เปลื้องจิตจากปีติ

ฆ. เราจะเข้าจตุตถฌานที่เปลื้องจิตจากสุขและทุกข์

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นจิตที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนานัย โดยอนิจจานุปัสสนาเปลื้องจิตจากนิจจสัญญา ทุกขานุปัสสนาเปลื้องจิตจากสุขสัญญา อนัตตานุปัสสนาเปลื้องจิตจากอัตตสัญญา นิพพิทานุปัสสนาเปลื้องจิตจากนันทิ (ความเพลิดเพลินยินดี) วิราคานุปัสสนาเปลื้องจิตจากราคะ นิโรธานุปัสสนาเปลื้องจิตจากสมุทัย ปฏินิสสัคคานุปัสสนาเปลื้องจิตจากความยึดมั่น

สรุปความหมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสสนา

๑๓. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจออก” หมายความว่า ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ ภิกษุควรใส่ใจว่าลมหายใจเข้าออกไม่เที่ยง ไม่ควรหายใจเข้าออกเหมือนในเวลาปกติที่มิได้ตามรู้ความไม่เที่ยง กล่าวคือ ภิกษุรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าเกิดขึ้นแล้วดำเนินต่อไปแล้วจึงสิ้นสุด หลังจากนั้นจึงเกิดลมหายใจออก เมื่อลมหายใจออกสิ้นสุดแล้วจึงเกิดลมหายใจเข้า นี้คือปัญญารู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของลมหายใจในระดับสัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็น ต่อจากนั้นเธอจะรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าออกเกิดดับอย่างรวดเร็ว นี้คือปัญญาในระดับอุทยัพพยญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับ

๑๔. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นความหมดสิ้นไปของลมหายใจด้วยภังคญาณ หรือหยั่งเห็นความหมดสิ้นไปของรูปนามทั้งหมดในขณะบรรลุมรรค หมายความว่า ลมหายใจที่ปรากฏในภังคญาณมีลักษณะเหมือนเงาดำๆ หรือควันจางๆ โดยไม่มีรูปร่างสัณฐานของลมหายใจอย่างแท้จริง นี้คือปัญญาในระดับภังคญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความดับ ส่วนในขณะบรรลุมรรคภิกษุย่อมรู้เห็นความดับไปของรูปนามทั้งหมดว่าไม่มีอะไรทั้งสิ้น มีเพียงจิตที่หยั่งเห็นความดับเท่านั้น นี้คือลักษณะของมรรคจิตที่รับเอาพระนิพพานคือความดับรูปนามเป็นอารมณ์

๑๕. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นความดับไปของลมหายใจด้วยภังคญาณ หรือหยั่งเห็นความดับไปของรูปนามทั้งหมดในขณะบรรลุมรรค

๑๖. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขันธ์ และกรรม] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นวิปัสสนาที่สละกิเลส วิบากขันธ์ และกรรมชั่วขณะในขณะได้บรรลุภังคญาณเป็นต้นไป และหยั่งเห็นมรรคที่สละกิเลส ขันธ์ และกรรมโดยสิ้นเชิงในขณะบรรลุมรรค

เมื่อภิกษุกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยสัมมสนญาณเป็นต้นไป และโพชฌงค์ ๗ มีกำลังแก่กล้า ย่อมบรรลุโสดาปัตติมรรคและโสดา-ปัตติผลเป็นลำดับแรก เธอย่อมกำจัดสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และทุจริตทุราชีพได้ทั้งหมด หลุดพ้นจากทุกข์ในอบายภูมิ และได้บรรลุพระนิพพานที่ยังมีขันธ์เหลืออยู่ซึ่งเรียกว่า สอุปาทิ-เสสนิพพาน ในปัจจุบันชาตินี้

คำอธิบายทั้งหมดเกี่ยวกับคำสรุปความทั้งสี่หมวดเหล่านี้ กล่าวตามตำราของโบราณาจารย์พม่าผู้ได้บรรลุธรรมด้วยวิธีสมถนัยและวิปัสสนานัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรค มีเนื้อหาที่เทียบเคียงปริยัติเข้ากับปฏิบัติได้อย่างชัดเจน หวังว่าจะเป็นแนวทางในการปฏิบัติแก่ผู้สนใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานตามสมควร

หมวดสี่ที่ ๔ นี้ตรัสไว้เนื่องด้วยวิปัสสนาล้วน ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างข้างต้นตรัสไว้เนื่องด้วยสมถะและวิปัสสนา

โดยประการดังนี้ พึงทราบการเจริญอานาปานสติที่มีวิธี ๑๖ โดยเนื่องด้วยหมวดสี่อย่างละ ๔ หมวด

แม้ท่านจะกล่าวว่าหมวดสี่ที่ ๔ เป็นวิปัสสนาล้วนโดยมิได้ระบุว่าเป็นธัมมานุปัสสนา ก็ควรทราบว่านับเข้าในธัมมานุปัสสนาตามข้อความในข้อ ๒๓๖ ของคัมภีร์นี้ว่า

> อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกฺกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺตธมฺมานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ.[๓๔๔]
>
> "ส่วนหมวดสี่ ๓ อื่นมีตรัสไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้"

ข้อความว่า "ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างข้างต้นตรัสไว้เนื่องด้วยสมถะและวิปัสสนา" หมายความว่า หมวดสี่ ๓ อย่างที่เหลือเป็นวิธีปฏิบัติแบบสมถะและวิปัสสนาทั้งสองอย่าง โดยผู้ปฏิบัติเน้นสมถะเป็นหลัก แล้วจึงอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนาต่อไป

อานิสงส์ของอานาปานสติ

[๒๓๗] จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป อานาปานสตินี้ที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าอานาปานสตินั้นอานิสงส์มากโดยเนื่องด้วยความสงบเป็นต้นดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ[๓๔๕] (ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้ว ย่อมสงบประณีต) และด้วยการตัดขาด[มิจฉา]วิตกได้

---

[๓๔๔] วิสุทฺธิ. ๑/๒๓๖/๓๑๗

[๓๔๕] วิ.มหา. ๑/๑๖๕/๙๖-๗, สํ.ม. ๑๙/๙๘๕/๒๗๘

ในประโยคว่า เอวํ โสฬสวตฺถุวเสน จ ปน อยํ อานาปานสฺสติ มหปฺผลา โหติ มหา-นิสํสา (จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป อานาปานสตินี้ที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่างดังที่กล่าวมานี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก) สนามหลวงบาลีไทยนิยมแปล จ ปน ศัพท์ว่า "ก็แล" โดย จ ศัพท์แปลว่า "ก็" ปน ศัพท์แปลว่า "แล" อนึ่ง นิบาตคือ ปน ทำหน้าที่วจนาลังการ คือ ประดับคำ นิบาตประเภทนี้นิยมใช้เพื่อประดับคำในพากย์ให้สละสลวยตามเสียงของชาวมคธ ตำรานิสสัยพม่าจึงไม่นิยมแปลนิบาตประเภทนี้

ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงอานิสงส์ของการเจริญอานาปานสติ ในที่นี้จึงแปลว่า "จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๖) แต่วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๔๖] กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงในพากย์ โดยรวบรวมความสงบเป็นต้นที่จะกล่าวถึงต่อไป ตามนัยนี้ประโยคข้างต้นแปลว่า "อานาปานสตินี้ที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่างและความสงบเป็นต้นดังที่กล่าวมานี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก"

ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของวิสุทธิมรรคแปลพม่า เพราะโดยทั่วไป จ ศัพท์ที่ประกอบคู่กับ ปน ศัพท์มักทำหน้าที่วากยารัมภะ ไม่นิยมทำหน้าที่สมุจจยะ ดังข้อความว่า

> ตตฺถ จสทฺโท อุปญฺญาสตฺโถ. ปนสทฺโท วจนาลงฺกาโร.[๓๔๗]
>
> "ในพากย์นั้น จ ศัพท์มีความหมายว่า อุปัญญาสะ (กล่าวต่อจากประโยคหน้า) ปน ศัพท์เป็นเครื่องประดับคำ"
>
> จสทฺโท อุปญฺญาสตฺโถ. อุปญฺญาโสติ จ วากฺยารมฺโภ วุจฺจติ. วุตฺตญฺจ
>
> สมุจฺจโย อุปญฺญาโส จสทฺทตฺโถ ทฺวิธา มโต
> อุปญฺญาโส นาม วากฺยา- รมฺโภ วุจฺจติ ตญฺญุนาติ.[๓๔๘]
>
> "จ ศัพท์ มีอรรถว่า อุปัญญาสะ อนึ่ง การปรารภประโยคกล่าวว่าเป็นอุปัญญาสะสมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถา ๒๗๑] ว่า

---
[๓๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๗/๔๑๓
[๓๔๗] มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๑/๑/๙๗
[๓๔๘] มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๑/๑/๗๘

'เนื้อความของ จ ศัพท์มี ๒ ประการ คือ สมุจจยะ และอุปัญญาสะ ท่านผู้รู้เนื้อความนั้นกล่าวว่า การปรารภประโยคชื่อว่า อุปัญญาสะ' "

โดยแท้จริงแล้ว อานาปานสตินี้ตัดการวิ่งไปสู่อารมณ์นั้นๆ ของจิตด้วยอำนาจ [มิจฉา]วิตกที่ทำอันตรายแก่สมาธิ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือลมหายใจเข้าออก เพราะเป็นธรรมสงบประณีต บริบูรณ์ และอยู่เป็นสุข ดังพระพุทธดำรัสว่า

อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทาย.[๓๔๙]

"ควรเจริญอานาปานสติเพื่อตัด[มิจฉา]วิตก"

และพึงทราบว่าอานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มากโดยเป็นพื้นฐานของการทำวิชชา (มรรค) และวิมุตติ (ผล) ให้บริบูรณ์อีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า

อานาปานสฺสติ ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ปริปูเรติ, จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตฺต โพชฺฌงฺเค ปริปูเรนฺติ, สตฺต โพชฺฌงฺคา ภาวิตา พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตึ ปริปูเรนฺติ.[๓๕๐]

"ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สั่งสมแล้ว :-

๑. อานาปานสติย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ [เพราะภาวนานั้นดำเนินไปเนื่องด้วยอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น]

๒. สติปัฏฐาน ๔ ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ [เพราะการเจริญสติปัฏฐานไม่บริบูรณ์โดยปราศจากโพชฌงค์]

๓. โพชฌงค์ ๗ ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ [เพราะวิชชาและวิมุตติเหล่านั้นถึงผลที่สุดได้ด้วยการเจริญโพชฌงค์]"

---

[๓๔๙] องฺ.นวก. ๒๓/๑/๒๙๒

[๓๕๐] ม.อุ. ๑๔/๑๔๗/๑๓๐

ผู้ปฏิบัติที่ระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามวิธีคณนา วิธีอนุพันธนา และวิธีฐปนาที่เป็นระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ และทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ เมื่อเธอเสียชีวิตแล้วย่อมไปเกิดเป็นเทวดาหรือพรหมตามสมควร กุศลที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ หรืออนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ชื่อว่า กุศลอาศัยวัฏฏะ (วัฏฏนิสสิตกุศล) เขาจึงควรตั้งใจว่าเราจะพยายามปฏิบัติต่อไปไม่หยุดยั้งจนกระทั่งเข้าถึงโพชฌงค์อาศัยความสงัดจากกิเลส สำรอกกิเลส ดับกิเลส และน้อมไปเพื่อการสละกิเลส เมื่อนั้นจึงได้บรรลุมรรคผลซึ่งเป็นสภาพสงัด สำรอก ดับ และสละกิเลสอย่างแท้จริง กุศลที่เกิดจัดเป็นกุศลไม่อาศัยวัฏฏะ (วิวัฏฏนิสสิตกุศล)

ด้วยเหตุดังกล่าว ชาวพุทธที่มีโอกาสพบกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ควรตั้งใจเพียรปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด และการบรรลุพระนิพพานก็มาจากการบรรลุมรรคผล การบรรลุมรรคผลมาจากการเจริญโพชฌงค์ การเจริญโพชฌงค์มาจากการเจริญสติปัฏฐาน และการเจริญสติปัฏฐานก็คือการระลึกรู้ลมหายใจเข้าออก เมื่อสติปัฏฐาน โพชฌงค์ และมรรคผลสำเร็จด้วยการระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกนี้แล้ว โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการก็มีกำลังแก่กล้าบริบูรณ์

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าอานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มากด้วยการรู้ชัดลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายอีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า

> เอวํ ภาวิตาย โข ราหุล อานาปานสฺสติยา เอวํ พหุลีกตาย เยปิ เต จริมกา อสฺสาสปสฺสาสา, เตปิ วิทิตาว นิรุชฺฌนฺติ, โน อวิทิตา.[๓๕๑]
>
> “ราหุล เมื่อบุคคลเจริญให้เกิดอานาปานสติอย่างนี้ สั่งสมแล้วอย่างนี้ แม้ลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายก็ถูกรู้ชัดก่อนแล้วจึงดับไป ยังไม่ถูกรู้ชัดหาดับไปไม่”

[๒๓๘] ในเรื่องนั้น ลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายมี ๓ ประเภทโดยเนื่องด้วยการดับ ดังนี้

---
[๓๕๑] ม.ม. ๑๓/๑๒๑/๙๖

๑. มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ (ภวจริมกะ) คือ ในภพทั้ง ๓ ลมหายใจเข้าออกมีในกามภูมิเท่านั้น ไม่มีในรูปภูมิและอรูปภูมิ จึงได้ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ

๒. มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน (ฌานจริมกะ) คือ ในฌานทั้ง ๔ ลมหายใจเข้าออกมีในฌาน ๓ อย่างแรก ไม่มีในจตุตถฌาน จึงได้ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน

๓. มีในครั้งสุดท้ายด้วยจุติจิต (จุติจริมกะ) คือ ลมหายใจเข้าออกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ ก่อนจุติจิตแล้วดับไปพร้อมกับจุติจิต ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยจุติจิต

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาลมประเภทที่สามนี้ว่าเป็นลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายในเรื่องนี้

ท่านจำแนกลมหายใจเข้าออกเป็น ๓ ประเภทตามภพ ฌาน และจุติจิต คือ

๑. ภวจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ หมายความว่า ลมหายใจเข้าออกของพระอนาคามีที่จุติจากกามภูมิแล้วไปเกิดในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ ของพระโสดาบันและพระสกทาคามีที่จุติจากกามภูมิแล้วไปเกิดในรูปภูมิหรืออรูปภูมิ และของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานในกามภูมิ ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ เพราะมีในกามภูมิเท่านั้น ไม่มีในรูปภูมิและอรูปภูมิ

๒. ฌานจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน หมายความว่า ผู้ที่เข้าจตุตถฌานหลังจากเข้าฌานตามลำดับปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน หรือผู้ที่เข้าจตุตถฌานหลังจากเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในฌาน ๓ ข้างต้น ลมหายใจเข้าออกของเขาในขณะเข้าฌาน ๓ อย่างแรก ยังปรากฏอยู่ ต่อเมื่อเขาเข้าจตุตถฌานแล้ว ลมหายใจจึงดับไป จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีได้ตรัสถึงการระงับกายสังขารคือลมหายใจในขณะเข้านิโรธสมาบัติ ดังนั้น ลมหายใจที่เกิดขึ้นพร้อมกับฌานขั้นต่ำอย่างใดอย่างหนึ่งที่อยู่ใกล้จตุตถฌาน จึงได้ชื่อว่า ฌานจริมกะ

๓. จุติจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยจุติจิต หมายความว่า วิถีจิตทั่วไปมีขณะจิต ๑๗ ขณะ จุติจิตเป็นขณะสุดท้าย ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกที่ดับไปพร้อมกับจุติจิต ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยจุติจิต

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๙) ส่วนวิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

> ภวจริมกาติ ภววเสน จริมกา นิหีนภวปวตฺติโน. ตถา ฌานจริมกา เวทิตพฺพา. จุติจริมกาติ จุติยา จริมกา จุติกฺขณปวตฺติโน สพฺพปริโยสานกา. ตสฺมาติ ตีสุ ภเวสุ นิหีเน กามภเว ปวตฺตนโต.[๓๕๒]
>
> "คำว่า ภวจริมกา หมายความว่า ชื่อว่าจริมกะโดยเนื่องด้วยภพ คือ ดำเนินไปในภพที่ทราม พึงทราบฌานจริมกะเหมือนอย่างนี้
>
> คำว่า จุติจริมกา หมายความว่า มีในที่สุดด้วยจุติจิต คือ ดำเนินไปในจุติขณะ กล่าวคือ มีในที่สุดของจิตทั้งหมด
>
> คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) คือ เพราะดำเนินไปในกามภูมิที่ทรามในบรรดาภพทั้งสาม"

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า จริมก ในภวจริมกะและฌานจริมกะ มีความหมายว่า "ทราม" ส่วนในจุติจริมกะมีความหมายว่า "ที่สุด" เพราะท่านอธิบายด้วยคำว่า นิหีน (ทราม) ดังนั้น ภวจริมกะ จึงหมายความว่า "มีในกามภูมิอันทราม" ส่วนฌานจริมกะมีความหมายว่า "มีในฌานอันทราม"

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๙) ไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกาตามเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. ถ้าคำว่า ภวจริมกะ หมายความว่า "มีในกามภูมิอันทราม" ลมหายใจเข้าออกในกามภูมิก็ต้องเป็นลมหายใจทรามทั้งสิ้น เนื่องจากไม่มีลมหายใจที่ไม่ชื่อว่า จริมกะ เมื่อเป็นเช่นนี้ การประกอบใช้คำว่า จริมกะ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ แต่ถ้ามีความหมายว่า "มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ" ก็สื่อความหมายตามที่ได้อธิบายมาแล้ว

๒. ถ้าคำว่า ฌานจริมกะ หมายความว่า "มีในฌานอันทราม" ลมหายใจเข้าออกในฌานขั้นต่ำก็ต้องเป็นลมหายใจทรามทั้งสิ้น เนื่องจากไม่มีลมหายใจที่ไม่ชื่อว่า จริมกะ

---

[๓๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๘/๔๑๓-๑๔

เมื่อเป็นเช่นนี้ การประกอบใช้คำว่า จริมกะ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ แต่ถ้ามีความหมายว่า "มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน" ก็สื่อความหมายถึงลมหายใจที่เกิดพร้อมกับฌานและมิได้มีในครั้งสุดท้ายอีกด้วย

ดังได้สดับมาว่า [ลมหายใจเข้าออกย่อมปรากฏ]แก่ภิกษุผู้หมั่นเจริญกรรมฐานนี้ เพราะได้กำหนดรู้อารมณ์คือลมหายใจเข้าออกเป็นอย่างดี เมื่อเธอนึกถึงความเกิดดับในขณะเกิดจิตดวงที่ ๑๖ ก่อนจุติจิต แม้ความเกิดขึ้นของลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงความตั้งอยู่ แม้ความตั้งอยู่แห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อนึกถึงความดับ แม้ความดับแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ

โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุที่เจริญกรรมฐานอื่นจากอานาปานสติกรรมฐานนี้แล้วบรรลุอรหัตตผล อาจกำหนดอายุขัยได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ผู้ที่เจริญอานาปานสติที่มีวิธี ๑๖ อย่างนี้แล้วได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมกำหนดอายุขัยได้แน่นอน เธอทราบว่าบัดนี้อายุขัยของเรามีเพียงเท่านี้ ไม่เลยไปกว่านี้ จึงทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้นตามปกติแล้วปิดตาลง ดังพระติสสเถระผู้อยู่ในวัดโกฏบรรพต พระมหาติสสเถระผู้อยู่ในวัดมหากรัญชนิยะ พระติสสเถระผู้บิณฑบาตเป็นวัตรในแคว้นเทวปุตตะ และพระเถระสองพี่น้องผู้อยู่ในวัดจิตตลบรรพต

ในเรื่องเหล่านั้น มีเรื่องหนึ่งแสดงไว้ดังต่อไปนี้ ได้ยินมาว่า พระเถระรูปหนึ่งในสองพี่น้องลงปาติโมกข์ในวันเพ็ญอุโบสถ แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ ไปยังที่อยู่ของตน ยืนในที่จงกรมแล้วแลดูแสงจันทร์ ใคร่ครวญดูอายุขัยของตนแล้ว จึงกล่าวกับหมู่ภิกษุสงฆ์ว่า ท่านทั้งหลาย เคยเห็นภิกษุปรินิพพานอย่างไร

ในภิกษุเหล่านั้น บางรูปกล่าวว่า กระผมเคยเห็นภิกษุนั่งบนอาสนะแล้วปรินิพพาน บางรูปกล่าวว่า กระผมเคยเห็นนั่งคู้บัลลังก์ในอากาศแล้วปรินิพพาน พระเถระจึงกล่าวว่า บัดนี้เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังเดินจงกรมปรินิพพานแก่ท่านทั้งหลาย หลังจากนั้น ท่านทำรอยขีดไว้ในที่จงกรมแล้วกล่าวว่า เราเดินไปจากปลายที่จงกรมข้างนี้ไปถึงปลายอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยขีดนี้จักปรินิพพาน แล้วลงสู่ที่จงกรมไปถึงปลายข้างหนึ่งแล้ว

กลับมา ย่อมปรินิพพานในขณะเท้าข้างหนึ่งเหยียบรอยไว้

ที่ประเทศพม่ามีเรื่องเล่าว่า ราว ๘๐ ปีก่อน พระเถระ ๒ รูปเป็นพี่น้องกัน พำนักอยู่ที่ภูเขาตองเลโลง (ภูเขาสี่ลูก) จึงเรียกว่า ตองเลโลงสยาดอ (ท่านอาจารย์ตองเลโลง) ตามภูเขาที่พำนัก ท่านทั้งสองรูปไม่ได้อยู่ในสำนักเดียวกัน พระพี่ชายจึงเขียนจดหมายสั่งสอนพระน้องชายอยู่เสมอ ต่อมาพระพี่ชายเห็นว่าตนชรามากแล้ว จึงบอกให้ชาวบ้านทำโลงศพเตรียมไว้ให้ พอชาวบ้านทำโลงศพเสร็จ ท่านก็บอกว่าไม่ทราบว่าโลงศพจะพอดีกับตัวหรือไม่ ขอทดลองนอนก่อน พอนอนลงก็ปรินิพพานทันที พระน้องชายทราบข่าวก็ให้ชาวบ้านทำโลงศพให้ แล้วทดลองไปนอนเหมือนพี่ชายและปรินิพพานทันทีเช่นเดียวกัน นี้คือลักษณะที่พระอรหันต์สามารถรู้เวลาปรินิพพานของตนเองได้

เรื่องนี้ทำให้พระเถระพี่น้องทั้งสองรูปมีชื่อเสียงเลื่องลือที่ประเทศพม่า ท่านทั้งสองรูปมีน้องสาวคนหนึ่งบวชเป็นแม่ชีอยู่ที่เทือกเขาสะไกย เธอนุ่งห่มผ้าสีชมพูอ่อน เพราะย้อมจากเปลือกไม้ที่พบในเทือกเขานั้น ทำให้แม่ชีทั่วประเทศพร้อมใจกันเปลี่ยนสีผ้านุ่งห่มจากสีขาวเป็นสีชมพูอ่อน ดังที่ปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน การใช้สีจากเปลือกไม้ดังกล่าวนั้นถือว่าถูกต้องตามธรรมเนียมของนักบวช เพราะนักบวชต้องนุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดที่เรียกว่า ผ้ากาสาวะ แต่อาจมีสีต่างกันตามต้นไม้แต่ละชนิด เช่น น้ำย้อมของต้นตะเคียนมีสีกรักแดง ส่วนน้ำย้อมของต้นขนุนมีสีเหลืองอ่อน เป็นต้น

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ อานาปานสฺสตึ สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่นเจริญอานาปานสติที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้เสมอ”

จบคำอธิบายอานาปานสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานํ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภวทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา ๘

"พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด"

๑๐. เรื่องอุปสมานุสสติ

[๒๓๙] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติที่แสดงไว้โดยย่อต่อจากอานาปานสติ ควรอยู่ในที่สงัดหลีกเร้นอยู่ ระลึกถึงคุณของพระนิพพานซึ่งเรียกว่าที่ระงับทุกข์ทั้งปวง ดังพระพุทธดำรัสอย่างนี้ว่า

> ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ, ยทิทํ มทนิมฺมทโน ปิปาสวินโย อาลยสมุคฺฆาโต วฏฺฏุปจฺเฉโท ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ.[๓๕๓]
>
> "ภิกษุทั้งหลาย สภาวธรรมที่เป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) หรืออสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) มีอยู่เพียงเท่าใด เรากล่าวว่าการคลายตัณหาเป็นเลิศกว่าสภาวธรรมเหล่านั้น การคลายตัณหาดังกล่าวเป็นที่สร่างเมา กำจัดความกระหาย ถอนความผูกพัน ตัดวัฏฏะ สิ้นตัณหา คลายตัณหา ดับตัณหา พ้นไปจากตัณหา"

คำว่า อสงฺขตา แม้จะหมายถึงพระนิพพานอย่างเดียว ก็ประกอบใช้เป็นพหูพจน์ได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. หมายเอาประเภทที่สำเร็จโดยปริยายอันได้แก่สอุปาทิเสสนิพพานเป็นต้น หมายความว่า นิพพานมี ๒ ประเภท คือ สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่มีขันธ์เหลืออยู่) และอนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่) ดังนั้น แม้นิโรธสัจหรือนิพพานจะมีเพียงหนึ่งโดยสันติลักษณะ คือ ลักษณะสงบ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ได้ตามประเภทของนิพพานทั้งสองนั้น

๒. คำนี้เป็นอุเทศ (หัวข้อ) ของอริยสัจ ๔ ดังที่จะกล่าวต่อไปว่า จกฺขุํ ทุกฺขสจฺจํ (จักษุ เป็นทุกขสัจ) เป็นต้น และอุเทศก็มักถูกกระทำไว้โดยเนื่องด้วยธรรมที่ยังไม่ได้ตัดสิน

---

[๓๕๓] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๐/๓๐๘

กำหนดเนื้อความไว้แน่นอนว่ามีกี่อย่าง เพราะกล่าวเพียงความมีอยู่ของธรรมที่ถูกแสดงโดยย่อด้วยอุเทศ มิได้กล่าวกำหนดแน่นอน ดังนั้น จึงกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ที่ไม่กำหนดแน่นอน ดังคำว่า อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยมีอยู่)[๓๕๔]

ข้อความว่า "ที่ระงับทุกข์ทั้งปวง" หมายถึง ทุกข์ ๗ ประเภท คือ

๑. ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ที่ทนได้ยาก คือ ความทุกข์กายอันได้แก่ความเจ็บปวด หรือความทุกข์ใจอันได้แก่ความไม่สบายใจ ความเศร้าโศกเสียใจ

๒. วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน คือ ความสุขทางกายและใจซึ่งมิได้คงอยู่ตลอดไป เมื่อแปรปรวนไปก็ทำให้ผู้ที่ได้รับความสุขเกิดความทุกข์

๓. สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ รูปนามทั้งหมดที่เป็นโลกิยธรรมพร้อมทั้งอุเบกขาเวทนา ยกเว้นตัณหา สังขารทุกข์นี้ครอบคลุมทุกข์ในทุกขสัจทั้งหมด แม้สุขเวทนาและทุกขเวทนาก็นับเข้าในสังขารทุกข์เช่นเดียวกัน แต่สุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เมื่อแปรปรวนจากเดิม จึงมีชื่อเฉพาะว่า วิปริณามทุกข์ ส่วนทุกขเวทนาก็เป็นทุกข์ที่ทนได้ยากอย่างแท้จริง จึงมีชื่อเฉพาะว่า ทุกขทุกข์ ดังข้อความในสฬายตนวรรคเวทนาสังยุตต์ว่า ตํ โข ปเนตํ ภิกฺขุ มยา สงฺขารานํเยว อนิจฺจตํ สนฺธาย ภาสิตํ ยํ กิญฺจิ เวทยิตํ, ตํ ทุกฺขสฺมินฺติ[๓๕๕] (ภิกษุ คำว่า เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เวทนานั้นเป็นทุกข์ ตถาคตกล่าวหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย)

๔. ปฏิจฉันนทุกข์ ทุกข์ปกปิด คือ ทุกข์ที่คนอื่นรับรู้ไม่ได้ เช่น ปวดหัว ปวดฟัน ตัวร้อน ความลำบากกาย ความลำบากใจ ความโทมนัสน้อยใจ (บางแห่งเรียกว่า อปากฏทุกข์ คือ ทุกข์ไม่ปรากฏชัด)

๕. อปฏิจฉันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปกปิด เช่น ความทุกข์กายที่เกิดจากแผลมีด แผลหอก แผลไม้ ฝี (บางแห่งเรียกว่า ปากฏทุกข์ คือ ทุกข์ปรากฏชัด)

๖. นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยตรง คือ ทุกขเวทนา

๗. ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยอ้อม คือ ชาติทุกข์เป็นต้นนอกจากทุกขเวทนา แม้ทุกข์เหล่านี้จะไม่ใช่สภาพที่ทนได้ยากก็เป็นเหตุเกิดของความทุกข์กายและความทุกข์ใจในโอกาสต่อไป

---

๓๕๔ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๑/๒๗๐

๓๕๕ สํ.สฬา. ๑๘/๒๕๙/๒๐๒

คำอธิบายพระบาลี

ในพากย์นั้น คำว่า ยาวตา แปลว่า เพียงเท่าใด

คำว่า ธมฺมา แปลว่า สภาวธรรม

ในที่บางแห่ง ธมฺม ศัพท์อาจหมายถึงบัญญัติธรรม แต่ในที่นี้หมายถึงสภาวธรรมเท่านั้นโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวํ ธาเรตีติ ธมฺโม = สภาวะทรงสภาพเดิมของตน ชื่อว่า ธรรม (ธร ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + รมฺม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า สงฺขตา วา อสงฺขตา วา (ที่เป็นสังขตะหรืออสังขตะ) หมายความว่า สภาวธรรมที่มีปัจจัยมาประชุมรวมกันแล้วสร้างขึ้นก็ตาม ไม่ได้สร้างขึ้นก็ตาม

คำว่า สงฺขต มาจาก สํ (ประชุม) + กต (กระทำ) คือ ธรรมที่มีเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องประชุมกันสร้างขึ้นหรือปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เหมือนเสียงที่เกิดขึ้นจากท่อนไม้ ๒ ท่อนกระทบกัน ส่วน อสงฺขต คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุปัจจัยสร้างขึ้น ทั้งสองศัพท์มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับดังต่อไปนี้ว่า

- ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กรียึสูติ สงฺขตา = ธรรมที่ถูกปัจจัยประชุมกันแล้วกระทำ ชื่อว่า สังขตะ (สํ บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- น สงฺขตา อสงฺขตา = ธรรมที่มิใช่สังขตะ ชื่อว่า อสังขตะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ (เรากล่าวว่าการคลายตัณหาเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า เรากล่าวว่าการคลายตัณหาคือโลภะเป็นเลิศคือประเสริฐสุดกว่าสภาวธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งและไม่มีปัจจัยปรุงแต่งเหล่านั้น

คำว่า วิราค แปลง่ายๆ ว่า “การคลายตัณหา” แต่คำนี้มีความหมายตามศัพท์ว่า “ที่คลายตัณหา” ดังข้อความที่ท่านจะกล่าวต่อไป ที่จริงแล้วความหมายว่า “ที่คลายตัณหา” เป็นคำแปลของรูปวิเคราะห์อธิกรณสาธนะ แต่ในที่บางแห่งก็แสดงรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะของบทนี้ ดังนั้น คำแปลว่า “การคลายตัณหา” แม้จะไม่สอดคล้องกับอรรถของ ณ ปัจจัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค ก็ไม่ผิดหลักภาษา

คำว่า อคฺคมกฺขายติ ตัดบทเป็น อคฺโค + อกฺขายติ ลบ โอ อักษรและลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโอนม วณฺเณ (แปลง เอ และ โอ ท้ายอักษร เป็น อ) แล้วลง ม อักษรเป็นอาคม จึงได้รูปว่า อคฺคมกฺขายติ ตัวอย่างของการแปลง เอ และ โอ เป็น อ เช่น

- ยาจกมาคเต = ยาจเก + อาคเต ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่าทิสฺวา ยาจกมาคเต (เห็นยาจกผู้มาแล้ว)
- มิคเมโส = มิเค + เอโส ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า มิคเมโสจรามหํ (เราจะเที่ยวไปเหมือนเนื้อ)
- ผลมาหริ = ผเล + อาหริ ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า โก นุ เม ผลมาหริ (ใครนำผลไม้มาให้แก่เรา)
- อกรมฺหส เต = อกรมฺหเส + เต ลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ (เราได้ทำกิจให้แก่ท่านแล้ว)
- คสิปิ = โค + สิ + อปิ พบในสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ (ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ
- เถร วาทานมุตฺตโม = เถโร + วาทานํ + อุตฺตโม (เถรวาทประเสริฐกว่าวาทะทั้งหลาย)
- มคฺคมตฺถิ = มคฺโค อตฺถิ (หนทางมีอยู่)
- ทินฺนมาสิ ชนินฺเทน = ทินฺโน + อาสิ (พระราชาได้พระราชทานแล้ว)

ในพากย์นั้น คำว่า วิราโค (การคลายตัณหา) มิใช่หมายถึงการไม่มีตัณหาเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่มีตัณหาคืออสังขตธรรมที่ได้ชื่อว่า มทนิมมทนะ (ที่สร่างเมา) เป็นต้น

ในพระดำรัสว่า ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯเปฯ นิพฺพานํ (การคลายตัณหาดังกล่าวเป็นที่สร่างเมา กำจัดความกระหาย ถอนความผูกพัน ตัดวัฏฏะ สิ้นตัณหา คลายตัณหา ดับตัณหา พ้นไปจากตัณหา)

ข้อความว่า "คำว่า วิราโค (การคลายตัณหา) มิใช่หมายถึงการไม่มีตัณหาเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่มีตัณหาคืออสังขตธรรม" หมายความว่า ตัณหาโดยองค์ธรรมคือโลภะ แต่ในขณะที่เกิดกุศลจิต โลภะดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เหมือนความมืดไม่เกิดร่วมกับแสงสว่าง การไม่เกิดตัณหาในขณะเกิดกุศลจิตนี้เป็นการไม่มีตัณหาชั่วขณะ ไม่ใช่การไม่มีตัณหาโดยสิ้นเชิง ดังนั้น คำนี้หมายถึงอสังขตธรรมคือพระนิพพานอันเป็นสภาวะดับตัณหาโดยสิ้นเชิงในขณะเกิดมรรคจิตและผลจิตที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

กล่าวโดยละเอียดว่า อสังขตธรรมนั้นชื่อว่า :-

ก. ที่สร่างเมา เพราะความมัวเมาทั้งหมดมีความเมาคือมานะและความมัวเมาว่าเป็นบุรุษเป็นต้นมาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมสร่างเมา หายเมาคือพินาศไป จึงเรียกว่า มทนิมมทนะ (ที่สร่างเมา)

ข. ที่กำจัดความกระหาย เพราะความกระหายกามคุณทั้งหมดมาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงความหมดสิ้นไป คือดับไป จึงเรียกว่า ปิปาสวินยะ (ที่กำจัดความกระหาย)

ค. ที่ถอนความผูกพัน เพราะความผูกพันกามคุณ ๕ มาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงการถอนออกเด็ดขาด จึงเรียกว่า อาลยสมุคฆาตะ (ที่ถอนความผูกพัน)

ฆ. ที่ตัดวัฏฏะ เพราะวัฏฏะที่มีในภูมิ ๓ [คือ กิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ] มาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมขาดสูญ จึงเรียกว่า วัฏฏุปัจเฉทะ (ที่ตัดวัฏฏะ)

ง-ฉ. ที่สิ้นตัณหา ที่คลายตัณหา ที่ดับตัณหา เพราะตัณหามาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงความสิ้นไป คลายไป ดับไปโดยสิ้นเชิง จึงเรียกว่า ตัณหัก-

ขยะ (ที่สิ้นตัณหา) วิราคะ (ที่คลายตัณหา) นิโรธ (ที่ดับตัณหา)

ช. ธรรมพ้นไปจากตัณหา เพราะพ้น สลัดออก คือหลุดพ้นไปจากตัณหาที่ชื่อว่า วานะ (สภาวะร้อยรัดกำเนิดเป็นต้น) เนื่องจากร้อยรัด ผูก คือเชื่อมกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ เพื่อความเกิดขึ้นสืบไปภพแล้วภพเล่า จึงเรียกว่า นิพพาน (ที่พ้นไปจากตัณหา)

คำว่า ตมาคมฺม (มาถึงอสังขตธรรมนั้น) ในประโยคทั้งหมดแสดงรูปวิเคราะห์อธิกรณสาธนะของศัพท์หลังคือ นิมฺมทน, วินย, สมุคฺฆาต, สมุจฺเฉท, ขย และของศัพท์ว่า วิราค และ นิโรธ ศัพท์เหล่านั้นมีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

- มทา นิมฺมทียนฺติ เอตฺถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺฉนฺตีติ นิมฺมทโน, มทานํ นิมฺมทโน มทนิมฺมทโน = ที่สร่างเมา ชื่อว่า มทนิมมทนะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ปิปาสา เอตฺถ วินยํ ยาตีติ วินโย, ปิปาสานํ วินโย ปิปาสวินโย = ที่กำจัดความกระหาย ชื่อว่า ปิปาสวินยะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อาลยา เอตฺถ สมุคฺฆาตํ คจฺฉนฺตีติ สมุคฺฆาโต, อาลยานํ สมุคฺฆาโต อาลยสมุคฺฆาโต = ที่ถอนความผูกพัน ชื่อว่า อาลยสมุคฆาตะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- เตภูมกํ วฏฺฏํ เอตฺถ อุปจฺฉิชฺชตีติ อุปจฺเฉโท, วฏฺฏสฺส อุปจฺเฉโท วฏฺฏุปจฺเฉโท = ที่ตัดวัฏฏะ ชื่อว่า วัฏฏุปัจเฉทะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ตณฺหา เอตฺถ ขยํ คจฺฉตีติ ขโย, ตณฺหาย ขโย ตณฺหกฺขโย = ที่สิ้นตัณหา ชื่อว่า ตัณหักขยะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- ตณฺหา เอตฺถ วิรชฺชตีติ วิราโค = ที่คลายตัณหา ชื่อว่า วิราคะ (วิ บทหน้า + รนฺช ธาตุ <ราเค = ย้อม> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- ตณฺหา เอตฺถ นิรุชฺฌตีติ นิโรโธ = ที่ดับตัณหา ชื่อว่า นิโรธะ (วิ บทหน้า + รุธ ธาตุ <อาวรเณ = ปิด, กั้น> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- วานโต นิกฺขนฺโต นิพฺพานํ = ธรรมพ้นไปจากตัณหา ชื่อว่า นิพพาน (อมาทิปรตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิราค ซึ่งแปลว่า “ที่คลายตัณหา” และ นิโรธ ซึ่งแปลว่า “ที่ดับตัณหา” กล่าว

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ โดย รนฺช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้ามีความหมายว่า “คลาย, ปราศจาก, ดับ” อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาและฎีกาฉบับอื่นกล่าวว่า คำว่า วิราค แปลว่า “ที่คลายกิเลส” ส่วน นิโรธ แปลว่า “ที่ดับกิเลส” ดังข้อความว่า

อิธ ปน นิพฺพานํเยว สพฺพสงฺขเตหิ วิวิตฺตตฺตา วิเวโก, สพฺเพสํ วิราคภาวโต วิราโค, นิโรธภาวโต นิโรโธติ วุตฺตํ.[๓๕๖]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ นิพพานนั่นแหละได้ชื่อว่า วิเวก (ที่สงัดจากสังขาร) เพราะสงัดจากสังขตธรรมทั้งหมด, ชื่อว่า วิราคะ (ที่คลายกิเลส) เพราะคลายกิเลสทั้งหมด ชื่อว่า นิโรธ (ที่ดับกิเลส) เพราะดับกิเลสทั้งหมด”

วิเวกนิสฺสิตนฺติอาทีสุ วิเวโก วิราโค นิโรโธติ ตีณิปิ นิพฺพานสฺส นามานิ. นิพฺพานญฺหิ อุปธิวิเวกตฺตา วิเวโก. ตํ อาคมฺม ราคาทโย วิรชฺชนฺตีติ วิราโค. นิรุชฺฌนฺตีติ นิโรโธ.[๓๕๗]

“ในคำว่า วิเวกนิสฺสิตํ (อาศัยวิเวก) เป็นต้น คำทั้งสามว่า วิเวก วิราคะ และนิโรธ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพานชื่อว่า วิเวก เนื่องจากเป็นอุปธิวิเวก (สงัดจากกิเลส) ชื่อว่า วิราคะ เนื่องจากเป็นที่คลายกิเลสมีตัณหาเป็นต้น ชื่อว่า นิโรธ เนื่องจากเป็นที่ดับกิเลสมีตัณหาเป็นต้น”

วิรชฺชติ เอตฺถ สํกิเลสธมฺโมติ.[๓๕๘]

“ที่คลายธรรมอันเศร้าหมอง [ชื่อว่า วิราคะ]”

การกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นที่คลายและดับกิเลส เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะนิพพานไม่ใช่ดับและคลายตัณหาอย่างเดียว แต่ยังเป็นที่ดับและคลายกิเลสอื่นๆ อีกด้วย ส่วนการกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นที่คลายและดับตัณหา เป็นการกล่าวโดยอ้อม เพราะยังหมายรวมถึงการดับและคลายกิเลสอื่นๆ อีก การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า

---

[๓๕๖] องฺ.ทุก.อ. ๒/๑๒/๑๑

[๓๕๗] ที.ปา.อ. ๓/๓๑๐/๒๑๖

[๓๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๓๙/๔๑๕

ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราช-บริพารอื่นๆ อีก

ในกิเลสหลัก ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ โลภะหรือตัณหาเป็นหลักที่สำคัญกว่าโทสะและโมหะ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสตัณหาว่าเป็นสมุทยสัจ จะเห็นได้ว่าพระโสดาบันกำจัดตัณหาที่ต้องการจะไปเกิดนานกว่า ๗ ชาติ ท่านจึงเกิดเพียง ๗ ชาติเท่านั้น พระสกทาคามีทำให้ตัณหาเบาบางลง จึงเกิดอีก ๑ ชาติ พระอนาคามียังมีรูปราคะและอรูปราคะอยู่จึงไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ส่วนพระอรหันต์กำจัดตัณหาโดยสิ้นเชิง ท่านจึงไม่เกิดอีก

ผู้เพียรปฏิบัติควรระลึกถึงความสงบที่เรียกว่าพระนิพพานโดยเนื่องด้วยคุณมีความเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นเหล่านั้นดังอธิบายมาฉะนี้ นอกจากนั้น ยังควรระลึกถึงความสงบเนื่องด้วยคุณ[อื่น]ที่มีตรัสไว้ในพระสูตรเป็นต้นว่า

> อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ. สจฺจญฺจ ฯเปฯ ปารญฺจ ฯเปฯ สุทุทฺทสญฺจ ฯเปฯ อชรญฺจ ฯเปฯ ธุวญฺจ ฯเปฯ นิปฺปปญฺจญฺจ ฯเปฯ อมตญฺจ ฯเปฯ สิวญฺจ ฯเปฯ เขมญฺจ ฯเปฯ อพฺภุตญฺจ ฯเปฯ อนีติกญฺจ ฯเปฯ อพฺยาพชฺฌญฺจ ฯเปฯ วิสุทฺธิญฺจ ฯเปฯ ทีปญฺจ ฯเปฯ ตาณญฺจ ฯเปฯ เลณญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ.[๓๕๙]
>
> "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่เธอทั้งหลายถึงธรรมที่ :-
>
> ก. ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
>
> ข. จริงแท้ [เพราะไม่แปรปรวน]
>
> ค. เป็นฝั่งโน้น[ของสังสารวัฏ]
>
> ฆ. เห็นได้ยาก [เพราะผู้มิได้สั่งสมปัญญาไม่อาจเห็นได้ เนื่องจากลึกซึ้งยิ่งและเป็นสภาวะสงบละเอียดยิ่ง]
>
> ง. ไม่แก่

---

๓๕๙ สํ.สฬา. ๑๘/๓๖๖-๔๐๙/๓๑๙-๒๘

จ. มั่นคง [เพราะดำรงมั่นเนื่องจากไม่พินาศด้วยชราเป็นต้น]

ฉ. ไม่ทำให้เนิ่นช้า [เพราะไม่มีธรรมทำให้เนิ่นช้ามีตัณหาเป็นต้น]

ช. ไม่ตาย

ฌ. ร่มเย็น [เพราะไม่มีกิเลสที่ทำให้ไม่ร่มเย็น]

ญ. ปลอดภัย [เพราะไม่ถูกโยคะ ๔ รบกวน]

ฎ. พิเศษยิ่งไม่เคยมีมาก่อน

ฐ. ไม่มีโทษภัย

ฑ. ไม่มีทุกข์

ฒ. หมดจด [เพราะบริสุทธิ์ยิ่งจากมลทินคือกิเลสทั้งหมด]

ณ. เป็นพักพิงเหมือนเกาะ [เพราะไม่ถูกโอฆะ ๔ ท่วมทับ]

ต. เป็นที่คุ้มครอง[จากทุกข์ในวัฏฏะทั้งปวง]

ถ. เป็นที่หลบภัย

อานิสงส์ของอุปสมานุสสติ

เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นระลึกถึงความสงบโดยเนื่องด้วยคุณมีความสร่างเมาเป็นต้นอย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภความสงบเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในการเจริญพระพุทธคุณเป็นต้นอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะคุณของพระนิพพานลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าอุปสมานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงคุณของพระนิพพาน

อนึ่งเล่า แม้อุปสมานุสสตินี้ก็สำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้นเช่นเดียวกับอนุสสติ ๖ [เพราะคุณของพระนิพพานปรากฏเนื่องด้วยการหยั่งรู้คือการแทงตลอด หรือเพราะสำเร็จได้ง่าย] กระนั้นก็ตาม แม้ปุถุชนผู้หนักแน่นในพระนิพพานอันสงบก็อาจใส่ใจกำหนดรู้ได้ ดังจะเห็นได้ว่า จิตเลื่อมใสในพระนิพพานอันสงบได้ด้วยการสดับตรับฟัง

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้หมั่นเจริญอุปสมานุสสตินี้ :-

๑. ย่อมหลับเป็นสุข

๒. ตื่นเป็นสุข

๓. มีอินทรีย์สงบ

๔. มีใจสงบ

๕. ประกอบด้วยหิริโอตตัปปะ

๖. น่าเลื่อมใส

๗. มีอัธยาศัยประณีต

๘. เป็นผู้ควรเคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย

๙. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต ภาวเยถ วิจกฺขโณ
เอวํ อเนกานิสํสํ อริเย อุปสเม สตึ.

“เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์จึงไม่ควรประมาท หมั่นเจริญสติในพระนิพพานอันประเสริฐที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้เสมอ”

จบคำอธิบายอุปสมานุสสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

จบปริจเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกรรมฐานนิทเทส (คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน) ของเรื่องสมาธิภาวนา ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๙

พรหมวิหารนิทเทส : คำอธิบายพรหมวิหาร

๑. คำอธิบายเมตตาภาวนา

ควรพิจารณาโทษของโทสะและอานิสงส์ของขันติ

[๒๔๐] ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ที่แสดงไว้โดยย่อต่อจากอนุสสติกรรมฐาน คือ

๑. เมตตา ความรักสนิทสนมฉันท์มิตร

๒. กรุณา ความสงสารผู้มีทุกข์

๓. มุทิตา ความพลอยยินดีต่อผู้มีสุข

๔. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลางโดยพิจารณาว่าสัตว์โลกมีกรรมเป็นของตน

ผู้เพียรปฏิบัติใหม่ที่ประสงค์จะเจริญเมตตาก่อน ต้องตัดความกังวล (ปลิโพธ) แล้วจึงเรียน[วิธีเจริญเมตตา]กรรมฐาน ทำภัตกิจบรรเทาความง่วงในภัตแล้ว นั่งตามสบายบนอาสนะที่ปูลาดไว้ในสถานที่สงัด ควรเริ่มพิจารณาโทษของโทสะและอานิสงส์ของขันติก่อน เพราะโทสะควรถูกขจัดและบรรลุขันติด้วยภาวนานี้ แต่ไม่มีใครขจัดโทษที่ยังไม่เห็นหรือบรรลุอานิสงส์ที่ยังไม่เข้าใจได้

ขึ้นชื่อว่าเมตตามีองค์ธรรมคืออโทสเจตสิก ดังพระพุทธดำรัสในอโทสนิทเทสว่า เมตฺติ เมตฺตายนา เมตฺตายิตตฺตํ (เมตตา กิริยาที่เมตตา ความปรารถนาดี) และขันติในเรื่องนี้หมายถึงขันติคือความอดกลั้น (อธิวาสนขันติ) ซึ่งมีองค์ธรรมคือนามขันธ์ ๔ ที่มีอโทสเจตสิกเป็นประธาน ดังนั้น เมื่อเมตตาสำเร็จอยู่ ขันติคือความอดกลั้นก็เป็นอันสำเร็จเช่นกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า "และบรรลุขันติ" คำนั้นแสดงว่า การพิจารณาอานิสงส์ของขันติมีประโยชน์โดยแท้[๓๖๐]

---

[๓๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรเห็นโทษของโทสะ [เพราะโทสะเป็นมูลเหตุของโทษในภพปัจจุบันและสัมปรายภพด้วยการฆ่าสัตว์เป็นต้น] ตามนัยแห่งพระสูตรเป็นต้นว่า

ทุฏฺโจ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต ปาณมฺปิ หนติ.[๓๖๑]

"อาวุโส บุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง"

ข้อความว่า "ถูกโทสะครอบงำ" หมายความว่า โทสะเกิดขึ้นในจิตเป็นปริยุฏฐานกิเลส[๓๖๒]

ข้อความว่า "ย่ำยีจิตแล้ว" หมายความว่า โทสะย่ำยีจิตโดยไม่ให้โอกาสแก่การเกิดกุศลที่เป็นทาน ศีล หรือภาวนา กล่าวคือ คนที่เกิดโทสะย่อมไม่น้อมจิตไปเพื่อบำเพ็ญกุศลดังกล่าว[๓๖๓]

คำว่า ปาณมฺปิ หนติ (ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง) เป็นคำย่อของประโยคว่า อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ (ย่อมคิดเบียดเบียนตนเองบ้าง) เป็นต้น พบในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต และสัตตกนิบาต ดังข้อความว่า

ทุฏฺโจ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ, เจตสิกํปิ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ. โทเส ปหีเน เนว อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น ปรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ, น เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ.[๓๖๔]

"ผู้มีอายุ บุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว ย่อมคิดเบียดเบียนตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง ทั้งสองฝ่ายบ้าง เสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง เมื่อละโทสะได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น หรือทั้งสองฝ่าย ไม่เสวยทุกขโทมนัสทางใจ"

---

[๓๖๑] องฺ.ติก. ๒๐/๗๒/๒๑๐, องฺ.สตฺตก. ๒๓/๔๗/๓๙
[๓๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘
[๓๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘
[๓๖๔] องฺ.ติก. ๒๐/๗๒/๒๑๐, องฺ.สตฺตก. ๒๓/๔๗/๓๙

และควรทราบอานิสงส์ของขันติตามนัยแห่งพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา.[๓๖๕]

"ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอด พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นบรมธรรม"

ขนฺติพลํ พลานีกํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.[๓๖๖]

"เราเรียกผู้มีขันติเป็นกำลัง มีกองทัพคือกำลัง[ขันติ]ว่าเป็นพราหมณ์ (ผู้ลอยบาป)"

ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ.[๓๖๗]

"ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่"

ข้อความว่า "เป็นตบะอย่างยอด" หมายความว่า ความอดกลั้นเป็นข้อประพฤติอันยอดเยี่ยม เพราะเป็นมูลเหตุของสัมมาปฏิบัติที่มีลักษณะไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรกระทำและทำสิ่งที่ควรกระทำ[๓๖๘]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๖๙]กล่าวว่า ขนฺติโต อุตฺตริ อปสฺสโย นตฺถิ (ที่พึ่งอย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่) โดยเห็นว่าขันติเป็นที่พึ่ง เพราะห้ามโทษของตนและผู้อื่น อีกทั้งนำประโยชน์มาให้ตนและผู้อื่น ตามนัยนี้ต้องเพิ่มคำว่า อปสฺสโย (ที่พึ่ง) เข้ามาเป็นประธานในพากย์ แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๒) แปลว่า "ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่" โดยเพิ่มคำว่า อตฺโถ (ประโยชน์) เข้ามาเป็นประธานในพากย์ ในที่นี้ผู้แปลได้แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า ซึ่งกล่าวตามข้อความในอรรถกถาและฎีกาของสังยุตตนิกายสคาถวรรคว่า

ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชตีติ เตสุ สกอตฺถปรเมสุ อตฺเถสุ ขนฺติโต อุตฺตริตโร อญฺโญ อตฺโถ น วิชฺชติ.[๓๗๐]

---

[๓๖๕] ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓, ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๔/๕๐
[๓๖๖] ขุ.ธ. ๒๕/๓๙๙/๘๖, ขุ.สุ. ๒๕/๖๒๙/๔๕๗
[๓๖๗] สํ.ส. ๑๕/๒๕๐/๒๖๖
[๓๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘
[๓๖๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘
[๓๗๐] สํ.ส.อ. ๑/๒๕๐/๓๒๗

“บาทคาถาว่า ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ (ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่) หมายความว่า ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติในประโยชน์ทั้งหลายที่มีประโยชน์ตนสูงสุดเหล่านั้นหามีไม่”

ขนฺติโต อุตฺตริตโร อญฺโญ อตฺโถ น วิชฺชติ อนนฺตเรว อสฺส วิโรธํ อนตฺถํ ปฏิพาหิตฺวา ทิฏฺฐธมฺมิกสฺส เจว สมฺปรายิกสฺส จ สํวิธานโต.[๓๗๑]

“ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่ เพราะขันติห้ามโทษขัดแย้งของประโยชน์นั้นได้ทันทีแล้วทำประโยชน์ในภพปัจจุบันและสัมปรายภพ”

ต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาก่อน

ต่อจากนั้น จึงควรเจริญเมตตาภาวนาเพื่อข่มจิตจากโทสะที่ได้เห็นโทษแล้ว และเพื่อประกอบตนไว้ในขันติ และผู้เพียรปฏิบัติควรเข้าใจบุคคลผู้เป็นอุปสรรค[ของภาวนาโดยแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม]ก่อนว่า ไม่ควรเจริญเมตตาให้เป็นลำดับแรกกลุ่มหนึ่ง และไม่ควรเจริญเมตตาให้อีกกลุ่มหนึ่งโดยสิ้นเชิง

คำว่า ปุคฺคลโทสา ชานิตพฺพา (ควรเข้าใจบุคคลผู้เป็นอุปสรรค[ของภาวนา]) พบในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา แต่วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีปาฐะว่า ปุคฺคลเภโท ชานิตพฺโพ (ควรเข้าใจบุคคลต่างๆ) คือ ควรเข้าใจบุคคลสองประเภท คือ ผู้ที่ไม่ควรเจริญเมตตาให้เป็นลำดับแรกและผู้ที่ไม่ควรเจริญเมตตาให้โดยสิ้นเชิง วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๓) กล่าวว่าปาฐะที่พบในทุกฉบับก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน โดยมีความหมายตามที่กล่าวมานี้

ไม่ควรเจริญเมตตาแก่คน ๔ จำพวกเป็นลำดับแรก

กล่าวโดยละเอียดว่า ผู้เพียรปฏิบัติไม่ควรเจริญเมตตาเป็นลำดับแรกในคน ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ

---

[๓๗๑] สํ.ส.อ. ๑/๒๕๐/๓๔๕

๑. คนที่เกลียดชัง เพราะผู้ที่ตั้งคนที่เกลียดชังไว้ในฐานะเป็นคนที่เคารพรักย่อมลำบากใจ [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้คนที่เกลียดชังเป็นคนที่เคารพรักแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก่เมตตาให้คนที่เกลียดชังก่อน]

๒. เพื่อนที่รักมาก เพราะผู้ที่ตั้งเพื่อนที่รักมากไว้ในฐานะเป็นคนที่เป็นกลางย่อมลำบากใจ เนื่องจากอาจถึงกับเสียใจร้องไห้ในเวลาที่มีทุกข์เกิดขึ้นแก่เขา [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้เพื่อนที่รักมากเป็นคนที่เป็นกลางแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก่เมตตาให้เพื่อนที่รักมากก่อน]

๓. คนที่เป็นกลาง เพราะผู้ที่ตั้งคนที่เป็นกลางไว้ในฐานะเป็นคนที่ควรเคารพรักย่อมลำบากใจ [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้คนที่เป็นกลางเป็นคนที่ควรเคารพรักแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก่เมตตาให้คนที่เป็นกลางก่อน]

๔. คนคู่เวรกัน เพราะความโกรธมักเกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงคนคู่เวรกัน

ดังนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาแก่คนทั้ง ๔ จำพวกเป็นลำดับแรก และไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน อีกทั้งห้ามเจริญเมตตาแก่คนตายโดยสิ้นเชิง

คนที่เกลียดชัง คือ คนที่ไม่ทำประโยชน์แก่ตนและคนที่เคารพรัก หรือทำประโยชน์แก่คนที่ตนไม่เคารพรัก จัดเป็นที่ตั้งของความผูกโกรธ (อาฆาตวัตถุ) ตามพระดำรัสว่า อตฺถํ เม นา-จริ (เขาไม่ทำประโยชน์แก่เรา) เป็นต้น, อปฺปิยสฺส เม อมนาปสฺส อตฺถํ อจริ (เขาทำประโยชน์แก่คนที่เราไม่รักไม่ชอบใจ) เป็นต้น ส่วนคนคู่เวรกัน คือ คนที่ทำลายประโยชน์ของตนหรือคนที่เคารพรัก[๓๗๒]

ไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน

ส่วนในคนต่างเพศกัน เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเจริญเมตตาเจาะจงปรารภคนต่างเพศกันนั้นเป็นอารมณ์ ราคะมักเกิดขึ้น ได้ยินมาว่า บุตรอำมาตย์คนหนึ่งถามพระเถระประจำตระกูลว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมควรเจริญเมตตาแก่ใคร" พระเถระตอบว่า "ควรเจริญแก่คน

[๓๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๑๙

ที่รัก" เขารักภรรยาของเขา จึงแผ่เมตตาแก่ภรรยา[ปรากฏว่า]เดินชนผนังตลอดคืน ดังนั้นจึงไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน

คำว่า สพฺพรตฺตึ ภิตฺติยุทฺธมกาสิ (เดินชนผนังตลอดคืน) แปลตามศัพท์ว่า ทำการชนผนังตลอดคืน วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า เขาอธิษฐานศีลแล้วนั่งในห้องนอนภายในห้องที่ปิดประตูไว้เจริญเมตตาอยู่ ถูกราคะที่เกิดขึ้นโดยมีเมตตาเกิดขึ้นก่อนทำให้มืดบอด จึงต้องการไปหาภรรยา มิได้กำหนดประตูไว้ จึงชนผนังเพราะต้องการกระแทกผนังออกไป ฉะนั้นจึงกล่าวไว้[ในอรรถกถาของเนตติปกรณ์]ว่า เมตฺตายนามุเขน ราโค วญฺเจติ (ราคะหลอกลวงโดยมีการเจริญเมตตาเกิดขึ้นก่อน) และว่า อนฺธตมํ ตทา โหติ, ยํ ราโค สหเต นรํ (ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ราคะครอบงำชน)[๓๗๓]

คำว่า กุลูปกตฺเถร (พระเถระประจำตระกูล) คือ พระเถระที่มาบิณฑบาตประจำที่บ้าน หมายความว่า ภิกษุที่เดินบิณฑบาตทั่วไปในเวลาเช้ามี ๒ จำพวก คือ

๑. พวกที่ยืนหน้าบ้านแล้วรับบิณฑบาตกลับไป
๒. พวกที่เข้าไปนั่งในบ้านแล้วรับบิณฑบาต

ในเมืองไทยมีแต่ธรรมเนียมอย่างแรก แต่ธรรมเนียมหลังที่สืบทอดมาแต่ครั้งพุทธกาลยังปรากฏอยู่ที่ประเทศเมียนม่าร์ปัจจุบัน โดยทายกจะถวายบิณฑบาตแก่พระเณรที่ไม่คุ้นเคยมากนักที่หน้าบ้าน แต่จะนิมนต์พระเณรที่คุ้นเคยกันให้เข้าไปรับบิณฑบาตในบ้าน บางรูปอาจฉันบิณฑบาตที่ได้รับทันที เมื่อฉันเสร็จแล้วจึงนำบิณฑบาตไปฉันในมื้อเพล บางรูปอาจรับแล้วนำไปฉันที่วัดต่อไป

ห้ามเจริญเมตตาในคนตายโดยสิ้นเชิง

ส่วนผู้เจริญเมตตาแก่คนตาย ย่อมไม่อาจบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิได้ ได้ยินมาว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้เจริญเมตตาปรารภอาจารย์เป็นอารมณ์ แต่เธอไม่อาจเจริญ

---

[๓๗๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๐/๔๒๐

ได้จึงไปหาพระมหาเถระแล้วถามว่า “ท่านผู้เจริญ การเข้าเมตตาฌานของกระผมคล่องแคล่วทีเดียว แต่เหตุใดจึงเข้าเมตตาฌานนั้นไม่ได้” พระมหาเถระตอบว่า “อาวุโส เธอจงตรวจดูบุคคลผู้เป็นอารมณ์[ของเมตตา]” เมื่อเธอตรวจดูจึงได้ทราบว่าอาจารย์เสียชีวิตแล้ว เมื่อเจริญเมตตาปรารภคนอื่นเป็นอารมณ์ จึงเข้าสมาบัติได้ ดังนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาแก่คนตายโดยสิ้นเชิง

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๗๔]กล่าวว่า เหตุที่เมตตาภาวนาไม่สำเร็จในคนตาย ก็เพราะว่าคนตายไม่ใช่ฐานะที่ควรแผ่เมตตาไปให้ เนื่องจากคนตายไม่ควรแก่การน้อมนำประโยชน์ กล่าวคือ การน้อมนำประโยชน์ด้วยความเพียรมีได้ในบุคคลใดเมื่อมีเหตุอันควร การน้อมนำประโยชน์ทางใจ[นั้น]ย่อมถูกประกอบในบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น แต่คนตายไม่มีขันธ์ ๕ ปรากฏอยู่ การแผ่เมตตาให้เขาจึงไม่สำเร็จ

คำว่า เมตฺตายนฺโต (เมื่อเจริญเมตตา) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> เมตฺตายนฺโตติ เมตฺตํ กโรนฺโต, เมตฺตํ ภาเวนฺโตติ อตฺโถ.[๓๗๕]
>
> “คำว่า เมตฺตายนฺโต แปลว่า เมื่อทำเมตตา หมายความว่า เจริญเมตตา”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ทำเมตตา มาจาก เมตฺตา ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อนฺต ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีนิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สทฺทายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ (ย่อมกระทำเวร, จองเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)

---

[๓๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๒๐

[๓๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๐/๔๒๐

- อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)
- สมฺปิยายติ (ย่อมกระทำความรักยิ่ง)

อุทาหรณ์เหล่านี้อาจลงกิตก์ปัจจัยแล้วสำเร็จรูปเป็นบทกิตก์ก็ได้ เช่น สทฺทายนฺโต, สทฺทายมาโน (กระทำเสียงอยู่), เมตฺตายนฺโต, เมตฺตายมาโน (ทำเมตตาอยู่), สทฺทายิตพฺพํ (พึงกระทำเสียง), เมตฺตายิตพฺพํ (พึงทำเมตตา) เป็นต้น

ควรเจริญเมตตาแก่ตนเป็นลำดับแรก

[๒๔๑] ผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญเมตตาแก่ตนเป็นลำดับแรกก่อนทุกคนซ้ำแล้วซ้ำอีกตามนัยว่า

ก. อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโข (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข พ้นทุกข์)
ข. อเวโร [โหมิ] (อย่ามีเวรกัน)
ค. อพฺยาปชฺโช [โหมิ] (อย่าโกรธเคืองกัน)
ฆ. อนีโฆ [โหมิ] (อย่ามีความทุกข์)
ง. สุขี อตฺตานํ ปริหรามิ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

คำแผ่เมตตาให้ตัวเองว่า อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโข (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข พ้นทุกข์) หรือแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ว่า สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตุ นิทฺทุกฺขา (ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นสุข พ้นทุกข์) เป็นวิธีแผ่เมตตาโดยย่อที่ระบุไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ส่วนคำแผ่เมตตาให้ตัวเองว่า อหํ อเวโร อพฺยาปชฺโช อนีโฆ สุขี อตฺตานํ ปริหรามิ (ขอข้าพเจ้าอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) หรือแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) ที่จะกล่าวต่อไปในประโยคหน้า เป็นวิธีแผ่เมตตาโดยพิสดารคำแผ่เมตตาโดยพิสดารข้างต้นนั้นไม่พบโดยตรง

ในพระไตรปิฎก แต่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๓๗๖] ซึ่งจะได้กล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไป

โดยทั่วไปคนที่มีเวรคือผูกโกรธมักโกรธเคืองกันและกัน เมื่อโกรธเคืองกัน ทั้งคนโกรธเคืองและคนถูกโกรธเคืองก็มีความทุกข์ทั้งสองฝ่าย ไม่อาจรักษาตนให้อยู่เป็นสุขได้ ในกรณีตรงกันข้าม คนที่ไม่ผูกโกรธย่อมไม่โกรธเคืองกันและกัน เมื่อไม่โกรธเคืองกันก็ไม่มีความทุกข์ และรักษาตนให้อยู่เป็นสุขได้ จะเห็นได้ว่า ประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลัง โดยการไม่มีเวรทำให้ไม่โกรธเคือง การไม่โกรธเคืองทำให้ไม่มีทุกข์ และการไม่มีทุกข์ทำให้รักษาตนอยู่เป็นสุขได้ ดังข้อความว่า

> “อเวราติ จ สกสนฺตาเน จ ปเร ปฏิจฺจ ปรสนฺตาเน จ อิตเร ปฏิจฺจ เวราภาโว ทสฺสิโต. “อพฺยาปชฺชาติอาทีสุ เวราภาวา ตมฺมูลกพฺยาปาทาภาโว “อนีฆาติ พฺยาปาทาภาวา ตมฺมูลกทุกฺขาภาโว “สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ ทุกฺขาภาวา สุเขน อตฺตภาวปริหรณํ ทสฺสิตนฺติ เอวเมตฺถ วจนสมฺพนฺโธ เวทิ-ตพฺโพติ.[๓๗๗]
>
> “อนึ่ง คำว่า อเวรา (อย่ามีเวรกัน) แสดงความไม่มีเวรในกระแสจิตของตนโดยอาศัยคนอื่น และในกระแสจิตของคนอื่นโดยอาศัยคนนอกนี้ (คือ ไม่มีเวรทั้งฝ่ายตนและคนอื่น) ในคำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) เป็นต้น ท่านแสดงความไม่มีการโกรธเคืองที่มีเวรนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่มีเวร, คำว่า อนีฆา (อย่ามีความทุกข์) แสดงความไม่มีทุกข์ที่มีการโกรธเคืองนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่โกรธเคืองกัน และคำว่า สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) แสดงการรักษาตนอยู่เป็นสุขเพราะไม่มีทุกข์ พึงทราบสัมพันธ์ของคำในพากย์เหล่านั้นอย่างนี้”

โดยทั่วไปในประเทศไทยคำว่า อพฺยาปชฺชา มักแปลว่า “อย่าเบียดเบียนกัน” แต่ในที่นี้ผู้แปลขอแปลว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” ตามคำแปลในบทสวดมนต์ฉบับพม่า เพราะเห็นว่าคำว่าพฺยาปาท, พฺยาปชฺช มีความหมายว่า “โกรธเคือง, ปองร้าย” ซึ่งตรงกันข้ามกับเมตตา มิได้มีความหมายว่า “เบียดเบียน, ทำร้าย” เหมือนคำว่า หึสา, วิหึงสา ซึ่งตรงกันข้ามกับ

---
[๓๗๖] ขุ.ป. ๓๑/๒๒/๓๔๒

[๓๗๗] ขุ.ป.อ. ๒/๒๒/๒๔๓

กรุณา ผู้แปลขอชี้แจงเรื่องนี้โดยละเอียดดังต่อไปนี้

คำว่า เวร มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า วิรมิตพฺพนฺติ เวรํ (สิ่งที่ควรหลีกเลี่ยงชื่อว่า เวร) โดยมีรากศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + รมุ ธาตุ (อุปรเม = งดเว้น) + กฺวิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง อิ ใน วิ เป็น เอ[๓๗๘] คำนี้หมายถึงการผูกโกรธ, ความอาฆาตพยาบาท ดังพระพุทธดำรัสว่า

ชยํ เวรํ ปสวติ[๓๗๙]

"ผู้ชนะย่อมก่อเวร"

น หิ เวเรน เวรานิ สมฺมนฺตีธ กุทาจนํ
อเวเรน จ สมฺมนฺติ เอส ธมฺโม สนนฺตโน.[๓๘๐]

"แต่ไหนแต่ไรมา ในโลกนี้ เวรไม่มีระงับด้วยการจองเวร มีแต่ระงับด้วยการไม่จองเวร นี้เป็นกฎเกณฑ์มีมาแต่ปางก่อน"

คำว่า เวร และ พยาบาท มีคำจำกัดความในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๗๗๔ และหน้า ๕๗๖) ดังนี้

"เวร ๑ น. ความพยาบาท, ความปองร้าย, บาป; คำแสดงความรู้สึกเดือดร้อนเพราะกรรมหรือชะตากรรมของตน (ป.; ส. ไวร).

เวร ๒.น. รอบผลัดในหน้าที่การงาน.

พยาบาท [พะยาบาด] ก. ผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้น. ปองร้าย เช่น อย่าไปพยาบาท (ป. พฺยาปาท, วฺยาปาท ส. วฺยาปาท).

ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสน์ (ฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๓๘๒ และหน้า ๒๕๑) กล่าวว่า

---

[๓๗๘] เวรนฺติ อนตฺถกรตฺตา วิรมิตพฺพนฺติ วิรํ, ตเทว เวรํ, ราคาทิอกุสลธมฺมา. เต หิ เวรเหตุตฺตา เวรนฺติ วุจฺจนฺติ. (ปาจิตฺยาทิโยชนา ๒๖๗/๕๕๘)

[๓๗๙] ที.ปา. ๑๑/๒๕๑/๑๕๙

[๓๘๐] ขุ.ธ. ๒๕/๕/๑๖

"เวร = ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่า คราว, รอบ, การผลัดกันเป็นคราวๆ ตรงกับ วาร หรือ วาระ ในภาษาบาลี

พยาบาท = ความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย; ตรงข้ามกับ เมตตา; ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิดแก้แค้น"

จะเห็นได้ว่า ในภาษาไทยคำว่า เวร และพยาบาทจะมีความหมายเหมือนกัน แต่ในภาษาบาลีคำทั้งสองมีความหมายต่างกัน โดยเวรเป็นความผูกโกรธ, ความเป็นศัตรู ส่วนพยาบาทซึ่งในภาษาบาลีใช้เป็น พฺยาปาท, พฺยาปชฺช (พฺยาปาท ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต) มีความหมายว่า "ความโกรธเคือง" ซึ่งหมายความว่า ความไม่พอใจ หรือมีความหมายว่า "การปองร้าย" ซึ่งมีความหมายว่า ความคิดร้าย, ประสงค์ร้าย, มุ่งร้ายหมายขวัญ ดังรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกโป หิ จิตฺตํ อาฆาเตตีติ อาฆาโต. อตฺตโน จ ปรสฺส จ หิตสุขํ พฺยาปาเทตีติ พฺยาปาโท. มโนปทูสนโต มโนปโทโสติ วุจฺจติ.[๓๘๑]

"โดยแท้จริงแล้ว ความโกรธชื่อว่า อาฆาตะ เพราะเป็นสภาวะกระทบกระทั่งจิต ชื่อว่า พยาปาทะ เพราะทำลายประโยชน์สุขของตนและผู้อื่น และชื่อว่า มโนปโทสะ (ประทุษร้ายจิต) เพราะเป็นสภาวะทำลายจิต"

พฺยาปาโทติ ภตฺตพฺยาปตฺติ วิย จิตฺตสฺส พฺยาปชฺชนํ ปกติวิชหนภาโว.[๓๘๒]

"คำว่า พฺยาปาโท (ความโกรธเคือง) คือ ภาวะที่จิตแปรปรวนกล่าวคือสละสภาพเดิม เหมือนข้าวบูด"

พฺยาปชฺชติปิ อิมินา จิตฺตํ ปูติกุมฺมาสาทโย วิย ปุริมปกตึ ปชหตีติ พฺยาปาโท. วิการปฺปตฺติยา ปทุสฺสติ, ปรํ วา ปทูเสติ วินาเสตีติ ปโทโส. อุภยเมตํ โกธสฺเสว อธิวจนํ.[๓๘๓]

---

๓๘๑ ที.ปา.อ. ๓/๑๐๓/๓๙

๓๘๒ องฺ.เอกก.อ. ๑/๑๒/๒๙

๓๘๓ องฺ.จตุกฺก.อ. ๑/๑๙๘/๔๓๓

"สภาวะทำให้จิตแปรปรวน คือสละสภาพเดิมเหมือนขนมปังบูดเป็นต้น ชื่อว่า พยาปาทะ

สภาวะประทุษร้ายด้วยการถึงความแปรปรวน หรือสภาวะประทุษร้ายผู้อื่น ชื่อว่า ปโทสะ

ทั้งสองศัพท์นี้เป็นชื่อของความโกรธนั่นเอง"

พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ ปูติภาวํ อุปคจฺฉติ พฺยาปาทยติ วา วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนีติ พฺยาปาโท. อตฺถโต ปเนส โทโสเยว.[๓๘๔]

"สภาวะทำให้จิตแปรปรวน คือถึงความบูดเน่า หรือสภาวะทำให้การประพฤติวินัย รูปสมบัติ และประโยชน์สุขเป็นต้นแปรปรวน ชื่อว่า พยา-ปาทะ โดยองค์ธรรมคือโทสะนั่นเอง"

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า พฺยาปาท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะทำลายประโยชน์สุขของตนและผู้อื่น = อตฺตโน จ ปรสฺส จ หิตสุขํ พฺยาปาเทตีติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะทำให้จิตแปรปรวน = พฺยาปชฺชติปิ อิมินา จิตฺตนฺติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๓. สภาวะทำให้การประพฤติวินัย รูปสมบัติ และประโยชน์สุขเป็นต้นแปรปรวน = พฺยาปาทยติ วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนีติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ความโกรธเคืองดังกล่าวนับเข้าในอกุศลกรรมบถทางใจ ๓ ประการ คือ อภิชฌา พยาปาทะ และมิจฉาทิฏฐิ ความโกรธเคืองนี้จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. ความโกรธเคืองอย่างอ่อน คือ ความโกรธเคืองโดยไม่คิดปองร้าย ไม่จัดว่าล่วงกรรมบถ คือ ไม่ส่งผลให้ตกอบาย

---

[๓๘๔] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๔๑๓/๓๑๔

๒. ความโกรธเคืองอย่างแรงกล้า คือ ความปองร้ายที่คิดต้องการให้สัตว์หรือคนที่ตนไม่พอใจวิบัติไป เช่น การคิดปองร้ายว่า ขอให้บุคคลเหล่านั้นจงพินาศวิบัติไป ไม่เจริญรุ่งเรือง ไม่อยู่ได้นาน จัดว่าล่วงกรรมบถ คือ ส่งผลให้ตกอบาย

ดังข้อความว่า

ปรสตฺตวตฺถุเก หิ โกเธ อุปฺปนฺเนปิ น ตาว กมฺมปถเภโท โหติ ยาว "อโห วตายํ อุจฺฉิชฺเชยฺย วินสฺเสยฺยาติ ตสฺส วินาสนํ น จินฺเตสิ.[๓๘๕]

"แม้ความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นเหตุจะเกิดขึ้นก็ไม่เสียกรรมบถ ตราบเท่าที่ยังไม่คิดปองร้ายเขาว่า โอหนอ บุคคลนี้พึงพินาศตายไป"

อนฺตมโส ฑํสมกสาทิเกปิ อารพฺภ อิเม นสฺสนฺตุ วินสฺสนฺตุ. อโห วติเม นสฺเสยฺยุํ วินสฺเสยฺยุํ. อวฑฺฒิตา วา ภเวยฺยุํ จิรํ วา น ติฏฺเฐยฺยุํ. กทา วา นสฺสนฺติ วินสฺสนฺตีติ เอวํ ปรสตฺตสฺส ขนฺธชีววินาสํ จินฺเตนฺตสฺเสว พฺยาปาโท. อิตโร กมฺมเมว.[๓๘๖]

"ความปองร้ายย่อมมีแก่ผู้คิดทำร้ายชีวิตบุคคลอื่นเริ่มตั้งแต่เหลือบยุงเป็นอย่างต่ำว่า บุคคลเหล่านี้จงพินาศ จงวิบัติ, โอหนอ บุคคลเหล่านี้พึงพินาศ พึงวิบัติ, ไม่พึงเจริญรุ่งเรือง, ไม่พึงดำรงอยู่นาน หรือจะพินาศวิบัติไปในกาลใด ความโกรธเคืองอื่นจากนี้จัดเป็นกรรมเท่านั้น"[๓๘๗]

ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค สังคีติสูตรและอรรถกถา กล่าวถึงอกุศลวิตก ๓ คือ

๑. กามวิตก ความตรึกในทางกาม คือ ความพอใจวัตถุสิ่งของหรือบุคคลที่ตนชอบใจ โดยองค์ธรรมคือโลภะ

๒. พยาปาทวิตก ความตรึกในทางโกรธเคือง คือ ความไม่พอใจวัตถุสิ่งของหรือบุคคลที่ตนไม่ชอบใจ โดยองค์ธรรมคือโทสะ ตรงกันข้ามกับเมตตา

๓. วิหิงสาวิตก ความตรึกในทางเบียดเบียน, ทำร้าย คือ ความไม่พอใจในเวลาคิดว่า "ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกฆ่า จงพินาศขาดสูญ หรืออย่าได้มี" โดยองค์ธรรมคือโทสะ ตรงกันข้ามกับกรุณา

---

[๓๘๕] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๑/๑๔๙

[๓๘๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๕/๑๕๐/๒๑๕

[๓๘๗] ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๓, ที.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๘๐

นอกจากนั้น ได้กล่าวถึงกุศลวิตก ๓ คือ

๑. เนกขัมมวิตก ความตรึกในทางออกจากกาม โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตเป็นต้น

๒. อัพยาปาทวิตก ความตรึกในทางไม่โกรธเคือง โดยองค์ธรรมคือเมตตา

๓. อวิหิงสาวิตก ความตรึกในทางไม่เบียดเบียน โดยองค์ธรรมคือกรุณา

มีข้อสังเกตว่า พยาปาทวิตกเป็นเพียงความโกรธเคือง ไม่ได้คิดปองร้าย แต่วิหึงสาวิตกที่คิดเบียดเบียนจึงเป็นการคิดปองร้ายอย่างแท้จริง ดังนั้น จึงสรุปความว่า คำว่า พยาปาทะ ซึ่งเป็นหนึ่งอกุศลกรรมบถทางใจ หมายรวมถึงพยาปาทวิตกและวิหิงสาวิตกเข้าด้วยกัน ถ้าเป็นพยาปาทวิตกทั่วไปไม่นับว่าล่วงกรรมบถ แต่ถ้าเป็นวิหึงสาวิตกจึงนับว่าล่วงกรรมบถ ดังนั้นคำว่า พฺยาปาท จึงได้แปล ๒ อย่างคือ “ความโกรธเคือง” หรือ “การปองร้าย”

ด้วยเหตุนี้ ผู้แปลจึงเห็นว่า คำว่า อพฺยาปชฺชา ควรแปลว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” ไม่ควรแปลว่า “อย่าเบียดเบียนกัน” เพราะคำว่า พฺยาปาท หรือ พฺยาปชฺช มีความหมายว่า “โกรธเคือง, ปองร้าย” ไม่มีความหมายว่า “เบียดเบียน, ทำร้าย” เหมือนคำว่า หึสา, วิหึสา

อนึ่ง ในบทสวดมนต์แปลพม่าทุกฉบับได้แปล อพฺยาปชฺชา ว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” (ยกเว้นฉบับของท่านอาจารย์มหาสีสยาดอซึ่งแปลว่า “อย่ามีความทุกข์ใจ” โดยถือเอารูปว่า อพฺยาปชฺฌา ดังที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๒๕๗) คำแปลอย่างแรกสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณีดังนี้

> โย เอวรูโป จิตฺตสฺส อาฆาโต ปฏิฆาโต ปฏิฆํ ปฏิวิโรโธ, โกโป ปโกโป สมฺปโกโป, โทโส ปโทโส สมฺปโทโส, จิตฺตสฺส พฺยาปตฺติ มโนปโทโส, โกโธ กุชฺฌนา กุชฺฌิตตฺตํ, โทโส ทุสฺสนา ทูสิตตฺตํ, พฺยาปตฺติ พฺยาปชฺชนา พฺยาปชฺชิตตฺตํ, วิโรโธ ปฏิวิโรโธ จณฺฑิกฺกํ อสุโรโป อนตฺตมนตา จิตฺตสฺส. อยํ วุจฺจติ โทโส.[๓๘๘]
>
> “จิตผูกโกรธ ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความขัดแย้งยิ่ง, ความโกรธ ความโกรธยิ่ง ความโกรธรุนแรงยิ่ง, ความเคือง

---

[๓๘๘] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๐๖๖/๒๔๘

ความเคืองยิ่ง ความเคืองรุนแรงยิ่ง, จิตแปรปรวน จิตวิบัติ, ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ, การประทุษร้าย[อารมณ์] กิริยาประทุษร้าย ภาวะที่ประทุษร้าย, ความแปรปรวน[แห่งจิต] กิริยาแปรปรวน ภาวะที่แปรปรวน, ความขัดแย้ง ความขัดแย้งรุนแรงยิ่ง ความดุร้าย ภาวะที่พูดจาไม่งาม (ความเกรี้ยวกราด) ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าโทสะ”

จะเห็นได้ว่า คำว่า พฺยาปตฺติ พฺยาปชฺชนา พฺยาปชฺชิตตฺตํ (ความแปรปรวน[แห่งจิต] กิริยาแปรปรวน ภาวะที่แปรปรวน) ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ พฺยาปาท, พฺยาปชฺช และมีรากศัพท์อย่างเดียวกัน มีเอ่ยไว้ในเรื่องที่แสดงลักษณะของโทสะ ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า คำว่า อพฺยาปชฺชา ควรแปลว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวว่า

เวรํ วิโรโธ วิทฺเทโส โทโส จ ปฏิฆญฺจ วา
โกธา’ฆาตา โกป-โรสา พฺยาปาโท’นภิรทฺธิ จ.[๓๘๙]

“การผูกโกรธ (๓ ศัพท์) : เวร, วิโรธ, วิทฺเทส

ความโกรธ (๘ ศัพท์) : โทส, ปฏิฆ เป็นปุงลิงค์ได้บ้าง, โกธ, อาฆาต, โกป, โรส, พฺยาปาท, อนภิรทฺธิ”

ความเห็นที่ขัดแย้ง

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ พระดำรัส[ที่จะนำมาอ้างต่อไป]ก็ขัดแย้งกับ[ข้อความข้างต้น] เพราะมิได้ตรัสถึงการเจริญเมตตาแก่ตนไว้ในพระสูตรเหล่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์วิภังค์ว่า

กถญฺจ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา เมตฺตาเยยฺย, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต เมตฺตาย ผรติ.[๓๙๐]

---

[๓๘๙] อภิธาน. ๑/๑๖๔

[๓๙๐] อภิ.วิ. ๓๕/๖๔๓/๓๓๒

"ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่รักเจริญใจแล้วพึงเจริญเมตตา ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่เมตตาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉันนั้น"

และดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นต้นว่า

กตเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโสผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ ภาเวตพฺพา, สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. สพฺเพ ปาณา, สพฺเพ ภูตา, สพฺเพ ปุคฺคลา, สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ.[๓๙๑]

"เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจ) คือเมตตา ที่แผ่ไปไม่เจาะจงด้วยลักษณะ ๕ อย่าง มีอะไรบ้าง คือ

๑. สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริ-หรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ ภูตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริ-หรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

---

[๓๙๑] ขุ.ป. ๓๑/๒๒/๓๔๒

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

และดังข้อความในเมตตสูตรเป็นต้นว่า

สุขิโน ว เขมิโน โหนฺตุ สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา.[๓๙๒]

"ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัยทั้งปวงเถิด"

คำแถลงแก้ความเห็นที่ขัดแย้ง

ตอบว่า : พระดำรัสทั้งสามอย่างนั้นไม่ขัดแย้งกัน เพราะตรัสไว้เนื่องด้วยอัปปนา ส่วนข้อความที่แสดงวิธีแผ่เมตตาแก่ตนนี้กล่าวไว้โดยความเป็นสักขีพยาน

ดังจะเห็นได้ว่า แม้ถ้าบุคคลจะเจริญเมตตาแก่ตนตามนัยเป็นต้นว่า อหํ สุขิโต โหมิ (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข) ตลอดร้อยปีพันปี อัปปนาสมาธิย่อมไม่เกิดขึ้นแก่เขา [เพราะมีอุปสรรคเนื่องด้วยความเยื่อใยในตนเอง] แต่ผู้ที่เจริญเมตตา[แก่ตน]ว่า อหํ สุขิโต โหมิ (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข) ย่อมบังเกิดความปรารถนาประโยชน์สุขแก่สัตว์เหล่าอื่นโดยยกตนไว้เป็นสักขีพยานว่า แม้สัตว์อื่นก็รักสุข เกลียดทุกข์ และอาลัยในชีวิตเหมือนเรา แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงนัย[ที่เจริญเมตตาโดยยกตนไว้เป็นสักขีพยาน]โดยตรัสว่า

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม.[๓๙๓]

"แม้จะตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครที่ไหนซึ่งเป็นที่รักยิ่ง

---

[๓๙๒] ขุ.ขุ. ๒/๓/๑๔, ขุ.สุ. ๒๕/๑๔๕/๓๖๒

[๓๙๓] สํ.ส. ๑๕/๑๑๙/๙๑, ขุ.อุ. ๒๕/๔๑/๑๕๙

กว่าตน สัตว์เหล่าอื่นรักตนเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น”

ควรเจริญเมตตาแก่คนที่เคารพรัก

[๒๔๒] ดังนั้น :-

๑. จึงควรเจริญเมตตาแก่ตนก่อนเพื่อให้เป็นสักขีพยาน

๒. ต่อจากนั้น ควรเจริญเมตตาแก่อาจารย์ ผู้เทียบเท่าอาจารย์[ด้วยศีลเป็นต้น] อุปัชฌาย์ หรือผู้เทียบเท่าอุปัชฌาย์ ผู้เป็นที่รักเจริญใจ น่าเคารพยกย่อง ตามนัยว่า เอส สปฺปุริโส สุขี โหตุ นิทฺทุกฺโข (สัตบุรุษนั้นจงเป็นสุข พ้นทุกข์) เป็นต้น โดยระลึกถึงเหตุเกิดแห่งความรักเจริญใจมีทานและปิยวาจาเป็นต้น พร้อมทั้งเหตุเกิดแห่งความเคารพยกย่องมีศีลและสุตะเป็นต้นของท่าน เพื่อให้เจริญเมตตาได้ง่าย

๓. แม้อัปปนาจะสำเร็จในบุคคลผู้เป็นที่เคารพรักเช่นนั้นแต่ภิกษุผู้เจริญเมตตานี้ไม่ควรพอใจด้วยผลสำเร็จเพียงเท่านั้น ควรฝึกรวมขอบเขต[โดยไม่จำกัดบุคคล] จึงควรเจริญเมตตาแก่เพื่อนที่รักมากต่อจากบุคคลผู้เป็นที่เคารพรักนั้น

๔. ควรเจริญเมตตาแก่คนที่เป็นกลางถัดจากเพื่อนที่รักมาก

๕. ควรเจริญเมตตาแก่คนคู่เวรถัดจากคนที่เป็นกลาง

และผู้เจริญเมตตาก็ควรน้อมเมตตาจิตเข้าไปในบุคคลถัดๆ มาต่อจากบุคคลนั้นๆ โดยทำจิตให้อ่อนโยนควรแก่การงาน[ฝ่ายกุศล]ในบุคคลแต่ละฝ่าย

คำแผ่เมตตาว่า เอส สปฺปุริโส สุขี โหตุ นิทฺทุกฺโข (สัตบุรุษนั้นจงเป็นสุข พ้นทุกข์) เป็นคำแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกใช้ในสมัยพุทธกาล เพราะท่านเหล่านั้นมักแผ่เมตตาด้วยคำว่า สุขิตา โหนฺตุ ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ (จงเป็นสุข พ้นทุกข์) โดยบทกริยาว่า ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ (จงพ้นทุกข์) มีความหมายเหมือนบทนามว่า นิทฺทุกฺขา (พ้นทุกข์) ดังข้อความว่า

สุขี โหตุ พฺราหฺมณ อมฺพฏฺโจ มาณโว.[๓๙๔]

"พราหมณ์ ขออัมพัฏฐะมาณพจงเป็นสุขเถิด"

เอวํ สุขี โหตุ ปญฺจสิข สกฺโก เทวานมินฺโท สามจฺโจ สปริชโน, สุข กามา หิ เทวา มนุสฺสา อสุรา นาคา คนฺธพฺพา เย จญฺเญ สนฺติ ปุถุกายา.[๓๙๕]

"ปัญจสิขะ ขอให้ท้าวสักกะจอมเทพพร้อมด้วยอำมาตย์และบริวาร จงเป็นสุขเถิด เพราะเทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่นจำนวนมากปรารถนาความสุข"

วนฺทิตวนฺทิตกฺขเณ จ "สุขิตา โหถ ทุกฺขา มุจฺจถาติ ปททฺวยเมว กเถตฺวา ปกฺกามิ.[๓๙๖]

"และในเวลาที่มีคนมาไหว้ วนวาสีติสสะสามเณรกล่าวเพียงสองบท ว่า สุขิตา โหถ ทุกฺขา มุจฺจถ (พวกท่านจงเป็นสุข พ้นทุกข์) แล้วหลีกไป"

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ทานปิยวจนาทีนิ (มีทานและปิยวาจาเป็นต้น) หมายถึง การประพฤติประโยชน์ (อัตถจริยา) เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สีลสุตาทีนิ (มีศีลและสุตะเป็นต้น) หมายถึง ศรัทธาเป็นต้น ธรรมคือธุดงค์ธรรม และความเพียรเจริญสติ เป็นต้น[๓๙๗]

ผู้ไม่มีคนคู่เวร

ส่วนผู้ที่ไม่มีคนคู่เวร[ด้วยแรงกรรมหรือเพราะมีความประพฤติดีในปัจจุบัน] หรือเธอไม่เกิดความสำคัญว่าเป็นคู่เวรแม้ในคนที่ทำความเสียหาย เพราะมีสภาวะของบุรุษผู้ประเสริฐ (พระโพธิสัตว์) [เนื่องจากมีอัธยาศัยอันยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมอันถึงพร้อมคือ ขันติ เมตตา และกรุณาเป็นต้นอันไพบูลย์สั่งสมไว้ตลอดกาลนาน] เธอไม่จำต้องขวนขวายว่า "เมตตาจิตของเราในคนที่เป็นกลางมีกำลังแล้ว บัดนี้ เราจะน้อมเมตตานั้นเข้าไปในคน

---

[๓๙๔] ที.สี. ๙/๒๙๓/๑๐๗

[๓๙๕] ที.ม. ๑๐/๓๕๐/๒๓๐

[๓๙๖] ขุ.ธ.อ. ๑/๗๕/๓๙๖

[๓๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๒/๔๒๒

คู่เวร" กระนั้นก็ตาม ข้อความว่า "ควรเจริญเมตตาแก่คนคู่เวรต่อจากคนที่เป็นกลาง" กล่าวไว้โดยหมายถึงผู้มีคนคู่เวร

๑. วิธีดับโทสะด้วยการเข้าเมตตาฌาน

[๒๔๓] ถ้าเธอน้อมจิตเข้าไปในคนคู่เวรอยู่ ความโกรธย่อมเกิดขึ้นด้วยการนึกถึงความผิดที่เขากระทำไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้เธอควรเข้าเมตตาฌานซ้ำแล้วซ้ำอีกในบุคคลจำพวกก่อนผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อออก[จากเมตตาฌาน]แล้วจึงกำจัดความโกรธด้วยการแผ่เมตตาแก่บุคคลนั้นซ้ำแล้วซ้ำอีก

แม้ท่านผู้แต่งจะกล่าวว่า เมตฺตํ โดยมิได้ระบุว่า เมตฺตาฌานํ (เมตตาฌาน) ก็หมายถึงเมตตาฌานเท่านั้น เพราะประกอบร่วมกับคำว่า สมาปชฺชิตฺวา (เข้า) วุฏฺฐหิตฺวา (ออก) ดังข้อความกล่าวว่า

"คำว่า เข้าเมตตาฌาน หมายความว่า เข้าเมตตาฌานที่ข่มปฏิฆะแล้วทำให้เกิดขึ้น"[๓๙๘]

๒. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธโอวาท

แต่ถ้าเธอพยายามอย่างนี้แล้วความโกรธยังไม่ดับไป เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

๑. กกจูปมโอวาท- อาทีนํ อนุสฺสรโต
ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ปุนปฺปุนํ.

"เธอควรพยายามซ้ำแล้วซ้ำอีกเพื่อละโทสะโดยพิจารณาถึงโอวาท
ที่เปรียบด้วยเลื่อยเป็นอุปมา"

---

[๓๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๓/๔๒๔

อนึ่ง การพยายามเพื่อกำจัดความโกรธนั้นมีได้ด้วยการสั่งสอนตนตามลักษณะดังต่อไปนี้ว่า

เฮ้ย เจ้าคนขี้โกรธ พระผู้มีพระภาคตรัสสอนไว้มิใช่หรือว่า

๑. อุภโตทณฺฑเกน เจปิ ภิกฺขเว กกเจน โจรา โอจรกา องฺคมงฺคานิ โอกนฺเตยฺยุํ, ตตฺราปิ โย มโน ปโทเสยฺย. น เม โส เตน สาสนกโร.[๓๙๙]

"ภิกษุทั้งหลาย หากโจรผู้ประพฤติชั่วจะใช้เลื่อยที่มีด้ามจับสองข้างเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายในพวกโจรนั้นไม่ชื่อว่าทำตามคำสอนของเรา[ว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ (การไม่ทำชั่วทุกอย่าง)] ด้วยการมีใจคิดร้ายนั้น"

๒. ตสฺเสว เตน ปาปิโย โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ
กุทฺธมปฺปฏิกุชฺฌนฺโต สงฺคามํ เชติ ทุชฺชยํ.[๔๐๐]

"ผู้ใดโกรธตอบต่อคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธก่อนเพราะการโกรธตอบนั้น ผู้ไม่โกรธตอบคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก"

เหตุที่คนโกรธตอบต่อคนที่โกรธก่อนชื่อว่าเป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธก่อน ก็เพราะว่าความโกรธเป็นเหตุก่อให้เกิดกิเลสมีการแข่งดี (สารัมภะ) เป็นต้นติดตามมา บางอาจารย์กล่าวว่า เพราะเขารู้ว่าความโกรธมีโทษแล้วยังโกรธอีก ถ้าเขารู้ว่าความโกรธมีโทษ ก็ไม่ควรโกรธตอบ[๔๐๑]

๓. อุภินฺนมตฺถํ จรติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา โย สโต อุปสมฺมติ.[๔๐๒]

"ผู้ใดรู้ว่าคนอื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติสงบใจไม่โกรธตอบ ผู้นั้นได้ชื่อว่าประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนและคนอื่นทั้งสองฝ่าย"

---

[๓๙๙] มู.มู. ๑๒/๒๓๒/๑๙๕
[๔๐๐] สํ.ส. ๑๕/๑๘๙/๑๙๖
[๔๐๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๓/๔๒๔
[๔๐๒] สํ.ส. ๑๕/๑๘๙/๑๙๖

๔. สตฺติเม ภิกฺขเว ธมฺมา สปตฺตกนฺตา สปตฺตกรณา โกธนํ อาคจฺฉนฺติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา. กตเม สตฺต? อิธ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห วตายํ ทุพฺพณฺโณ อสฺสาติ. ตํ กิสฺส เหตุ? น ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส วณฺณวตาย นนฺทติ. โกธนายํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล โกธาภิภูโต โกธปเรโต กิญฺจาปิ โส โหติ สุนฺหาโต สุวิลิตฺโต กปฺปิตเกสมสฺสุ โอทาตวตฺถวสโน, อถ โข โส ทุพฺพณฺโณว โหติ โกธาภิภูโต. อยํ ภิกฺขเว ปฐโม ธมฺโม สปตฺตกนฺโต สปตฺตกรโณ โกธนํ อาคจฺฉติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา. ปุน จปรํ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห วตายํ ทุกฺขํ สเยยฺยาติ ฯเปฯ นปจุรตฺโถ อสฺสาติ ฯเปฯ น โภควา อสฺสาติ ฯเปฯ น ยสวา อสฺสาติ ฯเปฯ น มิตฺตวา อสฺสาติ ฯเปฯ น กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํอุปปชฺเชยฺยาติ. ตํ กิสฺส เหตุ? น ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส สุคติคมเนน นนฺทติ. โกธนายํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล โกธาภิภูโต โกธปเรโต กาเยน ทุจฺจริตํ จรติ, วาจาย มนสา ทุจฺจริตํ จรติ. โส กาเยน วาจาย มนสา ทุจฺจริตํ จริตฺวา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุป-ปชฺชติ โกธาภิภูโต.[๔๐๓]

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ที่ศัตรูมุ่งหมายพึงกระทำ ย่อมมาถึงสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ ธรรมทั้ง ๗ ประการมีอะไรบ้าง คือ

๔.๑ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรู อย่างนี้ว่า ขอให้มันจงมีผิวพรรณทรามเถิด ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูไม่ยินดีให้ศัตรูมีผิวพรรณงาม บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำย่ำยีแล้วนี้ แม้อาบน้ำไล้ทาผิวดี ตัดผมโกนหนวดเคราแล้วนุ่งห่มผ้าขาวสะอาด แต่เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำแล้วก็เป็นคนมีผิวพรรณทรามอยู่นั่นเอง นี้เป็นธรรมประการที่ ๑ ที่ศัตรูมุ่งหมายพึงกระทำ ย่อมมาถึงสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ

๔.๒ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ขอให้เจ้าคนนี้จงนอนเป็นทุกข์เถิด ...

---

[๔๐๓] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๔/๗๘-๘๐

๔.๓ ขอให้เจ้าคนนี้อย่ามีความเจริญเลย ...

๔.๔ ขอให้เจ้าคนนี้อย่ามีโภคทรัพย์เลย ...

๔.๕ ขอให้เจ้าคนนี้อย่ามีเกียรติยศเลย ...

๔.๖ ขอให้เจ้าคนนี้อย่ามีมิตรเลย ...

๔.๗ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ขอให้เจ้าคนนี้อย่าไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูไม่ยินดีให้ศัตรูไปสู่สุคติ

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำย่ำยีนี้ ประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจแล้ว เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำแล้วย่อมเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว”

๕. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ฉวาลาตํ อุภโตปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถคตํ เนว คาเม กฏฺฐตฺถํ ผรติ, น อรญฺเญ กฏฺฐตฺถํ ผรติ. ตถูปมาหํ ภิกฺขเว อิมํ ปุคฺคลํ วทามิ.[๔๐๔]

“ภิกษุทั้งหลาย ฟืนเผาศพที่ถูกไฟไหม้ทั้งสองข้าง และตรงกลางยังเปื้อนคูถ[ของสุนัขบ้านหรือสุนัขจิ้งจอก] ไม่อาจใช้เป็นฟืนในบ้านและป่า ฉันใด เรากล่าวว่าบุคคลนี้[ผู้โลภมากหรือมักโกรธเป็นต้น]มีอุปมาฉันนั้น”

บัดนี้ ตัวเจ้านั้นโกรธอยู่อย่างนี้จะมิได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาค เป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธก่อน เพราะโกรธตอบ ไม่อาจชนะสงครามอันชนะได้แสนยาก ทำสิ่งที่ศัตรูจะพึงทำให้แก่ตนเสียเอง และเหมือนฟืนเผาศพ[เพราะเสื่อมจากมนุษย์สมบัติและสมณสมบัติ]

ฟืนเผาศพจัดเป็นของอัปมงคล ไม่นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องอุปโภคคือแอก งอนไถ

---
[๔๐๔] สํ.ข. ๑๗/๘๐/๗๖, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๙๕/๑๐๘, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๑/๓๑๐

ไม้กลอนหลังคา และเพดานเป็นต้นในบ้าน หรือใช้เป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็กเป็นต้นในกระท่อมนาที่อยู่ในป่า ดังข้อความว่า

ฉวาลาตํ ยถา กฏฺจํ น กฺวจิ กิจฺจการกํ
เนว คาเม อรญฺเญ วา น หิ ตํ กฏฺจสมฺมตํ.[๔๐๕]

"อุปมาว่า ฟืนเผาศพใช้ทำกิจอะไรในที่ไหนๆ ก็ไม่ได้ทั้งในบ้านหรือในป่า ชาวบ้านไม่ถือว่าไม้นั้นเป็นไม้ตามปกติ"

ฉวาลาตนฺติ ฉวานํ ทฑฺฒฏฺจาเน อลาตํ. อุภโตปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถ-คตนฺติ ปมาเณน อฏฺจงฺคุลมตฺตํ ทฺวีสุ จาเนสุ อาทิตฺตํ มชฺเฌ คูถมกฺขิตํ. เนว คาเมติ สเจ หิ ตํ ยุคนงฺคลโคปานสิปกฺขปาสกาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา อสฺส คาเม กฏฺจตฺถํ ผเรยฺย. สเจ เขตฺตกุฏิยํ กฏฺจตฺถรมญฺจกาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา อรญฺเญ กฏฺจตฺถํ ผเรยฺย. ยสฺมา ปน อุภยถาปิ น สกฺกาตสฺมา เอวํ วุตฺตํ.[๔๐๖]

"คำว่า ฉวาลาตํ คือ ฟืนที่ใช้ในที่เผาศพ

คำว่า อุภโตปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถคตํ หมายความว่า มีขนาด ๘ นิ้ว มีไฟลุกโพลงอยู่ทั้งสองแห่ง[ที่โคนและปลาย] เปื้อนคูถตรงกลาง

คำว่า เนว คาเม (ใช้ทำกิจไม่ได้ทั้งในบ้านหรือในป่า) หมายความว่า ถ้าบุคคลสามารถใช้สอยไม้นั้นเพื่อทำเป็นแอก งอนไถ ไม้กลอนหลังคา และเพดานเป็นต้น ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในบ้านได้ ถ้าสามารถใช้สอยเพื่อทำเป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็กเป็นต้นในกระท่อมนา ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในป่าได้ แต่บุคคลไม่อาจใช้โดยลักษณะทั้งสองอย่าง ดังนั้นจึงตรัสไว้อย่างนี้"

๓. วิธีดับโทสะด้วยการมองคนในแง่ดี

[๒๔๔] เมื่อเธอพยายามอยู่[เพื่อกำจัดโทสะ]ตามวิธีนี้ ถ้าความโกรธนั้นสงบได้ ก็เป็น

---

[๔๐๕] ขุ.อป. ๓๒/๙/๙๕

[๔๐๖] สํ.ข.อ. ๒/๘๐/๓๒๖

การดี แต่ถ้ายังไม่สงบ ก็ควรกำจัดความผูกโกรธด้วยการระลึกถึงคุณธรรมนั้นๆ อันสงบหมดจดของเขาซึ่งทำให้ผู้ระลึกเกิดความเลื่อมใสได้ กล่าวคือ :-

ก. บางคนมีความประพฤติทางกายสงบ [เพราะปราศจากมลทินคือกิเลสหรือเพราะไม่มีไฟกิเลส] ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้ในขณะที่เขาทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมาก [มีการกวาดลานวัด ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน เป็นต้น] แต่ความประพฤติทางวาจาและทางใจของเขาไม่สงบ เธออย่าระลึกถึงความประพฤติทางวาจาและทางใจ จงระลึกถึงความประพฤติทางกายของเขาอย่างเดียว

ข. บางคนมีความประพฤติทางวาจาสงบ ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้พราะเขาเป็นผู้ฉลาดในการต้อนรับ[ด้วยสิ่งของหรือธรรม]ตามปกติ เป็นคนอ่อนหวาน พูดจาน่าฟังทำให้สบายใจ มีใบหน้าชื่นบาน ทักก่อน สาธยายธรรมด้วยเสียงอันไพเราะ และแสดงธรรมด้วยบทพยัญชนะอันสมบูรณ์ไม่บกพร่อง แต่ความประพฤติทางกายและทางใจของเขาไม่สงบ เธออย่าระลึกความประพฤติทางกายและทางใจ จงระลึกถึงความประพฤติทางวาจาของเขาอย่างเดียว

ค. บางคนมีความประพฤติทางใจสงบ ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้ในเวลาไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กล่าวคือ ผู้ที่มีใจไม่สงบไหว้พระเจดีย์ ต้นโพธิ์ หรือพระเถระ ย่อมไม่ไหว้โดยเคารพ เป็นผู้มีใจซัดส่ายหรือนั่งสัปหงกในมณฑปฟังธรรม แต่ผู้มีใจสงบเชื่อมั่นแล้วย่อมไหว้ เงี่ยโสตสดับธรรมทำให้มีประโยชน์ แสดงจิตเลื่อมใสทางกายหรือวาจา บางคนมีความสงบทางใจอย่างนี้ แต่ไม่มีความสงบทางกายและทางวาจา เธออย่าระลึกถึงความประพฤติทางกายและทางวาจา จงระลึกถึงความประพฤติทางใจของเขาอย่างเดียว

ฆ. บางคนไม่มีความสงบแม้อย่างเดียวในคุณธรรมทั้งสามประการนั้น เธอควรเจริญกรุณาโดยพิจารณาว่า “บัดนี้ แม้เขาจะเที่ยวดำรงชีพอยู่ในมนุษยโลกนี้ พอล่วงไปไม่กี่วันก็จะเป็นคนเพิ่มพูนมหานรก ๘ ขุม[มีสัญชีวนรกเป็นต้น] และอุสสทนรก ๑๖ ขุม[มีกุกกุฬนรกเป็นต้นที่ประตูละ ๔ แห่งของอเวจีมหานรก]” โดยแท้จริงแล้ว ความผูกโกรธย่อมสงบได้โดยอาศัยกรุณา

ง. บางคนมีคุณธรรมทั้งสามประการเหล่านี้สงบแล้ว เธอพึงระลึกถึงคุณ-ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของเขาที่ตนปรารถนา ดังจะเห็นได้ว่า การเจริญเมตตาแก่บุคคลเช่นนั้นทำได้ง่าย

อนึ่ง ควรอธิบายอาฆาตปฏิวินยสูตร (พระสูตรว่าด้วยการกำจัดความผูกโกรธ) ในปัญจกนิบาต[ของอังคุตตรนิกาย] เพื่อแสดงเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้ง ดังต่อไปนี้

ปญฺจิเม อาวุโส อาฆาตปฏิวินยา, ยตฺถ ภิกฺขุโน อุปฺปนฺโน อาฆาโต สพฺพโส ปฏิวิโนเทตพฺโพ.[๔๐๗]

"อาวุโส วิธีกำจัดความผูกโกรธมี ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งภิกษุควรใช้กำจัดความผูกโกรธที่เกิดขึ้นแล้วโดยสิ้นเชิง"

วิธีกำจัดความผูกโกรธที่ตรัสไว้ในพระสูตรข้างต้น เป็นคำสอนของพระสารีบุตร พบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ทุติยอาฆาตปฏิวินยสูตร มีข้อความโดยย่อว่า

๑. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางกายไม่หมดจด แต่มีความประพฤติทางวาจาหมดจด เหมือนภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร พบผ้าเก่าที่ถนน ใช้เท้าซ้ายเหยียบให้มั่น ใช้เท้าขวาเขี่ยออกดู เลือกเอาส่วนที่ยังใช้ได้แล้วจากไป

๒. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางวาจาไม่หมดจด แต่มีความประพฤติทางกายหมดจด เหมือนสระน้ำที่ถูกสาหร่ายและแหนคลุมไว้ คนเดินทางมาถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระหายน้ำ เขาจึงลงสระน้ำนั้น แหวกสาหร่ายและแหนด้วยมือทั้งสอง กอบน้ำดื่มแล้วจากไป

๓. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางกายและวาจาไม่หมดจด แต่ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เหมือนน้ำเล็กน้อยในรอยเท้าโค คนเดินทางมาถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระหายน้ำ เขาเกิดความคิดอย่างนี้ว่า "น้ำเล็กน้อยมีอยู่ในรอยเท้าโคนี้ ถ้าเราจักกอบดื่ม หรือใช้ภาชนะตักดื่ม ก็จักกวนให้ไหว ขุ่น หรือไม่ควรดื่ม ทางที่ดี เราควรจะคุกเข่าก้มลงดื่มอย่างโคแล้วจึงค่อยไปเถิด เขาจึงคุกเข่าก้มลงดื่มอย่างโคแล้วจากไป

๔. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางกายและวาจาไม่หมดจด ไม่ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และไม่ได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เธอควรเข้าไปตั้งความกรุณาเอ็นดูอนุเคราะห์ในบุคคลเช่นนี้ว่า "โอ ท่านผู้นี้พึงละกายทุจริตแล้วเจริญ

---

[๔๐๗] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๖๒/๑๗๖

กายสุจริต พึงละวจีทุจริตแล้วเจริญวจีสุจริต พึงละมโนทุจริตแล้วเจริญมโนสุจริต เพราะท่านผู้นี้อย่าไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว” เหมือนคนเจ็บป่วย มีทุกข์ เป็นไข้หนัก เดินทางไกล แม้ข้างหน้าและข้างหลังเขาก็มีหมู่บ้านอยู่ห่างไกล เขาไม่ได้อาหาร ยา คนพยาบาลที่เหมาะสม และผู้ที่จะนำทางไปหมู่บ้าน คนบางคนที่เดินทางไกลพึงเห็นเขา จึงเข้าไปตั้งความกรุณาเอ็นดูอนุเคราะห์ในเขาว่า “โอ ท่านผู้นี้ควรจะได้อาหาร ยา คนพยาบาลที่เหมาะสม และผู้ที่จะนำทางไปหมู่บ้าน เพราะเขาอย่าสิ้นชีพในที่นี้เลย”

๕. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางกายและวาจาหมดจด ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เหมือนสระน้ำที่ใสจืดสนิท เย็นสะอาด มีท่าเทียบ น่ารื่นรมย์ ดาดาษไปด้วยต้นไม้นานาพันธุ์ คนเดินทางมา ถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระหายน้ำ เขาพึงลงสระน้ำนั้น อาบบ้าง ดื่มบ้าง แล้วขึ้นมา นั่งบ้าง นอนบ้าง ที่ร่มไม้ใกล้สระน้ำนั้น

โบราณาจารย์พม่าประพันธ์คาถาบทหนึ่งโดยได้รับแรงบันดาลใจจากข้อ ๒ ของเรื่องนี้ว่า

คุณโทเสหิ กิณฺณสฺส คุณํว ลกฺขเย สเร
เสวาลํ ปวาเหตฺวาน ปิเว ปิปาสโก ยถา.

“บุคคลควรระลึกกำหนดหมายคุณอย่างเดียวของผู้ที่เต็มไปด้วยคุณและโทษ เหมือนคนกระหายน้ำแหวกสาหร่ายออกแล้วกอบน้ำดื่ม”

๔. วิธีดับโทสะด้วยการสั่งสอนตนเอง

[๒๔๕] แม้เธอจะพยายาม[กำจัดความผูกโกรธ]ตามวิธีนี้ ความผูกโกรธก็ยังเกิดขึ้นอยู่นั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรสั่งสอนตนว่า

**๑. อตฺตโน วิสเย ทุกฺขํ กตํ เต ยทิ เวรินา
กึ ตสฺสาวิสเย ทุกฺขํ สจิตฺเต กตฺตุมิจฺฉสิ.**

“ถ้าคนคู่เวรสร้างทุกข์ให้แก่เจ้าในวิสัยของตน[คือร่างกาย] เหตุไฉนเจ้าจึงปรารถนาจะสร้างทุกข์ไว้ในใจของตนอันมิใช่วิสัยของเขาเล่า”

๒. พหูปการํ หิตฺวาน ญาติวคฺคํ รุทมฺมุขํ
มหานตฺถกรํ โกธํ สปตฺตํ น ชหาสิ กึ.

“ตัวเจ้ายังสละหมู่ญาติผู้มีอุปการะมาก ซึ่งร่ำไห้น้ำตานองหน้า เหตุไฉนจึงไม่อาจสละศัตรูคือความโกรธที่ทำความเสื่อมอันใหญ่หลวง [คือความเสื่อมจากประโยชน์ในภพนี้ ภพหน้า และประโยชน์สูงสุด]”

๓. ยานิ รกฺขสิ สีลานิ เตสํ มูลนิกนฺตนํ
โกธํ นามุปฬาเลสิ โก ตยา สทิโส ชโฬ.

“เจ้ารักษาศีลเท่าไรอยู่ แต่ยังพะนอเอาความโกรธอันเป็นเครื่องตัดราก[คือหิริ โอตตัปปะ ขันติ เมตตา และกรุณา]ของศีลเหล่านั้น ใครเล่าจะโง่เหมือนเจ้า”

๔. กึ นุ ตฺวํ ตาทิสํเยว โย สยํ กตฺตุมิจฺฉสิ
โทเสตุกาโม ยทิ ตํ อมนาปํ ปโร กริ.

“เจ้าโกรธว่า คนอื่นได้ทำความผิดอันใหญ่หลวงให้แก่เจ้า เหตุไฉนจึงต้องการทำความผิดเช่นนั้นเสียเองเล่า”

๕. โทสุปฺปาเทน ตสฺเสว กึ ปูเรสิ มโนรถํ
กตํ อนริยํ กมฺมํ ปเรน อิติ กุชฺฌสิ.

“ถ้าคนอื่นสร้างความไม่พอใจให้เพราะต้องการให้เจ้าโกรธ เหตุไฉนเจ้าจึงทำความปรารถนาของเขาให้สำเร็จด้วยการทำความโกรธให้เกิดขึ้นเล่า”

๖. ทุกฺขํ ตสฺส จ นาม ตฺวํ กุทฺโธ กาหสิ วา น วา
อตฺตานํ ปนิทาเนว โกธทุกฺเขน พาธสิ.

"เจ้าโกรธแล้วก่อทุกข์ให้คนคู่เวรนั้นได้หรือไม่ก็ตาม แต่บัดนี้เจ้ากำลังเบียดเบียนตนเองด้วยทุกข์คือความโกรธ"

๗. โกธนฺธา อหิตํ มคฺคํ อารุฬฺหา ยทิ เวริโน
กสฺมา ตุวมฺปิ กุชฺฌนฺโต เตสํเยวานุสิกฺขสิ.

"ถ้าคนคู่เวรผู้มืดบอดด้วยความโกรธเดินไปสู่ทางผิดไร้ประโยชน์ เหตุไฉนเจ้าจึงยังโกรธประพฤติตามพวกเขาเล่า"

๘. ยํ โทสํ ตว นิสฺสาย สตฺตุนา อปฺปิยํ กตํ
ตเมว โทสํ ฉินฺทสฺสุ กิมฏฺฐาเน วิหญฺญสิ.

"ศัตรูได้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจโดยอาศัยความโกรธอันใดของเจ้า เจ้าจงถอนความโกรธนั้นออก เหตุไฉนเจ้าจึง[เป็นทาสของโทสะ]เดือดร้อนในคนที่ไม่สมควรโกรธ"

๙. ขณิกตฺตา จ ธมฺมานํ เยหิ ขนฺเธหิ เต กตํ
อมนาปํ นิรุทฺธา เต กสฺส ทานีธ กุชฺฌสิ.

"ขันธ์เหล่าใด[ของศัตรู]ได้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจให้แก่เจ้า ขันธ์เหล่านั้นได้ดับไปแล้วเพราะสภาวธรรมทั้งหลายดำเนินไปชั่วขณะ บัดนี้ เจ้าโกรธใครในขันธ์เหล่านี้เล่า"

๑๐. ทุกฺขํ กโรติ โย ยสฺส ตํ วินา กสฺส โส กเร
สยมฺปิ ทุกฺขเหตุตฺต- มิติ กึ ตสฺส กุชฺฌสิ.

"ผู้ใดสร้างทุกข์ให้แก่ผู้ใด เมื่อไม่มีผู้รับทุกข์ ผู้สร้างทุกข์นั้นจะพึงสร้างทุกข์ให้แก่ใครได้ แม้ตัวเจ้าเอง[ที่เป็นผู้รับทุกข์]ก็เป็นเหตุของการสร้างทุกข์ เหตุไฉนเจ้าจึงโกรธเขาเล่า"

๕. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณากรรมของตนและผู้อื่น

[๒๔๖] ถ้าเธอสั่งสอนตนตามวิธีนี้ ความโกรธยังไม่สงบ ก็ควรพิจารณาว่าตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน ในเรื่องนั้น ควรพิจารณาว่าตนเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนก่อนอย่างนี้ว่า

"แน่ะพ่อมหาจำเริญ ! เจ้าโกรธคนอื่นเขาแล้วจะได้ประโยชน์อะไร กรรมที่มีความโกรธเป็นเหตุนี้จะเป็นไปเพื่อทำลายเจ้าเองมิใช่หรือ โดยแท้จริงแล้ว เจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เจ้าทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเจ้า[ที่ต้องการจะทำ]นี้ ไม่อาจทำให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ สาวกภูมิ หรือสมบัติคือความเป็นพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระราชาประจำประเทศเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จะส่งผลให้เจ้าเคลื่อนออกจากพระศาสนาแล้วไปเกิดเป็นคนกินเดนเป็นต้น หรือได้รับทุกข์อย่างใหญ่หลวงมีทุกข์ในนรกเป็นต้น ตัวเจ้านั้นที่ทำกรรมเช่นนี้ย่อมชื่อว่าเผาตัวเองและทำให้ชื่อเสียงเน่าเหม็นอยู่ก่อน ดุจบุรุษใช้มือทั้งสองจับถ่านเพลิงอันปราศจากเปลว หรือจับคูถแล้วต้องการจะขว้างใส่ผู้อื่น"

เมื่อพิจารณาว่าตนเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนตามวิธีนี้แล้ว ควรพิจารณาว่าคนอื่นก็เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า

"แม้คนที่เป็นศัตรูของเจ้าโกรธแล้วจะได้ประโยชน์อะไร กรรมที่มีความโกรธเป็นเหตุนี้จะเป็นไปเพื่อทำลายเขาเองมิใช่หรือ โดยแท้จริงแล้ว ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เขาทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น และกรรมของเขานี้ก็ไม่อาจทำให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ สาวกภูมิ หรือสมบัติคือความเป็นพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระราชาประจำประเทศเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จะส่งผลให้เขาเคลื่อนออกจากพระศาสนาแล้วไปเกิดเป็นคนกินเดนเป็นต้น หรือได้รับทุกข์อย่างใหญ่หลวงมีทุกข์ในนรกเป็นต้น เขาทำกรรมนี้อยู่ย่อมชื่อว่าโปรยธุลี[คือความโกรธ]ใส่ตนเองเหมือนคนยืนในที่ทวนลมแล้วต้องการจะโปรยธุลีใส่คนอื่น"

ดังพระพุทธดำรัสว่า

โย อปฺปทุฏฺฐสฺส นรสฺส ทุสฺสติ
สุทฺธสฺส โปสสฺส อนงฺคณสฺส
ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
สุขุโม รโช ปฏิวาตํว ขิตฺโต.[๔๐๘]

“บาปย่อมตามสนองคนเขลาผู้ทำร้ายบุคคลที่ไม่ทำร้ายตอบ ผู้หมดจด ปราศจากกิเลส เหมือนธุลีที่ซัดทวนลม ฉะนั้น”

การพิจารณากรรมของผู้อื่นข้างต้น พบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ปฐมอาฆาต-ปฏิวินยสูตร[๔๐๙] ในพระสูตรนั้นกล่าวถึงวิธีกำจัดความผูกโกรธ ๕ ประการ คือ

๑. ควรเจริญเมตตาแก่บุคคลที่ตนผูกโกรธด้วยการเข้าฌาน ๓ ตามจตุกกนัยหรือฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

๒. ควรเจริญกรุณาแก่บุคคลนั้นด้วยการเข้าฌาน ๓ ตามจตุกกนัยหรือฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

๓. ควรเจริญอุเบกขาแก่บุคคลนั้นด้วยการเข้าฌาน ๔ ตามจตุกกนัยหรือฌาน ๕ ตามปัญจกนัย

๔. ไม่ควรใส่ใจระลึกถึงบุคคลนั้นเหมือนเขาถูกผนังเป็นต้นบังไว้ ทำให้เราไม่เห็น

๕. ควรนึกถึงบุคคลนั้นว่ามีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เขาทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

๖. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธจริยาในปางก่อน

[๒๔๗] ถ้าเธอพิจารณาว่าตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของตนตามวิธีนี้แล้ว ความโกรธ

---

๔๐๘ ขุ.ธ. ๒๕/๑๒๕/๓๙, ขุ.สุ. ๒๕/๖๖๘/๔๖๕

๔๐๙ องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๖๑/๑๗๖

ยังมิได้สงบ ก็ควรระลึกถึงความดีที่พระศาสดาได้เคยบำเพ็ญไว้ในกาลก่อน มีวิธีพิจารณาเรื่องนั้นดังต่อไปนี้ :-

แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ ! พระศาสดาของเจ้าในปางก่อน ก่อนจะตรัสรู้[อริยสัจ]แม้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ที่มิได้ตรัสรู้ ในขณะทรงบำเพ็ญบารมีตลอด ๔ อสงไขยแสนกัป ก็ทรงอดทนมิได้ขุ่นเคืองแม้ในศัตรูผู้ปลิดชีพในชาตินั้นๆ มิใช่หรือ เช่น

ก. เรื่องพระเจ้าสีลวะ

ลำดับแรก ในสีลวชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีลวะ เมื่อพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ที่อำมาตย์ชั่วผู้ลอบล่วงประเวณีกับพระเทวีของพระองค์ชักจูงมายึดเอาเมืองมีขนาด ๓๐๐ โยชน์ ก็ยังไม่ทรงอนุญาตให้อำมาตย์ผู้ลุกฮือขึ้นเพื่อจะปกป้องเมืองจับอาวุธต่อต้าน ต่อมาอีกครั้งหนึ่งถูกฝังดินลึกแค่คอพร้อมกับอำมาตย์ ๑,๐๐๐ นายในป่าช้าผีดิบ ก็มิได้ขุ่นเคือง ทรงทำความพยายามเยี่ยงบุรุษ[คือใช้กำลังแขนตะกายออกจากหลุม]โดยอาศัยการขุดคุ้ยดินของสุนัขจิ้งจอกที่มากินศพ จึงรอดชีวิตมาได้ ทอดพระเนตรเห็นพระราชาผู้เป็นข้าศึกเสด็จขึ้นสู่ห้องอันทรงสิริของพระองค์บรรทมอยู่บนพระแท่นบรรทมอันทรงสิริด้วยอานุภาพของยักษ์[ที่พอใจการตัดสินคดีของพระองค์] ก็มิได้ทรงขัดเคืองเลย กลับกระทำการสาบาน[เพื่อไม่ทำอันตราย]แก่กันและกัน แล้วจึงตั้งพระราชาผู้เป็นศัตรูนั้นไว้ในฐานะมิตรแล้วตรัสว่า :-

อาสีเสเถว ปุริโส น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต
ปสฺสามิ โวหมตฺตานํ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุํ.[๔๑๐]

“ชาติชายผู้มีปัญญาต้องหวังอยู่ร่ำไป อย่าท้อถอย เราเห็นว่าตนได้เป็นแล้วตามที่ปรารถนา”

ข. เรื่องขันติวาทีดา

ในขันติวาทีชาดก[๔๑๑] พระโพธิสัตว์ผู้เป็นดาบสถูกพระเจ้ากาสีผู้โง่เขลา[พระนาม

---

๔๑๐ ขุ.ชา. ๒๗/๕๓/๑๓

๔๑๑ ขุ.ชา. ๒๗/๔๙-๕๒/๑๐๒-๓, ขุ.ชา.อ. ๔/๔๙-๕๒/๒๔๐-๕

ว่าพระเจ้ากลาพุ]ตรัสถามว่า “สมณะ ! เจ้ายกย่องอะไร” ได้ทูลตอบว่า “อาตมภาพยกย่องความอดทน” เมื่อพระราชารับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แส้หวายมีหนามโบยแล้วตัดมือเท้า ก็มิได้ขุ่นเคือง

พระเจ้ากลาพุเป็นกษัตริย์ในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเมาสุราไปเที่ยวอุทยาน ได้พบกับพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นฤษีนามว่า ขันติวาที (ผู้มีลัทธิว่าด้วยความอดทน) จึงรับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แส้หวายมีหนามเฆี่ยนตีฤษีสองพันครั้งเพื่อทดสอบว่าท่านอดทนจริงหรือไม่ หลังจากนั้นได้สั่งให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของท่าน ในที่สุดใช้พระบาทกระทืบอกของฤษีแล้วเดินออกจากอุทยาน ด้วยผลของกรรมนั้นพระองค์ได้ถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีในทันทีในขณะเดินลับตาฤษี ส่วนฤษีได้มรณภาพในวันนั้นนั่นเอง

ค. เรื่องธัมมปาลกุมาร

ความอดทนของขันติวาทีดาบสนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตสามารถอดกลั้นได้เช่นนี้ ส่วนที่น่าอัศจรรย์กว่านั้นคือ ในจูฬธัมมปาลชาดก พระโพธิสัตว์แม้ยังเป็นทารกนอนแบเบาะอยู่ ได้ถูกพระเจ้ามหาปตาปะผู้เป็นพระบิดารับสั่งให้ตัดมือเท้าทั้ง ๔ เหมือนตัดหน่อไม้ไผ่ ในขณะที่พระมารดาทรงพิลาปรำพันอยู่ว่า :-

จนฺทนรสานุลิตฺตา　　　พาหา ฉิชฺชนฺติ ธมฺมปาลสฺส
ทายาทสฺส ปถพฺยา　　　ปาณา เม เทว รุชฺฌนฺติ.[๔๑๒]

“แขนทั้งสองที่ลูบไล้ด้วยจุรณจันทน์ของพ่อธัมมปาละผู้เป็น
รัชทายาทขาดไป ฝ่าพระบาท ชีวิตของหม่อมฉันกำลังจะดับไปเพคะ”

แม้เพียงเท่านั้นก็ยังมิได้สาสมพระทัย จึงรับสั่งว่า “จงตัดศีรษะมันเสีย” ฝ่ายกุมารทรงอธิษฐานการตั้งจิตมั่นว่า “บัดนี้เป็นกาลประคองจิตของเจ้าไว้ให้ดี แน่ะธัมมปาละผู้เจริญบัดนี้ เจ้าจงเป็นผู้มีจิตเสมอกันในบุคคล ๔ เหล่านี้ คือ พระชนกผู้รับสั่งให้ตัดศีรษะ คนตัด

[๔๑๒] ขุ.ชา. ๒๗/๔๙/๑๓๐

ศีรษะ พระมารดาที่พิลาปรำพันอยู่ และตัวเจ้าเอง" แล้วมิได้ขุ่นเคือง

ประโยคว่า อนจฺฉริยญฺเจตํ, ยํ มหลฺลโก ปพฺพชฺชูปคโต เอวํ กเรยฺย ซึ่งแปลว่า"ความอดทนของขันติวาทีดาบสนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตสามารถอดกลั้นได้เช่นนี้" แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๕) ประโยคข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า "การที่พระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตทำความอดกลั้นได้เช่นนี้ ไม่น่าอัศจรรย์นัก" โดย ยํ ศัพท์ชื่อว่า กิริยาปรามาส คือ ศัพท์ระบุถึงกิริยา หมายความว่า โดยทั่วไป ย ศัพท์เป็นสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของบทนามบทใดบทหนึ่ง จึงมักระบุถึงบุคคลสิ่งของอันเป็นเนื้อความของวิเสสยะ เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด) ยา อิตฺถี (หญิงใด) ยํ วตฺถุ (สิ่งของใด) จะเห็นได้ว่า ย ศัพท์ในข้อความข้างต้นเป็นวิเสสนะของ ปุริโส, อิตฺถี และ วตฺถุ จึงระบุถึงบุรุษ สตรี และวัตถุดังกล่าว สรรพนาม คือ ย ที่กล่าวมานี้มักประกอบอยู่หน้าวิเสสยะของตน

อย่างไรก็ตาม ในภาษาบาลีมี ย ศัพท์อีกประเภทหนึ่งที่มิได้ระบุถึงบุคคลสิ่งของ แต่ระบุถึงกิริยาอาการซึ่งเป็นความหมายของกริยาคุมพากย์ ดังนั้น ย ศัพท์ประเภทนี้จึงได้ชื่อว่า กิริยาปรามาส ในคัมภีร์ต่างๆ ใช้เป็น กิริยาปรามาโส บ้าง กิริยาปรามสนํ บ้าง ประโยคที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ประเภทนี้มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. มี ย ศัพท์อยู่ต้นพากย์

๒. มีกริยาคุมพากย์เป็นบทอาขยาตเท่านั้น

๓. ย ศัพท์แปลว่า "ใด" โดยมิได้เพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสยะบทใดบทหนึ่งเข้ามาแปล เพราะระบุกิริยาอาการของกริยาคุมพากย์นั่นเอง

๔. ประโยคอนิยมะที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ดังกล่าว มักประกอบไว้เป็นประโยคหลัง ส่วนประโยคนิยมะที่ประกอบด้วย ต, เอต หรือ อิม ศัพท์ มักประกอบไว้ข้างหน้า แต่ในที่บางแห่งประโยคนิยมะก็อยู่หลังได้บ้าง

ด้วยเหตุนี้ ต, เอต หรือ อิม ศัพท์ที่อยู่ในประโยคนิยมะจึงต้องเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะที่เป็นบทนามซึ่งเปลี่ยนมาจากบทอาขยาต กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ต้องเปลี่ยนบทอาขยาตเป็นบทนามเพื่อให้เป็นวิเสสยะของนิยมศัพท์นั่นเอง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง ๑

น โข เมตํ ปฏิรูปํ, ยฺวาหํ (ยาหํ) เสกฺโข สมาโน สนฺนิปาตํ คจฺเฉยฺยํ.[๔๑๓]

ตัวอย่างนี้มีคำแปล ๒ ประการตามคำว่า ยฺวาหํ และ ยาหํ ดังนี้

คำแปลที่หนึ่ง = ยฺวาหํ (โย + อหํ)

“เราใดเป็นพระเสกขะอยู่ไปสู่ที่ประชุม การไปนั่นไม่สมควรแก่เรานั้น”

ในประโยคข้างต้น คำว่า ยฺวาหํ ตัดบทเป็น โย + อหํ ประโยคนี้ไม่ใช่กิริยาปรามาส แต่เป็นประโยคที่มีนิยมะอยู่ข้างหน้าอนิยมะ โดยเพิ่มปาฐเสสะว่า ตสฺส มาเป็นนิยมะของ เม ในประโยคนิยมะข้างหน้า ส่วน เอตํ ใน เมตํ (เม + เอตํ) เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า คมนํ ที่เปลี่ยนมาจากกริยาคุมพากย์ว่า คจฺเฉยฺยํ

คำแปลที่สอง = ยาหํ (ยํ + อหํ)

“เราเป็นพระเสกขะอยู่ไปสู่ที่ประชุมใด การไปนั่นไม่สมควรแก่เรา”

ในประโยคข้างต้น คำว่า ยาหํ ตัดบทเป็น ยํ + อหํ บทว่า ยํ ในประโยคนี้เป็นกิริยาปรามาส บทว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของบทนามคือ คมนํ ซึ่งเปลี่ยนมาจากกริยาคุมพากย์ว่า คจฺเฉยฺยํ

ดังข้อความว่า

เมตนฺติ มม เอตํ คมนํ. ยฺวาหนฺติ โย อหํ, ยนฺติ วา กิริยาปรามสนํ. เตน “คจฺเฉยฺยนฺติ เอตฺถ คมนกิริยํ ปรามสติ.[๔๑๔]

“คำว่า เมตํ แปลว่า การไปนั่นของเรา

คำว่า ยฺวาหํ ตัดบทเป็น โย + อหํ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นกิริยาปรามสนะ คำนั้นระบุกิริยาไปใน คำว่า คจฺเฉยฺยํ นี้”

บทกิริยาปรามาสต้องมีรูปเป็นรูปนปุงสกลิงค์เท่านั้นว่า ยํ ในประโยค เพราะรูปนปุงสกลิงค์เป็นลิงค์สามัญทั่วไปที่นิยมใช้ในกรณีที่มิได้ระบุว่าคืออะไร เช่น เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ ชื่อว่า เอกาทสะ) และกิริยาปรามาสต้องมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น เพราะ

---

[๔๑๓] ที.สี.อ. ๑/๑๐

[๔๑๔] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๙๐

เอกพจน์เป็นพจน์สามัญทั่วไปในกรณีที่มิได้ระบุจำนวนของสิ่งที่กล่าวถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิริยามีการไปเป็นต้นไม่เหมือนทัพพะคือบุคคลสิ่งของที่อาจใช้เป็นเอกพจน์หรือพจน์ตามจำนวนได้ แต่กิริยามีสภาพเป็นอย่างเดียวเท่านั้นเนื่องจากบ่งถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น กิริยา “ไป” ของบุคคลหลายคนก็เป็นกิริยาอย่างเดียวกัน ดังนั้น จึงนิยมใช้รูปเอกพจน์ว่า ปุริสานํ คมนํ (การไปของบุรุษทั้งหลาย) ไม่ใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ปุริสานํ คมนานิ (การไปทั้งหลายของบุรุษทั้งหลาย)

ดังข้อความว่า

กิริยาปรามสนสฺส จ ยํ-ตํ-สทฺทสฺส อยํ ปกติ, ยทิทํ นปุํสกลิงฺเคน เอกวจเนน จ โยคฺยตา ตถาเยว ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสนโต. กิริยาย หิ สภาวโต นปุํสกตฺตเมกตฺตญฺจ อิจฺฉนฺติ สทฺทวิทู.[๔๑๕]

“อนึ่ง การประกอบเป็นรูปนปุงสกลิงค์และเอกพจน์นี้เป็นธรรมเนียมของ ย และ ต ศัพท์ที่ระบุกิริยา เพราะพบเห็นเช่นนั้นในสถานที่นั้นๆ โดยแท้จริงแล้ว นักไวยากรณ์ย่อมปรารถนาความเป็นนปุงสกลิงค์และเอกพจน์ของกิริยาตามปกติ”

<u>ตัวอย่าง ๒</u>

โส มํ อติจรมานาย สามิโก เอตทพฺรวิ.
‘เนตํ ฉนฺนํ ปติรูปํ ยํ ตฺวํ อติจราสิ มํ.[๔๑๖]

"เมื่อหม่อมฉันประพฤตินอกใจเขา สามีจึงพูดอย่างนี้ว่า การที่เธอประพฤตินอกใจฉัน ไม่เหมาะ ไม่สมควร"

ประโยคว่า ยํ ตฺวํ อติจราสิ มํ แปลตามศัพท์ว่า "เธอประพฤติล่วงฉันใด" ส่วนบทว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของบทนามว่า อติจรณํ (การประพฤติล่วง) ซึ่งเปลี่ยนมาจากกริยาคุมพากย์ว่า อติจราสิ ดังข้อความว่า

ตตฺถ เนตํ ฉนฺนนฺติ น เอตํ ยุตฺตํ. น ปติรูปนฺติ ตสฺเสว เววจนํ. ยนฺติ กิริยาปรามสนํ. อติจราสีติ อติจรสิ อยเมว วา ปาโฐ. ยํ มํ ตฺวํ อติ-

---
[๔๑๕] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๙๐
[๔๑๖] ขุ.เปต. ๒๖/๓๖๑/๑๙๑

จรสิ, ตตฺถ ยํ อติจรณํ, เนตํ ฉนฺนํ เนตํ ปติรูปนฺติ อตฺโถ.[๔๑๗]

“ในคาถานั้น คำว่า เนตํ ฉนฺนํ แปลว่า การประพฤติล่วงนั่นไม่เหมาะ คำว่า น ปติรูปํ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า น ฉนฺนํ นั้น

บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามสนะ (คำระบุกิริยา)

บทว่า อติจราสิ แปลว่า ประพฤติล่วง หรือมีปาฐะนี้นั่นเอง หมายความว่า เธอประพฤติล่วงฉันใด การประพฤติล่วงใดมีอยู่ในเรื่องนั้น การประพฤติล่วงนั่นไม่เหมาะ การประพฤติล่วงนั่นไม่ควร”

<u>ตัวอย่าง ๓</u>

ยํ มนุสฺสภูโต สมาโน ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย สทฺธํ ปฏิลภติ, อิทํ โข ภิกฺขเว เทวานํ สุลทฺธลาภสงฺขาตํ.[๔๑๘]

“ภิกษุทั้งหลาย การที่เทพบุตรลงมาเกิดเป็นมนุษย์แล้วได้ศรัทธาในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ นี้ชื่อว่าเป็นการได้ลาภอันดีของเทวดา”

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยํ ระบุถึงกิริยา ปฏิลภติ (ได้) จึงแปลร่วมกับ ปฏิลภติ ว่า (ย่อมได้รับใด) ดังนั้น บทนิยมะว่า อิทํ จึงต้องเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นบทนามว่า ปฏิลภนํ (การได้) เข้ามา โดยเปลี่ยน ปฏิลภติ เป็น ปฏิลภนํ ดังข้อความว่า

ยํ มนุสฺสภูโตติ เอตฺถ ยนฺติ กิริยาปรามสนํ. เตน ปฏิลภตีติ เอตฺถ ปฏิ-ลภนกิริยา อามสียติ, โย สทฺธาปฏิลาโภติ อตฺโถ.[๔๑๙]

“บทว่า ยํ ในคำว่า ยํ มนุสฺสภูโต นี้ ระบุกิริยา คำนั้นระบุถึงกิริยาได้รับ (ปฏิลภน) ในคำว่า ปฏิลภติ นี้ หมายความว่า การได้ศรัทธาใด”

<u>ตัวอย่าง ๔</u>

เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สุคต กาโล, ยํ ภควา ปุพฺเพนิวาส-ปฏิสํยุตฺตํ ธมฺมึ กถํ กเรยฺย.[๔๒๐]

---

[๔๑๗] ขุ.เปต.อ. ๓๖๐-๑/๑๖๘
[๔๑๘] ขุ.อิติ. ๒๕/๘๓/๒๙๘
[๔๑๙] ขุ.อิติ.อ. ๘๓/๒๙๒
[๔๒๐] ที.ม. ๑๐/๓/๑

"ถึงกาลอันสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงธรรมีกถาอันเกี่ยวกับปุพเพนิวาส"

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาสเข้ากับบทกริยาว่า กเถยฺย ใน ธมฺมึ กถํ กเถยฺย (แสดงธรรมีกถา) จึงแปลตามศัพท์ว่า "พึงแสดงธรรมีกถาใด" ส่วนบทนิยมะว่า เอตสฺส เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ธมฺมิกถากรณสฺส ที่เปลี่ยนมาจาก ธมฺมึ กถํ กเถยฺย ดังข้อความว่า

ตตฺถ เอตสฺสาติ เอตสฺส ธมฺมิกถากรณสฺส.[๔๒๑]

"ในพากย์นั้น คำว่า เอตสฺส แปลว่า การแสดงธรรมีกถานี้"

"ยํ ภควาติ เอตฺถ ยํ-สทฺเทน กิริยาปรามสนภูเตน "ธมฺมึ กถํ กเถยฺยาติ เอวํ วุตฺตํ ธมฺมิกถากรณํ ปรามฏฺฐํ เอตสฺสาติ ปทสฺส อตฺโถติ อาห "เอตสฺส ธมฺมิกถากรณสฺสาติ.[๔๒๒]

"การแสดงธรรมีกถาที่กล่าวไว้ในคำว่า ธมฺมึ กถํ กเถยฺย (แสดงธรรมีกถา) ซึ่งถูกระบุถึงด้วย ย ศัพท์ที่ระบุกิริยาในคำว่า ยํ ภควา นี้ เป็นเนื้อความของ เอต ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตสฺส ธมฺมิกถากรณสฺส (การแสดงธรรมีกถานี้)"

<u>ตัวอย่าง ๕</u>

เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สุคต กาโล, ยํ ภควา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปยฺย, อุทฺทิเสยฺย ปาติโมกฺขํ.[๔๒๓]

"ถึงกาลอันสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบทแสดงปาติโมกข์แก่สาวกทั้งหลาย"

ประโยคข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า

"พระผู้มีพระภาคพึงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกใด พึงแสดงปาติโมกข์

[๔๒๑] ที.ม.อ. ๓/๓/๓
[๔๒๒] ที.สี.ฏีกา ๒/๓/๖
[๔๒๓] วิ.มหา. ๑/๒๑/๑๑

ใด ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ถึงเวลาเพื่อบัญญัติสิกขาบทแสดงปาติโมกข์แก่สาวกนั้น ข้าแต่พระสุคต ถึงเวลาเพื่อบัญญัติสิกขาบทแสดงปาติโมกข์แก่สาวกนั้น”

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาสเข้ากับบทกริยาว่า ปญฺญเปยฺย และ อุทฺ-ทิเสยฺย จึงแปลตามศัพท์ว่า “พึงบัญญัติใด” “พึงแสดงใด” ส่วนบทนิยมะว่า เอตสฺส เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ปญฺญาปนสฺส ที่เปลี่ยนมาจาก ปญฺญเปยฺย และ อุทฺทิสนสฺส ที่เปลี่ยนมาจาก อุทฺทิเสยฺย

มีข้อสังเกตว่า บทนิยมะของ ย ศัพท์ที่เป็นกิริยาปรามาสนี้ เป็นบทนามที่เปลี่ยนมาจากบทกริยาคุมพากย์ตามที่กล่าวมาแล้ว แต่เพื่อให้มีความหมายชัดเจน จึงอาจแปล ต เอต หรือ อิม ศัพท์โดยเพิ่มข้อความจากประโยค ย เข้ามาประกอบร่วม อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามถือว่าเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ส่วนการเพิ่มบทอื่นที่มีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องกันไม่ใช่หลักสำคัญของความเป็นกิริยาปรามาส

อย่างไรก็ตาม ตำราโยชนาบางฉบับ เช่น สมันตปาสาทิกาโยชนา และอภิธัมมัตถ-วิภาวินีโยชนา ถือว่า ยสฺมา ศัพท์ที่เป็นบทเหตุ ได้ชื่อว่า กิริยาปรามาส เพราะสัมพันธ์ในบทกริยา ดังข้อความว่า

ยสฺมา ปุเร อฏฺฐกถา อกํสุ.[๔๒๔]

“พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหลได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายในกาลก่อนเพราะเหตุใด”

ยสฺมาติ ปทํ อกํสูติ ปเท กิริยาปรามสนํ.[๔๒๕]

“บทว่า ยสฺมา เป็นกิริยาปรามสนะในบทว่า อกํสุ”

ยสฺมา วิภาควนฺตานํ ธมฺมานํ สภาววิภาวนํ วิภาเคน วินา น โหติ.[๔๒๖]

“การจำแนกสภาวะของธรรมที่มีประเภทที่ควรจำแนกย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากการจำแนกเพราะเหตุใด”

---

[๔๒๔] วิ.มหา.อ. ๑/๑ [๔๒๕] วิ.มหา.โยชนา ๑/๑๖ [๔๒๖] วิภาวินี ๑/๑๖๗

ยสฺมาติ (ปทํ) น โหตีติ ปเท กิริยาปรามสนเหตุ.[๔๒๗]

"บทว่า ยสฺมา เป็นเหตุที่ระบุกิริยาในบทว่า น โหติ"

ตามหลักภาษาทั่วไป บทว่า ยสฺมา ชื่อว่า อนิยมเหตุ คือ เหตุที่ไม่กำหนดแน่นอนว่าคืออะไร ส่วนบทว่า ตสฺมา ชื่อว่า นิยมเหตุ คือ เหตุที่กำหนดแน่นอน เช่น ยสฺมา โส พาโล, ตสฺมา น ชานาติ (เขาเป็นคนเขลาเพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้นจึงไม่เข้าใจ) จะเห็นได้ว่าคำว่า ยสฺมา (เพราะเหตุใด) มิได้กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างชัดเจน ส่วนคำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะความเป็นคนเขลานั้น แสดงการชี้ชัดแน่นอน ดังนั้น บททั้งสองว่า ยสฺมา และ ตสฺมา จึงเป็นบทเหตุ ต่างกันที่เป็นบทอนิยมะและนิยมะเท่านั้น

บทเหตุดังกล่าวนั้นไม่จัดว่าเป็นกิริยาปรามาส เพราะแม้จะสัมพันธ์ในบทกริยาก็มิได้ระบุกิริยา แต่เป็นวิเสสนะของบทนาม จะเห็นได้ว่า บทว่า ยสฺมา ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาและอภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนาเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า เหตุนา หรือ การณา (เพราะเหตุ) มิได้ระบุกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งของกริยาคุมพากย์ตามลักษณะของกิริยาปรามาสที่กล่าวมาแล้ว

มีหลักฐานที่กล่าวว่า กิริยาปรามาสต่างกับบทเหตุ ดังต่อไปนี้

กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ
อนฺธตมํ ตทา โหติ ยํ โกโธ สหเต นรํ.[๔๒๘]

คาถานี้มีคำแปล ๔ ประการ คือ

๑. บทว่า ยํ เป็นวิเสสนะของ นรํ มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

"บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความโกรธครอบงำนรชนใด ความมืดมนย่อมมีแก่นรชนนั้น"

๒. บทว่า ยํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี แปลว่า ยทา (ในกาลใด) มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

"บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความโกรธครอบงำนรชนในกาลใด ความมืดมนย่อมมีในกาลนั้น"

---

[๔๒๗] วิภาวินีโยชนา ๑/๒๐๓

[๔๒๘] ขุ.อิติ. ๒๕/๘๘/๓๐๔, ที.สี.อ. ๑/๕/๕๒

๓. บทว่า ยํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถเหตุ แปลว่า เยน (เพราะเหตุใด) และเพิ่ม ยทา เข้ามาเป็นปาฐเสสะ มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

> "บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความโกรธครอบงำนรชนในกาลใดเพราะเหตุใด ความมืดมนย่อมมีเพราะเหตุนั้นในกาลนั้น"

๔. บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาสอง สหเต จึงเพิ่มบทนิยมะว่า เอตํ อภิภวนํ (การครอบงำนั่น) แปลเข้ากับบทว่า อนฺธตมํ (เป็นความมืดมน) มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

> "ความโกรธครอบงำนรชนใด การครอบงำนั้นเป็นความมืดมนในกาลนั้น บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม"

ดังข้อความว่า

ยํ นรํ สหเต อภิภวติ ตสฺส อนฺธตมนฺติ สมฺพนฺโธ. ยนฺติ วา ภุมฺมตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ, ยสฺมึ กาเล สหเต ตทา อนฺธตมํ โหตีติ อตฺโถ. การณนิทฺเทโส วา เยน การเณน สหเต เตน อนฺธตมนฺติ. เอวํ สติ ยํต-สทฺทานํ นิจฺจ-สมฺพนฺธตฺตา "ยทาติ อชฺฌาหริตพฺพํ. กิริยาปรามสนํ วา เอตํ, "โกโธ สหเตติ ยเทตํ โกธสฺส อภิภวนํ วุตฺตํ เอตํ อนฺธตมนฺติ. ตโต จ กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสตีติ โยเชตพฺพํ.[๔๒๙]

"พึงสัมพันธ์ว่า ความโกรธครอบงำนรชนใด ความมืดมนย่อมมีแก่เขา

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยํ ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติ มีความหมายว่า "ความโกรธครอบงำในกาลใด ความมืดมนย่อมมีในกาลนั้น"

อีกอย่างหนึ่ง เป็นศัพท์แสดงเหตุ มีความหมายว่า "ความโกรธครอบงำเพราะเหตุใด ความมืดมนฆ์ย่อมมีเพราะเหตุนั้น" เมื่อเป็นเช่นนี้ ควรนำบทมาเพิ่มว่า ยทา (ในกาลใด) เพราะ ย และ ต ศัพท์เป็นบทสัมพันธ์กันแน่นอน

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยํ นี้เป็นบทระบุกิริยา การครอบงำของความ

---

[๔๒๙] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๕/๒๖๙

โกรธใดมีกล่าวไว้ด้วยคำว่า โกโธ สหเต (ความโกรธครอบงำ) ความครอบงำนั่นเป็นความมืดมน และควรประกอบบทว่า กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ (บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม) ต่อจากคำนั้น[ว่า อนฺธการตมํ ตทา โหติ เป็นต้น]"

ฆ. เรื่องพญาช้างฉัททันต์

ความอดทนของธัมมปาลกุมารนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เป็นมนุษย์สามารถอดกลั้นได้เช่นนี้ ส่วนที่น่าอัศจรรย์กว่านั้นคือ แม้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์ดิรัจฉาน คือเป็นพญาช้างฉัททันต์ ได้ถูกศรอาบยาพิษยิงเข้าที่ท้อง ก็ไม่ขุ่นเคืองนายพรานผู้ทำร้ายถึงเพียงนั้น ดังข้อความว่า

สมปฺปิโต ปุถุสลฺเลน นาโค
อทุฏฺฐจิตฺโต ลุทฺทกํ อชฺฌภาสิ
กิมตฺถยํ กิสฺส วา สมฺม เหตุ
มมํ วธี กสฺส วายํ ปโยโค.[๔๓๐]

"พญาช้างถูกยิงด้วยเกาทัณฑ์ใหญ่แล้วมิได้ขุ่นเคือง ได้กล่าวกับนายพรานว่า เพื่อนรัก เพื่อนต้องการอะไรหรือ เพราะอะไร เพื่อนจึงฆ่าเรา หรือว่าใครใช้เพื่อนมา"

ครั้นพญาช้างถามอย่างนี้แล้ว เมื่อนายพรานตอบว่า "ท่านผู้เจริญ พระมเหสีของพระเจ้ากาสีได้ทรงส่งข้าพเจ้ามาเพื่อต้องการงาของท่าน" จึงทำให้ความตั้งใจของพระนางสำเร็จ ได้ตัดงาของตนอันงามน่ารักแวววาวด้วยแสงอันเปล่งฉัพพรรณรังสีแล้วมอบให้

ฉัพพรรณรังสี คือ รัศมี ๖ สีได้แก่ สีเขียว (นีล) สีเหลือง (ปีต) สีแดง (โลหิต) สีขาว (โอทาต) สีหงสบาท (มญฺชิฏฺฐ) และสีประภัสสรหรือสีเลื่อมพลาย (ปภสฺสร) ฉัพพรรณรังสีดังกล่าวแผ่ซ่านออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคอยู่เสมอ ยกเว้นเวลาที่พระองค์

---

[๔๓๐] ขุ.ชา. ๒๗/๑๒๔/๓๙๘

ทรงต้องการจะไม่ให้ผู้อื่นทราบว่าพระองค์คือพระพุทธเจ้า ฉัพพรรณรังสีก็จะไม่แผ่ซ่านออกมาปรากฏให้ผู้อื่นเห็น นอกจากนั้น เวลาที่พระองค์ทรงพิจารณาคัมภีร์ปัฏฐานในเวลาแรกตรัสรู้ ทำให้เกิดฉัพพรรณรังสีพวงพุ่งออกจากพระวรกายกระจายออกไปทั่วโลกธาตุ

โบราณาจารย์พม่าได้ประพันธ์คาถานอบน้อมพระพุทธองค์เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้ :-

๑. นีลา นีลา นิจฺฉรนฺติ ปีตา ปีตา จ รํสิโย
โลหิตา โลหิตา จาภา โอทาโตทาตรํสิโย.

๒. ตมฺหา ตมฺหา จ มญฺชิฏฺฐา ปภาสนฺติ ปภสฺสรา
เอวํ ฉพฺพณฺณรํสี โส ชาตุ เม ภควา สิเร.[๔๓๑]

"รัศมีสีเขียวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลืองแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเหลือง รัศมีสีแดงแผ่ซ่านออกจากที่มีสีแดง รัศมีสีขาวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีขาว รัศมีสีหงสบาทและสีประภัสสรแผ่ซ่านออกจากที่นั้นๆ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้โปรดเสด็จมาสถิตบนกระหม่อมของข้าพเจ้าเถิด"

๓. ปฏฺฐานํ สมฺมสนฺตสฺส สนฺตสฺส เทหรํสิโย
รํสิโย อวหสนฺตา สนฺตา ชลนฺติ ตาวเท
เอวํ ฉพฺพณฺณรํสิโย โส เม สิเร ปติฏฺฐตํ.[๔๓๒]

"เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้สงบทรงพิจารณาคัมภีร์ปัฏฐาน รัศมีอันงามจากสรีระของพระองค์ย่อมรุ่งโรจน์ในขณะนั้นประดุจเย้ยหยันรัศมีทั้งหลาย [ของดวงอาทิตย์เป็นต้น] ขอพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ทรงฉัพพรรณ-รังสีอย่างนี้จงดำรงอยู่ที่กระหม่อมของข้าพเจ้า"

๑. สตฺตสตฺตาหมชฺฌมฺหิ นาโถ โย สตฺต สมฺมสิ
ปตฺวา สมนฺตปฏฺฐานํ โอกาสํ ลภเต ตทา.

---

[๔๓๑] **รวมบทสวดมนต์วัดแลดี ๒๖๕**

[๔๓๒] โบราณาจารย์พม่า

๒. โยชนานํ สตายาโม ปญฺจ ติมิลปิงฺคโล
กีโฬกาสํ สมุทฺเทว คมฺภีเร ลภเต ยถา.

๓. สมฺมสนฺตสฺส ตํ ธมฺมํ ตทา สตฺถุ สรีรโต
ตํ ตํ ธาวนฺติ ฉพฺพณฺณา โลหิตาทิปสีทนา.

๔. นีลาโย นีลฏฺฐาเนหิ ปีโตทาตา จ โลหิตา
ตมฺหา ตมฺหา ตุ มญฺชิฏฺฐา นิกฺขมึสุ ปภสฺสรา.

๕. เอวํ ฉพฺพณฺณรํสิโย เอตา ยาวชฺชวาสรา
สพฺพา ทิสา วิธาวนฺติ ปภา นสฺสนฺติ ตตฺถิกา.

๖. อิติ ฉพฺพณฺณรํสิตฺตา องฺคีรโสติ นามโส
โลเก ปตฺถฏฐคุณํ ตํ วนฺเท พุทฺธํ นมสฺสิยํ.[๔๓๓]

"พระโลกนาถพระองค์ใดทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ในระหว่างสัตตาหะทั้ง ๗ พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์มาถึงคัมภีร์สมันตปัฏฐานแล้วได้รับโอกาสในกาลนั้น อุปมาเหมือนปลาปิงคละยาว ๕๐๐ โยชน์ ได้รับโอกาสเล่นน้ำในมหาสมุทรอันลุ่มลึกฉะนั้น เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาธรรมดังกล่าว พระฉัพพรรณรังสีที่เกิดจากความผ่องใสของโลหิตเป็นต้นย่อมแล่นออกจากสรีระของพระศาสดาไปสู่ทิศนั้นๆ ในกาลนั้น

รัศมีสีเขียวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลือง สีขาว สีแดง สีหงสบาท และสีประภัสสร ได้แผ่ซ่านออกจากที่นั้นๆ ฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นย่อมแล่นไปสู่ทิศทั้งหมดอย่างนี้จวบจนถึงปัจจุบันกาล รัศมีในที่นั้นๆ [มีวิมานเป็นต้น]ย่อมริบหรี่ดับสูญไป

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ที่ชาวโลกควรนมัสการ ผู้มีเกียรติคุณแผ่ไปในโลกพระองค์นั้นโดยพระนามว่า อังคีรส (ผู้มีรัศมีซ่านออกจากพระวรกาย) เพราะทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้"

---

[๔๓๓] วิสุทธารามวินิจฉัย ๒๕๙-๖๐

ในบทสวดมนต์วัดติปิฎกะ (หน้า ๒-๘) มีข้อความว่า

อญฺชนาจุณฺณกิณฺณํว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
นีลา เกสาทินิกฺขนฺตา นีลวนฺต นมตฺถุ เต.

“รัศมีสีเขียวที่ซ่านจากพระเกศาเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งเต็มไปด้วยผงดอกอัญชัน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเขียว ขอนอบน้อมพระองค์”

เหโมทกสิญฺจนฺตํว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
ปีตา จมฺมาทินิกฺขนฺตา ปีตวนฺต นมตฺถุ เต.

“รัศมีสีเหลืองที่ซ่านจากพระฉวีวรรณเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำทองคำ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเหลือง ขอนอบน้อมพระองค์”

ลาขารสสิญฺจนฺตํว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
รตฺตา มํสาทินิกฺขนฺตา รตฺตวนฺต นมตฺถุ เต.

“รัศมีสีแดงที่ซ่านจากพระมังสะเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำครั่ง ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีแดง ขอนอบน้อมพระองค์”

สชฺฌุทกสิญฺจนฺตํว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
โอทาตาฏฺฐิยาทินิกฺขนฺตา โอทาตวา นมตฺถุ เต.

“รัศมีสีขาวที่ซ่านจากพระอัฐิเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำที่เทจากหม้อเงิน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีขาว ขอนอบน้อมพระองค์”

มญฺชิฏฺฐา เตน สมานํ นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
ตมฺหา ตมฺหาว นิกฺขนฺตา มญฺชิฏฺฐวา นมตฺถุ เต.

“รัศมีสีหงสบาทที่ซ่านจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิตทศทิศให้เสมอเหมือนสีดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีหงสบาท ขอนอบน้อมพระองค์”

ปภสฺสรา มนาปิว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลํ
ตมฺหา ตมฺหาว นิกฺขนฺตา ปภสฺสร นมตฺถุ เต.

"รัศมีสีประภัสสรที่ซ่านจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิตทศทิศให้น่าพึงใจดุจสีดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีประภัสสร ขอนอบน้อมพระองค์"

ปจวาทึ วิมานญฺจ นิปฺปภมฺปิ ปภํ กรํ
ขชฺโชตํว รํสิมนฺเต รสฺมิ เต วีร ปชฺชลิ.

"ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ รัศมีของพระองค์ทำให้ปฐพีเป็นต้นและวิมานที่มีแสงสว่างและไม่มีแสงสว่างให้สว่างไสว อีกทั้งทำให้ท้าวมหาพรหมผู้ทรงรัศมีเป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อย รุ่งโรจน์สว่างไสวแล้ว"

ง. เรื่องพญาวานร

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เมื่อถูกคนที่ตนช่วยฉุดขึ้นจากเหวแล้วยกก้อนหินขึ้นทุ่มกระหม่อมโดยดำริว่า :-

ภกฺโข อยํ มนุสฺสานํ ยเถวญฺเญ วเน มิคา
ยํนูนิมํ วธิตฺวาน ฉาโต ขาเทยฺย วานรํ.
อาหิโตว คมิสฺสามิ มํสมาทาย สมฺพลํ
กนฺตารํ นิตฺถริสฺสามิ ปาเถยฺยํ เม ภวิสฺสติ.[๔๓๔]

"วานรนี้เป็นอาหารของมนุษย์เช่นเดียวกับเนื้ออื่นๆ ในป่า ถ้ากระไรเราหิวแล้วจะฆ่าวานรนี้กิน ครั้นกินอิ่มแล้วจะนำเนื้อไปเป็นเสบียง เนื้อวานรนี้จะเป็นเสบียงของเรา เราจะข้ามทางกันดารไปได้"

พระองค์มีน้ำตาคลอเบ้ามองดูเขาแล้วกล่าวว่า

---

๔๓๔ ขุ.ชา. ๒๗/๒๐๕-๖/๔๐๗

มา อยฺโยสิ เม ภทนฺเต ตุวํ นาเมตาทิสํ กริ
ตุวํ โขสิ นาม ทีฆาวุ อญฺญํ วาเรตุมรหสิ.[๔๓๕]

"อย่านะท่าน ! ท่านเป็นแขกของข้าพเจ้า ยังทำกรรมอันไม่สมควรเช่นนี้ ท่านเป็นผู้เจริญวัยแล้วควรป้องกันศัตรูอื่น[ที่จะมาทำร้ายข้าพเจ้า]"

พระองค์มิได้คิดร้ายเขา มิหนำซ้ำยังมิได้คิดห่วงความลำบากของตน ได้ส่งเขาให้ถึงสถานที่ปลอดภัย

นาม ศัพท์ในบาทคาถาว่า ตุวํ นาเมตาทิสํ กริ ทำหน้าที่ครหา คือ ติเตียน แปลว่า "หนอ" มีตัวอย่างอื่นในพระไตรปิฎกว่า

- อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสสิ (พ่อสุทิน [ทรัพย์ของเรา]มีอยู่หนอ เจ้ากลับบริโภคขนมกุมมาสบูด)

- อิเม หิ นาม กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺติ (สมณะเหล่านี้ปฏิญาณว่าเป็นผู้มีกัลยาณธรรมหนอ)

- น หิ นาม ภิกฺขเว ตสฺส โมฆปุริสสฺส ปาเณสุ อนุทฺทยา ภวิสฺสติ (ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษนั้นไม่มีกรุณาในเหล่าสัตว์หนอ)

- กถํ หิ นาม โส ภิกฺขเว โมฆปุริโส สพฺพมตฺติกามยํ กุฏิกํ กริสฺสติ (ภิกษุทั้งหลาย เหตุใดโมฆบุรุษนั้นจึงสร้างกุฎิทำด้วยดินเหนียวล้วนหนอ)

จ. เรื่องพญานาคชื่อภูริทัตตะ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อภูริทัตตะ ได้อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอนขดอยู่บนยอดจอมปลวก แม้ถูกหมองูเอายามีพิษเหมือนไฟประลัยกัลป์ราดรดไปทั่วทั้งตัวแล้วจับใส่ข้องเล็กๆ นำไปเล่นรำไปทั่วชมพูทวีป ก็มิได้คิดร้ายพราหมณ์นั้น ดังข้อความว่า

---

[๔๓๕] ขุ.ชา. ๒๗/๒๐๙/๔๐๗

เปฬาย ปกฺขิปนฺเตปิ มทฺทนฺเตปิ จ ปาณินา
อลมฺพาเน น กุปฺปามิ สีลขณฺฑภยา มม.[๔๓๖]

"เมื่อหมองูชื่ออลัมพานะจับเราใส่ไว้ในข้องเล็กๆ หรือใช้มือบีบเรา เรามิได้ขุ่นเคืองเขาเพราะกลัวศีลขาด"

ฉ. เรื่องพญานาคชื่อจัมเปยยะ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื่อจัมเปยยะ แม้จะถูกหมองูทรมานอยู่ก็มิได้คิดร้าย ดังข้อความว่า

ตทาปิ มํ ธมฺมจารึ อุปวุตฺถอุโปสถํ
อหิตุณฺฑิโก คเหตฺวาน ราชทฺวารมฺหิ กีฬติ.[๔๓๗]

"แม้ในครั้งนั้น หมองูได้จับเราผู้ประพฤติธรรม รักษาอุโบสถ แล้วให้เล่นรำอยู่ใกล้ประตูพระราชวัง"

ยํ โส วณฺณํ จินฺตยติ นีลํ ปีตํ ว โลหิตํ
ตสฺส จิตฺตานุวตฺตนฺโต โหมิ จินฺติตสนฺนิโภ.[๔๓๘]

"เขาคิดสีใด คือสีเขียว สีเหลือง หรือสีแดง เราคล้อยตามความคิดของเขา เปลี่ยนสีตามที่เขาคิด"

ถลํ กเรยฺยํ อุทกํ อุทกมฺปิ ถลํ กเร
ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ ขเณน ฉาริกํ กเร.[๔๓๙]

"เราได้เนรมิตบกให้เป็นน้ำบ้าง เนรมิตน้ำให้เป็นบกบ้าง ถ้าเราขุ่นเคืองต่อหมองูนั้น ก็อาจทำเขาให้กลายเป็นเถ้าในพริบตา"

---

[๔๓๖] ขุ.จริยา. ๓๓/๑๖/๖๐๑

[๔๓๗] ขุ.จริยา ๓๓/๒๑/๖๐๒

[๔๓๘] ขุ.จริยา ๓๓/๒๒/๖๐๒

[๔๓๙] ขุ.จริยา ๓๓/๒๓/๖๐๒

ยทิ จิตฺตวสี เหสฺสํ　　ปริหายิสฺสามิ สีลโต
สีเลน ปริหีนสฺส　　อุตฺตมตฺโถ น สิชฺฌติ.[๔๔๐]

"ถ้าเราเป็นไปตามอำนาจจิตแล้วก็จะเสื่อมจากศีล เมื่อเราเสื่อมจากศีล ประโยชน์สูงสุด[คือความเป็นพระพุทธเจ้า]ก็จะไม่สำเร็จ"

ช. เรื่องพญานาคชื่อสังขปาละ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อสังขปาละ ได้ถูกบุตรนายพราน ๑๖ คนใช้หอกคมแทงทะลุลำตัว ๘ แห่ง แล้วเอาเถาวัลย์มีหนามร้อยเข้าทางปากแผล สนเชือกเหนียวเข้าทางรูจมูกแล้วจับใส่หาบลากไป ลำตัวถูกครูดสีไปบนพื้น เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง แม้จะสามารถบันดาลให้บุตรนายพรานเหล่านั้นเป็นเถ้าธุลีโดยเพียงแต่โกรธแล้วจ้องดู แต่ก็มิได้ลืมตาขึ้นคิดร้าย ดังข้อความว่า

จาตุทฺทสึ ปญฺจทสิญฺจฬาร
อุโปสถํ นิจฺจมุปาวสามิ
อถาคมุํ โสฬส โภชปุตฺตา
รชฺชุํ คเหตฺวาน ทฬฺหญฺจ ปาสํ.
เภตฺวาน นาสํ อติกสฺส รชฺชุํ
นยึสุ มํ สมฺปริคยฺห ลุทฺทา
เอตาทิสํ ทุกฺขมหํ ติติกฺขํ
อุโปสถํ อปฺปฏิโกปยนฺโต.[๔๔๑]

"นายเกวียนอฬาระ เราจำอุโบสถศีลเป็นนิจทุกวัน ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ คราวนั้น บุตรของนายบ้าน ๑๖ คนถือเชือกและบ่วงอันมั่นคงมา แล้วเจาะจมูกร้อยเชือกมัดรอบตัว[ด้วยหวายดำและเถาวัลย์เป็นต้น] แล้วลากเราไป เราอดกลั้นความทุกข์เช่นนั้น มิได้ทำให้อุโบสถวิบัติไป"

---

๔๔๐ ขุ.จริยา ๓๓/๒๔/๖๐๒
๔๔๑ ขุ.ชา. ๒๗/๑๘๐-๑/๔๕๐

พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำสิ่งน่าอัศจรรย์ตามที่กล่าวมานี้เท่านั้นก็หาไม่ พระองค์ยังได้กระทำสิ่งน่าอัศจรรย์อื่นๆ เป็นอันมากในมาตุ-โปสกชาดกเป็นต้น[๔๔๒] บัดนี้ เมื่อเจ้าอ้างอิงเอาพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณ ทรงขันติคุณอย่างไม่มีใครเหมือนทั้งในมนุษยโลกและเทวโลกว่าเป็นศาสดาของเจ้า การมีจิตคิดร้ายย่อมไม่สมควร ไม่เหมาะสมยิ่งนัก

๗. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาความสัมพันธ์ในสังสารวัฏ

[๒๔๘] ถ้าเธอพิจารณาความดีที่พระศาสดาเคยบำเพ็ญมาก่อนตามวิธีนี้แล้ว ความผูกโกรธยังไม่สงบเพราะตกเป็นทาสของกิเลสตลอดกาลอันยาวนาน ก็ควรพิจารณาอนมัคคิยสูตร ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรนั้นว่า

น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป, โย นมาตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย น ปิตา-ภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภาตา ฯเปฯ โย นภคินี ฯเปฯ โย นปุตฺโต ฯเปฯ โย นธีตาภูตปุพฺพา.[๔๔๓]

"สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดา ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดา ..."

คำว่า นมาตาภูตปุพฺพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา) เป็นต้น คงรูป น อักษรไว้โดยไม่แปลง น เป็น อ ในเพราะสระหลัง ดังอุทาหรณ์ว่า

- นจิรสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิรสฺสํ + เอว
- นจิเรเนว (โดยกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิเรน + เอว
- นมหปฺผลกรณโต (โดยไม่กระทำผลมาก) = น + มหปฺผลกรณโต

---

๔๔๒ ขุ.ชา. ๒๗/๑-๑๒/๒๓๗-๓๘

๔๔๓ สํ.นิ. ๑๖/๑๓๗-๔๒/๑๘๑-๘๒

- นปุํสกํ (ผู้มิใช่สตรีและบุรุษ) = น + ปุํสกํ
- นกุโล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน) = น + กุโล

ดังนั้น จึงควรดำริในคนคู่เวรนั้นว่า "ได้ยินมาว่า ผู้นี้เคยเป็นมารดาของเรามาในชาติปางก่อน อุ้มครรภ์ตลอด ๑๐ เดือน มิได้รังเกียจเช็ดล้างปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย และน้ำมูกเป็นต้นเหมือนจันทน์หอม ให้นอนแนบอก ใช้สะเอวอุ้มเลี้ยงดู ผู้นี้เคยเป็นบิดาของเรามาก่อน ต้องเดินไปสู่ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะหรือไม้ขอเป็นต้นประกอบการค้าขาย ยอมสละแม้ชีวิตเพื่อเราแล้วเข้าไปสู่สนามรบที่มุ่งหน้าทั้งสองฝ่าย แล่นเรือไปสู่มหาสมุทร และทำการงานที่ทำได้ยากอื่นๆ คิดว่า เราจะเลี้ยงดูบุตร จึงรวบรวมทรัพย์ไว้ด้วยวิธีนั้นๆ เลี้ยงดูเรา เขาเคยเป็นพี่น้องชาย พี่น้องหญิง บุตร หรือธิดา ได้ทำอุปการคุณเช่นนั้นเช่นนี้ ดังนั้น การที่เราคิดร้ายเขาจึงไม่สมควร

คำว่า อุเร นิปชฺชาเปนฺตี (ให้นอนแนบอก) พบในบางฉบับ แต่บางฉบับมีรูปว่า อุเร นจฺจาเปนฺตี แปลว่า ให้รำบนอก

ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะ คือ ทางกันดารที่ไม่อาจนำสัมภาระไปด้วยวัวหรือม้า

ทางที่ควรเดินทางไปด้วยไม้ขอ คือ ทางสูงชันที่ต้องใช้ไม้ขอเกี่ยวปีนขึ้นไปข้างบน

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อชปถสงฺกุปถาทีนิ (ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะหรือไม้ขอเป็นต้น) หมายถึง ทางเหวและทางทุรกันดารที่ไปได้ยาก เป็นต้น[๔๔๔]

๘. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของเมตตา

[๒๔๙] ถ้าเธอไม่อาจระงับใจที่คิดร้ายได้ตามวิธีนี้ ก็ควรพิจารณาอานิสงส์ของเมตตาว่า แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้มิใช่หรือว่า

เมตฺตาย โข ภิกฺขเว เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย สุสมารทฺธาย เอกา-

---
[๔๔๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๘/๔๓๑

ทสานิสํสาปาฏิกงฺขา. กตเม เอกาทส? สุขํ สุปติ, สุขํ ปฏิพุชฺฌติ, น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ, มนุสฺสานํ ปิโย โหติ, อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ, เทวตา รกฺขนฺติ, นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ, ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ, มุขวณฺโณ ปสีทติ, อสมฺมูฬฺโห กาลงฺกโรติ, อุตฺตริมปฺปฏิ-วิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ.[๔๔๕]

"ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจคือเมตตา) ที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้ตั้งมั่น ช่ำชอง พากเพียรดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๑ ประการ คือ

๑. หลับเป็นสุข (สุขํ สุปติ)

๒. ตื่นเป็นสุข (สุขํ ปฏิพุชฺฌติ)

๓. ไม่ฝันร้าย (น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ)

๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (มนุสฺสานํ ปิโย โหติ)

๕. เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย (อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ)

๖. เทวดาคุ้มครอง (เทวตา รกฺขนฺติ)

๗. ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา ไม่กล้ำกราย[สรีระ]ของบุคคลนั้น (นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ)

๘. จิตตั้งมั่นได้เร็ว (ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ)

๙. สีหน้าสดใส (มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ)

๑๐. ไม่หลงสติตาย (อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ)

๑๑. เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูง[คืออรหัตตผล] ย่อมเข้าถึงพรหมโลก (อุตฺตริมปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ)"

ถ้าเธอไม่ทำจิตที่คิดร้ายนี้ให้ดับไปแล้วก็จะเป็นผู้เหินห่างจากอานิสงส์เหล่านี้

เมตตาเจโตวิมุตติ คือ เมตตาฌาน เหตุที่เรียกว่า เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางใจ ก็เพราะว่าทำให้จิตหลุดพ้นจากนิวรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพยาปาทนิวรณ์ ดังข้อความว่า

---

[๔๔๕] องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๕/๒๘๔-๘๕

เมตฺตนฺติ สพฺพสตฺเตสุ หิตผรณํ. เจโตวิมุตฺตินฺติ จิตฺตวิมุตฺตึ. อิธ อปฺปนามตฺตาว เมตฺตา อธิปฺเปตา.[๔๔๖]

“คำว่า เมตฺตํ (เมตตา) หมายความว่า การแผ่ความปรารถนาดีในสรรพสัตว์

คำว่า เจโตวิมุตฺตึ แปลว่า ความหลุดพ้นทางใจ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเมตตาที่เป็นอัปปนาเท่านั้นในที่นี้”

ท่านอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจาระ) แห่งวัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ผู้เป็นอาจารย์ของพระโกสัลลาภิวงศ์ซึ่งเป็นอาจารย์ของหลวงพ่อธัมมานันทะแห่งวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ประพันธ์อานิสงส์ของเมตตาเป็นคาถาท่องจำไว้ในหนังสือวิสุทธารามวินิจฉัย ดังต่อไปนี้

๑. สุภาวิตาย เมตฺตาย สุขํ สุปติ พุชฺฌติ
น ปสฺเส สุปนํ ปาปํ ปิหยนฺติ ชนา มรู.

๒. เทวา รกฺขนฺติ นาคฺยาทิ กเม ขิปฺปํ สมาธเย
ปสีทติ มุขวณฺโณ กาลงฺกโร อมูฬฺหโก.

๓. อุทฺธ'มปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค อิติ
เอกาทส อานิสํสา ปาฏิกงฺขา อสํสยา.[๔๔๗]

“อานิสงส์ ๑๑ ประการ คือ เมื่อบุคคลเจริญเมตตาดีแล้ว ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันร้าย มนุษย์และเทวดาย่อมเคารพรัก เทวดาคุ้มครอง ล่วงพ้นพิษของนาคเป็นต้น จิตตั้งมั่นได้เร็ว สีหน้าสดใส ไม่หลงสติตาย เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูงย่อมเข้าถึงพรหมโลกเป็นที่หวังได้ไม่ต้องสงสัย”

---

[๔๔๖] องฺ.เอกก.อ. ๑/๓๘๖-๓๘๗/๓๙๘-๙๙

[๔๔๗] วิสุทธารามวินิจฉัย ๑๘๑

๙. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาแยกธาตุ

[๒๕๐] ผู้ที่ยังไม่อาจระงับจิตที่คิดร้ายได้ตามวิธีนี้ ก็ควรทำการพิจารณาแยกธาตุว่า แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ ! เมื่อเจ้าโกรธคนคู่เวรนั้น เจ้าโกรธอะไรเล่า คือ

ก. เจ้าโกรธผม ขน เล็บ ... หรือน้ำมูตร [ในอาการ ๓๒]

ข. เจ้าโกรธธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ หรือธาตุลมในผมเป็นต้น

ค. อนึ่ง เขามีชื่ออย่างนั้นโดยอาศัยขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ เหล่าใด ในขันธ์ ๕ เป็นต้นนั้น เจ้าโกรธรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ หรือวิญญาณขันธ์ เจ้าโกรธจักขายตนะ รูปายตนะ ... มนายตนะ หรือธรรมายตนะ [ในอายตนะ ๑๒] เจ้าโกรธจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ... มโนธาตุ ธรรมธาตุ หรือมโนวิญญาณธาตุ [ในธาตุ ๑๘]

ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอทำการพิจารณาแยกธาตุตามวิธีนี้ ฐานที่ตั้งของความโกรธย่อมไม่มีเหมือนที่รองรับเมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่มีที่ปลายเหล็กแหลม และที่รองรับภาพจิตรกรรมไม่มีในอากาศ

๑๐. วิธีดับโทสะด้วยการให้ปันสิ่งของ

[๒๕๑] ถ้าเธอยังไม่อาจทำการพิจารณาแยกธาตุได้ ก็ควรทำการให้ปันสิ่งของ กล่าวคือ ควรให้ปันสิ่งของของตนแก่คนคู่เวรอื่น ตนเองก็ควรรับสิ่งของของเขา ถ้าเขาไม่มีบริขารที่ตนควรใช้สอยเพราะศีลเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพวิบัติไป ก็ควรให้บริขารของตนเท่านั้น เมื่อเธอทำการให้ปันตามวิธีนี้ ความขุ่นเคืองในบุคคลนั้นย่อมสงบไปแน่นอน และความโกรธของคนคู่เวรอื่นซึ่งตามมาตั้งแต่อดีตชาติก็จะสงบไปทันทีเช่นเดียวกัน เหมือนความโกรธของพระมหาเถระ[ผู้รบกวน]สงบลง เพราะได้รับบาตรซึ่งพระปิณฑปาติกเถระผู้ถูกขับออกจากเสนาสนะในวัดจิตตลบรรพตถึง ๓ ครั้ง ได้มอบถวายโดยกล่าวว่า “ท่านขอรับ บาตรนี้มีราคา ๘ กหาปณะ เป็นลาภที่ได้มาโดยชอบธรรมซึ่งอุบาสิกาผู้เป็นมารดาของกระผมถวาย ขอท่านโปรดทำให้อุบาสิกาได้รับบุญลาภเถิด”

ขึ้นชื่อว่าการให้ปันนี้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้ ดังข้อความว่า

อทนฺตทมนํ ทานํ		ทานํ สพฺพตฺถสาธกํ
ทาเนน ปิยวาจาย		อุนฺนมนฺติ นมนฺติ จ.[๔๔๘]

"การให้ปันย่อมฝึกคนพยศให้สงบเสงี่ยม การให้ปันทำประโยชน์ทุกอย่างให้สำเร็จ [ผู้ให้และผู้พูด]ย่อมฟูใจมีใบหน้ายิ้มแย้ม [ผู้รับและผู้ฟัง]ย่อมอ่อนน้อมลงด้วยการให้ปันและวาจาอ่อนหวาน"

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ทานํ สพฺพตฺถสาธกํ และสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สพฺพตฺถสาธกนฺติ "อตฺตตฺโถ ปรตฺโถ ทิฏฺฐธมฺมิโก อตฺโถ สมฺปรายิโก อตฺโถติ เอวมาทีนํ สพฺเพสํ อตฺถานํ หิตานํ ปโยชนานญฺจ นิปฺผาทกํ.[๔๔๙]

"คำว่า สพฺพตฺถสาธกํ (ทำประโยชน์ทุกอย่างให้สำเร็จ) หมายความว่า ให้สำเร็จผล ความเจริญ และประโยชน์ทั้งหมดอย่างนี้ว่า ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ในภพปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพเป็นต้น"

อย่างไรก็ตาม คาถานี้มาจากอรรถกถาของทีฆนิกาย ปาถิกวรรค และอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต แต่มีข้อความต่างกันในบาทที่ ๒ เป็นรูปว่า อทานํ ทนฺตทูสกํ (การไม่ให้ปันทำให้คนสงบเสงี่ยมไม่พอใจ)

เจริญเมตตาถึงขั้นรวมเขต

[๒๕๒] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระงับความโกรธในคนคู่เวรนั้นได้ตามวิธีที่กล่าวมานี้ เมตตาจิตของเธอย่อมแผ่ไปแม้ในคนคู่เวรนั้นเหมือนในคนที่เคารพรัก เพื่อนที่รักมาก และคนเป็นกลาง ในขณะนั้นเธอควรเจริญเมตตาซ้ำแล้วซ้ำอีก รวมขอบเขต[ที่กั้นตนกับผู้อื่น]

---

[๔๔๘] ที.ปา.อ. ๓/๓๓๖/๒๔๓, องฺ.อฏฺฐก.อ. ๓/๓๑/๒๕๓

[๔๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๑/๔๓๒

โดยฝึกจิตให้มีเมตตาสม่ำเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตนเอง คนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่เวร

การรวมเขต (สีมาสมฺเภท) คือ การมีจิตสม่ำเสมอกันไม่ทำการแบ่งเขาแบ่งเราว่าเป็นคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่เวร ดังข้อความว่า

"คำว่า สีมาสมฺเภทํ (การรวมเขต) หมายความว่า การนำเขตแดนออกไป ความหมายคือ การไม่ทำการแบ่งเขาแบ่งเราว่าเป็นคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่เวร"[๔๕๐]

ลักษณะของการรวมเขต

ลักษณะของการรวมเขตนั้นมีดังนี้ ถ้าเธอนั่งอยู่ในสถานที่เดียวกับคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่เวร มีตนเองเป็นคนที่ ๔ พวกโจรมาหาแล้วพูดว่า "ท่านครับ ขอจงมอบภิกษุให้แก่เราสักรูปหนึ่งเถิด" เมื่อเธอถามว่า "จะเอาไปเพื่ออะไร" พวกโจรตอบว่า "เพื่อฆ่าเอาเลือดที่คอทำการบูชายัญ" ถ้าเธอดำริว่า "จงเอารูปนั้นหรือรูปโน้น" จากบุคคลเหล่านั้น ก็ไม่ชื่อว่าได้รวมขอบเขต ถ้าเธอดำริว่า "จงจับเราไปเถอะ อย่าจับคนทั้งสามนั้นเลย" ก็ไม่ชื่อว่าได้รวมขอบเขตเช่นกัน เพราะเธอมิได้มุ่งประโยชน์แก่คนที่ต้องการให้ถูกจับ และมุ่งประโยชน์แก่คนอื่นจากนี้

ต่อเมื่อใดเธอไม่เห็นคนที่ควรจะให้แก่พวกโจรแม้สักคนหนึ่งในสี่คน วางจิตไว้เสมอกันทั้งในตนและทั้งสามคนนั้น จึงชื่อว่ารวมขอบเขตได้ ดังข้อความที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

อตฺตนิ หิตมชฺฌตฺเต อหิเต จ จตุพฺพิเธ
ยทา ปสฺสติ นานตฺตํ หิตจิตฺโต ปาณินํ
น นิกามลาภี เมตฺตาย กุสลีติ ปวุจฺจติ.

"เมื่อใดภิกษุยังเห็นแตกต่างกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน, คนที่เคารพรัก, คนเป็นกลาง และคนคู่เวร เธอกล่าวว่าเป็นผู้มีจิตปรารถนาดีต่อเหล่าสัตว์ แต่ยังไม่เรียกว่าเป็นผู้ชำนาญเจริญเมตตาได้ตามต้องการ"

---

[๔๕๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๔๒/๔๒๒

ยทา จตสฺโส สีมาโย สมฺภินฺนา โหนฺติ ภิกฺขุโน
สมํ ผรติ เมตฺตาย สพฺพโลกํ สเทวกํ
มหาวิเสโส ปุริเมน ยสฺส สีมา น นายติ.

"เมื่อใดเธอรวมขอบเขตของเมตตา[คือบุคคล ๔ จำพวก]ได้ แผ่เมตตาสม่ำเสมอกันทั่วโลกมนุษย์และเทวดา ไม่มีเขตแดนปรากฏ เมื่อนั้นเธอเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าภิกษุรูปก่อน"

ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยมีรูปว่า ยสฺส สีมา น ญายติ แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ยสฺส สีมา น นายติ ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า นายติ ถูกต้องตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

น นายตีติ น ญายติ.[๔๕๑]

"คำว่า น นายติ แปลว่า ไม่รู้ (ไม่ปรากฏ)"

คำว่า นายติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ญา ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติในกรรมวาจก แปลง ญา ธาตุเป็น นา และแปลง เต วิภัตติอัตตโนบทเป็น ติ วิภัตติปรัสสบท มีรูปที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า นายเร มาจาก ญา ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติในกรรมวาจก แปลง อนฺเต เป็น เร ดังข้อความว่า

ชีวิตํ พฺยาธิ กาโล จ เทหนิกฺเขปนํ คติ
ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมึ อนิมิตฺตา น นายเร.[๔๕๒]

"ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต โรค เวลาตาย สถานที่ทอดทิ้งกาย และคติที่ไปของเหล่าสัตว์ ไม่มีเครื่องหมายในสัตวโลก ไม่มีใครรู้ได้"

น นายเรติ น ญายนฺติ.[๔๕๓]

"คำว่า น นายเร แปลว่า ไม่มีใครรู้ได้"

---

[๔๕๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๒/๔๓๓
[๔๕๒] วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๔/๒๕๘
[๔๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๗๔/๓๔๙

การรวมเขตเทียบเท่าปฏิภาคนิมิต

[๒๕๓] อนึ่ง ภิกษุนี้ได้บรรลุ[ปฏิภาค]นิมิตและอุปจารสมาธิพร้อมกับการรวมเขตได้เช่นนี้ ในเวลาที่รวมขอบเขตได้แล้ว เธอซ่องเสพ เจริญ สั่งสม[สมาธิ]นิมิตนั่นแหละ ย่อมบรรลุอัปปนาได้ง่ายตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในปฐวีกสิณ

ในกรรมฐานอื่นมีกสิณเป็นต้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นอารมณ์ของฌานจิตโดยอาศัยอุคคหนิมิตที่เรียกว่าดวงกสิณซึ่งเกิดจากภาวนา ส่วนในเมตตากรรมฐานนี้ไม่มีปฏิภาคนิมิตปรากฏให้เห็นเหมือนอย่างนั้น แต่การรวมเขตที่ผู้ปฏิบัติได้บรรลุแล้วนั้นจัดเป็นดุจปฏิภาคนิมิตในที่นี้ เพราะมีลักษณะคล้ายกับปฏิภาคนิมิตในกรรมฐานอื่น เนื่องจากเมื่อผู้ปฏิบัติได้เจริญเมตตาจนสำเร็จถึงขั้นรวมขอบเขตได้แล้ว นิวรณ์ ๕ ที่เป็นข้าศึกโดยตรงของฌานย่อมถูกข่มไว้ได้ จิตของเธอเป็นอันตั้งมั่นดีด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิ

เจริญเมตตาบรรลุปฐมฌาน

ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ เธอได้บรรลุปฐมฌานที่ประกอบด้วยเมตตา ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ และเมื่อเธอได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ซ่องเสพ เจริญ สั่งสม[สมาธิ]นิมิตนั่นแหละ ย่อมบรรลุทุติยฌานและตติยฌานตามจตุกกนัย หรือบรรลุทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานตามปัญจกนัยโดยลำดับ[ภาวนา]

เมตตากรรมฐานบรรลุถึงฌานขั้นไหน

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุนั้นได้บรรลุปฐมฌานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานโดยมีตนเสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความโกรธเคืองอยู่

โดยแท้จริงแล้ว การแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]นี้ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุ

ผู้มีจิตได้บรรลุอัปปนาโดยเนื่องด้วยปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น

คำว่า วิกุพฺพนา (การแผ่เมตตาหลากหลาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กิริยา กุพฺพนา = การกระทำ ชื่อว่า กุพพนา (กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ)

- วิวิธา กุพฺพนา วิกุพฺพนา = การกระทำหลากหลาย ชื่อว่า วิกุพพนา (ปาทิ-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

ปคุณพลวภาวาปาทเนน เวปุลฺลาทิวิเสสปฺปตฺตสฺส โอธิโส, อโนธิโส จ ทิสาผรณาทิวเสน ฌานสฺส ปวิชมฺภนา วิกุพฺพนา วิวิธา กิริยาติ กตฺวา.[๔๕๔]

“การแผ่ไปของฌานโดยเจาะจงและไม่เจาะจงด้วยการแผ่ไปตลอดทิศเป็นต้นของผู้บรรลุคุณวิเศษมีความไพบูลย์เป็นต้นโดยให้ถึงความคล่องแคล่วมีกำลัง ชื่อว่า วิกุพพนา โดยมีความหมายว่า การกระทำหลากหลาย ชื่อว่า วิกุพพนา”

ข้อความว่า “มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่” เป็นต้น กล่าวตามพระบาลีว่า

โส เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. ตถา ทุติยํ, ตถา ตติยํ, ตถา จตุตฺถํ. อิติ อุทฺธมโธ ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน ผริตฺวา วิหรติ.[๔๕๕]

“ภิกษุนั้นมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานโดยมีตนเสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความโกรธเคืองอยู่”

---

[๔๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๓/๔๓๔

[๔๕๕] ม.มู. ๑๒/๗๗/๕๑

วิธีแผ่เมตตาที่ท่านจะกล่าวต่อไปว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ เป็นต้น แม้ไม่พบโดยตรงว่าเป็นคำแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ก็เป็นข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัม-ภิทามรรคที่ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ จึงอนุมานรู้ว่าเป็นวิธีแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ในสมัยพุทธกาล ที่จริงแล้วในพระไตรปิฎกพบข้อความย่อในประโยคว่า โส เมตฺตาสห-คเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ (ภิกษุนั้นมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่) เป็นต้นที่นำมาแสดงไว้ข้างต้นนั่นเอง

คำอธิบายศัพท์บาลี

[๒๕๔] อนึ่ง ในบทเหล่านี้ คำว่า เมตฺตาสหคเตน แปลว่า ประกอบด้วยเมตตา

คำว่า เจตสา แปลว่า มีจิต

คำว่า เอกํ ทิสํ (ตลอดทิศที่ ๑) ตรัสไว้เนื่องด้วยการแผ่ไปยังสัตว์ที่นับเนื่องในทิศหนึ่ง โดยถือเอาสัตว์ที่กำหนดไว้ก่อนในทิศหนึ่งๆ

คำว่า ผริตฺวา (แผ่ไป) หมายความว่า กระทบ คือ ปรารภให้เป็นอารมณ์

คำว่า วิหรติ (อยู่) หมายความว่า ยังการอยู่ด้วยอิริยาบถที่พรหมวิหาร[คือเมตตา-ฌาน]อุปถัมภ์แล้วให้ดำเนินไป

คำว่า ตถา ทุติยํ (และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ เหมือนกัน) หมายความว่า ย่อมแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศใดทิศหนึ่งในทิศบูรพาเป็นต้นอยู่ฉันใด ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ และทิศที่ ๔ ต่อจากทิศที่ ๑ นั้นอยู่ ฉันนั้น

คำว่า อิติ อุทฺธํ แปลว่า ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน [คือเทวโลก หรือทิศเบื้องบนของตนในที่ใดที่หนึ่ง]

คำว่า อโธ ติริยํ (ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง) หมายความว่า เธอแผ่ไปในทิศเบื้องล่าง [คือนรกและนาคพิภพเป็นต้น หรือทิศเบื้องล่างของตนในที่ใดที่หนึ่ง] และทิศเฉียงตามวิธีนี้นั่นเอง

อนึ่ง ในบททั้งสองนั้น คำว่า อโธ แปลว่า ทิศเบื้องล่าง คำว่า ติริยํ แปลว่า ทิศเฉียง

เธอย่อมทำจิตที่ประกอบด้วยเมตตาให้แล่นไปบ้าง ให้กลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง

ตามวิธีนี้ เหมือนนายสารถีควบม้าไปหรือควบม้ากลับในสนามม้า

ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงการแผ่เมตตาโดยเจาะจงกำหนดเอาทิศแต่ละทิศ

ส่วนคำว่า สพฺพธิ (ในที่ทุกสถาน) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อทรงแสดง[วิธีแผ่เมตตา]โดยไม่เจาะจง

ในบทเหล่านั้น คำว่า สพฺพธิ แปลว่า ในที่ทั้งปวง

คำว่า สพฺพตฺตตาย (โดยมีตนเสมอกัน) หมายความว่า โดยนับตนเข้าในสัตว์ทั้งปวงที่จำแนกเป็นสัตว์ชั้นต่ำ ชั้นกลาง ชั้นสูง มิตร ศัตรู หรือคนเป็นกลาง เป็นต้น ความหมายคือ โดยมีตนเสมอกันไม่แบ่งแยกว่า ผู้นี้เป็นคนอื่น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า มชฺฌตฺตาทิ (คนเป็นกลาง เป็นต้น) หมายถึง สตรี บุรุษ พระอริยะ ปุถุชน เทวดา และมนุษย์เป็นต้น[๔๕๖]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สพฺพตฺตตาย แปลว่า โดยส่วนแห่งจิตทั้งปวง ความหมายคือ ไม่ซัดส่ายไปภายนอก[จากกรรมฐาน]แม้หน่อยหนึ่ง

คำว่า สพฺพตฺตตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นแห่งตนในสัตว์ทั้งปวง, ความมีตนเสมอกัน = สพฺพ (สัตว์ทั้งปวง) + อตฺต (ตน) + ตา (ความเป็น)

๒. ความเป็นแห่งจิตทั้งปวง, ส่วนแห่งจิตทั้งปวง = สพฺพ (ทั้งปวง) + อตฺต (จิต) + ตา (ความเป็น, ส่วน

คำว่า สพฺพาวนฺตํ (ทั่วทุกหมู่เหล่า) หมายความว่า มีสัตว์ทั้งปวง คือ ประกอบด้วยสรรพสัตว์

---

[๔๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๔/๔๓๕

คำว่า สพฺพาวนฺตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สพฺพ ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต และทำทีฆะ อ เป็น อา จึงได้รูปว่า สพฺพาวนฺตุ (มีหมู่สัตว์ทั้งหมด) ดังคำว่า ยาวนฺตุ, ตาวนฺตุ และ เอตาวนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพา ปชา เอตสฺส อตฺถีติ สพฺพาวา, โลโก = โลกที่มีเหล่าสัตว์ทั้งหมด ชื่อว่า สัพพาวันตะ

ดังข้อความว่า

> เมตฺตาย วุจฺจมานตฺตา สตฺตวิสโย สพฺพ-สทฺโท, โส จ ทีฆํ กตฺวา วุตฺโต, ตสฺมา สพฺพสตฺตกายสงฺขาตา ปชา เอตสฺส อตฺถีติ สพฺพาวนฺโตติ ปทตฺถโต ทสฺเสนฺโต "สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตนฺติ อาห.[๔๕๗]
>
> "สพฺพ ศัพท์มีสัตวโลกเป็นวิสัย เพราะกล่าวถึงการแผ่เมตตา และ สพฺพ ศัพท์นั้นถูกกล่าวไว้โดยทำทีฆะ ดังนั้นท่านจะแสดงโดยเนื้อความของบทว่า หมู่สัตว์ที่เรียกว่ากลุ่มแห่งสัตว์ทั้งหมดมีอยู่แก่สัตวโลกนั้น เหตุนั้น สัตวโลกนั้นชื่อว่า สัพพาวันตะ จึงกล่าวว่า สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตํ (คำว่า สพฺพาวนฺตํ หมายความว่า มีสัตว์ทั้งปวง)"

การลง วนฺตุ ปัจจัยนี้กล่าวตามกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๘) ว่า คุณาทิโต วนฺตุ (ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) แต่โมคคัล-ลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) กล่าวถึงการลง อาวนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สพฺพา จาวนฺตุ (ลง อาวนฺตุ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์และอื่นๆ [คือ ย, ต และ เอต]) ท่านแสดงอุทาหรณ์ว่า สพฺพํ ปริมาณมสฺส สพฺพาวนฺตํ, ยาวนฺตํ, ตาวนฺตํ, เอตาวนฺตํ (จำนวนทั้งหมดมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้นสิ่งนั้นชื่อว่า สัพพาวันตะ = มีจำนวนทั้งหมด, ยาวันตะ = เพียงใด, ตาวันตะ = เพียงนั้น, เอตา-วันตะ = เพียงนี้)

คำว่า โลกํ (โลก) คือ สัตวโลก

อนึ่ง คำว่า เมตฺตาสหคเตน (ด้วยเมตตาจิต) มีตรัสไว้อีกในการแผ่เมตตาโดยไม่

---

[๔๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๔/๔๓๖

เจาะจงนี้เพื่อแสดงคำไวพจน์ว่า วิปุเลน (อันไพบูลย์) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธองค์มิได้ตรัส ตถา ศัพท์หรือ อิติ ศัพท์ไว้อีกในการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้เหมือนในการแผ่เมตตาโดยเจาะจง ดังนั้น จึงตรัสอีกว่า เมตฺตาสหคเตนเจตสา (ด้วยเมตตาจิต)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ตรัสไว้โดยความเป็นคำลงท้าย

ในประโยคว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. ตถา ทุติยํ, ตถา ตติยํ, ตถา จตุตฺถํ. อิติ อุทฺธมโธ ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน ผริตฺวา วิหรติ (มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานโดยมีตนเสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความโกรธเคืองอยู่) คำว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา มีซ้ำกัน ๒ บท และการกล่าวบทซ้ำกันนั้นจัดเป็นโทษทางภาษาที่เรียกว่า ปุนรุตติโทษ คือ โทษเพราะพูดซ้ำ เนื่องจากข้อความจากประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจติดตามไปสู่ประโยคอื่นได้ด้วยอธิการนัย คือ วิธีที่ติดตามมาจากข้างหน้าหรือข้างหลัง ดังข้อความว่า

ปุพฺเพ วุตฺตํ อธิปฺปายํ　　　ปุน วุจฺจติ ยตฺถ หิ
ปุนรุตฺตีติ วิญฺเญยฺยํ　　　โทสญฺญูหิ สภาวโต.[๔๕๘]

“คำอธิบายที่กล่าวมาก่อน ถูกกล่าวอีกในพากย์ใด ผู้รู้โทษตามปกติ
พึงทราบว่าพากย์นั้นเป็นปุนรุตติโทษ”

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อหลีกเลี่ยงปุนรุตติโทษดังกล่าว หมายความว่า การกล่าวว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา ซ้ำอีกในประโยคหลังมีสาเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อแสดงคำไวพจน์ว่า วิปุเลน (อันไพบูลย์) เป็นต้น

---
[๔๕๘] สทฺท.ชาลินี ๒๕๙

๒. เพราะพระพุทธองค์มิได้ตรัส ตถา ศัพท์หรือ อิติ ศัพท์ไว้อีกในการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้เหมือนในการแผ่เมตตาโดยเจาะจง ดังนั้น จึงตรัสอีกว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา (ด้วยเมตตาจิต)

๓. เพื่อแสดงคำลงท้าย

และพึงทราบความไพบูลย์ด้วยการแผ่ไปในบทว่า วิปุเลน (อันไพบูลย์) นี้ อนึ่ง ฌานจิตนี้ชื่อว่า

ก. ถึงความยิ่งใหญ่ (มหคฺคตํ) โดยเนื่องด้วย[รูป]ภูมิ

ข. ไม่มีขอบเขต (อปฺปมาณํ) ด้วยความคล่องแคล่วและปรารภสัตว์ไม่มีขอบเขตเป็นอารมณ์

ค. ไม่มีเวร (อเวรํ) เพราะขจัดศัตรูคือความโกรธเคือง [เนื่องจากฌานจิตปราศจากเวรเองและเป็นเหตุให้ผู้บรรลุฌานนั้นไม่มีเวร]

ฆ. ไม่มีความโกรธเคือง (อพฺยาปชฺชํ) เพราะขจัดโทมนัสได้ ความหมายคือไม่มีทุกข์[ใจ]

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ[๔๕๙] คือ

๑. ถึงความยิ่งใหญ่ คือ ถึงความยิ่งใหญ่เพราะสามารถข่มกิเลสเป็นต้น= กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาทีหิ มหตฺตํ คตํ มหคฺคตํ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

๒. อันผู้ยิ่งใหญ่คือผู้มีฉันทะ จิตตะ วิริยะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่บรรลุถึง = มหนฺเตหิ อุฬารจฺฉนฺทจิตฺตวีริยปญฺเญหิ คตํ ปฏิปนฺนนฺติ มหคฺคตํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า โทมนสฺสปฺปหานโต อพฺยาปชฺชํ, นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ (ไม่มีความโกรธเคืองเพราะขจัดโทมนัสได้ ความหมายคือ ไม่มีทุกข์[ใจ]) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เจตโส พฺยาปตฺติวเสน หนนโต พฺยาปชฺชํ, เจตสิกํ อสาตํ, ตทภาว-

---

[๔๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๔/๔๓๗

โต อพฺยาปชฺชํ. เตนาห “นิทฺทุกฺขนฺติ. ตํ ปนสฺส อพฺยาปชฺชตฺตํ ปญฺจวิญฺญาณาทีนํ วิย น สภาวโต, อถ โข ปจฺจตฺถิกวิเวกโตติ ทสฺเสนฺโต “โทมนสฺสปฺปหานโตติ อาห.[๙๖๐]

“ชื่อว่า พยาปัชชะ (ความโกรธเคือง) เพราะเบียดเบียนจิตให้แปรปรวน คือ ความทุกข์ใจ ชื่อว่า อัพยาปัชชะ (ไม่มีความโกรธเคือง) เพราะไม่มีความเบียดเบียนจิตนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิทฺทุกฺขํ (ไม่มีทุกข์[ใจ]) อนึ่ง ท่านจะแสดงว่า การไม่มีความโกรธเคืองนั้นมิใช่มีอยู่ตามปกติเหมือนปัญจวิญญาณจิตเป็นต้น แต่มีได้เพราะข่มธรรมฝ่ายตรงข้าม จึงกล่าวว่า โทมนสฺสปฺปหานโต (เพราะขจัดโทมนัสได้)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อพฺยาปชฺช แปลว่า “ไม่มีความโกรธเคือง” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาปาโทเยว พฺยาปชฺชํ = ความโกรธเคืองนั่นแหละ ชื่อว่า พยาปัชชะ (พฺยาปาท ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)
- นตฺถิ พฺยาปชฺชํ เอตสฺสาติ อพฺยาปชฺชํ = ฌานจิตที่ไม่มีความโกรธเคือง ชื่อว่า อัพยาปัชชะ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ดังที่กล่าวมานี้เป็นความหมายของการแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก] ที่กล่าวไว้ตามวิธีว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา (มีเมตตาจิต) เป็นต้น

วิธีการแผ่เมตตา ๓ ประเภท

[๒๕๕] มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า การแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]นี้ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีจิตบรรลุอัปปนาแล้ว เช่นเดียวกันนี้ แม้การแผ่เมตตาต่างๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคก็สำเร็จแก่ผู้มีจิตบรรลุอัปปนาแล้วเท่านั้น ดังข้อความว่า

---

[๙๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๔/๔๓๗

ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโสผรณา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, สตฺตหากาเรหิ โอธิโสผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ, ทสหากาเรหิ ทิสาผรณา เมตฺตา-เจโตวิมุตฺติ.[๔๖๑]

"เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปไม่เจาะจง (อโนธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปเจาะจง (โอธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๗ อย่าง เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปในทิศ (ทิสาผรณา) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง"

จ ศัพท์ในคำว่า ยถา จายํ ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่ยังไม่จบความ จึงแปลว่า "มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๓)

อนึ่ง ในคัมภีร์ดังกล่าว พึงทราบเมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง (อโนธิโส-ผรณา) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ ภูตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

พึงทราบเมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปโดยเจาะจง (โอธิโสผรณา) ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

---
[๔๖๑] ขุ.ป. ๓๑/๒๒/๓๔๒

๑. สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพฺเพ อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพฺเพ เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๖. สพฺเพ มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๗. สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขออบายสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

พึงทราบเมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปในทิศ (ทิสาผรณา) ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

[๑ สัตตวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศปัจฉิม จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอุดร จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์

รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศทักษิณ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอาคเนย์ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศพายัพ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอีสาน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศหรดี จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๒ ปาณวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน

อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๓ ภูตวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ภูตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ภูตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๔ ปุคคลวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุคฺคลา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุคฺคลา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๕ อัตตภาวปริยาปันนวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๖ อิตถิวาระ]

๑. สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺพา อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๗ ปุริสวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๘ อริยวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๙ อนริยวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๑๐ เทววาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๑๑ มนุสสวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี

ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๑๒ วินิปาติกวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขออบายสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขออบายสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงการแผ่เมตตาทางทิศใหญ่ ๔ ทิศ ทิศเฉียง ๔ ทิศ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบน แต่ในการปฏิบัติจริงพบว่า การแผ่เมตตาดังกล่าวทำได้ยาก เพราะต้องแผ่เมตตาทางทิศใหญ่ ๔ ทิศ แล้วจึงแผ่เมตตาทางทิศเฉียง ๔ ทิศ ดังนั้น โบราณาจารย์พม่าจึงแนะนำให้แผ่เมตตาเวียนขวาตามเข็มนาฬิกาจากทิศใหญ่ไปสู่ทิศเฉียงตามลำดับ เริ่มตั้งแต่ทิศบูรพาไปสู่ทิศอาคเนย์ เป็นต้น เช่น

๑. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๒. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอาคเนย์ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๓. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศทักษิณ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๔. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศหรดี จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๕. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศปัจฉิม จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๖. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศพายัพ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๗. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอุดร จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๘. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอีสาน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๙. ขออบายสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศเบื้องล่าง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๑๐. ขอเทวดาและพรหมทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

การแผ่เมตตาเวียนขวาข้างต้นเริ่มจากทิศบูรพาไปสู่ทิศอาคเนย์เป็นต้นนี้ สอดคล้องกับการกล่าวถึงท้าวโลกบาลทั้ง ๔ โดยเวียนขวาไว้ในอาฏานาฏิยสูตรว่า

ปุรตฺถิเมน ธตรฏฺโฐ ทกฺขิเณน วิรูฬฺหโก
ปจฺฉิเมน วิรูปกฺโข กุเวโร อุตฺตรํ ทิสํ.[๔๖๒]

“ท้าวธตรฐเป็นผู้รักษาโลกทิศบูรพา ท้าววิรุฬหกรักษาโลกทิศทักษิณ ท้าววิรูปักษ์รักษาโลกทิศประจิม ท้าวกุเวรรักษาโลกทิศอุดร”

จตฺตาโร เต มหาราชา โลกปาลา ยสสฺสิโน
เตปิ อมฺเหนุรกฺขนฺตุ อโรเคน สุเขน จ.[๔๖๓]

“ขอมหาราชผู้รักษาโลกทั้งสี่พระองค์ ผู้มีบริวารมากดังกล่าว จงคุ้มครองข้าพเจ้าให้เป็นผู้ไม่มีโรค มีความสุข”

คำอธิบายบุคคลทั่วไปไม่เจาะจง ๕ จำพวก

[๒๕๖] ในพากย์นั้น คำว่า สพฺเพ (ทั้งปวง) นี้รวบรวมสัตว์ทั้งหมดไม่มีเหลือ

คำว่า สตฺตา (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้ข้องติดด้วยความพอใจรักใคร่ในรูปขันธ์เป็นต้น ชื่อว่า สัตว์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

---

๔๖๒ พระปริตรธรรม ๒๓/๓๑

๔๖๓ พระปริตรธรรม ๒๓/๓๑

รูเป โข ราธ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺที ยา ตณฺหา, ตตฺร สตฺโต ตตฺร วิสตฺโต, ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจติ. เวทนาย, สญฺญาย, สงฺขาเรสุ, วิญฺญาเณ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺที ยา ตณฺหา, ตตฺร สตฺโต ตตฺร วิสตฺโต, ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจติ.[๔๖๔]

“ราธะ บุคคลใดข้องติดในรูปขันธ์ด้วยความพอใจ รักใคร่ ยินดี และอยากได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า สัตว์ บุคคลใดข้องติดในเวทนาขันธ์ ... สัญญาขันธ์ ... สังขารขันธ์ ... วิญญาณขันธ์ด้วยความพอใจ รักใคร่ ยินดี และอยากได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า สัตว์”

แต่คำนี้ย่อมใช้ในผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยรุฬหีศัพท์ ดังคำว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) ที่ใช้ในพัดชนิดหนึ่งซึ่งทำด้วยไม้ไผ่อีกด้วย

คำว่า สตฺต (สัตว์) มีรากศัพท์มาจาก สญฺช ธาตุ (ราเค = กำหนัด) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สญฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ซึ่งก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะแล้วอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สตฺต จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก มีความหมาย ๓ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ชื่อเรียกประจำ เหมือนคนที่เป็นครูสอนหนังสือประจำได้ชื่อว่า ครู แม้เขาจะไม่สอนหนังสือแล้วก็ยังได้ชื่อว่า ครู เหมือนเดิม ดังนั้น คำว่า สัตว์ ที่หมายถึงผู้ยังมีราคะอยู่ แม้เขาปราศจากราคะแล้วก็ยังเรียกว่า สัตว์ ได้เช่นเดียวกัน เพราะเป็นชื่อเรียกประจำ

๒. ชื่อเรียกสิ่งที่มีรูปร่างเหมือนกัน ดังคำว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) แม้ทำมาจากไผ่ก็เรียกว่า พัดก้านตาล เพราะมีรูปร่างเหมือนกัน ดังนั้น ผู้ยังมีราคะอยู่ก็มีขันธ์ ๕ แม้พระอรหันต์ก็มีขันธ์ ๕ เช่นกัน จึงเรียกพระอรหันต์ว่า สัตว์ เพราะมีขันธ์ ๕ เหมือนกัน เพราะเป็นชื่อเรียกสิ่งที่มีรูปร่างเหมือนกัน

---

[๔๖๔] สํ.ข. ๑๗/๑๖๑/๑๕๓

๓. ชื่อที่ปรากฏทางโลก ดังคำว่า คจฺฉนฺตีติ คาโว(สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) แม้คำว่า โค จะมีความหมายตามรากศัพท์(คมุ ธาตุ+ กฺวิ ปัจจัย) ว่า "สัตว์ผู้ไป" แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกประเภทที่ไปได้ เพียงหมายถึงวัวเท่านั้นฉันใด คำว่า สัตว์ที่แปลตามศัพท์ว่า "ผู้ผูกพันในรูปเป็นต้น" ก็ไม่ได้หมายถึงปุถุชนและพระเสกขะเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์อีกด้วยฉันนั้น เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวถึงรุฬหีประเภทนี้ว่า

อนฺวตฺถนฺตุ สมานมฺปิ รุฬฺหี โคมหิสาทิกํ
คติภูสยนาทีนํ อญฺเญสุปิ ปวตฺติโต.[๔๖๕]

"ศัพท์ว่า โค (วัว) มหิส (กระบือ) เป็นต้น แม้เป็นชื่อที่คล้อยตามความหมาย ก็เป็นรุฬหีศัพท์ เพราะการไปและการนอนบนแผ่นดินเป็นต้นมีได้แม้ในสัตว์อื่น"

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน ดังคำว่า มณฺฑูกเทวปุตฺโต (เทพบุตรกบ) ที่จริงแล้วพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด ดังข้อความว่า

ยทิ สตฺตตาย สตฺตา, กถํ วีตราเคสูติ อาห "รุฬฺหีสทฺเทนาติอาทิ. อวีตราเคสุ รุฬฺเหน, อวีตราเคสุ วา ปวตฺติตฺวา อินฺทฺริยพทฺธขนฺธสนฺตานตาย ตํสทิเสสุ วีตราเคสุ รุฬฺเหน สทฺเทน. อถวา กิญฺจิ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตนฺนิมิตฺตยุตฺเต กตฺถจิ วิสเย สมฺมุติยา จิรกาลตาย นิมิตฺตวิรเหปิ ปวตฺติ รุฬฺหี นาม ยถา คจฺฉนฺตีติ คาโวติ, เอวํ สตฺตสทฺทสฺสาปิ รุฬฺหีภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ภูตปุพฺพคติยา วา วีตราเคสุ สตฺตโวหาโร ทฏฺฐพฺโพ.[๔๖๖]

"ท่านกล่าวว่า รุฬฺหีสทฺเทน (ด้วยความเป็นรุฬหีศัพท์) เพื่อแก้ความสงสัยว่า ถ้าชื่อว่าสัตว์เพราะเป็นผู้ผูกพัน ชื่อว่าสัตว์ย่อมมีได้ในอรหันต์ผู้ปราศจากราคะอย่างไร

[๔๖๕] นีติ.สุตฺต. ๘/๔๓๐

[๔๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๖/๔๓๖

[คำว่า รุฬฺหีสทฺเทน (ด้วยรุฬหีศัพท์)] หมายความว่า ด้วยศัพท์[ว่าสัตว์]ที่ยกขึ้นไว้ในผู้ยังไม่ปราศจากราคะ หรือด้วยศัพท์ที่เป็นไปในผู้ยังไม่ปราศจากราคะแล้วยกขึ้นในผู้ปราศจากราคะที่คล้ายกับผู้ยังไม่ปราศจากราคะนั้น เพราะมีกระแสขันธ์เนื่องด้วยอินทรีย์เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง แม้จะมีเนื้อความอื่นที่ประกอบด้วยเหตุนั้น การถือเอาเหตุ[ให้เกิดศัพท์]อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วใช้เรียกถึงสิ่งที่ปราศจากเหตุเพราะบัญญัติไว้เป็นเวลานาน [ซึ่งปรากฏ]ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า รุฬหี ดังคำว่า คจฺฉนฺตีติ คาโว (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) พึงทราบความเป็นรุฬหีของ สตฺต ศัพท์อย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ สตฺต ศัพท์ในผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยความเป็นไปที่เคยมีมาก่อน (ภูตปุพพคติกนัย)”

ส่วนนักไวยากรณ์ทั้งหลายเห็นว่า คำว่า สตฺต (สัตว์) นี้เป็นเพียงชื่อ โดยมิได้พิจารณ์ความหมาย และนักไวยากรณ์ที่พิจารณ์ความหมายก็กล่าวว่าเป็นสัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตวคุณ

คำว่า เยปิ อตฺถํ วิจาเรนฺติ, เต สตฺวโยเคน สตฺตาติ อิจฺฉนฺติ (นักไวยากรณ์ที่พิจารณ์ความหมายก็กล่าวว่าเป็นสัตว์เพราะประกอบด้วยสัตวคุณ) ระบุถึงนักไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ ในภาษาสันสกฤตคำว่า สตฺตฺวคุณ (บาลีมีรูปตามสันสกฤตว่า สตฺวคุณ) คือ สัตวคุณอันได้แก่ ความรู้ (พุทฺธิ) ความเพียร (วีริยะ) และไออุ่น (เตช) ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบของสิ่งที่มีชีวิต และคำว่า สตฺตฺว ยังมีความหมายว่า สัตว์ อีกด้วย เพราะประกอบด้วยสัตวคุณดังกล่าว (ภาษาบาลีใช้เป็นรูปว่า สตฺต) คำนี้จัดเป็นคุณนาม คือ ชื่อที่ตั้งโดยอาศัยคุณลักษณะดังคำว่า นีโล ปโฏ(ผ้าเขียว) นั่นเอง

ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สตฺวํ เอเตสมตฺถีติ สตฺตา = ผู้มีสัตวคุณ ชื่อว่า สัตว์ (สตฺว ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลง ว เป็น ต)

ดังข้อความว่า

สตฺวโยคโตติ เอตฺถ สตฺวํ นาม พุทฺธิ, วีริยํ, เตโช วา, เตน โยคโต สตฺตา ยถา "นีลคุณโยคโต นีโล ปโฏติ.[๔๖๗]

"ขึ้นชื่อว่าสัตวคุณในคำว่า สตฺวโยคโต นี้ คือ ความรู้ ความเพียร และไออุ่น ชื่อว่า สัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตวคุณนั้น ดังคำว่า นีโล ปโฏ(ผ้าเขียว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะสีเขียว"

ชื่อว่า ปาณะ (สัตว์ที่มีลมหายใจ) เพราะหายใจเข้าออก หมายความว่า เพราะเนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก

ชื่อว่า ภูตะ (สัตว์ที่เกิดแล้ว) เพราะเกิดขึ้น[ด้วยกรรมและกิเลส] หมายความว่า เพราะการเกิดดี คือ เพราะการเกิดใหม่

นรกเรียกว่า ปุนฺ ชื่อว่า บุคคล ตามความหมายว่า ผู้ไปนรกนั้น หมายความว่า ดำเนินไป[สู่นรก]

คำว่า ปุคฺคล มีรูปวิเคราะห์ตามนัยนี้ว่า

- ปุํ คลนฺตีติ ปุคฺคลา = ผู้ดำเนินไปสู่นรก ชื่อว่า บุคคล (ปุํ บทหน้า = นรก + คล ธาตุ <ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ปุคฺคล ตามความหมายของศัพท์คือผู้ดำเนินไปสู่นรก เพราะเหล่าสัตว์ส่วนใหญ่มักไปสู่นรกหลังเสียชีวิตแล้ว แม้ผู้ที่เสียชีวิตแล้วทุกคนจะไม่ไปเกิดในนรกก็เรียกว่า บุคคล ได้โดยรุฬหีนัย คือ วิธีที่เป็นชื่อเรียก

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึงสรรพสัตว์ได้โดยตรง วิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงแสดงความหมายของศัพท์นี้ ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็ม, ผู้เกิดใหม่ = ตํตํสตฺตนิกายํ ปูเรนฺตีติ ปูรา (ปูร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้ตายไป = สพฺพาวตฺถนิปาติตาย จ คลนฺติ จวนฺตีติ คลา (คล ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

---

[๔๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๖/๔๓๘

หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสว่า

- ปูรา จ เต คลา จาติ ปุคฺคลา = ผู้ทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็มและตายไป, ผู้ทั้งเกิดทั้งตาย ชื่อว่า บุคคล (ปูร ศัพท์ + คล ศัพท์ รัสสะ อู ใน ปู เป็น อุ และลบ ร อักษร)

สรุปความว่า คำว่า ปุคฺคล มาจาก ปูร (ผู้เกิดใหม่) + คล (ผู้ตายไป) ความเห็นนี้เกี่ยวกับสัตว์ทุกจำพวกที่เกิดขึ้นแล้วตายไปในทุกขณะ ดังข้อความว่า

> ปูรณโต, คลนโต จ ปุคฺคลาติ เนรุตฺตา. สตฺตา หิ นิพฺพตฺตนฺตา ตํตํสตฺตนิกายํ ปูเรนฺตา วิย โหนฺติ, สพฺพาวตฺถนิปาติตาย จ คลนฺติ จวนฺตีติ อตฺโถ.[๔๖๘]
>
> "นักนิรุตตินัยกล่าวว่า ชื่อว่า บุคคล เพราะเป็นผู้ทำ[หมู่สัตว์]ให้เต็มและตายไป หมายความว่า เหล่าสัตว์เกิด[ในภพใหม่]ย่อมเป็นเช่นกับทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็ม และตายไปเพราะตกตายในทุกระยะกาล"

สรีระหรือขันธ์ ๕ เรียกว่าร่างกาย เพราะร่างกายเป็นเพียงบัญญัติอาศัยขันธ์ ๕ นั้น

ตามนัยแรก ร่างกายคือสรีระที่เป็นสมมุติบัญญัติ ตามนัยหลังคือขันธ์ ๕ โดยปรมัตถ์ เพราะร่างกายเป็นเพียงบัญญัติอาศัยขันธ์ ๕ ถ้าไม่มีขันธ์ ๕ ก็ไม่มีร่างกายของสรรพสัตว์แต่อย่างใด ดังข้อความว่า

> "สรีรนฺติ รูปกายํ วตฺวาปิ สพฺพสตฺตปญฺญตฺตินิสฺสยํ สนฺธาย "ขนฺธปญฺจกเมว วาติ วุตฺตตฺตา เอกจตุปญฺจกฺขนฺธิโกปิ อตฺตภาโว คหิโต โหติ.[๔๖๙]
>
> "คำว่า สรีรํ (สรีระ) แม้จะกล่าวถึงรูปกาย ก็หมายถึงอัตภาพที่มีขันธ์ ๑ [ในอสัญญสัตตภูมิ] ขันธ์ ๔ [ในอรูปภูมิ] หรือขันธ์ ๕ [ในภูมิที่มีขันธ์ ๕] อีกด้วย เพราะกล่าวว่า "หรือขันธ์ ๕" โดยหมายถึงขันธ์ ๕ อัน

---

๔๖๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๖/๔๓๘

๔๖๙ ขุ.ป.คณฺจิ. ๒๒/๓๕๔

เป็นที่อาศัยตั้งชื่อว่าสรรพสัตว์”

คำว่า อัตตภาวปริยาปันนะ (สัตว์ที่มีร่างกาย) คือ สัตว์ที่นับเข้าในร่างกายนั้น คำว่า ปริยาปนฺนา (นับเข้า) หมายความว่า ถูกกำหนด คือ อยู่ภายใน

อนึ่ง แม้คำที่เหลือ[มี ปาณา เป็นต้น]ก็ยกขึ้นกล่าวโดยความเป็นรุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก) พึงทราบว่าศัพท์ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของสรรพสัตว์เหมือนคำว่า สตฺตา (สัตว์)

แม้มีคำไวพจน์อื่นของสรรพสัตว์เป็นต้นว่า สพฺเพ ชนฺตู (สัตว์ผู้เกิดทั้งปวง), สพฺเพ ชีวา (สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งปวง) แต่ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส-ผรณา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ (เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปไม่เจาะจงด้วยลักษณะ ๕ อย่าง) โดยเลือกเอา ๕ คำนี้เท่านั้น (สตฺตา = สัตว์, ปาณา = สัตว์ที่มีลมหายใจ, ภูตา = สัตว์ที่เกิดแล้ว, ปุคฺคลา = บุคคล และ อตฺตภาวปริยาปนฺนา = สัตว์ที่มีร่างกาย) เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทั่วไป

ข้อความว่า “เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทั่วไป” แสดงถึงการอนุญาตให้แผ่เมตตาได้โดยเนื่องด้วยคำว่า ชนฺตุ เป็นต้นที่ปรากฏชัดเจน[แก่ผู้เจริญเมตตา]”[๔๗๐]

ส่วนอาจารย์เหล่าใดประสงค์เอาศัพท์ว่า สตฺตา และ ปาณา เป็นต้นมีความหมายต่างกัน มิใช่ต่างกันโดยถ้อยคำอย่างเดียว การแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงย่อมขัดแย้งกับความเห็นของอาจารย์เหล่านั้น ดังนั้น อย่าถือเอาเนื้อความเช่นนั้น[ที่มีความหมายต่างกัน] ควรแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงด้วยลักษณะ ๕ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สตฺต มีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้ผูกพันในขันธ์ ส่วน ปาณ มีความหมายว่าผู้หายใจเข้าออก ถ้าถือว่าศัพท์เหล่านั้นมีความหมายต่างกันตามรากศัพท์ ก็ไม่อาจ

---

[๔๗๐] ขุ.ป.คณฺจิ. ๒๒/๓๕๔

ครอบคลุมเหล่าสัตว์ทุกจำพวกได้ เพราะคำว่า สตฺต ไม่รวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะ และคำว่า ปาณ ก็ไม่รวมถึงพรหมที่ไม่มีลมหายใจ ดังนั้น การแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงก็มีไม่ได้ตามความเห็นนี้ ดังนั้น จึงถือว่าคำว่า สตฺต และ ปาณ เป็นต้นเป็นรุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก มิได้มีความหมายตามรากศัพท์อย่างแท้จริง

เมตตา ๕๒

[๒๕๗] อนึ่ง ในการแผ่เมตตานี้ :-

การแผ่เมตตาว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงอย่ามีเวรกัน) นี้ เป็นอัปปนาหนึ่ง

การแผ่เมตตาว่า อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ (อย่าโกรธเคืองกัน) นี้ เป็นอัปปนาหนึ่ง คำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) หมายความว่า ปราศจากการโกรธเคืองกัน

การแผ่เมตตาว่า อนีฆา โหนฺตุ (อย่ามีความทุกข์) นี้ เป็นอัปปนาหนึ่ง คำว่า อนีฆา แปลว่า อย่ามีความทุกข์

การแผ่เมตตาว่า สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) นี้ เป็นอัปปนาหนึ่ง

ในข้อความข้างต้น ท่านมิได้อธิบายความหมายของ อเวร ศัพท์ไว้ จึงขออธิบายเพิ่มเติมความหมายของคำนี้ กล่าวคือ คำว่า อเวร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อย่ามีเวรกัน (อย่าผูกโกรธกัน) = นตฺถิ เวรํ เอเตสนฺติ อเวรา (เวร = การผูกโกรธ)

๒. อย่ามีคนคู่เวรกัน = นตฺถิ เวโร เอเตสนฺติ อเวรา (เวร = คนคู่เวรกัน)

ดังข้อความว่า

ส โข โส อาวุโส อริยสาวโก สพฺพโส อากาสสเมน เจตสา วิหรติ
วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน.[๔๗๑]

---

[๔๗๑] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๖/๓๐๓

"อริยสาวกนั้นมีจิตเสมออากาศ อันไพบูลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความโกรธเคืองอยู่โดยสิ้นเชิง"

อเวเรนาติ อกุสลเวรปุคฺคลเวรรหิเตน.[๔๗๒]

"คำว่า อเวเรน (ไม่มีเวร) หมายความว่า ปราศจากเวรคืออกุศลและเวรคือบุคคล"

เวรํ ตสฺส น เกนจีติ อกุสลเวรํ ตสฺส เกนจิปิ การเณน นตฺถิ, ปุคฺคลเวรสงฺขาโต วิโรโธ เกนจิ ปุริเสน สทฺธึ ตสฺส เมตฺตาวิหาริสฺส นตฺถีติ.[๔๗๓]

"บาทคาถาว่า เวรํ ตสฺส น เกนจิ (เขาไม่มีเวรด้วยเหตุใดๆ) หมายความว่า เขาไม่มีเวรคืออกุศลด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง และเขาผู้เจริญเมตตาก็ไม่มีความขัดแย้งที่เรียกว่าเวรคือบุคคลกับใครๆ"

เอวํ อเวรจิตฺโตติ เอวํ อกุสลเวรสฺส จ ปุคฺคลเวริโน จ นตฺถิตาย อเวรจิตฺโต.[๔๗๔]

"คำว่า เอวํ อเวรจิตฺโต (มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้) หมายความว่า มีจิตไม่มีเวร เพราะไม่มีเวรคืออกุศลและคนคู่เวรอย่างนี้"

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้างต้น ข้อความว่า "เป็นอัปปนาหนึ่ง" หมายความว่า ในขณะบรรลุฌาน ผู้ปฏิบัติไม่อาจแผ่เมตตาทั้ง ๕๒๘ อย่างได้ แต่จะสามารถเข้าเมตตาฌานด้วยคำแผ่เมตตาอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น

ในพระสูตรต่างๆ ที่กล่าวถึงการแผ่เมตตา ฉบับไทยและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อพฺยาปชฺช บ้าง อพฺยาปชฺฌ บ้าง อพฺยาพชฺฌ บ้าง โดยพบรูปที่ลงปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ว่า อเวรา อพฺยาปชฺชา, อพฺยาปชฺฌา หรือ อพฺยาพชฺฌา บ้าง หรือพบรูปที่ลงตติยาวิภัตติ เอกพจน์ว่า อเวเรน อพฺยาปชฺเชน, อพฺยาปชฺเฌน, อพฺยาพชฺเฌน บ้าง ผู้แปลเห็นว่า คำว่า อพฺยา-

---

๔๗๒ องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๒๖/๒๙๒

๔๗๓ ขุ.อิติ.อ. ๒๗/๑๐๙

๔๗๔ องฺ.ติก.อ. ๒/๖๖/๒๐๓

ปชฺชา ในฐานะที่แผ่เมตตานี้สมควรกว่าปาฐะอื่น เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้[๔๗๕] และอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๔๗๖] ได้อธิบายคำนี้ว่า อพฺยาปชฺชาติ พฺยาปาทรหิตา (คำว่า อพฺยาปชฺชา หมายความว่า ปราศจากความโกรธเคือง) โดยท่านอธิบายบทตั้งคือ พฺยาปชฺช ด้วยคำว่า พฺยาปาท จึงทำให้เข้าใจว่าคำว่า พฺยาปชฺช มีรากศัพท์มาจาก พฺยาปาท ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาปาโทเยว พฺยาปชฺชํ = ความโกรธเคืองนั่นแหละ ชื่อว่า พยาปัชชะ (พฺยาปาท ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- นตฺถิ พฺยาปชฺชํ เอเตสนฺติ อพฺยาปชฺชา = ผู้ไม่มีความโกรธเคือง ชื่อว่า อัพยาปัชชะ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

> พฺยาปาทรหิตตฺตาเยว โสมนสฺสสิทฺธิโต อาห อพฺยาปชฺชา ฯเปฯ เวทิตพฺพนฺติ.[๔๗๗]
>
> “ท่านกล่าวว่า อพฺยาปชฺชา ฯเปฯ เวทิตพฺพํ (คำว่า อพฺยาปชฺชา และ อนีฆา ทั้งสองนี้ พึงทราบว่านับเข้าด้วยคำว่า สุขิโน) เพราะโสมนัสสำเร็จได้เนื่องด้วยการไม่โกรธเคืองนั้นเอง”
>
> พฺยาปาทรหิตาติ โทมนสฺสพฺยาปาทรหิตา.[๔๗๘]
>
> “คำว่า พฺยาปาทรหิตา (ผู้ปราศจากการเบียดเบียน) หมายความว่า ปราศจากความโกรธเคืองอันเป็นโทมนัส”

ในประโยคข้างต้น ท่านอาจารย์มหาสีสยาดอกล่าวไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรคแปล (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๑) และวิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๕, เล่ม ๒ หน้า ๓๒๙, ๓๓๔) โดยเห็นว่า คำว่า โทมนสฺสพฺยาปาทรหิตา ควรมีรูปเป็น อพฺยาปชฺฌา โดยมาจาก น + พฺยาพชฺฌ แปลง น เป็น อ และแปลง พ ใน พชฺฌ เป็น ป จึงได้รูปว่า อพฺยาปชฺฌ ท่าน

---

[๔๗๕] วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๗/๓๔๑

[๔๗๖] ขุ.ป.อ. ๒/๒๒/๒๔๓

[๔๗๗] ขุ.ป.คณฺฐิ. ๒๓/๓๓๒

[๔๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. ๑/๒๕๗/๔๓๗

แปลคำข้างต้นว่า “ปราศจากพยาปาทะอันเป็นความทุกข์ใจ” และถือว่า อพฺยาปชฺฌา ควรแปลว่า “อย่ามีความทุกข์ใจ” อีกทั้งยกคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกามาอ้างไว้ เช่น

อพฺยาปชฺฌาติ วิคตโทมนสฺสา.[๔๗๙]

“คำว่า อพฺยาปชฺฌา หมายความว่า ผู้ปราศจากโทมนัส (ความทุกข์ใจ)”

พฺยาปชฺฌํ วุจฺจติ จิตฺตทุกฺขํ, ตพฺพิรหิตา อพฺยาปชฺฌาติ อาห “วิคตโทมนสฺสาติ.[๔๘๐]

“ความทุกข์ใจชื่อว่า พยาปัชฌะ ผู้ปราศจากความทุกข์ใจนั้น ชื่อว่า อัพยาปัชฌะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิคตโทมนสฺสา (ผู้ปราศจากโทมนัส)”

โทมนสฺสปฺปหานโต อพฺยาปชฺชํ, นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ.[๔๘๑]

“ฌานจิตอันไม่มีความโกรธเคือง (อพฺยาปชฺชํ) เพราะขจัดโทมนัสได้ ความหมายคือ ไม่มีทุกข์[ใจ]

เจตโส พฺยาปตฺติวเสน หนนโต พฺยาปชฺชํ, เจตสิกํ อสาตํ, ตทภาวโต อพฺยาปชฺชํ. เตนาห “นิทฺทุกฺขนฺติ.[๔๘๒]

“ชื่อว่า พยาปัชชะ เพราะเบียดเบียนจิตให้แปรปรวน คือ ความทุกข์ใจ ชื่อว่า อัพยาปัชชะ เพราะไม่มีความเบียดเบียนจิตนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิทฺทุกฺขํ (ไม่มีทุกข์[ใจ])”

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่า ความโกรธเคืองนับว่าเป็นโทมนัสหรือความทุกข์ใจประการหนึ่ง จึงแปลว่า “ปราศจากความโกรธเคืองอันเป็นโทมนัส” คำแปลนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและอังคุตตรฎีกาที่กล่าวว่าโทสะก็คือโทมนัสว่า

อพฺยาปชฺโชติ พฺยาปาเทน ทุกฺเขน โทมนสฺสสงฺขาเตน โทเสน วิย

---

[๔๗๙] ที. อ. ๒/๓๕๗/๓๓๓ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺชาติ

[๔๘๐] ที.ม.ฏี. ๒/๓๕๗/๓๑๗ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺชาติ

[๔๘๑] วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๔/๓๓๘ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺฌํ

[๔๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๔/๔๓๗ บางฉบับมีรูปเป็น พฺยาปชฺฌํ และ อพฺยาปชฺฌํ

น พฺยาปาเทตพฺโพติปิ อตฺโถ ยุชฺชติ.[๔๘๓]

“คำว่า อพฺยาปชฺโช ควรมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ถูกทุกข์ที่เป็นความโกรธเคืองทำให้แปรปรวน เหมือนถูกโทสะกล่าวคือโทมนัสทำให้แปรปรวน”

อพฺยาปชฺชจิตฺโตติ โกธจิตฺตสฺส อภาเวน นิทฺทุกฺขจิตฺโต.[๔๘๔]

“คำว่า อพฺยาปชฺชจิตฺโต (มีจิตไม่โกรธเคือง) หมายความว่า มีจิตปราศจากทุกข์ เพราะไม่มีจิตที่คิดโกรธ”

โกโธ นาม เจตโส ทุกฺขนฺติ อาห “โกธจิตฺตสฺส อภาเวนาติ.[๔๘๕]

“ที่ชื่อว่าความโกรธ เป็นทุกข์ทางใจ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โกธจิตฺตสฺส อภาเวน (เพราะไม่มีจิตที่คิดโกรธ)”

สรุปความในเรื่องนี้ว่า รูปว่า อพฺยาปชฺชา เหมาะสมที่สุดในเรื่องการแผ่เมตตานี้ เพราะประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลังตามคำอธิบายข้างต้น จะเห็นได้ว่า คนที่ไม่ผูกโกรธย่อมไม่โกรธเคืองกัน เมื่อไม่โกรธเคืองกันก็ไม่มีความทุกข์ และรักษาตนให้อยู่เป็นสุขได้ ในเรื่องนี้ประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลัง โดยการไม่มีเวรทำให้ไม่โกรธเคือง การไม่โกรธเคืองทำให้ไม่มีทุกข์ และการไม่มีทุกข์ทำให้รักษาตนอยู่เป็นสุขได้ ดังข้อความว่า

“อเวราติ จ สกสนฺตาเน จ ปเร ปฏิจฺจ ปรสนฺตาเน จ อิตเร ปฏิจฺจ เวราภาโว ทสฺสิโต. “อพฺยาปชฺชาติอาทีสุ เวราภาวา ตมฺมูลกพฺยาปาทาภาโว “อนีฆาติ พฺยาปาทาภาวา ตมฺมูลกทุกฺขาภาโว “สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ ทุกฺขาภาวา สุเขน อตฺตภาวปริหรณํ ทสฺสิตนฺติ เอวเมตฺถ วจน-สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพติ.[๔๘๖]

“อนึ่ง คำว่า อเวรา (อย่ามีเวรกัน) แสดงความไม่มีเวรในกระแสจิตของตนโดยอาศัยคนอื่น และในกระแสจิตของคนอื่นโดยอาศัยตนนอกนี้

---

๔๘๓ อภิ.สงฺ.มูลฏีกา ๑/๓๓/๑๑๘

๔๘๔ องฺ.ติก.อ. ๒/๖๖/๒๐๓ ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อพฺยาพชฺฌจิตฺโต

๔๘๕ องฺ.ติก.ฏีกา ๒/๖๖/๒๐๙

๔๘๖ ขุ.ป.อ. ๒/๒๒/๒๔๓

(คือ ไม่มีเวรทั้งฝ่ายตนและคนอื่น) ในคำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) เป็นต้น ท่านแสดงความไม่มีการโกรธเคืองที่มีเวรนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่มีเวร, คำว่า อนีฆา (อย่ามีความทุกข์) แสดงความไม่มีทุกข์ที่มีการโกรธเคืองนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่โกรธเคืองกัน และคำว่า สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) แสดงการรักษาตนอยู่เป็นสุข เพราะไม่มีทุกข์ พึงทราบสัมพันธ์ของคำในพากย์เหล่านั้น[โดยความเป็นเหตุและผล]อย่างนี้"

นอกจากนั้น ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า อพฺยาปชฺฌ บ้าง อพฺยาพชฺฌ บ้าง ทั้งสองคำนี้แปลว่า "ไม่มีความลำบาก, ไม่มีความทุกข์" ใช้ในฐานะอื่นที่ไม่ใช่การแผ่เมตตา รูปทั้งสองมีรากศัพท์มาจาก น + พฺยาพาธ (ความลำบาก, ความทุกข์) + ณฺย แปลง น เป็น อ ได้รูปว่า อพฺยาพชฺฌ เมื่อแปลง พ ใน พชฺฌ เป็น ป ก็ได้รูปว่า อพฺยาปชฺฌ ดังข้อความว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส คิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปฏิเสวติ ยาวเทว อุปฺปนฺนานํ เวยฺยาพาธิกานํ เวทนานํ ปฏิฆาตาย, อพฺยาพชฺฌปรมตาย.[๔๘๗]

"ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริขารยารักษาโรคของผู้ป่วย เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง"

อพฺยาพชฺฌปรมตายาติ นิทฺทุกฺขปรมตาย.[๔๘๘]

"คำว่า อพฺยาพชฺฌปรมตาย แปลว่า เพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง"

พฺยาพาธนฏฺเฐน พฺยาพาโธ, พฺยาพาโธว พฺยาปชฺฌํ, ทุกฺขนฺติ อตฺโถ. นตฺถิ เอตฺถ พฺยาปชฺฌนฺติ อพฺยาปชฺฌํ, นิทฺทุกฺขตา. เตนาห "อพฺยาปชฺฌปรมตายาติ นิทฺทุกฺขปรมตายาติ.[๔๘๙]

"ชื่อว่า พยาพาธะ โดยความหมายว่า เบียดเบียน สภาวะเบียดเบียน

๔๘๗ ม.มู. ๑๒/๒๓/๑๔, องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๕๘/๓๗๒ ฉบับสิงหลมีรูปว่า อพฺยาปชฺฌปรมตาย

๔๘๘ วิสุทฺธิ. ๑/๑๘/๗๖

๔๘๙ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๗๖

นั้นแหละ ชื่อว่า พยาปัชฌะ (แปลง พ เป็น ป) หมายถึง ทุกข์

คำว่า อัพยาปัชฌะ คือ สภาวะไม่มีทุกข์ หมายถึง ความไม่มีทุกข์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพฺยาปชฺฌปรมตายาติ นิทฺทุกฺขปรมตาย (คำว่า อพฺยาปชฺฌปรมตาย แปลว่า เพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง)”

ดังนั้น จึงควรแผ่เมตตาตามบทที่ปรากฏชัดเจนในบทเหล่านี้ ตามวิธีนี้อัปปนา ๒๐ ย่อมมีในการแผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยเนื่องด้วยอัปปนาอย่างละ ๔ [มี อเวรา เป็นต้น] ในลักษณะ ๕ อย่าง [มี สพฺเพ สตฺตา เป็นต้น] (๔ X ๕ = ๒๐) ส่วนในการแผ่เมตตาเจาะจง มีอัปปนา ๒๘ โดยเนื่องด้วยอัปปนาอย่างละ ๔ ในลักษณะ ๗ อย่าง [มี สพฺพา อิตฺถิโย เป็นต้น] (๔ X ๗ = ๒๘)

อนึ่ง ในการแผ่ไปเจาะจงนี้ คำว่า อิตฺถิโย (สตรี), ปุริสา (บุรุษ) กล่าวไว้เนื่องด้วยเพศ [เพราะเพศเหล่านั้นปรากฏโดยมาก]

คำว่า อริยา (พระอริยะ), อนริยา (ปุถุชน) กล่าวไว้เนื่องด้วยพระอริยะและปุถุชน

คำว่า เทวา (เทวดา), มนุสฺสา (มนุษย์), วินิปาติกา (อบายสัตว์) กล่าวไว้เนื่องด้วยปฏิสนธิ

ส่วนในการแผ่เมตตาตามทิศ มีอัปปนา ๔๘๐ คือ

ก. ทำเป็นทิศละ ๒๐ รวมเป็น ๒๐๐ ตามนัยว่า สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา (ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นต้น

ข. ทำเป็นทิศละ ๒๘ รวมเป็น ๒๘๐ ตามนัยมี สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย (ขอสตรีทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นต้น

อัปปนาทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคมี ๕๒๘ ตามวิธีนี้ [คือ การแผ่เมตตาไม่เจาะจง ๒๐ + การแผ่เมตตาเจาะจง ๒๘ + การแผ่เมตตาตามทิศ ๔๘๐]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเจริญเมตตาเจโตวิมุตติโดยเนื่องด้วยอัปปนาอย่างใดอย่างหนึ่งในอัปปนาเหล่านี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการที่ตรัสไว้ตามนัยว่า สุขํ สุปติ (หลับเป็นสุข) เป็นต้น

สรุปความว่า อัปปนา ๕๒๘ คือ เมื่อภาวนาว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ = ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน ฯลฯ จะได้อโนธิสเมตตา ๕ ประเภท คูณด้วยการแผ่เมตตา ๔ ชนิด ก็จะได้อโนธิสเมตตา ๒๐ ชนิด (๕ x ๔ = ๒๐) ต่อจากนั้น เมื่อภาวนาว่า สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา โหนฺตุ = ขอสตรีทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน ฯลฯ จะได้โอธิสเมตตาแก่บุคคล ๗ จำพวก คูณด้วยการแผ่เมตตา ๔ ชนิด จะได้โอธิสเมตตา ๒๘ ชนิด (๗ x ๔ = ๒๘) เมื่อรวมอโนธิสเมตตา ๒๐ ชนิด กับโอธิสเมตตา ๒๘ ชนิด จะได้เมตตา ๔๘ ชนิด เป็นการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงทิศ เรียกว่า ทิสาอโนธิสเมตตา

ในทำนองเดียวกัน เมื่อแผ่เมตตาให้แก่สัตว์โลกที่อยู่ในทิศบูรพาว่า ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงเป็นสุขเถิด อย่ามีเวรกัน ฯลฯ ก็จะเป็นการแผ่เมตตาให้สัตว์โลกในทิศบูรพา ๔๘ ชนิด และเมื่อแผ่เมตตาให้แก่สัตว์โลกในทิศใหญ่ที่เหลืออีก ๓ ทิศ คือ ทิศปัจฉิม (ทิศตะวันตก) ๔๘ ชนิด ทิศอุดร (ทิศเหนือ) ๔๘ ชนิด ทิศทักษิณ (ทิศใต้) ๔๘ ชนิด และทิศเฉียง (อนุทิสา หรือวิทิสา) อีก ๔ ทิศ คือ ทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ๔๘, ทิศพายัพ (ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ) ๔๘, ทิศอีสาน (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) ๔๘, ทิศหรดี (ทิศตะวันตกเฉียงใต้) ๔๘ กับทิศเบื้องล่าง (๔๘) และทิศเบื้องบน (๔๘) รวมเป็นทิศทั้งหมด ๑๐ ทิศ ทิศละ ๔๘ ชนิด ก็จะเป็นทิสาโอธิสเมตตา ๔๘๐ ชนิด (๔๘ x ๑๐ = ๔๘๐) ซึ่งเป็นการแผ่เมตตาในทิศทั้ง ๑๐ ดังนั้น เมื่อรวมทิสาโอธิสเมตตา ๔๘๐ ชนิด กับทิสาอโนธิสเมตตา ๔๘ ชนิด จึงได้เมตตารวมทั้งหมด ๕๒๘ ชนิด (๔๘๐ + ๔๘ = ๕๒๘)

ผู้ที่เจริญเมตตาภาวนาควรทำความเข้าใจคำแผ่เมตตาภาษาบาลีให้ถ่องแท้ แล้วบริกรรมทั้งบาลีและคำแปล มีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้

ก. ในคำว่า สพฺเพ สตฺตา คำว่า สตฺตา = สัตว์ทั้งหลาย, สพฺเพ = ทั้งปวง

ข. ในคำว่า อเวรา โหนฺตุ คำว่า เวรา = เวร, อ = อย่า, อเวรา = อย่ามีเวรกัน, โหนฺตุ = จงเป็น คำว่า อเวรา โหนตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่ามีเวรกัน

ค. ในคำว่า อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ คำว่า พฺยาปชฺชา = โกรธเคือง, อ = อย่า คำว่า อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่าโกรธเคืองกัน

ฆ. ในคำว่า อนีฆา โหนฺตุ คำว่า นีฆา = ความทุกข์, อ = อย่า คำว่า อนีฆา โหนฺตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่ามีความทุกข์

ง. ในคำว่า สุขี (สุข + อี) คำว่า สุข = ความสุข, อี อักษรเป็นคำปัจจัย (suffix) = มี คำว่า สุขี จึงมีความหมายว่า จงมีความสุข

จ. ในคำว่า อตฺตานํ ปริหรนฺตุ คำว่า อตฺตานํ = ซึ่งตน, ปริหรนฺตุ = จงรักษา คำนี้จึงมีความหมายว่า รักษาตนให้พ้นจากทุกข์

อนึ่ง ในขณะแผ่เมตตา จิตของเราควรมุ่งไปที่ความปรารถนาดีเป็นหลัก สรรพสัตว์เป็นเพียงฉากหลัง ไม่ใช่หลักสำคัญ หัวใจสำคัญของการแผ่เมตตามี ๒ ประการ คือ

๑. ต้องมุ่งแผ่เมตตาให้ถึงบุคคลนั้นจริงๆ โดยรู้สึกว่าบุคคลนั้นกำลังยิ้มอยู่ตรงหน้า เช่นถ้าแผ่เมตตาให้บิดามารดาก็ต้องรู้สึกว่าท่านเหล่านั้นได้รับเมตตาของเราจริงๆ หรือถ้าแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ก็ควรคิดว่าเมตตาของเราไปถึงพวกเขาจริงๆ หนังสือวิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี (หน้า ๑๓) กล่าวว่า อาจารย์พม่าบางรูปน้อมนึกเหล่าสัตว์ไว้ในวงกสิณขนาดถาดหรือกระด้ง แล้วแผ่เมตตาไปสู่สรรพสัตว์ที่อยู่ในวงกสิณดังกล่าว

๒. ต้องรู้สึกถึงความนุ่มนวลในใจ ถ้าเรายังไม่รู้สึกถึงความนุ่มนวล ก็จะเพียงแต่บริกรรม ไม่มีความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ผู้ปฏิบัติที่รู้สึกถึงความนุ่มนวลได้แล้วมักจะยิ้มออกมาเล็กน้อย แล้วจะเกิดปีติปราโมทย์ ขนลุกซู่ซ่าตามร่างกาย สงบ และสุขใจ บางท่านอาจรู้สึกว่าหัวใจพองโตด้วยปีติเหมือนเห็นดอกไม้บานออกมาจากทรวงอก บางท่านรู้สึกว่ามีดอกไม้เบ่งบานอยู่รอบข้าง นี่คือลักษณะที่จิตเกิดปีติปราโมทย์นั่นเอง

ผู้ปฏิบัติควรฝึกแผ่เมตตาในชีวิตประจำวันเพื่อปลูกฝังให้ใจของเรามีเมตตามากขึ้นด้วยการบริกรรมคำแผ่เมตตาในระหว่างวัน เช่น เวลาอาบน้ำ แปรงฟัน บริโภคอาหาร เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องรอแผ่เมตตาเฉพาะในขณะนั่งกรรมฐานหรือเดินจงกรมเท่านั้น การฝึกบ่อยๆ เช่นนี้จะทำให้เกิดความชำนาญขึ้นเอง ทำให้จิตอ่อนโยนมากขึ้น ส่งผลให้การกระทำและคำพูดของเรามีเมตตาโดยอัตโนมัติตามมา และเราจะมีความหวังดีต่อผู้อื่นมากขึ้น จึงทำให้เป็นที่รักของผู้อื่นมากกว่าเดิม วิธีแผ่เมตตาง่ายๆ คือ การบริกรรมว่า เป็นสุข พ้นทุกข์ ในขณะทำอิริยาบถต่างๆ หรือในขณะเดินก็บริกรรมคำนี้ตามจังหวะย่างก้าว คือ ก้าวแรกบริกรรมว่า เป็นสุข ก้าวต่อไปบริกรรมว่า พ้นทุกข์

ส่วนการเจริญเมตตากรรมฐานในขณะเดินจงกรม นั่งกรรมฐาน และทำอิริยาบถ

ย่อย มีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. เดินจงกรม ควรเดินตามท่าธรรมชาติให้สอดคล้องกับหลักกายวิภาคศาสตร์ (anatomy) จะทำให้ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย และเมื่อกล้ามเนื้อผ่อนคลาย สมาธิก็จะค่อยๆ ก่อตัวขึ้น เหมือนจักระตามหลักโยคะและพลังชี่ตามหลักชี่กงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ด้วยการผ่อนคลายกล้ามเนื้อก่อน ผู้เริ่มปฏิบัติควรเริ่มต้นด้วยการแผ่เมตตาให้ตัวเองก่อนว่า เบิกบานเป็นสุข พ้นทุกข์ แล้วจึงแผ่เมตตาให้ผู้อื่น (แต่ผู้ที่เจริญเมตตาอยู่เสมอไม่จำเป็นต้องแผ่เมตตาให้ตัวเองก่อน) โดยบริกรรมให้สัมพันธ์กับท่าเดิน ดังนี้

- วิธีที่หนึ่ง (ตามวิสุทธิมรรค ข้อ ๒๔๒)
  - ยกเท้าขวา บริกรรมว่า เบิกบาน (ยกเท้าขึ้นสูงๆ จนปลายเท้าแตะพื้นเป็นจุดเล็กๆ)
  - ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า เป็นสุข (ย่างเท้าไปข้างหน้าให้ส้นเท้ายันพื้นไว้)
  - เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า พ้นทุกข์ (เหยียบเท้าลงเบาๆ จนปลายเท้าสัมผัสพื้น)
  - ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า เบิกบาน
  - ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า เป็นสุข
  - เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า พ้นทุกข์

ข้อความในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๒๔๒) คือ เอส สปฺปุริโส สุขี โหตุ นิทฺทุกฺโข (สัตบุรุษนั้นจงเป็นสุข พ้นทุกข์) อนึ่ง โดยทั่วไปบิดามารดาเป็นบุคคลที่เราเคารพรักมากที่สุดในชีวิต การแผ่เมตตาให้กับคนที่เราเคารพรักมากที่สุดเป็นวิธีที่ทำให้จิตเกิดสมาธิได้ง่ายตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๔๒ เช่นเดียวกัน และแม้ผู้แผ่เมตตาที่เป็นบุรุษจะมีเพศต่างกับมารดา ก็ถือว่าแผ่เมตตาได้ในเบื้องแรกเพื่อให้จิตตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่นมีสมาธิดีแล้วจึงค่อยแผ่เมตตาให้คนเพศเดียวกันที่มีชีวิตอยู่เท่านั้นเพื่อให้บรรลุฌานต่อไป หรือถ้าต้องการจะแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ก็มีคำบริกรรมเหมือนกัน

- วิธีที่สอง (ตามเมตตปริตร คาถา ๓)
  - ยกเท้า บริกรรมว่า สุขกาย
  - ย่างเท้า บริกรรมว่า สุขใจ

- เหยียบเท้า บริกรรมว่า ปลอดภัย

ข้อความในเมตตปริตร (คาถา ๓) คือ สุขิโน ว เขมิโน โหนฺตุ, สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา (ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัยทั้งปวงเถิด)

- วิธีที่สาม (ตามปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๒๒)
  - ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อเวรา
  - ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหนฺ
  - เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตุ
  - ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า จงเป็นสุขเถิด
  - ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า อย่ามี
  - เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า เวรกัน

หรืออาจบริกรรมเฉพาะคำบาลีให้เต็มประโยคว่า

- ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อเวรา
- ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหนฺ
- เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตุ
- ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า อพฺยาปชฺชา
- ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า โหนฺ
- เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า ตุ
- ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อนีฆา
- ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหนฺ
- เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตุ
- ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า สุขี
- ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า อตฺตานํ
- เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า ปริหรนฺตุ

๒. การนั่งกรรมฐาน ควรนั่งตัวตรง ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย บริกรรมคำแผ่เมตตาเป็นคำไทยหรือบาลี โดยว่าคำบริกรรมในตอนหายใจออกเท่านั้น จะทำให้ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย พอหายใจเข้าก็ตามรู้ลมที่กระทบปลายจมูก หรือจะว่าซ้ำ

คำบริกรรมที่ว่าไปในขณะหายใจออก หรือจะเพียงทำความรู้สึกต้องการแผ่เมตตาก็ได้

- วิธีที่หนึ่ง (ตามวิสุทธิมรรค ข้อ ๒๔๒)
  - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
  - หายใจออก บริกรรมว่า เบิกบาน
  - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้เบิกบาน
  - หายใจออก บริกรรมว่า เป็นสุข
  - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้เป็นสุข
  - หายใจออก บริกรรมว่า พ้นทุกข์
  - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้พ้นทุกข์
- วิธีที่สอง (ตามเมตตปริตร คาถา ๓)
  - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
  - หายใจออก บริกรรมว่า สุขกาย
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า สุขกาย
  - หายใจออก บริกรรมว่า สุขใจ
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า สุขใจ
  - หายใจออก บริกรรมว่า ปลอดภัย
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า ปลอดภัย
- วิธีที่สาม (ตามปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๒๒)
  - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
  - หายใจออก บริกรรมว่า สพฺเพ สตฺตา
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า สพฺเพ สตฺตา
  - หายใจออก บริกรรมว่า สัตว์ทั้งปวง
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า สัตว์ทั้งปวง
  - หายใจออก บริกรรมว่า อเวรา โหนฺตุ
  - หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า อเวรา โหนฺตุ
  - หายใจออก บริกรรมว่า จงเป็นสุขเถิด

- หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า จงเป็นสุขเถิด
- หายใจออก บริกรรมว่า อย่ามีเวรกัน
- หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า อย่ามีเวรกัน

ประโยคอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ยกเว้นในประโยคสุดท้าย ให้แยกคำว่า อตฺตานํ และ ปริ-หรนฺตุ เป็นสองตอน และคำแปลว่า รักษาตน และ ให้พ้นจากทุกข์ ก็แยกเป็นสองตอนเช่นกัน

- <u>วิธีที่สี่ (ตามชัยปริตร คาถา ๖)</u>

เต อตฺถลทฺธา สุขิตา วิรุฬฺหา พุทฺธสาสเน
อโรคา สุขิตา โหถ สห สพฺเพหิ ญาติภิ.

"ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มีความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปราศจากโรค มีความสุขเทอญ"

เต อตฺถลทฺธา สุขิตา วิรุฬฺหา พุทฺธสาสเน
อพฺยาปชฺชา สุขิตา โหถ สห สพฺเพหิ ญาติภิ.

"ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มีความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ไม่โกรธเคืองกัน มีความสุขเทอญ"

เต อตฺถลทฺธา สุขิตา วิรุฬฺหา พุทฺธสาสเน
อนีฆา สุขิตา โหถ สห สพฺเพหิ ญาติภิ.

"ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มีความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปราศจากทุกข์ มีความสุขเทอญ"

ในคาถาข้างต้นมีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้คือ ในคาถาที่ ๑ :-

ก. ในบาทคาถาที่ ๑ คำว่า เต = คนเหล่านั้น หรือพวกท่านเหล่านั้น, อตฺถลทฺธา = อตฺถ (ประโยชน์) + ลทฺธา (ได้รับ), สุขิตา = สุข (ความสุข) + อิตา (มี)

ข. ในบาทที่ ๒ คำว่า วิรุฬฺหา = รุ่งเรือง พุทฺธสาสเน = พุทฺธ (พระพุทธเจ้า) + สาสเน (ในพระศาสนา)

ค. ในบาทที่ ๓ คำว่า อโรคา = อ (ไม่, ปราศจาก) + โรคา (โรค), สุขิตา = สุข (ความสุข) + อิตา (มี), โหถ = จงเป็น

ฆ. ในบาทที่ ๔ คำว่า สห = พร้อมทั้ง, สพฺเพหิ = ทั้งปวง, ญาติภิ = ญาติ

คาถาที่ ๒ ต่างกันเพียงในบาทที่ ๓ คือ คำว่า อพฺยาปชฺชา = อ (ไม่, ปราศจาก) + พฺยาปชฺชา (โกรธเคืองกัน) ส่วนคาถาที่ ๓ ต่างกันเพียงในบาทที่ ๓ คือ คำว่า อนีฆา = อ (ไม่, ปราศจาก) + นีฆา (ทุกข์)

คาถาแรกของทั้งสามบทมาจากชัยปริตร คาถา ๖ ส่วนคาถาที่เหลืออีกสองบทเป็นคำประพันธ์ที่โบราณาจารย์พม่าเพิ่มเติมในภายหลังเพื่อให้มีเนื้อความสมบูรณ์มากขึ้น วิธีแผ่เมตตาตามคาถาเหล่านี้ก็คือบริกรรมในขณะหายใจออกเท่านั้น ผู้ปฏิบัติควรเปล่งเสียงเบาๆ ช้าๆ ถ้าบริกรรมเฉพาะคำบาลี ๑ รอบ ๓ บท จะใช้เวลาประมาณ ๕ นาที ดังนั้น ถ้าบริกรรม ๖ รอบจะใช้เวลาราวครึ่งชั่วโมง

- <u>วิธีที่ห้า (ตามอาฏานาฏิยปริตร คาถา ๒๗)</u>

สพฺพีติโย วิวชฺชนฺตุ สพฺพโรโค วินสฺสตุ
มา เต ภวตฺวนฺตราโย สุขี ทีฆายุโก ภว.

"ขอสิ่งร้ายทั้งปวงจงบำราศไป ขอโรคทั้งปวงจงพินาศไป ขอท่านอย่ามีอันตราย เป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน"

ในคาถาข้างต้นมีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้คือ

ก. ในบาทที่ ๑ คำว่า สพฺพีติโย = สพฺพา (ทั้งปวง) + อีติโย (สิ่งร้าย, อุปสรรค), วิวชฺชนฺตุ = จงบำราศไป

ข. ในบาทที่ ๒ คำว่า สพฺพโรโค = สพฺพ (ทั้งปวง) + โรโค (โรค), วินสฺสตุ = จงพินาศไป

ค. ในบาทที่ ๓ คำว่า มา = อย่า, เต = แก่ท่าน, ภวตฺวนฺตราโย = ภวตุ (จงมี) + อนฺตราโย (อันตราย)

ฆ. ในบาทที่ ๔ คำว่า สุขี = สุข (ความสุข) + อี (มี), ทีฆายุโก = ทีฆ (ยืน) + อายุโก (มีอายุ)

วิธีแผ่เมตตาตามวิธีนี้ ให้บริกรรมเร็วๆ ในใจในขณะหายใจออกเท่านั้น โดยหายใจออก ๔ ครั้งพร้อมกับบริกรรมทีละบาทคาถา พอครบหนึ่งรอบก็ชักลูกประคำ ๑ เม็ด การบริกรรม ๑๐๘ รอบจะใช้เวลาราวครึ่งชั่วโมงเหมือนกัน โบราณาจารย์พม่ากล่าวว่าคาถานี้เป็นเมตตามหานิยม ช่วยป้องกันอุปสรรคอันตราย และทำให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองทั้งทางโลกและทางธรรม

๓. ทำอิริยาบถย่อย อากัปกิริยาทั่วไปของมนุษย์นั้นประกอบด้วยอิริยาบถใหญ่สี่อย่าง คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนที่เหลือจัดเป็นอิริยาบถย่อยทั้งสิ้น เช่น เคลื่อนไหวในห้องน้ำ แต่งตัว อาบน้ำ ดื่มน้ำ รับประทานอาหาร เป็นต้น ในอิริยาบถย่อยก็ประกอบด้วยอิริยาบถใหญ่เช่นกันด้วย แต่อาการใดก็ตามที่นอกเหนือไปจากการยืน เดิน นั่ง นอน จัดเป็นอิริยาบถย่อยทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติเมตตาควรทำอิริยาบถย่อยตามปกติที่เคยทำอยู่ ไม่ควรทำเร็วจนเกินไป ให้ผ่อนความเร็วลงมาอยู่ในระดับที่สบายๆ เพราะอาการที่สบายจะเอื้อต่อการวางใจให้สบาย อีกทั้งบริกรรมคำแผ่เมตตาเพียง ๒ คำว่า เป็นสุข พ้นทุกข์ เช่น บริกรรมว่า “เป็นสุข” ในขณะยกมือขึ้น บริกรรมว่า “พ้นทุกข์” ในขณะวางมือลง เป็นต้น

แม้คำแผ่เมตตาที่นำเสนอข้างต้นนั้นจะมีหลากหลายตามข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เมตตปริตร และปฏิสัมภิทามรรค อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้ปฏิบัติมีสมาธิตั้งมั่นระดับหนึ่งแล้ว ควรใช้คำบริกรรมที่ทำให้จิตสงบเพียงคำเดียวเท่านั้น เช่น เป็นสุข หรือพ้นทุกข์ เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องบริกรรมให้ครบทุกคำตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นๆ นี้คือสมาธิในระดับบริกรรมสมาธิของเมตตาภาวนา ดังข้อความว่า

> อิเมสุ จ “อเวรา โหนฺตูติอาทีสุ จตูสุปิ วจเนสุ ยํ ยํ ปากฏํ โหติ, ตสฺส ตสฺส วเสน เมตฺตาย ผรติ.[๔๙๐]
>
> “ในคำทั้งสี่คำเหล่านี้ว่า อเวรา โหนฺตุ เป็นต้น คำใดๆ ปรากฏชัดเจน ผู้ปฏิบัติควรแผ่เมตตาเนื่องด้วยคำนั้นๆ”

---

[๔๙๐] ขุ.ป.อ. ๒/๒๒/๒๔๓

ที่จริงแล้วคำบริกรรมในสมถภาวนาแม้จะมีหลายประการ แต่ผู้ปฏิบัติต้องใช้คำบริกรรมเพียงคำเดียวเมื่อจิตมีสมาธิตั้งมั่นระดับหนึ่งแล้ว จะเห็นได้ว่า ในโกฏฐาสกรรมฐานที่กำหนดรู้อาการ (ส่วน) ๓๒ เช่น ผม ขน เป็นต้น แม้ผู้ปฏิบัติจะรับรู้อาการ ๓๒ ตามลำดับอนุโลมและปฏิโลมในเบื้องแรก แต่เมื่อสมาธิตั้งมั่นแล้วก็ควรกำหนดรู้อาการที่ปรากฏชัดเจนเพียงอย่างเดียว ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้[๔๙๑]

นอกจากนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุอุปจารสมาธิในขณะที่เจริญเมตตาภาวนาแล้ว คำบริกรรมมักหายไปเอง ในขณะนั้นเขาอาจรู้สึกว่ามีคลื่นหรือกระแสบางอย่างแผ่กระจายออกไปรอบด้านโดยไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้วเขาจะรู้สึกว่าจิตรวมเป็นหนึ่งเดียวดิ่งสู่มิติแห่งความสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก (สภาวะน้อมจิตสู่อารมณ์ของเมตตา) วิจาร (สภาวะบ่มเพาะเพื่อให้เกิดเมตตาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง) ปีติ (สภาวะอิ่มใจ) สุข (สภาวะเป็นสุขใจ) และเอกัคคตา (สภาวะที่มีอารมณ์เดียวโดยรู้สึกสงบนิ่งปราศจากความฟุ้งซ่าน) ต่อมาเขาเห็นว่าวิตกและวิจารมีสภาวะหยาบเพราะทำให้จิตกระเพื่อม จึงเห็นโทษแล้วเจริญเมตตาต่อไป เขาย่อมได้บรรลุทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดังนั้น จิตของเขาจึงไม่รับรู้เมตตาเหมือนในปฐมฌาน เพราะไม่มีวิตกวิจาร มีเพียงความอิ่มใจ สุขใจ และสภาวะสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่านเท่านั้น ภายหลังต่อมาเขาเห็นว่าปีติมีสภาวะหยาบเพราะทำให้จิตกระเพื่อม จึงเห็นโทษแล้วเจริญเมตตาต่อไป เขาย่อมได้บรรลุตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา ถ้าเขาต้องการจะบรรลุถึงจตุตถฌาน ก็ต้องเจริญอุเบกขาต่อไป เพราะพรหมวิหาร ๓ ประการแรก คือ เมตตา กรุณา และมุทิตา ก่อให้เกิดฌาน ๓ เท่านั้น

อานิสงส์ของเมตตา ๑๑ ประการ

[๒๕๘] ในอานิสงส์เหล่านั้น คำว่า สุขํ สุปติ (หลับเป็นสุข) หมายความว่า ชนที่เหลือ[จากผู้บรรลุเมตตาเจโตวิมุตติ]ย่อมหลับเป็นทุกข์ นอนพลิกตัวไปมากรนอยู่ ฉันใด เขาไม่หลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมหลับเป็นสุข แม้หลับสนิทอยู่ก็เหมือนคนเข้าสมาบัติ (๑)

---

[๔๙๑] วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๑/๒๖๗-๖๘

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๔๙๒]กล่าวว่า "ข้อความว่า ชนที่เหลือ คือ ผู้มิได้บรรลุเมตตาเจโตวิมุตติ" แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๓) แสดงความเห็นว่า ผู้ที่เจริญพุทธานุสสติภาวนาเป็นต้นจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ และผู้ได้บรรลุฌานอื่นจากเมตตาฌานก็อาจได้รับอานิสงส์เหล่านี้ ดังนั้น จึงควรหมายถึงคนที่มิได้เจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สุขํ ปฏิพุชฺฌติ (ตื่นเป็นสุข) หมายความว่า ชนเหล่าอื่นย่อมตื่นเป็นทุกข์ บิดกาย กลิ้งกลับไปกลับมาอยู่ ฉันใด เขาไม่ตื่นเหมือนอย่างนั้น ย่อมตื่นเป็นสุขเหมือนดอกปทุมที่แย้มบาน ไม่มีอาการผิดแปลกทางร่างกาย (๒)

คำว่า น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ (ไม่ฝันร้าย) หมายความว่า แม้ในขณะฝันเขาก็ฝันดี เป็นเหมือนสักการะพระเจดีย์ ทำการบูชา หรือฟังธรรมอยู่ ไม่ฝันร้ายเหมือนชนเหล่าอื่นที่ฝันเห็นตนเหมือนถูกโจรห้อมล้อม ถูกสัตว์ร้ายรบกวน หรือกำลังตกเหว (๓)

คำว่า มนุสฺสานํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย) หมายความว่า เขาเป็นที่เคารพรักของมนุษย์ทั้งหลายเหมือนพวงไข่มุกคล้องไว้ที่อกหรือพวงดอกไม้ประดับศีรษะ (๔)

ครั้งหนึ่งในสมัยพุทธกาล เจ้ามัลละพระนามว่าโรชะซึ่งเป็นอดีตสหายของท่านพระอานนท์ ได้มาต้อนรับพระพุทธองค์ที่เสด็จมาถึงเมืองกุสินารา ท่านพระอานนท์กล่าวกับเจ้าโรชะว่า "โรชะ ท่านรับเสด็จพระผู้มีพระภาคได้สมพระเกียรติจริงๆ" เจ้าโรชะตรัสว่า "ข้าพเจ้ามิได้เคารพนับถือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ แต่พวกญาติได้ทำกติกาว่า "ผู้ไม่มาต้อนรับพระผู้มีพระภาคต้องถูกปรับสินไหม ๕๐๐ กหาปณะ" ข้าพเจ้ารับเสด็จพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ก็เพราะกลัวพวกญาติจะปรับสินไหม"

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์รู้สึกไม่สบายใจ จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า "เจ้าโรชะผู้นี้เป็นคนมีชื่อเสียง มีคนรู้จักมาก และความเลื่อมใสในพระธรรมวินัยของคนเช่นนี้มีประโยชน์มาก พระองค์โปรดทรงกระทำให้มัลลกษัตริย์โรชะเลื่อมใสในพระธรรมวินัยนี้ด้วยเถิดพระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "การที่จะกระทำให้เจ้าโรชะเลื่อมใสในพระธรรมวินัย ทำได้ไม่ยาก"

---

[๔๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๘/๔๔๐

ต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงแผ่เมตตาจิตไปยังเจ้าโรชะแล้ว เสด็จลุกจากอาสนะเข้าพระวิหาร เจ้าโรชะพอได้รับกระแสเมตตาจิตของพระผู้มีพระภาคสัมผัส จึงเที่ยวค้นหาตามพระวิหาร ตามบริเวณทั่วทุกแห่งดุจโคแม่ลูกอ่อน ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า "เวลานี้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นประทับอยู่ที่ไหน เจ้าข้า ข้าพเจ้าต้องการพบพระองค์" ภิกษุทั้งหลายถวายพระพรว่า "ท่านโรชะ พระวิหารหลังนั้นเขาปิดประตูเสียแล้ว โปรดสงบเสียงท่านจงเสด็จเข้าไปทางพระวิหารหลังนั้นแล้วค่อยๆ เสด็จดำเนินไปที่หน้ามุข กระแอมแล้วเคาะประตูเถิด พระองค์จะทรงเปิดประตูรับท่าน"

ขณะนั้น เจ้าโรชะทรงสงบเสียง เสด็จเข้าไปทางพระวิหารซึ่งปิดอยู่ ค่อยๆ เสด็จดำเนินไปที่หน้ามุข กระแอมแล้วเคาะประตู พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูรับ เจ้าโรชะจึงเสด็จเข้าพระวิหาร ถวายบังคมแล้วประทับนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ครั้นเจ้าโรชะฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันในขณะฟังธรรมจบ[๔๙๓] เรื่องเจ้าโรชะนี้เป็นตัวอย่างเมตตาจิตของพระพุทธเจ้าที่ทำให้เจ้าโรชะเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ทันที

ในหนังสือธรรมจักษุ (หน้า ๑๙๔) มีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่ง ท่านพระโสภิตะผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ไปงานสังฆทานแห่งหนึ่งในหมู่บ้าน มีพระเถระจำนวนมากเข้าร่วมในปะรำพิธี มีญาติโยมหลายร้อยคน ในขณะนั้นท่านได้รับนิมนต์เป็นรูปสุดท้าย ขณะนั่งอยู่ท่านก็แผ่เมตตาตลอดเวลาโดยคิดว่า "คนที่เราได้พบเห็นนี้อาจจะเป็นคนที่ได้พบเพียงครั้งเดียวในชีวิต ขอทุกท่านจงเป็นสุข" เสียงไมโครโฟนนิมนต์พระทีละรูปดังอยู่ตลอดเวลา บางคนที่มาร่วมพิธีก็คุยเสียงดัง ดูโน่นดูนั่น บางคนสูบบุหรี่ บางคนเคี้ยวหมาก แต่พอได้พอยินเสียงไมโครโฟนประกาศนิมนต์ท่าน และเห็นท่านเดินลงจากอาสน์สงฆ์ แทบทุกคนหยุดสิ่งที่กำลังทำทั้งหมด ต่างนั่งประณมมือแล้วกราบท่านลงไปกับพื้น

หนังสือจริยาวัตรของพระอาจารย์สามัญญสยาดอ (หน้า ๑๖) กล่าวว่า ท่านพระวินยะ (ชาวพม่าเรียกว่า สามัญญสยาดอ, พระอาจารย์สามัญญะ ตามชื่อภูเขาสามัญญะที่ท่านพำนัก) อยู่ที่เมืองบาอัน รัฐกระเหรี่ยง ท่านชอบปฏิบัติธรรมอยู่เสมอด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณและเมตตาเป็นหลัก ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ เมื่อท่านอายุครบ ๖๐ ปีได้อธิษฐานว่าจะฉันมังสวิรัติ และปฏิบัติธรรมตลอดเวลายกเว้นเวลาฉันอาหาร จำวัด ให้ศีล และแสดงธรรม

[๔๙๓] วิ.ม. ๕/๓๐๑/๘๕

เมื่อท่านปฏิบัติเช่นนี้ครบ ๓ ปี ก็มีญาติโยมหลายพันคนต่อวันจากทั่วประเทศไปกราบท่าน โดยมิได้รบกวนการปฏิบัติธรรม ที่วัดของท่านมีการเลี้ยงอาหารมังสวิรัติฟรี ใช้ข้าวสารราว ๘๐-๑๐๐ กระสอบต่อวัน แม้ญาติโยมที่เดินทางไปวัดของท่านก็ตั้งใจบริโภคมังสวิรัติตั้งแต่เวลาจองตั๋วรถเป็นต้นไป ถือว่าเป็นความอัศจรรย์ที่เกิดขึ้นโดยมิได้นัดหมาย แม้ชาวคริสต์ที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงและห่างไกลก็เคารพนับถือท่านมาก นี้นับว่าเป็นผลของเมตตาเช่นกัน

คำว่า อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย) หมายความว่า เขาเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายเช่นเดียวกับเป็นที่รักของมนุษย์ เหมือนพระวิสาขเถระ (๕)

เรื่องพระวิสาขเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระนั้นเป็นกุฎุมพีในเมืองปาฏลีบุตร ท่านพำนักอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรนั้นได้สดับข่าวว่า “ได้ยินมาว่า ตัมพปัณณิทวีป (ทวีปลังกา) ประดับประดาด้วยแนวพระเจดีย์ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัตร ณ ทวีปนั้นอาจจะนั่งหรือนอนในสถานที่ที่ตนต้องการได้ ความสะดวกทั้งหมดในฤดูกาล เสนาสนะ บุคคล และการฟังธรรม หาได้ง่ายในทวีปนั้น”

ท่านจึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภรรยา มีเงินกหาปณะเดียวผูกไว้ที่ชายพก ออกจากเรือนไปรอเรืออยู่ที่ฝั่งทะเลเดือนหนึ่ง ท่านซื้อสินค้าในที่นี้แล้วไปขายในที่โน้นอยู่ ได้รวบรวมทรัพย์ ๑,๐๐๐ กหาปณะภายในเดือนหนึ่งด้วยการค้าขายอันชอบธรรม เพราะเป็นคนฉลาดในการค้าขาย ท่านมาถึงมหาวิหารตามลำดับแล้วขอบวช

เขาถูกพาไปยังสีมาเพื่อจะให้บวช ทำให้ถุงเงินพันกหาปณะนั้นตกลงที่พื้นทางช่องชายผ้า และเมื่อถูกถามว่า “นี่อะไร” ก็ตอบว่า “เงินหนึ่งพันกหาปณะครับท่าน” เมื่อถูกกล่าวเตือนว่า “อุบาสก ตั้งแต่เวลาออกบวชแล้ว ท่านไม่อาจจัดการได้ จงจัดการทรัพย์นี้เสียเดี๋ยวนี้” จึงคิดว่า “คนที่มางานบวชของวิสาขะอย่ากลับไปมือเปล่าเลย” จึงแก้ถุงเงินโปรยไว้ที่โรงสีมา แล้วบรรพชาอุปสมบท

วิสาขภิกษุนั้นบวชได้ ๕ พรรษา ท่องจำมาติกาทั้งสองได้คล่องแคล่ว ปวารณา [ในวันออกพรรษา]แล้วได้เรียนเอากรรมฐานอันเหมาะแก่ตน เที่ยวอยู่สม่ำเสมอในวัดแต่ละแห่งๆ ละ ๔ เดือน ท่านเที่ยวไปอยู่อย่างนี้ :-

วนนฺตเร จิโต เถโร วิสาโข คชฺชมานโก
อตฺตโน คุณเมสนฺโต อิมมตฺถํ อภาสถ.

"พระวิสาขเถระผู้แสวงหาคุณของตนอยู่กลางป่า ได้กล่าวข้อความนี้บันลือสีหนาทดังต่อไปนี้"

คำว่า อภาสถ มาจาก ภาส ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + อา อัชชตนีวิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ เมื่อลง อิ อาคมแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อภาสิตฺถ ให้แปลงสระ อิ ใน สิ เป็น อ แล้วลบ ตฺ อักษรด้วยสูตรสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิกาโร อการํ ตนฺนิมิตฺตํ ตการโลโป (อิ อักษรย่อมถึงความเป็น อ อักษร และลบ ต อักษร เพราะการแปลง อิ เป็น อ นั้น) เช่น

- อนฺตรธายิตฺถ = อนฺตรธายถ (อันตรธานแล้ว) พบในบาทคาถาว่า ตตฺเถ วนฺตรธายถ (อันตรธานไปจากที่นั้น)
- อภิสิญฺจถ = อภิสิญฺจิตฺถ (ได้รดแล้ว) พบในบาทคาถาว่า อุทเกนาภิสิญฺจถ (ได้รดแล้วด้วยน้ำ)

อีกอย่างหนึ่ง ตามมติของคัมภีร์นิรุตติทีปนี คำนี้ประกอบด้วย อา หิยยัตตนีวิภัตติในที่สุด แปลง อา เป็น ถ ด้วยมหาสูตร ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๕๘๖ ว่า อา-อี-อู-มฺหา-สฺสา-สฺสามฺหานํ วา (รัสสะ อา, อี, อู, มฺหา, สฺสา และ สฺสามฺหา) เช่น

- เมทนี สมฺปกมฺปถ (ปฐพีหวั่นไหวแล้ว)
- วิสญฺญี สมปชฺชถ (เป็นผู้วิสัญญีแล้ว)
- อิมา คาถา อภาสถ (ได้กล่าวคาถาเหล่านี้)
- ตุจฺโฉ กาโย อทิสฺสถ (กายอันว่างเปล่าได้ปรากฏแล้ว)
- นิพฺพิทา สมติฏฺจถ (ความเบื่อหน่ายตั้งอยู่แล้ว)

- เอโก รหสิ ฌายถ (ผู้เดียวเพ่งพินิจแล้วในที่ลับ)

ยาวตา อุปสมฺปนฺโน ยาวตา อิธ อาคโต
เอตฺถนฺตเร ขลิตํ นตฺถิ อโห ลาภา เต มาริส.

"เราได้อุปสมบทแล้วมาถึงสถานที่นี้ตลอดกาลเพียงใด ข้อประพฤติเสียหายไม่มีในระหว่างนี้ ท่านผู้นิรทุกข์ ช่างเป็นลาภของเธอแท้ๆ หนอ"

ท่านได้เดินทางไปยังวัดจิตตลบรรพต มาถึงทางสองแพร่งได้ยืนคิดว่าควรไปทางนี้หรือทางนั้น" ในขณะนั้นเทวดาที่สิงอยู่ที่ภูเขาได้เหยียดมือออกชี้บอกแก่พระเถระว่า "ทางนี้เจ้าข้า" ท่านไปถึงวัดจิตตลบรรพตแล้วอยู่ในที่นั้น ๔ เดือนจึงคิดว่า "เราจะไปในเวลาใกล้รุ่ง" แล้วจำวัด แต่เทวดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นหว้าชื่อมณิละใกล้ต้นทางจงกรมได้มานั่งร้องไห้อยู่ที่ขั้นบันได[ในเวลาใกล้รุ่ง]

พระเถระถามว่า "นั่นใคร" เทพธิดาตอบว่า "ดิฉันมณิลิยา (ผู้ที่อยู่ที่ต้นหว้าชื่อมณิละ) เจ้าข้า"

"เธอร้องไห้ทำไม"

"เพราะการจากไปของท่าน เจ้าข้า"

"เมื่อฉันอยู่ที่นี้ พวกเธอได้รับประโยชน์อะไรหรือ"

"เมื่อท่านอยู่ในที่นี้ พวกเทวดาได้เมตตาแก่กันและกัน แต่เมื่อท่านจากไปแล้วพวกเทวดาจะทะเลาะวิวาท จะกล่าวคำหยาบกันเป็นแน่เจ้าข้า"

พระเถระกล่าวว่า "ถ้าฉันอยู่ในที่นี้แล้วพวกท่านอยู่ผาสุกสำราญ ก็เป็นการดี" แล้วได้อยู่ที่วัดจิตตลบรรพตนั้นต่อไปอีก ๔ เดือน แล้วเกิดความคิดจะไปเหมือนอย่างนั้นอีกฝ่ายเทพธิดาก็ร้องไห้อย่างนั้นอีก ตามวิธีนี้พระเถระได้พำนักอยู่ที่วัดจิตตลบรรพตนั้นแล้วปรินิพพานในที่นั้นนั่นเอง ภิกษุผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายอย่างนี้

ตัวอย่างในเวลาปัจจุบันของการแผ่เมตตาที่ทำให้รุกขเทวดาปลาบปลื้มยินดีคือ ท่านพระอานันทปัณฑิตาภิวงศ์ (พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๕๓๖) อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ซึ่งเป็นอาจารย์ของผู้แปลเอง ท่านเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีล สมาธิ

และปัญญา เคร่งครัดในพระวินัยอย่างยิ่ง หมั่นสวดมนต์พระปริตร และชักลูกประคำเจริญเมตตาและพระพุทธ-คุณเป็นอารมณ์อยู่เสมอ ท่านมักตื่นนอนในเวลาเช้าราวตี ๓ ครึ่งเพื่อปลุกพระเณรให้ตื่นขึ้นทำวัตรเช้าในเวลาตี ๔ ท่านมรณภาพเมื่ออายุ ๙๒ ปี

ท่านอาจารย์อยู่ประจำที่วัดวิสุทธาราม พาราณสี แต่บางขณะก็กลับไปที่หมู่บ้านของท่าน พักอยู่ที่วัดชินาราม หมู่บ้านเซ่ง จังหวัดอ่องลัน รัฐมะกวย ส่วนใหญ่มักพักอยู่ที่วัดราว ๗ วัน มีปรากฏการณ์พิเศษเกี่ยวกับรุกขเทวดา คือ ในเวลาที่ท่านเดินทางไปถึงวัดชินารามแล้วพักอยู่ที่วัด เวลาเที่ยงคืนได้มีลูกไฟเหมือนจรวดพุ่งออกจากต้นไม้ใหญ่ที่อยู่ภายในวัดทางทิศใต้ไปยังต้นโพธิ์ที่อยู่นอกวัดห่างไปราวครึ่งไมล์ สลับไปสลับมาราว ๕ นาที บางคราวมีถึง ๒ วงบ้าง ๓ วงบ้าง แม้ในวันที่ท่านจะกลับเมืองแปร ก็มีลูกไฟเช่นนี้ปรากฏขึ้นเช่นเดียวกัน จนชาวบ้านทั่วไปทราบเรื่องนี้ เพราะลูกไฟนั้นพุ่งข้ามหมู่บ้านไปยังต้นโพธิ์ที่อยู่ทางทิศเหนือของวัด ท่านอาจารย์ทราบเรื่องนี้ตั้งแต่สมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่ และได้เคยพูดปรารภว่า “รุกขเทวดาที่มีปรากฏให้เห็นเป็นลูกไฟนั้นไม่ทราบว่าเป็นครูบาอาจารย์ของเราหรือเปล่า” หลังจากที่ท่านอาจารย์มรณภาพใน พ.ศ. ๒๕๓๖ แล้ว ลูกไฟดังกล่าวก็ไม่ปรากฏอีกเลย

นอกจากนั้น เมื่อทางวัดจัดงานครบ ๑๐๐ ปีของท่านอาจารย์ที่วัดชินารามใน พ.ศ. ๒๕๔๕ ก่อนจัดงาน ๑ วันราวเวลา ๑ ทุ่มครึ่งถึง ๒ ทุ่ม ได้มีลูกไฟขนาดเท่าบาตรพระพุ่งออกจากทิศตะวันออกของหมู่บ้านผ่านทุ่งนาเข้ามาในวัดชินารามแล้วหายไป พระภิกษุและฆราวาสที่มาร่วมงานในครั้งนั้นได้พบเห็นปรากฏการณ์ของรุกขเทวดาโดยทั่วกัน แม้ในเวลาจัดงานดังกล่าว ก็มีลูกไฟสูงใหญ่เท่าตัวคนเวียนปทักษิณพระเจดีย์ ๓ รอบ เป็นที่ประจักษ์แก่คนที่มาร่วมกันในครั้งนั้น

คำว่า เทวตา รกฺขนฺติ (เทวดาคุ้มครอง) หมายความว่า ทวยเทพปกปักษ์รักษาเหมือนมารดาบิดาเฝ้ารักษาบุตร (๖)

คำว่า นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ (ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา ไม่กล้ำกราย[สรีระ]ของบุคคลนั้น) หมายความว่า ไฟไม่กล้ำกราย คือ ไม่เข้าไปในสรีระของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ เหมือนไฟไม่เผาไหม้อุบาสิกาชื่ออุตตรา ยาพิษไม่กล้ำกรายเหมือนที่ไม่กำซาบพระจูฬสีวเถระผู้สาธยายสังยุตตนิกาย ศัสตราไม่กล้ำกรายเหมือนที่ไม่ทำร้าย

สังกิจจสามเณรความหมายคือ ไม่ทำร้ายสรีระของบุคคลนั้น

ควรเล่าเรื่องแม่โคนมในที่นี้อีกด้วย มีเรื่องเล่าว่า แม่โคนมตัวหนึ่งกำลังยืนให้น้ำนมแก่ลูกอยู่ นายพรานคนหนึ่งคิดว่า "เราจะแทงมัน" แล้วเงื้อมือซัดหอกยาวออกไป หอกนั้นกระทบร่างแม่โคนมนั้นแล้วงอกลับไปเหมือนใบตาล นี้ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แต่เกิดขึ้นด้วยใจรักอันมีกำลังรุนแรงในลูกอย่างเดียว เมตตามีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้ (๗)

เมตตาเป็นเครื่องป้องกันตัวที่ดีที่สุด สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตไม่อาจสามารถทำร้ายผู้เจริญเมตตาได้ แม้พระอรหันต์ผู้มิได้เจริญเมตตาก็อาจพบกับอุปสรรคอันตรายต่างๆ ได้ตามผลกรรมของตน เพราะไม่มีเมตตาเป็นเครื่องป้องกัน เนื่องจากอาจมีศัตรูมาทำร้ายท่านได้ ดังข้อความกล่าวว่า

ยสฺส สพฺพมโหรตฺตํ อหึสาย รโต มโน
เมตฺตํโส สพฺพภูเตสุ เวรํ ตสฺส น เกนจิ.[๔๙๔]

"ผู้ใดมีใจยินดีในการไม่เบียดเบียนตลอดทิวาราตรีทั้งสิ้น และเป็นผู้เจริญเมตตาในสรรพสัตว์ ผู้นั้นย่อมไม่มีเวรกับใครๆ"

อิมินา ขีณาสเวปิ เมตฺตากรุณาภาวนารหิเต โกจิ อตฺตโน จิตฺตโทเสน เวรํ กเรยฺย, น ปน ตสฺมึ เมตฺตากรุณาเจโตวิมุตฺติสมนฺนาคเต โกจิ เวรํ กเรยฺย. เอวํ มหิทฺธิกา พฺรหฺมวิหารภาวนาติ ทสฺเสติ.[๔๙๕]

"ข้อความนี้แสดงว่า ผู้ใดผู้หนึ่งอาจผูกเวรด้วยจิตโทสะของตนแม้ในพระขีณาสพผู้ปราศจากเมตตากรุณาได้ แต่ไม่อาจผูกเวรในพระขีณาสพผู้ถึงพร้อมด้วยความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตาและกรุณานั้น การเจริญพรหมวิหารมีฤทธิ์มากอย่างนี้"

เรื่องอุบาสิกาชื่ออุตตราพบในอรรถกถาธรรมบท[๔๙๖]และอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-

---

๔๙๔ สํ.ส. ๑๕/๒๓๘/๒๕๑

๔๙๕ สํ.ส.ฏีกา ๑๕/๒๓๘/๓๓๑

๔๙๖ ขุ.ธ.อ. ๑/๒๒๓/๒๓๒-๓๓

มรรค[๔๙๗] มีเรื่องย่อว่า นางอุตตราเป็นธิดาของเศรษฐีชื่อปุณณะในเมืองราชคฤห์ ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันพร้อมกับมารดาบิดาตั้งแต่เยาว์วัย เมื่อเจริญวัยแล้วได้แต่งงานกับเศรษฐีบุตรผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิในเมืองราชคฤห์ นางไม่มีโอกาสถวายทานและฟังธรรม จึงจ้างหญิงงามเมืองชื่อสิริมาเพื่อมาปรนนิบัติสามีแทนตน ๑๕ วัน แล้วถวายมหาทานแด่พระสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๑๕ วัน วันหนึ่งสามีของนางอุตตราเห็นนางจากหน้าต่างพบว่านางมีเหงื่อไหลท่วมตัวทำงานอยู่ในห้องครัว จึงยิ้มเยาะด้วยคิดว่า "หญิงนางนี้ไม่เสวยสมบัติของตน แต่ทำสิ่งที่เรียกว่าบุญ ช่างโง่เหลือเกิน" ส่วนนางอุตตรามองเห็นสามีของตนจากช่องหน้าต่าง ก็ยิ้มเยาะด้วยคิดว่า "คนผู้นี้ไม่ทำบุญเพื่อภพหน้า ช่างโง่เหลือเกิน" นางสิริมาเห็นอากัปกิริยาของคนทั้งสองแล้วก็เข้าใจผิดว่าตนเป็นเจ้าของบ้าน จึงหึงหวงไม่พอใจเดินลงมาจากปราสาท นางอุตตราเห็นนางสิริมาแล้วก็แผ่เมตตาให้ นางสิริมาได้สาดเนยใสที่เดือดพล่านไปทั่วตัวนางอุตตราตั้งแต่ศีรษะลงมา แต่เนยใสไหลลงมาเหมือนน้ำเย็นด้วยเมตตานุภาพของนางอุตตรา

เรื่องพระจูฬสีวเถระผู้สาธยายสังยุตตนิกาย พบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี[๔๙๘] มีเรื่องย่อว่า ในสมัยที่โจรพราหมณติสสะก่อการกบฏที่ประเทศลังกาจนเกิดข้าวยากหมากแพงหลายปี มีพระเถระ ๓ รูป คือ พระจูฬสีวเถระผู้สาธยายสังยุตตนิกาย พระอิสิทัตตเถระ และพระมหาโสณเถระ เป็นประธานสงฆ์ในสมัยนั้น พระเถระสองรูปหลังเดินทางไปพำนักที่ประเทศอินเดียใต้ ส่วนพระจูฬสีวเถระอยู่ที่ลังกาเหมือนเดิม โดยไปพำนักอยู่กับกลุ่มคนที่กินใบไม้เป็นอาหาร ส่วนเรื่องยาพิษไม่กล้ำกรายพระจูฬสีวเถระ ไม่พบเรื่องเล่าโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

เรื่องสังกิจจสามเณรพบในอรรถกถาธรรมบท[๔๙๙] มีเรื่องย่อว่า เมื่อพระบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ มีสามเณรน้อยรูปหนึ่งนามว่าสังกิจจะ อายุเพียงเจ็ดขวบ ประสงค์จะเจริญสมณธรรมในป่าที่เงียบสงัด จึงไปพำนักอยู่ในป่าร่วมกับภิกษุอื่นๆ ในตอนนั้น มีโจรกลุ่มหนึ่งต้องการจะแสวงหาเหยื่อเพื่อบูชายัญ จึงจับตัวท่านไป พวกโจรจับท่านไว้ด้านหนึ่งแล้ว ได้ตระเตรียมพิธีบูชายัญ แม้ท่านจะมีอายุเพียงเจ็ดขวบก็เปี่ยมด้วยบารมีธรรม บรรลุอรหัตตผลตั้งแต่เริ่มบวชในขณะปลงผมเสร็จ เมื่อท่านถูกพวกโจรจับไว้เช่นนี้ ก็เจริญเมตตากรรมฐาน

---

[๔๙๗] ขุ.ป.อ. ๒/๑๖/๓๓๓-๓๔ [๔๙๘] อภิ.วิ.อ. ๒/๘๑๐/๔๗๙ [๔๙๙] ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑๐/๕๐๒

โดยเข้าเมตตาฌานที่ตนบรรลุ หลังจากพวกโจรตระเตรียมพิธีบูชายัญเสร็จสิ้นแล้ว จึงนำท่านออกมายังที่บวงสรวง หัวหน้าโจรได้เงื้อดาบขึ้นแล้วฟันลงที่ก้านคออย่างแรง แต่ดาบได้อ่อนพับลงทันทีเมื่อกระทบตัวท่าน หัวหน้าโจรคิดว่าดาบคงจะไม่แข็งเพียงพอ จึงเปลี่ยนดาบใหม่แล้วฟันลงอีกครั้ง แต่ดาบที่สองก็เหมือนกับดาบแรก อ่อนพับลงอีกเหมือนใบตาล เมื่อหัวหน้าโจรและสมุนเห็นปรากฏการณ์ปาฏิหาริย์เช่นนี้จึงวางดาบลงแล้วกราบขอขมา พวกเขาต้องการจะกลับตัวใหม่เป็นคนดี ประพฤติธรรมของสัตบุรุษ จึงอ้อนวอนให้ช่วยบวชให้ ท่านได้บวชให้แล้วพาไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา ท่านเหล่านั้นพากเพียรปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

คัมภีร์นีติมัญชรี (คาถา ๑๙-๒๐) กล่าวถึงอานิสงส์ของเมตตาด้วยโลกูปมา คือ อุปมาทางโลก ดังต่อไปนี้

ยสฺสตฺถิ สตตํ เมตฺตา　　สพฺพโลกสฺวลฺลภา
กูปายเต สมุทฺโทปิ　　อคฺคิ ตสฺส ชลายเต.

“ผู้ใดเจริญเมตตาอันเป็นที่เคารพรักของชาวโลกอยู่เสมอ แม้สาคร
ก็เหมือนบ่อน้ำแก่เขา ไฟเหมือนน้ำ”

สกฺขรายติ เมรูปิ　　วิสภกฺโข สุธายเต
สสายเต มิคราชา　　พฺยาโล มาลาคุณายเต
โทลายเต ฉมาจาโล　　นานาวุธา ติณายเร.

“ภูเขาสิเนรุราชเหมือนก้อนกรวด อาหารผสมพิษเหมือนสุธาโภชน์
พญามิคราชเหมือนกระต่าย งูเหลือมเหมือนพวงมาลัย แผ่นดินไหว
เหมือนชิงช้า นานาศาสตราเหมือนหญ้าอ่อน”

คำว่า ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ (จิตตั้งมั่นได้เร็ว) หมายความว่า จิตของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอย่อมตั้งมั่นเร็ว ไม่เนิ่นช้า (๘)

ข้อความว่า “จิตย่อมตั้งมั่นเร็ว” หมายความว่า จิตของผู้ที่เสื่อมจากฌานแล้วด้วยอุปสรรคบางอย่างย่อมตั้งมั่นเร็ว เพราะความผูกโกรธถูกกำจัดไปไกล บางอาจารย์กล่าว

ว่า จิตย่อมตั้งมั่นเร็วเพื่อความสิ้นอาสวะ[๕๐๐]

ในบรรดาสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง คือ ๑. กสิณ (วงกสิณ) ๑๐ อสุภะ (ซากศพ) ๑๐ อนุสสติ (การหมั่นระลึก) ๑๐ อัปปมัญญา (กรรมฐานที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ๔ สัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล) ๑ ววัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุ) ๑ อารุปปะ (อรูปฌาน) ๔ เมตตาภาวนาก่อให้เกิดสมาธิเร็วกว่าสมถกรรมฐานอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ (จิตตั้งมั่นได้เร็ว) ที่ตรัสไว้ในเรื่องนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจึงควรเจริญเมตตากรรมฐานก่อนเพื่อให้จิตตั้งมั่นเร็ว จึงจะประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างรวดเร็ว

คำว่า มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ (สีหน้าสดใส) หมายความว่า ใบหน้าของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอนั้นมีผิวพรรณผ่องใสดุจลูกตาลสุกที่หลุดจากขั้ว (๙)

คำว่า อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ (ไม่หลงสติตาย) หมายความว่า การหลงสติตายย่อมไม่มีแก่ผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ คือ เขาไม่หลงสติสิ้นชีพเป็นเสมือนคนนอนหลับ (๑๐)

คำว่า สมฺมูฬฺห ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + มุห ธาตุ (เวจิตฺเต = หลง) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงสระ อุ ใน มุห ธาตุเป็น อู ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐๖) ว่า มุหพหานญฺจ เต กานุพนฺเธ'ตฺเว (ทีฆะสระของ มุห, พห และ คุห ธาตุชิด ต ปัจจัยที่มี กฺ อนุพันธ์ยกเว้น ตฺวา ปัจจัย) เมื่อแปลง ต ปัจจัยเป็น ห และแปลง หฺ ของ มุหฺ ธาตุเป็น ฬฺ แล้ว จึงได้รูปว่า สมฺมูฬฺห รูปนี้ถือว่าเป็นพิเศษที่ไม่มีกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ ผู้แปลจึงนำมาเอ่ยไว้ในที่นี้

คำว่า อุตฺตริมปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ (เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูง[คืออรหัตตผล] ย่อมเข้าถึงพรหมโลก) หมายความว่า เมื่อยังไม่อาจบรรลุอรหัตตผลที่สูงยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ ก็จะจุติจากมนุษยโลกนี้แล้วไปเกิดในพรหมโลกเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น (๑๑)

---

[๕๐๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๙/๔๔๒

เมตตาทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงฌาน ๓ เมื่อเสียชีวิตในขณะฌานไม่เสื่อม ย่อมไปเกิดในพรหมโลกด้วยอานุภาพของเมตตาฌานตามสมควร นอกจากนั้น เมตตายังส่งผลต่อภพสมบัติให้ผู้ปฏิบัติไปเกิดเป็นท้าวสักกะและพระเจ้าจักรพรรดิอีกด้วย ดังข้อความว่า

อภิชานามิ โข ปนาหํ ภิกฺขเว ทีฆรตฺตํ กตานํ ปุญฺญานํ ทีฆรตฺตํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปํ วิปากํ ปจฺจนุภูตํ.

๑. สตฺต วสฺสานิ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวสิ, สตฺต วสฺสานิ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวตฺวา สตฺต สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป นยิมํ โลกํ ปุนาคมาสึ. สํวฏฺฏมาเน สุทาหํ ภิกฺขเว โลเก อาภสฺสรูปโค โหมิ วิวฏฺฏมาเน โลเก สุญฺญํ พฺรหฺมวิมานํ อุปปชฺชามิ. ตตฺร สุทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมา โหมิ มหาพฺรหฺมา อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโส วสวตฺตี.

๒. ฉตฺตึสกฺขตฺตุํ โข ปนาหํ ภิกฺขเว สกฺโก อโหสึ เทวานมินฺโท.

๓. อเนกสตกฺขตฺตุํ ราชา อโหสึ จกฺกวตฺตี ธมฺมิโก ธมฺมราชา จาตุรนฺโต วิชิตาวี ชนปทตฺถาวริยปฺปตฺโต สตฺตรตนสมนฺนาคโต.[๕๐๑]

“เราย่อมรู้ชัดว่าบุญที่เราทำแล้วตลอดกาลนาน มีผลน่าปรารถนา ยินดีพอใจ อันเราเสวยมาแล้วตลอดกาลนาน คือ

๑. เราเจริญเมตตาจิตตลอด ๗ ปี ครั้นแล้วไม่ได้กลับมาสู่โลกนี้อีกตลอด ๗ สังวัฏฏกัป (กัปฝ่ายเสื่อม คือ ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศด้วยไฟ น้ำ หรือลมอย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิวัฏฏกัป (กัปฝ่ายเจริญ คือ ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังก่อตัวขึ้นมาใหม่หลังพินาศไปแล้ว) เมื่อโลกเสื่อม เราเข้าถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เมื่อโลกเจริญ เราเข้าถึงพรหมวิมานอันว่างเปล่า ในพรหมวิมานนั้น เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ ไม่ถูกครอบงำรู้เห็นความจริง ยังสัตว์โลกให้เป็นไปในอำนาจ

๒. เราได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ ๓๖ ครั้ง

๓. เราได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา มี

---

[๕๐๑] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๒/๗๓

มหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต เป็นผู้ชนะ มีแว่นแคว้นมั่นคง เพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗ ตั้งหลายร้อยครั้ง”

แม้ผู้ปฏิบัติจะยังมิได้บรรลุเมตตาฌาน เพียงได้บรรลุอุปจารสมาธิในขณะเมตตาหรือกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะใกล้เสียชีวิต เขาก็จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ แต่จะไปเกิดในกามสุคติภูมิคือมนุษย์หรือเทวดาด้วยอานุภาพของอุปจารสมาธิ ดังข้อความว่า

อุปจารสมาธิภาวนาปิ ปน กามาวจรสุคติภววิเสสํ อาวหติเยว.[๕๐๒]

“อนึ่ง แม้การเจริญอุปจารสมาธิก็นำกามาวจรสุคติภูมิอันดีเลิศมาให้”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายอานิสงส์ ๑๑ ประการที่เนื่องด้วยเมตตาในที่นี้ว่า

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้อานิสงส์มีการหลับเป็นสุขเป็นต้นมีได้แก่ผู้ได้บรรลุฌานแล้วโดยเนื่องด้วยกรรมฐานอื่น ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ก. สุขํ สุปนฺติ มุนโย, อชฺฌตฺตํ สุสมาหิตา (พระมุนีผู้ตั้งมั่นภายในย่อมหลับเป็นสุข)

ข. สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ, สทา โคตมสาวกา (สาวกของพระโคตมะย่อมตื่นดีเสมอ)

แต่อานิสงส์เหล่านี้มีได้ทั้งหมดแก่ผู้ได้บรรลุพรหมวิหาร เพราะพรหมวิหารเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่ความผูกโกรธเป็นต้น ดังข้อความว่า

นิสฺสรณเฌฺหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ.[๕๐๓]

‘อาวุโสทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความผูกโกรธ’

และการหลับเป็นทุกข์ของเหล่าสัตว์ก็มีได้เนื่องด้วยความผูกโกรธเป็นต้น ดังนั้น เมื่อพรหมวิหารอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความผูกโกรธเป็นต้นนั้นสำเร็จแล้ว การหลับเป็นสุขเป็นต้นย่อมมีได้แน่นอน”[๕๐๔]

---

[๕๐๒] วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๒/๔๑๒

[๕๐๓] ที.ปา. ๑๑/๓๒๖/๒๑๘-๑๙, องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๓/๒๘๑-๘๒

[๕๐๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๘/๔๔๒-๔๓

ข้อความว่า สุขํ สุปนฺติ มุนโย, อชฺฌตฺตํ สุสมาหิตา (พระมุนีผู้ตั้งมั่นภายในย่อมหลับเป็นสุข) ผู้แปลหาไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน คาดว่าคงเป็นคำสรุปความที่ท่านผู้แต่งกล่าวสรุปข้อความแห่งใดแห่งหนึ่งในพระไตรปิฎก แต่ข้อความว่า สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ, สทา โคตมสาวกา พบในคัมภีร์ธรรมบท[๕๐๕]

จบคำอธิบายการเจริญเมตตาเพียงเท่านี้

ผู้แปลขอเพิ่มคำแปลของเมตตปริตรที่จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือพระปริตรธรรมเพื่อให้ผู้อ่านสามารถเจริญเมตตากรรมฐานตามพระปริตรนั้นได้ โดยมีคำอธิบายเพิ่มเติม ดังต่อไปนี้

บทขัดเมตตปริตร

๑. ยสฺสานุภาวโต ยกฺขา เนว ทสฺเสนฺติ ภึสนํ
ยมฺหิ เจวานุยุญฺชนฺโต รตฺตินฺทิวมตนฺทิโต.

๒. สุขํ สุปติ สุตฺโต จ ปาปํ กิญฺจิ น ปสฺสติ
เอวมาทิคุณูเปตํ ปริตฺตํ ตํ ภณาม เห.

“เหล่าเทวดาย่อมไม่แสดงสิ่งที่น่ากลัว เพราะอานุภาพของพระปริตรใด อนึ่ง บุคคลผู้ไม่เกียจคร้าน เจริญพระปริตรใดทั้งกลางวันและกลางคืน ย่อมหลับสบาย เมื่อหลับย่อมไม่ฝันร้าย ขอเราทั้งหลายจงสวดพระปริตรนั้น อันประกอบด้วยคุณอย่างนี้เป็นต้นเถิด”

เมตตปริตร

๑. กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ สูวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี.

“ภิกษุผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ประสงค์จะบรรลุแดนสงบ พึงอบรมสิกขาสาม ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้อาจหาญ ซื่อตรง แน่วแน่ ว่าง่าย

---
๕๐๕ ขุ.ธ. ๒๕/๒๙๖/๑๘

อ่อนโยน ไม่ถือตัว”

๒. สนฺตุสฺสโก จ สุภโร จ อปฺปกิจฺโจ จ สลฺลหุกวุตฺติ
สนฺตินฺทฺริโย จ นิปโก จ อปฺปคพฺโภ กุเลสฺวนนุคิทฺโธ.

“พึงเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกิจธุระน้อย ดำเนินชีวิตเรียบง่าย มีอินทรีย์สงบ มีปัญญารักษาตน มีการสำรวมกายวาจาใจ ไม่พัวพันกับสกุลทั้งหลาย”

๓. น จ ขุทฺทมาจเร กิญฺจิ เยน วิญฺญู ปเร อุปวเทยฺยุํ
สุขิโน ว เขมิโน โหนฺตุ สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา.

“ไม่พึงประพฤติสิ่งเล็กน้อยอะไรๆ ที่จะเป็นเหตุให้ผู้รู้ตำหนิ [พึงแผ่เมตตาว่า] ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัยทั้งปวงเถิด”

๔. เย เกจิ ปาณภูตตฺถิ ตสา วา ถาวรา วนวเสสา
ทีฆา วา เย ว มหนฺตา มชฺฌิมา รสฺสกา อณุกถูลา.

“สัตว์ทั้งหลายที่มีความหวาดกลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ทั้งหมด ทั้งที่มีกายยาว ใหญ่ ปานกลาง สั้น ละเอียด หรือหยาบ”

๕. ทิฏฺฐา วา เย ว อทิฏฺฐา เย ว ทูเร วสนฺติ อวิทูเร
ภูตา ว สมฺภเวสี ว สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา.

“ทั้งที่เคยเห็นหรือไม่เคยเห็น อยู่ไกลหรือใกล้ ที่เกิดแล้ว หรือที่กำลังแสวงหาที่เกิด สัตว์ทั้งปวงเหล่านั้นจงมีความสุขกาย สุขใจเถิด”

๖. น ปโร ปรํ นิกุพฺเพถ นาติมญฺเญถ กตฺถจิ น กญฺจิ
พฺยาโรสนา ปฏิฆสญฺญ- นาญฺญมญฺญสฺส ทุกฺขมิจฺเฉยฺย.

“บุคคลไม่พึงหลอกลวงกัน ไม่พึงดูหมิ่นใครในที่ไหน ไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน ด้วยการเบียดเบียน หรือด้วยใจมุ่งร้าย”

๗. มาตา ยถา นิยํ ปุตฺต- มายุสา เอกปุตฺตมนุรกฺเข
เอวมฺปิ สพฺพภูเตสุ มานสํ ภาวเย อปริมาณํ.

“มารดาถนอมบุตรคนเดียวของตนด้วยชีวิต ฉันใด บุคคลพึงเจริญเมตตาจิตไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น”

๘. เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมิ มานสํ ภาวเย อปริมาณํ
อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพาธํ อเวรมสปตฺตํ.

“บุคคลพึงเจริญเมตตาจิต อันไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในอรูปภูมิเบื้องบน รูปภูมิเบื้องกลาง และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ”

๙. ติฏฺฐํ จรํ นิสินฺโน ว สยาโน ยาวตาสฺส วิตมิทฺโธ
เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารมิธ มาหุ.

“เมื่อยืน เดิน นั่ง หรือนอน พึงเป็นผู้ปราศจากความง่วงตั้งสติอย่างนี้ไว้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสการปฏิบัติเช่นนี้ว่าเป็นความประพฤติอันประเสริฐในพระศาสนานี้”

๑๐. ทิฏฺฐิญฺจ อนุปคมฺม สีลวา ทสฺสเนน สมฺปนฺโน
กาเมสุ วิเนยฺย เคธํ น หิ ชาตุคฺคพฺภเสยฺย ปุนเรติ.

“บุคคลผู้นั้นจะไม่กล้ำกรายความเห็นผิด เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบ เมื่อขจัดความยินดีในกามได้แล้ว ย่อมไม่เข้าถึงการเกิดในครรภ์อีกอย่างแน่แท้”

<u>คำอธิบายคาถาที่ ๑-๓</u>

ข้อความในกึ่งคาถาแรกว่า กรณียมตฺถกุสเลน, ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ (ภิกษุผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ประสงค์จะบรรลุแดนสงบ พึงอบรมสิกขาสาม) แสดงว่า ภิกษุผู้

ปฏิบัติธรรมประสงค์จะบรรลุแดนสงบคือพระนิพพาน จะต้องอบรมสิกขาสามหรือไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ศีลในที่นี้เป็นศีลของพระภิกษุซึ่งได้ฟังพระธรรมเทศนาอยู่ สมาธิเป็นสมาธิระดับฌานที่บรรลุด้วยการเจริญเมตตาภาวนา ส่วนปัญญาเป็นปัญญาในมรรคผลที่เกิดจากการใช้ฌานเป็นบาทแล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไป ดังจะตรัสไว้ในตอนท้ายของเมตตปริตรนี้

ข้อความต่อมาจนจบคาถาที่ ๒ และรวมไปถึงกึ่งแรกของคาถาที่ ๓ ว่า สกฺโก อุชู จ (พึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง) เป็นต้น แสดงถึงปุพพภาคปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติเบื้องแรกก่อนที่จะเจริญเมตตา การเจริญเมตตาภาวนานี้เหมือนการสร้างอาคารใหญ่หลังหนึ่ง ผู้สร้างจะต้องวางรากฐานที่มั่นคงก่อน ถ้ารากฐานไม่มั่นคงแล้ว ตึกหรืออาคารใหญ่นั้นอาจทรุดลงมาได้ง่าย หรือไม่สามารถสร้างต่อไปได้ บุคคลที่จะเจริญเมตตาก็ต้องประพฤติข้อปฏิบัติเบื้องแรกก่อน แม้ผู้เจริญเมตตาอาจมีทั้งฆราวาสและภิกษุ แต่พระสูตรนี้ตรัสสอนภิกษุเป็นหลัก ดังนั้น จึงมีข้อความที่เกี่ยวกับข้อปฏิบัติบางอย่างระบุถึงภิกษุอย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับฆราวาส

ข้อปฏิบัติเบื้องแรกซึ่งเป็นพื้นฐานของการแผ่เมตตามี ๑๕ ประการ เริ่มตั้งแต่คำว่า สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ (ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง แน่วแน่) เป็นต้น จนถึงครึ่งแรกของคาถาที่สาม ดังที่กล่าวมาแล้ว มีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. ผู้อาจหาญ (สกฺโก) มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ[๕๐๖] ว่า เป็นผู้ที่สามารถเจริญเมตตาได้เป็นอย่างดีโดยเพียบพร้อมด้วยองค์คุณของผู้ปฏิบัติธรรม (ปธานิยงฺค) ข้อที่ ๒ และที่ ๔ ในองค์คุณ ๕ ประการ[๕๐๗] ได้แก่

ก. มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เชื่อในกรรมและผลกรรม

ข. มีสุขภาพดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผู้ที่มีไฟธาตุที่เผาผลาญอาหารเป็นอย่างดี ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก สามารถที่จะย่อยอาหารได้ดี เพราะโรคอาจเกิดได้โดยง่ายเนื่องจากอาหารไม่ย่อย

ค. เป็นคนซื่อตรงในการปฏิบัติธรรม คือ ถ้าปฏิบัติได้ก้าวหน้าก็รายงานวิปัสสนาจารย์สอนว่าทำได้ก้าวหน้าดี ถ้าทำได้ไม่ดีก็ต้องรายงานตามความเป็นจริง ท่านผู้สอนก็จะแนะนำให้ก้าวหน้าต่อไป

---

[๕๐๖] ขุ.ขุ.อ. ๑/๒๑๔

[๕๐๗] ม.มู. ๑๓/๓๔๔/๓๒๘

ฆ. มีความเพียรบากบั่น มุ่งมั่นในการปฏิบัติธรรม

ง. มีปัญญาที่มีความเข้าใจวิธีปฏิบัติอย่างถูกต้อง ซึ่งก็คือความเข้าใจหลักการเจริญเมตตานั่นเอง

๒-๓. ซื่อตรง (อุชุ) และแน่วแน่ (สุหุชุ) ทั้งสองคำเป็นคำพ้องหรือคำไวพจน์กันตรัสไว้เพื่อเน้นถึงองค์คุณของการปฏิบัติธรรมว่า ผู้ที่จะปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญเมตตาภาวนาหรือกรรมฐานอื่น จะต้องเป็นคนซื่อตรงต่อตนเองและผู้อื่นทางกายและวาจา ดังข้อความในพระสูตรบางสูตรว่า ยถาการี ตถาวาที (ทำอย่างใด พูดอย่างนั้น) โดยการพูดอย่างใดทำอย่างนั้น ทำอย่างไรพูดอย่างนั้น นอกจากนั้น จะต้องเป็นคนแน่วแน่ คือ ซื่อตรงทางใจ ไม่คิดคดโกงผู้อื่น

๔. ว่าง่าย (สุวโจ) คือ เป็นผู้ที่ครูบาอาจารย์สามารถแนะนำสั่งสอนได้ ถ้าเป็นคนว่ายากไม่ทำตามที่บอก ก็เป็นคนที่ครูบาอาจารย์สั่งสอนไม่ได้

๕. อ่อนโยน (มุทุ) คือ ทองที่อ่อนเหลวหลอมลงเบ้าดีแล้ว ย่อมสามารถนำไปสร้างเป็นผลิตภัณฑ์หลากหลาย เช่น กำไล ตุ้มหู สร้อย ฉันใด บุคคลที่อ่อนโยนก็จะเป็นผู้ที่สามารถรองรับความเมตตาได้เป็นอย่างดี ฉันนั้น ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าเป็นคนแข็งกระด้างก็จะเป็นผู้ไม่สามารถอบรมจิตให้อ่อนโยนเกิดความเมตตาได้

๖. ไม่ถือตัว (อนติมานี) คือ คนที่ถือตัวทะนงตนเป็นผู้ที่จะเจริญเมตตาได้ยากเพราะจิตของเขากระด้าง

๗. พึงเป็นผู้สันโดษ (สนฺตุสฺสโก) คือ มักน้อยยินดีในสิ่งที่ตนมีหรือสามารถหาได้ ไม่แสวงหาจนเกินพอดี เพราะผู้ที่ไม่รู้จักความพอดีมักแสวงหาสิ่งที่ตนอยากได้ ทำให้เสียเวลาปฏิบัติธรรม

๘. เลี้ยงง่าย (สุภโร) เป็นคำที่ระบุถึงพระภิกษุเท่านั้น เพราะถ้าท่านเป็นผู้เลี้ยงยากและขวนขวายเพื่อที่จะหาในสิ่งที่ตนต้องการ ก็จะเหลือเวลาเจริญเมตตาน้อยลง

๙. มีกิจธุระน้อย (อปฺปกิจฺโจ) คือ มุ่งมั่นที่จะปฏิบัติธรรมอย่างเดียว ผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสงค์จะเจริญเมตตาภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนาต้องปล่อยวางภารกิจหน้าที่อย่างอื่นไปโดยพยายามมุ่งมั่นอยู่กับการปฏิบัติเพียงอย่างเดียว

๑๐. ดำเนินชีวิตเรียบง่าย (สลฺลหุกวุตฺติ) คือ ไม่ฟุ้งเฟ้อ เพราะถ้าเราเป็นคนที่ดำเนินชีวิตด้วยความฟุ้งเฟ้อ ก็จะเหลือเวลาปฏิบัติน้อยลง

๑๑. มีอินทรีย์สงบ (สนฺตินฺทฺริโย) คือ ต้องสำรวมอินทรีย์ทั้งตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นและไหลเข้ามาในอินทรีย์เหล่านั้น ถ้าเราสำรวมอินทรีย์เช่นนี้ กิเลสก็จะไม่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โอกาสที่จะเจริญเมตตาภาวนาให้ก้าวหน้าก็จะมีมากขึ้น

๑๒. มีปัญญารักษาตน (นิปโก) คือ รู้จักรักษาตนให้ประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมต่อไป

๑๓. มีการสำรวมกาย วาจา ใจ" (อปฺปคพฺโภ) คือ เป็นคนไม่กระด้าง สงบเสงี่ยมเจียมตน อนึ่ง ควรอ่านว่า อปฺ-ปคพฺโภ คำว่า อ (มาจาก น) แปลว่า ไม่ ปคพฺโภ แปลว่า กระด้าง คำว่า อปฺปคพฺโภ จึงหมายถึง เป็นคนไม่กระด้าง ถ้าอ่านคำนี้ว่า อปฺป-คพฺโภ จะทำให้ความหมายเปลี่ยนไปโดยคำว่า อปฺป แปลว่า น้อย, เล็ก คพฺโภ แปลว่า ครรภ์ การอ่านว่า อปฺป-คัพโภ(ผู้มีครรภ์เล็ก, ท้องเล็ก) จึงทำให้ความหมายเปลี่ยนไป การอ่านให้ถูกวรรคตอนในภาษาบาลี เรียกว่า ยติภังค์ (การหยุดจังหวะอย่างถูกต้อง) ดังนั้น จึงควรอ่านว่า อปฺ-ปคพฺโภ

๑๔. ไม่พัวพันกับสกุลทั้งหลาย (กุเลสฺวนนุคิทฺโธ) คือ ภิกษุนั้นอาศัยสกุลก็จริง แต่ต้องไม่พัวพันกับสกุลจนเกินไป ในพระวินัยปิฎกได้พูดถึงภิกษุที่พัวพันกับสกุลว่า สหโสโก (มีความโศกร่วมกัน) คือ เมื่อสกุลเศร้าโศก ภิกษุก็เศร้าโศกด้วย และ สหนันที (มีความเพลิดเพลินร่วมกัน) คือ เมื่อสกุลเพลิดเพลินยินดี ภิกษุก็ยินดีด้วย ภิกษุนั้นชื่อว่าพัวพันกับสกุล

๑๕. ไม่พึงประพฤติสิ่งเล็กน้อยอะไรๆ ที่จะเป็นเหตุให้ผู้รู้ตำหนิ" (น จ ขุทฺทมาจเร กิญฺจิ เยน วิญฺญู ปเร อุปวเทยฺยุํ) หมายความว่า ผู้รู้นั้นมักตำหนิเฉพาะสิ่งที่ผิดพลาด แต่บุคคลที่ไม่ใช่ผู้รู้นั้นอาจตำหนิทุกเรื่องเสมอ และอาจตำหนิสิ่งที่ดีว่าไม่ดี แต่ผู้รู้มักตำหนิสิ่งที่ไม่ดีว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดีตามความประพฤตินั้นๆ ซึ่งในที่นี้หมายถึงความประพฤติทางกาย วาจา ใจ ที่ไม่ดี คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริตนั่นเอง จัดเป็นทุจริตทางกาย ความประพฤติผิดทางกาย อันได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติผิดในกาม, วจีทุจริต ความประพฤติผิดทางวาจา อันได้แก่ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ รวมไปถึงมโนทุจริต ความประพฤติผิดทางใจ อันได้แก่ ความละโมบในสิ่งของบุคคลอื่น ความโกรธเคือง และมิจฉาทิฏฐิ

ตัวอย่างเช่น การฆ่าสัตว์ซึ่งจะต้องครบองค์ ๕ ทำให้สัตว์ตาย แต่ถ้าเป็นการเบียดเบียนสัตว์โดยที่สัตว์ไม่ตาย ไม่ถือว่าศีลข้อที่ ๑ ขาด แต่เป็นศีลด่างพร้อยที่ทำให้ผู้รู้ตำหนิได้ เพราะฉะนั้น กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริตนี้ เป็นสิ่งที่ผู้รู้ตำหนิแม้กระทั่งทำให้

เกิดความด่างพร้อยทางกาย วาจา และใจ ผู้ที่เจริญเมตตาภาวนาจึงไม่ควรทำกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต เพื่อให้จิตของเรามีความมั่นคงเป็นฐานที่จะเจริญเมตตาภาวนาได้ต่อไป

ข้อความในกึ่งคาถาหลังของคาถาที่ ๓ ว่า "ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัยทั้งปวงเถิด" (สุขิโน ว เขมิโน โหนฺตุ, สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา) แสดงถึงคำแผ่เมตตาที่ปรากฏโดยตรงในพระสูตรนี้ โดยคำว่า สุขิโน แปลตามศัพท์ว่า มีความสุขกาย คำว่า สุขิตตฺตา แปลว่า มีความสุขใจ ส่วนคำว่า เขมิโน แปลว่า ปลอดจากภัยทั้งปวง

<u>คำอธิบายคาถาที่ ๔-๕</u>

ในคาถาที่ ๓ ได้ตรัสถึงการแผ่เมตตาโดยทั่วไปไม่เจาะจงเหล่าสัตว์ หลังจากนั้นพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะตรัสระบุถึงสัตว์ในภูมิต่างๆ ที่มีความหวาดกลัว ที่มั่นคง ที่มีกายยาวใหญ่ เป็นต้น จึงได้ตรัสคาถาที่ ๔ และที่ ๕ ตามอัธยาศัยของผู้ฟัง เพื่อจำแนกเหล่าสัตว์ดังกล่าว เพราะพระสูตรเป็นเทศนาที่ตรัสตามอัธยาศัยหรือการสั่งสมของผู้ฟังว่าท่านเหล่านั้นฟังอย่างไรหรือปฏิบัติอย่างไรจะประสบความก้าวหน้าได้

คำว่า สัตว์ ในภาษาไทยหมายถึง สัตว์ดิรัจฉาน แต่คำว่า สัตว์ ตามภาษาบาลีมาจาก สตฺต ซึ่งมีรากศัพท์มาจาก สญฺช ธาตุ (ผูกพัน) คือ ผู้มีความยึดติดผูกพัน หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันอยู่กับอารมณ์ทั้ง ๖ เหล่านี้ชื่อว่า สัตว์

ด้วยเหตุนั้น คำว่า สัตว์ จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม กล่าวได้ว่าครอบคลุมถึงทุกคนรวมถึงพระอรหันต์ด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้ท่านปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว แต่ยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ การใช้ภาษาเช่นนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งในภาษาบาลี เรียกว่า ภูตปุพพคตินัย แปลว่า สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน เพราะไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังกำเนิด ต้องมีความยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน ในภายหลังแม้จะปราศจากความผูกพันก็ยังเรียกว่าสัตว์ได้เช่นกัน

สัตว์ที่ทรงจำแนกไว้ในคาถาข้างต้น มีดังนี้ คือ

๑. สัตว์ที่มีความหวาดกลัว คือ ปุถุชนและพระเสกขบุคคล

๒. สัตว์ที่มั่นคง คือ พระอรหันต์ผู้มั่นคงแล้ว ปราศจากความหวาดกลัว

๓. สัตว์ที่มีกายยาว ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ เช่น งู เป็นต้น

๔. สัตว์ที่มีกายใหญ่ ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ เช่น ปลา เป็นต้น

๕. สัตว์ที่มีกายปานกลาง เช่น วัว ม้า สุกร เป็นต้น

๖. สัตว์ที่มีกายสั้น คือ สัตว์อื่นที่เหลือนอกจากนั้น

๗. สัตว์ที่มีกายละเอียด คือ มีร่างกายที่เราไม่สามารถเห็นได้ด้วยตาเนื้อหรือมังสจักษุ จะมองเห็นได้ด้วยทิพยจักษุเท่านั้น หรือสัตว์ที่มีร่างกายผอม

๘. สัตว์ที่มีกายหยาบ คือ สัตว์ที่เราสามารถมองเห็นได้ด้วยตาเนื้อ หรือสัตว์ที่มีร่างกายอ้วน

๙. สัตว์ที่เคยเห็น คือ ผู้ที่เราได้เคยพบมาแล้ว

๑๐. สัตว์ที่ไม่เคยเห็น คือ ผู้ที่เราไม่เคยพบมาก่อน

๑๑. สัตว์ที่อยู่ไกลหรือใกล้ คือ ผู้ที่อยู่ในต่างจังหวัดหรือต่างประเทศไกลที่อยู่ของตน หรืออยู่ใกล้ที่อยู่ของตน อีกนัยหนึ่ง สัตว์ที่อยู่ใกล้ คือ สัตว์ที่อยู่ภายในร่างกาย สัตว์ที่อยู่ไกล คือ สัตว์ที่อยู่ภายนอกร่างกาย

๑๒. สัตว์ที่เกิดแล้ว (ภูตา) คือ พระอรหันต์ผู้ไม่เกิดอีก [โดยมีการเพียงครั้งเดียวในภพสุดท้าย ไม่มีการเกิดเป็นครั้งต่อไป]

๑๓. สัตว์ที่กำลังแสวงหาที่เกิด(สมฺภเวสี) คือ ปุถุชนและพระเสกขะ ตามหลักของพระอภิธรรมแล้วสัตว์ทั้งหมดเมื่อจุติแล้วจะต้องเกิดทันที ไม่มีการรอภพเกิด ๓ หรือ ๗ วัน โดยรอว่าจะต้องไปเกิดที่ไหนหรือต้องได้รับอนุญาตก่อน เมื่อจุติจิตเกิดขึ้นแล้วปฏิสนธิจิตต้องเกิดตามมาทันที ดังนั้น ปุถุชนและพระเสกขะจึงเป็นสัตว์ที่กำลังแสวงหาที่เกิด

ข้อความในประโยคสุดท้ายว่า “สัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด” (สพฺพสตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา) แสดงการแผ่เมตตาให้สัตว์ทั้งหมดประสบความสุขกายสุขใจ

<u>คำอธิบายคาถาที่ ๖</u>

หลังจากพระพุทธองค์ตรัสคาถาที่ ๓-๕ ที่แสดงการแผ่เมตตาเพื่อหวังประโยชน์แล้ว บัดนี้ ตรัสคาถาที่ ๖ เพื่อแสดงว่าเราสามารถแผ่เมตตาโดยไม่มุ่งหวังให้บุคคลเหล่านั้น

ประสบความทุกข์

ข้อความนี้กล่าวถึงการแผ่เมตตาโดยหวังไม่ให้เหล่าสัตว์เบียดเบียนซึ่งกันและกัน โดยทั่วไปคนที่หลอกลวงบุคคลอื่นมักเป็นผู้ปราศจากเมตตา ผู้ที่ถูกหลอกลวงก็จะโกรธและปราศจากเมตตาจิตไปด้วย ในกรณีเดียวกัน คนที่ดูหมิ่นบุคคลอื่นเป็นผู้ที่ปราศจากเมตตา และผู้ที่ถูกดูหมิ่นก็จะปราศจากเมตตาตอบสนองต่อบุคคลนั้น

นอกจากนั้น ควรแผ่เมตตาว่าบุคคลไม่พึงปรารถนาทุกข์ต่อกันด้วยการเบียดเบียนทางกายหรือวาจา หรือด้วยใจมุ่งร้ายที่คิดร้ายต่อกันและกัน ถ้าบุคคลทำเช่นนั้นก็จะเป็นผู้ไม่มีความสุขเพราะปราศจากเมตตาต่อกัน

สรุปความว่า วิธีแผ่เมตตาที่ปรากฏในเมตตปริตรตั้งแต่คาถาที่ ๓-๖ มีทั้งหมด ๑๑ นัยตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ[๕๐๘] คือ

๑. สัพพสังคาหกเมตตา (เมตตารวมสัตว์ทั้งหมด) ๑ นัย คือ ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัยทั้งปวงเถิด

๒-๕. ทุกเมตตา (เมตตาสองหมวด) มี ๔ นัย คือ

ก. สัตว์ทั้งหลายที่มีความหวาดกลัว หรือมั่นคง จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

ข. สัตว์ทั้งหลายที่เคยเห็น หรือไม่เคยเห็น จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

ค. สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้ จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

ฆ. สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้ว หรือกำลังแสวงหาที่เกิด จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

๖-๘. ติกเมตตา (เมตตาสามหมวด) มี ๓ นัย คือ

ก. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายยาว สั้น หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

ข. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายใหญ่ เล็ก หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

ค. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายอ้วน ผอม หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด

๙. ขอมวลมนุษย์จงอย่าหลอกลวงกัน

๑๐. ขอมวลมนุษย์จงอย่าดูหมิ่นกัน

๑๑. ขอมวลมนุษย์จงอย่าปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน

---

[๕๐๘] ขุ.ขุ.อ. ๔/๒๒๐

คำอธิบายคาถาที่ ๗

พระพุทธองค์จะตรัสการเจริญเมตตาว่า ผู้ที่เจริญเมตตานั้นต้องทำความรู้สึกว่าเหล่าสัตว์นั้นเป็นบุคคลที่เราต้องทะนุถนอมคุ้มครองดูแลด้วยชีวิต และสำคัญยิ่งกว่าตัวเอง จึงตรัสคาถาที่ ๗ ต่อไป

เมื่อเริ่มเจริญเมตตา จิตของเรายังมีสมาธิไม่เพียงพอ แม้เราจะมีความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่น แต่เขาก็ไม่สำคัญมากไปกว่าตัวเรา คือ ต้องเป็นที่สองรองจากเรา เรามักคิดว่าขอให้ตนมีความสุขก่อน จึงอยากให้ผู้อื่นมีความสุข ต่อเมื่อเมตตาของเรามีกำลังมากขึ้นโดยเกิดจากสมาธิในการเจริญเมตตาอย่างต่อเนื่องแล้ว เราจะรู้สึกว่าจิตของเรามีไมตรีต่อสรรพ-สัตว์มากกว่าที่เรามีต่อตัวเอง ต้องการให้เขามีความสุขมากกว่าที่เราต้องการมีความสุข เปรียบเหมือนมารดาถนอมบุตรของตนด้วยชีวิต ยอมสละชีวิตเพื่อบุตรของตนได้ ผู้ที่มีเมตตาก็เช่นเดียวกัน สามารถสละชีวิตของตนเพื่อบุคคลอื่นได้

จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ ได้สั่งสมเมตตาบารมีที่เป็นหนึ่งในบารมีเหล่านั้น เมื่อสั่งสมเมตตาบารมีเช่นนี้ จึงสามารถอุทิศอวัยวะของตนเป็นทาน โดยให้แขน ขา ดวงตา แม้กระทั่งสละชีวิตของตนเป็นทานให้กับบุคคลอื่นได้ การบริจาคอวัยวะและชีวิตนี้เกิดจากเมตตาที่มีกำลัง ส่งผลให้มีความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่นมากกว่าตนเอง

คำอธิบายคาถาที่ ๘

ข้อความว่า "ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในอรูปภูมิเบื้องบน รูปภูมิเบื้องกลาง และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ" หมายความว่า เมตตาจิตนั้นเป็นความปรารถนาดี เมื่อเรามีเมตตาจิตอยู่ เราก็จะไม่มีเวร ไม่มีศัตรู เพราะศัตรูเกิดจากการมีเวรผูกโกรธกัน ผู้ที่เจริญเมตตาจึงเป็นผู้ที่ปราศจากผูกโกรธ และไม่มีศัตรูใดๆ ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในอรูปภูมิเบื้องบน (อุทฺธํ = เบื้องบน) รูปภูมิเบื้องกลาง (ติริยํ = เบื้องกลาง) และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ (อโธ = เบื้องต่ำ)

คำอธิบายคาถาที่ ๙

หลังจากพระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญเมตตาว่า เราควรเจริญเมตตาไม่มีขอบเขตไม่มีประมาณในสัตว์โลก คือ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ทั้งหมด และในสถานที่ทั้งหมด คือ ภูมิทั้งหมดแล้ว ทรงประสงค์จะตรัสว่าการเจริญเมตตาภาวนานี้อาจมีได้ในอิริยาบถทั้ง ๔ เมื่อยืน เดินนั่ง และนอน จึงตรัสคาถาต่อไป

ในพระสูตรบางสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญภาวนาบางอย่างซึ่งเหมาะกับการนั่งอย่างเดียว เช่น ในพระสูตรที่ตรัสถึงกรรมฐานที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก (อานาปานะ) มักพูดถึงการนั่งอย่างเดียวว่า

> โส ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฺปฏิกฺกนฺโต นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา.[๕๐๙]
>
> "ภิกษุนั้นกลับจากบิณฑบาตภายหลังภัตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า"

ข้อนี้หมายความว่า ในการตามรู้ลมหายใจเข้าออกนี้ ผู้ปฏิบัติทำได้เฉพาะในท่านั่งอย่างเดียว ไม่เหมาะกับอิริยาบถอื่น คือ การยืน เดิน หรือนอน แต่เมตตาภาวนามิใช่เช่นนี้ อาจทำได้ทุกอิริยาบถในเวลายืน เดิน นั่ง หรือนอน

เมื่อเมตตามีกำลังระดับเมตตาฌาน จะส่งผลให้ความง่วงหายไป จึงตรัสไว้ในคาถานี้ว่า พึงเป็นผู้ปราศจากความง่วง (วิตมิทฺโธ) ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ[๕๑๐]กล่าวว่า ผู้ที่มีสมาธิระดับเมตตาฌานนั้นเป็นผู้ปราศจากความง่วงในอิริยาบถทั้ง ๔ เมตตาในเรื่องนี้จึงเป็นเมตตาระดับฌานเท่านั้น

ข้อความในกึ่งคาถาหลังว่า "ตั้งสติอย่างนี้ไว้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสการปฏิบัติเช่นนี้ว่าเป็นความประพฤติอันประเสริฐในพระศาสนานี้" (เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารมิธ มาหุ) หมายความว่า การปฏิบัติธรรมแต่ละอย่างนั้นจุดเด่นเฉพาะตัว เช่น การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกส่งผลให้บรรลุถึงฌานที่ ๔ หรือจตุตถฌาน การเจริญวิปัสสนาก็มีจุดเด่นที่ทำให้ปล่อยวางความรู้สึกที่มีตัวตน และเมื่อเราปราศจากความยึดติดในตัวตนเช่นนี้ ก็จะปราศจากการปรุงแต่งในเชิงลบหรือบวกโดยมีตัวเราเป็นแกนกลาง ทุกขณะจิตของเราจะเป็นอิสระจากกิเลส ไม่ถูกความโลภโกรธหลงครอบงำให้ขุ่นมัว ความเป็นอิสระจากกิเลสนี้เป็นจุดมุ่งหมายหลักของการเจริญสติ ดังพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ (ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้)

การปฏิบัติข้างต้นนั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อตนเอง เพื่อให้จิตสงบมีสมาธิ หรือเกิด

---

[๕๐๙] ที.สี. ๙/๒๑๖/๗๒

[๕๑๐] ขุ.ขุ.อ. ๙/๒๒๔

ปัญญาเฉพาะตน ไม่ได้เกี่ยวกับบุคคลอื่น แต่การเจริญเมตตาเป็นพรหมวิหารธรรม คือ ความประพฤติอันประเสริฐ ซึ่งไม่เพียงทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตสงบเท่านั้น แต่ยังทำให้บุคคลอื่นได้รับอานิสงส์อีกด้วย โดยทำให้บุคคลรอบข้างได้รับความเมตตา รู้ถึงความปรารถนาดีของผู้ปฏิบัติ เช่น สมัยที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามดาบสอยู่ในป่า ท่านได้บรรลุเมตตาฌาน สัตว์ร้ายในป่าไม่ทำร้ายพระองค์ หรือในขณะที่พระเวสสันดรอยู่ที่เขาวงกตท่านได้เจริญเมตตา-ฌาน สัตว์ร้ายในป่าก็มิได้ทำร้ายพระองค์ อีกทั้งมิได้ทำร้ายกันและกันโดยรอบอาศรม ๗ โยชน์เช่นเดียวกัน

<u>คำอธิบายคาถาที่ ๑๐</u>

ในคาถาสุดท้าย พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะตรัสอานิสงส์ของการเจริญเมตตา-ภาวนา จึงได้ตรัสคาถาที่ ๑๐ ต่อไป

ผู้ที่เจริญเมตตาฌานนั้นอาจใช้เมตตาภาวนาเป็นบาทคือพื้นฐานของการเจริญวิปัสสนาได้ บุคคลนั้นเมื่อบรรลุอุปจารสมาธิคือสมาธิใกล้ฌาน หรือบรรลุอัปปนาสมาธิคือฌานแล้ว ถอนจากฌานมาอยู่ระดับอุปจารสมาธิ แล้วเจริญวิปัสสนาต่อไปโดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบันภายในร่างกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอกนี้ หรือตามรู้ความอิ่มใจหรือสุขที่เกิดจากการเจริญเมตตา ก็จะสามารถบรรลุวิปัสสนาญาณต่างๆ โดยหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะรูปนามต่างๆ นั้น ตามลำดับขั้นในวิปัสสนาญาณและสามารถบรรลุคุณธรรมขั้นแรกในพระศาสนาเป็นพระโสดาบันได้

เมื่อบรรลุธรรมแล้วบุคคลนั้นจะไม่กล้ำกรายความเห็นผิด คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่ามีตัวตน) คนทั่วไปนั้นมักรู้สึกว่าตนมีร่างกาย มีสัณฐานของอวัยวะน้อยใหญ่ ความรู้สึกเช่นนี้เป็นความเห็นผิด แท้ที่จริงแล้วรูปร่างสัณฐานที่เราคิดว่ามีจริงนั้นเป็นเพียงองค์ประกอบของรูปนามเท่านั้น และสักกายทิฏฐินี้ก็เป็นบ่อเกิดของความเห็นผิดอื่นๆ เพราะถ้ายังเห็นผิดอยู่ว่ามีรูปร่างสัณฐาน ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ความเห็นผิดอื่นก็จะเกิดขึ้นตามมาแน่นอน แต่เมื่อได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วก็จะสามารถขจัดความเห็นผิดในตัวตน เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล คือ รักษาศีลได้อย่างหมดจดไม่ด่างพร้อย และถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบคือสัมมาทิฏฐิของพระโสดาบัน ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในกึ่งคาถานี้ว่า "บุคคลผู้นั้นจะไม่กล้ำกรายความเห็นผิด เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบ" (ทิฏฺฐิญฺจ อนุปคมฺม สีลวา ทสฺสเนน สมฺปนฺโน)

ข้อความว่า “เมื่อขจัดความยินดีในกามได้แล้ว” (กาเมสุ วิเนยฺย เคธํ) ระบุถึงความเป็นพระสกทาคามีและพระอนาคามี พระสกทาคามีนั้นทำให้กามคุณลดน้อยลงโดยไม่มีการเสพกามอีก ส่วนพระอนาคามีนั้นสามารถขจัดกามราคะโดยสิ้นเชิง การขจัดความยินดีในกามได้แล้ว จึงหมายถึง การบรรเทากามราคะด้วยสกทาคามิมรรค และการขจัดกามราคะโดยสิ้นเชิงด้วยอนาคามิมรรค

ข้อความว่า “ย่อมไม่เข้าถึงการเกิดในครรภ์อีกแน่แท้” (น หิ ชาตุคฺคพฺภเสยฺย ปุนเรติ) ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ[๕๑๑] กล่าวว่า เมื่อพระอนาคามีสิ้นชีวิตลงจะไปเกิดเป็นพรหมชั้นสุทธาวาส ๕ ภูมิแห่งใดแห่งหนึ่ง จะต้องได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในภูมินี้แน่นอน อย่างไรก็ตาม พระปริตรนิสสัยใหม่ (ฉบับพระวาเสฏฐาภิวงศ์ หน้า ๔๑๓-๑๔) กล่าวว่า คำนี้ควรระบุถึงความเป็นพระอรหันต์ผู้ไม่มีการเกิดอีกต่อไป เพราะท่านสามารถขจัดรากเหง้าของภพชาติคือกิเลสได้ เมื่อไม่มีกิเลส กรรมที่เคยทำไว้ในภพก่อนและภพนี้จึงส่งผลให้ไปเกิดในภพต่อไปไม่ได้ ที่จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้ภิกษุทั้งหลายบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้ และการเกิดในครรภ์ก็คือการปฏิสนธิในภพต่างๆ นั่นเอง จึงอนุมานได้ว่า พระพุทธองค์คงหมายความถึงการไม่เกิดใหม่ในภพภูมิทั้งหมด ไม่เพียงเฉพาะการเกิดในครรภ์ของกามภูมิเท่านั้น ความเห็นนี้ยังสอดคล้องกับคำกล่าวของภิกษุ ๕๐๐ รูปที่ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ด้วยการเจริญวิปัสสนาภายใน ๑ พรรษาหลังจากได้สดับเมตตสูตร อีกทั้งยังสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธองค์ในพระสูตรต่างๆ ว่า การเจริญวิปัสสนาโดยมีเมตตาฌานเป็นบาทนั้นจะส่งผลให้บรรลุถึงอรหัตตมรรคได้ ดังข้อความว่า

เมตฺตาวิหารี โย ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ สงฺขารูปสมํ สุขํ.[๕๑๒]

“ภิกษุผู้อยู่ด้วยเมตตา เลื่อมใสในพุทธศาสนา พึงลุถึงพระนิพพานอันสงบเป็นสุข ดับสังขาร”

จบเมตตาภาวนา

---

[๕๑๑] ขุ.ขุ.อ. ๑๐/๒๒๕

[๕๑๒] ขุ.ธ. ๒๕/๓๖๘/๘๑

๒. คำอธิบายกรุณาภาวนา

ห้ามเจริญกรุณาในคน ๕ จำพวกเป็นลำดับแรก

[๒๕๙] ผู้ประสงค์จะเจริญกรุณาควรพิจารณาโทษของความโหดร้ายและอานิสงส์ของกรุณา แล้วจึงเพียรเจริญกรุณาเถิด

โทษของความโหดร้าย คือ ไม่ได้ลาภ เสื่อมจากลาภที่ได้รับแล้ว ชื่อเสียงเสื่อมเสีย เก้อเขินเข้าไปสู่บริษัท หลงตาย มีทุคติเป็นที่หวังได้ แม้ในสุคติภูมิก็เกิดเป็นมนุษย์มีชาติกำเนิดต่ำ มีผิวพรรณทรามไม่น่าดู มีโรคภัยไข้เจ็บมาก ยากจนข้นแค้น และอายุสั้น เป็นต้น ส่วนอานิสงส์ของกรุณา ตรงกันข้ามกับข้อความข้างต้น คือ ได้ลาภ ไม่เสื่อมจากลาภที่ได้รับแล้ว มีกิตติศัพท์ฟุ้งขจร เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่จะเจริญกรุณานั้นไม่ควรเริ่มเจริญในคนที่เคารพรักเป็นต้นก่อน เพราะเหตุว่า :-

ก. คนที่เคารพรักอยู่ในฐานะของคนที่เคารพรัก
ข. เพื่อนที่รักมากอยู่ในฐานะของเพื่อนที่รักมาก
ค. คนที่เป็นกลางอยู่ในฐานะของคนที่เป็นกลาง
ฆ. คนที่เกลียดชังอยู่ในฐานะของคนที่เกลียดชัง
ง. คนคู่เวรอยู่ในฐานะของคนคู่เวร

บุคคลผู้มีเพศต่างกันและคนตาย ไม่เป็นเขตแดน[ของกรุณา]ทีเดียว

ผู้ที่เจริญกรุณาสงสารคนที่เคารพรักอยู่ ความรักสนิทสนมยังไม่หมดสิ้นไป เมื่อความรักสนิทสนมนั้นยังไม่หมดสิ้นไป การเจริญกรุณาจะมีได้อย่างไร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า "คนที่เคารพรักอยู่ในฐานะของคนที่เคารพรัก" แม้บุคคลที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน[๕๑๓]

---

[๕๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๙/๔๔๓

คนที่ควรเจริญกรุณาเป็นลำดับแรก

ผู้เพียรปฏิบัติเห็นคนกำพร้าผู้ใดผู้หนึ่งที่น่าสงสารได้รับความลำบากยิ่งนัก ตกทุกข์ได้ยาก ขาดอาหารวางกระเบื้องขอทานไว้ข้างหน้า นั่งอยู่ในศาลาคนอนาถา มีหมู่หนอนไต่ออกจากมือและเท้า ร้องครวญคราง[ด้วยความเจ็บปวด]อยู่ ควรเจริญกรุณาให้เป็นไป[ในคนเช่นนั้น]เป็นลำดับแรกก่อนคนทุกจำพวกว่า สัตว์ผู้นี้ได้รับความลำบากแท้ ไฉนหนอเขาจึงจะพ้นจากทุกข์นี้

ในคำว่า ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (ตกทุกข์ได้ยาก) คำว่า ทุรูเปตํ (ได้ยาก) มีคำอธิบายในวิสุทฺธิมรรคมหาฏีกา[๕๑๔]ว่า ผู้ประกอบด้วยกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า ทุรูเปตะ แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๑๐) แสดงความเห็นว่าคือผู้มีสถานะตกต่ำมีผิวพรรณเศร้าหมองและผู้ประกอบด้วยกายทุจริตเป็นต้น ความเห็นนี้เพิ่มผู้มีสถานะตกต่ำมีผิวพรรณเศร้าหมองเข้ามาอีกด้วย โดยสอดคล้องกับข้อความในฎีกาของคัมภีร์ชาดกว่า

> ทุรูเปโตติ ทุรูเปน สมนฺนาคโต, ทุพฺพณฺโณติ อตฺโถ.[๕๑๕]
>
> “คำว่า ทุรูเปโต หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทราม คือ ผู้มีผิวพรรณไม่งาม”

สรุปความว่า คำว่า ทุรูเปต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีกรรมเลว, ผู้ประกอบด้วยกรรมเลวมีกายทุจริตเป็นต้น, = ทุฏฺเฐน กมฺมุนา อุเปโต ทุรูเปโต (ทุ ศัพท์ = ทราม + อุเปต ศัพท์ = ประกอบ ทีฆะ อุ เป็น อู)

๒. ผู้มีรูปทราม, ผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทราม = ทุรูเปน อิโต ทุรูเปโต (ทุรูป ศัพท์ = รูปทราม + อุเปต ศัพท์ = ถึงพร้อม)

ดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

---

[๕๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๕๙/๔๔๔

[๕๑๕] ขุ.ชา.ฏีกา ฉบับโรเนียว ๙/๘๓

กถญฺจ ภิกฺขุ กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ? เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ ทิสฺวา กรุณาเยยฺย, เอวเมว สพฺพสตฺเต กรุณาย ผรติ.[๕๑๖]

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งตกทุกข์ได้ยากแล้วพึงเจริญกรุณา ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่กรุณาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉันนั้น”

คนที่ควรเจริญกรุณาไปถึงเป็นลำดับที่ ๒

เมื่อหาบุคคลตกทุกข์ได้ยากนั้นไม่ได้ ก็ควรเจริญกรุณาไปถึงบุคคลผู้มีสุขแต่มักทำบาป โดยเปรียบกับโจรที่จะถูกฆ่า กล่าวคือ :-

อุปมาเหมือนราชบุรุษมัดโจรที่ถูกจับพร้อมทั้งของกลางตามพระราชโองการว่าจงฆ่ามัน จึงเฆี่ยนตีร้อยครั้งในทุกๆ ทาง ๔ แยก นำไปสู่ตะแลงแกง คนทั้งหลายให้ของเคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ และหมากพลูแก่เขาบ้าง เขาเคี้ยวกินและบริโภคของเหล่านั้น เดินไปเหมือนคนอยู่ดีมีสุขเพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติ แต่ไม่มีใครคิดว่าเขาอยู่ดีมีสุข มีโภคสมบัติมาก โดยที่แท้ ชนย่อมสงสารเขาว่า คนยากไร้นี้จักตายในบัดนี้ เขาอยู่ใกล้ความตายในทุกๆ ย่างก้าว ฉันใด ภิกษุผู้เจริญกรุณากรรมฐานควรเจริญไปถึงบุคคลผู้มีสุข[แต่มักทำบาป]ว่า คนยากไร้นี้แม้อยู่ดีมีสุขประดับร่างกายสวยงามใช้สอยทรัพย์สินในบัดนี้ แต่เขาจักต้องเสวยทุกข์โทมนัสอันใหญ่หลวงในอบายต่อกาลไม่นาน เพราะมิได้บำเพ็ญความดีไว้ทางทวาร ๓ แม้ทวารหนึ่ง ฉันนั้น

คำว่า วราก มีรูปอิตถีลิงค์ว่า วรากา, วรากี สันสกฤตมีรูปอิตถีลิงค์ว่า วรากี ปรากฤตและอรรธมาคธีมีรูปว่า วราค, วราย คำนี้มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. คนตกต่ำ พบในตัวอย่างว่า

---

[๕๑๖] อภิ.วิ. ๓๕/๖๕๓/๓๓๓

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว อญฺญตโร ปุริโส อิมสฺมึเยว ราชคเห มนุสฺส-ทฬิทฺโท อโหสิ มนุสฺสกปโณ มนุสฺสวราโก.[๕๑๗]

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงราชคฤห์นี้เอง ได้มีบุรุษคนหนึ่งเป็นคนขัดสน กำพร้า ตกต่ำ”

มนุสฺสวราโกติ มนุสฺสลามโก.[๕๑๘]

"คำว่า มนุสฺสวราโก แปลว่า คนตกต่ำ”

๒. คนยากไร้ พบในตัวอย่างว่า

เทยฺยธมฺโม จ เม นตฺถิ วราโก ภติโก อหํ
ยนฺนูนาหํ ปญฺจสีลํ รกฺเขยฺยํ ปริปูรยํ.[๕๑๙]

“ไทยธรรมของเราไม่มี เราเป็นคนยากไร้ต้องรับจ้าง ทางที่ดี เราพึงรักษาศีล ๕ ให้บริบูรณ์”

เทยฺยธมฺโม อนฺนปานาทิทาตพฺพยุตฺตกํ วตฺถุ มยฺหํ นตฺถิ, ตสฺสา-ภาเวน อหํ วราโก ทุกฺขิโต ภตโก ภติยา ชีวนโก.[๕๒๐]

“เครื่องไทยธรรม คือวัตถุที่ควรให้ทานมีข้าวและน้ำเป็นต้นของเราไม่มี เราเป็นคนยากไร้ เป็นทุกข์ ต้องรับจ้าง คือเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างเพราะไม่มีข้าวและน้ำเป็นต้นนั้น”

๓. คนกำพร้า พบในตัวอย่างว่า

ปราภเตน ทาเนน อิชฺฌิตฺถ วต ทกฺขิณา.[๕๒๑]

“น่าอัศจรรย์จริงหนอ ทานที่หญิงกำพร้าตั้งไว้ดีแล้วในพระคุณเจ้ามหากัสสปะ ทักษิณาสำเร็จผลแล้วด้วยไทยธรรมที่ได้มาจากผู้อื่น”

---

[๕๑๗] สํ.ส. ๑๕/๒๖๐/๒๗๙
[๕๑๘] สํ.ส.อ. ๑/๒๖๐/๓๓๒
[๕๑๙] ขุ.อป. ๓๒/๑๓๖/๑๐๙
[๕๒๐] ขุ.อป.อ. ๒/๑๓๖/๔๘
[๕๒๑] ขุ.วิ. ๒๖/๑๙๐/๒๘

วรากิยาติ กปณิยา.[๕๒๒]

“คำว่า วรากิยา แปลว่า หญิงกำพร้า”

ปาโป โขสิ ราชปุตฺต | โย เม อิจฺฉิตปตึ วรากิยา
วิชฺฌสิ วนมูลสฺมึ | โสยํ วิทฺโธ ฉมา เสติ.[๕๒๓]

“ท่านราชบุตร พระองค์ชั่วจริงๆ ที่ทรงยิงสามีที่รักของหม่อมฉันผู้เป็นหญิงกำพร้าที่โคนไม้ในป่า สามีของหม่อมฉันนั้นถูกยิงนอนอยู่บนแผ่นดิน”

ตตฺถ วรากิยาติ กปณาย.[๕๒๔]

“ในพากย์นั้น คำว่า วรากิยา แปลว่า หญิงกำพร้า”

ควรเจริญกรุณาแก่คนที่เคารพรักเป็นต้น

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเจริญกรุณาไปถึงบุคคลผู้มีสุขแต่มักทำบาปนั้นแล้วก็ควรเจริญกรุณาโดยวิธีนี้ตามลำดับ คือ คนที่เคารพรัก ถัดจากนั้นคนที่เป็นกลาง ถัดจากนั้นคนคู่เวร แต่ถ้าความผูกโกรธเกิดขึ้นแก่เธอในคนคู่เวรตามนัยที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ก็ควรระงับความผูกโกรธนั้นตามวิธีที่กล่าวไว้ในเมตตา

บรรลุอัปปนา

อนึ่ง ในคนที่ควรเจริญกรุณาเหล่านี้ ผู้เพียรปฏิบัติเห็นหรือได้ยินข่าวผู้ทำกุศลแต่ประสบวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งมีความพินาศของญาติ โรค หรือสมบัติ เป็นต้น หรือแม้วิบัติเหล่านั้นไม่มี ก็ควรเจริญกรุณาโดยสิ้นเชิงว่า “ผู้นี้เป็นทุกข์หนอ” เพราะเขาไม่ล่วงวัฏฏทุกข์ไปได้ เมื่อทำการรวมเขตในคน ๔ จำพวก คือ (๑) ตนเอง (๒) คนที่เคารพรัก (๓) คนที่เป็นกลาง (๔) คนคู่เวร ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ควรซ่องเสพ เจริญ สั่งสม[สมาธิ]นิมิตนั้น [ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] พัฒนาอัปปนาให้ก้าวหน้าโดยประเภทแห่งฌาน ๓ (ในจตุกกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ตามวิธีที่ได้กล่าวไว้ในเมตตา

---
๕๒๒ ขุ.วิ.อ. ๑๙๐/๑๑๒
๕๒๓ ขุ.ชา ๒๗/๒๒/๒๙๒
๕๒๔ ขุ.ชา.อ. ๖/๒๒/๒๓๗

ความเห็นอีกอย่างหนึ่ง

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายได้กล่าวลำดับ[ของการเจริญกรุณาภาวนา]ว่า "ควรเจริญกรุณาไปถึงคนคู่เวรก่อน เมื่อทำจิตให้อ่อนโยนในบุคคลนั้นได้แล้วจึงเจริญกรุณาไปถึงคนยากไร้ ต่อจากนั้นเป็นคนที่เคารพรัก ต่อจากนั้นเป็นตนเอง" ลำดับดังกล่าวไม่สอดคล้องกับพระบาลีว่า ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (คนตกทุกข์ได้ยาก) ดังนั้น จึงควรเจริญภาวนาตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ แล้วทำการรวมเขตพัฒนาอัปปนาให้ก้าวหน้า

อรรถกถาของอังคุตตรนิกายที่ท่านเอ่ยถึงในเรื่องนี้ คงเป็นคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกกันต่อมาช้านาน จึงอาจมีข้อผิดพลาดได้บ้าง ดังนั้น ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี จึงมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้

จะเห็นได้ว่า ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ได้ทำหน้าที่ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีด้วยความซื่อตรง โดยมิได้ปรับปรุงแก้ไขตามอัตโนมติของตน แม้คัมภีร์มหาอรรถกถาแต่ละฉบับจะมีความขัดแย้งกันในที่บางแห่งตามที่ภาณกาจารย์คือภิกษุผู้สาธยายคัมภีร์ได้ท่องจำสืบต่อกันมา ท่านผู้แต่งก็นำเสนอเนื้อหาตามข้อความในคัมภีร์มหา-อรรถกถาเหล่านั้น แต่ถ้าเห็นว่ามีข้อความใดขัดแย้งกับพระบาลี ท่านก็จะตัดสินความถูกต้องไว้ ดังเช่นที่กล่าวไว้ในที่นี้

การแผ่กรุณาหลากหลายและอานิสงส์ของกรุณา

ต่อจากนั้น การแผ่กรุณาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]อย่างนี้ว่า การแผ่ไปไม่เจาะจง (อโนธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง การแผ่ไปเจาะจง (โอธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๗ อย่าง การแผ่ไปในทิศ (ทิสาผรณา) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง และอานิสงส์ว่า หลับเป็นสุขเป็นต้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

จบคำอธิบายการเจริญกรุณาเพียงเท่านี้

---

๓. คำอธิบายมุทิตาภาวนา

ห้ามเจริญมุทิตาในบุคคล ๓ จำพวกเป็นลำดับแรก

[๒๖๐] แม้ผู้เพียรปฏิบัติที่เจริญมุทิตาก็ไม่ควรเจริญในคนที่เคารพรักเป็นต้นก่อน เพราะคนที่เคารพรักไม่ใช่เหตุใกล้ของมุทิตาด้วยความเป็นคนที่เคารพรักเท่านั้น มิจำเป็นต้องกล่าวถึงคนที่เป็นกลาง และคนคู่เวร ส่วนผู้มีเพศต่างกันและคนตายไม่อยู่ในขอบเขต[ของมุทิตา]

คนที่ควรเจริญมุทิตาไปถึงเป็นลำดับแรก

เพื่อนที่รักมากซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า โสณฺฑสหาย (เพื่อนสนิท) ควรเป็นเหตุใกล้ได้ ดังจะเห็นได้ว่า เพื่อนที่รักมากนั้นเป็นคนร่าเริงอยู่เสมอ มักยิ้มก่อนพูดเสมอ ดังนั้น จึงควรแผ่มุทิตาไปยังเพื่อนที่รักมากนั้นก่อน อีกอย่างหนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติเห็นหรือได้ฟังข่าวคนที่เคารพรักอยู่ดีมีสุขประดับร่างกายสวยงามร่าเริงอยู่ ควรเจริญมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า บุคคลนี้ร่าเริงอยู่หนอ โอ ! ดีละ โอ ! ดีจริง

ถ้าเพื่อนที่รักมากมิได้ประกอบด้วยคุณลักษณะที่น่าปลื้มใจ เช่น มีใบหน้าเบิกบานอยู่เสมอ ทักทายก่อน พูดจาน่าฟัง อ่อนโยน และร่าเริง เป็นต้น ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของมุทิตาได้ หรือถ้าเขาประกอบด้วยคุณลักษณะเหล่านั้น แต่มิได้อยู่ดีมีสุข ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของมุทิตาได้เช่นเดียวกัน เพื่อนที่รักมากนั้นต้องประกอบด้วยองค์คุณทั้งสองประการ จึงจะเป็นอารมณ์ของมุทิตาได้

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยข้อความพิเศษนี้จึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า

กถญฺจ ภิกฺขุ มุทิตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ?
เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา มุทิโต อสฺส, เอวเมว

สพฺพสตฺเต มุทิตาย ผรติ.[๕๒๕]

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่รักเจริญใจแล้วพลอยยินดี ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่มุทิตาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉันนั้น”

เจริญมุทิตาในคนที่เคารพรักผู้ตกยาก

ถ้าเพื่อนรักหรือคนที่เคารพรักของผู้เพียรปฏิบัตินั้นอยู่ดีมีสุขในอดีต แต่กลับตกทุกข์ได้ยากในปัจจุบัน เธอควรระลึกถึงสภาพที่เขาเคยอยู่ดีมีสุขในอดีตแล้วเจริญมุทิตาโดยปรารภสภาพที่ร่าเริงนั้นของเขาว่า ผู้นี้มีทรัพย์บริวารมากมายอย่างนี้ในอดีต เป็นคนร่าเริงอยู่เสมอ หรือควรเจริญมุทิตาโดยปรารภสภาพที่ร่าเริงในภายหน้าของเขาว่า เขาจักได้สมบัตินั้นอีกในอนาคต

บรรลุอัปปนา

ผู้เพียรปฏิบัติเจริญมุทิตาในคนที่รัก[คือเพื่อนรักหรือคนที่เคารพรัก]อย่างนี้แล้ว ควรเจริญมุทิตาต่อไปตามลำดับ คือ ในคนที่เป็นกลาง และในคนคู่เวรต่อมา ควรพัฒนาอัปปนาให้ก้าวหน้า ถ้าความผูกโกรธในคนคู่เวรเกิดขึ้นแก่เธอตามนัยที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ก็ควรระงับความผูกโกรธนั้นตามวิธีที่กล่าวไว้ในเมตตา แล้วทำการรวมเขตด้วยใจเสมอกันในชน ๔ จำพวก คือ คน ๓ จำพวกเหล่านี้และตนเอง ควรซ่องเสพ เจริญ สั่งสม[สมาธิ]นิมิตนั้น[ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] พัฒนาอัปปนาให้ก้าวหน้าโดยประเภทแห่งฌาน ๓ (ในจตุกกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ตามวิธีที่ได้กล่าวไว้ในเมตตา

---

[๕๒๕] อภิ.วิ. ๓๕/๖๖๓/๓๓๕

การแผ่มุทิตาหลากหลายและอานิสงส์ของมุทิตา

ต่อจากนั้น การแผ่มุทิตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]อย่างนี้ว่า การแผ่ไปไม่เจาะจง (อโนธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง การแผ่ไปเจาะจง (โอธิโสผรณา) ด้วยลักษณะ ๗ อย่าง การแผ่ไปในทิศ (ทิสาผรณา) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง และอานิสงส์ว่า หลับเป็นสุข เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

จบคำอธิบายการเจริญมุทิตาเพียงเท่านี้

ฉายมญฺญสฺส กุพฺพนฺติ ติฏฺฐนฺติ สยมาตเป
ผลานิ ปรสฺเสว รุกฺขา สปฺปุริสา อิว.

วิกรมจริต ๕/๔๙-๕๐

"สัตบุรุษเปรียบดั่งมหาพฤกษาที่ให้ร่มเงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวมันเองต้องทนร้อนต่อแสงแดดอันแผดกล้า แลผลไม้นั้นย่อมผลิตผลเป็นปกติ แต่หาใช่เพื่อประโยชน์ของตนเองไม่ แท้จริงก็เพื่อผู้อื่นทั้งนั้น"

๔. คำอธิบายอุเบกขาภาวนา

[๒๖๑] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญอุเบกขาภาวนา ต้องบรรลุฌาน ๓ (ตามจตุกกนัย) หรือฌาน ๔ (ตามปัญจกนัย) ในเมตตาเป็นต้น ครั้นออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้วได้เล็งเห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น [เมตตา กรุณา และมุทิตา] เพราะประกอบด้วยการใส่ใจที่เคารพรักเหล่าสัตว์ด้วยการบริกรรมว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นสุขเถิด เป็นต้น เนื่องจากเป็นภาวนาที่อยู่ใกล้ความยินดียินร้าย และมีสภาพหยาบโดยประกอบด้วยโสมนัส อีกทั้งเล็งเห็นอานิสงส์ของอุเบกขา เพราะมีสภาวะสงบ จึงควรเจริญอุเบกขาโดยวางเฉยคนที่เป็นกลางตามปกติ ต่อจากนั้น จึงแผ่อุเบกขาไปในคนที่เคารพรักเป็นต้น

เมตตาอยู่ใกล้ราคะ กรุณาอยู่ใกล้โทมนัสที่อาศัยกามคุณ ส่วนมุทิตาอยู่ใกล้โสมนัสที่อาศัยกามคุณ ดังนั้น เมตตาเป็นต้นจึงอยู่ใกล้ความยินดียินร้าย อีกอย่างหนึ่ง ทั้งสามอย่างนั้นอยู่ใกล้ความยินดี เพราะเป็นไปด้วยการแสวงหาประโยชน์ตามนัยว่า จงเป็นสุข จงพ้นทุกข์ จงร่าเริง และเมื่อไม่เป็นไปตามต้องการ ปฏิฆะก็ได้โอกาสเกิดขึ้นในเรื่องนี้ เหมือนหนองเกิดขึ้นเมื่อเลือดติดเชื้อ ดังนั้น ทั้งสองอย่างนั้นจึงอยู่ใกล้ความยินดียินร้ายไม่ต่างกัน[๕๒๖]

ดังพระพุทธดำรัสว่า

กถญฺจ ภิกฺขุ อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ? เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ เนว มนาปํ น อมนาปํ ทิสฺวา อุเปกฺขโก อสฺส, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต อุเปกฺขาย ผรติ.[๕๒๗]

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่แล้วพึงเจริญอุเบกขา ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่อุเบกขาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง]

---

[๕๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๑/๔๔๘

[๕๒๗] อภิ.วิ. ๓๕/๖๗๓/๓๓๖

ฉันนั้น”

เจริญอุเบกขาในคนที่เคารพรักเป็นต้น

ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติเจริญอุเบกขาในคนที่เป็นกลาง ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ควรทำการรวมเขตโดยเนื่องด้วยสภาวะเป็นกลางในทุกคน คือ ในคน ๓ จำพวกเหล่านี้ ได้แก่ คนที่เคารพรัก เพื่อนรัก คนคู่เวร และตนเอง ควรซ่องเสพ เจริญ สั่งสม[สมาธิ]นิมิตนั้น[ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] เมื่อเธอทำอย่างนี้ จตุตถฌานย่อมเกิดขึ้นตามวิธีที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ

อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด

ถามว่า : อุเบกขาจตุตถฌานนี้เกิดขึ้นแก่ผู้เพียรปฏิบัติ ที่บรรลุตติยฌานในปฐวีกสิณเป็นต้นได้ไหม

ตอบว่า : ไม่ได้ เพราะมีอารมณ์ต่างกัน แต่อุเบกขาจตุตถฌานนี้เกิดขึ้นแก่ผู้ได้บรรลุตติยฌานในเมตตาเป็นต้นเท่านั้น เพราะมีอารมณ์เข้ากันได้ [คือมีสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกัน ส่วนปฐวีตติยฌานเป็นต้นมีกสิณนิมิตเป็นต้นเป็นอารมณ์]

ต่อจากนั้น การแผ่อุเบกขาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก] และการได้รับอานิสงส์พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปถวีกสิณาทีสุ (ในปฐวีกสิณเป็นต้น) หมายถึง กสิณที่เหลือ และนิมิตคือลมหายใจเข้าออก[๕๒๘]

จบคำอธิบายการเจริญอุเบกขาเพียงเท่านี้

---

[๕๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๑/๔๕๐

ปกิณณกกถา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔

[๒๖๒] พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา
ภิยฺโย เอเตสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

"ผู้มีปัญญาเข้าใจพรหมวิหารเหล่านี้อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพรหมสูงสุดตรัสไว้อย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณณกกถาในพรหมวิหารเหล่านี้ต่อไปอีก"

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและครุท้ายในกึ่งคาถาแรกและกึ่งคาถาหลัง แต่ละคณะมี ๔ มาตรา คณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาแรก (ปุพฺพทฺธ) เป็น ช คณะ คือ อิเม อิ (๑ ๒ ๑) ส่วนคณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาหลัง (อปรทฺธ) เป็น ลหุ คือ ปิ (๑) มีลักษณะคาถาดังต่อไปนี้

พฺรหฺมุตฺ	ตเมน	กถิเต	พฺรหฺมวิ	หาเร	อิเม อิ	ติ วิทิตฺ	วา
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย
ภิยฺโย	เอเต	สุ อยํ	ปกิณฺณ	กกถา	ปิ	วิญฺเญยฺ	ยา.
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย

๑. ความหมายของพรหมวิหาร ๔

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ลำดับแรกจะกล่าวตามความหมาย[ของศัพท์]

เมตตา คือ สภาวะกลมกลืนกัน[เหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกัน เปรียบได้กับนมผสมน้ำที่แยกจากกันไม่ได้ว่านี้คือน้ำหรือนม] ความหมายคือ สนิทสนมกัน

อีกอย่างหนึ่ง เมตตา คือ สภาวะมีแก่มิตร
อีกอย่างหนึ่ง เมตตา คือ สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร

คำว่า เมตฺตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน = มิชฺชติ สินิยฺหตีติ เมตฺตา (มิท ธาตุ <สิเนเห = ติดแน่น, กลมกลืน> + ต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

๒. สภาวะมีแก่มิตร, ความต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุข = มิตฺเต ภวา เมตฺตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

๓. สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร, ความมุ่งประโยชน์ต่อผู้อื่น = มิตฺตสฺส เอสา เมตฺตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า เมชฺชติ สินิยฺหตีติ เมตฺตา แต่ที่จริงควรมีรูปที่ถูกต้องว่า มิชฺชติ สินิยฺหตีติ เมตฺตา เพราะ มิชฺชติ มาจาก มิท ธาตุ (สิเนเห = ติดแน่น, กลมกลืน) + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

ความรักที่เรียกว่า เปมะ มี ๓ ประเภท คือ

๑. ตัณหาเปมะ ความรักใคร่ฉันท์สามีภรรยา โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกที่มีโมหเจตสิกนำหน้า

๒. เคหัสสิตเปมะ ความรักผูกพันฉันท์ครอบครัว โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกเช่นกัน

๓. เมตตาเปมะ ความรักสนิทสนมฉันท์มิตร โดยองค์ธรรมคืออโทสเจตสิกที่มีลักษณะไม่ประทุษร้าย

ดังข้อความว่า

> สินิยฺหตีติ เอตฺถ สตฺเตสุ พฺยาปชฺชนวเสน ลูขภาวสฺส ปฏิปกฺขภูตํ ญาณปุพฺพงฺคมํ หิตาการปวตฺติวเสน สิเนหนํ ทฏฺฐพฺพํ, น ตณฺหายนวเสน. ตํ หิ โมหปุพฺพงฺคมํ ลุพฺภนสภาวํ, อิทํ ปน อทุสฺสนสภาวํ อโลภสมฺปยุตฺตํ.[๕๒๙]

---

[๕๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๒/๔๕๒

"ในคำว่า สินิยฺหติ นี้ เป็นความสนิทสนมกลมกลืนในลักษณะเกื้อกูลที่มีปัญญานำหน้า อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความเศร้าหมองโดยประทุษร้ายเหล่าสัตว์ มิใช่ความสนิทสนมด้วยความเป็นไปของตัณหา เพราะความเป็นไปของตัณหานั้นมีลักษณะอยากได้ซึ่งมีโมหะนำหน้า แต่ความสนิทสนมนี้ประกอบด้วยอโลภเจตสิกที่มีลักษณะไม่ประทุษร้าย"

สรุปความว่า เมตตาเป็นความปรารถนาดีต่อผู้อื่นอย่างจริงใจโดยไม่หวังผลตอบแทน ทำให้เราขจัดความเห็นแก่ตัวที่ฝังลึกอยู่ในใจของทุกคน คำนี้แปลตามความหมายแรกว่า "สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน" คือ ไม่แบ่งเขาแบ่งเรา เอาใจเขามาใส่ใจเรา กลมกลืนเหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกันกับคนอื่น ดังนั้น ผู้มีเมตตาจึงรักผู้อื่นเสมอตน

ในมัชฌิมนิกาย จูฬโคสิงคสูตรกล่าวถึงผู้เจริญเมตตาว่า ขีโรทกีภูตา (เหมือนน้ำผสมนม) ตามปกติเมื่อผสมนมเข้ากับน้ำ ทั้งสองอย่างก็จะกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแยกกันไม่ได้ว่านี่คือน้ำหรือนม ผู้ที่มีเมตตาจิตต่อกันก็มีอุปไมยฉันนั้น เขามีความสนิทสนมกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับบุคคลรอบข้าง ไม่แยกเขาแยกเรา และจะพยายามปฏิบัติตนโดยประพฤติกาย วาจา หรือใจให้เกิดประโยชน์กับบุคคลอื่น เหมือนที่เราต้องการให้เกิดขึ้นแก่ตัวเรา ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

ตคฺฆ มยํ ภนฺเต สมคฺคา สมฺโมทมานา อวิวทมานา ขีโรทกีภูตา อญฺญมญฺญํ ปิยจกฺขูหิ สมฺปสฺสนฺตา วิหรนฺติ.[๕๓๐]

"พวกข้าพระองค์พร้อมเพรียงกัน ชื่นบานต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำผสมนม แลดูกันและกันด้วยจักษุอันเป็นที่รักอยู่ พระพุทธเจ้าข้า"

ในราว ๖๐ ปีก่อน มีนักบวชฮินดูท่านหนึ่งชื่อวิเวกานนท์ (Vivekananda) แม้ท่านเป็นนักบวชฮินดูก็นับถือพระพุทธเจ้าโดยมีพระพุทธรูปไว้บูชาในห้องนอน ท่านสามารถเจริญเมตตา-ฌานจนสามารถพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ได้ กล่าวคือ นักวิทยาศาสตร์ให้ท่านอยู่ในห้องที่มิดชิดห้องหนึ่ง แล้วนำวัวตัวหนึ่งไปไว้อีกห้องหนึ่ง ทั้งสองห้องมีอุปกรณ์ทันสมัยที่

---

[๕๓๐] ม.มู. ๑๒/๓๒๖/๒๙๓

มีภาพสัญญาณและเครื่องจับความรู้สึกในร่างกายของท่านและวัว หลังจากนั้นนักวิทยาศาสตร์ก็ตีหลังวัว ท่านรู้สึกเจ็บที่หลังไปด้วย แล้วเขาก็ตีหลังท่าน หลังวัวก็ขยับด้วยความรู้สึกเจ็บไปด้วยเช่นเดียวกัน ลักษณะนี้เป็นการที่คนกับวัวรวมจิตเป็นหนึ่งเดียว ไม่แยกว่าเป็นคนหรือวัว

ความหมายที่ ๒ ว่า สภาวะมีแก่มิตร คือ ความต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุข เหมือนมิตรที่ต้องการให้ผู้อื่นอยู่เย็นเป็นสุขตลอดไปเสมอ ดังนั้น ผู้ที่มีเมตตาจึงต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุขเหมือนมิตรของตน

ความหมายที่ ๓ ว่า สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร คือ ความมุ่งประโยชน์ต่อผู้อื่น เหมือนมิตรที่บำเพ็ญประโยชน์ให้แก่กันและกันโดยไม่หวังผลตอบแทน ดังนั้น ผู้ที่มีเมตตาจึงเป็นมิตรกับทุกคน ไม่มีความผูกโกรธหรือศัตรูในที่ใดๆ

กรุณา คือ สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษเมื่อคนอื่นมีทุกข์
อีกอย่างหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น
อีกอย่างหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์

คำว่า กรุณา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะกระทำความหวั่นใจแก่สัตบุรุษ, ความสงสารที่ทำให้ใจหวั่นไหว = สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ลบ ร ของ กร ธาตุ)

๒. สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น, ความสงสารที่ต้องการช่วยเหลือผู้อื่น = กิณาติ ปรทุกฺขํ หึสติ วินาเสตีติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ)

๓. สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในผู้มีทุกข์, ความสงสารที่แผ่ไปในผู้มีทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ กรุณา (กิร ธาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ และลบ ร ของ กิร ธาตุ)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๑) กล่าวถึงการลง รุณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า กรกิเรหิ รุโณ (ลง รุณ ปัจจัยท้าย กร และ กิร ธาตุ) นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา

สูตร ๑๓๒๒) ยังกล่าวสูตรว่า กรุธิโต โณ ธโลโป เณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย รุธ ธาตุที่มี ก ศัพท์เป็นบทหน้า และลบ ธ อักษรในเพราะ ณ ปัจจัย) ได้รูปว่า กํ รุนฺธตีติ กรุณา (สภาวะปิดกั้นความสุข[ของสัตบุรุษ] ชื่อว่า กรุณา) <ก บทหน้า = ความสุข + รุธ ธาตุ = ปิดกั้น + ณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย>

มุทิตา คือ สภาวะทำให้ผู้ประกอบด้วยมุทิตานั้นพลอยยินดี
อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ สภาวะพลอยยินดี
อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ ความพลอยยินดี

คำว่า มุทิตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะทำให้พลอยยินดี= โมทนฺติ ตายาติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๒. สภาวะพลอยยินดี = โมทตีติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ความพลอยยินดี = โมทนํ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ความหมายว่า "สภาวะทำให้พลอยยินดี" หมายความว่า สัตบุรุษที่ถึงพร้อมด้วยมุทิตามักพลอยยินดีกับคนอื่นที่อยู่ดีมีสุข ดังนั้น มุทิตาจึงเหมือนเป็นเครื่องช่วยให้รู้สึกพลอยยินดี ตามหลักภาษาเรียกว่า กรณสาธนะ คือ เครื่องอุปถัมภ์ในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

ความหมายว่า "สภาวะพลอยยินดี" หมายความว่า ความรู้สึกพลอยยินดีเป็นประธานที่ปรากฏชัดเจนในขณะนั้น จึงเหมือนเป็นผู้ทำกิริยาพลอยยินดี ตามหลักภาษาเรียกว่า กัตตุสาธนะ คือ ผู้ทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง

ความหมายว่า "ความพลอยยินดี" หมายความว่า ผู้ทำกิริยาตามรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะหรือเครื่องอุปถัมภ์กิริยาตามรูปวิเคราะห์กรณสาธนะ ไม่ใช่รูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะไม่มีสัตว์หรือบุคคลโดยปรมัตถ์ แต่สิ่งที่มีจริงคือสภาวธรรมที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ตามหลักภาษาเรียกว่า ภาวสาธนะ คือ กิริยาอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ดังข้อความว่า

โมทนฺติ ตายาติ โมทนกิริยาย มุทิตาย กรณภาวนิทฺเทโส, สฺวายํ อุปจารสิทฺโธ. มุทิตาวินิมุตฺโต นตฺถิ ตตฺถ โกจิ กตฺตาติ ตเมว กตฺตุภาเวน นิทฺทิสติ "สยํ วา โมทตีติ, อยมฺปิ อุปจารนิทฺเทโสว. ธมฺมานํ อวสวตฺตนโตติ วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ "โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ มุทิตาติ อาห.[๕๓๑]

"คำว่า โมทนฺติ ตาย (สภาวะทำให้พลอยยินดี) แสดงว่ามุทิตาเป็นกรณะของกิริยายินดี คำนั้นสำเร็จโดยอ้อม

ท่านแสดงมุทิตานั้นโดยความเป็นกัตตาว่า สยํ วา โมทติ (อีกอย่างหนึ่ง สภาวะพลอยยินดีเอง) เพราะไม่มีกัตตาใดๆ ที่พ้นไปจากมุทิตาในที่นั้น แม้คำนี้ก็แสดงไว้โดยอ้อม

ท่านกล่าวว่า โมทนมตฺตเมว วา ตํ (อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ ความพลอยยินดี) เพื่อห้ามการอยู่ในอำนาจตามข้อความว่า เพราะสภาวธรรมไม่อยู่ในอำนาจ"

ยถาปจฺจยํ หิ ปวตฺติตมตฺตเมว ยทิทํ สภาวธมฺโม นาม. เอวญฺจ กตฺวา สพฺเพสมฺปิ ปรมตฺถธมฺมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปริยายโต ลพฺภติ, กตฺตุกรณวเสน ปน นิพฺพจนํ ปริยายกถาติ ทฏฺฐพฺพํ. สกสกกิจฺเจสุ หิ ธมฺมานํ อตฺตปฺปธานตาสมาโรปเนน กตฺตุภาโว, ตทนุกูลภาเวน สหชาตธมฺมสมูเห กตฺตุภาวสมาโรปเนน ปฏิปาเทตพฺพธมฺมสฺส กรณตฺตญฺจ ปริยายโตว ลพฺภติ, ตถานิทสฺสนํ ปน ธมฺมสภาววินิมุตฺตสฺส กตฺตาทิโน อภาวปริทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ.[๕๓๒]

"โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าสภาวธรรมเป็นเพียงการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ปรมัตถธรรมทั้งหมดจึงได้ภาวสาธนะโดยตรง ส่วนรูปวิเคราะห์เนื่องด้วยกัตตุสาธนะและกรณสาธนะพึงทราบว่าเป็นคำกล่าวโดยอ้อม กล่าวคือ ความเป็นกัตตาด้วยการยกสภาวธรรมให้มีตนเป็นประธานในหน้าที่ของตนๆ และความเป็นกรณะของสภาวธรรมที่ควรให้

[๕๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๒/๔๕๓

[๕๓๒] วิภาวินี ๑/๑๖๕

สำเร็จด้วยการยกหมู่ธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นกัตตาโดยอุปถัมภ์หมู่ธรรมดังกล่าว มีได้โดยอ้อม อนึ่ง การแสดงเช่นนั้นพึงทราบว่ามีประโยชน์เพื่อแสดงว่ากัตตาเป็นต้นที่พ้นไปจากสภาวธรรมหามีไม่”

สพฺเพปิ หิ ธมฺมา ตํตํกฺริยามตฺตาว โหนฺติ. น เตสุ ทพฺพํ วา สณฺฐานํ วา วิคฺคโห วา อุปลพฺภติ. ปจฺจยายตฺตวุตฺติโน จ โหนฺติ. น เต อตฺตโน ถาเมน วา พเลน วา วเสน วา สตฺติยา วา อุปฺปชฺชิตุํปิ สกฺโกนฺติ, ปเคว จินฺเตตุํ วา ผุเสตุํ วาติ. ขณมตฺตฏฺฐายิโน จ โหนฺติ, น กทาจิ กสฺสจิ วเส วตฺติตุํ สกฺโกนฺตีติ. ตสฺมา เตสุ อิทํ ทพฺพํ, อยํ สตฺติ, อยํ กฺริยาติ เอวํ วิภาโค น ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เอวญฺจ กตฺวา สพฺเพสุ ปรมตฺถปเทสุ เอกํ ภาวสาธนเมว ปธานโต ลพฺภติ. ตทญฺญสาธนานิ ปน ปริยายโตว ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพํ.[๕๓๓]

“กล่าวโดยละเอียดว่า สภาวธรรมทั้งหมดเป็นเพียงอาการนั้นๆ สภาวธรรมเหล่านั้นไม่มีรูปร่างสัณฐานหรือร่างกาย และดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุปัจจัย สภาวธรรมนั้นจะเกิดขึ้นด้วยกำลัง อำนาจ หรือความสามารถของตนไม่ได้ จึงควรเว้นการกล่าวถึงความดำริหรือกระทบ อีกทั้งยังดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ ไม่อาจยังสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นไปในอำนาจในกาลใดๆ จึงไม่มีประเภทที่จำแนกได้ว่า นี้คือรูปร่าง นี้คือความสามารถ นี้คือกิริยาด้วยเหตุนั้น ภาวสาธนะอย่างเดียวจึงมีได้โดยตรงในบทที่แสดงข้อความปรมัตถ์ทั้งหมด ส่วนสาธนะอื่นนอกจากนั้น [กัตตุสาธนะและกรณสาธนะ]ย่อมมีได้โดยปริยาย”

อุเบกขา คือ สภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสม[คือการวางใจเป็นกลางโดยมุ่งกำจัดการตกไปในฝักฝ่ายมีคนที่เคารพรักเป็นต้น] ด้วยการกำจัดการขวนขวายว่า จงอย่า

---

[๕๓๓] ปรมตฺถ.ฎีกา ๑/๑๗-๘

มีเวรกัน เป็นต้น และด้วยการเข้าถึงความเป็นกลาง

๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๓] โดยลักษณะเป็นต้นในพรหมวิหารเหล่านี้

เมตตา :-

ก. มีลักษณะบำเพ็ญประโยชน์ (หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา)

ข. มีหน้าที่น้อมนำประโยชน์[แก่เหล่าสัตว์] (หิตูปสํหารรสา)

ค. มีการกำจัดความผูกโกรธเป็นอาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ (อาฆาตวินยปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. มีการเห็นความน่าพอใจของเหล่าสัตว์ (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุใกล้ (สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสนปทฏฺฐานา)

เมตตานั้นมีการระงับโทสะ[ด้วยการข่มไว้]เป็นสมบัติ (ความบริบูรณ์) มีความผูกพัน[ด้วยตัณหา]เป็นวิบัติ [เพราะราคะหลอกลวงโดยมีเมตตาเป็นหลัก]

กรุณา :-

ก. มีลักษณะกำจัดทุกข์[ของผู้อื่น] (ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา)

ข. มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้ (ปรทุกฺขาสหนรสา)

ค. มีการไม่เบียดเบียน[เหล่าสัตว์]เป็นอาการปรากฏ (อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. มีการรู้เห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่ง (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุใกล้ (ทุกฺขาภิภูตานํ อนาถภาวทสฺสนปทฏฺฐานา)

กรุณานั้นมีการระงับโทสะที่ต้องการเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความโศกเป็นวิบัติ [เพราะความโศกหลอกลวงโดยมีกรุณาเป็นหลัก]

มุทิตา :-

ก. มีลักษณะยินดี (ปโมทนลกฺขณา)

ข. มีหน้าที่ไม่ริษยา (อนิสฺสายนรสา)

ค. มีการกำจัดความริษยาเป็นอาการปรากฏ (อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. มีการเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุใกล้ (สตฺตานํ สมฺปตฺติทสฺสนปทฏฺฐานา)

มุทิตานั้นมีการระงับความริษยา[สมบัติของผู้อื่น]เป็นสมบัติ มีความดีใจ[ด้วยความสนิทสนม]เป็นวิบัติ

อุเบกขา :-

ก. มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์ (สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา)

ข. มีหน้าที่เห็นความเสมอกันในเหล่าสัตว์ (สตฺเตสุ สมภาวทสฺสนรสา)

ค. มีการระงับความรักและความชัง เป็นอาการปรากฏ (ปฏิฆานุนยวูปสม-ปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. มีเหตุใกล้คือการรู้เห็นว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ซึ่งพิจารณาดำเนินไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน สัตว์เหล่านั้นจักเป็นสุข พ้นจากทุกข์ หรือไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้วตามความพอใจของใครได้ (กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กสฺส รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺติ, ทุกฺขโต วา มุจฺจิสฺสนฺติ, ปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนฺตีติ เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกตาทสฺสนปทฏฺฐานา)

อุเบกขานั้นมีการระงับความรักและความชังเป็นสมบัติ มีอัญญาณุเบกขา (ความเพิกเฉยด้วยความไม่รู้ คือ โมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัสประกอบร่วม) ซึ่งอาศัยเรือน (กามคุณ) เป็นวิบัติ

ในการเจริญเมตตานั้น ควรใช้คำภาวนาว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน) เป็นต้น เพื่อให้สัตว์เหล่านั้นเป็นสุข ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถ้าต้องการแผ่เมตตาให้บุคคลใดบุคคลหนึ่ง พึงกล่าวชื่อในเวลาแผ่เมตตาว่า “ขอให้...จงเป็นสุขเถิด”

ในการเจริญกรุณานั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ข้อ ๒๕๙) ได้กล่าวถึงคำบริกรรมของกรุณาในลักษณะรำพึงในใจว่า อปฺเปว นาม อิมมฺหา ทุกฺขา มุจฺเจยฺย (ไฉนหนอ เขาจึงจะพ้นจากทุกข์นี้) แต่ผู้เจริญกรุณาอาจใช้คำว่า ทุกฺขา มุจฺจตุ (เขาจงพ้นจากทุกข์), ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ

(พวกเขาจงพ้นจากทุกข์), สพฺเพ สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์) ถ้าต้องการแผ่กรุณาให้บุคคลใดบุคคลหนึ่ง พึงกล่าวชื่อในเวลาแผ่กรุณาว่า "ขอให้...จงพ้นจากทุกข์"

นอกจากนั้น อาจแผ่กรุณาให้สัตว์ทั้งหมดพ้นจากความทุกข์ตามคาถาที่แสดงวิธีแผ่กรุณาซึ่งปรากฏในพระปริตรว่า

ทุกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทุกฺขา ภยปฺปตฺตา จ นิพฺภยา
โสกปฺปตฺตา จ นิสฺโสกา โหนฺตุ สพฺเพปิ ปาณิโน.[๕๓๔]

"ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีทุกข์ จงไร้ทุกข์ ที่มีภัย จงไร้ภัย ที่มีโศก จงไร้โศก"

เราอาจแผ่กรุณาตามข้อความข้างต้น โดยภาวนาว่า

ก. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีทุกข์ จงไร้ทุกข์
ข. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีภัย จงไร้ภัย
ค. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีโศก จงไร้โศก

ส่วนการเจริญมุทิตานั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ข้อ ๒๖๐) กล่าวว่า อโห สาธุ อโห สุฏฺฐุ (โอ ! ดีละ โอ ! ดีจริง) หรืออาจใช้คำบริกรรมที่โบราณาจารย์สืบทอดกันต่อมาว่า สพฺเพ สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าพรากจากสมบัติที่ได้รับแล้ว)

สำหรับการเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร จะต้องละอารมณ์กรรมฐานที่เกี่ยวกับความหวังดีห่วงใยในความสุขของสัตว์โลกให้หมด แล้วทำจิตให้วางเฉย ภาวนาว่า สพฺเพ สตฺตา กมฺมสฺสกา (สัตว์ทั้งปวงมีกรรมเป็นของตน) โดยทั่วไปผู้ที่สามารถบรรลุฌาน ๓ ข้างต้นแล้วย่อมจะบรรลุถึงจตุตถฌานด้วยการเจริญอุเบกขาได้ทันที เพราะสมาธิมีกำลังเต็มเปี่ยมแล้วนั่นเอง

๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๔] นอกจากนั้น วิปัสสนาสุข ภพสมบัติ (การไปเกิดในสุคติภูมิอันดีเลิศ) และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน เป็นประโยชน์ทั่วไปของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้ง ๔

---

[๕๓๔] สีริมังคลาปริตดอ ๒๕

ผู้มีปัญญาควรกล่าวว่า “และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน” ในคำว่า วิปสฺสนาสุขญฺ-เจว ภวสมฺปตฺติ จ (วิปัสสนาสุข และภพสมบัติ) เพราะแม้การอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันนั้นก็เป็นประโยชน์ทั่วไป อานิสงส์ ๑๑ ประการมีคำว่า สุขํ สุปติ (หลับเป็นสุข) เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แต่ท่านมิได้ระบุไว้ในที่นี้ เพราะได้กล่าวมาแล้วข้างต้น[๕๓๕]

การกำจัดความโกรธเคืองเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์ กล่าวคือ ในบรรดาเมตตาเป็นต้นนี้ เมตตามีประโยชน์เพื่อกำจัดความโกรธเคือง พรหมวิหาร ๓ อื่นมีประโยชน์เพื่อกำจัดการทำร้าย ความริษยา และความกำหนัดยินดี

ดังพระสารีบุตรกล่าวว่า

นิสฺสรณเญฺหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺ-สรณเญฺหตํ อาวุโส วิเหสาย ยทิทํ กรุณาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณเญฺหตํ อาวุโส อรติยา ยทิทํ มุทิตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณเญฺหตํ อาวุโส ราคสฺส ยทิทํ อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺติ.[๕๓๖]

“อาวุโสทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกจากความโกรธเคือง กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากการทำร้าย มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความริษยา อุเบกขาเจโต-วิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความกำหนัด”

แม้นิวรณ์ ๕ และบาปธรรมอันมีที่ตั้งเหมือนกับนิวรณ์นั้น (ตเทกัฏฐะ) ย่อมถูกพรหม-วิหารเหล่านั้นกำจัดได้ด้วยการข่มไว้ แต่ในพระบาลีตรัสความโกรธเคืองเป็นต้นไว้โดยเนื่องด้วยการแสดงปฏิปักษ์โดยตรง ดังนั้น การกล่าวว่าอุเบกขาพรหมวิหารเป็นเครื่องสลัดออกจากความกำหนัดจึงสมควรโดยแท้[๕๓๗]

คำว่า ยทิทํ ตัดบทเป็น ยํ + อิทํ คำนี้เป็นนิบาตที่ไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิภัตติทั้ง ๗ จึงอาจประกอบใช้เป็นวิเสสนะของลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิภัตติทั้ง ๗ ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้รูปว่า ยทิทํ เป็นวิเสสนะของบทอิตถีลิงค์ว่า เมตฺตาเจโต-วิมุตฺติ เป็นต้น ดังข้อความว่า

---

[๕๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๔/๔๕๕

[๕๓๖] ที.ปา. ๑๑/๓๒๖/๒๑๘-๑๙, องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๓/๒๘๑-๘๒

[๕๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๔/๔๕๕

ยทิทนฺติ ปทสฺส จ อยํ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานุรูเปน "โย อยนฺติ วา "ยา อยนฺติ วา "ยํ อิทนฺติ วา โยเชตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.[๕๓๘]

"และการประกอบบทว่า โย อยํ บ้าง, ยา อยํ บ้าง, ยํ อิทํ บ้าง ตาม สมควรแก่ลิงค์ของอรรถนั้นๆ ที่ควรกล่าวนี้ เป็นสภาพปกติของบทว่า ยทิทํ เพราะมีแสดงอรรถนั้นไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ"

ยทิทนฺติ อนฺโตคธลิงฺควจนเภโท นิปาโตติ ตสฺส วจนเภเทน อตฺถมาห "ยานิ อิมานีติ.[๕๓๙]

"คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาตที่มีลิงค์และพจน์ต่างกันอยู่ภายใน ฉะนั้น จึงแสดงเนื้อความด้วยความต่างกันของพจน์ในคำนั้นว่า ยานิ อิมานิ (บุรุษ ๔ คู่เหล่าใด)"

ยทิทนฺติ ปทสฺส ยํ อิทนฺติ ปทวิภาคํ กตฺวา ยนฺติ จ อิทนฺติ จ สพฺพ-นามปทนฺติ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห ยทิทนฺติ นิปาโตติ. อิมินา ตีสุ ลิงฺเคสุ ทฺวีสุ จ วจเนสุ วินาสํ วิการํ วา วิสทิสํ วา น อยนฺตฺตา น คมนฺตฺตา อพฺยยํ นามาติ ทสฺเสติ.[๕๔๐]

"ความสงสัยอาจมีได้ว่า บทว่า ยทิทํ เป็นบทสรรพนามโดยตัดบท ว่า ยํ + อิทํ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยทิทนฺติ นิปาโต (บทว่า ยทิทํ เป็นนิบาต) คำนี้แสดงว่า ชื่อว่าอัพยยะ (ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลง) เพราะไม่ถึงความ พินาศ แปรปรวน หรือแตกต่างกันในลิงค์ ๓ และพจน์ ๒"

๔. ปฏิปักษ์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๕] อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ มีธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อย่างละ ๒ โดยความเป็น ปฏิปักษ์ใกล้และไกล กล่าวคือ

---

[๕๓๘] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๙๕
[๕๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๖/๓๓๓
[๕๔๐] ปาจิตฺ.โยชนา ๑๙๘

ก. เมตตาพรหมวิหารมีราคะเป็นข้าศึกใกล้เพราะเห็นว่าเป็นคุณเหมือนกัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้อยู่ใกล้กัน ราคะนั้นย่อมได้โอกาสเร็ว จึงควรรักษาเมตตาให้ดีจากราคะนั้น

ข. ความโกรธเคืองเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกชัฏมีภูเขาเป็นต้น จึงควรแผ่เมตตาออกไปโดยไม่ต้องกังวลต่อความโกรธเคืองนั้น [เพราะเมตตาที่ได้รับที่ตั้งมั่นคงแล้วถูกความโกรธเคืองย่ำยีได้ยาก] ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

คำว่า สภาววิสภาคตาย (เพราะมีสภาวะต่างกัน) หมายความว่า เพราะสภาวะของเมตตาต่างกับสภาวะของความโกรธเคือง เนื่องจากเมตตามีสภาวะบำเพ็ญประโยชน์ แต่ความโกรธเคืองมีสภาวะดุร้ายต้องการทำลาย ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยทุกฉบับมีรูปว่า สภาค-วิสภาคตายแปลว่า เพราะมีส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน แต่คำแปลเช่นนี้เข้าใจยาก จึงแปลตามรูปว่า สภาววิสภาคตาย ที่พบในวิสุทธิมรรคและมหาฎีกา ฉบับสิงหล ซึ่งวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๘๔) ได้นำเสนอไว้

โทมนัสอาศัยเรือน[คือกามคุณ]เป็นข้าศึกใกล้ของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเป็นความวิบัติเหมือนกัน ซึ่งปรากฏตามนัยเป็นต้นว่า

> จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกา-มิสปฏิสํยุตฺตานํ อปฺปฏิลาภํ วา อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วาปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โทมนสฺสํ.[๕๔๑]
>
> “โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่เห็นรูปที่รู้ได้ด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยกามคุณว่ายังไม่ได้เห็น หรือแก่ผู้หวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไป

---
[๕๔๑] ม.อุ. ๑๔/๓๐๗/๒๘๑

แล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โทมนัสเช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน”

คำว่า เคหสฺสิต (อาศัยเรือน) คือ อาศัยกามคุณ เพราะกามคุณ ๕ มักเกิดขึ้นแก่ผู้ครองเรือนอยู่เสมอ ดังข้อความว่า

“ข้อความว่า อาศัยเรือน หมายความว่า อาศัยกามคุณ”[๕๔๒]

ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญกรุณาโดยไม่ต้องกังวลต่อความเบียดเบียนนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักเจริญกรุณา และจักเบียดเบียนด้วยการใช้ฝ่ามือตีเป็นต้นพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โสมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติเสมอกัน ซึ่งปรากฏตามนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกา-มิสปฏิสํยุตฺตานํ ปฏิลาภํ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โสมนสฺสํ.[๕๔๓]

“โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่เห็นรูปที่รู้ได้ด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยกามคุณว่าได้เห็นอยู่ หรือแก่ผู้หวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โสมนัสเช่นนี้เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน”

ความริษยา[สมบัติของผู้อื่น]เป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญมุทิตาโดยไม่ต้องกังวลต่อความริษยานั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักชื่นชมยินดีและเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่ง[คือสมถะและวิปัสสนา]พร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

---

[๕๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๕/๔๕๖

[๕๔๓] ม.อุ. ๑๔/๓๐๖/๒๘๐

ความไม่ชื่นชมยินดีที่ชื่อว่า อรติ มี ๒ ประการ คือ ความริษยาสมบัติของผู้อื่นและความเบื่อหน่ายเสนาสนะอันสงัด ในที่นี้หมายถึงประการแรก จึงมิได้มุ่งให้หมายถึงความเบื่อหน่ายเสนาสนะอันสงัดเป็นหลัก แต่เมื่อมุทิตาสำเร็จแล้ว แม้ความเบื่อหน่ายดังกล่าวก็ปราศจากไปเช่นเดียวกัน ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงคุณประโยชน์ที่ควรได้รับ มิใช่กล่าวไว้เพื่อแสดงการข่มความริษยาซึ่งเป็นอรติประการแรก อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอรติประการที่สองเพียงบางส่วนเพื่อแสดงว่า เมื่ออรติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกายวิเวกและจิตตวิเวกถูกข่มได้ อรติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมุทิตาก็ถูกข่มได้เป็นอย่างดี[๕๔๔]

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๒๙) แสดงความเห็นว่า คำอธิบายข้างต้นเข้าใจยาก ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

อัญญาณุเบกขา (ความเพิกเฉยด้วยความไม่รู้) ที่อาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีสภาวะเสมอกันด้วยการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ซึ่งปรากฏนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า

> จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มูฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส. ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา นาติวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจติ.[๕๔๕]
>
> "เมื่อเห็นรูปทางจักษุ อุเบกขา (ความวางเฉยในรูป) ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่มีความรู้ ผู้โง่เขลา คือ ผู้ยังไม่ชนะกิเลส[บางส่วน] ยังไม่ชนะ[ปฏิสนธิ]วิบาก ไม่เห็นโทษ[ของโมหะ] อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน"

ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรวางเฉยโดยไม่ต้องกังวลต่อราคะและปฏิฆะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักวางเฉย ยินดี และโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้

---

[๕๔๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๕/๔๕๗

[๕๔๕] ม.อุ. ๑๔/๓๐๘/๒๘๒

คำว่า พาลสฺส มูฬฺหสฺส (ผู้โง่เขลา) หมายความว่า ชื่อว่า ผู้โง่ เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรมที่ทำให้โง่ และชื่อว่า ผู้เขลา เพราะสับสนในประโยชน์ตนและผู้อื่น

คำว่า อโนธิชินสฺส (ผู้ยังไม่ชนะกิเลส[บางส่วน]) หมายความว่า พระเสกขะคือพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ชื่อว่าผู้ชนะกิเลสบางส่วน เพราะกำจัดกิเลสบางส่วนได้ตามสมควร แต่ปุถุชนไม่อาจกำจัดกิเลสเช่นนั้น ปุถุชนจึงชื่อว่าผู้ยังไม่ชนะกิเลสบางส่วน คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่พระเสกขะ

คำว่า อวิปากชินสฺส (ยังไม่ชนะ[ปฏิสนธิ]วิบาก) หมายความว่า พระอรหันต์ชื่อว่าผู้ชนะปฏิสนธิวิบาก แต่ปุถุชนต้องเวียนตายเวียนเกิดด้วยปฏิสนธิวิบากเรื่อยไป ปุถุชนจึงชื่อว่ายังไม่ชนะปฏิสนธิวิบาก คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่พระอรหันต์

คำว่า อนาทีนวทสฺสาวิโน (ไม่เห็นโทษ[ของโมหะ]) หมายความว่า ผู้เจริญวิปัสสนาชื่อว่าผู้เห็นโทษของโมหะที่ไม่รู้เห็นอารมณ์ตามความเป็นจริง ซึ่งโมหะดังกล่าวมีโทษมากและเป็นมูลเหตุของบาปทั้งหมด คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่ผู้เจริญวิปัสสนา

คำว่า อสฺสุตวโต (ผู้ไม่มีความรู้) หมายความว่า ไม่มีความรู้ที่เรียกว่า อาคมสุตะ คือ ความสดับตรับฟัง และอธิคมสุตะ คือ ความหยั่งเห็นเองด้วยความเพียรปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นการหยั่งเห็นมรรคผลนิพพานเป็นพิเศษ[๕๔๖]

ข้อความว่า “อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้” หมายถึง การละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ กิเลสมีรูปเป็นอารมณ์ จึงเป็นสิ่งที่อาศัย ส่วนรูปเป็นอารมณ์ของกิเลส จึงเป็นที่อาศัย ดังนั้น การกล่าวถึงที่อาศัยคือรูป แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือกิเลส จึงเป็นฐานูปจาระ ดังข้อความว่า

> รูปํ สา นาติวตฺตตีติ รูปานํ สมติกฺกมนาย การณํ น โหติ, รูปารมฺมเณ กิเลเส นาติวตฺตตีติ อธิปฺปาโย.[๕๔๗]
>
> “คำว่า รูปํ สา นาติวตฺตติ (อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้) หมายความว่า ไม่มีเหตุเพื่อจะละเลยรูป ความหมายก็คือ ไม่ละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์”

---
[๕๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๕/๔๕๗-๕๘

[๕๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๕/๔๕๘

๕. เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๖] อนึ่ง ความพอใจคือความต้องการจะเจริญ[พรหมวิหาร] (กัตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารทั้งหมดนั้น การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อัปปนา (รูปาวจรฌาน) เป็นที่สุด

อาทิ ศัพท์ในคำว่า นีวรณาทิ (นิวรณ์เป็นต้น) พึงทราบว่ารวบรวมกิเลสอันมีที่ตั้งเหมือนกับนิวรณ์นั้น[๕๔๘] กิเลสดังกล่าวที่ชื่อว่า ตเทกัฏฐะ จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สหเชกัฏฐะ กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน คือ กิเลสที่ประกอบร่วมกันในจิตดวงเดียวกัน หมายความว่า เมื่อนิวรณ์ถูกข่มไว้ด้วยอุปจารสมาธิ แม้กิเลสอื่นที่เกิดร่วมกับนิวรณ์ก็ถูกข่มได้เช่นเดียวกัน

๒. ปหาเนกัฏฐะ กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงละร่วมกัน คือ กิเลสที่เหมือนกันซึ่งเกิดขึ้นในบุคคลเดียวกัน หมายความว่า เมื่อบุคคลข่มกาม-ฉันทะเป็นต้นแล้ว ก็เป็นอันข่มกิเลสอื่นที่รบกวนจิตเหมือนนิวรณ์ซึ่งไม่ได้ชื่อว่านิวรณ์อีกด้วย

๖. อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔

สัตว์โดยบัญญัติธรรมคนหนึ่งหรือหลายคน เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้น การขยายอารมณ์ย่อมมีได้เมื่อบรรลุอุปจาระหรืออัปปนาแล้ว [เพราะสำเร็จการรวมเขตแม้ในกรุณานั้น]

ในประโยคว่า อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ คำว่า ปตฺตาย เป็นลักขณกิริยา (กิริยาที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย) ที่มีเนื้อความเกี่ยวกับลักขณวันตกัตตา (กัตตาที่มีลักขณกิริยา) ว่า อุปจาเร และ อปฺปนาย แต่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ตามบทหลังคือ อปฺปนาย ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทที่เป็นลักขณกิริยาในลักษณะนี้, บทวิเสสนะที่ใช้ขยายกัตตา, บทวิกติกัตตา(ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิเสสกัตตา) หรือบทกริยาคุมพากย์ มักใช้ลิงค์

---

[๕๔๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๖/๔๕๘

และพจน์ตามประธานต้นหรือประธานปลายที่อยู่ติดกัน ดังตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา ปน โส ปาสาโณ วา ลตา วา นาคจฺฉติ, เอวํ สรีรมฺปิ นาคจฺฉติ.[๕๔๙]

"อนึ่ง ก้อนหินหรือเถาวัลย์นั้นย่อมมาไม่ได้ ฉันใด แม้สรีระก็มาไม่ได้ ฉันนั้น"

- สเจ หิ โส เอตสฺส สมีเป จิโต ปาสาโณ วา ลตา วา อาคจฺเฉยฺย, สรีรมฺปิ อาคจฺเฉยฺย.[๕๕๐]

"ถ้าก้อนหินหรือเถาวัลย์นั้นที่อยู่ใกล้สรีระนั่นพึงมาได้ แม้สรีระก็พึงมาได้"

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานปลาย]

- ปาทโธวนปปญฺจปริหารตฺถํ ปนสฺส เอกปฏลิกุปาหนา จ กตฺตรทณฺโฑ จ อิจฺฉิตพฺโพ.[๕๕๑]

"อนึ่ง ภิกษุนั้นพึงปรารถนารองเท้าชั้นเดียวและไม้เท้า เพื่อหลีกเลี่ยงความเนิ่นช้าในการล้างเท้า"

- ตสฺเสว วิญฺญาณญฺจายตนารมฺมณภูตสฺส อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาโว สุญฺญตา วิวิตฺตาการโร มนสิกาตพฺโพ.[๕๕๒]

"พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า อาการสงัดไปแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณอันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานนั้นนั่นเอง"

- ตสฺมา ยตฺถ จตฺตาโร วา ตโย วา เทฺว วา เอโก วา ปุริมวสฺสํ อุปคโต, ตตฺถ ปจฺฉิมวสฺสูปคเต คณปูรเก กตฺวา อตฺถริตพฺพํ.[๕๕๓]

"ดังนั้น ภิกษุ ๔, ๓, ๒ หรือ ๑ รูปจำพรรษาแรกในวัดใด ภิกษุผู้จำพรรษาแรกในวัดนั้นต้องนำภิกษุผู้จำพรรษาหลังมาเป็นคณปูรกะ (ผู้ทำคณะให้เต็ม) แล้วกรานกฐินเถิด"

- เตน ตทเหว ปญฺจ วา อติเรกานิ วา ขณฺฑานิ ฉินฺทิตฺวา สงฺฆาฏิ วา อุตฺตราสงฺโค วา อนฺตรวาสโก วา กาตพฺโพ.[๕๕๔]

---

[๕๔๙] วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๔/๒๐๔
[๕๕๐] วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๔/๒๐๔
[๕๕๑] วิสุทฺธิ. ๑/๕๗/๑๓๖
[๕๕๒] วิสุทฺธิ. ๑/๒๘๓/๓๖๗
[๕๕๓] กงฺขา. ๑๘๒
[๕๕๔] กงฺขา. ๑๘๒

"ภิกษุผู้ควรแก่การกรานกฐินนั้นควรตัดจีวรเป็น ๕ ส่วนหรือเกินกว่า ทำเป็นผ้าสังฆาฏิผ้าอุตตราสงค์ หรือผ้าอันตรวาสกในวันนั้นนั่นแหละ"

[ตัวอย่างรูปอิตถีลิงค์ตามประธานต้น]

- วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยทสฺสนวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.[๕๕๕]

"วิปัสสนาและมรรคที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการรู้เห็นความดับไปในทุกๆ ขณะของสังขารและนิพพานทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา"

[ตัวอย่างรูปอิตถีลิงค์ตามลักขณกิริยาปลาย]

- อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ.[๕๕๖]

"การขยายอารมณ์ย่อมมีได้เมื่อบรรลุอุปจาระหรืออัปปนาแล้ว"

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา หิ โอกาสทฺธานํ ผริตฺวา ฐิตํ อุทกํ วา วาลิกา วา "ทีฆมุทกํ ทีฆา วาลิกา, รสฺสมุทกํ รสฺสา วาลิกาติ วุจฺจติ.[๕๕๗]

"อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดเนื้อที่แห่งหนึ่ง เขาก็เรียกว่าน้ำมากทรายกว้าง หรือน้ำน้อยทรายแคบ ฉันใด"

[ตัวอย่างรูปนปุงสกลิงค์ตามประธานปลาย]

- ตโต อุคฺคเตน จ คนฺเธน อุทเรโกปิ มุขมฺปิ ทุคฺคนฺธํ ปูติกุณปสทิสํ โหติ.[๕๕๘]

"ทั้งกลิ่นเรอและกลิ่นปากก็พลอยเหม็นเหมือนกลิ่นศพเน่าไปด้วยกลิ่นที่ฟุ้งมาจากท้องนั้น"

- กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ.[๕๕๙]

"เมื่อความเร่าร้อนในกายสงบแล้ว ทั้งกายและจิตก็เบา"

- กายคตาสติ ปน อสุภานิ จ น วฑฺเฒตพฺพานิ.[๕๖๐]

"ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน บุคคลไม่ควรขยาย"

---

[๕๕๕] วิสุทฺธิ. ๑/๒๓๖/๓๑๖
[๕๕๖] วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๖/๓๕๑
[๕๕๗] วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๙/๒๙๖
[๕๕๘] วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๔/๒๘๔
[๕๕๙] วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๘/๓๐๘
[๕๖๐] วิสุทฺธิ. ๑/๔๗/๑๒๐

มีข้อยกเว้นพิเศษในอุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

- อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตญฺจ สทรถา โหนฺติ โอฬาริกา.[๕๖๑]

"กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจ]มาก่อน ทั้งกายและจิตของภิกษุนี้ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ"

<คำว่า สทรถา และ โอฬาริกา มองหาวิกติกัตตาว่า สภาวา, ท่านประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์ พหูพจน์ โดยหมายถึง สภาวา (สภาพ)>

- อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ.[๕๖๒]

"เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน ทั้งกายและจิตย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหวและดิ้นรน"

<คำว่า สารทฺธา อิญฺชิตา และ ผนฺทิตา มองหาวิกติกัตตาว่า สภาวา, ท่านประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์ พหูพจน์ โดยหมายถึง สภาวา (สภาพ)>

- ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ, ตทา เต สนฺตา โหนฺติ วูปสนฺตา.[๕๖๓]

"แต่เมื่อใดทั้งกายและจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นย่อมสงบระงับ"

<คำว่า ปริคฺคหิตา มองหาวิกติกัตตาว่า สภาวา>

- เสสกสิณานิ จตฺตาโร จ อารุปฺปา สพฺพจริตานํ อนุกูลานิ.[๕๖๔]

"กสิณที่เหลือและอรูปฌาน ๔ เหมาะแก่จริตทั้งหมด"

<คำว่า อนุกูลานิ มองหาวิกติกัตตาว่า กมฺมฏฺฐานานิ, คำว่า อนุกูลานิ ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ตาม กมฺมฏฺฐานานิ>

---

[๕๖๑] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๐/๒๙๙

[๕๖๒] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๔/๓๐๕

[๕๖๓] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๐/๒๙๙

[๕๖๔] วิสุทฺธิ. ๑/๔๗/๑๒๓

ในการขยายอารมณ์นั้น มีลำดับการขยายดังต่อไปนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวัดหนึ่งก่อน แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในวัดนั้นตามนัยว่า อิมสฺมึ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งหลายในวัดนี้จงอย่ามีเวรกัน) เป็นต้น เหมือนชาวนาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ที่ควรไถแล้วจึงไถ เธอควรทำจิตให้อ่อนโยนและควรแก่การงาน[อันเป็นกุศลคือเมตตา]ในเหล่าสัตว์นั้น แล้วควรกำหนดวัด ๒ แห่ง หลังจากนั้นก็กำหนดวัด ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง ตรอกหนึ่ง กึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง แคว้นหนึ่ง ประเทศหนึ่ง ทิศหนึ่งตามลำดับ เธอควรเจริญเมตตาในสัตว์นั้นๆ จนถึงจักรวาลหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้นตามวิธีนี้ กรุณาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ที่กล่าวมานี้เป็นลำดับการขยายอารมณ์ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้

๗. อุเบกขาเป็นผลเกิดจากพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก

[๒๖๗] นอกจากนั้น อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลเกิดจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นในเรื่องนี้ [เพราะผู้บรรลุเมตตาฌานเป็นต้นเท่านั้นจึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุฌานด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้] เหมือนอรูปสมาบัติเป็นผลเกิดจากกสิณ [เพราะต้องเจริญอรูปฌานด้วยการเริ่มกำหนดช่องว่างที่ได้รับจากการเพิกกสิณ] เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลเกิดจากสมาธิ [เพราะอรูปฌานเป็นสมาธิระดับสูงสุด] ผลสมาบัติเป็นผลเกิดจากวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้วจึงเข้าผลสมาบัติได้] และนิโรธ-สมาบัติเป็นผลเกิดจากสมถะและวิปัสสนา [เพราะต้องเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปแล้วจึงเข้านิโรธสมาบัติได้]

อุปมาเหมือนคนสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง ยังมิได้ยกขื่อและอกไก่ ก็ไม่อาจยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉันใด ผู้เพียรปฏิบัติก็ไม่อาจจะเจริญจตุตถ-ฌานได้โดยปราศจากตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้น ฉันนั้น

พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้บรรลุสมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จึงจะเข้านิโรธสมาบัติได้ ท่านเบื่อหน่ายความเกิดดับของสังขารในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕) ประสงค์จะอยู่เป็นสุขเหมือนดั่งบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานที่ดับจิตเจตสิกในปัจจุบัน จึงเข้า

นิโรธสมาบัติด้วยการปฏิบัติสมถะกับวิปัสสนาควบคู่กันไป

ก่อนจะเข้านิโรธสมาบัติ ท่านต้องทำบุพกิจ ๔ อย่างเป็นเบื้องแรก คือ

๑. การอธิษฐานให้บริขารมีบาตรและจีวร เป็นต้น ที่อยู่เฉพาะไม่ติดกับร่างกาย ไม่ให้เสียหายด้วยไฟ เป็นต้น (นานาพทฺธอวิโกปน)

๒. การพิจารณาถึงการรอคอยของสงฆ์ (สงฺฆปติมานน)

๓. การพิจารณาถึงการเรียกของพระพุทธเจ้า (สตฺถุปกฺโกสน)

๔. การพิจารณาระยะกาลของชีวิต (ชีวิตปริจฺเฉท)

ผู้ที่เสียชีวิตและผู้เข้านิโรธสมาบัติมีลักษณะต่างกัน คือ ชีวิตินทรีย์ของผู้ที่เสียชีวิตดับไป กรรมชเตโชธาตุ (ธาตุไฟที่เกิดจากกรรม) ดับไป อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นวิบัติไป ส่วนชีวิตินทรีย์ของผู้เข้านิโรธสมาบัติยังไม่ดับไป กรรมชเตโชธาตุยังไม่ดับไป อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นยังไม่วิบัติ

นิโรธสมาบัติไม่ใช่สมาบัติที่มีปรากฏโดยปรมัตถ์ ดังนั้น จึงไม่อาจกล่าวว่าเป็นสังขต-ธรรมหรืออสังขตธรรม และไม่อาจกล่าวว่าเป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ แต่อาจกล่าวว่าเป็นนิปผันนะ (ธรรมที่สำเร็จ) ในธรรมที่เป็นนิปผันนะ (ธรรมที่สำเร็จ) และอนิปผันนะ (ธรรมที่ไม่สำเร็จ)

คำอธิบายข้างต้นนำมาจากอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๕๖๕] และวิสุทธิมรรค[๕๖๖]

๘. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร

[๒๖๘] ถามว่า : ในพรหมวิหารเหล่านี้ :-

๑. เหตุใดเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้จึงเรียกว่า พรหมวิหาร

๒. เหตุใดพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง

๓. พรหมวิหาร ๔ มีเหตุจัดลำดับอย่างไร

๔. เหตุใดในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกจึงเรียกว่า อัปปมัญญา

ตอบว่า : ลำดับแรก พึงทราบว่าเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่าพรหมวิหาร เพราะประเสริฐและปราศจากโทษ กล่าวคือ การอยู่ด้วยเมตตาเป็นต้นนี้ประเสริฐ เพราะเป็น

[๕๖๕] ขุ.ป. ๑/๘๕/๓๓๒-๓๖

[๕๖๖] วิสุทฺธิ. ๒/๘๖๗-๘๔/๓๘๙-๙๘

ข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย นอกจากนั้น เหล่าพรหมมีจิตปราศจากโทษ[คือนิวรณ์เป็นต้น]อยู่ ฉันใด ผู้เพียรปฏิบัติที่เพียบพร้อมด้วยเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ก็เป็นผู้เสมอกับพรหมอยู่ ฉันนั้น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าพรหมวิหาร เพราะประเสริฐและปราศจากโทษ

ข้อความว่า “ประเสริฐ” หมายความว่า กรรมฐานอื่นมีอานาปานสติเป็นต้นก่อให้เกิดสมาธิและปัญญาแก่ผู้ปฏิบัติธรรม แต่ไม่ส่งผลแก่บุคคลรอบข้าง แต่เมตตาเป็นต้นเป็นข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย คือส่งผลให้บุคคลรอบข้างเกิดเมตตาตอบสนองแก่ผู้แผ่เมตตาอีกด้วย จะเห็นได้ว่า สุวรรณสามดาบสเจริญเมตตาฌานอยู่ในป่า ทำให้สัตว์ร้ายในป่าไม่ทำร้ายพระองค์ และพระเวสสันดรเจริญเมตตาฌานอยู่ในเขาวงกต ทำให้เนื้อร้ายไม่ทำร้ายกันรอบอาศรม ๗ โยชน์ ดังข้อความในเวสสันดรชาดกว่า

สพฺพมฺหิ ตํ อรญฺญมฺหิ ยาวนฺเตตฺถ มิคา อหุํ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน นาญฺญมญฺญํ วิเหฐยุํ.[๕๖๗]

“ฝูงเนื้อประมาณเท่าใดที่มีอยู่ในป่าทั้งปวงที่เขาวงกตนี้ ฝูงเนื้อประมาณเท่านั้นไม่ทำร้ายกันด้วยเมตตานุภาพของพระเจ้าเวสสันดร”

คำว่า นิทฺโทสภาเวน (ไม่มีโทษ) หมายความว่า เป็นธรรมของพรหมผู้ปราศจากโทษคือนิวรณ์ ดังข้อความว่า

เต หิ อิธ ฌานภาวนาย วินีวรณจิตฺตา หุตฺวา พฺรหฺมโลเก อุปฺปนฺนา ตตฺถ ยาวตายุกํ วินีวรณจิตฺตาว โหนฺติ, ตสฺมา “นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺตีติ วทนฺติ.[๕๖๘]

“โดยแท้จริงแล้ว พรหมเหล่านั้นมีจิตปราศจากนิวรณ์ด้วยการเจริญฌาน อุบัติขึ้นในพรหมโลกแล้วมีจิตปราศจากนิวรณ์ในพรหมโลกนั้นตราบชั่วอายุขัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺติ (มีจิตปราศจากโทษอยู่)

---

๕๖๗ ขุ.ชา. ๒๘/๒๔๒๔/๓๘๓

๕๖๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๖๘/๔๖๐

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิทฺโทสภาเวน แปลว่า ไม่มีโทสะ ดังข้อความว่า

นิทฺโทสภาเวนาติ นิปฺปฏิฆภาเวน.[๕๖๙]

"คำว่า นิทฺโทสภาเวน แปลว่า เพราะไม่มีโทสะ"

คำว่า พฺรหฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ ประเสริฐ หรือพรหม ส่วนคำว่า วิหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การอยู่ = วิหรณํ วิหาโร (วิ บทหน้า + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. ธรรมเครื่องอยู่ = วิหรนฺติ เอเตนาติ วิหาโร (วิ บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ดังข้อความว่า

วิหรติ ปวตฺตติ เอเตน วิหรณมตฺตํ วา ตนฺติ วิหาโร.[๕๗๐]

"บุคคลย่อมอยู่ คือ ดำเนินไปด้วยธรรมนี้ หรือเพียงการอยู่นั้นชื่อว่า วิหาระ"

ดังนั้น คำว่า พฺรหฺมวิหาร จึงมีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. การอยู่อันประเสริฐ = พฺรหฺมภูตา วิหารา พฺรหฺมวิหารา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พฺรหฺมภูตา วิหารา พฺรหฺมวิหารา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๓. การอยู่ของผู้เสมอกับพรหม = พฺรหฺมา วิยาติ พฺรหฺมา (พฺรหฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), พฺรหฺมานํ วิหารา พฺรหฺมวิหารา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๔. ธรรมเครื่องอยู่ของผู้เสมอกับพรหม = พฺรหฺมา วิยาติ พฺรหฺมา (พฺรหฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), พฺรหฺมานํ วิหารา พฺรหฺมวิหารา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

---

[๕๖๙] อภิ.สงฺ. ๑/๒๕๑/๑๓๑

[๕๗๐] ที.สี.อภินวฎีกา ๒/๑๕๐/๓

[๒๖๙] คำวิสัชนาของคำถามว่า เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ เป็นต้น มีดังนี้

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

พรหมวิหารมี ๔ อย่างเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น มีลำดับเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า อัปปมัญญา"

คำว่า ปนาสํ ตัดบทเป็น ปน + อาสํ คำว่า อาสํ มีความหมายเหมือน อิมาสํ แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ว่า ฏ ส-สฺมา-สฺมึ-สฺสาย-สฺสํ-สฺสา-สํ-มฺหา-มฺหิสฺวิมสฺส จ (แปลง อิม ศัพท์ที่อยู่ชิด ส, สฺมา, สฺมึ, สฺสาย, สฺสํ, สฺสา, สํ, มฺหา และ มฺหิ เป็น ฏ [คือ อ ที่มี ฏ เป็นอนุพันธ์])

คำว่า ตทปฺปมญฺญา ตัดบทเป็น ตํ + อปฺปมญฺญา คำว่า ตํ (ดังนั้น) เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ มีความหมายเหมือน เยน

คำว่า อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ (ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปฺปมญฺญา ศัพท์ว่า

- อปฺปมาเณสุ ปวตฺตา อปฺปมญฺญา = ธรรมที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อัปปมัญญา (อปฺปมาณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

หรือ

- อปฺปมาเณสุ ภวา อปฺปมญฺญา = ธรรมที่มีในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อัป-ปมัญญา (อปฺปมาณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

อนึ่ง คำว่า อปฺปมาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา = เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อัปป-มาณะ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส) ดู คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๘)

๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง

กล่าวโดยละเอียดว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ :-

ก. เมตตาเป็นทางหมดจดของผู้มีความโกรธเคืองมาก

ข. กรุณาเป็นทางหมดจดของผู้ชอบทำร้ายมาก

ค. มุทิตาเป็นทางหมดจดของผู้มีความริษยามาก

ฆ. อุเบกขาเป็นทางหมดจดของผู้มีกำหนัดยินดีมาก

[ดังนั้น พรหมวิหารจึงมี ๔ อย่างตามทางหมดจดของบุคคล ๔ จำพวก]

นอกจากนั้น การใฝ่ใจพิจารณาเหล่าสัตว์มี ๔ อย่างด้วยการน้อมนำประโยชน์ กำจัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ พลอยยินดีสมบัติ[ของผู้อื่น] และไม่ผูกใจ[โดยวางใจเป็นกลาง] และผู้เพียรปฏิบัติที่เจริญอัปปมัญญาเสมอก็ควรเจริญเมตตาเป็นต้นในสัตว์ทั้งปวง เหมือนมารดามีบุตร ๔ คน คือ เด็ก คนป่วย หนุ่มสาว และคนทำงาน ย่อมปรารถนา :-

ก. ให้บุตรคนเล็กเจริญเติบโต

ข. กำจัดความป่วยไข้ของบุตรที่เจ็บป่วย

ค. ให้บุตรผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวนานๆ

ฆ. ไม่ได้ช่วยกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งของบุตรผู้ทำงานของตน

ดังนั้น อัปปมัญญาจึงมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้นนี้

๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔

[ลำดับของพรหมวิหาร ๔ คือ]

ก. ผู้ประสงค์จะเจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้ควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยการบำเพ็ญประโยชน์ก่อน และเมตตาก็มีลักษณะบำเพ็ญประโยชน์[แก่เหล่าสัตว์]

ข. ต่อแต่นั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยการกำจัดทุกข์[ของผู้อื่น] เพราะเห็น ได้ยิน หรือดำริถึงทุกข์[ในอบายเป็นต้น]ที่ย่ำยีเหล่าสัตว์ผู้ต้องการประโยชน์เช่นนี้ และกรุณาก็มีลักษณะกำจัดทุกข์

ค. ต่อจากนั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความพลอยยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ที่ได้รับประโยชน์และพ้นไปจากทุกข์ตามต้องการอย่างนี้ และมุทิตาก็มีลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น]

ฆ. ต่อแต่นั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยลักษณะวางใจเป็นกลาง คือ การวางเฉย เพราะไม่มีสิ่งที่ควรทำ และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นกลาง

ด้วยเหตุนั้น จึงควรทราบลำดับว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสเมตตาก่อนโดยเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา

๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา

นอกจากนั้น อัปปมัญญาทั้งหมดนี้เป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอัปปมัญญาเหล่านี้ และอัปปมัญญาก็ดำเนินไปด้วยการแผ่ไปสู่เหล่าสัตว์ทั้งหมดโดยมิได้จำกัดจำนวนว่า ควรเจริญเมตตาเป็นต้นแก่บุคคลผู้เดียวในสถานที่เพียงเท่านี้ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อัปปมัญญา

ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

“พรหมวิหารมี ๔ อย่างเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น มีลำดับเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า อัปปมัญญา”

๑๒. ฌานที่ได้บรรลุด้วยพรหมวิหาร

[๒๗๐] อนึ่ง ในอัปปมัญญาเหล่านั้นที่มีลักษณะอย่างเดียวกันด้วยการมีอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ อัปปมัญญา ๓ ข้างต้นประกอบด้วยฌาน ๓ (ตามจตุกกนัย) หรือฌาน ๔ (ตามปัญจกนัย) เพราะประกอบด้วยโสมนัสเสมอ

ถามว่า : เหตุใดอัปปมัญญา ๓ ข้างต้นจึงประกอบด้วยโสมนัสเสมอ

ตอบว่า : เพราะสลัดความโกรธเคืองเป็นต้นอันเกิดจากโทมนัส

แต่อุเบกขาสุดท้ายประกอบด้วยฌานเดียวที่เหลือ เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเสมอ เนื่องจากอุเบกขาในพรหมวิหารที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นวางใจเป็นกลางในเหล่าสัตว์เกิดขึ้นโดยปราศจากอุเบกขาเวทนาไม่ได้

๑๓. เสนอความเห็นขัดแย้ง

[๒๗๑] บางคนกล่าวว่า อัปปมัญญา ๔ ก่อให้เกิดฌาน ๔ หรือฌาน ๕ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยสามัญไม่เจาะจงอัปปมัญญาทั้ง ๔ ไว้ในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาตว่า

> ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกมฺปิ วิจารมตฺตํ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกมฺปิ อวิจารํ ภาเวยฺยาสิ, สปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, นิปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, สาตสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, อุเปกฺขา-สหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ.[๕๗๑]
>
> “ภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ให้มีวิตกมีวิจารบ้าง ให้ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารบ้าง ให้ไม่มีวิตกไม่มีวิจารบ้าง ให้มีปีติบ้าง ให้ไม่มีปีติบ้าง ให้มีสุขที่ยินดีบ้าง ให้มีอุเบกขาบ้าง”

---

[๕๗๑] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

๑๔. แถลงแก้ความเห็นขัดแย้ง

เขาควรได้รับการชี้แจงว่า เธออย่าพูดอย่างนี้ เพราะถ้าเข้าใจความตามที่ตรัสไว้โดยสามัญไม่เจาะจง แม้กายานุปัสสนาเป็นต้นก็อาจก่อให้เกิดฌาน ๔ หรือฌาน ๕ และแม้กระทั่งปฐมฌานก็มีไม่ได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น มิจำเป็นต้องกล่าวถึงทุติยฌานเป็นต้น ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคโดยเอาเพียงเงาของศัพท์มาอ้าง โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธวจนะลึกซึ้งยิ่งนัก ควรเข้าไปหาอาจารย์แล้วศึกษาเอาตามพุทธประสงค์เถิด

คำว่า พฺยญฺชนจฺฉายามตฺตํ คเหตฺวา (โดยเอาเพียงเงาของศัพท์มาอ้าง) หมายความว่า ความตั้งจิตมั่นที่แสดงไว้ด้วยศัพท์เป็นต้นว่า เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสติ (เราจะเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ) มีแสดงไว้ด้วยศัพท์เป็นต้นว่า อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสติ (จิตของเราจักตั้งมั่นภายในตน) ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาจุดมุ่งหมายที่มีได้ทั้งสองฝ่ายโดยเอาเพียงเงาของสมาธิที่มีได้โดยศัพท์มาอ้าง[๕๗๒]

ในคำว่า อธิปฺปายโต คเหตพฺพํ (ศึกษาเอาตามพุทธประสงค์เถิด) คำว่า อธิปฺปาย แปลว่า ความประสงค์, ความต้องการ, จุดมุ่งหมาย ซึ่งในที่นี้คือพุทธประสงค์นั่นเอง ดังข้อความว่า

อชฺฌาสโย อธิปฺปาโย อาสโย จาภิสนฺธิ จ
ภาโว'ธิมุตฺติ ฉนฺโทถ โทโส อาทีนโว ภเว.[๕๗๓]

"ความประสงค์, ความต้องการ, จุดมุ่งหมาย (๗ ศัพท์) : อชฺฌาสย, อธิปฺปาย, อาสย, อภิสนฺธิ, ภาว, อธิมุตฺติ, ฉนฺท

โทษ (๒ ศัพท์) : โทส, อาทีนว"

ข้อความที่มีได้โดยปริยายมิได้ระบุไว้โดยตรง เรียกว่า อธิปปายัตถะ หรือภาวัตถะ คือ ความหมายที่ผู้พูดประสงค์ ผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงเข้าใจข้อความนี้ได้ โดยทั่วไปพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มักอธิบายข้อความนี้ไว้เพื่อไม่ให้ผู้อ่านเข้าใจผิดโดยตีความตามตัวอักขระ ดังโบราณาจารย์ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

---

[๕๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๑/๔๖๓

[๕๗๓] อภิธาน. ๓/๗๖๖

กวีน'ธิปฺปาย'มสทฺทโคจรํ
ปเท ผุรนฺตํ มุทุกมฺหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาววาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา'กติโย ตุ ตาทิสา.[๕๗๔]

"บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจจุดมุ่งหมายของกวีซึ่งมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจอรรถอย่างถ่องแท้ วิธีใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้นย่อมจะแสดงจุดมุ่งหมายของกวี"

๑๕. คำอธิบายพระพุทธพจน์

[๒๗๒] กล่าวโดยละเอียดว่า จุดมุ่งหมายของพระดำรัสนั้นมีดังต่อไปนี้ :-

มีเรื่องอยู่ว่า ภิกษุรูปนั้นได้ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมด้วยคำนี้ว่า

สาธุ เม ภนฺเต ภควา สํขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ, ยมหํ ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา เอโก วูปกฏฺโฐ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหเรยฺยํ.[๕๗๕]

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ เมื่อได้ฟังแล้วจะเข้าไปสู่ที่เงียบสงัดผู้เดียว ไม่ประมาท พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ พระเจ้าข้า"

โดยเหตุที่ภิกษุนั้นได้เคยฟังธรรมมาก่อนแล้ว แต่อยู่ในที่นั้น ไม่ยอมไปบำเพ็ญสมณธรรม ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงดุเธอว่า

เอวเมว ปนิเธกจฺเจ โมฆปุริสา มมญฺเญว อชฺเฌสนฺติ, ธมฺเม จ ภาสิเต มมญฺเญว อนุพนฺธิตพฺพํ มญฺญนฺติ.[๕๗๖]

"โมฆบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้วิงวอนให้เราแสดงธรรมอย่างนี้ และเมื่อเราแสดงธรรมแล้วก็เห็นว่าควรติดตามเราอย่างเดียว"

---

๕๗๔ สุโพธา.อภินวฏีกา ๓/๑๑๙

๕๗๕ องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

๕๗๖ องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

แต่พระองค์จะสั่งสอนภิกษุนั้นต่อไปอีก เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัจจัยที่มีกำลังเพื่อบรรลุอรหัตตผล จึงตรัสว่า

ตสฺมาติห เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ, อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสติ สุสณฺฐิตํ, น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสนฺตีติ. เอวญฺหิ เต ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพํ.[๕๗๗]

"ภิกษุ เพราะเหตุนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักตั้งมั่นภายในตน[คืออารมณ์กรรมฐาน] ดำรงมั่นด้วยดี[คือไม่ซัดส่ายสู่อารมณ์ภายนอก] และบาปอกุศลธรรม[คือกามฉันทะเป็นต้น]ที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล"

คำว่า อชฺฌตฺตํ (ภายในตน) คือ โคจรัชฌัตตะ ซึ่งเป็นหนึ่งในอัชฌัตตะ ๔ อย่าง ได้แก่

๑. นิยกัชฌัตตะ ธรรมที่เกิดในตนคือจิตหรือขันธ์ ๕

๒. โคจรัชฌัตตะ อารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ภายในตนด้วยภาวนา คือ อารมณ์กรรมฐานอันได้แก่ รูปนามที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา, อารมณ์ของฌาน และนิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัติ

๓. วิสยัชฌัตตะ อารมณ์ที่เป็นใหญ่ภายในตน คือ ผลสมาบัติ

๔. อัชฌัตตัชฌัตตะ ธรรมภายในตน คือ อายตนะภายใน ๖

ดังข้อความว่า

"คำว่า อชฺฌตฺตํ (ภายในตน) คือ โคจรัชฌัตตะ หมายความว่า ในอารมณ์กรรมฐาน"[๕๗๘]

คำว่า ปริยาทาย (ครอบงำ) ตัดบทเป็น ปริ + อาทาย แปลตามศัพท์ว่า ถือเอาทั้งหมด หมายถึง การไม่ให้โอกาสเกิดกุศลจิต แต่ทำให้เกิดอกุศลจิตอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ดังคัมภีร์มหาฎีกาได้อธิบายว่า

"พึงประกอบบทว่า และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำ

---

[๕๗๗] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

[๕๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๒/๔๖๓

จิตไม่ได้โดยย่ำยีกุศลจิตด้วยการไม่ให้โอกาสเกิดขึ้น”[๕๗๙]

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงมูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) ที่เป็นเพียงการที่จิตมีอารมณ์เดียวโดยเนื่องด้วยรูปนามภายในตน (นิยกัชฌัตตะ) ด้วยโอวาทดังกล่าว ต่อจากนั้นจะทรงแสดงว่า “เธออย่าพอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านี้ ควรเจริญมูลสมาธินั้นตามวิธีที่จะกล่าวต่อไปนี้” จึงตรัสการเจริญเมตตาภาวนาแก่เธอว่า

> ยโต โข เต ภิกฺขุ อชฺฌตฺตํ จิตฺตํ จิตํ โหติ สุสณฺจิตํ, น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺจนฺติ. ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ “เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสติ พหุลีกตา ยานิกตา วตฺถุกตา อนุฏฺจิตา ปริจิตา สุสมารทฺธาติ. เอวญฺหิ เต ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพํ.[๕๘๐]
>
> “ภิกษุ เมื่อใดจิตของเธอจักตั้งมั่น ดำรงมั่นด้วยดีในอารมณ์กรรมฐาน และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้ เมื่อนั้นเธอพึงสำเนียกอย่างนี้ว่า เราจะเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจคือเมตตา) ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้งให้ตั้งมั่น ช่ำชอง พากเพียรดีแล้ว ภิกษุ เธอพึงสำเนียกอย่างนี้แล”

คัมภีร์นี้กล่าวว่า นิยกชฺฌตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยรูปนามภายในตน) โดยมุ่งให้หมายถึงการเจริญสมาธิด้วยการหยั่งเห็นรูปนามภายในตนเป็นหลัก เพราะรูปนามภายในเป็นอารมณ์หลักของการปฏิบัติ แต่รูปนามภายนอกอาจเป็นอารมณ์กรรมฐานได้บ้างในบางคราว ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงอธิบายว่าเป็นโคจรัชฌัตตะตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๔๐) กล่าวว่า ปาฐะเดิมของคัมภีร์นี้ควรมีรูปว่า โคจรชฺฌตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ภายในตน) ข้อความของวิสุทธิมรรคและมหาฎีกาจึงถือว่าไม่ขัดแย้งกัน

---

[๕๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๒/๔๖๓

[๕๘๐] องฺ.อฏฺจก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

คำว่า จิตฺเตกคฺคตามตฺโต (ที่เป็นเพียงการที่จิตมีอารมณ์เดียว) หมายความว่า ความตั้งมั่นที่ผู้เจริญภาวนาเพียงได้บรรลุยังไม่อบรมดี อนึ่ง ความตั้งมั่นนั้นเรียกว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) เพราะเป็นมูลเหตุของสมาธิระดับสูงที่จะกล่าวต่อไป การที่จิตมีอารมณ์เดียวดังกล่าวหมายถึงขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) ดังพระพุทธดำรัสว่า อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนฺ-นิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมาทหามิ (เราตั้งจิตไว้ภายใน ให้อยู่นิ่ง ทำให้สงบ ตั้งมั่นดี) เป็นต้นการที่จิตมีอารมณ์เดียวมีแสดงไว้ก่อน[อัปปนาสมาธิ]แม้ในเทศนาอื่น เพราะตรัสว่า อารทฺธํ โข ปน เม ภิกฺขเว วีริยํ อโหสิ อสลฺลีนํ ฯเปฯ สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ (ภิกษุทั้งหลายเราปรารภความเพียรไม่ย่อท้อ ... จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว) แล้วตรัสว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดจากกาม) เป็นต้น จึงทราบว่าเป็นขณิกสมาธิ ฉันใด แม้ในเทศนานี้ก็ทราบว่าเป็นขณิกสมาธิฉันนั้น[๕๘๑]

แล้วตรัสต่อไปอีกว่า

> ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต, ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ มูลสมาธึ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ ฯเปฯ อุเปกฺขาสห-คตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ.[๕๘๒]
>
> “ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึงเจริญมูลสมาธินี้ให้มีวิตกมีวิจารบ้าง ... ให้มีอุเบกขาบ้าง”

ความหมายของพระเทศนานั้น คือ ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญมูลสมาธินี้โดยเนื่องด้วยเมตตาภาวนาอย่างนี้ เมื่อนั้นเธออย่าพอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านี้ ควรเจริญมูลสมาธินี้ให้บรรลุฌาน ๔ หรือฌาน ๕ แม้ในอารมณ์อื่น[มีปฐวีกสิณเป็นต้น] ตามวิธีว่า ให้มีวิตกมีวิจารบ้าง เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อตรัสอย่างนี้แล้วจะทรงแสดงแก่ภิกษุนั้นว่า เธอควรเจริญภาวนาที่มีพรหม-วิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้นเป็นประธานแล้วเจริญภาวนาโดยเนื่องด้วยฌาน ๔ หรือฌาน ๕ แม้ในอารมณ์อื่น[มีปฐวีกสิณเป็นต้น] จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า

---

[๕๘๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๒/๔๖๔

[๕๘๒] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘-๔๙

ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต. ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กรุณา เม เจโตวิมุตฺติ.[๕๘๓]

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึงสำเนียกอย่างนี้ว่า เราจะเจริญกรุณาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจคือกรุณา)”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาที่มีเมตตาเป็นต้นเป็นประธานโดยเนื่องด้วยฌาน ๔ หรือฌาน ๕ อย่างนี้แล้ว จะแสดงภาวนาที่มีกายานุปัสสนาเป็นต้นเป็นประธานต่อไปอีก จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า

ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต, ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กาเย กายานุปสฺสี วิหริสฺสามิ.[๕๘๔]

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึงสำเนียกอย่างนี้ว่า เราจักตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่”

ครั้นแล้วจึงทรงยังเทศนาให้จบลงโดยมีอรหัตตผลเป็นธรรมสูงสุดว่า

ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต ภวิสฺสติ สุภาวิโต, ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ เยน เยเนว คจฺฉสิ, ผาสุญฺเญว คจฺฉสิ, ยตฺถ ยตฺเถว ฐสฺสสิ, ผาสุญฺเญว ฐสฺสสิ, ยตฺถ ยตฺเถว นิสีทิสฺสสิ, ผาสุญฺเญว นิสีทิสฺสสิ, ยตฺถ ยตฺเถว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสิ, ผาสุญฺเญว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสิ.[๕๘๕]

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ อบรมเป็นอย่างดี เมื่อนั้นเธอจะเดินเป็นสุขในทุกแห่งที่เดิน ยืนเป็นสุขในทุกแห่งที่ยืน นั่งเป็นสุขในทุกแห่งที่นั่ง นอนเป็นสุขในทุกแห่งที่นอน”

คำว่า คจฺฉสิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมุ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย + สิ วิภัตติ แปลง คมุ เป็น คจฺฉ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๑๓) ว่า คมิสฺส

---

[๕๘๓] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘-๔๙

[๕๘๔] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๙

[๕๘๕] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๙

ฆมฺมคคฺฆ (แปลง คมุ ธาตุเป็น ฆมฺม และ คคฺฆ ได้บ้าง) ได้รูปว่า ฆมฺมติ (ย่อมไป), ฆมฺมตุ (จงไป), คคฺฆติ (ย่อมไป) ดังข้อความว่า

ตตฺถ คคฺฆสีติ คมิสฺสสิ.[๕๘๖]

"ในพากย์นั้น คำว่า คคฺฆสิ แปลว่า จะเดิน"

ตามวิธีอธิบายศัพท์ในภาษาบาลี มีกฎว่า "เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น" บทขยายว่า คมิสฺสสิ เปลี่ยนบทตั้งคือ คคฺฆ เป็น คมุ และเปลี่ยนบทตั้งคือ สิ เป็น สฺสสิ การอธิบายความในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมาย ๒ ประการ คือ

๑. แปลง คมุ ธาตุเป็น คคฺฆ เพราะอธิบาย คมุ ธาตุด้วย คคฺฆ ศัพท์

๒. ลง สิ วิภัตติในปัจจุบันใกล้อนาคต เพราะอธิบาย สิ วิภัตติด้วย สฺสสิ วิภัตติที่ลงในอนาคตกาล

ปัจจุบันกาลที่ประกอบใช้วัตตมานาวิภัตติ จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. นิจจปวัตติ	ปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ เช่น

- อิห ปพฺพตา ติฏฺฐนฺติ (ภูเขาตั้งอยู่ในที่นี้) หมายความว่า ภูเขาตั้งอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปลงตามอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต จึงเป็นปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ

- จนฺทิมสูริยา ปริยายนฺติ ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมเวียนไป ส่องสว่างทิศทั้งหลายรุ่งโรจน์อยู่) หมายความว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์เวียนส่องสว่างทิศอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงตามอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต จึงเป็นปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ เวสาลิยํ มหาวเน มกฺกฏึ อามิเสน อุปลาเปตฺวา ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ.[๕๘๗]

"สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งให้อาหารเลี้ยงลิงตัวเมียในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลี แล้วเสพเมถุนธรรมกับนางลิงนั้น"

ปฏิเสวตีติ ปจุรปฏิเสวโน โหติ. ปจุรตฺเถ หิ วตฺตมานวจนํ.[๕๘๘]

---
[๕๘๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๒/๔๖๕	[๕๘๗] วิ.มหา. ๑/๔๐/๒๗	[๕๘๘] วิ.มหา.อ. ๑/๔๐/๒๓๘

"คำว่า ปฏิเสวติ (เสพ) หมายความว่า ย่อมเป็นผู้เสพโดยมาก ลงวัตตมานาวิภัตติลงในความหมายว่า มาก"

ปจุรปฏิเสวโน โหตีติ พหุลปฏิเสวโน โหติ. ทิวเส ทิวเส นิรนฺตรํ ปฏิ-เสวตีติ อตฺโถ. ปจุรตฺเถ หิ วตฺตมานวจนนฺติ สพฺพทาปฏิเสวนาภาเวปิ "อิห มลฺลา ยุชฺฌนฺตี"ติอาทีสุ วิย พาหุลฺลวุตฺตึ อุปาทาย วตฺตมานวจนํ.[๕๘๙]

"คำว่า ปจุรปฏิเสวโน โหติ แปลว่า ย่อมเป็นผู้เสพโดยมาก หมายความว่า เสพเสมอทุกวัน"

คำว่า ปจุรตฺเถ หิ วตฺตมานวจนํ (ลงวัตตมานาวิภัตติลงในความหมายว่า มาก) หมายความว่า แม้เมื่อไม่มีการเสพตลอดเวลา ก็ลงวัตตมานาวิภัตติโดยหมายถึงการเป็นไปโดยมากดังคำว่า อิห มลฺลา ยุชฺฌนฺติ (นักมวยสู้กันบนเวทีนี้)"

๒. สมีปะ ปัจจุบันใกล้อดีต หรือปัจจุบันใกล้อนาคต เช่น

- กุโต อาคจฺฉสิ ตฺวํ (ท่านมาจากที่ไหน) หมายความว่า คำถามนี้กล่าวถึงคนที่มาถึงแล้วนั่งหรือยืนอยู่ ไม่ใช่กำลังเดินมาถึง จึงเป็นปัจจุบันใกล้อดีต ดังข้อความว่า

กุโต จ ตฺวํ ภิกฺขุ อาคจฺฉสีติ นิสินฺโน โส ภิกฺขุ น อาคจฺฉติ, อตฺถโต ปน อาคโต โหติ, เอวํ สนฺเตปิ วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนํ ลพฺภติ, ตสฺมา น โทโส.[๕๙๐]

"ปาฐะว่า กุโต จ ตฺวํ ภิกฺขุ อาคจฺฉสิ (ภิกษุ เธอมาจากไหน) หมายความว่า ภิกษุนั้นผู้นั่งแล้วไม่ใช่กำลังมา แต่โดยเนื้อความชื่อว่าเป็นผู้มาแล้ว กระนั้นก็ตาม วัตตมานาวิภัตติย่อมมีได้ในอดีตใกล้ปัจจุบัน ดังนั้นจึงไม่มีโทษ"

- ธมฺมํ เต เทเสมิ, สาธุกํ สุโณหิ (เราจะแสดงธรรมแก่เธอ จงสดับด้วยดีเถิด) หมายความว่า คำนี้กล่าวถึงกิริยาที่ใกล้จะแสดงธรรม ไม่ใช่กำลังแสดงธรรมอยู่ จึงเป็นปัจจุบันใกล้อนาคต

---

[๕๘๙] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๐/๔๗

[๕๙๐] วิ.มหา.อ. ๒/๔๓๒/๑๒๗

- ยสฺมึ มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ.[๕๙๑]

"มหานาม เมื่อใด อริยสาวกย่อมหมั่นระลึกถึงตถาคต เมื่อนั้น จิตของเขาจักไม่ถูกราคะย่ำยี"

คำว่า โหติ ในพากย์ที่ ๒ เป็นปัจจุบันใกล้อนาคต จึงมีความหมายว่า "จักเกิดขึ้น" ดังข้อความว่า

> เนว โหตีติ น อุปฺปชฺชิสฺสติ. อิทญฺหิ สมีปวตฺตมานเมว โหติ, น ปจฺจุปฺปนฺนวตฺตมานํ. สมีปญฺจ อดีตานาคตวเสน ทุวิธํ โหติ. อิธ ปน อนาคตเมว ปจฺจุปฺปนฺนสมีปํ อธิปฺเปตํ.[๕๙๒]
>
> "คำว่า เนว โหติ แปลว่า จักไม่เกิดขึ้น กล่าวคือ คำนี้เป็นปัจจุบันใกล้[อนาคต] ไม่ใช่ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น อนึ่ง ปัจจุบันอันใกล้มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นปัจจุบันใกล้อดีตและปัจจุบันใกล้อนาคต แต่ในที่นี้ประสงค์เอาอนาคตอันใกล้ปัจจุบัน"

๓. ปวัตตูปรตะ ปัจจุบันที่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป <ปวตฺต = เป็นไป + อุปรต = งดเว้น> เช่น

- อหํ มํสํ น ขาทามิ (เราไม่เคี้ยวกินเนื้อ) หมายความว่า เราไม่เคี้ยวกินเนื้อที่เคยกินมาก่อน ไม่ใช่หมายถึงการกำลังเคี้ยวกินเนื้ออยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

- เนว ปาณํ หนติ น อทินฺนํ อาทิยติ (เขาไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์) หมายความว่า เขาไม่ฆ่าสัตว์หรือลักทรัพย์ที่เคยทำมาก่อน จึงเป็นปัจจุบันที่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

๔. ปวัตตาวิรตะ ปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป <ปวตฺต = เป็นไป + อวิรต = ไม่งดเว้น> เช่น

- มํสํ ขาทามิ โภ อหํ (ท่านผู้เจริญ เราเคี้ยวกินเนื้อ) หมายความว่า เราเคี้ยวกินเนื้อที่เคยกินมาก่อน ไม่ใช่หมายถึงการกำลังเคี้ยวกินเนื้ออยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

---

๕๙๑ องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๔

๕๙๒ มณิทีปฏีกา หน้า ....

- อปิ นุ เต คหปติ กุเล ทานํ ทียติ (ดูกรคหบดี ท่านยังให้ทานในสกุลของท่านอยู่หรือไร) หมายความว่า ท่านยังให้ทานในสกุลอยู่ตามปกติหรือไร ไม่ใช่หมายถึงกิริยากำลังให้ทานอยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

- ทียติ เม ภนฺเต กุเล ทานํ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมให้ทานในสกุลของกระผมอยู่) หมายความว่า กระผมยังให้ทานในสกุลอยู่ตามปกติ ไม่ใช่หมายถึงกิริยากำลังให้ทานอยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวถึงปัจจุบัน ๔ ประเภทโดยสรุปความจากคัมภีร์การิกา (คาถา ๔๖๗-๗๐) ว่า

นิจฺจปฺปวตฺติ สมีโป ปวตฺตูปรโต ตถา
ปวตฺตาวิรโต เจติ วตฺตมาโน จตุพฺพิโธ.
อิห ปพฺพตา ติฏฺฐนฺติ กุโต อาคจฺฉสิ ตุวํ
อหํ มํสํ น ขาทามิ มํสํ ขาทามิ โภ อหํ.[๕๙๓]

"ปัจจุบันมี ๔ ประเภท คือ นิจจปวัตติ สมีปะ ปวัตตูปรตะ และปวัตตาวิรตะ เช่น อิห ปพฺพตา ติฏฺฐนฺติ (ภูเขาตั้งอยู่ในที่นี้), กุโต อาคจฺฉสิ ตุวํ (ท่านมาจากที่ไหน), อหํ มํสํ น ขาทามิ (เราไม่เคี้ยวกินเนื้อ), มํสํ ขาทามิ โภ อหํ (ท่านผู้เจริญ เราเคี้ยวกินเนื้อ)

พาลาวตารฎีกาใหม่และพาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระกล่าวถึงปัจจุบัน ๔ ประเภท แต่มีลำดับและชื่อต่างกันเล็กน้อยกับข้อความในคัมภีร์การิกา ดังนี้คือ

๑. ปวัตโตปรตะ ปัจจุบันที่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป เช่น น ขาทติ อยํ มํสํ (บุคคลนี้ไม่เคี้ยวกินเนื้อ)

๒. ปวัตตาวิรตะ ปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป เช่น กีฬนฺติธ กุมารกา (เด็กทั้งหลายเล่นอยู่ในที่นี้)

๓. นิจจปวัตตะ ปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ เช่น ปพฺพตา อิห ติฏฺฐนฺติ (ภูเขาตั้งอยู่ในที่นี้)

---

[๕๙๓] กัจ.สุตตัตถะ ๒๗๘

๔. สามีปะ ปัจจุบันใกล้อดีต หรือใกล้อนาคต เช่น อาคจฺฉามิ ตโต อหํ (เรามาจากที่นั้น), คจฺฉามิ กาสินํ ปุรํ (เราจะไปสู่เมืองของชาวกาสี) <สมีเป ภโว สามีโป = ปัจจุบันที่มีในที่ใกล้ ชื่อว่า สามีปะ (สมีป ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)>

ปวตฺโตปรโต เจว ปวตฺตาวิรโต ตถา
นิจฺจปฺปวตฺโต สามีโป วตฺตมาโน จตุพฺพิโธ.[๕๙๔]

"ปัจจุบันมี ๔ ประเภท คือ ปวัตโตปรตะ ปวัตตาวิรตะ นิจจปวัตตะ และสามีปะ เช่น"

น ขาทติ อยํ มํสํ กีฬนฺตีธ กุมารกา
ปพฺพตา อิห ติฏฺฐนฺติ อาคจฺฉามิ ตโต อหํ.[๕๙๕]

"พวกเด็กเล่นอยู่ในที่นี้ บุคคลนี้ไม่เคี้ยวกินเนื้อ ภูเขาตั้งอยู่ในที่นี้ เรามาจากที่นั้น"

ด้วยเหตุดังกล่าว พึงทราบว่าเมตตาเป็นต้นก่อให้เกิดฌาน ๓ หรือฌาน ๔ ส่วนอุเบกขาก่อให้เกิดฌานอย่างเดียวที่เหลือ [คือ จตุตถฌานตามจตุกกนัย หรือปัญจมฌานตามปัญจกนัย] ดังจะเห็นได้ว่า ในพระอภิธรรมปิฎกได้ทรงจำแนกไว้ตามที่กล่าวมานี้

ข้อความว่า "ในพระอภิธรรมปิฎก" คือ จิตตุปปาทกัณฑ์ในคัมภีร์ธัมมสังคณี[๕๙๖] และอัปปมัญญาวิภังค์ในคัมภีร์วิภังค์[๕๙๗] เป็นต้น

๑๖. อานุภาพพิเศษของพรหมวิหารแต่ละอย่าง

[๒๗๓] พรหมวิหารเหล่านี้แม้จะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยฌาน ๓ หรือฌาน ๔ และฌานอย่างเดียวที่เหลือตามที่กล่าวมานี้ ก็มีอานุภาพพิเศษที่ต่างกันโดย

---

[๕๙๔] พา.อภินวฎีกา ๕/๒๙๗
[๕๙๕] พา.คัณฐิ. ๒/๙
[๕๙๖] อภิ.สงฺ. ๓๔/๒๕๑-๖๒/๗๖-๘
[๕๙๗] อภิ.วิ. ๓๕/๖๘๓-๙๘/๓๓๘-๔๕

จำแนกเป็นเมตตาเจโตวิมุตติที่มีสุภวิโมกข์เป็นผลสูงสุด เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า เมตตา-เจโตวิมุตติเป็นต้นมีตรัสระบุไว้ว่ามีสุภวิโมกข์เป็นผลสูงสุดเป็นต้นในหลิททวสนสูตร ดังพระพุทธดำรัสว่า

> สุภปรมาหํ ภิกฺขเว เมตฺตํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ. อากาสานญฺจา-ยตนปรมาหํ ภิกฺขเว กรุณํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ. วิญฺญาณญฺจายตน-ปรมาหํ ภิกฺขเว มุทิตํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ. อากิญฺจญฺญายตนปรมาหํ ภิกฺขเว อุเปกฺขํ เจโต-วิมุตฺตึ วทามิ.[๕๙๘]
>
> “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุตติว่ามีสุภวิโมกข์เป็นผลสูงสุด เรากล่าวกรุณาเจโตวิมุตติว่ามีอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด เรากล่าวมุทิตาเจโตวิมุตติว่ามีวิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด เรากล่าวอุเบกขาเจโตวิมุตติว่ามีอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด”

ถาม : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเจโตวิมุตติเหล่านี้ไว้อย่างนี้

ตอบ : เพราะเจโตวิมุตติเหล่านี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์นั้นๆ [มีสุภวิโมกข์เป็นต้น]

๑๗. เมตตามีสุภวิโมกข์เป็นผลสูงสุด

กล่าวโดยพิสดารว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นที่รักพอใจสำหรับผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ ลำดับนั้น เมื่อเธอน้อมจิตไปในสีที่บริสุทธิ์สะอาด [คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว] จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายในสีเขียวเป็นต้นนั้น เพราะคุ้นเคยลักษณะที่ไม่น่ารังเกียจ ดังนั้น เมตตาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่สุภวิโมกข์ (กสิณฌานที่มีสีสะอาด) [โดยความเป็นปกตูปนิสสย-ปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีกำลังซึ่งทำด้วยดีโดยความเป็นศรัทธาและศีลเป็นต้นที่ประพฤติแล้วหรืออุตุและโภชนะเป็นต้นที่เสพแล้ว] ไม่เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสเมตตาว่ามีสุภวิโมกข์เป็นผลสูงสุด

---
[๕๙๘] สํ.ม. ๑๙/๒๓๕/๑๐๕-๖

๑๘. กรุณามีอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น ผู้เจริญกรุณาอยู่เสมอที่พิจารณาเห็นทุกข์ของเหล่าสัตว์ที่มีรูปซึ่งถูกทุบตีด้วยท่อนไม้เป็นต้นเป็นเหตุ มักเกิดกรุณา จึงเห็นชัดโทษในรูป ลำดับนั้น เมื่อเธอเพิกรูปกสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง (เว้นอากาสกสิณ) แล้ว น้อมจิตไปในอากาส-บัญญัติที่เพิกถอนรูปออก จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายในอากาสบัญญัตินั้น เพราะได้เห็นชัดโทษของรูป ดังนั้น กรุณาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่อากาสานัญจายตนสมาบัติ ไม่เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสกรุณาว่ามีอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

๑๙. มุทิตามีวิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น ผู้เจริญมุทิตาอยู่เสมอที่พิจารณาเห็นจิตของเหล่าสัตว์ผู้เกิดความร่าเริงด้วยเหตุทำให้ร่าเริงนั้นๆ มักเกิดมุทิตา จิตของเขาจึงคุ้นเคยในการรับรู้จิต ลำดับนั้น เมื่อเธอล่วงพ้นอากาสานัญจายตนฌานที่ได้บรรลุตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปใน[อากาสานัญจายตน]วิญญาณอันมีอากาสบัญญัติเป็นอารมณ์ จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายใน[อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้น ดังนั้น มุทิตาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ไม่เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสมุทิตาว่ามีวิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

๒๐. อุเบกขามีอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น จิตของผู้เจริญอุเบกขาอยู่เสมอมักชำนาญในการยึดถือบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ เพราะเบือนหน้าออกจากการยึดถือปรมัตถ์มีสุขทุกข์เป็นต้น เนื่องจากมิได้ใฝ่ใจพิจารณาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นสุข หรือพ้นจากทุกข์ หรืออย่าปราศจากสุขที่ได้รับแล้ว” ลำดับนั้น เมื่อเขาที่มีจิตเบือนหน้าออกจากการยึดถือปรมัตถ์ และมีจิตชำนาญในการยึดถือบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ ล่วงพ้นวิญญาณัญจายตนฌานที่ได้บรรลุตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปในอภาวบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์คือความไม่มีแห่ง[อากาสานัญจายตน]

วิญญาณ จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายในอภาวบัญญัตินั้น ดังนั้น อุเบกขาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่อากิญจัญญา-ยตนสมาบัติ ไม่เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสอุเบกขาว่ามีอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับสิงหลมีรูปว่า สมฺปตฺตสุขโต วา มา วิมุจฺจนฺตุ (หรืออย่าพ้นไปจากสุขที่ได้รับแล้ว) แต่ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย มีรูปว่า สมฺปตฺตสุขโต วา มา วิยุชฺชึสุ (หรืออย่าปราศจากสุขที่ได้รับแล้ว) วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๔๙) แปลตามปาฐะที่พบในฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เพราะคำว่า วิยุชฺชึสุ (ปราศไป) สอดคล้องกับคำว่า วิคจฺฉนฺตุ(พรากไป) ในคำเจริญมุทิตาที่โบราณาจารย์นิยมใช้สืบต่อกันมาว่า ยถา-ลทฺธสมฺปตฺติโต มาวิคจฺฉนฺตุ (อย่าพรากจากสมบัติที่ได้รับแล้ว)

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยทั้งหมดมีรูปว่า อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขํ จิตฺตํ โหติ แต่คำว่า ทุกฺขํ (เป็นทุกข์) ไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในเรื่องนี้ ดังนั้น จึงแปลตามฉบับสิงหลที่มีรูปว่า ทกฺขํ (ชำนาญ) ในคำว่า อวิชฺชมานคฺคหณทกฺขํ จิตฺตํ โหติ (จิตมักชำนาญในการยึดถือบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ และ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานคฺคหณทกฺขจิตฺตสฺส จ (และมีจิตชำนาญในการยึดถือบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์)

๒๑. อัปปมัญญาทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์

[๒๗๔] เมื่อเข้าใจอานุภาพของอัปปมัญญาเหล่านี้โดยเนื่องด้วยสุภวิโมกข์เป็นต้นอย่างนี้แล้ว ควรทราบต่อไปอีกว่าอัปปมัญญาทั้งหมดนี้ทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทาน-บารมีเป็นต้นบริบูรณ์ กล่าวคือ :-

๑. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย มีจิตสม่ำเสมอในสัตว์ทั้งหลาย โดยมีอัธยาศัยบำเพ็ญประโยชน์ ไม่นิ่งดูดายต่อทุกข์ของเหล่าสัตว์ ต้องการให้สมบัติพิเศษที่เขาได้รับแล้วดำรงอยู่นาน และไม่ลำเอียงในสรรพสัตว์ จึงให้ทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขของสรรพสัตว์[ผู้มาหาเพื่อรับทาน]โดยมิได้จำแนกว่าควรให้แก่ผู้นี้ ไม่ควรให้แก่ผู้นี้ (ทานบารมี)

๒. หลีกเลี่ยงการทำร้ายสัตว์เหล่านั้น ได้สมาทานศีล (ศีลบารมี)

๓. ประพฤติเนกขัมมะ (การออกบวช) เพื่อบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ [เพราะศีลของบรรพชิตบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง] (เนกขัมมบารมี)

๔. อบรมปัญญาให้หมดจดเพื่อไม่ให้หลงงมงายในคุณหรือโทษของสัตว์ทั้งหลาย(ปัญญาบารมี)

๕. ปรารภความเพียรอยู่เสมอเพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (วิริยบารมี)

๖. แม้ได้บรรลุความกล้าหาญด้วยอำนาจความเพียรอันสูงสุดแล้ว ก็ยอมอดกลั้น[ไม่ตอบโต้]ต่อความผิดต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลาย (ขันติบารมี)

๗. รักษาปฏิญญาที่ตนได้กระทำว่าจักให้หรือกระทำสิ่งนี้แก่ท่าน (สัจจบารมี)

๘. มุ่งมั่นไม่หวั่นไหว[ในทานบารมีเป็นต้นที่ตนสมาทานแล้ว] เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (อธิฏฐานบารมี)

๙. ทำอุปการะก่อนด้วยเมตตาที่แน่วแน่ในสัตว์เหล่านั้น (เมตตาบารมี)

๑๐. ไม่หวังผลตอบแทนด้วยอุเบกขา (อุเบกขาบารมี)

พระโพธิสัตว์ทั้งหลายได้บำเพ็ญกัลยาณธรรมทั้งปวงตามนัยที่กล่าวมานี้จนถึงบำเพ็ญทศพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ และพุทธธรรม ๑๘ ให้บริบูรณ์ ดังนั้น อัปปมัญญาทั้งหมดนี้จึงทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานบารมีเป็นต้นบริบูรณ์โดยประการฉะนี้

ทศพลญาณ ๑๐[๕๙๙] คือ

๑. ฐานาฐานญาณ ญาณรู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล

๒. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุถึงภูมิและนิพพานทั้งหมด

๓. อเนกธาตุนานาธาตุญาณ ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน

๔. นานาธิมุตติกตาญาณ ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน

๕. วิปากเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันของผลกรรม

---

[๕๙๙] ม.มู. ๑๒/๑๔๘/๑๐๗, องฺ.ทสก. ๒๔/๒๑/๒๗

๖. สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมองความหมดจดและการออกจากฌาน

๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน

๙. ทิพยจักษุญาณ ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ

เวสารัชชญาณ คือ ปัญญาอาจหาญของพระตถาคตในฐานะ ๔[๖๐๐] ได้แก่

๑. ญาณอันแกล้วกล้าในความเป็นพระพุทธเจ้า

๒. ญาณอันแกล้วกล้าในความสิ้นอาสวะ

๓. ญาณอันแกล้วกล้าในอันตรายิกธรรม คือ ธรรมก่ออันตรายต่อมรรคผล

๔. ญาณอันแกล้วกล้าในธรรมที่นำออกจากวัฏฏะ

โบราณาจารย์พม่าได้ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.[๖๐๑]

“พระมหามุนีทรงเป็นผู้องอาจในฐานะ ๔ ประการเหล่านี้ คือ ธรรมอันทำอันตราย ธรรมที่นำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นอาสวะ”

อสาธารณญาณ คือ พระญาณเฉพาะของพระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก[๖๐๒] มี ๖ ประการ ได้แก่

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา

๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหารย์

๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัย

๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

---

๖๐๐ ม.มู. ๑๒/๑๕๐/๑๑๑

๖๐๑ วิสุทฺธารามิกมหาเถรุปฺปตฺติทีปนี ๒๒

๖๐๒ ขุ.ป. ๓๑/๑๒๑/๑๓๗

๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง

๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง

พุทธธรรม คือ คุณธรรมเฉพาะของพระพุทธเจ้า พบในคัมภีร์มูลฎีกา[๖๐๓] และชินาลังการฎีกา (หน้า ๒๕) มี ๑๘ ประการ ได้แก่

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อตีตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ)

๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อนาคตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ)

๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (ปจฺจุปฺปนฺนํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ)

๔. กายกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้าคล้อยตามพระญาณ(สพฺพํกายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ)

๕. วจีกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ วจีกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ)

๖. มโนกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ มโนกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ)

๗. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ (นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ)

๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งการแสดงธรรม [คือ แม้จะแสดงธรรมอย่างต่อเนื่อง ธรรมก็ไม่หมดสิ้นไป] (นตฺถิ ธมฺมเทสนาย นตฺถิ)

๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น (วีริยสฺส นตฺถิ)

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ (สมาธิสฺส นตฺถิ)

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา (ปญฺญาย นตฺถิ)

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิมุตติญาณ (วิมุตฺติยา หานิ)

---

[๖๐๓] อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๑/๒

๑๓. ปราศจากการเล่นสนุก (นตฺถิ ทวา)

๑๔. ปราศจากความผิดพลาด (นตฺถิ รวา)

๑๕. ปราศจากสิ่งที่ไม่สัมผัสด้วยพระญาณ (นตฺถิ อผุฏํ)

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง (นตฺถิ เวคายิตตฺตํ)

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย (นตฺถิ อพฺยาวฏมโน)

๑๘. ปราศจากความวางเฉย โดยมิได้พิจารณาด้วยพระญาณ (นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขา-นุเปกฺขา)

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค[๖๐๔] มีข้อความว่า

๑. พระตถาคตไม่มีกายทุจริต (นตฺถิ ตถาคตสฺส กายทุจฺจริตํ)

๒. ไม่มีวจีทุจริต (นตฺถิ วจีทุจฺจริตํ)

๓. ไม่มีมโนทุจริต (นตฺถิ มโนทุจฺจริตํ)

๔. พระญาณในอดีตของพระพุทธเจ้า ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อตีเต พุทฺธสฺส อปฺปฏิหตญาณํ)

๕. พระญาณในอนาคต ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อนาคเต พุทฺธสฺส อปฺปฏิหตญาณํ)

๖. พระญาณในปัจจุบัน ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (ปจฺจุปฺปนฺเน พุทฺธสฺส อปฺปฏิหต-ญาณํ)

๗. กายกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ กายกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณา-นุปริวตฺติ)

๘. วจีกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ วจีกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณา-นุปริวตฺติ)

๙. มโนกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ มโนกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณานุปริวตฺติ)

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ (นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ)

---

[๖๐๔] ที.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๘๘-๘๙

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น (นตฺถิ วีริยสฺส หานิ)

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสติ (นตฺถิ สติยา หานิ)

๑๓. ปราศจากการเล่นสนุก (นตฺถิ ทวา)

๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน (นตฺถิ รวา)

๑๕. ปราศจากความหวั่นไหว (นตฺถิ จลิตํ)

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง (นตฺถิ สหสา)

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย (นตฺถิ อพฺยาวโฏ มโน)

๑๘. ปราศจากอกุศลจิต (นตฺถิ อกุสลจิตฺตํ)

ที่ประเทศพม่ามีบทสวดมนต์บทหนึ่งชื่อว่า อาเวณิกคุณ กล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการตามข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและชินาลังการฎีกา บทสวดมนต์นี้พบในหนังสือสามเณรวัตร ฉบับวิสุทธาราม (หน้า ๕๐) มีข้อความดังต่อไปนี้

ก. พุทฺธานํ ชีวิตสฺส น สกฺกา เกนจิ อนฺตราโย กาตุํ.

ข. พุทฺธานํ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส น สกฺกา เกนจิ อนฺตราโย กาตุํ.

ค. พุทฺธานํ อสีติยา อนุพฺยญฺชนานํ พฺยามปฺปภาย วา น กฺกา เกนจิ อนฺตราโย กาตุํ.

ฆ. พุทฺธานํ อภิหฏานํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ น สกฺกา เกนจิ อนฺตราโย กาตุํ. ตถา เมโหตุ.

๑. อตีตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ.

๒. อนาคตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ.

๓. ปจฺจุปฺปนฺนํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ.

๔. อิเมหิ ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ.

๕. สพฺพํ วจีกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ.

๖. สพฺพํ มโนกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ.

๗. อิเมหิ ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ.

๘. นตฺถิ ธมฺมเทสนาย หานิ.

๙. นตฺถิ วีริยสฺส หานิ.

๑๐. นตฺถิ สมาธิสฺส หานิ.

๑๑. นตฺถิ ปญฺญาย หานิ.

๑๒. นตฺถิ วิมุตฺติยา หานิ.

๑๓. อิเมหิ ทฺวาทสหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ทวา.

๑๔. นตฺถิ รวา.

๑๕. นตฺถิ อผุฏฺฐํ.

๑๖. นตฺถิ เวคายิตตฺตํ.

๑๗. นตฺถิ อพฺยาวฏมโน.

๑๘. นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา.

อิเมหิ อฏฺฐารสหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นโม.

สสทฺธมฺมคณุตฺตโม สมฺมาสมฺพุทฺโธ สปริวารํ สญาติคณํ รกฺขตุ มํ จิรํ สทา.

สพฺพกามทโท โหตุ มยฺหเมว จิรํ สทา.

“ก. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าได้

ข. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าได้

ค. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อปัจจัย ๔ ที่นำไปถวายเฉพาะพระพุทธเจ้าได้

ฆ. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระอนุลักษณะ ๘๐ หรือพระรัศมีที่แผ่ซ่านไปข้างละวาได้

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้งทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม

๓ ประการเหล่านี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๕. วจีกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๖. มโนกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๖ ประการเหล่านี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ[ที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์]

๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งการแสดงธรรม[คือ แม้จะแสดงธรรมอย่างต่อเนื่อง ธรรมก็ไม่หมดสิ้นไป]

๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิมุตติญาณ

๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ ปราศจากการเล่นสนุก

๑๔. ปราศจากความผิดพลาด

๑๕. ปราศจากสิ่งที่ไม่สัมผัสด้วยพระญาณ

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย

๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยมิได้พิจารณาด้วยพระญาณ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๑๘ ประการเหล่านี้ ขอพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสัทธรรมและพระอริยสงฆ์ผู้สูงสุดจงคุ้มครองข้าพเจ้า บริวาร และหมู่ญาติตลอดกาลนาน จงมอบสิ่งที่น่าปรารถนายินดีทุกอย่างแก่ข้าพเจ้า”

ข้อความใน ๔ ประโยคแรกของบทสวดมนต์นี้ได้เพิ่มคุณธรรมเฉพาะของพระพุทธเจ้า ๔ ประการโดยสรุปความมาจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๖๐๕] ส่วนคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์[๖๐๖] กล่าวถึงข้อความดังกล่าวแตกต่างไปเล็กน้อยโดยกล่าวว่า ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อปัจจัย ๔ ที่นำไปถวายเฉพาะพระพุทธเจ้า ชีวิตของพระพุทธเจ้า มหาบุรุษลักษณะ ๓๒

๖๐๕ วิ.มหา.อ. ๑/๑๖/๑๘๒-๘๓

๖๐๖ ขุ.พุทฺธ.อ. ๑๘/๔๓๓

พระอนุลักษณะ ๘๐ และรัศมีของพระพุทธเจ้า”

อนึ่ง ในบทสวดมนต์ฉบับหลวงของพม่าที่ชื่อว่า สีริมังคลาปริตตอ (หน้า ๑๓๙) ได้บันทึกบทสวดมนต์ที่ชื่อว่า ธารณปริต บทสวดมนต์นี้กล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการโดยมีเนื้อหาส่วนใหญ่ใกล้เคียงกับข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและชินาลังการฎีกา อีกทั้งมีข้อความบางส่วนจากอรรถกถาของปาฏิกวรรค แต่ธารณปริตรนั้นไม่พบในพระสุตตันตปิฎก แม้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับต่างๆ ก็มิได้เอ่ยถึงชื่อธารณปริตรไว้ นอกจากนั้น คำบาลีบางศัพท์ที่ปรากฏในพระปริตรนี้ก็เป็นคำแปลกๆ ที่แปลไม่ได้ และไม่มีใช้ในสถานที่อื่น เช่นคำว่า อิลฺลิ มลฺลิ, ติลฺลิ มลฺลิ เป็นต้น ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณาจารย์ชาวพม่าจึงไม่นิยมสวดพระปริตรบทนี้

จบปริจเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส (คำอธิบายพรหมวิหาร) ของเรื่องสมาธิภาวนา ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๑๐

อารุปปนิทเทส : คำอธิบายอรูปฌาน

๑. คำอธิบายอากาสานัญจายตนฌาน

[๒๗๕] ในอรูปฌาน ๔ ที่แสดงโดยย่อต่อจากพรหมวิหาร ลำดับแรก ผู้ต้องการจะเจริญอากาสานัญจายตนฌานย่อมพิจารณาเห็นโทษของรูปกายหยาบโดยเนื่องด้วยโทษคือการจับท่อนไม้เป็นต้นและโรคนับพันมีโรคตาและโรคหูเป็นต้นเหล่านี้ แล้วยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณ ๙ อย่างมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากปริจฉินนากาสกสิณ (กสิณคืออากาศที่ถูกกำหนดขอบเขต) เพื่อล่วงพ้นรูปกายหยาบนั้น

คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะกำจัด คือ กำจัดนิวรณ์ด้วยการข่มไว้

๒. สภาวะเพ่ง คือ เพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น หรือเพ่งไตรลักษณ์

ฌานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน ฌานเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น คือ อุปจารสมาธิ และสมาบัติ ๘ ฌานประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า สมถฌาน

๒. ลักขณูปนิชฌาน ฌานเพ่งไตรลักษณ์ คือ วิปัสสนาญาณที่เพ่งไตรลักษณ์ หรือพระนิพพานที่เพ่งลักษณะที่มีจริงไม่ผันแปร ฌานประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า วิปัสสนาฌาน

อารัมมณูปนิชฌานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. รูปฌาน ฌานเพ่งรูปมีวงกสิณเป็นต้น แบ่งออกเป็น :-

ก. รูปฌาน ๔ ตามสุตตันตนัย ได้แก่

- ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก (สภาวะน้อมจิตสู่อารมณ์เพื่อให้อารมณ์ปรากฏชัดเจน) วิจาร (สภาวะเคล้าคลึงอารมณ์ที่ปรากฏชัด) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุขใจ) เอกัคคตา (ความตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว)

- ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ข. รูปฌาน ๕ ตามอภิธัมมนัย ได้แก่

- ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
- ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
- ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ปัญจมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ฌานเพ่งนาม ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ผู้ที่ได้บรรลุรูปฌานแล้วเสียชีวิตในขณะที่ฌานไม่เสื่อม คือ ในขณะกำลังเข้าฌานอยู่ ย่อมไปเกิดเป็นรูปพรหม คือ พรหมที่มีรูป ในพรหมโลกชั้นรูปภูมิ แบ่งออกเป็น :-

- ปฐมฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นปุโรหิตา พรหมชั้นมหาพรหม
- ทุติยฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปริตตาภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา พรหมชั้นอาภัสสรา
- ตติยฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา พรหมชั้นสุภกิณหา
- จตุตถฌานภูมิ คือ พรหมชั้นเวหัปผลา

รูปพรหมที่อยู่ในพรหมโลก ๑๐ ชั้นเหล่านี้เป็นรูปพรหมทั่วไป แต่ยังมีรูปพรหมอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า อสัญญสัตตพรหม คือ พรหมที่มีเพียงรูปไม่มีนาม จึงได้ชื่อว่า อสัญญ-สัตต์ คือ เหล่าสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา หมายถึง ไม่มีนามทุกอย่างมีสัญญาและเวทนาเป็นต้น คนไทยเรียกพรหมประเภทนี้ว่า “พรหมลูกฟัก” ในชาติก่อนเขาเป็นคนที่บรรลุถึงฌาน ๔ แล้วเบื่อหน่ายในนามด้วยเห็นว่านามทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ ถ้าไม่มีนามก็จะไม่มีความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ จึงเจริญรูปฌานที่คลายความพอใจในนาม เมื่อเสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพรหมที่มีแต่รูปไม่มีนาม สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับเวหัปผลพรหม

นอกจากนั้น พระอนาคามีมักไปอยู่ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ พรหมชั้นอวิหา พรหมชั้นอตัปปา พรหมชั้นสุทัสสา พรหมชั้นสุทัสสี พรหมชั้นอกนิฏฐา

มีพรหมอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่า อรูปพรหม คือ พรหมที่ไม่มีรูป หมายถึง ผู้ที่ได้บรรลุรูปฌานแล้วคลายความพอใจในรูปเพราะเบื่อหน่ายเห็นโทษของรูปกายว่า คนในโลกทะเลาะเบาะแว้งกันจนกระทั่งจับท่อนไม้ทุบตีกัน ก็เพราะมีรูปกาย อีกทั้งโรคนับพันก็เกิดขึ้นได้เพราะมีรูปกาย ถ้าไม่มีรูปกายแล้ว การทะเลาะเบาะแว้งและโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ย่อมมีไม่ได้ เขาเจริญกสิณ ๙ อย่างมีปฐวีกสิณเป็นต้นจนกระทั่งได้บรรลุจตุตถฌานแล้วจึงเจริญอรูป-ฌานต่อไปโดยเห็นโทษของจตุตถฌานว่า จตุตถฌานที่เขาบรรลุนั้นยังหยาบอยู่เพราะรับเอาบัญญัติคือกสิณที่เนื่องด้วยรูป จึงต้องการเจริญอรูปฌานที่ไม่มีรูปแต่อย่างใด เมื่อเขาเสียชีวิตในขณะเข้าฌานย่อมไปเกิดเป็นอรูป-พรหมในพรหมโลกชั้นอรูปภูมิ

อรูปฌานขั้นแรกเกิดจากการเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งยกเว้นอากาสกสิณ เพราะอากาสกสิณเป็นช่วงว่างที่ไม่มีรูป จึงไม่อาจถูกเพิกได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่จะเจริญอรูปฌานต่อไปจึงต้องบรรลุฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในปฐวีกสิณเป็นต้น ๙ อย่าง ถ้าเพียงได้บรรลุจตุตถฌานในสมถ-กรรมฐานอื่นๆ เช่น อานาปานะ หรืออุเบกขาพรหมวิหาร ก็ไม่อาจเจริญอรูปฌานต่อไป ดังข้อความว่า

“อาโลกกสิณเป็นกสิณสีอย่างหนึ่ง จึงอาจเพิกปฏิภาคนิมิตที่เป็นไปในอาโลกกสิณแล้วกำหนดเอานิมิตคืออากาศได้ แต่ไม่อาจเพิกปริจฉินนากาสกสิณหรืออากาสกสิณได้ เพราะการเพิกอากาสกสิณมีได้ด้วยนิมิตคือรูปเท่านั้น”[๖๐๗]

อรูปพรหมแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อากาสานัญจายตนพรหม (พรหมที่เจริญอากาสานัญจายตนฌาน = ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายความว่า เมื่อได้บรรลุจตุตถฌานแล้ว จึงเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งในกสิณ ๙ อย่าง (เว้นอากาสกสิณ) โดยบริกรรมว่า “อากาสํ อนนฺตํ” หรือ "อากาโส อนนฺโต" (อากาศไม่มีที่สุด) เมื่อกสิณเป็นต้นนั้นหายไปด้วยกำลังสมาธิที่มีนามคืออากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ จึงได้บรรลุอากาสานัญจายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาบัญญัติคืออากาศเป็นอารมณ์

---

[๖๐๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๕/๔๗๐

๒. วิญญาณัญจายตนพรหม (พรหมที่เจริญวิญญาณัญจายตนฌาน = ฌานที่มีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๑แล้ว จึงเพ่งอรูปฌานจิตที่ ๑ (ปฐมารุปปวิญญาณ) นั้นโดยบริกรรมว่า “วิญฺญาณํ อนนฺตํ” (วิญญาณไม่มีที่สุด) เมื่อรู้สึกถึงอรูปฌานจิตที่ ๑ ว่าแผ่ไปไม่มีที่สุด จึงได้บรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาปรมัตถ์คือปฐมารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์

๓. อากิญจัญญายตนพรหม (พรหมที่เจริญอากิญจัญญายตนฌาน = ฌานที่มีความไม่มีแห่งปฐมารุปปวิญญาณเป็นที่ตั้ง) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๒ แล้ว จึงเพ่งความไม่มีแห่งอรูปฌานจิตที่ ๑ (นัตถิภาวบัญญัติ = บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) โดยบริกรรมว่า “นตฺถิ กิญฺจิ” (ไม่มีอะไร) คือ ไม่มีแม้กระทั่งภังคขณะ (ขณะดับไป) ของอรูปฌานจิตที่ ๑ ดังกล่าว เมื่อรู้สึกถึงความไม่มีของอรูปฌานจิตที่ ๑ จึงได้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอานัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนพรหม (พรหมที่เจริญเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน= ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้งของสุขอันยิ่งยวด) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุอรูปฌานที่ ๓ แล้ว จึงเพ่งความสงบแห่งอรูปฌานจิตที่ ๓ (ตติยารุปปวิญญาณ) โดยบริกรรมว่า “สนฺตา สนฺตา” (สงบๆ) หรือ “เอตํ สนฺตํ เอตํ สนฺตํ (จิตนี้สงบๆ) เมื่อรู้สึกถึงความสงบของอรูปฌานจิตที่ ๓ จึงบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาปรมัตถ์คือตติยารุปปวิญญาณเป็นอารมณ์

อนึ่ง การบรรลุรูปฌานขั้นสูงขึ้นๆ ไปเกิดจากผู้ปฏิบัติเห็นว่าองค์ฌานในฌานขั้นต่ำยังหยาบอยู่ จึงมุ่งปฏิบัติต่อไปเพื่อละองค์ฌานหยาบ เมื่อละองค์ฌานหยาบได้แล้วจึงชื่อว่าได้บรรลุรูปฌานขั้นสูงกว่าเดิม อย่างไรก็ตาม อรูปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒ เหมือนกัน แต่อารมณ์ของอรูปฌานขั้นต่ำหยาบกว่าอารมณ์ของอรูปฌานขั้นสูง ผู้ปฏิบัติจึงเห็นโทษของอรูปฌานขั้นต่ำแล้วพยายามปฏิบัติเพื่อให้บรรลุอรูปฌานขั้นสูงต่อไปตามวิธีที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ดังพระพุทธพจน์ว่า

ทิสฺสนฺเต โข ปน รูปาธิกรณํ ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทา, นตฺถิ โข ปเนตํ สพฺพโส อารุปฺเปติ โส อิติ ปฏิสงฺขาย รูปานํ

เยว นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหติ.[๖๐๘]

"ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพิจารณาอย่างนี้ว่า การจับท่อนไม้ การจับศัสตรา การทะเลาะ การขัดแย้ง และการวิวาท ย่อมมีได้[เพื่อทำร้ายผู้อื่น]เพราะรูปเป็นเหตุ ทั้งหมดนั้นไม่มีโดยสิ้นเชิงในอรูปภูมิ จึงปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย[ด้วยการข่มไว้] คลายกำหนัด และดับรูป"

คำว่า รูปาธิกรณํ แปลตามศัพท์ว่า "เพราะเหตุคือรูป" โดย อธิกรณ ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ ดังคำว่า กามาธิกรณํ (เพราะกามเป็นเหตุ) ส่วนปฐมาวิภัตติในบทนี้ลงในอรรถเหตุ ตามหลักภาษาทั่วไป ปฐมาวิภัตติที่ลงในอรรถเหตุเช่นนี้พบน้อยมาก ส่วนใหญ่มักประกอบกับสรรพนามที่อยู่ข้างหน้า และไม่เพียงลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุเท่านั้น แต่อาจลงวิภัตติทั้งหมดในอรรถเหตุได้ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัตติทั้งปวงท้ายสรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) เช่น โก เหตุ, กํ เหตุํ, เกน เหตุนา ฯเปฯ กิสฺมึ เหตุสฺมึ ฯเปฯ กึ การณํ ฯเปฯ กิสฺมึ การเณ ฯเปฯ กึ นิมิตฺตํ ฯเปฯ กิสฺมึ นิมิตฺเต ฯเปฯ กึ ปโยชนํ ฯเปฯ กิสฺมึ ปโยชเน แปลว่า เพราะเหตุอะไร

คำว่า กรชรูป แปลว่า "รูปกายหยาบ" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๕๐) ซึ่งแปลตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฏีกาว่า

กรชรูเปติ ยถาวุตฺตาทีนวาธิกรณภาวโยคฺยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, โอฬาริกรูเปติ อตฺโถ.[๖๐๙]

"คำว่า กรชรูเป (ในรูปกายหยาบ) ตรัสไว้เพื่อแสดงรูปกายที่ควรเป็นที่ตั้งของโทษดังกล่าว ความหมายคือ ในรูปกายหยาบ"

คำว่า กรชรูป แปลตามศัพท์ว่า "รูปที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด" มีคำที่ใกล้เคียงกับคำนี้ คือ กรชกาย มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ร่างกายที่เกิดจากระดูและน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก = คพฺภาสเย กรียตีติ กโร

---

[๖๐๘] ม.ม. ๑๓/๑๐๓/๘๐

[๖๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๕/๔๗๐

(กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโต กรโช (กร บทหน้า = ระดูและน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร = กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), กเรน ชาโต กรโช (กร บทหน้า = น้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก = กรียติ คพฺภาสเย ขิปียตีติ กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโตติ กรโช (กร บทหน้า = น้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. ร่างกายที่เกิดจากมือโดยการที่มารดาเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น = มาตุอาทีนํ สณฺจาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโตติ กรโช (กร บทหน้า = มือ + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ร่างกายที่เกิดจากธุลี[คือน้ำเชื้อและเลือด]อันเป็นไปในกาย = เก ปวตฺโต รโช กรโช (มัชเฌโลปีสัตตมีพหุพพีหิสมาส ลบ ปวตฺต ศัพท์ มาจาก ก = กาย + รช = ธุลี), กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโย (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สมฺภูต ศัพท์)

ดังข้อความว่า

> กรชกายนฺติ จตุสนฺตติรูปสมุทายภูตํ จาตุมหาภูติกกายํ. โส หิ คพฺภาสเย กรียตีติ กตฺวา กรสงฺขาตโต ปุปฺผสมฺภวโต ชาตตฺตา กรโชติ วุจฺจติ. กโรติ หิ มาตุ โสณิตสงฺขาตปุปฺผสฺส ปิตุ สุกฺกสงฺขาตสมฺภวสฺส จ นามํ. ตโต ชาโต ปน อณฺฑชชลาพุชวเสน คพฺภเสยฺยกกาโยว ฯเปฯ กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร, สุกฺกโสณิตํ. กเรน ชาโต กรโชติปิ วทนฺติ.[๖๑๐]
>
> “คำว่า กรชกายํ (ร่างกายหยาบ) คือ รูปกายที่เกิดจากมหาภูตรูป ๔ อันเป็นที่ประชุมของกระแสรูป ๔ อย่าง [คือ รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร] กล่าวคือ ร่างกายหยาบนั้นได้ชื่อว่า กรชะ เพราะ

---

[๖๑๐] ที.สี.อภินวฎีกา ๒/๒๒๖/๑๖๙

เกิดจากกระดูและน้ำเชื้อที่เรียกว่า กระ ตามรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก โดยแท้จริงแล้ว คำว่า กระ เป็นชื่อของระดูคือเลือดของมารดาและน้ำเชื้อคืออสุจิของบิดา ส่วนร่างกายที่เกิดจากระดูและน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูกนั้น เป็นร่างกายของคัพภเสยยะ (ผู้นอนในครรภ์) โดยจำแนกเป็นอัณฑชะ (ผู้เกิดจากฟองไข่) และชลาพุช (ผู้เกิดจากมดลูก) ... อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่สร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดนั้น”

กรชกาโยติ เอตฺถ โก วุจฺจติ สรีรํ, ตตฺถ ปวตฺโต รโช กรโช. กึ ตํ.สุกฺกโสณิตํ. ตญฺหิ ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจตี”ติ เอวํ วุตฺตราครช-ผลตฺตา สรีรวาจเกน กสทฺเทน วิเสเสตฺวา การณโวหาเรน กรโชติ วุจฺจติ. เตนสุกฺกโสณิตสงฺขาเตน กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโยติ อาจริยา. ตถา หิ กาโย มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ วุตฺโต. มหาอสฺสปูรสุตฺตนฺตฏีกายํ ปน กรียติ คพฺภาสเย ขิปียตีติ กโร, สมฺภโว. กรโต ชาโตติ กรโช. มาตา-เปตฺติกสมฺภโวติ อตฺโถ. มาตุอาทีนํ สณฺฐาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโต-ติ กรโชติ อปเร. อุภยถาปิ กรชกายนฺติ จตุสนฺตติรูปมาหาติ วุตฺตํ. กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร, สุกฺกโสณิตํ. เตน ชาโต กรโชติปิ วทนฺติ.[๖๑๑]

“ในคำว่า กรชกาโย นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ร่างกายเรียกว่า กะ คำว่า กรชะ คือ ธุลีอันเป็นไปในกายนั้น สิ่งนั้นคืออะไร คือ น้ำเชื้อและเลือด ที่จริงแล้วน้ำเชื้อและเลือดนั้นได้ชื่อว่า กรชะ โดยชื่อของเหตุกระทำให้แตกต่างด้วย ก ศัพท์ที่แสดงร่างกาย เพราะเป็นผลของธุลีคือราคะดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ (ราคะชื่อว่า ธุลี แต่ละอองไม่เรียกว่าธุลี) คำว่า กรชกาย คือ ร่างกายที่เกิดจากธุลีอันเป็นไปในกายที่เรียกว่าน้ำเชื้อและเลือดนั้น ดังจะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสร่างกายว่า มาตาเปตฺติกสมฺภโว (เกิดจากน้ำเชื้อและ

[๖๑๑] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๔๕/๕๑๘

เลือดของมารดาบิดา)

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุรสูตรกล่าวว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก ได้แก่ น้ำเชื้อ คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อ ความหมายก็คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือโดยการที่มารดาเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น คำว่า กรชกาย ตามนัยทั้งสองกล่าวถึงกระแสรูป ๔ อย่าง

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘คำว่า กระ คือ สิ่งที่สร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กรชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดนั้น”

ในความหมายสุดท้ายว่า "ร่างกายที่เกิดจากธุลี[คือน้ำเชื้อและเลือด]อันเป็นไปในกาย” คำว่า กรช มาจาก ก (ร่างกาย) + รช (ธุลี) คำว่า รช แปลตามศัพท์ว่า ธุลี ซึ่งในที่นี้ก็คือน้ำเชื้อของบิดาและเลือดของมารดา ส่วน ก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย ดังคัมภีร์เอกักขรโกสะกล่าวว่า

โก พฺรหฺมตฺตานิลกฺกคฺคิ- โมรปุเมสุ ภูมิยํ
กํ สุเข จ ชเล สีเส โก ปกาเส ติลิงฺคิโก.[๖๑๒]

“ก ศัพท์ ปุงลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า พรหม ร่างกาย ลม ดวงอาทิตย์ ไฟ นกยูง บุรุษ และแผ่นดิน

ก ศัพท์ นปุงสกลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า ความสุข น้ำ และศีรษะ

ก ศัพท์ ไตรลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า แสดง [ดังคำว่า ขนฺธโก (คัมภีร์แสดงบัญญัติ) = ขนฺเธ กาสติ ปกาเสตีติ ขนฺธโก (ขนฺธ บทหน้า + กาส ธาตุ = แสดง + กฺวิ ปัจจัย)”

---

[๖๑๒] เอกกฺขรโกส ๒๐

ผู้เพียรปฏิบัติล่วงพ้นกสิณรูป

แม้ผู้เพียรปฏิบัติจะล่วงพ้นรูปกายหยาบได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน แต่ยังต้องการล่วงพ้นกสิณรูปอีกด้วย เพราะแม้กสิณรูปก็เหมือนกับรูปกายหยาบนั้น [เพราะมีการถือเอานิมิต]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

“รูปกายหยาบถูกล่วงพ้นได้เพราะไม่ได้ปรารภรูปกายหยาบนั้นเป็นอารมณ์

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใดจึงกล่าวว่า ‘ล่วงพ้นรูปกายหยาบได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน’ เพราะแม้ปฐมฌานเป็นต้นก็เป็นไปด้วยการไม่ปรารภรูปกายหยาบนั้นเป็นอารมณ์มิใช่หรือ เนื่องจากรับเอาปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์

ตอบว่า : คำว่าไม่ปรารภเป็นอารมณ์นั้นจริงแท้ แต่การล่วงพ้นด้วยจตุตถฌานที่มีสภาวะสงบบรรลุความไม่หวั่นไหว เพราะขจัดองค์หยาบได้ จึงชื่อว่าการล่วงพ้นดี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ‘ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน’ ”[๖๑๓]

ถามว่า : ล่วงพ้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อุปมาเหมือนคนกลัวงู ถูกงูไล่ในป่า จึงหนีไปโดยเร็ว เห็นใบตาลที่มีลวดลาย เถาวัลย์ เชือก หรือร่องแตกบนแผ่นดินที่แตกระแหงในที่ที่ตนหนีไป ย่อมหวาดกลัว ไม่ต้องการจะเห็นสิ่งนั้น ฉันใด

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนคนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกับศัตรูที่ทำความเสียหาย จึงย้ายไปอยู่ในหมู่บ้านอื่น เพราะถูกศัตรูนั้นเบียดเบียนด้วยการทุบตี จองจำ และเผาเรือนเป็นต้น เมื่อเห็นคนในหมู่บ้านนั้นที่มีรูปร่าง เสียงพูด และความประพฤติคล้ายกับศัตรู ย่อมหวาดกลัว ไม่ต้องการเห็นคนนั้น ฉันใด

ในเรื่องนั้น มีการเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้

---

[๖๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๕/๔๗๑

ก. เวลาที่ยังมีรูปกายหยาบ[คือรูปที่เป็นอัตภาพของตนและรูปคืออารมณ์] ด้วยการปรารภเป็นอารมณ์[ว่า จักษุของเรางาม ร่างกายของเราแข็งแรง บริขารของเราดี]ของภิกษุ เหมือนเวลาที่คนเหล่านั้นถูกงูกัดหรือศัตรูเบียดเบียน

ข. เวลาที่ล่วงพ้นรูปกายหยาบด้วยรูปาวจรจตุตถฌานของภิกษุ เหมือนการหนีไปโดยเร็วและการย้ายไปหมู่บ้านอื่นของคนเหล่านั้น

ค. การที่ภิกษุกำหนดหมายกสิณรูปว่า แม้กสิณรูปนี้ก็เหมือนกับรูปกายหยาบนั้นแล้วต้องการจะล่วงพ้นกสิณรูปนั้นอีกด้วย เหมือนการที่คนเหล่านั้นเห็นใบตาลที่มีลวดลายเป็นต้นในที่ที่ตนหนีไป และเห็นคนที่คล้ายกับศัตรูในหมู่บ้านอื่น แล้วหวาดกลัวไม่ต้องการจะเห็น

นอกจากนั้น ในการเกิดความกลัวกสิณรูปนี้ พึงทราบอุปมาเหมือนสุนัขถูกสุกรทำร้ายและคนกลัวผีเป็นต้นอีกด้วย

สุนัขตัวหนึ่งถูกสุกรทำร้ายวิ่งหนีไป พอมันเห็นหม้อหุงข้าวจากที่ไกลในเวลาค่ำที่เห็นไม่ชัด จึงหวาดกลัววิ่งหนีไปเพราะเข้าใจว่าเป็นสุกร คนกลัวผีเห็นต้นตาลที่ยอดด้วนในที่ไม่คุ้นเคยยามราตรี จึงหวาดกลัวสลบล้มลงเพราะเข้าใจว่าเป็นผี ท่านจึงกล่าวว่า "นอกจากนั้น ในการเกิดความกลัวกสิณรูปนี้ พึงทราบอุปมาเหมือนสุนัขถูกสุกรทำร้ายและคนกลัวผีเป็นต้นอีกด้วย" โดยหมายถึงข้อความนั้น[๖๑๔]

การเห็นโทษของกสิณรูป

[๒๗๖] ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเบื่อหน่ายต้องการจะหลีกจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ จึงสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่าง ออกจากรูปาวจร-จตุตถฌานอันชำนาญแล้ว เห็นโทษในฌานนั้นว่า จตุตถฌานนี้ :-

ก. ปรารภ[กสิณ]รูปที่เราเบื่อหน่ายแล้วเป็นอารมณ์

ข. อยู่ใกล้กับข้าศึกคือโสมนัส

---

[๖๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๕/๔๗๑-๗๒

ค. หยาบกว่าอรูปฌานที่ชื่อว่าวิโมกข์ (ธรรมพ้นไปจากปฏิปักษ์คือนิวรณ์) อันสงบ

อนึ่ง ในอรูปฌานนี้ไม่มีความเป็นองค์หยาบ ดังจะเห็นได้ว่า แม้อรูปฌานก็มีองค์ ๒ เหมือนรูปาวจรจตุตถฌานนั้น

วิธีเพิกกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเห็นโทษของจตุตถฌานนั้นตามที่กล่าวไว้อย่างนี้แล้ว จึงคลายความพอใจแล้วใส่ใจพิจารณาอากาสานัญจายตนฌานว่าสงบไม่มีที่สุด ย่อมแผ่กสิณรูปไปสุดขอบจักรวาลหรือเท่าที่ต้องการ ใส่ใจสถานที่[คืออากาศ]ที่กสิณรูปนั้นแผ่ไปว่า อากาโส อากาโส (อากาศๆ) หรือ อนนฺโต อากาโส (อากาศไม่มีที่สุด) ย่อมเพิกกสิณได้ โดยแท้จริงแล้ว ผู้เพิกกสิณมิใช่เหมือนม้วนเสื่อลำแพน หรือยกขนมขึ้นจากกระเบื้อง เพียงไม่นึก ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณากสิณนั้น เมื่อไม่นึก ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา แต่ใส่ใจเฉพาะสถานที่ซึ่งกสิณรูปนั้นแผ่ไปว่า อากาโส อากาโส (อากาศๆ) ชื่อว่าเพิกกสิณ[มีปฐวีกสิณเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของจตุตถฌาน]

แม้กสิณรูปที่ถูกเพิกก็มิใช่หลุดออกหรือถอยออก เพียงอาศัยการไม่ใส่ใจกสิณรูปนี้และการใส่ใจว่า อากาโส อากาโส (อากาศๆ) กสิณย่อมได้ชื่อว่าถูกเพิก ปรากฏเพียงอากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณรูป ชื่อทั้งหมดนี้ว่า อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณรูป อากาศที่กสิณรูปแผ่ไป หรืออากาศที่สงัดจากกสิณรูป เป็นอย่างเดียวกัน

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นนึกถึงนิมิตคืออากาสบัญญัติที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า อากาโส อากาโส (อากาศๆ) ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ]ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ เมื่อเธอทำอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ นิวรณ์ย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากาสบัญญัติ]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอซ่องเสพนิมิต[คืออากาศ]นั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอหมั่นนึกใส่ใจซ้ำแล้วซ้ำอีกอยู่อย่างนี้ อากาสานัญจายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นในอากาสบัญญัติ เหมือนรูปาวจรจิตแนบแน่นในปฐวีกสิณเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ในการเกิดอากาสานัญจายตนฌานจิตนี้ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงเบื้องต้นประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือ

ที่ ๕ เป็นอรูปาวจรจิต คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ

แต่มีข้อความต่างกันดังนี้คือ เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นเพ่งวงกสิณตามนัยก่อนด้วยฌานจักษุอยู่ เมื่อ[กสิณ]นิมิตนั้นถูกพรากออกโดยพลันด้วยการใส่ใจบริกรรม[คืออุปจารฌาน]นี้ว่า อากาโส อากาโส (อากาศๆ) ย่อมเพ่งเฉพาะอากาศอยู่ เหมือนบุรุษใช้ผ้าสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผูกช่องพาหนะ[มีวอเป็นต้น] ช่องประตูเล็ก และปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็เพ่งดูอยู่ เมื่อผ้าถูกนำออกไปด้วยแรงลมหรือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ยืนเพ่งดูแต่อากาศที่ว่างเปล่า[ไม่มีผ้าที่ผูกไว้]

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

> สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๖๑๕]
>
> "เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงรูปสัญญา [คือสัญญาในรูปฌาน] ดับปฏิฆสัญญา [คือสัญญาที่เกิดจากการกระทบระหว่างจักขุวัตถุเป็นต้นกับรูปารมณ์เป็นต้น] ไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา [คือ สัญญาในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ์เป็นต้น] โดยสิ้นเชิง"

คำอธิบาย สพฺพโส (โดยสิ้นเชิง)

[๒๗๗] คำว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง (โดยสิ้นเชิง) อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

คำว่า สพฺพโส พบในประโยคว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

---

๖๑๕ ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

๑. โดยสิ้นเชิง = ลง โส ปัจจัยในอรรถอาการะ (สพฺเพน อาการเรน สพฺพโส = โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า สัพพโส)

๒. ทั้งหมด = ลง โส ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ (สพฺพา เอว สพฺพโส = ทั้งหมดนั่นแหละ ชื่อว่า สัพพโส)

ตามนัยแรกคำว่า สพฺพโส มีเนื้อความเกี่ยวกับ สมติกฺกมา จึงแปลว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา (เพราะล่วงรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง) ตามนัยที่สองมีเนื้อความเกี่ยวกับ รูปสญฺญานํ จึงแปลว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา (เพราะล่วงรูปสัญญาทั้งหมด)

คำอธิบายสัญญาในรูปฌาน

คำว่า รูปสญฺญานํ (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก และอารมณ์ของรูปาวจรฌาน[คือกสิณรูป]นั้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้รูปาวจรฌานก็ได้ชื่อว่า รูป [ด้วยการลบ ฌาน บทหลังในรูปเดิมว่า รูปฌาน] ดังคำว่า รูปี รูปานิ ปสฺสติ[๖๑๖] (ผู้มีรูป[ฌาน]ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) เป็นต้น แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นก็ได้ชื่อว่า รูป [ด้วยการลบ กสิณ บทหน้าในรูปเดิมว่า กสิณรูป] ดังคำว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ[๖๑๗] (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ดังนั้น คำว่า รูปสญฺญา ในที่นี้จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลักโดยมีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัญญาในรูปฌาน ชื่อว่า รูปสัญญา) [นอกจากนั้น] พึงทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของกสิณรูปที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้นอันจำแนกเป็นปฐวีกสิณเป็นต้นตามรูปวิเคราะห์ว่า รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ (อารมณ์ที่เรียกว่ากสิณรูป ชื่อว่ารูปสัญญา) ความหมายก็คือ ชื่อของอารมณ์นั้นคือ[กสิณ]รูป

คำว่า รูปสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัญญาในรูปฌาน = รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัตตมีตัปปุริสสมาส) <รูป คือ รูปฌาน ส่วน สญฺญา ศัพท์มีความหมายว่า สัญญา>

---

๖๑๖ อภิ.สงฺ. ๓๔/๒๔๘/๗๖, ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓

๖๑๗ อภิ.สงฺ. ๓๔/๒๒๓/๖๙, ที.ม. ๑๐/๑๗๓/๙๘-๙

๒. อารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป, อารมณ์ที่เรียกว่ากสิณรูป = รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูป-สญฺญํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส) <รูป คือ กสิณรูป ส่วน สญฺญา ศัพท์มีความหมายว่า ชื่อ>

ดังนั้น คำว่า รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา จึงแปลว่า "เพราะล่วงรูปสัญญาและอารมณ์ที่เรียกว่ากสิณรูป" แต่ภาษาไทยและพม่านิยมแปลเพียงความหมายเดียว ดังนั้น จึงแปลตามนัยแรกเท่านั้นว่า "เพราะล่วงรูปสัญญา" บทที่มีความหมายสองอย่างในบทเดียว ตามหลักภาษาเรียกได้ดังนี้

๑. ตันตนัย นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ที่จริงศัพท์แต่ละศัพท์ย่อมแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียว แต่ไม่อาจแสดงความหมายสองอย่างในศัพท์เดียวกันได้ ดังนั้น จึงถือว่าเป็นตันตนัย

๒. สามัญญนิทเทสนัย นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า รูปสญฺญา ทั้งสองศัพท์จะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว

๓. เอกเสสนัย การลบศัพท์หน้าไปศัพท์หนึ่ง แต่ความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปนั้นยังคงอยู่ในศัพท์ที่เหลือ มีรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสว่า รูปสญฺญา จ รูป-สญฺญา จ รูปสญฺญา (รูปสัญญาและอารมณ์ที่เรียกว่ากสิณรูป ชื่อว่า รูปสัญญา)

ดังข้อความว่า

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ เอกเสสนโยติ วา.[๖๑๘]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงความหมายหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า
สามัญญนิทเทสนัย หรือเอกเสสนัย"

คำว่า รูปสญฺญา ตามนัยแรกมีศัพท์เดิมมาจาก รูปชฺฌานสญฺญา ลบ ฌาน ศัพท์เพื่อย่อคำ จึงแปลว่า "สัญญาในรูปฌาน" ไม่แปลว่า "สัญญาในรูป" คำนี้มิได้หมายถึงสัญญาในรูปฌานอย่างเดียว แต่หมายถึงรูปฌานซึ่งก็คือรูปาวจรจิตและเจตสิกที่ประกอบร่วมกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน

---

[๖๑๘] สีลักขันธ์ภาสาฏีกา ๑/๑๒๘

แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอีกด้วย ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า รูปสญฺญานํ (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก"

คำว่า รูปี มีศัพท์เดิมมาจาก รูป (รูปฌาน) + อี (มี) คำว่า รูป มาจาก รูปฌาน ลบ ฌาน ศัพท์หลัง ดังนั้น รูป ศัพท์จึงแปลว่า "รูปฌาน" และ รูปี แปลว่า "ผู้มีรูปฌาน" คือ ผู้บรรลุรูปฌาน

คำว่า รูปานิ ใน รูปานิ ปสฺสติ (ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิ ลบ กสิณ ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ จึงแปล รูปานิ ว่า "กสิณรูป" แม้คำว่า รูปานิ ในประโยคว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ก็เช่นเดียวกัน

ดังข้อความว่า

> รูปชฺฌานมฺปิ รูปนฺติ วุจฺจติ อุตฺตรปทโลเปน "รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี-ติอาทีสุ ยถา รูปภโว รูปํ. รูปีติ หิ รูปชฺฌานลาภีติ อตฺโถ. อารมฺมณมฺปิ กสิณรูปํ รูปนฺติ วุจฺจติ ปุริมปทโลเปน ยถา "เทวทตฺโต ทตฺโตติ.[๖๑๙]
>
> "แม้รูปฌานก็เรียกว่า รูปะ ด้วยการลบบทหลังดังคำว่า รูปภพ ชื่อว่า รูปะ ในประโยคว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ (อบรมมรรคเพื่อการอุบัติในรูปภพ) โดยแท้จริงแล้ว คำว่า รูปี มีความหมายว่า ผู้บรรลุรูปฌาน แม้กสิณรูปที่เป็นอารมณ์ก็เรียกว่า รูปะ ด้วยการลบบทหน้า ดังคำว่า เทว-ทตฺโต ทตฺโต (ผู้ที่เทวดาประทาน ชื่อว่า ทัตตะ) <ลบ เทว ศัพท์หน้า>]

คำอธิบายการล่วง

คำว่า สมติกฺกมา (เพราะล่วง) หมายความว่า เพราะรังเกียจและดับสนิท ความหมายคือ ผู้เพียรปฏิบัติเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่ เพราะรังเกียจและดับสนิท คือ เพราะมีความรังเกียจและความดับสนิท[โดยกำจัดความพอใจที่เกี่ยวกับรูปสัญญา]เป็นเหตุ

---

[๖๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๗/๔๗๔

ในรูปสัญญาเหล่านี้คือ [รูปาวจร]ฌาน ๑๕ โดยจำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา และในอารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูปเหล่านี้คือ อารมณ์ ๙ โดยจำแนกตามปฐวีกสิณเป็นต้น โดยสิ้นเชิง หรือทั้งหมด โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ยังมิได้ล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิงไม่อาจเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานนี้อยู่ได้

ในเรื่องนั้น ผู้ยังไม่คลายความพอใจในอารมณ์ย่อมไม่อาจล่วงพ้นสัญญาได้ [เพราะอรูปฌานเหล่านี้ควรบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ ไม่ควรบรรลุด้วยการล่วงพ้นองค์] และเมื่อล่วงพ้นสัญญาได้แล้ว ก็เป็นอันล่วงพ้นอารมณ์ได้แน่นอน [เพราะไม่อาจล่วงพ้นสัญญาโดยปราศจากการล่วงพ้นอารมณ์ได้] ดังนั้น ในคัมภีร์วิภังค์จึงไม่ตรัสถึงการล่วงพ้นอารมณ์ ตรัสแต่การล่วงพ้นสัญญาเท่านั้นอย่างนี้ว่า

> ตตฺถ กตมา รูปสญฺญาโย. รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ รูปสญฺญาโย. อิมา รูปสญฺญาโย อติกฺกนฺโต โหติ วีติกฺกนฺโต สมติกฺกนฺโต, เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมาติ.[๖๒๐]
>
> "ในพากย์นั้น รูปสัญญาคืออะไร การจำ กิริยาที่จำ ความจำของปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของบุคคลผู้อุบัติ[ในรูปภูมิ] หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยรูปฌาน]ในภพปัจจุบัน สัญญาเหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุล่วงพ้นแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นด้วยดีแล้วซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ดังนั้นจึงกล่าวว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา (เพราะล่วงรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง)"

คำว่า รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส (ปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจรกุศลสัญญา

คำว่า อุปฺปนฺนสฺส (บุคคลผู้อุบัติ[ในรูปภูมิ]) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจรวิปากสัญญาโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

---

[๖๒๐] อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๑๖

คำว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยรูปฌาน]ในภพปัจจุบัน) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจรกิริยาสัญญา

ดังข้อความว่า

“ในคำว่า สมาปนฺนสฺส เป็นต้น สมาปนฺน ศัพท์เนื่องด้วยกุศลสัญญา อุปปนฺน ศัพท์เนื่องด้วยวิปากสัญญา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร ศัพท์เนื่องด้วยกิริยาสัญญา เพราะฌานเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันโดยพิเศษของพระอรหันต์"[๖๒๑]

อย่างไรก็ตาม อรูปสมาบัติเหล่านี้พึงบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ แตกต่างกับปฐมฌานเป็นต้นที่พึงบรรลุในอารมณ์เดียวเท่านั้น ดังนั้น [พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย]จึงอธิบายความนี้ด้วยการล่วงพ้นอารมณ์อีกด้วย

คำอธิบายการดับปฏิฆสัญญา

[๒๗๘] คำว่า ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา (เพราะดับปฏิฆสัญญา) หมายความว่า ปฏิฆสัญญา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบระหว่างวัตถุมีจักษุเป็นต้นกับอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น คำว่า ปฏิฆสัญญา นี้เป็นชื่อของสัญญาในรูปเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญาโย. รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโย.[๖๒๒]

“ในพากย์นั้น ปฏิฆสัญญาคืออะไร คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส และสัญญาในสัมผัส สัญญาเหล่านี้เรียกว่าปฏิฆสัญญา”

ความหมายคือ เพราะดับ คือ ละ กล่าวคือ ไม่เกิดขึ้น ได้แก่ ไม่ทำให้เป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้ง ๑๐ นั้นโดยสิ้นเชิง คือ กุศลวิปากจิต ๕ อกุศลวิปากจิต ๕

---

๖๒๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๗๗/๔๗๕

๖๒๒ อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๑๖

อนึ่ง ปฏิฆสัญญา (สัญญาที่เกิดร่วมกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) เหล่านั้นย่อมไม่มีแม้แก่ผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะไม่มีจิตเกิดขึ้นทางปัญจทวารในขณะนั้น แต่การตรัสถึงการดับปฏิฆสัญญาเหล่านั้นในอรูปฌานนี้เป็นการชมเชยอรูปฌานนี้เพื่อให้เกิดอุตสาหะในอรูปฌานนี้ เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์ที่ถูกละได้ในฌานอื่นไว้ในจตุตถ-ฌาน และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓

อีกอย่างหนึ่ง ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นไม่มีแก่ผู้เข้ารูปฌานก็จริง แต่ไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่ เพราะการเจริญรูปฌานมิใช่เป็นไปเพื่อความคลายความพอใจในรูป และการเจริญรูป-ฌานนั้นก็เนื่องด้วยรูป แต่การเจริญอรูปฌานนี้เป็นไปเพื่อคลายความพอใจในรูป ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าปฏิฆสัญญาเหล่านั้นถูกละได้ในอรูปฌานนี้ และไม่ควรจะกล่าวเพียงเท่านั้น แต่ควรทรงจำไว้อย่างนี้โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เสียงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน” เพราะยังละไม่ได้ก่อนจะบรรลุอรูปฌานนี้ แต่ในอรูป-ฌานนี้มีตรัสว่าอรูปสมาบัติไม่มีความหวั่นไหวและเป็นวิโมกข์อันสงบเพราะละปฏิฆสัญญาได้แล้ว นอกจากนั้น อาฬารดาบสกาลามโคตรเข้าอรูปฌานแล้ว มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้าร้อยเล่มที่ผ่านไปใกล้ๆ

ข้อความว่า "เสียงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน" พบในอังคุตตรนิกาย ทสก-นิบาตว่า

สทฺทกณฺฏกา หิ ภิกฺขเว ฌานา วุตฺตา มยา.[๖๒๓]

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าฌานมีเสียงเป็นเครื่องรบกวน”

ข้อความว่า "อรูปสมาบัติไม่มีความหวั่นไหว" พบในคัมภีร์วิภังค์ว่า

ตตฺถ กตโม อาเนญฺชาภิสงฺขาโร. กุสลา เจตนา อรูปาวจรา. อยํ วุจฺจติ อาเนญฺชาภิสงฺขาโร.[๖๒๔]

อาเนญชาภิสังขาร คืออะไร คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร นี้เรียกว่า อาเนญชาภิสังขาร”

---

[๖๒๓] องฺ.ทสก. ๒๔/๗๒/๑๐๘

[๖๒๔] อภิ.วิ. ๓๕/๒๒๖/๑๖๒

ข้อความว่า "เป็นวิโมกข์อันสงบ” พบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ “เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปา, เต กาเยน ผุสิตฺวา วิหเรยฺยนฺติ, สีเลเสฺววสฺส ปริปูรการี ฯเปฯ พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ.[๖๒๕]

“หากภิกษุหวังว่า เราจะบรรลุอรูปฌานที่สงบพ้นไปจากนิวรณ์เพราะล่วงพ้นรูปาวจรฌานด้วยนามกาย เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูนเรือนว่าง (เรือนที่ไม่มีคนอยู่)”

รูปฌานมีปฐมฌานเป็นต้นชื่อว่า วิโมกข์ คือ ธรรมพ้นไปจากปฏิปักษ์คือนิวรณ์ แต่อรูปฌานชื่อว่า วิโมกข์อันสงบ เพราะไม่ได้ยินเสียงใดๆ ทั้งสิ้นในขณะเข้าอรูปฌานเนื่องจากละปฏิฆสัญญาได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาฬาโร จ กาลาโม อรูปสมาปนฺโน ปญฺจ-มตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติกฺกมนฺตานิ เนว อทฺทส, น ปน สทฺทํ อสฺโสสิ (อาฬารดาบสกาลามโคตรเข้าอรูปฌานแล้ว มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้าร้อยเล่มที่ผ่านไปใกล้ๆ) ข้อความนี้พบในทีฆนิกาย มหาวรรคว่า

อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ. สนฺเตน วต โภ ปพฺพชิตา วิหาเรน วิหรนฺติ. ยตฺร หิ นาม สญฺญี สมาโน ชาคโร ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติกฺกนฺตานิ เนว ทกฺขติ, น ปน สทฺทํ โสสฺสติ.[๖๒๖]

“ท่านผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บรรพชิตทั้งหลายอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันสงบอย่างยิ่ง เพราะท่านอาฬารดาบสผู้ยังมีสัญญาตื่นอยู่ แต่มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้าร้อยเล่มที่ผ่านไปใกล้ๆ”

คำอธิบายการไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา

[๒๗๙] คำว่า นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา) แปลว่า [เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างๆ [มีรูปารมณ์เป็นต้น] หรือ[เพราะไม่ใส่ใจ]

[๖๒๕] ม.มู. ๑๒/๖๖/๔๔

[๖๒๖] ที.ม. ๑๐/๑๙๒/๑๑๕

สัญญาที่มีสภาพต่างๆ

คําว่า นานตฺตสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ คือ กสิณรูป รูปารมณ์เป็นต้น หรืออารมณ์บัญญัติอื่นๆ ซึ่งแตกต่างกับรูปสัญญาที่มีกสิณรูปเป็นอารมณ์ และปฏิฆสัญญาที่มีอารมณ์๕ มีรูปารมณ์เป็นต้นเป็นอารมณ์ หมายถึง สัญญาที่ประกอบกับกามาวจรจิต ๔๔ ดวง เว้นปฏิฆสัญญา ๑๐ อย่าง = นานา สภาโว อสฺสาติ นานตฺโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส), นานตฺเต โคจเร ปวตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา (มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)

๒. สัญญาที่มีสภาพต่างๆ = นานา สภาโว เอตาสนฺติ นานตฺตา (ฉัฏฐีพหุพพีหิ-สมาส), นานตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

กล่าวโดยย่อ คําว่า นานตฺตสญฺญา ตามนัยแรกมาจาก นานา (ต่างๆ) + อตฺต (อารมณ์ที่มีสภาพ) + สญฺญา (สัญญา) จึงแปลว่า "สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ" ตามนัยหลังมาจาก นานา (ต่างๆ) + อตฺต (มีสภาพ) + สญฺญา (สัญญา) จึงแปลว่า “สัญญาที่มีสภาพต่างๆ”

โดยแท้จริงแล้ว สัญญาที่นับเข้าในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ [คือ ทวิปัญจ-วิญญาณสัญญาที่นับเข้าในคําว่า ปฏิฆสญฺญานํ] ของผู้มิได้เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ์และสัททารมณ์เป็นต้น ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในเรื่องอรูปฌานนี้จึงตรัสจําแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า

> ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญา. อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโยติ.[๖๒๗]
>
> “ในพากย์นั้น นานัตตสัญญาคืออะไร การจํา กิริยาที่จํา ความจํา ของผู้มิได้เข้าสมาบัติที่ประกอบด้วยมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุ สัญญาเหล่านี้เรียกว่า นานัตตสัญญา”

---

[๖๒๗] อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๔/๓๑๗

นอกจากนั้น สัญญาเหล่านั้นทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศล-สัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ [สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ มหาวิปาก-จิต ๘] อกุศลวิปากสัญญา ๒ [อกุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต และอกุศลวิบากสันตีรณจิต] กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ [อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘] มีสภาพต่างกัน คือ ไม่เหมือนกันและกัน ดังนั้นจึงตรัสว่า นานัตตสัญญา (สัญญาที่มีสภาพต่างๆ)

[ผู้เพียรปฏิบัติเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้] เพราะไม่ใส่ใจ คือ ไม่ใคร่ครวญ กล่าวคือ ไม่คำนึง ได้แก่ ไม่พิจารณานานัตตสัญญาเหล่านั้นโดยสิ้นเชิง ความหมายคือ เพราะเหตุที่บุคคลไม่ใคร่ครวญ คือ ไม่ใส่ใจ กล่าวคือ ไม่พิจารณากามาวจรสัญญาเหล่านั้น ดังนั้น จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานนี้อยู่

อนึ่ง ในสัญญาทั้ง ๓ อย่างนี้ รูปสัญญาและปฏิฆสัญญาข้างต้นย่อมไม่มีแม้ใน [อรูป]ภพที่เกิดขึ้นด้วยฌานนี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงในกาลที่เข้าถึงอรูปฌานนี้ในอรูปภพนั้นอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่าไม่มีสัญญาแม้ทั้งสองนั้นด้วยพระดำรัสว่า สมติกฺกมา (เพราะล่วง [รูปสัญญา]) อตฺถงฺคมา (เพราะดับ[ปฏิฆสัญญา])

แต่ในนานัตตสัญญา [๔๔ อย่าง] สัญญา ๒๗ อย่างเหล่านี้ คือ กามาวจรกุศล-สัญญา ๘ กามาวจรกิริยาสัญญา ๙ [คือ มหากิริยาจิต ๘ มโนทวาราวัชชนจิต ๑] อกุศล-สัญญา ๑๐ [เว้นโทสะ ๒] ไม่มีในอรูปภพที่เกิดขึ้นด้วยฌานนี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า ตาสํ อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น) เพราะบุคคลผู้เข้าถึงอรูปฌานนี้อยู่ในอรูปภูมินั้นต้องเข้าฌานอยู่ได้เพราะไม่ใส่ใจสัญญาเหล่านั้น แต่เมื่อใส่ใจสัญญาเหล่านั้นก็เข้า[อรูป-สมาบัติ]ไม่ได้

สรุปความในการล่วงรูปสัญญาเป็นต้น

อนึ่ง กล่าวโดยสรุปในเรื่องนี้ คำว่า รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา (เพราะล่วงรูปสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทั้งหมด

คำว่า ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา (เพราะดับปฏิฆ-สัญญา และไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละและไม่ใส่ใจจิตและเจตสิกที่เป็นกามาวจรทุกดวง

คำอธิบายอากาศไม่มีที่สุด

[๒๘๐] คำว่า อนนฺโต อากาโส (อากาศไม่มีที่สุด) นี้ หมายความว่า อากาศชื่อว่าไม่มีที่สุด เพราะไม่ปรากฏขอบเขตคือการเกิดขึ้นหรือดับไป

คำว่า อากาโส (อากาศ) คือ กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ) [เพราะไม่ประสงค์เอาอัชฏากาศและปริจฉินนากาศ]

อากาศมี ๔ อย่าง คือ

๑. อัชฏากาศ อากาศคือท้องฟ้า
๒. ปริจฉินนากาศ อากาศมีช่องประตูเป็นต้น
๓. กสิณุคฆาฏิมากาศ อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ
๔. รูปกลาปปริจเฉทากาศ อากาศคือช่องว่างระหว่างรูปกลาป

อนึ่ง พึงทราบว่าอากาศไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ ดังพระดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

ตสฺมึ อากาเส จิตฺตํ ฐเปติ, สณฺฐเปติ, อนนฺตํ ผรติ, เตน วุจฺจติ อนนฺโต อากาโสติ.[๖๒๘]

"ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แผ่ไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อากาศไม่มีที่สุด"

กสิณุคฆาฏิมากาศ คือ อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ ชื่อว่า ไม่มีที่สุด เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ไม่ปรากฏขอบเขตคือการเกิดขึ้นหรือดับไป หมายความว่า สภาวธรรมถูกกำหนดด้วยการเกิดขึ้นและดับไป เพราะไม่มีมาก่อนแล้วเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วดับไป ส่วนอากาศเป็นบัญญัติที่ไม่มีขอบเขตทั้งสองอย่างนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีที่สุดคือการเกิดขึ้นและดับไป[๖๒๙]

---

[๖๒๘] อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๕/๓๑๗

[๖๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๒. ถูกใส่ใจด้วยการแผ่ไปไม่มีที่สุด หมายความว่า อากาศนั้นเหมือนเป็นอันเดียวกันกับอัชฎากาศและถูกแผ่ไปโดยความไม่มีที่สุด[๖๓๐] กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ด้วยการใส่ใจบริกรรมที่เป็นไปด้วยลักษณะแผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะไม่ถือเอาขอบเขตด้วยการรับเอาความไม่มีกสิณรูปเท่านั้นเป็นอารมณ์[๖๓๑]

คำว่า กสิณุคฺฆาฏิม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ = กสิณสฺส อุคฺฆาโฏ กสิณุคฺฆาโฏ (กัมมัฏฐฉัฏฐี-ตัปปุริสสมาส), กสิณุคฺฆาเฏน สิทฺธํ กสิณุคฺฆาฏิมํ (กสิณุคฺฆาฏ + อิม ปัจจัยใน สิทฺธ ตัทธิต)[๖๓๒]

๒. ได้รับด้วยการเพิกกสิณ = กสิณสฺส อุคฺฆาโฏ กสิณุคฺฆาโฏ (กัมมัฏฐฉัฏฐี-ตัปปุริสสมาส), กสิณุคฺฆาเฏน ลทฺธํ กสิณุคฺฆาฏิมํ (กสิณุคฺฆาฏ + อิม ปัจจัยใน ลทฺธ ตัทธิต)[๖๓๓]

๓. เป็นเหตุให้เพิกกสิณ, ทำให้เพิกกสิณ = กสิณํ อุคฺฆาฏียติ เอเตนาติ กสิณุคฺ-ฆาโฏ (กสิณ บทหน้า + อุ บทหน้า + ฆฏ ธาตุ = พยายาม + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ), กสิณุคฺฆาโฏ เอว กสิณุคฺฆาฏิมํ (กสิณุคฺฆาฏ ศัพท์ + อิม ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)[๖๓๔]

พระดำรัสว่า อนนฺตํ ผรติ (แผ่ไปไม่มีที่สุด) หมายความว่า ทำให้ไม่มีที่สุดโดยไม่กำหนดขอบเขตแล้วสัมผัสด้วยผัสสะคือปัญญาที่มีสัมผัสคือบริกรรมนำหน้า[๖๓๕]

คำอธิบายอากาสานัญจายตนะ

คำว่า อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่) นี้ มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสานันตะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุด

คำว่า อากาสานัญจะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ

---

๖๓๐ ปรฎีกา ๑/๕๘

๖๓๑ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๖๓๒ วิสุทฺธิมรรคแปลพม่า ๒/๕๖๖

๖๓๓ อัฏฐสาลินีนิสสัย

๖๓๔ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๖๓๕ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

คำว่า อากาสานัญจายตนะ คือ [ปฐมารุปป]ฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีอากาศอันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

คำว่า อากาสานญฺจ สำเร็จรูปมาจาก อากาสานนฺต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต เมื่อควรกล่าวว่า อากาสานนฺตฺย ให้แปลง นฺ เป็นนิคคหิต และแปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๕) ว่า นสฺส นิคฺคหีตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตฺย เป็น จ) ครั้นแล้วให้แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคคือ ญฺ อักษร จึงสำเร็จรูปว่า อากาสานญฺจ แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวถึงรูปนี้ว่า

> ยถา ภิสกฺกเมว เภสชฺชํ, เอวํ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ สํโยคปรสฺส ต-การสฺส จ-การํ กตฺวา.[๖๓๖]
>
> "อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ ชื่อว่า อากาสานัญจะ โดยแปลง ต อักษรที่อยู่ท้ายสังโยค [คือ นฺต] เป็น จ อักษร ดังคำว่า ภิสกฺกเมว เภสชฺชํ (ยานั่นแหละ ชื่อว่า เภสัชชะ)

แม้ท่านจะกล่าวว่าให้แปลง ต เป็น จ ก็คือให้แปลง ตฺย เป็น จ นั่นเอง ดังคำว่า ภิสกฺก ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ให้แปลง กฺก เป็น ชฺช]

คำว่า อากาสานญฺจายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุด ชื่อว่า อนันตะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- อากาสํ อนนฺตํ อากาสานนฺตํ = อากาศอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสานันตะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ = อากาศอันไม่มีที่สุดนั่นแหละ ชื่อว่า อากาสานัญจะ (อากาสานนฺต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

---

[๖๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

- อากาสานญฺจํ อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺสาติ อากาสานญฺจา-ยตนํ = [ปฐมารุปฺป] ฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อายตน ใน อากาสานญฺจายตน ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ อารมณ์ที่ตั้งของฌาน ซึ่งได้แก่อากาศอันไม่มีที่สุด ดังข้อความว่า

> ฌานสฺส ปวตฺติฏฺฐานภาวโต อารมฺมณํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน "อายตน-มสฺสาติ วุตฺตํ, อธิฏฺฐานฏฺเฐ อายตน-สทฺทสฺส ทสฺสนโต. การณากร-สญฺชาติเทสนิวาสตฺเถปิ อายตน-สทฺโท อิธ ยุชฺชเตว.[๖๓๗]
>
> "อารมณ์ถูกเรียกว่า ที่ตั้งของฌานนั้น โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งดำเนินไปของฌาน เนื่องจาก อายตน ศัพท์พบในความหมายว่า ที่ตั้ง อายตน ศัพท์ในบทนี้สมควรในความหมายว่า เหตุ, บ่อเกิด, สถานที่เกิด และที่อยู่อีกด้วย"

คำอธิบาย อุปสมฺปชฺช วิหรติ

คำว่า อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอยู่) หมายความว่า เข้าถึงอากาสานัญจายตน-ฌานนั้นแล้ว คือ ทำให้สำเร็จแล้ว อยู่ด้วยอิริยาบถอันเหมาะแก่ฌานนั้น

จบคำอธิบายอากาสานัญจายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

---

[๖๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ ๑/๘๖

"จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาครจะถูกเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่"

๒. คำอธิบายวิญญาณัญจายตนฌาน

[๒๘๑] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญวิญญาณัญจายตนฌาน ต้องสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในอากาสานัญจายตนสมาบัติ เห็นโทษในอากาสานัญจายตนฌานว่า อากาสานัญจายตนสมาบัตินี้ :-

ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคือรูปาวจรฌาน

ข. ไม่สงบเหมือนวิญญาณัญจายตนฌาน

จึงคลายความพอใจในอากาสานัญจายตนฌานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาวิญญาณัญจายตนฌานว่าสงบ ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกถึง[อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้นที่แผ่ไปปรารภอากาศ[อันไม่มีที่สุด]เป็นอารมณ์ ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุดๆ) แต่ไม่ควรใส่ใจว่า อนนฺตํ อนนฺตํ (ไม่มีที่สุดๆ)

คำว่า อนนฺตํ อนนฺตํ (ไม่มีที่สุดๆ) หมายความว่า ไม่ควรใส่ใจเจริญกรรมฐานว่า อนนฺตํ อนนฺตํ (ไม่มีที่สุดๆ) แต่ควรใส่ใจบริกรรมว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุดๆ) หรือบริกรรมว่า วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ (วิญญาณๆ)[๖๓๘]

วิสุทธิมรรคทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปว่า วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ (วิญญาณๆ) แต่ตามคำอธิบายข้างต้นควรมีปาฐะที่ถูกต้องว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุดๆ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คืออากาสานัญจายตนวิญญาณ]นั้น นิวรณ์ย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากาสานัญจายตนวิญญาณ]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอซ่องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอทำอย่างนี้ วิญญาณัญจายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นใน[อากาสานัญจายตน]วิญญาณ <u>เหมือนอากาสานัญจายตนจิตแ</u>นบแน่นในอากาสบัญญัติ[ที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ] ส่วน

[๖๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๘

วิธีเกิดอัปปนาในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้[ในอรูปฌานที่ ๑]

ข้อความว่า "ส่วนวิธีเกิดอัปปนาในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้[ในอรูปฌานที่ ๑]" หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวไว้ในอรูปฌานที่ ๑ อย่างนี้ว่า ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงเบื้องต้นในอรูปฌานที่ ๒ นี้ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอรูปาวจรจิต เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ข้อความว่า "วิธีเกิดอัปปนา" หมายความว่า วิธีเกิดอัปปนาของฌานที่มีอารมณ์เป็นสภาวธรรมย่อมบรรลุอัปปนาที่เป็นอรูปฌานด้วยภาวนาที่ล่วงพ้นอารมณ์ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในมรณัสสตินิทเทส (ข้อ ๑๗๗) ว่า "การล่วงพ้นอารมณ์[ก่อนๆ] เท่านั้นของฌานที่บรรลุอัปปนามีได้ในอรูปฌานนั้น"[๖๓๙]

สรุปความนัยที่สองได้ว่า การบรรลุอัปปนาของฌานขั้นสูงมีได้ด้วยการสละอารมณ์ของฌานขั้นต่ำแล้วใส่ใจอารมณ์ใหม่นั่นเอง

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๖๔๐]

"เข้าถึงวิญญาณัญจายตนฌานโดยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงอากาสานัญจายตนะ (ฌานและอารมณ์ของฌาน) โดยสิ้นเชิง"

[๒๘๒] ในพากย์นั้น คำว่า สพฺพโส มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงอากาสานัญจายตนะ) นี้ ฌานและอารมณ์ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น ที่จริงแล้ว แม้อารมณ์ก็ได้ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปฌานแรก เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

---

[๖๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๐/๔๗๘

[๖๔๐] ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

คำว่า อากาสานญฺจายตน ในประโยคข้างต้น มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฌานมีอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ที่ตั้ง = อากาสานญฺจํ อายตนมสฺสาติ อากาสานญฺจายตนํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๒. อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสานญฺจญฺจ ตํ อายตนญฺจาติ อากาสานญฺจายตนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของฌานคืออากาศอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของฌานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะเป็นแหล่งกำเนิดของม้า) เป็นต้น

อายตน ศัพท์ใน อากาสานญฺจายตน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญฺชาติเทส (สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า อากาสานญฺจายตน จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า "ที่เกิดของฌานคืออากาศอันไม่มีที่สุด”

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงอากาสานัญจายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือ ฌาน และอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงวิญญาณัญ-จายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงอากาสานัญจายตนะ) โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำอธิบายวิญญาณอันไม่มีที่สุด

คำว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด) หมายความว่า ใส่ใจวิญญาณนั้นอย่างนี้ว่า วิญญาณอันไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นวิญญาณที่แผ่ไปพิจารณาอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สุด

อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ เพราะผู้เพียรปฏิบัตินั้นใส่ใจวิญญาณที่มีอากาศเป็นอารมณ์อยู่โดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าใส่ใจวิญญาณอันไม่มีที่สุด

ปฐมารุปปวิญญาณถูกเรียกว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด) โดยเนื่องด้วยการปรารภอากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ก่อน จึงกล่าวอีกว่า มนสิการวเสน วา อนนฺตํ (อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ) เพราะควรใส่ใจว่าไม่มีที่สุดด้วยลักษณะแผ่ไปของตน ความหมายคือ ด้วยการใส่ใจโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนวเสสโต มนสิ กโรนฺโตอนนฺตนฺติ มนสิ กโรติ (ใส่ใจวิญญาณที่มีอากาศเป็นอารมณ์อยู่โดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าใส่ใจวิญญาณอันไม่มีที่สุด)[๖๔๑]

ในคัมภีร์วิภังค์ตรัสว่า

> อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตํเยว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฏฺฐํ มนสิ กโรติ, อนนฺตํ ผรติ. เตน วุจฺจติ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ.[๖๔๒]
>
> “คำว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด) หมายความว่า ภิกษุแผ่ไป[สู่อากาศใด]ว่าไม่มีที่สุด ย่อมใส่ใจวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศนั้นซึ่งถูกแผ่ไปว่าไม่มีที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด)”

ในพระดำรัสนั้น คำว่า วิญฺญาเณน (วิญญาณ) พึงทราบว่าลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม ดังจะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายอธิบายความหมายของคำนั้นอย่างนี้ ความหมายคือ ภิกษุแผ่ไป[สู่อากาศใด]ว่าไม่มีที่สุด ย่อมใส่ใจวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศนั้น

คำอธิบายวิญญาณัญจายตนะ

คำว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงวิญญาณัญจายตนฌานอยู่) นี้ มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด [เพราะความไม่มีที่สุดในวิญญาณนี้มีได้ด้วยการแผ่ไปไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยมนสิการ ไม่มีด้วยความไม่มีขอบเขตคือการเกิดขึ้นเป็นต้น

---

๖๔๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๒/๔๗๙

๖๔๒ อภิ.วิ. ๓๕/๖๑๐/๓๑๗

เหมือนอากาศ]

คำว่า อานัญจะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุดนั่นแหละ

ปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณานัญจะ แต่กล่าวว่า วิญฺญาณญฺจ โดยมิได้กล่าวว่า วิญฺญาณานญฺจ เพราะคำนี้เป็นรุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก) ในความหมายของบทนี้

คำว่า วิญญาณัญจายตนะ คือ [ทุติยารุปป]ฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น

คำว่า วิญฺญาณานญฺจายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุด ชื่อว่า อนันตะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- อนนฺตเมว อานญฺจํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุดนั่นแหละ ชื่อว่า อานัญจะ (อนนฺต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต แปลง น เป็นนิคคหิต แล้วแปลง ตฺย เป็น จ แปลงนิคคหิตเป็น ญฺ)

- วิญฺญาณํ อานญฺจํ วิญฺญาณานญฺจํ = ปฐมารุปปวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณานัญจะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วิญฺญาณญฺจํ อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺสาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ = ทุติยารุปปฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญาณอันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ชื่อว่า วิญญาณานัญจายตนะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า วิญฺญาณ + อนนฺต สำเร็จเป็น วิญฺญาณานนฺต >> วิญฺญาณานญฺจ >> วิญฺญาณญฺจ หมายความว่า วิญญาณอันไม่มีที่สุด เมื่อนำ วิญฺญาณญฺจ ศัพท์มาประกอบกับ อายตน ศัพท์ที่มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งของอรูปฌานที่ ๒ จึงได้รูปว่า วิญฺญาณญฺจายตน คือ ทุติยารุปปฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญาณอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ที่ตั้ง

รุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก กล่าวคือ คำว่า วิญฺญาณญฺจ เป็นชื่อที่ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญฺญาณานญฺจ โดยลบสระ อา และ นฺ อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) ที่แปลตามศัพท์ว่า “ผู้ผูกพันในรูปเป็นต้น” มิได้หมายถึงปุถุชนและพระเสกขะเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์อีกด้วย หรือดังคำว่า คจฺฉนฺตีติ คาโว (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) แม้คำว่า โค จะมีความหมายตามรากศัพท์ (คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย) ว่า “สัตว์ผู้ไป” แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกประเภทที่ไปได้ เพียงหมายถึงวัวเท่านั้น ดังข้อความว่า

> รุฬฺหีสทฺโทติ อิมินา วิญฺญาณานญฺจนฺติ เอตสฺส ปทสฺส อตฺเถ วิญฺญาณญฺจ-สทฺโท นิรุฬฺโหติ ทสฺเสติ.[๖๔๓]
>
> “คำว่า รุฬฺหีสทฺโท (รุฬหีศัพท์) นี้แสดงว่า ศัพท์ว่า วิญฺญาณญฺจ ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญฺญาณานญฺจํ นี้”

จบคำอธิบายวิญญาณัญจายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

---

[๖๔๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๒/๔๘๐

๓. คำอธิบายอากิญจัญญายตนฌาน

[๒๘๓] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญอากิญจัญญายตนฌาน ต้องสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนฌานว่า วิญญาณัญจายตนสมาบัตินี้ :-

ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคืออากาสานัญจายตนฌาน

ข. ไม่สงบเหมือนอากิญจัญญายตนฌาน

จึงคลายความพอใจในวิญญาณัญจายตนฌานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาอากิญจัญญายตนฌานว่าสงบ ควรมนสิการความไม่มีแห่ง อากาสานัญจายตนฌาน (นัตถิภาวบัญญัติ) อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌาน คือ อาการว่างเปล่าที่เรียกว่า ความสงัด

ถามว่า : ควรมนสิการอย่างไร

ตอบว่า : ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มีๆ) สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่าๆ) วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (สงัดๆ) ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ โดยไม่ใส่ใจ[อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้น

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คือนัตถิภาวบัญญัติ]นั้น นิวรณ์ย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคือนัตถิภาวบัญญัติ]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอซ่องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอทำอย่างนี้ อากิญจัญญายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นในนัตถิภาวบัญญัติ คือความว่างเปล่า สงัด ไม่มีแห่ง[อากาสานัญจายตน]มหัคคตวิญญาณนั้น ที่เป็นไปแผ่ไปยังอากาศ เหมือนวิญญาณัญจายตนฌานจิตแนบแน่นใน[อากาสานัญจายตน]มหัคคตวิญญาณที่แผ่ไปในอากาศ

วิธีบรรลุอัปปนาแม้ในอากิญจัญญายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนลักษณะต่างกันมีดังนี้ เมื่อ[อากิญจัญญายตน]อัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้นรู้เห็น[อากาสานัญจายตน]วิญญาณที่ตนเจริญในอากาศมาก่อนด้วยวิญญาณัญจายตน-

ฌานจักษุอยู่ เมื่อ[อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้นหายไปด้วยการใส่ใจบริกรรมว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มีๆ) เป็นต้น ย่อมเห็นอภาวบัญญัติคือความไม่มี[อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้นอยู่ อุปมาเหมือนบุรุษพบเห็นหมู่ภิกษุประชุมกันด้วยกิจบางอย่างที่ศาลาโรงกลมเป็นต้น แล้วไปที่ใดที่หนึ่งจึงกลับมาในเวลาที่ภิกษุลุกขึ้นแล้วหลีกไปในคราวเสร็จกิจประชุม เขายืนอยู่ที่ประตูมองดูสถานที่นั้นอยู่อีก ย่อมแลเห็นความสงัดว่างเปล่า เขาไม่คิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุเพียงเท่านี้มรณภาพหรือหลีกไปทิศทางต่างๆ โดยที่แท้เขาแลเห็นความไม่มีว่า ที่นี้สงัดว่างเปล่า

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม นตฺถิ กิญฺจีติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๑๔๔]

“เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรๆ เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนะ (ฌานและอารมณ์ของฌาน) โดยสิ้นเชิง”

[๒๘๔] คำว่า สพฺพโส แม้ในพากย์นี้ก็มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

แม้ในคำว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ (วิญญาณัญจายตนะ) นี้ ฌานและอารมณ์ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น โดยแท้จริงแล้ว แม้อารมณ์ก็ได้ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๒ เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของฌานคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของฌานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะเป็นแหล่งกำเนิดของม้า) เป็นต้น

---

[๑๔๔] ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

อายตน ศัพท์ใน อากาสานญฺจายตน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญฺชาติเทส (สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า วิญฺญาณญฺจายตน จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า "ที่เกิดของฌานคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด”

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงวิญญาณัญจายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือฌานและอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนะ) โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำอธิบาย ไม่มีอะไรๆ

คำว่า นตฺถิ กิญฺจิ (ไม่มีอะไรๆ) หมายความว่า ใส่ใจอย่างนี้ว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มีๆ), สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่าๆ), วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (สงัดๆ) แม้พระดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

> นตฺถิ กิญฺจีติ ตญฺเญว วิญฺญาณํ อภาเวติ วิภาเวติ อนฺตรธาเปติ นตฺถิ กิญฺจีติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ นตฺถิ กิญฺจีติ.[๖๔๕]
>
> “คำว่า นตฺถิ กิญฺจิ (ไม่มีอะไรๆ) หมายความว่า ผู้เพียรปฏิบัติทำ[ปฐมารุปป]วิญญาณ[ที่เป็นอารมณ์]นั้นมิให้มี [ใส่ใจมิให้มี] ทำให้หายไป [ใส่ใจให้หายไป] ทำให้สูญหาย รู้เห็นว่าไม่มีอะไรๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นตฺถิ กิญฺจิ (ไม่มีอะไรๆ)”

คำว่า อภาเวติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภาว ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่ากระทำ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) เช่น

- สมาเนติ = สมาน ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์)

---

[๖๔๕] อภิ.วิ. ๓๕/๖๑๕/๓๑๘

- ปิเณติ = ปิณ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้เอิบอิ่ม)
- วจฺเจติ = วจฺจ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำอุจจาระ)
- มุตฺเตติ = มุตฺต ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำปัสสาวะ)

คำว่า วิภาเวติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิภาว ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรดังกล่าวเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

> อภาเวตีติ อภาวํ กโรติ. ยถา ญาณสฺส น อุปติฏฺฐติ, เอวํ กโรติ อมนสิกรณโต. ตโต เอว วิภาเวติ วิคตภาวํ กโรติ, วินาเสติ วา ยถา น ทิสฺสติ, ตถา กรณโต.[๖๔๖]
>
> “คำว่า อภาเวติ แปลว่า ทำให้ไม่มี คือ ทำให้ไม่ปรากฏแก่ปัญญา เพราะไม่ใส่ใจ ดังนั้น จึงทำให้หายไป คือ ทำให้ปราศจากไป หรือทำให้พินาศไป เพราะทำให้ไม่ปรากฏ”

คำว่า อนฺตรธาเปติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + ธา ธาตุ (อทสฺสเน = ไม่เห็น) + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ ตามปกติ ธา ธาตุมีความหมายว่า ธารเณ (ทรงไว้) แต่เมื่อประกอบกับ อนฺตร บทหน้า ทำให้มีความหมายว่า อทสฺสเน (ไม่เห็น) ดังข้อความว่า

ธสฺสุ หึสาสํฆาเตสุ	ธา ธารทานโปสเน
นิ ตุ นฺยาเส วิ กรเณ	อา อาโรเป’ภิ ภาสเน.
สํ สทฺทหนสนฺธีสุ	อปิ อจฺฉาทเน ปริ
นิวาเส อว สวเน	อนฺตโร จ อทสฺสเน.[๖๔๗]

“ธสฺสุ ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถว่า เบียดเบียน และรวบรวม
ธา ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทรงไว้, ให้ และเลี้ยงดู
เมื่อมี นิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ฝัง
เมื่อมี วิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า กระทำ
เมื่อมี อา อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ยกขึ้น

---
[๖๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๔/๔๘๒
[๖๔๗] ธาตฺวตฺถ. ๒๐๐-๑

เมื่อมี อภิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า พูด
เมื่อมี สํ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เชื่อ, เชื่อมต่อ
เมื่อมี อปิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปกปิด
เมื่อมี ปริ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นุ่งห่ม
เมื่อมี อว อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ฟัง
เมื่อมี อนุตร อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ไม่เห็น"

พระดำรัสนั้นแม้ตรัสไว้เหมือน[วิธีหยั่งเห็น]ภังคญาณที่พิจารณาเห็นว่าสิ้นไป แต่พึงทราบเนื้อความตามที่กล่าวมานี้ เพราะผู้เพียรปฏิบัติไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา [อากาสานัญจายตน]วิญญาณนั้น เพียงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า ความสงัดของอากาสา-นัญจายตนวิญญาณดังกล่าวล้วนๆ จึงเรียกว่า ยัง[ปฐมารุปป]วิญญาณ[ที่เป็นอารมณ์]นั้นมิให้มี [ใส่ใจมิให้มี] ทำให้หายไป [ใส่ใจให้หายไป] ทำให้สูญหาย มิใช่ตรัสไว้โดยประการอื่น

คำอธิบายอากิญจัญญายตนะ

คำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานอยู่) นี้มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อกิญจนะ คือ อากาสานัญจายตนฌานจิตอันไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ความหมายคือ ไม่มีแม้เพียงภังคขณะเป็นอย่างต่ำเหลืออยู่ [เพราะขึ้นชื่อว่าส่วนเหลือเล็กน้อยของสภาวธรรมเป็นภังคขณะนั่นเอง เนื่องจากเมื่อมีเพียงภังคขณะ จิตดังกล่าวก็ควรมีส่วนเหลือ]

คำว่า อากิญจัญญะ คือ ภาวะแห่งฌานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย คำนี้เป็นชื่อของความไม่มีอากาสานัญจายตนวิญญาณ

คำว่า อากิญจัญญายตนะ คือ [ตติยารุปป]ฌานที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อยนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น

คำว่า อากิญฺจญฺญายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ = อากาสานัญจายตนฌานจิตอันไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อกิญจนะ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํ = ภาวะแห่งฌานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อากิญจัญญะ (อกิญฺจน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- อากิญฺจญฺญํ อายตนมสฺส ฌานสฺสาติ อากิญฺจญฺญายตนํ = [ตติยารุปป]ฌานที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อยเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

จบคำอธิบายอากิญจัญญายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

---

๔. คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

[๒๘๕] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ต้องสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในอากิญจัญญายตนสมาบัติ เห็นโทษในอากิญจัญญายตนฌานว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินี้ :-

ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนฌาน

ข. ไม่สงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

ค. สัญญาเหมือนโรค ฝี ลูกศร ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้นที่ไม่มีสัญญาหยาบและไม่ปราศจากสัญญาละเอียด สงบประณีต [เพราะปราศจากสัญญาที่เหมือนโรคเป็นต้นอันทำให้ไม่สงบ]

อีกทั้งเห็นอานิสงส์ในฌานขั้นสูง จึงคลายความพอใจในอากิญจัญญายตนฌานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่าสงบ ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นที่บุคคลเจริญปรารภอภาวบัญญัติคือความไม่มีอากาสานัญจายตนฌานเป็นอารมณ์ สงบๆ ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คืออากิญจัญญายตนฌาน]นั้น นิวรณ์ย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากิญจัญญายตนฌาน]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอซ่องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอทำอย่างนี้ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นในขันธ์ ๔ คืออากิญจัญญายตนสมาบัติ เหมือนอากิญจัญญายตนฌานจิตแนบแน่นในนัตถิภาวบัญญัติ คือ ความไม่มี[อากาสานัญจายตน]วิญญาณ

แม้วิธีบรรลุอัปปนาในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๖๔๘]

"เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ เพราะล่วงอากิญจัญญายตนะ (ฌานและอารมณ์ของฌาน) โดยสิ้นเชิง"

คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน) หมายถึงฌาน แปลตามศัพท์ว่า "ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่" แต่คำนี้หมายถึงอารมณ์ของฌานนั้นอีกด้วย จึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า "สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ" ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไปในข้อ ๒๘๗

[๒๘๖] คำว่า สพฺพโส แม้ในพากย์นี้ก็มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

แม้ในคำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงอากิญจัญญายตนะ) นี้ ฌานและอารมณ์ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น ที่จริงแล้ว แม้อารมณ์ก็ได้ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคือภาวะแห่งฌานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของฌานคือภาวะแห่งฌานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของฌานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะเป็นแหล่งกำเนิดของม้า) เป็นต้น

อายตน ศัพท์ใน อากิญฺจญฺญายตน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญฺชาติเทส (สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า อากิญฺจญฺญายตน จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า "ที่เกิดของฌานคือภาวะแห่งฌานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย"

---

[๖๔๘] ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงอากิญจัญญายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือฌานและอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงเนวสัญญานา-สัญญายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม (เพราะล่วงอากิญจัญญายตนะ) โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตํ (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาอันเป็นที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่) นี้ อรูปฌานที่ ๔ นั้นเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญา-ยตนะ เพราะมีสัญญา[ละเอียด]ใด สัญญานั้นมีอยู่แก่ผู้ปฏิบัติโดยประการใด พระพุทธองค์ทรงยกบทว่า เนวสญฺญีนาสญฺญี (ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) ขึ้นแสดงในคัมภีร์วิภังค์เพื่อแสดงสัญญาและวิธีบรรลุสัญญานั้นก่อน แล้วตรัสว่า

> ตญฺเญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิ กโรติ, สงฺขาราว-เสสสมาปตฺตึ ภาเวติ. เตน วุจฺจติ เนวสญฺญีนาสญฺญีติ.[๖๔๙]
>
> “ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นว่าสงบ เจริญสมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ดังนั้นจึงเรียกว่า เนวสัญญีนาสัญญี (ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)”

ในพากย์นั้น คำว่า สนฺตโต มนสิกโรติ (ย่อมใส่ใจว่าสงบ) หมายความว่า ย่อมใส่ใจอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นว่าสงบ เพราะมีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะปรารภแม้กระทั่งความไม่มี[ปฐมารุปปวิญญาณ] (นัตถิภาวบัญญัติ) ให้เป็นอารมณ์อยู่ได้

ในประโยคว่า สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา จสฺสติ (สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะปรารภแม้กระทั่งความไม่มี[ปฐมารุปปวิญญาณ]ให้เป็นอารมณ์อยู่ได้) คำว่า ยตฺร ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถปฐมา จึงมีความหมายว่า ยา (สมาบัติใด) ส่วน หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณะ

นาม ศัพท์ที่พบในประโยคว่า ยตฺร หิ นาม มีความหมายว่า ตำหนิ หรืออัศจรรย์

---
[๖๔๙] อภิ.วิ. ๓๕/๖๑๙/๓๑๙

เหมือน นาม ศัพท์ในคำว่า กถญฺหิ นาม จึงแปลว่า "หนอ" ถือว่าเป็นคำที่แสดงการตำหนิหรือความอัศจรรย์ของผู้พูด ตามหลักภาษาให้ลง สฺสติ วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นาเม ครหา-วิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์ และปรากฏการตำหนิและความอัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น) ดังข้อความว่า

ยตฺร หิ นามาติ ยา นาม.[๖๕๐]

“คำว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า สมาบัติใดหนอ"

อนึ่ง ความหมายว่า ความอัศจรรย์ มีชื่อเรียกว่า การสรรเสริญ ในที่บางแห่ง ดังข้อความว่า

ปสํสาครหาสญฺญา- สฺวีการาโทปิ นาม'ถ.[๖๕๑]

“นาม ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า การสรรเสริญ ติเตียน ชื่อและการรับรองเป็นต้น"

นาม อิติ ครหปสํสนสญฺญาปญฺเหสุ จ.[๖๕๒]

"นิบาตว่า นาม ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ครหะ (ติเตียน) ปสังสนะ (สรรเสริญ) สัญญา (ชื่อ) และปัญหา (ถาม)”

ตัวอย่างการสรรเสริญ (อัศจรรย์) เช่น

- สาวกาปิ นาม เอวํ มหิทฺธิกา (แม้พระสาวกทั้งหลายก็มีฤทธิ์มากหนอ)
- ยตฺร หิ นาม สาวโกปิ เอวํ มหิทฺธิโก ภวิสฺสติ (แม้พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็มีฤทธิ์มากอย่างนี้หนอ)
- ยตฺร หิ นาม สญฺญี สมาโน ชาคโร ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อภิกฺกนฺตานิ เนว ทกฺขติ น ปน สทฺทํ โสสฺสติ (เพราะท่านอาฬารดาบสผู้ยังมีสัญญาตื่นอยู่แต่มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้าร้อยเล่มที่ผ่านไปใกล้ๆ หนอ)

---

๖๕๐ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๖/๔๘๔

๖๕๑ อภิธาน. ๓/๑๑๙๑

๖๕๒ รูป. ๒/๒๘๒

- อจฺฉริยํ อนฺโธ นาม ปพฺพตมาโรหิสฺสติ, พธิโร นาม สทฺทํ โสสฺสติ (น่าอัศจรรย์คนบอดขึ้นเขาได้หนอ คนหนวกได้ยินเสียงหนอ)

ส่วนตัวอย่างการตำหนิ ได้กล่าวมาแล้วในวิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย (เล่ม ๑ ข้อ ๓๖๕)

ถามว่า : ถ้าบุคคลใส่ใจโดยความสงบแล้ว การล่วงพ้น[ตติยารุปปสมาบัติ] จะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะไม่ต้องการจะเข้าสมาบัติ กล่าวคือ แม้เธอใส่ใจอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นว่าสงบ แต่มิได้นึกถึง เข้าสมาบัติ หรือทำไว้ในใจว่า เราจักนึกถึง เข้าสมาบัติ อธิษฐาน ออก หรือพิจารณาสมาบัตินั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานสงบประณีตกว่าอากิญจัญญายตนฌาน

อุปมาเหมือนพระราชาประทับบนหลังช้างทรง เสด็จเที่ยวไปตามทางในพระนครด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นช่างศิลป์มีช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่งผ้าผืนหนึ่งไว้มั่น ใช้อีกผืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวเปรอะเปื้อนด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นหลากหลาย ทรงชมเชยว่า น่าอัศจรรย์หนอ อาจารย์ทั้งหลายชำนาญจริง จึงทำศิลปะเช่นนี้ได้ แต่มิได้ทรงดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราควรสละราชสมบัติแล้วเป็นนายช่างเช่นนี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติมีค่ามาก พระองค์จึงเสด็จผ่านนายช่างไป ฉันใด

ผู้เพียรปฏิบัตินี้ก็ฉันนั้น ย่อมใส่ใจอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นว่าสงบ แต่มิได้นึกถึง เข้าสมาบัติ หรือทำไว้ในใจว่า เราจักนึกถึง เข้าสมาบัติ อธิษฐาน ออก หรือพิจารณาสมาบัตินั้น เขาใส่ใจสมาบัตินั้นว่าสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัญญาที่ถึงอัปปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า เนวสัญญีนาสัญญี (ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) และตรัสว่า สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวติ (ย่อมเจริญสมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ)

คำว่า สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ (สมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ) หมายถึง อรูปสมาบัติที่ ๔ ที่มีสังขารถึงความละเอียดยิ่งนัก

ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งๆ ขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทาง ภาวนานั้นเมื่อบรรลุถึงอรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนายิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็มีเพียงนิโรธสมาบัติที่ดับสังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขารใดๆ ดังนั้น อรูปสมาบัติที่ ๔ จึงเรียกว่าสมาบัติที่มีสังขารละเอียดยิ่งซึ่งเหลืออยู่โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขารหยาบก่อนๆ

[๒๘๗] บัดนี้ ขันธ์ ๔ ใดเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยเนื่องด้วยสัญญา[ละเอียด]ที่ได้บรรลุตามที่กล่าวมาแล้ว พระผู้มีพระภาคจะแสดงถึงขันธ์ ๔ นั้นโดยองค์ธรรม[ที่จำแนกเป็นกุศลเป็นต้น] จึงตรัสว่า

> เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา.[๖๕๓]
>
> "คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก[ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา]ของปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือของบุคคลผู้บังเกิด[ในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ] หรือของพระขีณาสพผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยฌานนั้น]ในภพปัจจุบัน"

คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส (ปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดกุศลฌาน

คำว่า อุปปนฺนสฺส (บุคคลผู้อุบัติ[ในเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ]) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดวิปากฌานโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

คำว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยรูปฌาน]ในภพปัจจุบัน) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดกิริยาฌาน

---

[๖๕๓] อภิ.วิ. ๓๕/๖๒๐/๓๑๙

ในธรรมทั้งสามอย่างนั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติในที่นี้[ว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ] [เพราะประสงค์เอาที่ตั้งของอธิปัญญาสิกขา]

ส่วนรูปวิเคราะห์ในคำนี้ คือ :-

คำว่า เนวสัญญานาสัญญะ (ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่) คือ ฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ และไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ เพราะยังมีสัญญาละเอียด

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ซึ่งเป็นอายตนะ เพราะนับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะ

ตามนัยแรก คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เนว สญฺญา อสฺสาติ เนวสญฺญํ = ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- น สญฺญา อสญฺญา = ไม่ใช่สัญญา[ละเอียด] ชื่อว่า อสัญญา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- น อสญฺญา อสฺสาติ นาสญฺญํ = ฌานที่ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า อสัญญะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- เนวสญฺญํ จ ตํ นาสญฺญญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญํ = ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ = ฌานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ซึ่งเป็นอายตนะ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้คำแปลในภาษาไทยจะแปล น และ อ ศัพท์ใน เนวสญฺญานาสญฺญา ศัพท์ว่า ไม่ใช่, ไม่มี แต่ศัพท์เหล่านั้นมีความหมายอื่นแฝงอยู่ คือ น ศัพท์ใน เนวสญฺญา เป็นอภาวัตถะ คือ มีอรรถว่าไม่มี, น ศัพท์ใน นาสญฺญํ เป็นอัญญัตถะ คือ มีอรรถว่าอื่น ส่วน อ ศัพท์เป็น

อภาวัตถะเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

เนวสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร อภาวตฺโถ, นาสญฺญนฺติ เอตฺถ น-กาโร อญฺญตฺโถ, อ-กาโร อภาวตฺโถว, อสญฺญํ อนสญฺญญฺจาติ อตฺโถ.[๖๕๔]

"ในคำว่า เนวสญฺญา นี้ น ศัพท์มีอรรถว่าไม่มี, น ศัพท์ในคำว่า นาสญฺญํ นี้ มีอรรถว่าอื่น ส่วน อ ศัพท์มีอรรถว่าไม่มีนั่นเอง หมายความว่า มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่"

อรูปฌานที่ ๔ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เมื่อจำแนกฌานและสัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นขันธ์และอายตนะ ก็นับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะเท่านั้น ดังนั้น อายตน ศัพท์ตามนัยนี้จึงแปลว่า "อายตนะ"

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในอรูปฌานที่ ๔ นี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (สัญญาก็ไม่ใช่, ไม่พอเรียกว่าสัญญา) เพราะไม่อาจทำกิจของสัญญาที่ชัดเจน[คือการเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย] และชื่อว่า นาสัญญา (มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่, เป็นสัญญาละเอียด) เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่, ไม่ใช่สัญญาหยาบ เป็นสัญญาละเอียด)

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ[โดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น] โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง

ตามนัยที่ ๒ คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เนว สญฺญา เนวสญฺญา = สัญญาก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- น สญฺญา อสญฺญา = มิใช่สัญญา ชื่อว่า อสัญญา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

---

[๖๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๗/๔๘๕

- น อสญฺญา นาสญฺญา = มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ ชื่อว่า นาสัญญา (นนิบาตบุรพบท-กรรมธารยสมาส)

- เนวสญฺญา จ สา นาสญฺญา จาติ เนวสญฺญานาสญฺญา = สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เนวสญฺญานาสญฺญา จ สา อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ = สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยที่ ๒ นี้ น ศัพท์ใน เนวสญฺญา เป็นอัญญัตถะ คือ มีอรรถว่าอื่น น ศัพท์ใน นาสญฺญา ก็มีอรรถว่าอื่นเหมือนกัน ส่วน อ ศัพท์เป็นอภาวัตถะ คือ มีอรรถว่าไม่มี ดังข้อความว่า

> ทุติเย อตฺถวิกปฺเป เนวสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร อญฺญตฺโถ. ตถา นาสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร, อ-กาโร จ อญฺญตฺโถ เอวาติ เตน ทฺวเยน สญฺญา-ภาโว เอว ทสฺสิโตติ.[๖๕๕]
>
> “ในอรรถอย่างที่ ๒ น ศัพท์ในคำว่า เนวสญฺญา นี้ มีอรรถว่าอื่น, น ศัพท์ในคำว่า นาสญฺญา นี้ ก็เช่นเดียวกัน ส่วน อ ศัพท์มีอรรถว่า อื่น ทั้งสองศัพท์นั้นแสดงว่าไม่มีสัญญานั่นเอง"

สรุปความว่า ตามนัยแรก คำว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตน หมายถึง ฌาน และ อายตน ศัพท์แปลว่า อายตนะ ซึ่งหมายถึง มนายตนะและธรรมายตนะ ส่วนนัยที่ ๒ หมายถึง อารมณ์ของฌานคือสัญญาดังกล่าว และ อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง โดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำว่า นาสญฺญา แปลตามศัพท์ว่า มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ ความหมายก็คือ เป็นสัญญาละเอียดนั่นเอง การใช้คำปฏิเสธซ้อนปฏิเสธนี้มีความหมายเท่ากับคำปกติ ดังข้อความว่า

> ทฺวิปฏิเสโธ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๖๕๖]

---

[๖๕๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๗/๔๘๖

[๖๕๖] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๙๕

"การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับความยิ่งยวด"

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺโถ.[๖๕๗]

"การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ"

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์มูลฎีกาจึงกล่าวว่า

นาสญฺญาติ สญฺญาภาโว จ เอติสฺสา อตฺถีติ อตฺโถ.[๖๕๘]

"คำว่า นาสญฺญา (มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่) ความหมายก็คือ ความเป็นสัญญาของสมาบัตินั้นมีอยู่"

อนึ่ง สัญญาอย่างเดียวมิได้เป็นเช่นนี้ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ แต่เวทนาก็ชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนา (เวทนาก็ไม่ใช่ มิใช่เวทนาก็ไม่ใช่, ไม่ใช่เวทนาหยาบ เป็นเวทนาละเอียด) แม้จิตก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (จิตก็ไม่ใช่ มิใช่จิตก็ไม่ใช่, ไม่ใช่จิตหยาบ เป็นจิตละเอียด) แม้ผัสสะก็ชื่อว่า เนวผัสสนาผัสสะ (ผัสสะก็ไม่ใช่ มิใช่ผัสสะก็ไม่ใช่, ไม่ใช่ผัสสะหยาบ เป็นผัสสะละเอียด) แม้สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงเทศนานี้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก [ดังคำว่า นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน (ผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน)]

เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร

นอกจากนั้น พึงอธิบายเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมามีเรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น มีเรื่องเล่าว่า สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ พระเถระกล่าวกับสามเณรนั้นในเวลาดื่มข้าวยาคูว่า เธอจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่า ในบาตรมีน้ำมันขอรับ เมื่อนั้นพระเถระจึงกล่าวว่าสามเณรจงนำมา เราจักใส่น้ำมันในขวด สามเณรจึงเรียนว่า ไม่มีน้ำมันขอรับ

ในคำอุปมานั้น การพูดว่าน้ำมันมีอยู่ มีได้เพราะไม่ควร[ดื่มน้ำมัน]ระคนกับข้าวยาคู เนื่องจากน้ำมันถูกเก็บไว้ภายในกุฎิ ส่วนการพูดว่า น้ำมันไม่มี เนื่องด้วยการใส่ขวด

---

๖๕๗ กัจจายนสุตตัตถะ ๑๓๒

๖๕๘ อภิ.สงฺ.มูลฎีกา ๑/๒๖๘/๑๓๓

เป็นต้น ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ฉันนั้น

คำว่า อนฺโตวุตฺถ (ถูกเก็บไว้ภายในกุฎิ) คือ อาหารที่ถูกเก็บไว้เกิน ๑ คืนเป็นต้นในสถานที่ที่มิใช่กัปปิยกุฏิ หมายความว่า ภิกษุรับประเคนเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยแล้ว สามารถเก็บไว้ฉันเป็นยาได้ภายใน ๗ วันนับตั้งแต่วันรับประเคน แต่ไม่อาจฉันระคนกับอาหารมีข้าวเป็นต้น (ยาวกาลิก) ในวันที่สองเป็นต้นไป ถ้าภิกษุเก็บเนยใสเป็นต้นที่ยังไม่ได้รับประเคนไว้ในอกัปปิยกุฎิ คือ กุฎิที่ไม่ควรเก็บซึ่งเป็นสถานที่มีที่มุงบังแม้เพียงคืนเดียว ก็ไม่ควรฉันระคนกับอาหาร ดังนั้นจึงฉันน้ำมันระคนกับข้าวยาคูไม่ได้ ต้องอาบัติทุกกฏ

ถามว่า : กิจของสัญญาในเรื่องนี้คืออะไร

ตอบว่า : กิจของสัญญา คือ การหมายรู้อารมณ์ และการเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย) กล่าวคือ อรูปฌานสัญญาที่ ๔ นั้นไม่อาจทำกิจหมายรู้ได้ชัดเจน เหมือนเตโชธาตุในน้ำเย็นไม่อาจทำกิจเผาไหม้ อีกทั้งไม่อาจเพื่อเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณเหมือนสัญญาในสมาบัติที่เหลือ โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุผู้มิได้กระทำการกำหนดรู้ขันธ์อื่น ขึ้นชื่อว่าพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนขันธ์แล้วบรรลุนิพพิทาญาณได้ หามีไม่ แม้กระทั่งท่านพระสารีบุตร

ประโยคว่า อปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต ฉบับพม่าและฉบับไทยมีรูปว่า อปิจ แต่ควรใช้เป็น อปิ ที่เป็นไปในอรรถว่า สัมภาวนา (ชมเชย) เช่น อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รตึ โส นาธิคจฺฉติ (เขาไม่ได้รับความรื่นรมย์แม้ในกามทั้งหลายอันเป็นทิพย์ [ไฉนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]) เมรุมฺปิ วินิ-วิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาพระสุเมรุไปได้ [ป่วยการกล่าวถึงภูเขาลูกเล็กๆ])

แต่ผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติ [คือเริ่มเจริญวิปัสสนาโดยมุ่งตามรู้ขันธ์เป็นต้นเป็นหลักแล้วหยั่งเห็นสภาวธรรมที่ดำเนินไปในทวารพร้อมกับทวารและอารมณ์] ผู้มีปัญญามากเช่นกับ

พระสารีบุตร จึงสามารถ[เพื่อก่อให้เกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับ] แม้ท่านพระสารีบุตรนั้นก็สามารถเห็นด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺติ[๖๕๙] (ธรรมเหล่านี้ไม่เคยมีมาก่อนย่อมเกิดขึ้น ครั้นเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป) ไม่อาจเห็นด้วยการหยั่งรู้ธรรม[มีผัสสะเป็นต้น]ทีละอย่าง [เนวสัญญานาสัญญายตน]สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้

อนุปทธัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน หมายความว่า การเข้าฌานตามลำดับสมาบัติแล้วออกจากฌานหนึ่งๆ แล้วจึงกำหนดรู้องค์ฌานพร้อมด้วยผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับองค์ฌาน จัดว่าเป็นการหยั่งเห็นธรรมทีละอย่างด้วยการรู้เห็นผัสสะอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างหนึ่ง เป็นต้น การจำแนกรู้ธรรมทีละอย่างในอรูปฌานที่ ๔ นี้เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาแม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ทำไม่ได้ เพราะธรรมในอรูปฌานที่ ๔ ละเอียดยิ่งนัก อาจทำได้แต่เพียงรู้เห็นเป็นกองๆ เท่านั้น ดังข้อความว่า

> กลาปสมฺมสนวเสเนวาติ จตุตฺถารุปฺปจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺเน ผสฺสาทิ-ธมฺเม อวินิพฺภุชฺช เอกโต คเหตฺวา กลาปโต สมูหโต สมฺมสนวเสน นยวิปสฺสนาสงฺขาตกลาปสมฺมสนวเสน. ผสฺสาทิธมฺเม วินิพฺภุชฺชิตฺวา วิสุํ วิสุํ สรูปโต คเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสนํ อนุปทธมฺมวิปสฺสนา.[๖๖๐]
>
> "คำว่า กลาปสมฺมสนวเสเนว (ด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกลุ่มเท่านั้น) หมายความว่า ด้วยการพิจารณาเห็นว่าเป็นกองโดยถือเอาร่วมกันไม่จำแนกธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่นับเข้าในอรูปจิตตุปบาทที่ ๔ คือ ด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกองที่เรียกว่า นยวิปัสสนา (การหยั่งเห็นโดยนัย) การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยจำแนกธรรมมีผัสสะเป็นต้นถือเอาองค์ธรรมทีละอย่าง ชื่อว่า อนุปทธัมมวิปัสสนา"

---

๖๕๙ ม.อุ. ๑๔/๙๖/๘๐

๖๖๐ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๘๗/๔๘๖-๘๗

เรื่องน้ำในหนทาง

นอกจากนั้น พึงอธิบายเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร กล่าวคือ สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน่อยหนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้า ลำดับนั้นเมื่อพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจักสรงน้ำ สามเณรเรียนว่า ไม่มีน้ำขอรับ

ในคำอุปมานั้น การพูดว่าน้ำมีอยู่ มีได้เพราะเพียงทำให้รองเท้าเปียกน้ำ ส่วนการพูดว่าไม่มี มีได้เพราะไม่พอจะอาบ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ฉันนั้น

บัณฑิตไม่ควรอธิบายเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมาเหล่านี้อย่างเดียว แต่ควรอธิบายด้วยคำอุปมาที่สมควรอื่นอีก

คำว่า อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอยู่) นี้ มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

จบคำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

ปโยธรา ปริตาปํ หรนฺเตฺยว สิรีรินํ
นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺขูปสนฺติยา.

กาวยาทรรศะ ๒/๑๗๓

“เมฆฝนย่อมกำจัดความร้อนให้แก่ปวงชน การได้รับอัตภาพของท่านผู้ประเสริฐย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่นมิใช่หรือ”

ปกิณณกกถา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในอรูปฌาน ๔

[๒๘๘] อสทิสรูโป นาโถ อารุปฺปํ ยํ จตุพฺพิธํ อาห
ตํ อิติ ญตฺวา ตสฺมึ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

"พระนาถะผู้มีรูปกายไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน[ด้วยพระลักษณะ ๓๒ และพระอนุลักษณะ ๘๐ เป็นต้น] ได้ตรัสอรูปฌาน ๔ อย่างใดไว้ ผู้เพียรปฏิบัติเข้าใจอรูปฌาน ๔ นั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณณกกถาในอรูปฌานนั้นอีกด้วย"

[๒๘๙] กล่าวโดยย่อว่า

อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

"อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมมีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์ ผู้มีปัญญาไม่ปรารถนาการล่วงพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น"

กล่าวโดยละเอียดว่า :- ในอรูปสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ว่ามีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิง คือ

ก. อรูปสมาบัติที่ ๑ มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์คือกสิณรูป
ข. อรูปสมาบัติที่ ๒ มีได้เพราะล่วงพ้นอากาศ
ค. อรูปสมาบัติที่ ๓ มีได้เพราะล่วงพ้นวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ
ฆ. อรูปสมาบัติที่ ๔ มีได้เพราะล่วงพ้นการปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ

ผู้มีปัญญาไม่ปรารถนาการล่วงพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น เพราะไม่มีการล่วงพ้นองค์ฌานในสมาบัติเหล่านั้นเหมือนในรูปาวจรสมาบัติ ดังจะเห็นได้ว่า อรูปาวจรสมาบัติทั้งหมดมีองค์ฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต)

[๒๙๐] แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา.

"ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติหลังๆ ประณีตดีกว่าสมาบัติก่อนๆ
พึงทราบอุปมาในความประณีตดีกว่านั้นเหมือนพื้นปราสาทและผ้า"

คำว่า ตตฺถ ในบาทที่ ๓ เพิ่มคำว่า สุปณีตตรภาเว หรือ สุปณีตตรตฺเต เป็นวิเสสยะ ในประโยคบาลีบางแห่งมีการเปลี่ยนประธานเป็นบทนามที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ หรือมีภาวปัจจัยต่อท้าย ในบางแห่งก็เปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามบ้าง โดยเฉพาะประโยคที่มี ย ศัพท์เป็นกิริยาปรามาส คือ ระบุกริยาเป็นหลักโดยไม่ใช่วิเสสนะของบทนามใดๆ ต้องเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามแน่นอน

อุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้า

อุปมาเหมือนปราสาท ๔ ชั้น ชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตเนื่องด้วยการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลง ดอกไม้มีกลิ่นหอม อาหาร ที่นอน และเสื้อผ้าเป็นต้นอันเป็นทิพย์ปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๑ ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ปราสาทชั้นที่ ๔ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น

พื้นทั้ง ๔ ชั้นในปราสาทนั้นเป็นพื้นปราสาทเหมือนกัน ไม่มีความต่างกันโดยความเป็นพื้นปราสาท แต่ปราสาทชั้นบนๆ ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่างๆ โดยมีกามคุณ ๕ บริบูรณ์ต่างกัน

นอกจากนั้น อุปมาเหมือนผ้าหนัก ๔ ตำลึง ๓ ตำลึง ๒ ตำลึง และ ๑ ตำลึงที่ทอด้วยด้ายหยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า หรือละเอียดที่สุด ซึ่งหญิงนางหนึ่งทอไว้ มีด้านกว้างและยาวเท่ากัน ในคำอุปมานั้น แม้ผ้าทั้ง ๔ ชนิดมีด้านกว้างยาวเท่ากัน มีขนาดไม่ต่างกัน แต่ผ้าชนิดหลังๆ ประณีตกว่าผ้าชนิดก่อนๆ ด้วยสัมผัสที่สบาย มีเนื้อละเอียด และ

มีค่ามาก ฉันใด อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ก็ฉันนั้น มีองค์ฌานมีเพียง ๒ ประการนี้ คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา แต่สมาบัติหลังๆ ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ประณีตดีกว่าด้วยความประณีตและประณีตยิ่งขึ้นไปขององค์ฌานเหล่านั้นเพราะภาวนาที่ต่างกัน

ผ้าหนัก ๔ ตำลึงทอด้วยด้ายหยาบ ผ้าหนัก ๓ ตำลึงทอด้วยด้ายละเอียด ผ้าหนัก ๒ ตำลึงทอด้วยด้ายละเอียดกว่า ส่วนผ้าหนัก ๑ ตำลึงทอด้วยด้ายละเอียดที่สุด

[๒๙๑] อนึ่ง อรูปสมาบัติเหล่านั้นที่ประณีตและประณีตตามลำดับตามนัยที่กล่าวมานี้ :-

อสุจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค เอโก ตํ นิสฺสิโต ปโร
อญฺโญ พหิ อนิสฺสาย ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโร.
ฐิโต จตูหิ เอเตหิ ปุริเสหิ ยถากฺกมํ
สมานตาย ญาตพฺพา จตสฺโสปิ วิภาวินา.

"ผู้มีปัญญาพึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหมือนบุรุษ ๔ คนเหล่านี้ตามลำดับว่า บุรุษคนหนึ่งโหนมณฑปในที่ไม่สะอาด อีกคนหนึ่งเกาะบุรุษนั้น อีกคนหนึ่งยืนอยู่ข้างนอกไม่เกาะ ส่วนอีกคนหนึ่งยืนเกาะคนที่อยู่ข้างนอก"

การประกอบความในคาถานั้นมีดังนี้ :-

กล่าวโดยละเอียดว่า มีมณฑปหลังหนึ่งในที่ไม่สะอาด ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่งมาถึงแล้วรังเกียจของไม่สะอาดนั้นอยู่ จึงเอามือโหนเหมือนยึดติดที่มณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมาเกาะบุรุษซึ่งโหนมณฑปนั้น ต่อมาคนอื่นมาแล้วคิดว่า บุรุษที่โหนมณฑปและบุรุษที่ยืนเกาะเขา ทั้งสองคนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้งสองนั้นจะตกไปแน่นอนเมื่อมณฑปล้มไป เอาเถอะเราจักยืนข้างนอก เขาจึงไม่เกาะคนแรกที่ยืนเกาะนั้นแล้วไปยืนข้างนอก ต่อมามีบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วดำริว่าบุรุษที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่เกาะบุรุษนั้นไม่ปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ข้างนอกยืนดีแล้ว จึงยืนเกาะบุรุษนั้น

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

ก. อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ เหมือนมณฑปในที่ไม่สะอาด

ข. อากาสานัญจายตนฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจนิมิตคือกสิณรูป เหมือนบุรุษที่โหนมณฑปเพราะรังเกียจของไม่สะอาด

ค. วิญญาณัญจายตนฌานที่บุคคลเจริญโดยปรารภอากาสานัญจายตนฌานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษที่เกาะคนที่โหนมณฑป

ฆ. อากิญจัญญายตนฌานที่มีอารมณ์ คือความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้น (นัตถิภาวบัญญัติ) โดยไม่ทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยของคนทั้งสองนั้นแล้วไม่เกาะคนที่โหนมณฑปนั้นแล้วไปยืนภายนอก

ง. เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่บุคคลเจริญโดยปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ในที่ภายนอกคือความไม่มี[อากาสานัญจายตน]วิญญาณ เหมือนบุรุษที่ดำริว่าคนที่โหนมณฑปและคนที่เกาะบุรุษนั้นไม่ปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ข้างนอกยืนดีแล้ว จึงยืนเกาะบุรุษคนนั้น

[๒๙๒] อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ที่เป็นไปตามที่กล่าวมาแล้ว :-

อารมฺมณํ กโรเตว อญฺญาภาเวน ตํ อิทํ
ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ วุตฺติเหตุ ยถา ชโน.

"ฌานดังกล่าวปรารภอากิญจัญญายตนฌานนั้นเป็นอารมณ์
เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนปวงชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นโทษ
เลี้ยงชีพ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ"

กล่าวโดยละเอียดว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ย่อมปรารภอากิญจัญญายตนฌานนั้นแม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้เป็นอารมณ์ว่า สมาบัตินี้อยู่ใกล้กับข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนฌาน เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนปวงชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นโทษเลี้ยงชีพเพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ อุปมาว่าคนที่ไม่มีอาชีพในด้านอื่น จึงอาศัยพระราชาบาง

พระองค์ผู้ปกครองทุกทิศเลี้ยงชีพ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ [พระองค์]เป็นผู้ไม่สำรวม มีความประพฤติทางกาย วาจา และทางใจหยาบคาย แม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้ว่า พระราชาพระองค์นี้มีความประพฤติหยาบคาย ฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ไม่ได้อารมณ์อื่นอยู่ จึงปรารภอากิญจัญญายตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษนั้นเป็นอารมณ์ ฉันนั้น

คำว่า สพฺพทิสมฺปตึ (ผู้ปกครองทุกทิศ) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าปวงชนเป็นผู้ไม่มีทางไป[ที่อาจหลีกเลี่ยงได้][๖๖๑]

[๒๙๓] อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ที่รับอารมณ์อยู่อย่างนี้ :-

อารุฬฺโห ทีฆนิสฺเสณึ ยถา นิสฺเสณิพาหุกํ
ปพฺพตคฺคญฺจ อารุฬฺโห ยถา ปพฺพตมตฺถกํ.
ยถา วา คิริมารุฬฺโห อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ
โอลุพฺภติ ตเถเวตํ ฌานโมลุพฺภ วตฺตติ.

“ฌานดังกล่าวเกิดขึ้นอาศัยอากิญจัญญายตนฌานนี้ เหมือนคนเดินขึ้นบันไดยาวต้องเกาะราวบันได [เพราะไม่มีสิ่งอื่นให้จับ] คนที่เดินขึ้นยอดเขาต้องเกาะยอดเขา หรือคนที่เดินขึ้นเขาต้องเดินยันเข่าของตนไป’”

จบปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส (คำอธิบายอรูปฌาน) ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

---

๖๖๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๒/๔๙๓

ยสฺสตฺถิ สตตํ เมตฺตา สพฺพโลกสฺวลฺลภา
กูปายเต สมุทฺโทปิ อคฺคิ ตสฺส ชลายเต.
สกฺขรายติ เมรูปิ วิสภกฺโข สุธายเต
สสายเต มิคราชา พฺยาโล มาลาคุณายเต.
โทลายเต ฉมาจาโล นานาวุธา ติณายเร.

นีติมัญชรี ๑๙-๒๐

"ผู้ใดเจริญเมตตาอันเป็นที่เคารพรักของชาวโลกอยู่เสมอ แม้สาครก็เหมือนบ่อน้ำแก่เขา ไฟเหมือนน้ำ ภูเขาสิเนรุราชเหมือนก้อนกรวด อาหารผสมพิษเหมือนสุธาโภชน์ พญามิคราชเหมือนกระต่าย งูเหลือมเหมือนพวงมาลัย แผ่นดินไหวเหมือนชิงช้า นานาศาสตราเหมือนหญ้าอ่อน"

ภาคผนวก

อารักขกรรมฐาน ๔

การเจริญมรณสติกรรมฐานนี้จัดเป็นหนึ่งในสัพพัตถกกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่ หรือมูลกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญเป็นลำดับแรก หรืออารักข-กรรมฐาน คือ กรรมฐานที่คุ้มครองผู้ปฏิบัติ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๔๒) ได้กล่าวว่ามี ๔ ประเภท คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธคุณ มีประโยชน์เพื่อให้จิตร่าเริงในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่ไมตรีจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคุ้มครองให้ปลอดจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภภาวนา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

โบราณาจารย์ชาวสิงหลได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับกรรมฐานเหล่านี้ไว้โดยย่อ มีคาถาทั้งสิ้น ๓๕ บท จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือสวดมนต์ชื่อ Puja ซึ่งตรวจชำระโดย nanda-joti Bhikkhu ผู้แปลได้เทียบเคียงบทสวดมนต์ดังกล่าวกับฉบับใบลานอักษรขอมและอักษรล้านนาของไทย แล้วตรวจชำระใหม่และดำเนินการแปลไว้ควบคู่กันไปเพื่อประเทืองปัญญาแก่ผู้สนใจเรื่องนี้ (ขอขอบคุณพระมหาญาณธวัช ญาณทฺธโช ผู้ช่วยตรวจสอบอักษรขอมและอักษรล้านนาหลายฉบับในเรื่องนี้)

การเจริญพุทธานุสสติ

๑. พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
อิติมา จตุรารกฺขา ภิกฺขุ ภาเวยฺย สีลวา.

"ภิกษุผู้ทรงศีลพึงเจริญอารักขกรรมฐาน ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ การเจริญเมตตา การเจริญอสุภ-กรรมฐาน และการระลึกถึงความตาย"

๒. อนนฺตวิตฺถารคุณํ คุณโต'นุสฺสรํ มุนึ
ภาเวยฺย พุทฺธิมา ภิกฺขุ พุทฺธานุสฺสติ'มาทิโต.

"ภิกษุผู้มีปัญญาหมั่นระลึกถึงพระมุนีผู้มีพระคุณกว้างขวางไร้ที่สุดโดยคุณธรรม พึงเจริญพุทธานุสสติภาวนาเป็นลำดับแรก"

๓. สวาสเน กิเลเส โส เอโก สพฺเพ นิฆาติย
อหุ สุสุทฺธสนฺตาโน ปูชานญฺจ สทารโห.

"พระมุนีพระองค์นั้นทรงขจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินทั้งปวงแล้ว เป็นผู้มีกระแสจิตอันหมดจดยิ่ง และควรแก่ของบูชาในกาลทุกเมื่อ"

๔. สพฺพกาลคเต ธมฺเม สพฺเพ สมฺมา สยํ มุนิ
สพฺพกาเรน พุชฺฌิตฺวา เอโก สพฺพญฺญุตํ คโต.

"พระมุนีตรัสรู้ธรรมทั้งสิ้นที่มีในกาลทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองโดยลักษณะทุกประการ ได้ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณเพียงพระองค์เดียว"

๕. วิปสฺสนาทิวิชฺชาหิ สีลาทิจรเณหิ จ
สุสมิทฺเธหิ สมฺปนฺโน คคนาภาหิ นายโก.

“พระผู้นำทรงเพียบพร้อมด้วยวิชชา ๘ มีวิปัสสนาเป็นต้น และจรณะ ๑๕ มีศีลเป็นต้นอันไพบูลย์ดี เปรียบดั่งท้องฟ้าเต็มไปด้วยหมู่ดาวสว่างไสว”

๖. สมฺมา คโต สุภํ ฐานํ อโมฆวจโน จ โส
ติวิธสฺสปิ โลกสฺส ญาตา นิรวเสสโต.

“พระองค์มีวาจาไม่ไร้ประโยชน์ ทรงบรรลุศุภสถาน (พระนิพพาน) โดยชอบ ทรงรู้แจ้งโลกทั้งสาม (สัตวโลก สังขารโลก และโอกาสโลก) โดยสิ้นเชิง”

๗. อเนเกหิ คุโณเฆหิ สพฺพสตฺตุตฺตโม อหุ
อเนเกหิ อุปาเยหิ นรทมฺเม ทเมสิ จ.

“พระองค์ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าปวงชนด้วยหมู่คุณความดีเป็นอันมาก และทรงสั่งสอนคนที่ควรสั่งสอนด้วยวิธีนานาประการ”

๘. เอโก สพฺพสฺส โลกสฺส สพฺพอตฺถานุสาสโก
ภาคฺยอิสฺสริยาทีนํ คุณานํ ปรโม นิธิ.

“พระองค์ผู้เดียวทรงสั่งสอนประโยชน์ทั้งปวงแก่ชาวโลกทั้งมวล ทรงเป็นขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่แห่งคุณธรรมมีบุญฤทธิ์และความเป็นใหญ่ [ในจิตของพระองค์]เป็นต้น”

๙. ปญฺญาสฺส สพฺพธมฺเมสุ กรุณา สพฺพชนฺตุสุ
อตฺตตฺถานํ ปรตฺถานํ สาธิกา คุณเชฏฺฐิกา.

“พระปัญญาของพระองค์เป็นไปในธรรมทั้งปวง พระกรุณาเป็นไปในสรรพสัตว์ [ทั้งสองอย่าง]มีคุณอันยิ่งใหญ่ ทำประโยชน์ตนและผู้อื่นให้สำเร็จ”

๑๐. ทยาย ปารมี จิตฺวา ปญฺญายตฺตาน'มุทฺธริ
อุทฺธริ สพฺพธมฺเมสุ ทยายญฺเญ จ อุทฺธริ.

“พระองค์ทรงสั่งสมบารมีด้วยกรุณา ทรงยกตนข้ามพ้นด้วยปัญญา ทรงข้ามพ้นธรรมทั้งปวงแล้วช่วยผู้อื่นให้ข้ามพ้นด้วยกรุณา”

๑๑. ทิสฺสมาโนปิ ตาวสฺส รูปกาโย อจินฺติโย
อสาธารณญาณฑฺเฒ ธมฺมกาเย กถาว กาติ.

“พระรูปกายของพระองค์แม้บุคคลพบเห็นได้ ก็เป็นอจินไตยก่อน จะป่วยกล่าวไปไยในธรรมกาย (หมู่ธรรม) อันอุดมไปด้วยพระญาณเฉพาะพระองค์เล่า”

พุทฺธานุสฺสติภาวนา.
จบการเจริญพุทธานุสสติ

การเจริญเมตตานุสสติ

๑. อตฺตุปมาย สพฺเพสํ สตฺตานํ สุขกามตํ
ปสฺสิตฺวา กมโต เมตฺตํ สพฺพสตฺเตสุ ภาวเย.

“บุคคลเห็นว่าสรรพสัตว์ปรารถนาสุขด้วยการเปรียบกับตนแล้ว พึงเจริญเมตตาในสรรพสัตว์ตามลำดับ”

๒. สุขี ภเวยฺยํ นิทฺทุกฺโข อหํ นิจฺจํ อหํ วิย
หิตา จ เม สุขี โหตุ มชฺฌตฺตา จาถ เวริโน.

“ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีความสุขพ้นทุกข์เสมอ ผู้มีอุปการคุณ คนเป็นกลาง และศัตรูของข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีความสุขเช่นเดียวกับข้าพเจ้า”

๓. อิมมฺหิ คามเขตฺตมฺหิ สตฺตา โหนฺตุ สุขี สทา
ตโต ปรญฺจ รชฺเชสุ จกฺกวาเฬสุ ชนฺตุโน.

"ขอเหล่าสัตว์ในคามเขตนี้จงเป็นผู้มีความสุขเสมอ ถัดจากนั้นเหล่าสัตว์ในแว่นแคว้นและในจักรวาล จงเป็นผู้มีความสุข"

๔. สมนฺตา จกฺกวาเฬสุ สตฺตานนฺเตสุ ปาณิโน
สุขิโน ปุคฺคลา ภูตา อตฺตภาวคตา สิยุํ.

"ขอสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ผู้มีลมหายใจ บุคคล สัตว์ผู้เกิดแล้ว และสัตว์ที่มีร่างกาย ที่อยู่ในจักรวาลอันหาที่สุดมิได้โดยรอบ จงเป็นผู้มีความสุข"

๕. ตถา อิตฺถี ปุมา เจว อริยา'นริยาปิ จ
เทวา นรา อปายฏฺฐา ตถา ทสทิสาสุ จาติ.

"อนึ่ง ขอสตรี บุรุษ พระอริยะ ปุถุชน เทวดา มนุษย์ และอบายสัตว์ในทศทิศ จงเป็นผู้มีความสุขเช่นเดียวกัน"

เมตฺตานุสฺสติภาวนา.
จบการเจริญเมตตานุสสติ

การเจริญอสุภานุสสติ

๑. อวิญฺญาณาสุภนิภํ สวิญฺญาณาสุภํ อิมํ
กายํ อสุภโต ปสฺสํ อสุภํ ภาวเย ยติ.

"ภิกษุพิจารณาเห็นร่างกายที่ไม่งามมีใจครองนี้ว่าไม่งามเหมือนซากศพไร้ใจครอง พึงเจริญอสุภภาวนา"

๒. วณฺณสณฺฐานคนฺเธหิ อาสโยกาสโต ตถา
ปฏิกฺกูลานิ กาเย เม กุณปานิ ทฺวิโสฬส.

“ซากศพ ๓๒ ชนิด[คือ ผม เป็นต้น] มีอยู่ในร่างกายของเรา น่ารังเกียจโดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และที่ตั้ง”

๓. ปฏิกฺกูลาปิ กุณปา เชคุจฺฉํ กายนิสฺสิตํ
อาธาโร อสุจิ ตสฺส กาเย ตุ กุณเป ฐิตํ.

“ซากศพเป็นของปฏิกูล ความน่าเกลียดอาศัยร่างกาย ความสกปรกเป็นที่ตั้งของร่างกายนั้น ดำรงอยู่ในซากศพคือร่างกายของเรา”

๔. มีฬฺเห กิมิว กาโยยํ อสุจิมฺหิ สมุฏฺฐิโต
อนฺโต อสุจิสมฺปนฺโน ปุณฺณวจฺจกุฏี วิย.

“ร่างกายนี้ดำรงอยู่ในสิ่งที่ไม่สะอาด เหมือนหนอนอยู่ในอาจม ภายในเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก เหมือนส้วมเต็ม”

๕. อสุจิ สนฺทเต นิจฺจํ ยถา เมทกถาลิกา
นานากิมิกุลาวาโส ปูติจนฺทนิกา วิย.

“สิ่งสกปรกไหลออกอยู่เสมอเหมือนภาชนะดินใส่มันข้น เป็นที่อาศัยของหมู่หนอนนานาชนิด เหมือนบ่อน้ำครำที่เน่าเหม็น”

๖. คณฺฑภูโต โรคภูโต วณภูโต สมุสฺสโย
อเตกิจฺโฉ'ติเชคุจฺโฉ ปภินฺนกุณปูปโมติ.

“ร่างกายเหมือนฝี โรค และแผลที่เยียวยาไม่ได้ น่ารังเกียจยิ่ง เปรียบดั่งซากศพที่แตกเยิ้ม”

อสุภานุสฺสติภาวนา.

จบการเจริญอสุภานุสสติ

การเจริญมรณานุสสติ

๑. ปวาตทีปตุลฺยาย สายุสนฺตติยา ขยํ
ปรูปมาย สมฺปสฺสํ ภาวเย มรณสฺสตึ.

“ผู้รู้เห็นความเสื่อมไปแห่งกระแสอายุของตนอันเสมอเหมือนตะเกียงที่วางไว้ในทางลม โดยเปรียบกับผู้อื่น พึงเจริญมรณสติ”

๒. มหาสมฺปตฺติสมฺปตฺตา ยถา สตฺตา มตา อิธ
ตถา อหํ มริสฺสามิ มรณํ มม เหสฺสติ.

“สัตว์ทั้งหลายที่เพียบพร้อมด้วยสมบัติมากมายในโลกนี้ ได้ตายแล้ว ฉันใด เราก็จักตาย ฉันนั้น ความตายจักมีแก่เรา”

๓. อุปฺปตฺติยา สเหเวทํ มรณํ อาคตํ สทา
มรณตฺถาย โอกาสํ วธโก วิย เอสติ.

“ความตายนี้มาพร้อมกับความเกิดเสมอโดยแท้ ย่อมแสวงหาโอกาสฆ่าเหมือนนายเพชฌฆาต”

๔. อีสกํ อนิวตฺตํ ตํ สตตํ คมนุสฺสุกํ
ชีวิตํ อุทยา อตฺถํ สุริโย วิย ธาวติ.

“ชีวิตนั้นไม่ถอยกลับเพียงเล็กน้อย มีแต่ขวนขวายไปข้างหน้าเนืองๆ เหมือนดวงอาทิตย์อัสดงคตไปหลังจากอุทัยขึ้นแล้ว”

๕. วิชฺชุปุพฺพุฬอุสฺสาว- ชลราชิ ปริกฺขยํ
ฆาตโกว ริปุ ตสฺส สพฺพตฺถาปิ อวาริโย.

“ชีวิตเสื่อมสิ้นไปเร็ว เหมือนสายฟ้าแลบ ฟองน้ำ หยาดน้ำค้างและรอยขีดบนผิวน้ำ มฤตยูเป็นข้าศึกของชีวิตนั้น ไม่มีใครห้ามได้ในที่ทุกสถาน”

๖. สุยสถามปุญฺญิทฺธิ- พุทฺธิวุทฺธิชินทฺวยํ
ฆาเตติ มรณํ ขิปฺปํ กาตุํ มาทิสเก กถา.

"ความตายรุกฆาตพระชินเจ้าทั้งสองประเภท [คือ พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า] ผู้เจริญด้วยยศ กำลัง บุญ ฤทธิ์ และปัญญาอันดีงามโดยพลัน จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา"

๗. ปจฺจยานญฺจ เวกลฺยา พาหิรชฺฌตฺตุปทฺทวา
มรโณรํ คมิสฺสามิ มรมาโน อนุกฺขณนฺติ.

"เราตายอยู่ทุกขณะจิต จักถึงฝั่งแห่งความตาย เพราะปัจจัยบกพร่อง และเพราะอันตรายทั้งภายนอกและภายใน"

มรณานุสฺสติภาวนา.
จบการเจริญมรณานุสสติ

คำลงท้าย

๑. ภาเวตฺวา จตุรารกฺขา อารเภยฺย อนนฺตรํ
มหาสํเวควตฺถูนิ อฏฺฐ อุฏฺฐิตวีริโย

"ภิกษุผู้มีความเพียรตั้งมั่น เจริญอารักขกรรมฐาน ๔ ประการนี้แล้ว ถัดจากนี้ไปควรพิจารณาสังเวควัตถุ (ที่ตั้งแห่งความสลดใจ) อันยิ่งใหญ่ ๘ อย่าง"

๒. ชาตี ชรา พฺยาธิ จุตี อปายา
อตีตอปฺปตฺตกวฏฺฏทุกฺขํ
อิทานิ อาหารคเวฏฺฐิทุกฺขํ
สํเวควตฺถูนิ อิมานิ อฏฺฐ.

“สังเวควัตถุ ๘ เหล่านี้ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย อบายภูมิ วัฏฏทุกข์ที่ผ่านมาแล้ว วัฏฏทุกข์ที่ยังมาไม่ถึง และทุกข์คือการแสวงหาอาหารในปัจจุบัน”

๓. ปาโต จ สายมปิ เจว อิมํ วิธึ โย
อาเสวเต สตตมตฺตหิตาภิลาสี
ปปฺโปติ โส'ติวิปุลํ หตปาริปนฺโถ
เสฏฺฐํ สุขํ มุนิปสฏฺฐมตํ สุเขน.

“ผู้ใดปรารถนาประโยชน์ตน ปฏิบัติตามวิธีนี้อยู่เสมอทุกเช้าเย็น เขาขจัดอันตรายได้แล้ว ย่อมบรรลุสุขอันประเสริฐไพบูลย์ยิ่ง (นิพพาน-สุข) อันพระมุนีทรงสรรเสริญและได้หยั่งเห็นแล้วโดยสะดวก”

๔. นมามิ พุทฺธํ คุณสาครํ ตํ
สตฺตา สทา โหนฺตุ สุขี อเวรา
กาโย ชิฆญฺโญ สกโล วิคนฺโธ
คจฺฉนฺติ สพฺเพ มรณํ อหญฺจ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณประดุจสาครพระองค์นั้น ขอเหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมดน่ารังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย”

๕. นมามิ ธมฺมํ มุนิราชเทสิตํ
สตฺตา สทา โหนฺตุ สุขี อเวรา
กาโย ชิฆญฺโญ สกโล วิคนฺโธ
คจฺฉนฺติ สพฺเพ มรณํ อหญฺจ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอันพระจอมมุนีทรงแสดงแล้ว ขอเหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมดน่ารังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย”

๖. นมามิ สงฺฆํ มุนิราชสาวกํ
สตฺตา สทา โหนฺตุ สุขี อเวรา
กาโย ชิฆญฺโญ สกโล วิคนฺโธ
คจฺฉนฺติ สพฺเพ มรณํ อหญฺจ.

"ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระจอมมุนี ขอเหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมดน่ารังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย"

จบคำลงท้าย

นอกจากนั้น คัมภีร์ขุททสิกขา (คาถา ๔๖๑-๗๐) ที่แต่งก่อนสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ ก็กล่าวถึงอารักขกรรมฐาน ๔ ด้วยคาถา ๑๐ บทเหล่านี้ คือ

๔๖๑. พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
อารกตฺตาทินา'รหํ สมฺมา สามญฺจ พุทฺธโต.

๔๖๒. สมฺมาสมฺพุทฺธอิติ วา— นุสฺสติ ยา ปุนปฺปุนํ
นวเภเท ภควโต พุทฺธานุสฺสติ สา คุเณ.

"[อารักขกรรมฐานมี ๔ ประการเหล่านี้ คือ] การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ การเจริญเมตตา การเจริญอสุภกรรมฐาน และการระลึกถึงความตาย

การหมั่นระลึกถึงคุณธรรม ๙ ประเภทของพระผู้มีพระภาคอยู่เนืองนิตย์ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะไกลจากกิเลส หรือทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) เพราะตรัสรู้[ธรรมทั้งปวง]โดยชอบด้วยพระองค์เอง การหมั่นระลึกถึงนั้นชื่อว่า การหมั่นระลึกถึง

พระพุทธคุณ”

๔๖๓. สีมฏฺจสํเฆ สีมฏฺจ— เทวตาสุ จ อิสฺสเร
ชเน โคจรคามมฺหิ ตตฺถุปาทาย มานุเส.

๔๖๔. สพฺพสตฺเตสุ สุขิตา โหนฺตา’เวราติอาทินา
ปริจฺฉิชฺช ปริจฺฉิชฺช ภาวนา เมตฺตภาวนา.

“การเจริญภาวนาโดยกำหนดสรรพสัตว์เริ่มตั้งแต่ภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในวัดที่เรียกว่าอุปจารสีมา เทวดาที่อยู่ในอุปจารสีมา ชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม (หมู่บ้านรับบิณฑบาต) มนุษย์ที่อยู่ในโคจรคามนั้นเป็นต้นไปตามวิธีว่า ภิกษุทั้งหมดในวัดนี้ จงเป็นสุข อย่าเบียดเบียนกัน เป็นต้น”

๔๖๕. วณฺณสณฺจานโอกาส- ทิสโตปริจฺเฉทโต
ววตฺถเปตฺวา เกสาทิ- โกฏฺจาเส อนุปุพฺพโต.

๔๖๖. นาติสีฆญฺจ สณิกํ วิกฺเขปํ ปฏิพาหยํ
ปณฺณตฺตึ สมติกฺกมฺม มุญฺจนฺตสฺสานุปุพฺพโต.

๔๖๗. วณฺณอาสยสณฺจาน- คนฺโธกาเสหิ ภาวนา
ปฏิกฺกูลาติ โกฏฺจาเส อุทฺธุมาตาทิวตฺถุสุ
คเหตฺวา อสุภาการํ ปวตฺตา ภาวนาสุภํ.

“การกำหนดโกฏฐาสะมีผมเป็นต้นโดยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต แล้วเจริญภาวนาว่าปฏิกูลด้วยสี เหตุที่อาศัย (เหตุอันเป็นที่อาศัยเกิด) สัณฐาน กลิ่น และที่ตั้ง โดยใส่ใจตามลำดับ ไม่เร็วนัก ไม่ช้านัก ป้องกันความฟุ้งซ่าน ล่วงพ้นบัญญัติ ปล่อยลำดับ [เป็นต้น] ชื่อว่า อสุภกรรมฐาน อีกอย่างหนึ่ง ภาวนาที่ดำเนินไปรับเอาลักษณะไม่สวยงามของศพพองอืดเป็นต้น ชื่อว่า อสุภกรรมฐาน"

๔๖๘. “มรณํ เม ภวิสฺสติ ชีวิตํ อุจฺฉิชฺชิสฺสติ
มรณํ มรณํ วาติ ภาวยิตฺวาน โยนิโส.

๔๖๙. วธกสฺเสวุปฏฺจานา สมฺปตฺตีนํ วิปตฺติโต
อุปสํหรโต กาย— พหุสาธารณา ตถา.

๔๗๐. อายุทุพฺพลโต กาล— ววตฺถานสฺส'ภาวโต
อทฺธานสฺส ปริจฺเฉทา ภาวนา มรณสฺสติ.

"การเจริญภาวนาด้วยปัญญาว่า มรณํ เม ภวิสฺสติ (มรณะจักมีแก่เรา) ชีวิตํ อุปจฺฉิชฺชิสฺสติ (ชีวิตินทรีย์จักขาด) หรือ มรณํ มรณํ (ความตายๆ) แล้วเจริญภาวนาโดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต โดยวิบัติจากสมบัติ โดยนำมาเปรียบเทียบ โดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก โดยชีวิตมีกำลังน้อย โดยไม่มีกำหนดเวลา[ของความตาย] และโดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย] ชื่อว่า การระลึกถึงความตาย

ชัยมงคลภายใน

ชัยมงคลคาถาหรือคาถาพาหุงเป็นบทประพันธ์ที่แต่งในรัชสมัยสมเด็จพระบรม-ไตรโลกนาถ ราว พ.ศ. ๒๐๐๖ ท่านผู้แต่งคือพระมหาพุทธสิริเถระซึ่งรจนาคัมภีร์ฎีกาพาหุง คาถานี้ยังมีชื่อเรียกว่า บทถวายพรพระ เพราะแต่งถวายพรพระเจ้าแผ่นดินเพื่อให้ทรงชนะศึก ชัยมงคลคาถาเหล่านี้ได้เผยแพร่มายังประเทศพม่าเป็นเวลาช้านาน ชาวพม่าเรียกว่า ชัยมงคลภายนอก

นอกจากนั้น พระเถระชาวพม่าผู้ไม่ปรากฏนามตั้งแต่สมัยอังวะได้แต่งบทสวดอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ชัยมงคลภายใน มี ๘ บท กล่าวถึงคุณธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นหลักแล้วตั้งสัตย์อธิษฐานน้อมนำชัยมงคลมาสู่ตน บทสวดนี้เป็นที่แพร่หลายทั่วไปในประเทศเมียนม่าร์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พบในหนังสือบทสวดมนต์ฉบับต่างๆ ของพม่า เช่น ฉบับโรงพิมพ์สัมมตะ (หน้า ๓๗-๘) มีข้อความดังต่อไปนี้

๑. อวิชฺชาอณฺฑโกสมฺหิ สตฺเต ตณฺหาชลาพุเช
ตมฺหา จานา นิกฺขาเมสิ เทสนาญาณเตชสา
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระชินเจ้าโปรดเหล่าสัตว์ที่อยู่ในกระเปาะไข่แห่งอวิชชา อยู่ในมดลูกคือตัณหา ให้พ้นไปจากสถานที่นั้นด้วยเดชานุภาพแห่งเทศนา-ญาณ ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๒. มหาโมหนฺธกาเรน อภิภูเต มหาชเน
ปญฺญาจกฺขุํ ลภาเปสิ ญาณาโลเกน โส ชิโน
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดมหาชนผู้ถูกความมืดมนแห่งโมหะอันใหญ่หลวงครอบงำ ให้ได้รับปัญญาจักษุด้วยแสงสว่างแห่งปรีชา ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๓. ราคาทิอคฺคิชาเลหิ ทฑฺฒกายํ มหาชนํ
นิพฺพาเปสิ นรนาโถ อฏฺฐมงฺคงฺควารินา
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระโลกนาถของปวงชนโปรดมหาชนที่ถูกเปลวไฟแห่งราคะเป็นต้นแผดเผากาย ให้ดับสนิทด้วยวารีแห่งอัษฎางคิกมรรค ด้วยสัจ-วาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๔. จตุโรเฆหิ วุยฺหนฺเต คมฺภีเร สํสารณฺณเว
อุตฺตาเรสิ มหาวีโร ธมฺมนาวาย นายโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระผู้นำที่มีวิริยะอันใหญ่หลวง โปรดมหาชนที่ถูกกระแสกิเลส ๔ พัดพาไปในมหรรณพแห่งสงสารอันลุ่มลึก ให้ข้ามพ้นด้วยธรรมนาวา ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๕. สํสารจารกํ โลกํ นิจฺจํ ทุกฺเขน ปีฬิตํ
นิพฺพานปุรํ ปาเปสิ ญาณตฺตเยน โส ชิโน
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดชาวโลกผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารถูกทุกข์บีบคั้นอยู่เสมอ ให้ไปถึงบุรีแห่งนฤพานด้วยปัญญา[รู้เห็นไตร-ลักษณ์] ๓ ประการ ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๖. กฏฺฐมุขาทิสปฺเปหิ ทฏฺฐกายํ มหาชนํ
ติกิจฺเฉสิ มหาธีโร นาโถ ติโลกเวชฺชโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

“พระโลกนาถผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ ทรงเป็นแพทย์ของไตรโลก ทรงรักษามหาชนผู้ถูกงูปากไม้เป็นต้นขบกัดสรีระ ด้วยสัจวาจานี้ขอชัย-มงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๗. สํสารทุกฺขกนฺตารา กิเลสโจรปีฬิตํ
เขมนฺตภูมึ ตาเรสิ สตฺถวาโห วินายโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

"พระผู้นำชาวโลกเปรียบเสมือนนายเกวียน โปรดหมู่สัตว์ที่ถูกโจรคือกิเลสย่ำยี ให้ข้ามพ้นจากทางกันดารแห่งสังสารทุกข์ไปสู่แดนเกษม ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า"

๘. ปญฺจตาลีสวสฺสานิ จตฺวา โลกํ สเทวกํ
ปิวยิตฺวา ธมฺมรสํ นิพฺพุโต โส สสาวโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

"พระชินเจ้าพระองค์นั้นดำรงอยู่ตลอด ๔๕ พรรษา โปรดโลกนี้กับเทวโลกให้ดื่มน้ำอมฤตแห่งอมตธรรม เสด็จดับขันธ์ปรินิพพานพร้อมทั้งพระสาวก ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า"

วันทั้ง ๗ กับพระพุทธเจ้า

โบราณาจารย์ชาวสิงหลและพม่าได้กล่าวถึงวันทั้ง ๗ ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าไว้ดังต่อไปนี้ คือ พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ๑๐ เดือน แล้วประสูติในวันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ มหาศักราช ๖๘ เวลา ๑๒.๐๐ น. พระองค์ทรงเนื่องด้วยวันทั้ง ๗ ดังนี้ :-

๑. ถือปฏิสนธิ ในวันพฤหัส
๒. ประสูติ ในวันศุกร์
๓. เสด็จออกผนวช ในวันจันทร์
๔. ตรัสรู้ ในวันพุธ
๕. แสดงธรรมจักร ในวันเสาร์
๖. ปรินิพพาน ในวันอังคาร

๗. ถวายพระเพลิง ในวันอาทิตย์

ท่านพระชัมพุทีปธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า สยาดอ อู พุธ) ได้ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำ จัดพิมพ์ในหนังสือบทสวดมนต์ของชาวเราเผ่าพม่า [โดเมียนมาร์วุตยุตซิน] (หน้า ๘๕) มีข้อความว่า

โอกฺกนฺโต คุรุวารมฺหิ วิชายิ สุกฺกวาสเร
นิกฺขเม จนฺทวารมฺหิ สมฺพุชฺฌิ พุธวาสเร.
โสริวาเร ธมฺมจกฺกํ องฺคาเร ปรินิพฺพุโต
เตโชทฑฺโฒ อาทิจฺจมฺหิ สตฺตวาร'มหํ นเม.

"พระพุทธเจ้าทรงถือปฏิสนธิ ในวันพฤหัส ประสูติ ในวันศุกร์ เสด็จออกผนวช ในวันจันทร์ ตรัสรู้ ในวันพุธ แสดงธรรมจักร ในวันเสาร์ ปรินิพพาน ในวันอังคาร ถวายพระเพลิง ในวันอาทิตย์ ข้าพเจ้าขอนมัสการวาระทั้ง ๗ ของพระพุทธเจ้า"

โบราณาจารย์สิงหลประพันธ์คาถาว่า

๑. เทวโลกา จวิตฺวาน มหามายาย กุจฺฉิยํ
อุปฺปชฺชิ คุรุวารมฺหิ วนฺเท ตํ สกฺยปุงฺควํ.

"พระศากยมุนีผู้ประเสริฐทรงจุติจากเทวโลก อุบัติเกิดในครรโภทรของพระนางมหามายาในวันพฤหัส ข้าพเจ้าขอนมัสการพระศากยมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้น"

๒. ทสมาสจฺจเยเนโส วิชายิ มาตุกุจฺฉิโต
สุกฺกวาเร ลุมฺพินิยํ วนฺเท ตํ โลกปูชิตํ.

"พระองค์ประสูติจากครรโภทรของพระมารดาเมื่อล่วงพ้น ๑๐ เดือน ณ สวนลุมพินีในวันศุกร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระจอมมุนีที่ชาวโลกบูชาแล้วพระองค์นั้น"

๓. จกฺกวตฺติสิรึ หิตฺวา มหาภินิกฺขมํ สุธี
นิกฺขมี จนฺทวารมฺหิ นเม ตํ มุนิกุญฺชรํ.

“พระองค์ผู้ทรงปัญญาได้สละสิริแห่งจักรพรรดิราช เสด็จออกผนวชในวันจันทร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้น”

๔. อสฺสตฺถโพธิมูลมฺหิ ปลฺลงฺเก อปราชิเต
ปตฺโต สพฺพญฺญุตํ นาโถ นเม ตํ พุธวาสเร.

“พระโลกนาถทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณใต้ควงไม้โพธิ์เหนือบัลลังก์แห่งชัยชนะในวันพุธ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระโลกนาถพระองค์นั้น”

๕. ปญฺจวคฺคิยมุขานํ เทวานํ มิคทาวเน
โสริวาเร ธมฺมจกฺกํ วตฺเตสิ ตํ ชินํ นเม.

“พระองค์ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมแก่ทวยเทพมีปัญจวัคคีย์เป็นประธาน ณ ป่าอิสิปตนมิคทายวันในวันเสาร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระชินเจ้าพระองค์นั้น”

๖. สพฺพสงฺขตธมฺมานํ ปกาสิย อนิจฺจตํ
นิพฺพุตํ องฺควารมฺหิ นมามิ อมตนฺททํ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระผู้ประทานอมตธรรม ผู้ทรงแสดงว่าสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยงแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานในวันอังคาร”

๗. สูริยวาเร โสณฺณาย โทณิยา ชินวิคฺคโห
อคฺคินฺชฺชลิโต ตสฺส นเม ธาตุสรีรกํ.

“สรีระของพระชินเจ้าถูกเตโชธาตุเผาผลาญในวันอาทิตย์โดยเหลือพระธาตุสีทองทะนานหนึ่ง ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสรีรธาตุของพระองค์”

ผู้แปลได้รับคาถา ๗ บทเหล่านี้มาจากอาจารย์เสรี อาจสาคร ผู้เป็นครูสอนพระอภิธรรมแก่ผู้แปลเมื่อครั้งเป็นสามเณร ขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

วันสำคัญทางศาสนากับพระพุทธเจ้า

นอกจากนั้น โบราณาจารย์พม่าได้ระบุวันที่แน่นอนของวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาโดยเทียบเคียงกับโหราศาสตร์ โดยการนับปีมหาศักราชที่เปลี่ยนศักราชเริ่มต้นปีในเดือน ๕ (ประมาณเดือนเมษายน) กล่าวคือ ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์[๖๖๒] และอรรถกถาของทีฆนิกาย มหาวรรค มหาปทานสูตร[๖๖๓] กล่าวถึงวันสำคัญทางศาสนา ๑๐ วัน มีข้อความดังนี้ว่า

"๑. พระมหาบุรุษหยั่งลงสู่ครรโภทร, ออกผนวช, แสดงธรรมจักร และแสดงยมกปาฏิหาริย์ ในวันที่มีดาวอุตตราสาฬหะ

๒. พระองค์ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ในวันที่มีดาววิสาขา

๓. พระองค์มีการชุมนุมของสาวก และการปลงอายุสังขาร ในวันที่มีดาวมาฆะ

๔. พระองค์ลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในวันที่มีดาวอัสสยุชะ"

ตามข้อความข้างต้น และข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น จึงกำหนดวันสำคัญ ๒๐ วันได้ ดังนี้คือ

๑. ปีมหาศักราช ๖๗ วันพฤหัส ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาเที่ยงคืน ทรงถือปฏิสนธิ

๒. ปีมหาศักราช ๖๘ วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ เวลาเที่ยงวัน ประสูติ

๓. ปีมหาศักราช ๘๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เมื่อมีพระชนมายุ ๑๖ ชันษา ครองราชสมบัติ

๔. ปีมหาศักราช ๙๗ วันจันทร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาเที่ยงคืน เสด็จออกผนวช

๕. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพุธ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ เวลารุ่งอรุณ ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา) <แม้การชนะมารก็มีในวันนี้ และการเสวยวิมุตติสุข ๔๙ วันในสถานที่ ๗ แห่งก็เริ่มในวันนี้ >

---

๖๖๒ ขุ.พุทฺธ.อ. ๓๐/๑๙๒, ๑๘/๔๓๒

๖๖๓ ที.ม.อ. ๒/๑๒/๒๐

๖. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๘ ทรงรับคำอาราธนาของสหัมบดีพรหมเพื่อแสดงธรรมโปรดสัตว์ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๗. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาค่ำพระอาทิตย์ตกดิน ทรงแสดงธรรมจักรโปรดนักบวชปัญจวัคคีย์ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๘. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันแรม ๔ ค่ำเดือน ๘ เกิดคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อนักบวชปัญจวัคคีย์ทุกรูปได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วทูลขอบวช (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๙. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพฤหัส ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ส่งภิกษุไปประกาศพระศาสนา (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๑๐. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ เสด็จไปยังป่าอุรุเวละเพื่อโปรดชฎิล ๓ พี่น้องมีอุรุเวลกัสสปะเป็นต้นที่มีบริวาร ๑,๐๐๐ คน (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๑๑. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓ ประทานโอวาทปาติโมกข์แก่สาวกที่มาชุมนุมโดยมิได้นัดหมาย ผู้เป็นพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา) <ได้ประทานตำแหน่งอัครมหาสาวกแก่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะในวันนี้>

๑๒. ปีมหาศักราช ๑๐๔ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ (บางคัมภีร์ว่าวันแรม ๑ ค่ำเดือน ๖) เสด็จกลับมาตุภูมิแล้วแสดงคัมภีร์พุทธวงศ์ (มีพระชนมายุ ๓๖ ชันษา ๑ พรรษา)

๑๓. ปีมหาศักราช ๑๐๗ ภายในพรรษา ทรงอนุญาตอุปสมบทภิกษุณีเมื่อประทับอยู่ ณ กูฏาคาร วัดมหาวัน เมืองเวสาลี (มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา ๔ พรรษา)

๑๔. ปีมหาศักราช ๑๐๙ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้วเสด็จขึ้นสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อโปรดพุทธมารดา (มีพระชนมายุ ๔๑ ชันษา ๖ พรรษา)

๑๕. ปีมหาศักราช ๑๐๙ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ณ สังกัสสนคร (มีพระชนมายุ ๔๑ ชันษา ๖ พรรษา) <แม้การแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก ๓ ก็มีในวันนี้>

๑๖. ปีมหาศักราช ๑๒๓ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ทรงแสดงสามัญญผลสูตรแก่พระเจ้าอชาตศัตรู (มีพระชนมายุ ๕๕ ชันษา ๒๐ พรรษา) <บางคัมภีร์กล่าวว่าเป็น

ปีมหาศักราช ๑๔๑ มีพระชนมายุ ๗๓ ชันษา ๓๘ พรรษา>

๑๗. ปีมหาศักราช ๑๔๗ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓ ปลงพระชนมายุสังขาร (มีพระชนมายุ ๗๙ ชันษา ๔๔ พรรษา)

๑๘. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันอังคาร ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ ยามรุ่งอรุณ เสด็จดับขันธปรินิพพาน (มีพระชนมายุ ๘๐ ชันษา ๔๕ พรรษา)

๑๙. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๖ ยามรุ่งอรุณ มีงานประชุมถวายพระเพลิง (มีพระชนมายุ ๘๐ ชันษา ๔๕ พรรษา)

๒๐. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๗ มีงานแจกพระบรมสารีริกธาตุ

อนึ่ง ในบทสวดชัยมงคลคาถา (คาถาพาหุง) กล่าวถึงชัยชนะ ๘ ครั้งของพระพุทธเจ้า ปรากฏในเวลาเหล่านี้ คือ

๑. ปีมหาศักราช ๑๐๓ ทรงชนะมาร (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๒. ปีมหาศักราช ๑๐๗ ทรงชนะสัจจกนิครนถ์ (มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา พรรษา ๔ แต่ถ้าอ้างอิงจูฬสัจจกสูตร น่าจะมีพระชนมายุ ๗๐ กว่าชันษา)

๓. ปีมหาศักราช ๑๑๐ ทรงชนะนางจิญจมาณวิกา (มีพระชนมายุ ๔๒ ชันษา พรรษา ๗)

๔. ปีมหาศักราช ๑๑๓ ทรงชนะพกพรหม (มีพระชนมายุ ๔๕ ชันษา พรรษา ๑๐)

๕. ปีมหาศักราช ๑๑๓ ทรงชนะนันโทปนันทนาคราช (มีพระชนมายุ ๔๕ ชันษา พรรษา ๑๐)

๖. ปีมหาศักราช ๑๑๗ ทรงชนะโจรองคุลิมาล (มีพระชนมายุ ๔๙ ชันษา พรรษา ๑๔)

๗. ปีมหาศักราช ๑๑๙ ทรงชนะอาฬวกยักษ์ (มีพระชนมายุ ๕๑ ชันษา พรรษา ๑๖)

๘. ปีมหาศักราช ๑๒๐ ทรงชนะช้างนาฬาคิรี (มีพระชนมายุ ๕๒ ชันษา พรรษา ๑๗)

วันสำคัญ ๕ วันทางศาสนา

๑. วันเพ็ญเดือน ๘ = ถือปฏิสนธิ, ออกผนวช, แสดงธรรมจักร, แสดงยมกปาฏิหาริย์, แสดงพระอภิธรรม และเริ่มก่อตั้งสงฆ์ (๖ เรื่อง)

๒. วันเพ็ญเดือน ๖ = ประสูติ, ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า, แสดงพุทธวงศ์, ปรินิพพาน, ปรารถนาพุทธภูมิ, ได้รับพยากรณ์ และธาตุปรินิพพาน คือ การประชุมเพลิงเผาพระธาตุเป็นครั้งสุดท้าย (๗ เรื่อง)

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๑ = ส่งภิกษุเพื่อเผยแพร่พระศาสนา, แสดงลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่สังกัสสนคร และแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก (๓ เรื่อง)

๔. วันเพ็ญเดือน ๑๒ = แสดงธรรมโปรดชฎิล ๓ พี่น้องและบริวารหนึ่งพันให้บรรลุธรรม และแสดงสามัญญผลสูตรแก่พระเจ้าอชาตศัตรู (๒ เรื่อง)

๕. วันเพ็ญเดือน ๓ = แสดงโอวาทปาติโมกข์แก่สาวกสันนิบาต และปลงพระชนมายุสังขาร (๒ เรื่อง)

อตฺตฉินฺนมฺปิ วาเสติ สุคนฺเธนิว จนฺทนํ

สนฺโต เมตฺตาสุคนฺเธน อตฺตหึสมฺปิ วาสเย.

โบราณาจารย์.

"ไม้จันทน์ย่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอมแม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นหอมแห่งเมตตา ฉันนั้น"

ดรรชนี

รูปวิเคราะห์ศัพท์

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, **วิสุทธิมรรคนิสสัย.** ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

ตะขินโกต่อไมย, **บทสวดมนต์ของชาวเราเผ่าพม่า [โต่เมียนม่าร์วุตยุตเสน].** มันดเลย์ : โรงพิมพ์จีปวาเยซาอุตไต้, ๒๕๓๓.

ตารานาถะ, **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________. **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมาจริยะ อู เฐไลย, **ทัสสนปารคู.** โรงพิมพ์พุทธะอะตันซาเป : ย่างกุ้ง, **๒๕๔๖.**

บทสวดมนต์แซซ่องตแว. มันดเลย์ : โรงพิมพ์สัมมตะ, ๒๕๒๕.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

พระกัจจายนะ, **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

พระกุสลสามิ, **วิธีปฏิบัติมเยซินกรรมฐาน**. โรงพิมพ์ชเวเขตซาเป : ย่างกุ้ง, ๒๕๕๓.

พระเกลาสะ, **วิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี**. โรงพิมพ์นันตะซิน : ย่างกุ้ง, ๒๐๐๕.

พระคันธสาราภิวงศ์, **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

____________. **อานาปานทีปนี [ฉบับแปลและเรียบเรียง)].** วัดท่ามะโอ : ลำปาง, **๒๕๕๑.**

_______________. **พระปริตรธรรม.** วัดท่ามะโอ : ลำปาง, ๒๕๕๘.

_______________. **โลกนิติ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

พระจักกปาละ, **พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ**. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

พระชาคราภิวงศ์, **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

พระญาณธชะ, **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_______________. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

พระธรรมกิตติ, **พาลาวตาร.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

พระธรรมสิริ, **ขุททสิกขา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๔.

พระนาคิตะ, **"สัททสารัตถชาลินี" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

พระบูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), **คัมภีร์วิสุทธิมัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พระพุทธรักขิตะ, **ชินาลังการฎีกา.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๕.

พระพุทธัปปิยะ, **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

พระมหาอุปติสสะและอื่นๆ, **รวมตำราอริเมตเตยยพุทธวงศ์ [อนาคตวงศ์ อนาคตวงศ์อรรถกถา อนาคตวงศ์แปล และเมตเตยยพยากรณ์].** ม.ป.ท., ๒๕๔๓.

พระโมคคัลลานะ, **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕

___________, **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

___________, **“อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

พระวาเสฏฐาภิวงศ์, **พระปริตรนิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัต, ๒๕๑๑.

พระวาเสฏฐาภิวงศ์และอื่นๆ, **บทสวดมนต์วัดติปิฏกะ.** ย่างกุ้ง : วัดติปิฏกะ, ๒๕๓๔.

พระวิสุทธาจาระ, **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัต-สาอุตไส, ม.ป.ป.

___________, **ปรมัตถสรูปเภทนี.** กรมการศาสนา : ย่างกุ้ง, ๒๕๑๒.

___________, **วิสุทธารามวินิจฉัย [วิสุทธาโยงอะโซงอะผยัด].** มันดเลย์ : คณะคุ้มครองวรรณกรรมแห่งนิกายชเวจิน, ๒๕๒๘.

___________, **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๕๐๕.

___________, **สามเณรวัตร ฉบับวิสุทธาราม [วิสุทธาโยงมู ชินจินวุตมูแจ].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปารมี, ๒๕๓๘.

พระโสภณะ (มหาสีสยาดอ), **วิสุทธิมรรคแปลพม่า.** ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสี-สาสนยิกตา, ๒๕๕๒.

___________, **วิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๓.

พระโสภิตะ, **ธรรมจักษุ.** โรงพิมพ์พุทธะอะตันซาเป : ย่างกุ้ง, ๒๕๔๕.

พระอริยวงศ์, **มณิทีปฎีกา.** ฉบับสำเนาเอกสาร. ม.ป.ป.

พระอัคคธัมมาภิวงศ์, **อภิธานนิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฏกัต. ๒๕๑๒.

พระอัคควังสะ, **สัททนีตีปกรณ์, ๓ เล่ม.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

พระอาจิณณะ (พาอ๊อกสยาดอ), **อานาปานสติสู่วิปัสสนาโดยสังเขป [ฉบับแปลไทย].** ฉบับสำเนาเอกสาร. ม.ป.ป.

____________, **นิพพานคามินีปฏิปทา.** ม.ป.ท. ๒๕๔๙.

____________, **อานาปานสติและจตุธาตุววัฏฐาน [ฉบับแปลไทย].** กรุงเทพมหานคร : ชมรมใฝ่ธรรมวันพุธ, ๒๕๕๖.

มหาอำมาตย์จตุรังคพล, **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการ-ศาสนา, ๒๕๐๘.ราชบัณฑิตยสถาน

ราชาราธานตเทวะ, **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

สีริมังคลาปริตดอ. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๓.

อู โบลาย (ยอมินจี), **กายานุปัสสนา.** โรงพิมพ์หังสาวดีปิฏกัต : ย่างกุ้ง, ๒๕๑๕.

อู ม่องจี (แลดีบัณฑิตะ), **นีติมัญชรี.** โรงพิมพ์ยาปยิซาเปไต้ : ย่างกุ้ง, ๒๕๕๕.

ประวัติและผลงานพระคันธสาราภิวงศ์

นามเดิม พระมหาสมลักษณ์ สาราภิวงศ์ (คนฺธสาโร)

อายุ ๕๖ ปี พรรษา ๓๕

วิทยฐานะ น.ธ.เอก, ป.ธ.๙, เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ, สาสนธชธรรมาจริยะ และ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บรรพชา

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เมื่ออายุ ๑๒ ปี ณ จิตตภาวันวิทยาลัย พัทยา โดยมี สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณณสิริมหาเถระ) เป็นพระอุปัชฌาย์

อุปสมบท

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ เมื่ออายุ ๒๑ ปี ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง โดยมี พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ เป็นพระอุปัชฌาย์

วิทยฐานะ

พ.ศ. ๒๕๒๒	สอบได้ชั้นโสตุชนปันติ (ชั้นนักศึกษา) วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
พ.ศ. ๒๕๒๗	เดินทางไปศึกษา ณ ประเทศเมียนม่าร์ โดยพำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม จังหวัดแปร (Prome) ๗ ปี และ วัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ๓ ปี
พ.ศ. ๒๕๒๙	สอบได้ชั้นพื้นฐานของรัฐบาลพม่า (เกียรตินิยมของภาค)
พ.ศ. ๒๕๓๐	สอบได้ชั้นนักศึกษาของสมาคมพุทธสาสนานุเคราะห์ จ.แปร (เกียรตินิยมของจังหวัด)
พ.ศ. ๒๕๓๑	สอบได้ชั้นนักศึกษาของสมาคมเอกชนเจติยังคณะ ประเทศเมียนม่าร์ (เกียรตินิยมอันดับ ๓ ของประเทศ)
พ.ศ. ๒๕๓๔	สอบได้ ธรรมาจริยะ ของสมาคมเอกชนเจติยังคณะ ประเทศเมียนม่าร์ ได้รับ

เกียรติบัตรเป็น เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

พ.ศ. ๒๕๓๕ สอบได้ ธรรมาจริยะ ของรัฐบาลพม่า ได้รับเกียรติบัตรเป็นสาสนธชธรรมา-จริยะ

พ.ศ. ๒๕๕๖ จบปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๖ สอบได้ ป.ธ.๙ สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

เกียรติคุณ

- เข็มเชิดชูเกียรติวิปัสสนาจารย์ ถวายเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ ๕๐ ปี สถาปนายุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทยฯ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๓
- เกียรติบัตรในฐานะผู้มีผลงานดีเด่น สาขาพระพุทธศาสนา มูลนิธิจำนงค์ ทองประเสริฐ วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๙
- เสาเสมาธรรมจักร ประเภทส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนา สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐
- ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐
- เสาธรรมอโศก จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๒

ผลงานฝ่ายพระอภิธรรม

๑. อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี (แปล)

๒. สัจจสังเขป (แปลและอธิบาย)

๓. อภิธัมมาวตาร (แปลและอธิบาย)

๔. อัฏฐสาลินี (แปลและอธิบาย)

๕. พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ และประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส

๖. คาถาสารธยายในงานฉลองวันพระอภิธรรม (แปล)

ผลงานฝ่ายพระสูตร

๑. เนตติปกรณ์ (แปลและอธิบาย)

๒. เนตติอรรถกถา (แปลและอธิบาย)

๓. เนตติฎีกา (แปลและอธิบาย)

๔. พระสุตตันตปิฎกแปล-อธิบาย มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑

๕. วิสุทธิมรรค เล่ม ๑ (แปลและอธิบาย)

๖. วิสุทธิมรรค เล่ม ๒ (แปลและอธิบาย)

๗. วิสุทธิมรรค เล่ม ๓ (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายพระวินัย

๑. สารัตถทีปนี มหาวรรค (แปลและอธิบาย)

๒. ศีล ๒๒๗ ข้อ

๓. สารัตถทีปนี จูฬวรรคและปริวารวรรค (แปลและอธิบาย)

๔. กังขาวิตรณี เล่ม ๑ (แปลและอธิบาย)

๕. กังขาวิตรณี เล่ม ๒ (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายวิปัสสนา

๑. สติปัฏฐาน ทางสายเดียว (แปลจาก SATIPATTHANA - THE ONLY WAY)

๒. ศึกษาวิธีเจริญสติด้วยภาษาง่ายๆ

๓. การเจริญสติปัฏฐาน

๔. โพธิปักขิยธรรม

๕. ทางสู่นิพพาน

๖. ส่องสภาวธรรม

๗. อานาปานทีปนี (แปล)

๘. วิปัสสนานัย เล่ม ๑ (แปล)

๙. วิปัสสนานัย เล่ม ๒ (แปล)

๑๐. มหาสติปัฏฐานสูตร (แปล)

๑๑. ธัมมจักกัปปวัตนสูตร (แปล)

๑๒. ปฏิจจสมุปบาท (แปล)

๑๓. นิพพานกถา (แปล)

๑๔. พรหมวิหาร (แปล)

๑๕. อนัตตลักขณสูตร (แปล)

๑๖. วัมมิกสูตร (แปล)

๑๗. เหมวตสูตร (แปล)

ผลงานฝ่ายหลักภาษา

๑. สังวัณณนานิยาม และสาธนะในกิตก์

๒. พาลาวตาร (ปริวรรต)

๓. ปทสังคหะ (ปริวรรต)

๔. กัจจายนสารมัญชรี

๕. คันถาภรณมัญชรี

๖. วฤตตรัตนากร (แปล)

๗. ถามตอบคัณฐิบทในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ

๘. วุตโตทยมัญชรี

๙. สังวัณณนามัญชรี และสังวัณณนานิยาม

๑๐. สุโพธาลังการมัญชรี

๑๑. คัมภีร์ฉันท์ ๔ ฉบับ (ปริวรรต)
๑๒. ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑
๑๓. ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒
๑๔. ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓
๑๕. พาลาวตารมัญชรี เล่ม ๑
๑๖. สุโพธาลังการฎีกา (ปริวรรต)

ผลงานปกิณกธรรม

๑. เตลกฏาหคาถา (แปลและอธิบาย)
๒. พระปริตรธรรม (แปล)
๓. นมักการะและมหาปณามะ (แปล)
๔. เมตตาภาวนา
๕. ทารุกขันโธปมสูตร (แปลจาก PARABLE OF THE LOG)
๖. คุณธรรมของคนดี
๗. พรหมวิหาร ๔
๘. เมตตา
๙. ปัชชมธุ (แปลและอธิบาย)
๑๐. ชินาลังการ (แปลและอธิบาย)
๑๑. คำอธิบายเมตตปริตร
๑๒. ปรองดองประคองมิตร
๑๓. อุปปาตสันติ (แปลและอธิบาย)
๑๔. ประกายส่องใจ ๑
๑๕. ประกายส่องใจ ๒
๑๖. ประกายส่องใจ ๓

รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์การจัดทำต้นฉบับ

คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว

อาจารย์นันทนา สันตติวุฒิ

คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์

คุณสมชาติ - สุธีรา ปิยะบวร

คุณชาญวิทย์ - ลักษมี มโนธีรวัฒน์

ดร. ณ ภัทรดิศ มณีโรจน์อัคร

คุณนภัสนันท์ วุฒิญาโณ

คุณกิ่งกาญน์ อารักษ์พุทธนันท์	๑๐๐,๐๐๐ บาท
รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ	๑๐๐,๐๐๐ บาท
อาจารย์อำนาจ สพันธุวงศ์	๕๐,๐๐๐ บาท

รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์การจัดพิมพ์

ยอดเงิน ๓๒,๖๐๑ บาท

คุณชาญวิทย์ - ลักษมี มโนธีรวัฒน์

ยอดเงิน ๓๐,๐๐๐ บาท

คุณสุณี พวรวัฒนวานิช

ยอดเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท

คุณคมกริช คำถวาย, คุณวรรณี แซ่โล้ว

ยอดเงิน ๑๓,๒๐๐ บาท

พลโทนรวีร์ - เสริมสุข ปัทมสถาน

ยอดเงิน ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณกนกนารถ นำพาเจริญ, คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์, คุณบุญชัย โชติเรืองประเสริฐ, คุณปรียา สุวรรณโชติช่วง, คุณวิภา เรียบร้อยเจริญ, คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์

ยอดเงิน ๕,๐๐๐ บาท

พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม, คุณสมชาติ - สุธีรา ปิยะบวร, คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล, คุณสลักจิต ปัญญาเนรมิตดี, ดร.กาญจนา ปานุราช และครอบครัว, ดร.สุมล ปวิตรานนท์และครอบครัว, ผ.ศ.ดร.พนิดา ดามาพงศ์, คุณธีระเกียรติ - สุภาพร เจริญเศรษฐศิลป์, คุณเบญจพร สังหิตกุล, คุณวรรณา ตีรกิตติ, คุณศศิธร คูวิจิตรสุวรรณ, คุณเมฆินทร์ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณสุวิมล แซ่กัว บริษัท เอสเอสออโต้เวิร์ค จำกัด, คุณจุรี คูวิจิตรสุวรรณ - คุณฉลอง ภู่ระหงษ์ - คุณมานิต ภู่ระหงษ์ - คุณฐิตารีย์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐพิชญ์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณสุมาลี คูวิจิตรสุวรรณ - คุณศิวสรรค์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณณัชญ์ธนภูมิ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณปรานต์กรนิศ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณนันทาวี คูวิจิตรสุวรรณ

ยอดเงิน ๓,๖๐๐ บาท

คุณสุรีย์ แซ่ด่านและครอบครัว

ยอดเงิน ๓,๕๐๐ บาท

คุณอัญชลินทร์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณธิติญารัตน์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐธิดา คูวิจิตรสุวรรณ - คุณฐิติมา คูวิจิตรสุวรรณ - คุณธีรศักดิ์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณปกรณ์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐรินีย์ คูวิจิตรสุวรรณ - คุณศุภรัตน์ สุทธิประภา - คุณธีระ สุชีวะ

ยอดเงิน ๓,๐๐๐ บาท

คุณเกสินี จาติกวนิช, คุณจารุวรรณ ภู่เจริญ, คุณนาถฤดี ศิวะบุตร, คุณพรกมล ตรีรัตนชาติ, คุณประจิม - คุณบุปผา - ดร.ผุสดี - คุณอารีรัตน์ แพทย์นุเคราะห์ - คุณนิด หงษ์กลม, คุณมณีวรรณ โควาวิสารัช, คุณวิชัย สินพิเชธกร, คุณอุดมพร สิรสุทธิ, น.พ.วรพล หัฏฐะสกุล, รศ.พ.ญ.วราภรณ์ ไวคกุล

ยอดเงิน ๒,๕๐๐ บาท

คุณชูชาติ - คุณนภาพร พูลเจริญ, คุณเดือนฉาย ขวัญเมือง, คุณนิตยา อักษรนิตย์, คุณสมชาย

ไพบูลย์พลาย้อย, คุณอรพิน เกตุราทร, ดร.นิ่มนวล โอกูม่า, รศ.ดร.สุนันทา โอศิริ, ศาสตราจารย์นายแพทย์นิพนธ์ พวงวรินทร์

ยอดเงิน ๒,๐๐๐ บาท

คุณกฤษฎิ์ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณงามพิศ - คุณแก้วตา แก้วประดิษฐ์, คุณจาตุรนต์ หาญสมบูรณ์, คุณจารุภา อภิภัทรกิตติ, คุณจิตสุภา ไตรธรรม, คุณชนะ โตวัน, คุณชาตรี - คุณประภาพร พิมพ์อ่ำ, คุณณรงค์ สุทธิสัมพัทน์, คุณณิชาพัฒน์ สุระบาลธนวัชรและครอบครัว, คุณตรีวิช เทียนทอง, คุณทวีชัย เหลี่ยมศิริวัฒนา, คุณทิพวัลย์ สวัสดิวัฒน์ ณ อยุธยา, คุณนรัฐภรณ์ ศรีปรีชานันท์, คุณบุญจง ลิ้มอุดมพร, คุณปฐมพัศว์ พงษ์เฉลิม, คุณภูมิชัย ตรัยดลานนท์, คุณแม่พรทิพย์ - คุณพ่อบุญศรี - คุณทวีพร เกตุอร่าม, คุณยุพา วิริยวงศ์, คุณรังสิชนม์ พิศาล-นรเดช, คุณเรณู ใหม่มา, คุณลลิตา สมประสงค์, คุณวรรัตน์ กนกกัณฑพงษ์, คุณวัฒนา ตรีคันธา, คุณวิจิตรา อุปการนิติเกษตร, คุณศิริรัตน์ ชาลีจันทร์ และครอบครัว, คุณสมพร สุทธาโรจน์, คุณสุภา จินดาประชา, คุณแสงดาว ตัณฑทุทโฒ, ดร. ศุลีมาศ สุทธิสัมพัทน์, นพ.มานิส รัตน-มาศ, ผ.ศ.มยุรี เจริญ, พระกฤษณ เขมานนฺโท, รศ. จันทร์จิรา ชัชวาลา, รศ.อาภาพันธ์ ศรีสรินทร์, คุณสรินนา อรรถกิจโกศล

ยอดเงิน ๑,๕๐๐ บาท

คุณกอบกุล ขำชื่น, คุณชินธันย์ วิทยะเกริกไกร, คุณรุ่งกานต์ ชาญเศรษฐกุล, นส.กอบเกื้อ พันธุพานิช

ยอดเงิน ๑,๓๐๐ บาท

คุณสมชาย วงศ์ปิยะสถิตย์

ยอดเงิน ๑,๒๙๙ บาท

ด.ร. ณ ภัทรดิศ มณีโรจน์อัคร

ยอดเงิน ๑,๒๕๐ บาท

คุญชญาภา สุสมบูรณ์, คุณสุรีรัตน์ แดงติ๊ป, นส.ณัฐฐิญา มดทอง, นส.พัชริทร์ ชาติกุล, นส.ลัดดา-วัลย์, พ.ม.วาสนา ธีรภทโท

ยอดเงิน ๑,๒๐๐ บาท

คุณอาภรณ์สิริ บำรุงผล, คุณธนชาติ อรรถวัตนาถ, คุณนวพจน์ ประกอบผล

ยอดเงิน ๑,๑๗๐ บาท

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

ยอดเงิน ๑,๐๐๐ บาท

Mr.Jorg Peyer, คุณกนกพล - คุณณัฏฐณิชา ขจรเกียรตินุกุล, คุณกฤษณา หิรัญสิริสมบัติ, คุณกัญจน์พร - ธนพล - ณัฐพงศ์ ลีนะศิริ, คุณกัลยาณี สิรสุทธิ, คุณกาญจนา ลิขิตปัญจมานนท์, คุณกานดา เอนกลาภากิจ, คุณกิตติ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณสุรจิตร ตีระกานต์วิวัฒน์, คุณไกรพิชญ์ วารี, คุณวรินทร วารี, คุณพิชญา วารี, คุณกัลยกร วารี, คุณอ้อน วารี, คุณเจ็ง วารี,คุณวรรณพร วารี, คุณไกรวิชญ์ ศาสตรวาหา, คุณแคทลียา นิรังสรรค์, คุณจรูญ อุดมลักษณานนท์, คุณจิตรา ศรีทัศนีย์, คุณจิรศักดิ์ ชนะจิตต์, คุณชนาภา เดชอมรรัตน์, คุณชลิดา กิตติบูรณ์, คุณชัยพร ขำบุญ, คุณชุติญา จันทร์รอด, คุณชุตินันท์ - คุณบงกาญจน์ - คุณบงกช - คุณกิ่งกาญจน์ กาญจนกิจโสภณ, คุณชุมพล - คุณเอื้อมจิตต์ - คุณณฤดล - คุณณัฐพล อัครอนุสรณ์, คุณชูเกียรติ พินิจชอบ, คุณไชยพงศ์ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณซิลเวีย เพเยอร์, คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล, คุณณัฐเสกข์ ฤทธิ์ทองพิทักษ์, คุณถนอม แตงวิเชียร และบุตร - ธิดา, คุณทรงพล เทอดรัตนเกียรติ, คุณทรงศักดิ์ เสรี-โรดม, คุณธกร ตั้งมั่นคง, คุณธวัช สีมาพลกุล, คุณธารทิพย์ ยงสกุลโรจน์, คุณธีรพจน์ ชีพอุดม-วิทย์, คุณนภดล โกยทอง, คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์, คุณนิตยา เมธีผาติกุล, คุณนิพนธ์ เทพธรณี, คุณนิสากร ทองมั่น, คุณบพิตร โกลละสุต, คุณบรรจง ชวลิตเรืองฤทธิ์, คุณบุญทอง ตรีรัตนชาติ, คุณบุญเย็น ศีลวัตกุล, คุณเบญจางค์ เตียงพิทักษ์, คุณประไพพรรณ ภูมิวุฒิสาร คุณประภาศรี วิทย์สุภาเลิศ, คุณประวัติ สิริภัทโรดม, คุณปริมสรา ปุญญถาวร, คุณปรีชา ตรีเนตรกมล, คุณปรีชา หัตถพร, คุณปวริสรณ์ วิทยะเกริกไกร, คุณปวีณา เดชอมรรัตน์, คุณปานทิพย์ ควรทรงธรรม, คุณปิยะสุดา สิงหราไชย, คุณปุณณภา ศุภชวาลพร, คุณปุณณภา วิจิตรทฤษฎี, คุณปุณยนุช ปินตาสาร, คุณพงศ์พัฒน์ เปี่ยมปัญญาศิลป์, คุณพรณี หงรัตนากร, คุณพรวิมล เหรียญมหาสาร, คุณพรสวรรค์ แซ่ตั้ง, คุณพวงแก้ว นันทนาพรชัย, คุณพินิจ ชีพลือศักดิ์, คุณพิมประไพ ชุณห-ชีวาโฉลก, คุณพิศาล - คุณพรพิมล จอโภชาอุดม, คุณไพศาล กังสดาลอำพน, คุณภัทรพล สิรสุทธิ และครอบครัว, คุณภิญญ์พงษ์ ร่วมชาติ, คุณมรกต เชิดชูวงศ์สันติ, คุณม่วงงาม คูวิจิตรสุวรรณ, คุณยุพา สัจจะวิริยะพงศ์, คุณเยาวภา ตีรกิตติ, คุณรังสรรค์ อ่วมมี, คุณรังสิมา กลับทวี, คุณรัตจิตร ตรีรัตนชาติ, คุณรัศมี ศุภศรี, คุณฤดี ชุติจิรนาท, คุณลัดดา นัทธีศรี, คุณเล็ก เลิศวิเศษปัญญา,

คุณเลื่อน - คุณศิริพร กฤษณกรี, คุณวรรณา ริเริ่มวนิชย์, คุณวรรณิภา เจนดิษฐการ, คุณวรรณี พิชิตหฤทัย, คุณวรเศรษฐ์ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณวลัยพร ลิ้มณรงค์, คุณวิเชียร - คุณสุปราณี โฆษิต-วัฒนาพานิชย์ และครอบครัว, คุณวิทยา เชิดชูวงศ์สันติ, คุณวิภัทร - คุณสุวรรณา จรูญชัยอนันต์, คุณวิมลรัตน์ ประเสริฐนุกุลผล, คุณวิวัฒน์ พรสุขสวัสดิ์, คุณวีรยา - คุณเกรียงไกร ก้องธรนินทร์, คุณศิริโชค กลิ่นนิล, คุณศิริวรรณ อภิวัฒนสิริ, คุณศุชญา แซ่ตั้น, คุณสมคิด หงษาคำ, คุณสมชาย เอี่ยมมนัสสกุล, คุณสมฤดี วัฒนาวงศ์, คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล, คุณสมลักษณ์ สุขเมือง, คุณสมศักดิ์ กลั่นพจน์, คุณสุทธิพงษ์ เทพพิทักษ์, คุณสุนีย์ ศีลพิพัฒน์, คุณสุภา อาชวกุลเทพและครอบครัว, คุณสุรชัย - คุณศศิกานต์ วราวัชร์, คุณสุวิทย์ - คุณอำไพวรรณ เดชะรินทร์, คุณสุวิมล จันทร์-อาภรณ์กุล, คุณเสถียร - คุณวรรณภา ยังวิริยะกุล, คุณอดิชัย มงคลวัฒนากุล, คุณอดิศักดิ์ จันทะวิโร, คุณอพิมพ์ภัทร์ พิบูลย์สวัสดิ์, คุณอภิสฤษฎิ์ อภิชญ์ชลชาติ, คุณอรอินทุ์ อักษรนิตย์, คุณอรัญญา ปานเกษม, คุณออมจิต เพฑวณิช, คุณอัจฉริยา เกตุทัต, คุณอัชฌา ทวีติยานนท์, คุณอาทร ศศิพงศ์ปรีชา, คุณอาภร อนุสรณ์ธนาวัฒน์, คุณอารีญา ภาคาหาญ, คุณอารีภรณ์ พิสุทธิ์-วัชระกุล, คุณอำไพ แย้มเกษร, คุณโอสถ - คุณวัชรีย์ แจ่มจันทร์, ดร.นภาวรรณ นพรัตนราภรณ์, ทพญ.ตาบทิพย์ชินะผา,นส.เพ็ญพิมลตระกูลสุจริตโชค,นส.วรมนกวินภาส,นายพรชัยวิจิตรบูรพัฒน์, พ.ญ.กัทลี กิตติประสาร, พ.ญ.แววตา หลูอารีย์สุวรรณ, พระมหาสุรศักดิ์ ธนปาโล, พล.ต.ต. ผาดสนอง - คุณภาวิณี บุณยเกียรติ, พลเรือเอก มนต์รักษ์ แสงอร่าม, รศ.ดร.เนติ วระนุช, รศ. ยุพิน จันทรัคคะ, ศาสตราจารย์คลีนิคนายแพทยนิเวศน์ นันทจิต, อ.ชื่นฤทัย พรภัทรกุล, อ.ทพญ. จุฬาลักษณ์ จิตะสมบัติ, อุทิศให้คุณพ่อถาวร/คุณแม่อนงค์ กิจชนะเลิศ, อุทิศให้คุณพ่อมติธร ศิริ-ฤกษ์รัตนา, คุณจิราภา จิระพงษ์, คุณธัญภา สุนทราภิวัฒน์, คุณพวงจันทร์ เคลือบพณิชย์กุล

ยอดเงิน ๘๐๐ บาท

คุณดารารัตน์ คุณานพรัตน์

ยอดเงิน ๗๐๐ บาท

คุณพรทิพย์ ศิริสัตยะวงศ์

ยอดเงิน ๖๐๐ บาท

คุณจินตพัฒน์ สิทธิ์เดชทรงพล, คุณชนิดา ภูมิดิษฐ์, คุณณัฏฐปัณฑ์ ธนวิชชบูรณ์,คุณทิพวัลย์ สวัสดิวัฒน์ ณ อยุธยา, คุณพิศมณฑ์ สงวนรักษ์, คุณวรรณา การุณกร, ร.ต.ต.บุญมา - คุณจันทิมา

รอดเชียง, รศ. ศักดิ์ ปาณะกุล, รศ.ธัญญรัตน์ ปาณะกุล, สมาชิกธรรมยามเย็น

ยอดเงิน ๕๐๐ บาท

พระดวงดี จิตจปุญฺโญ, พระอภินันท์ อาภาธโร, พระคำหล้า สารปุญฺโญ, พระอภิรุมชัย, คุณสมพู พรประดิษฐ์, คุณดารารัตน์ ชวมณีขจร, ครอบครัวคุณฐิติ - ปราณี เตชะเลิศถาวรกุล, ครอบครัว ร้านโจ๊กหมู สุขุมวิท ๓๖, ครอบครัววรกิตติวณิช และคุณพรทิพย์ ธนพาสุข, คุณกนกรัตน์ มโนมัย-วิบูลย์, คุณกลชัย ไคยฤทธิ์, คุณกัญจน์สิรี มีชัยมั่นจิต, คุณกัญญาณัฐ ศรีสร้อยทองสุก, คุณกัลยกร ชัญญศิริ, คุณกัลยา โชว์สินสกุลวงศ์, คุณเกศินี วงศ์สรรคกร, คุณขนิษฐา ไกรวนิช, คุณจงรักษ์ นุ่มสำอาง, คุณจิราภร เกียรติไพบูลย์, คุณเจริญ - คุณปิยะนาถ เลิศธรรมนาถ, คุณชวนชื่น มานิก-พันธ์, คุณชัยยุทธ ธรรมศิริ, คุณณัฏฐ์ชรินธร ตรีรัตนชาติ, คุณณัฐวดี วิวิธเมธีวงศ์, คุณดารารัตน์ ชวมณีขจร, คุณทวี คุ้มวงศ์ดี, คุณธัชกร อมาตยกุล, คุณธันยธร ด้วงสงค์, คุณนภาพร โตจินดา, คุณนวลยง โชติวิเชียร, คุณนันทวัน ตันติจรัสธรรม, คุณนาวิน พุ่มโพธิ์สุวรรณ, คุณนาวิน คำเมือง, คุณนิลนารถ นันทธาตรี (หนิง), คุณเนาวรัตน์ ล้ำสกุล, คุณประทีปเด่น เวศกาวี, คุณประภา กาญจน-ไพศาล, คุณปัณนิชา สถาวรศีลพร, คุณปาณิสสร์นันท์ อภิภัทรกิตติ, คุณพจนา ศักดาสุคนธ์, คุณพนิดา ชอบวณิชชา, คุณพรเพ็ญ บุญชุวิสิฐ, คุณพิมศรี มานิกพันธุ์, คุณพิรพร คล่องเวสสะ, คุณแพนพิง สำมะศักดิ์, คุณแพรคุณ - คุณปพิชญา กาญจนคูหา, คุณภาดา พุทธจรรยาวงศ์, คุณภาวลัย อุปวัฒน์, คุณมงคล ล้ำสกุล, คุณมาลัยพร พรเลิศ, คุณมาลี ลิขิตอัมพรและครอบครัว, คุณเยาวรัตน์ หิรัญรัตน์, คุณรจิต วงศ์ปิยะสถิตย์, คุณรัตนา ตั้งศรีรัตน์, คุณรัตมณี เศรษฐวงษ์, คุณรุ้งนภา - คุณจินตนา ยุวเทพากร, คุณเรณู ข้ามจัตุรัส, คุณลาวัลย์ พาณิชเจริญ, คุณวงศ์จันทร์ วิมลทิพยกุล, คุณวนิดา เดชาวาศน์, คุณวรรณนภา อัสสะกระวิน, คุณวรรณา การุณกร, คุณวัฒนะ เติบพุทรา, คุณวันชัย กิตติบูรณ์, คุณวันทนา สุมณศิริ, คุณศรินรัตน์ คูวิจิตรสุวรรณ, คุณศรีวรรณา เพียวสามพราน, คุณศิริพร ฉัตรไชยันต์, คุณสง่า รัตนสวัสดิ์, คุณสมจิตร ชานสุวรรณ, คุณสมชาย โภคามาศ, คุณสายสุรีย์, คุณสุกัลยา ตีรกิตติ, คุณสุชัย วิทยะเกริกไกร, คุณสุชาตา ภูมิดิษฐ์, คุณสุดารัตน์ อมรพิทักษ์พันธ์, คุณสุทธิพร ตัญญพงศ์ปรัชญ์, คุณสุทิน ทองมี, คุณสุนทรี โชติ-ปิติภัทร, คุณสุนิสา เกษสุวรรณวัฒนา, คุณสุปรีญา เจริญสินสัมฤทธิ์, คุณสุภาพรรณ เดโชพลชัย, คุณสุภิดา ชมพูทิพย์ และน้องสาว, คุณอธิชา บุญศรีพรชัย, คุณอนุกูล วรินทร์เสถียร, คุณอรทัย ศิริพิทักษ์โยธิน, คุณอรวรรณ สงวนเรือง, คุณอรุณี สินพานิช, คุณอารดา เตชะไกศิยวณิช,

คุณอุทุมพร สิทธิสิงห์, คุณอุไรรัตน์ บูรณเบญญา, คุณอุไรวรรณ พันธุศิลปาคม, คุณอุษานิลา รักษ์, คุณก่อพงษ์ อมรพิทักษ์พันธ์, นางบรรทม พันธุพานิช, นางสาวิตรี - สัจาภินันท์ อัศวานุชิต, นางสุวรพร ชาติกุล, นายสมหมาย ด่านดุสิตพันธ์, พลเรือตรีอิสระ ยิ้มพานิชย์, ร้านตั้งเฮงกี่ - ท่าเตียน, อุทิศให้ นายชอบ แสงสร้อย, คุณวาณี พิมาภรณ์ และครอบครัว

ยอดเงิน ๔๐๐ บาท

คุณกัญญารัตน์ ประวาลพฤกษ์กุล, คุณฉวีวรรณ ชัยจันทร์, คุณนภา เดชอมรรัตน์, คุณปิยรัช รัฐรินณิช, คุณพัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, คุณมณีรัตน์ เกิดแสงชื่น, คุณวนิดา พานิชยิ่ง, คุณวนิดา ภิญโญวิวัฒน์, คุณสิริวรรณ ฟองกษีร, คุณสุภาภรณ์ วงศ์วิสิฐตระกูล, คุณสุวิไล จรัสเลิศรังษี, คุณสุสิดา รอดเชียง, คุณอลงกต แก้วทับทิมทอง

ยอดเงิน ๓๐๐ บาท

คุณจันทนา ศรีกาญจนานนท์, คุณจำนง แจ้งอักษร, คุณจิราพร แตงก่อ, คุณจีรวัฒน์ จนฺทปญฺโญ, คุณนิตย์ นิ่มสิทธิกุล, คุณเพ็ญศรี อุดมลาภ, คุณรัชนีกรณ์ วิจิตรสาร, คุณโรจนา โกวิทวัฒนพงศ์, คุณลำยอง คงทน, คุณวรพล เทพคงศิริพันธ์, คุณศุภวรรณ เฟื่องขจรศักดิ์, คุณสุนทร คีรีไพศาลศีล, คุณสุภาวดี กอเจริญรัตน์, คุณอรวรรณ วงศ์ดาราพานิช, คุณอำนวย คงกำนัล

ยอดเงิน ๒๕๐ บาท

คุณกัญญนันทน์ ธราพัฒน์อภิชัย, คุณกานต์นภัส จันทรังสรรค์, คุณกิตติมา เพชรสุกใส, คุณไก่ บัวแก้ว, คุณคเณค์ กฤชวชรวิชญ์, คุณคำมี บรรณาการ, คุณจารีวรรณ บัลลังก์, คุณจารุวรรณ วงศ์ฐากูร, คุณจิตติพร สถาวรศีลพร, คุณเฉลิมภรณ์ งามขจรวิวัฒน์, คุณชญานันท์ รัตนดิลก ณ ภูเก็ต และครอบครัว, คุณชฎาพร โชติแสงและครอบครัว, คุณชอบ ละออ ใจเปี่ยมและครอบครัว, คุณชุติกาญจน์ แก้วขาว, คุณณกัญญากร ฉัตรเสน, คุณณฐพร คุ้มภัย, คุณณัทวรปรัชญ์ คูวิจิตร-สุวรรณ, คุณดารัตน์ ปิยะเวทนนท์, คุณทวีศักดิ์ ชะนะปาโมกโข, คุณทานตะวัน บุญพินิจพงศ์, คุณเทียน เอี่ยมนาค, (คุณธนรรถ ฉัตรบูรภานันท์ และคุณยินดี สุวิวัฒนชัยกุล), คุณนงเยาว์ ชินนาสวัสดิ์, คุณนันทริกานต์ บุญพินิจพงศ์, คุณนิทรา ศิริสารการ, คุณนิภา หาญธนสุข, คุณนิษณา ลิ้มพิทยา, คุณบุหงา เลี่ยวไพโรวน์, คุณประเสริฐ ภู่แย้ม, คุณปรัตถกร หิรัญรัตน์, คุณปวีณา พันธุพานิช, คุณปวีย์สุดา ประสงค์วรานนท์, คุณปิยนุช คุ้มบำรุง, คุณเปรมา ชูสุวรรณ,

คุณพรสินธุ์ เพิ่มศักดิ์มีทรัพย์, คุณพิพัฒน์ ศรีวัฒนพงศ์, คุณเพ็ญรุ่ง มาภักดี, คุณภาพิชมนทน์ เจริญตันติวงศ์, คุณภารดี แพน้อย, คุณโมฬี กลิ่นมาหอม, คุณยุพิน ภูมิดิษฐ์, คุณรังสรรค์ บรรพตาธิ, คุณรัชนี เอี่ยมนาค, คุณรัตมณี หาญวณิชศักดิ์, คุณรุ่งอรุณ เลิศล้ำ, คุณเรณู มหา-พัฒนากุล, คุณลดาวัน สิทธิเคหภาค, คุณลัดดา ภู่สว่าง, คุณวิภาศิริ โบเนะ, คุณวิโรจน์ เกียรติยศ-เจริญ, คุณวีณา เลี่ยวไพโรวน์, คุณศรินภัสร์ ลีลาเสาวภาคย์, คุณศรีไพร แก้วคำ และครอบครัว, คุณสงวน พิคเกอร์ริ่ง, คุณสมจิตต์ คุ้มทรัพย์, คุณสมนึก ภูมิดิษฐ์, คุณสมสิริ เพฑวณิช, คุณสังกรณ์ พึ่งประดิษฐ์, คุณสัณห์สิริ วิวัฒนานุสรณ์ และครอบครัว, คุณสาธร สิทธิเดหภาค, คุณสำรวย แสงรอด, คุณสิรินลญาภัสส์ สร้อยคำ, คุณสุนันทา รุ่งหทัยธรรม, คุณสุพิน จำปาทอง, คุณอชิรวีร์ พิสิษฐ์กุล, คุณอรอนงค์ เรื่องฤทธิ์, คุณอริสรา คงถาวร, คุณอ่อนจันทร์ ศิรประภามาส, คุณอารีรัตน์ ปิยะเวทนนท์, คุณอิสระ วรพิทักษ์นนท์, คุณอุดม ธงศิริ, คุณอุทัย สุขชู, คุณอุไรวรรณ ฉัตรไชยศิริ, ด.ช.ศุภกฤต สุขพินิจ, ด.ญ.ทัศมล - ด.ช.หมิงหมิง บำรุงรัตน์, นส.บุษกร ศิรชัย, นส.อัมพิกา ชาติกุล

ยอดเงิน ๒๐๐ บาท

ครอบครัวเครือคฑาวุธ แซ่อึ้ง, คุณกรกมล ชาติสมบัติกุล, คุณกรหทัย ไชยกุล, คุณเกื้อกูล เหล่าวัฒนพงษ์, คุณจิตรา รัตนวิภพงศ์, คุณจีรพันธ์ ก่อเกียรติทวีชัย, คุณเฉิดโฉม กะลัมพะเหติ, คุณชวนพิศ นวลงาม, คุณชัย ตั้งปภาวิชญ์, คุณชัยรัตน์ พุทธารมณ์, คุณณัฐชนน ตั้งอุดมเลิศ, คุณดวงใจ ลิ้มสกุล, คุณดุษฎี บวรผดุงกิตติ, คุณทัศนีย์ อรรถกิจโกศล, คุณธนภัทร รักประดิษฐ์, คุณธนวัฒน์ ตั้งอุดมเลิศ, คุณธนากร ตั้งอุดมเลิศ, คุณธันย์ชนก เดชอมรรัตน์, คุณธีรวัฒน์ เชิดชู-วงศ์สันติ, คุณธีรศาสตร์ บุญญะวินัยกุล, คุณนันทนัช เกลียวอรรคเดช, คุณนิตยา เดชอมรรัตน์, คุณนิวัฒน์ ชัยภาณะเกียรติ, คุณประภาภรณ์ ประวาลพฤกษ์กูล, คุณประภาสิน พันธุศิลปาคม, คุณปิยนันท์ ใจจงรักษ์, คุณปุณยวัจน์ ประธีปรัตน์, คุณพิมพ์ศิริ ลายทอง, คุณพิมพ์สุภา มาประชา, คุณมนัส จอดพิมาย, คุณมยุรัตน์ วิรัชชัย, คุณรุ่งรวี ตั้งปภาวิชญ์, คุณวรววรรณ ไชยเจริญ, คุณวัชรี พุฒชาต, คุณวันวิสาข์ พงศ์ธนเกียรติ, คุณวารุณี เจียรโรจน์, คุณวิภัทรา เชิดชูวงศ์ สันติ, คุณวิภาวี เชิดชูวงศ์สันติ, คุณศรีสุวัฒน์ เอี่ยมเจริญ, คุณศิริวรรณ โชคไพบูลย์พันธุ์, คุณโศรดา ลาภเจริญรักษ์, คุณสุนันทา ระเห็จหาญ, คุณสุรางค์ นันทรักษ์กิจ, คุณสุวิมล แซ่ตั้ง, คุณเสริมสุข กาญจนศักดิ์, คุณอภิญญา ตั้งปภาวิชญ์, คุณอมรรัตน์ ภู่ยธิกุล, คุณอมรรัตน์ รุ้งพิบูลย์,

คุณอรพินท์ วิศวางกูร, คุณอาภาพรรณ สุขกิจประเสริฐ คุณอาภามาศ เลิศเลอพงศ์ อาจารย์บังอร คะนึงเหตุ

ยอดเงิน ๑๐๐ บาท

คุณกัญญณัช ยังสถาพร, คุณจรินทร์ รักษาศีล, คุณจักรกริศษ์ สุขสวัสดิ์, คุณณฐินี จันทร์ผ่องศรี, คุณดุษฎี บวรผดุงกิตติ, คุณธิษะนา จันทร์ผ่องศรี, คุณปทุมภรณ์ แซ่จึง, คุณปัญญา ปุญญถาวร, คุณปัญญา สมบูรณ์สุข, คุณระเบียบ จันทรังสี, คุณสถาวร จันทร์ผ่องศรี, คุณอาทิตยา จันทร์-ผ่องศรี, ด.ช.หฤษฎ์ จันทร์ผ่องศรี, แม่ชีจรรยา แซ่คู, แม่ชีณษนงค์ เลี่ยวรักษ์โอฬาร, แม่ชีธีรพร สีมะสิงห์

ยอดเงิน ๔๐ บาท

คุณบาง นันโท, ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

รวมเงินอุปถัมภ์การจัดพิมพ์	๖๒๗,๒๗๐ บาท
ยอดคงเหลือจากวิสุทธิมรรค (ฉบับแปลและอธิบาย) เล่ม ๒	๔๔,๙๔๘ บาท
รวมเงินทั้งสิ้น	๖๗๔,๗๑๘ บาท
ค่าพิมพ์หนังสือ ๓,๐๐๐ เล่ม	๕๕๐,๐๐๐ บาท
นำไปพิมพ์หนังสือเหมวตสูตร	๓๒,๙๐๐ บาท
ยอดเงินคงเหลือ	๙๑,๘๑๘ บาท

ยอดเงินคงเหลือนี้จะนำฝากเข้ากองทุนภาวนามัญชรีเพื่อจัดทำหนังสือเผยแพร่ในโอกาสต่อไป

นตฺถิ จิตฺเต ปสนฺนมฺหิ อปฺปกา นาม ทกฺขิณา. (ขุ.วิ. ๒๖/๘๐๔/๘๐)

"เมื่อจิตเลื่อมใสแล้ว ทักษิณาชื่อว่าน้อยไม่มี"

ขออนุโมทนากุศลจิตของทุกๆ ท่าน

หากชื่อ - นามสกุล หรือจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด

คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ ที่นี้

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนัตนตริยกรรมประการหนึ่ง ที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจี เพียงตกนรกโลหกุมภีร์ซึ่งเป็นรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าต่อไป

จะเห็นได้ว่า การสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญ ในที่ขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรงฺสี) กล่าวว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญเพื่ออุปถัมภ์การแปลหรือจัดพิมพ์โปรดโอนเข้าบัญชีออมทรัพย์

พระมหาสมลักษณ์ สาราภิวงศ์ (พิมพ์หนังสือ)

ธ.ไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า

ออมทรัพย์ ๐๑๒ - ๒ - ๖๒๑๗๙ - ๐

แล้วส่งหลักฐานการโอนเงินพร้อมชื่อและที่อยู่ที่ชัดเจนมายัง

Website : bhavana-manjari.com

Email : sarabhivong@gmail.com

เพื่อจัดส่งใบอนุโมทนากลับมายังท่านต่อไป